

**СУЧАСНА
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА
СИСТЕМА В УКРАЇНІ:
РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

СУЧАСНА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА СИСТЕМА В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ. Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна, В. К. Грищук, О. В. Зайчук, В. О. Навроцький, О. В. Наден, Ю. В. Нікітін, Н. М. Оніщенко, Ю. А. Пономаренко, М. І. Хавронюк, О. В. Харитоновна, В. І. Шакун – Київ: ВАІТЕ, 2015. – ... с.

УДК

ББК

Ю

ISBN

Рекомендовано до друку Вченою радою
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України
(Протокол № 4/1 від 25 березня 2015 року)

© Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна, В. К. Грищук, О. В. Зайчук, В. О. Навроцький, О. В. Наден, Ю. В. Нікітін, Н. М. Оніщенко, Ю. А. Пономаренко, М. І. Хавронюк, О. В. Харитоновна, В. І. Шакун

© Координатор проектів ОБСЄ в Україні

© Видавництво «ВАІТЕ»

Видання цієї роботи здійснено в межах реалізації Проекту Координатора проектів ОБСЄ в Україні «Підтримка забезпечення захисту прав людини та верховенства права у законодавчій та судовій практиці»

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

Видано за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні. У цій публікації висловлено виключно погляди авторів та викладено результати їх наукових досліджень. Вони не обов'язково відображають офіційну позицію Координатора проектів ОБСЄ в Україні

Рецензенти:

Музика А. А., доктор юридичних наук, професор

Гуторова Н. О., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України

Укладачі та відповідальні редактори

О. В. Орешкіна, Я. В. Рибалко

Укладачі та відповідальні редактори висловлюють щирю подяку
за допомогу у підготовці та перекладі матеріалів

І. В. Васильченко, О. І. Кравченко, Д. В. Мельнику, Ю. Р. Мельнику

Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи: монографія/Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та інш., під загальною редакцією академіка НАПрН України Ю. В. Бауліна. – К.: _____, 2015. – ____ с.

Монографія присвячена актуальним питанням функціонування вітчизняної кримінально-правової системи. Колектив авторів, до якого увійшли провідні вітчизняні фахівці у галузі кримінального права, поставив за мету детально дослідити основні складові зазначеної системи та окреслити шляхи і перспективи її удосконалення, зокрема, виходячи з євроінтеграційних процесів, які останнім часом стали головним напрямом зовнішньої політики Української держави.

Не зважаючи на те, що розділи монографії написані окремими авторами, вона представляє собою цілісну наукову працю, об'єднану загальною концепцією кримінального права як матеріальної галузі права в національній правовій системі.

Монографія розрахована на наукових співробітників, викладачів, аспірантів та студентів вищих юридичних навчальних закладів, практичних працівників правоохоронних органів та судової системи, всіх, хто цікавиться наукою кримінального права.

The monograph is dedicated to the relevant problems of functioning the domestic criminal law system. Authors, which included leading national experts in the field of criminal law, set out to study in detail the main components of the system and identify ways and prospects for improvement, in particular, on the basis of European integration processes, which have recently become the main focus of the foreign policy of the Ukrainian state.

Despite the fact that sections of the monograph written by individual authors, it is a coherent scientific work, combined general concept of criminal law as the material field of law in the national legal system.

The book is intended for researchers, teachers and students of law schools, practical police and judicial system, anyone interested in the science of criminal law.

Авторський колектив:

Ю.В. Баулін – д.ю.н., проф., академік НАПрН України – передмова, розділи I, IV (у співавт. з О.В. Наден), післямова;

М.В. Буромський – д.ю.н., проф., член-кореспондент НАПрН України, – розділ IX;

В.В. Голіна – д.ю.н., проф., член-кореспондент НАПрН України, – розділ VII;

В.К. Гришук – д.ю.н., проф., член-кореспондент НАПрН України, академік АН вищої освіти України, – розділ VI;

О.В. Зайчук – д.ю.н., проф., академік НАПрН України – вступне слово (у співавт. з Н.М. Оніщенко);

В.О. Навроцький – д.ю.н., проф., член-кореспондент НАПрН України, – розділ VIII;

О.В. Наден – д.ю.н., доцент, – розділ IV (у співавт. з Ю.В. Баулініним);

Ю.В. Нікітін – д.ю.н., доцент, – розділ XI;

Н.М. Оніщенко – д.ю.н., проф., академік НАПрН України – вступне слово (у співавт. з О.В. Зайчуком);

Ю.А. Пономаренко – к.ю.н., доцент – розділи III, V;

М.І. Хавронюк – д.ю.н., проф., – розділ X;

О.В. Харитоновна – к.ю.н., доцент, – розділ II;

В.І. Шаkun – д.ю.н., проф., член-кореспондент НАПрН України, – розділ XII.

Collective of Authors:

Yu. V. Baulin – Doctor of Legal Sciences, Professor, Full Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (hereinafter referred to as «the NALSU») – Preface, Chapters I, IV (in co-authorship with O. V. Naden), Afterword;

M. V. Buromenskyi – Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NALSU – Chapter IX;

V. V. Holina – Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NALSU – Chapter VII;

V. K. Hryschuk – Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NALSU, Full Member of the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine – Chapter VI;

O. V. Zaychuk – Doctor of Legal Sciences, Professor, Full Member of the NALSU – Introduction (in co-authorship with N. M. Onischenko);

V. O. Navrotskyi – Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NALSU – Chapter VIII;

O. V. Naden – Doctor of Legal Sciences, Associate Professor – Chapter IV (in co-authorship with Yu. V. Baulin);

Yu. V. Nikitin – Doctor of Legal Sciences, Associate Professor – Chapter XI;

N. M. Onischenko – Doctor of Legal Sciences, Professor, Full Member of the NALSU – Introduction (in co-authorship with O. V. Zaychuk);

Yu. A. Ponomarenko – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor – Chapters III, V;

M. I. Khavroniuk – Doctor of Legal Sciences, Professor – Chapter X;

O. V. Kharytonova – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor – Chapter II;

V. I. Shakun – Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NALSU – Chapter XII.

Скорочений зміст

Передмова	17
Preface	21
Вступне слово.	25
Introduction	31
РОЗДІЛ I Кримінально-правова система в Україні: загальна характеристика.	37
РОЗДІЛ II Наука кримінального права в Україні: закономірності розвитку, сучасні тенденції та перспективи.	75
РОЗДІЛ III Кримінально-правова політика в Україні	169
РОЗДІЛ IV Кримінальне право як галузь права	221
РОЗДІЛ V Кримінальне законодавство України	285
РОЗДІЛ VI Кримінальне право України як навчальна дисципліна	331
РОЗДІЛ VII Кримінально-правова правосвідомість в Україні	383
РОЗДІЛ VIII Застосування в Україні кримінально-правових норм	415
РОЗДІЛ IX Міжнародне кримінальне право та кримінально- правова система України.	465
РОЗДІЛ X Кримінально-правова система в Україні у взаємодії із зарубіжними кримінально-правовими системами.	497
РОЗДІЛ XI Кримінально-правова система України як підсистема убезпечення внутрішньої безпеки Українського суспільства	569
РОЗДІЛ XII Кримінально-правова система у кримінологічному вимірі	597
Післямова	651
Afterword.	655
Відомості про авторів: information about the authors:	659

MODERN CRIMINAL LEGAL SYSTEM IN UKRAINE: REALITIES AND PROSPECTS

Contents

Preface	21
Introduction	31
Chapter I Criminal Law System in Ukraine: general overview	37
Chapter II The science of criminal law in Ukraine: patterns of development, current trends and prospects	75
Chapter III Criminal law policy in Ukraine	169
Chapter IV Criminal law as a branch of law	221
Chapter V Criminal legislation of Ukraine	285
Chapter VI Criminal law of Ukraine as an academic discipline	331
Chapter VII Criminal legal awareness in Ukraine	383
Chapter VIII Application of criminal law norms in Ukraine	415
Chapter IX International criminal law and criminal legal system of Ukraine	465
Chapter X Criminal law system in Ukraine in its interrelation with foreign criminal law systems	497
Chapter XI Criminal law system of Ukraine as a subsystem of ensuring internal security of the Ukrainian society	569
Chapter XII Criminal law system in criminology measurement	597
Afterword	655
About the authors	659

ЗМІСТ

Передмова	17
Preface	21
Вступне слово.	25
Introduction	31
РОЗДІЛ І КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА СИСТЕМА В УКРАЇНІ:	
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	37
1.1 Основні характеристики та складові кримінально-правової системи України	37
1.2 Право на покарання (деякі філософсько-правові аспекти).	40
1.3 Доктрина (наука) кримінального права	45
1.4 Кримінальне право України як галузь матеріального публічного права.	47
1.5 Кримінальне законодавство як юридична форма вираження кримінально-правових норм	50
1.6 Кримінально-правова політика в Україні	53
1.7 Вплив правосвідомості та правової культури на формування кримінально-правової системи	56
1.8 Реалізація (застосування) кримінально-правових норм	59
1.9 Міжнародне кримінальне право.	66
Висновки.	68
Conclusions.	70
Література до розділу	72
РОЗДІЛ II НАУКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ:	
ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ, СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	75
2.1 Сучасні наукознавчі концепції розуміння науки кримінального права	75
2.2 Криза кримінального права: голос науки та методологія виміру	79
2.3 Наукове осмислення актуальних шляхів взаємодії теорії та практики кримінального права	91
2.4 Боротьба думок та діалогічні основи сучасного наукового розвитку.	104
2.5 Суб'єкти наукового пізнання: особистості та їх роль у науці	109
2.6 Наукові школи у кримінальному праві – авторитетні змінювачі кримінально-правового ландшафту та зберігачі наступності	111
2.7 Новітні тенденції кримінально-правових науково-освітніх проєктів, навчальної та навчально-методичної літератури.	122
2.8 Транснаціональний характер розвитку сучасної кримінально-правової науки	125
2.9 Диференціація та інтеграція наукового знання у галузі кримінального права.	132
Висновки.	138

Conclusion	145
Література до розділу	152
РОЗДІЛ III КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ	169
3.1 Становлення і розвиток учення про кримінально-правову політику . .	169
3.2 Кримінально-правова політика як прояв соціальних взаємодій у протидії злочинності.	179
3.3 Різні значення поняття «кримінально-правова політика»	183
3.4 Напрями здійснення кримінально-правової політики	195
Висновки.	212
Conclusions.	213
Література до розділу	215
РОЗДІЛ IV КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА	221
4.1 Підходи до розуміння поняття «кримінальне право»	221
4.2 Поділ системи права на приватне і публічне	224
4.3 Імперативний метод кримінального права як критерій визнання її публічною галуззю права	226
4.4 Предмет кримінального права як галузі права	234
4.5 Кримінальне право – матеріальна галузь права	244
4.6 Кримінальне право – охоронювальна галузь права	245
4.7 Самостійний характер кримінального права як галузі права	248
4.8 Кримінальне право як система правових норм.	249
4.9 Структура кримінально-правової норми	255
4.10 Співвідношення кримінального права і закону про кримінальну відповідальність	261
4.11 Кримінальне право і суміжні галузі права	268
4.11.1 Кримінальне право і матеріальні галузі права	269
4.11.2 Кримінальне право і процесуальні галузі	272
Окремі висновки	275
Some conclusions	276
Література до розділу	278
РОЗДІЛ V КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.	285
5.1 Кримінальний закон – основа кримінального законодавства України. .	285
5.2 Кримінальний кодекс та інші кримінальні закони в Україні	302
5.3 Питання адекватності термінології.	313
5.4 До питання про інші джерела кримінального права.	318
Висновки.	323
Conclusions.	324
Література до розділу	326
РОЗДІЛ VI КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА.	331
6.1 Загальні підходи до з'ясування суті проблеми	331

6.2 Розуміння поняття «кримінальне право як навчальна дисципліна» та його предмета	334
6.3 Функції, мета та правова основа кримінального права України.	338
6.4 Джерела кримінального права України як навчальної дисципліни.	341
6.5 Щодо природного права як вихідного, базового джерела регулювання суспільних відносин.	364
6.6 Суб'єкти кримінального права як навчальної дисципліни	365
6.7 Методи (методологія) кримінального права України як навчальної дисципліни.	366
6.8 Форми та принципи кримінального права як навчальної дисципліни.	370
Висновки.	373
Conclusions.	375
Література до розділу	377

РОЗДІЛ VII КРИМІНАЛЬНО-ПРОВОА ПРАВОСВІДОМІСТЬ

В УКРАЇНІ. 383

7.1 Кримінально-правова правосвідомість як філософське поняття та один з критеріїв оцінки правової реальності у державі та суспільстві	383
7.2 Кримінально-правові і кримінологічні особливості кримінально-правової правосвідомості.	387
7.3 Кримінально-правова правосвідомість як відображення криміногенного потенціалу суспільства	389
Висновки.	408
Conclusions.	409
Література до розділу	411

РОЗДІЛ VIII Застосування в Україні кримінально-правових норм . . . 415

8.1 Зміст поняття «застосування кримінально-правових норм»	415
8.2 Обсяг поняття «застосування кримінально-правових норм»	422
8.3 Застосування кримінально-правових норм та суміжні юридичні феномени.	425
8.4 Структура застосування кримінально-правових норм	433
8.5 Проблеми сучасного правозастосування в кримінально-правовій сфері	441
8.6 Стан практики застосування кримінального закону в сучасній Україні: від теорії до емпірики	447
Висновки.	461
Conclusions.	462
Література до розділу	464

РОЗДІЛ ІХ МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА

КРИМІНАЛЬНО-ПРОВОА СИСТЕМА УКРАЇНИ. 465

9.1 Питання про міжнародно-правові пріоритети у національній кримінально-правовій політиці України.	465
9.2 Міжнародне кримінальне право і українське кримінальне	

законодавство	470
9.3 Україна і Статут міжнародного кримінального суду	473
9.4 Імплементация в українське законодавство норм міжнародного кримінального права.	480
9.5 Україна в міжнародній співпраці щодо уніфікації законодавства про попередження та боротьбу зі злочинністю.	484
Висновки	490
Conclusions.	491
Література до розділу	493

РОЗДІЛ X КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА СИСТЕМА В УКРАЇНІ У ВЗАЄМОДІІ ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИМИ СИСТЕМАМИ 497

10.1 Щодо спільної історії кримінального права	497
10.2 Спільне вироблення доктрини кримінального права. Школи кримінального права.	514
10.3 Кримінально-правова компаративістика як засіб зближення і взаємодії кримінально-правових систем.	533
10.4 Кримінальне законодавство України та інших держав: взаємозв'язок і взаємовплив	540
10.5 Загальноєвропейське кримінальне законодавство як контур спільної кримінально-правової системи	548
10.6 Взаємодія кримінально-правових систем у виробленні кримінально-правової політики.	553
10.7 Взаємодія кримінально-правових систем при застосуванні кримінально-правових норм.	555
Висновки	557
Conclusions	558
Література до розділу	560

РОЗДІЛ XI КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ ЯК ПІДСИСТЕМА УБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 569

11.1 Поняття і сутність внутрішньої безпеки українського суспільства. Кримінально-правова система України в забезпеченні внутрішньої безпеки	569
11.2 Суб'єктно-об'єктний механізм системи забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства	578
Висновки та пропозиції	589
Conclusions and recommendations	591
Література до розділу	594

РОЗДІЛ XII КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА СИСТЕМА У КРИМІНОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ 597

Introduction	31
12.1 Гносеологічний аспект кримінології.	598
12.2 Несправедливість і її вплив на злочинність	608
12.3 Межі впливу кримінально-правової системи на злочинність	620
Висновки та пропозиції	642
Conclusions and recommendations	643
Література до розділу	645
ПІСЛЯМОВА	651
AFTERWORD	655
Відомості про авторів: Information about the Authors:.	659

ADVANCED CONTENTS

Preface	21
Introduction	31
Chapter I Criminal Law System in Ukraine: general overview	37
1.1 Main characteristics and components of the criminal law system of Ukraine	37
1.2 The right to punishment (some philosophical legal aspects)	40
1.3 The doctrine (science) of criminal law	45
1.4 Criminal law of Ukraine as a branch of material public law	47
1.5 The criminal legislation as a legal form of manifestation of criminal law norms	50
1.6 Criminal law policy in Ukraine	53
1.7 The influence of legal awareness and legal culture on the formation of the criminal law system	56
1.8 Implementation (application) of criminal law norms	59
1.9 International criminal law	66
Conclusions	70
Literature	72
Chapter II The science of criminal law in Ukraine: patterns of development, current trends and prospects	75
2.1 Modern theoretical concepts of understanding of the science of criminal law	75
2.2 The crisis of criminal law: the voice of science and the methodology of measurement	79
2.3 Scientific understanding of current ways of interaction between the theory and practice of criminal law	91
2.4 The fight of thoughts and dialogic principles of modern scientific Development	104
2.5 The subjects of scientific knowledge: personalities and their role in science	109
2.6 Scientific schools in criminal law – authoritative changers of the criminal law landscape and custodians of continuity	111
2.7 The latest trends of criminal law research and educational projects, training and educational materials	122
2.8 Transnational nature of modern criminal law science	125
2.9 Differentiation and integration of scientific knowledge in the field of criminal law	132
Conclusions	145
Literature	152
Chapter III Criminal law policy in Ukraine	169
3.1 The formation and development of the doctrine of criminal law policy	169
3.2 Criminal law policy as a manifestation of social interaction in combating criminality	179
3.3 Various meanings of the concept “criminal law policy”	183

3.4 Areas of implementation of criminal law policy	195
Conclusions	213
Literature	215
Chapter IV Criminal law as a branch of law	221
4.1 Approaches to understanding the concept of “criminal law”	221
4.2 Division of the system of law into private and public	224
4.3 The imperative method of criminal law as a criterion for its recognition as a public branch of law	226
4.4 The subject matter of criminal law as a branch of law	234
4.5 Criminal law as a material branch of law	244
4.6 Criminal law as a protected branch of law	245
4.7 The independent nature of criminal law as a branch of law	248
4.8 The criminal law as a system of legal norms	249
4.9 The structure of a criminal law norm	255
4.10 The ratio of criminal law and the law on criminal liability	261
4.11 Criminal law and related branches of law	268
4.11.1 Criminal law and material branches of law	269
4.11.2 The criminal law and procedural branches	272
Some conclusions	276
Literature	278
Chapter V Criminal legislation of Ukraine	285
5.1 Criminal law as the basis of the criminal legislation of Ukraine	285
5.2 The Criminal Code and other criminal laws in Ukraine	302
5.3 The issue of adequacy of terminology	313
5.4 On the other sources of criminal law	318
Conclusions	324
Literature	326
Chapter VI Criminal law of Ukraine as an academic discipline	331
6.1 Common approaches to identification of the nature of the problem	331
6.2 Understanding of the concept of “criminal law as an academic discipline” and its subject matter	334
6.3 Functions, objective and the legal framework of criminal law of Ukraine as an academic discipline	338
6.4 Sources of criminal law of Ukraine as an academic discipline	341
6.5 On the natural law as the original, basic source of regulation of social relations	364
6.6 Subjects of criminal law as an academic discipline	365
6.7 Methods (methodology) of criminal law of Ukraine as an academic discipline	366
6.8 Forms and principles of criminal law as an academic discipline	370
Conclusions	375

Literature	377
Chapter VII Criminal legal awareness in Ukraine	383
7.1 Criminal legal awareness as a philosophical concept and one of the criteria for assessing legal reality in the state and society	383
7.2 Criminal legal and criminological features of criminal legal awareness	387
7.3 Criminal legal awareness as a reflection of criminogenic potential of the society	389
Conclusions	409
Literature	411
Chapter VIII Application of criminal law norms in Ukraine	415
8.1 The meaning of the concept “application of criminal law norms”	415
8.2 The scope of the concept “application of criminal law norms”	422
8.3 Application of criminal law norms and related legal phenomena	425
8.4 The structure of the application of criminal law norms	433
8.5 Problems of modern law application in the criminal law field	441
8.6 The state of the practice of the application of criminal law in modern Ukraine: from theory to empiricism	447
Conclusions	462
Literature	464
Chapter IX International criminal law and criminal legal system of Ukraine	465
9.1 The issue of international legal priorities in the national criminal law policy of Ukraine	465
9.2 International criminal law and the Ukrainian criminal legislation	470
9.3 Ukraine and the Statute of the International Criminal Court	473
9.4 Implementation of the norms of international criminal law into Ukrainian legislation	480
9.5 Ukraine in the international cooperation on regulatory convergence of the legislation on preventing and combating crime	484
Conclusions	491
Literature	493
Chapter X Criminal law system in Ukraine in its interrelation with foreign criminal law systems	497
10.1 On the common history of criminal law	497
10.2 Joint elaboration of the doctrine of criminal law. Criminal law schools	514
10.3 Criminal law comparative studies as a means of convergence and interaction of criminal law systems	533
10.4 The criminal legislation of Ukraine and other states: relationship and mutual influence	540
10.5 Common European criminal law as the frame for common criminal law system	548
10.6 Interaction of criminal law systems in the development of criminal law	

policy	553
10.7 Interaction of criminal law systems in the application of criminal law norms	555
Conclusions: Criminal legal awareness (culture) of the population and law applicants of different countries: problems of mutual influence	558
Literature	560
Chapter XI Criminal law system of Ukraine as a subsystem of ensuring internal security of the Ukrainian society	569
11.1 The notion and essence of the internal security of the Ukrainian society. Criminal law system of Ukraine in ensuring internal security	569
11.2 The subject and object mechanism of the system of ensuring internal security of the Ukrainian society	578
Conclusions and suggestions	591
Literature	594
Chapter XII Criminal law system in criminology measurement	597
12.1 Gnoseological aspect of criminology	598
12.2 Justice and criminality or criminal injustice	608
12.3 Control parameters Exposure limits criminal legal system on crime	620
Conclusions and recommendations	643
Literature	645
Afterword	655
About the authors	659

ПЕРЕДМОВА

Монографія, яку я маю честь представляти шановному читачеві, є результатом колективного комплексного дослідження сучасного стану та перспектив розвитку вітчизняної кримінально-правової системи. Ця наукова праця складається з дванадцяти розділів, кожний з яких присвячено висвітленню актуальних питань функціонування кримінально-правової системи у нашій державі. При цьому, хоча зазначені розділи виконано кожним з членів авторського колективу окремо, монографію не можна вважати просто збірником наукових статей за однією тематикою. Особливістю цього видання є те, що кожна його частина по-суті є продовженням попередньої, а їх сукупність складає цілісну картину, яка, на наш погляд, дозволяє об'єктивно оцінити реалії сьогодення у галузі вітчизняного кримінального права та окреслити шляхи його вдосконалення в аспекті євроінтеграційних процесів, які останнім часом набули в Україні, так би мовити, нового дихання.

З огляду на це вважаю за доцільне детально ознайомити читача зі структурою монографії та її авторським колективом.

Розділ I книги, за моїм авторством, містить загальні характеристики сучасної вітчизняної кримінально-правової системи та перелік її основних елементів, сукупність яких відображають таке явище суспільної діяльності, як кримінально-правова реальність. При цьому чинником, який утворює та об'єднує зазначені елементи в єдину функціональну систему, є кримінальне право як матеріальна галузь права в національній правовій системі України.

У подальших розділах монографії детально досліджується кожний із зазначених елементів, надаються їх характерні ознаки та оцінюється роль, місце і значення кожного з них для успішного функціонування системи в цілому.

Так у **розділі II** за авторства кандидата юридичних наук, доцента Харитонової Олени Володимирівни, розглядаються питання, пов'язані із закономірностями розвитку, сучасними тенденціями та перспективами такої важливої складової вітчизняної кримінально-правової системи як наука кримінального права. Автор, використовуючи основні сучасні підходи до визначення сутності науки кримінального права як складного та багатоаспектного феномену, робить вдалу, на наш погляд, спробу визначити правильне розуміння місця і ролі цього елементу в зазначеній системі, уявлення про найважливіші її результати, особливості наукової роботи та специфіку процесів, пов'язаних із отриманням і засвоєнням нового знання.

Кандидат юридичних наук, доцент Пономаренко Юрій Анатолійович у **розділі III** пропонує читачам результати власного дослідження державної кримінально-правової політики як одного з елементів вітчизняної кримінально-правової системи. Автор обґрунтовує це тим, що на його погляд, незважаючи на те, що ця правова категорія є одночасно однією з найбільш досліджуваних, але, як не парадоксально, й найменш пізнаних у науці кримінального права. Тому все це

лишається широке поле для дослідження повноважень держави встановлювати санкції, застосовувати й виконувати покарання щодо осіб, які вчиняють злочини, здійснення нею низки заходів щодо виконання функції протидії злочинності, тобто діяльності держави, яка традиційно визначається як державна кримінально-правова політика.

Дослідженню проблеми самостійності кримінального права як галузі права та одного з елементів кримінально-правової системи України присвячено **розділ IV**, написаному мною у співавторстві з доктором юридичних наук, доцентом Наденою Оленою Володимирівною. У ньому викладена наша позиція з питань визначення місця кримінального права у національній системі права та формування шляхів і напрямів взаємозв'язку й взаємодії кримінального права з іншими галузями права, з урахуванням його видових особливостей і відмінностей.

У **розділі V**, який також підготував Ю. А. Пономаренко надано детальний аналіз змісту та суті поняття «кримінальне законодавство України». Зокрема, зазначається, що це законодавство складається не з одного КК України, а з декількох законів України, а також чинних міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та рішень Конституційного Суду України, за умови, що ці закони, договори та рішення містять кримінально-правові приписи.

У будь-якому разі, – наголошує автор, – не належать до кримінального законодавства нормативні та інші правові акти, які хоч певним чином і пов'язані з кримінальним законом, однак не збігаються з ним, ні за формою, ні за змістом. До таких, на думку автора, не належать Конституція України, нормативні акти, до яких відсилають статті КК України з бланкетною диспозицією, вироки, ухвали та постанови судів загальної юрисдикції в окремих кримінальних справах, а також роз'яснення Пленуму Верховного Суду України чи Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ з окремих питань застосування кримінального законодавства.

Кримінальне право як навчальна дисципліна та обов'язковий елемент вітчизняної кримінально-правової системи, – тема **розділу VI**, написаного доктором юридичних наук, професором, членом-кореспондентом НАПрН України Гришуком Віктором Климовичем. Автор виходить з того, що кожне кримінально-правове поняття покликане служити надійним, ефективним інструментом наукової, навчальної, законодавчої та правозастосовної діяльності людей.

Він визначає та детально досліджує принципи кримінального права як навчальної дисципліни та робить висновки, що ці принципи мають перебувати у нерозривному, гармонійному взаємозв'язку, утворюючи в такому варіанті «становий хребет» всього навчального процесу, що є запорукою його високого рівня ефективності.

Доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України Голіна Володимир Васильович у **розділі VII** розглядає питання, пов'язані з одним з найважливіших елементів вітчизняної кримінально-правової системи – криміналь-

но-правової правосвідомості (культури) населення та осіб, на яких поширюється дія кримінально-правових норм, а також правозастосувачів.

Автор, зокрема, зазначає, що кримінально-правова свідомість є не тільки елементом зазначеної системи, а й невід'ємною частиною більш загальних філософських понять як суспільна свідомість, правосвідомість, та правова реальність. Саме тому він вважає, що підвищення рівня кримінально-правової свідомості є одним з головних засобів зменшення криміногенного потенціалу суспільства та окреслює основні напрями зменшення криміногенної правосвідомості населення.

Розділ VIII, за авторства доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України Навроцького В'ячеслава Олександровича, присвячено застосуванню кримінально-правових норм. Автор, зокрема, зазначає, що сутність цієї складової вітчизняної кримінально-правової системи полягає у тому, що вона є характеристикою певного діяння з позиції кримінального права та поширення на це діяння приписів, передбачених кримінальним законом. Він детально аналізує структуру цього правового феномену, його побудову та елементи, визначає основні недоліки законодавчої та застосовної діяльності у цьому напрямі, а також шляхи їх подолання.

Професор, доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України Михайло Всеволодович Буроменський у **розділі IX** констатує, що злочинність давно вийшла за межі державних кордонів. Вона активно перетворюється на злочинність міжнародну, транснаціональну і нерідко здатна підривати правові, економічні, соціальні основи не лише окремих держав, а і загрожувати всій міжнародній спільноті.

Тому, – слушно вважає автор, – міжнародна боротьба зі злочинністю неминуче перетворюється в останні десятиліття на один із пріоритетів міжнародної спільноти, включаючи його міждержавний і недержавний сектори. Доказом тому є надзвичайно висока динаміка правового співробітництва з уніфікації кримінального, кримінально-процесуального, пенітенціарного законодавства, укладення багатосторонніх договорів про міжнародну правову допомогу і, нарешті, формування основних елементів міжнародного кримінального права.

Результати проведеного М. В. Буроменським дослідження, які надано у цьому розділі монографії, дають підстави автору стверджувати, що Україна міцно увійшла в міжнародну систему співпраці по боротьбі зі злочинністю. Тому зовнішньополітичний курс, спрямований на проведення політики відкритості держави та її прагнення брати участь у міжнародних інтеграційних процесах різних рівнів, неминуче перетворює міжнародно-правовий вектор на один із пріоритетів національної кримінально-правової політики України.

Темою **розділу X**, за авторства доктора юридичних наук, професора Хавронюка Миколи Івановича, є взаємовідносини вітчизняної та зарубіжних кримінально-правових систем. Автор на підставі аналізу кримінально-правових систем України та країн Нового та Старого світів доходить висновку, що взаємний зв'язок елементів національної системи не лише між собою, а й з відповідними

елементами таких систем зарубіжних держав є кримінально-правовою реальністю. Зокрема, констатується, що українська доктрина кримінального права існує і розвивається з урахуванням відомих нам досягнень зарубіжної доктрини кримінального права, правильних та помилкових рішень кримінально-правової практики і кримінального законодавства інших держав, а новели в українському кримінальному законодавстві з'являються часто під впливом апробованих на практиці положень законодавства інших держав або результатів наукових досліджень зарубіжних вчених.

Доктор юридичних наук, доцент Нікітін Юрій Вікторович у **розділі XI** розглядає кримінально-правову систему України як підсистему забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства. Зокрема, дає визначення поняття сутності та суб'єктно-об'єктного механізму внутрішньої безпеки суспільства, наголошує на пріоритетності ролі концепції протидії злочинності як ефективного механізму забезпечення національної правової системи.

У **розділі XII** доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України Шакун Василь Іванович досліджує кримінально-правову систему у кримінологічному вимірі. Автор, аналізуючи динаміку кількісних показників злочинності загалом та найбільш поширених загально кримінальних злочинів окремих видів, виділяє ряд періодів, які розрізняються за характером основної тенденції. Він визначає їх відмінні ознаки в аспекті взаємозв'язку зі станом розвитку кримінально-правової системи, виділяючи позитивні та негативні моменти, а також шляхи подолання останніх.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що авторським колективом виконано значимий обсяг наукової та дослідницької роботи з питань, пов'язаних із утвердженням, розвитком та подальшим удосконаленням кримінально-правової системи України. Тому, висловлюючи вдячність колегам за їх участь у цьому спільному проєкті, хочу зазначити, що проблеми, окреслені у виданні, можуть стати основою окремих наукових досліджень у майбутньому, а тому із упевненістю можу стверджувати, що у подальшому нас чекає ще не одна спільна цікава і потрібна юридичному загалу та суспільству робота.

Сподіваюсь також, що монографія стане у нагоді студентам, аспірантам, докторантам та професорського-викладацькому складу вищих юридичних навчальних закладів, приверне увагу науковців у галузі кримінального права, буде корисною у правотворчій та правозастосовній діяльності органів державної влади.

З повагою до читача,

Баулін Юрій Васильович,

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,

Голова Конституційного Суду України

PREFACE

The monograph, which I am honoured to present to the esteemed reader, is the result of the collective comprehensive research of the current state and prospects of the development of the domestic criminal law system. This scientific work consists of twelve chapters, each of them devoted to topical issues of functioning of the criminal law system in our state. Even though these chapters were elaborated separately by each member of the collective of authors, the monograph may not be considered to be a simple collection of scientific articles on the same subject. The specific feature of this publication is that its every part is, in fact, a continuation of the previous one and their totality creates a complete picture, which, in our opinion, allows to objectively evaluate the realities of present time in the field of the domestic criminal law and to identify ways of its improvement in terms of European integration processes which have recently gained, so to say, a new breath in Ukraine.

With regards to this, I believe it is appropriate to introduce the structure of the monograph and its authors to the reader.

Chapter I of the book, by my authorship, contains general characteristics of the modern domestic criminal law system and a list of its basic elements, the totality of which reflects such phenomenon of social activity as the criminal law reality. Hereby the factor which creates and combines these elements into a single functional system is the criminal law as a material branch of law in the national legal system of Ukraine.

In the following chapters of the monograph each of these elements is investigated in detail, their characteristics is provided and the role, place and importance of each of these elements for the successful operation of the system as a whole are assessed.

In Chapter II, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor Olena Kharytonova researches the issues related to the patterns of development, modern tendencies and prospects of such an important component of the national criminal law system as the science of criminal law. By applying basic modern approaches to defining the essence of the science of criminal law as a complex and multidimensional phenomenon, the author makes a successful, in our view, attempt to determine the correct understanding of the place and role of this element in this system, its most important results, features of scientific work and specific processes, related to obtaining and assimilation of new knowledge.

In Chapter III, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor Yuriy Ponomarenko dwells upon the results of his own research of the state criminal and law policy as one of the elements of the national criminal law system. The author justifies this by saying that in his view, despite the fact that this legal category is simultaneously one of the most researched, but, whatever paradoxical, the least known in the science of criminal law. Therefore, there still remains a broad field for research of powers for establishing sanctions, applying and executing punishment to persons who commit crimes, the implementation of a number of measures to accomplish the functions of combating crime, i.e. the activity of the state, which is traditionally defined as the state criminal and law policy.

Chapter IV, written by myself in collaboration with Dr. of Legal Sciences, Associate Professor Olena Naden, is dedicated to the research of the problem of independence of

criminal law as branch of law and one of the elements of the criminal law system of Ukraine. It provides our position on the definition of the place of criminal law in the national system of law and formation of ways and areas of the relationship and interaction of criminal law with other branches of law, with account of its specific features and differences.

Chapter V which is also elaborated by Yurii Ponomarenko, gives a detailed analysis of the content and essence of the concept «criminal legislation of Ukraine». In particular, it is noted that this legislation consists not only of the Criminal Code of Ukraine solely, but of several laws of Ukraine and effective international treaties of Ukraine, to their binding nature of which the Verkhovna Rada of Ukraine gave its consent, and the decisions of the Constitutional Court of Ukraine, provided these laws, treaties and decisions contain criminal law provisions.

In any case, the author stresses, normative and other legal acts, although in certain ways related to criminal law, but not concur with it, neither by the form nor by the content, do not belong to criminal legislation. In authors' opinion, the Constitution of Ukraine, normative acts, to which articles of the Criminal Code of Ukraine with a blanket disposition refer, verdicts, rulings and decisions of courts of general jurisdiction in certain criminal cases, as well as the explanations of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine or the High Specialized Court of Ukraine for Civil and Criminal Cases on specific issues of application of the criminal law do not belong to such one.

Criminal law as an academic discipline and the compulsory element of the national criminal law system is the subject of **Chapter VI**, written by a Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NALSU Viktor Hryshchuk. The author presumes that every criminal law concept is intended to serve as a reliable, efficient tool for scientific, educational, legislative and enforcement activity.

He identifies and examines in detail the principles of criminal law as an academic discipline and makes conclusions that these principles should be in close, harmonious relationship, forming a «backbone» of the whole educational process that is the key to its high level of efficiency.

In **Chapter VII**, a Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NALSU Volodymyr Holina examines issues related to one of the most essential elements of the national criminal law system, i.e. criminal law awareness (culture) of the population and individuals to whom criminal law norms are applied as well as of those who apply law.

The author, in particular, notes that criminal law awareness is not only part of the indicated system, but also an integral part of the more general philosophical concepts as social awareness, legal awareness, and legal reality. That is why he believes that the increase in criminal law awareness is one of the main tools of reducing criminogenic potential of society and outlines the main directions of reducing criminogenic legal awareness of the population.

Chapter VIII, authored by Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NALSU Viacheslav Navrotskyi, is devoted to the application of criminal law norms. The author, in particular, notes that the essence of this component of the national criminal law system is that it is a characteristic of a particular action from the

position of criminal law and the effect of regulations envisaged by the criminal law onto this action. He examines in detail the structure of this legal phenomenon, its organization and elements, defines the main shortcomings of the legislative and law-application activity in this area, as well as ways to overcome them.

In **Chapter IX** Professor, Doctor of Legal Sciences, Corresponding Member of the NALSU Mykhailo Buromenskyi states that criminality has long ago moved beyond the national borders. It has been actively turning into international criminality, transnational and is often able to undermine legal, economic and social foundations of not only individual states but also to threaten the entire international community.

So – as the author rightly says – the international fight against crime has been inevitably transformed in recent decades into one of the priorities of the international community, including its intergovernmental and non-governmental sectors. The proof of this is extremely high dynamic of judicial cooperation on unification of criminal, criminal enforcement, penal legislation, the conclusion of multilateral agreements on international legal assistance and, finally, the formation of basic elements of international criminal law.

The results of the research made by M. Buromenskyi that are provided in this chapter of the monograph, give the author grounds to assert that Ukraine has firmly entered the international system of cooperation and combating against crime. Therefore, foreign policy aimed at openness of the state and its desire to participate in international integration processes at different levels, inevitably transforms international legal vector into one of the priorities of the national criminal law policy of Ukraine.

The subject of **Chapter X**, authored by Doctor of Legal Sciences, Professor Mykola Havroniuk, is related to the relationship between national and international criminal law systems. Based on the analysis of criminal law systems of Ukraine and the New and the Old Worlds, the author concludes that the interconnection of the elements of the national system not only among themselves but also with the relevant elements of such systems of foreign countries is the criminal law reality. In particular, he states that the Ukrainian criminal law doctrine exists and is developing with account of the known achievements of the doctrine of the foreign criminal law, right and wrong decisions of criminal law practices and criminal legislation of other countries, and novelties in the Ukrainian criminal legislation often appear under the influence of the provisions of the legislation of other states or results of research of foreign scholars tested in practice.

In **Chapter XI** Doctor of Legal Sciences, Yuriy Nikitin, examines the criminal law system of Ukraine as a subsystem of ensuring the internal security of the Ukrainian society. In particular, a definition of the nature and subject and object mechanism of internal security of society is given, the priority role of the concept of combating crime as an effective mechanism to ensure the national legal system is emphasized.

In **Chapter XII** Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NALSU Vasyl Shakun explores the boundaries of influence of the national criminal law system on the current state of criminality in our country. The author identifies a number of periods of the key trends that vary by the character, by analyzing the dynamics of quantitative indicators of crime in general and the most common general criminal offenses

of individual types. He defines their distinctive features in terms of the relationship of the development of the criminal law system with the state, highlighting positive and negative aspects and ways of overcoming of the latter.

Summing up, it should be noted that the authors' collective has performed a significant amount of scientific and research work on issues related with the formation, development and further improvement of the criminal law system of Ukraine. Therefore, expressing gratitude to the colleagues for their participation in this joint project, I would like to note that the problems outlined in the publication may become the basis of specific scientific researches in future, so I can say with confidence that yet another interesting joint work, necessary for the legal community and the society is ahead.

I also hope that the monograph will be useful for students, post-graduate students, doctorates and professors of higher law schools, will attract the attention of researchers in the field of criminal law and will be useful in law-making and law-enforcement activities of public authorities.

With regards to the reader,

Yurii Baulin,

***Doctor of Legal Sciences, Professor, Member of the
National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Chairman of the Constitutional Court of Ukraine***

ВСТУПНЕ СЛОВО

Питання соціальних систем неодноразово знаходилися і знаходяться в центрі уваги представників гуманітарної науки. Не є винятком в цьому аспекті й правова система України.

У цих умовах все більше інтенсифікуються правові зрушення в житті країни. Особливо важлива роль у вирішенні багатьох економічних і соціальних завдань належить правовій системі. Саме вона справляє великий вплив на характер змін у суспільстві, удосконалення законодавчого процесу, підвищення ефективності юридичного регулювання, формування суспільної та індивідуальної свідомості. Правову систему можна назвати дійсно загальнолюською організацією в тому значенні, що вона має гуманітарний характер, покликана слугувати передусім людині.

Відповідно до думки вітчизняних правознавців, ми підійшли до такого етапу, коли можна аналізувати наявні факти вітчизняного правового життя з дещо інших, ніж раніше, позицій: не з формально юридичних, соціологічних, психологічних, а через призму національно-історичної, культурно-типологічної природи вітчизняного правового світу на користь пізнання конкретної цілісності й системності.

На сьогодні ми, вітчизняні науковці, не можемо поскаржитися на брак монографічних праць, дискусійних обговорень чи статейного викладу у згаданій сфері. Так, протягом останніх років аналізувалися поняття правової системи (Петришин О.В., Оніщенко Н.М.), сучасні теоретико-методологічні підходи до аналізу правової системи (С.І. Максимов), структура й елементний склад (О. Скакун), класифікація і типологія правових систем сучасності (Ю. Шемшученко), взаємодія з іншими соціальними системами, зокрема економічною, політичною, моральною тощо (В. Бабкін), співвідношення правової системи та правового середовища (О. Зайчук). Отже, можемо констатувати, що доктринальні розробки у цій сфері знаходяться на певному рівні, й українська юридична наука є одним із лідерів саме щодо доктрини правових систем сучасності в постсоціалістичних державах.

Проблеми «системності» завжди були в полі зору провідних українських науковців в галузі кримінального права (В.Я. Тація, В.В. Сташиса, Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, М.І. Панова, В.П. Тихого, Стрельцова Є.Л.). В останні роки з'явилося декілька фундаментальних праць, в яких ці питання є також об'єктом дослідження на фоні інших проблем.¹ А саме вивчалися: системний підхід

¹ Див. докл.: Правова доктрина України. Том 5. Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/За загальною редакцією президента НАПрН України, академіка НАН України та НАПрН України В.Я. Тація, академіка-секретаря відділення кримінально-правових наук, академіка НАПрН України В.І. Борисова. – Харків: «Право», 2013. – 1237 стр.; Правова система України. Том 5. Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби із злочинністю в Україні/За загальною редакцією академіка-секретаря відділення

у дослідженні науки кримінального права та її міждисциплінарних зв'язків; система попередження злочинності в Україні; загальна система боротьби зі злочинністю; система управління та забезпечення діяльності правоохоронних органів і судів щодо попередження та протидії злочинності в Україні; система міжнародного співробітництва України у сфері попередження злочинності та боротьби з нею тощо.

Втім, при величезному науковому доктринальному значенні правових систем сучасності не менше, а, можливо, в деяких сенсах більше значення мають дослідження прикладні, прагматичні, спрямовані на потреби практики. Саме таке дослідження «Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи» запропоноване нам сьогодні.

З урахуванням вищезазначеного і в контексті запропонованого викладу декілька сутнісних зауважень: можливо, хтось із дослідників поставить запитання: чи можливо, чи коректно, чи обґрунтовано виділяти з-поміж загальної наукової категорії «правова система», наприклад, кримінально-правову систему? Як нам видається, для наукового пізнання і практичного вжитку це не тільки можливо, але й важливо.

Не викликає заперечень той факт, що поряд із загальними функціями, кожний компонент правової системи виконує тільки йому притаманні, специфічні функції, що не заважає їм, однак, знаходитися в логічному зв'язку один з одним. Відповідно до думки французького вченого Ж. Карбоньє, правова система являє собою вмістилище і зосередження різних юридичних явищ, що існують у суспільстві одночасно і на одному і тому ж просторі².

Взаємозв'язок елементів правової системи, їх функціонування обумовлюють саме існування правової системи, оскільки ізольовано, в розрізненому вигляді, вона існувати не може. Тому при дослідженні даної категорії доцільним є застосування системно-структурного підходу, вивчення правової системи як в цілому, так і частинами. Системний підхід у даному випадку є одним з інструментів дослідження об'єкта як складного явища, що містить елементи, взаємозв'язок між якими забезпечує їхню цілісність.

Для того, щоб правильно визначити структуру правової системи, необхідно визначити критерії відбору її елементів. Основними вимогами в даному випадку будуть їх внутрішня упорядкованість (організаційний критерій), правове спрямування діяльності (правовий критерій), яке повинне бути вираженням нормативно у відповідних законодавчих актах, положеннях, що відображають

кримінально-правових наук, академіка НАПрН України В.В. Сташиса. – Харків: «Право», 2011. – 904 стор.; Актуальні проблеми кримінальної відповідальності. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 10-11 жовтня 2013 року. – Харків: «Право», 2013. – 841 стор.; Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9-10 жовтня 2014 року. – Харків: «Право», 2014. – 534 стор. тощо.

2 Карбоньє Ж. Юридическая социология. – М.: «Прогресс», 1986. – С.177.

мету створення правової системи, сферу діяльності, характер її основних завдань та функцій, особливості їх реалізації, специфічні принципи організації та діяльності тощо (програмний критерій).

Однак неможливо зрозуміти ціле, не вивчаючи індивідуальні особливості його частин. З цього приводу Гегель писав, що ціле за своїми характеристиками є те, що містить у собі частини. Але якщо воно буде розділене, то воно перестане бути цілим.

Дослідження окремих компонентів правової системи необхідно поєднувати з вивченням різноманітних процесів, що дають змогу досягти цілісності правової системи, виявити її внутрішні й зовнішні зв'язки. Водночас правову систему не можна зводити лише до формальних якостей системного утворення, хоча вона і виступає такою. В неї необхідно вкладати більш глибокий, соціальний, конкретно-історичний та політичний зміст.³

Так, національна кримінально-правова система в Україні являє собою взаємопов'язаний механізм функціонування її складових елементів (підсистем). До таких елементів, як зазначалося, відносяться: доктрина кримінального права, кримінально-правова політика, кримінальне право як галузь права, кримінальне законодавство (законодавство про кримінальну відповідальність), кримінальне право як навчальна дисципліна, застосування кримінально-правових норм, кримінально-правова правосвідомість (культура) населення та осіб, на яких поширюється дія кримінально-правових норм, а також правозастосувачів, міжнародне матеріальне кримінальне право. Отже, зрозуміло, що, вивчаючи запропоновані блоки, автори монографічного дослідження «Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи» роблять чималий внесок у конкретизацію знань щодо майбутнього прогнозування, розвитку національної правової системи. Безумовно, не викличе заперечень той факт, що уявити розвиток останньої без кримінально-правового масиву навряд чи можливо. Його ж детальне вивчення і опрацювання тільки надасть ясності й конкретності програмуванню подальшого розвитку правової системи України в цілому.

Результати детального аналізу кожного з цих елементів, здійснений авторами відповідних розділів монографії, дозволяють не тільки відобразити особливості кожного елемента або кожної підсистеми, а й надати повну картину такого важливого явища суспільної діяльності, як кримінально-правова реальність. Це також дозволяє виділити системоутворюючий чинник, що об'єднує зазначені елементи в єдину функціональну систему, а саме – кримінальне право як матеріальну галузь права в національній правовій системі України.

Вочевидь, кожний із зазначених вище для вивчення і опрацювання елементів кримінально-правової системи України так само може розглядатися як окрема система, але більш низького порядку. Так, автори вирізняють систему науки

3 Ronald C. Keith and Zhiqiu Lin. The changing substantive principles of Chinese criminal law. Law and Justice in China's New Marketplace. – New York, 2001. – 315 p.

кримінального права, систему кримінального права як галузі права, систему кримінального законодавства та навчальної дисципліни тощо. Безумовно, вказаний перелік не є беззаперечним. Можливо цей ряд можна доповнювати і розширювати, що буде здійснюватися ще не одноразово, втім запропоноване коло проблем тільки свідчить про потенційну можливість подальшого наукового приросту знань у сфері кримінально-правового вивчення.

Так, як вважають автори видання на чолі з д.ю.н., проф., академіком НАПрН України Ю. В. Бауліним, поряд із кримінально-правовою системою є підстави (з певною метою) виділяти кримінально-процесуальну та кримінально-виконавчу системи, систему запобігання злочинності (кримінологічну систему) тощо. Всі ці взаємопов'язані системи входять до більш широкої, об'ємної системи – системи кримінальної юстиції. Саме цей погляд відображає загальну теорію систем у контексті правової. Такий погляд також відповідає вимогам системного підходу: при дослідженні кримінально-правової системи України кожен елемент цієї систем (у певному аспекті) розглядається як окрема самостійна система більш низького порядку, і в той же час кримінально-правова система входить до системи більш високого порядку.

Наукове та практичне значення дослідження кримінально-правової системи України полягає у тому, що ця система, перш за все, відбиває певний сегмент кримінально-правової реальності (правового життя) і тому є соціально обумовленою.

У такий спосіб хочемо, з одного боку, підкреслити необхідність системного підходу до правової системи сучасності як правового соціального феномену. З іншого, вивчаючи запропоновану монографію, можемо констатувати, що мова йде про міждисциплінарне кроссекторальне дослідження, яке характеризується інтегративною якістю. Зазначена система вбирає в себе відомі на даний час, існуючі в реальності елементи кримінально-правової дійсності, які у своїй системній взаємодії дозволяють досягти кінцевого результату (інтегративної якості), який не притаманний жодному окремому елементу, але є новою якістю всієї системи, а саме: комплексного забезпечення кримінально-правового впливу на злочинність з метою захисту особистості й суспільної безпеки та запобігання злочинам, їх скорочення до соціально прийняттого рівня. Саме такі висновки роблять автори монографії – відомі спеціалісти в галузі кримінального права, і саме ці висновки віддзеркалюють думки і позиції правової теоретичної думки. Деякі сучасні вчені визначають: поняття «правова система» являє собою структуру – інтегрований засіб цілісного юридичного впливу на суспільні відносини. Як елементи системи виділяють: по-перше, межу і принципи правового регулювання; по-друге, основні різновиди правових актів та їх об'єднання; по-третє, систематизуючі зв'язки, які забезпечують взаємодію всіх елементів і цілісність системи.⁴ Про це йдеться в розділі II (2.9) «Диференціація та інтеграція наукового знання у галузі кримінального

4 Див.: Тихомиров Ю. А. Публичное право. – М.: «Бек», 1995. – С. 210-223.

права». Це стає також предметом компаративного вивчення та узагальнення (розділ X) «Кримінально-правова система в Україні у взаємодії із зарубіжними кримінально-правовими системами». Слід зазначити, що підрозділ (10.3) «Кримінально-правова компаративістика як засіб зближення і взаємодії кримінально-правових систем» суттєво актуалізує представлену проблематику⁵.

Враховуючи традиційні підходи до визначення правової системи, все ж таки хотілося б виокремити особливості останніх в умовах соціальних трансформацій, зокрема, оптимізацію законодавства саме засобами реформування окремих галузевих правових систем, зокрема кримінально-правової, про що переконливо йдеться у передмові монографії.

Цілісна правова система, що розглядається в єдності всіх її компонентів, являє собою вже не механічну суму складових, а нову, важливу соціально-політичну, ідеологічну, юридичну якість, не властиву окремим її частинам. Норми права породжують правовідносини. Правовідносини слугують формою реалізації юридичних норм. Правомірна поведінка учасників правовідносин складає сутність законності та правопорядку, які є наслідками функціонування правової системи, що свідчить про ефективність останньої. Сучасний кризовий стан та його прояви породжують стійкий соціальний та правовий нігілізм, що трансформується сьогодні із площини емоцій, почуттів, відчуттів, переживань (правова психологія) у площину переконань, ставлення, уявлень, стереотипів (правова ідеологія). Це і обумовлює певну ту чи іншу, на жаль, не завжди бажану для суспільства поведінку індивіда.

Саме ця проблема розглядається в розділі VII запропонованого видання «Кримінально-правова правосвідомість в Україні».

У розділі V (5.1) монографічного дослідження йдеться про кримінальний закон як основу кримінального законодавства України. Є беззаперечним, що закон – це одна з форм існування, буття, дії права. За умови його визнання в державі як джерела права, закон завжди очолює ієрархію відповідних джерел.

Слід зазначити, що саме аспект розгляду співвідношення загальнотеоретичних категорій «право» і «закон» не є новим не тільки для загальної теорії держави і права, але й для філософських, політичних та соціологічних наук. Це влучно підкреслено в розділі III «Кримінально-правова політика в Україні». Сутність діалектичної взаємодії конституційних принципів верховенства права і верховенства закону (ст. 8 Конституції України) полягає, перш за все, в тому, що вона є проявом загального й особистого в праві.

Конституція – це тонкий правовий інструмент, який потребує обережного з ним поводження. Її не можна пристосовувати для закріплення переваг окремих політичних сил або політиків. Вона повинна відображати загальнонародний інтерес.

Визнання головними принципами законотворчості в Україні принципу вер-

5 Wprowadzenie do prawa. Introduction to law. Warszawa 2008. – 4. Contemporary law in a multicultural, politically differentiated world 39-42.

ховенства права і верховенства закону означає принаймні, що закони держави повинні, по-перше, відповідати праву як мірі загальної рівної для всіх свободи і справедливості і, по-друге, у законах є необхідним обмеження приватного свавілля як особи (фізичної і юридичної), так і держави.

Перетворення справедливості на законність і її втілення – от головне завдання, до вирішення якого має прагнути будь-яка влада. І, як нам видається, це стає лейтмотивом запропонованого видання. Слід на суспільному рівні визначити, що передумовою законності є об'єктивна соціальна потреба зберігання цінності людського суспільства опосередкована встановленням юридичних правил загальнообов'язкової поведінки, які сприяють нормальному функціонуванню суспільного організму, закріплюють такі умови діяльності індивідів, що надають можливість задовольняти свої потреби та які не заважають всім іншим робити те ж саме.

У наш час, коли найбільшою проблемою юридичного світогляду і відповідної йому юридичної практики є проблема захисту прав, свобод і законних інтересів людини, коли виникає нагальна потреба захисту та гарантування на практиці теоретичних положень концепції прав людини, – зміцнення авторитету закону і принципу законності в правовому просторі є першочерговою задачею як теоретиків права, так і практиків.

Сьогодні «оголені» всі аспекти громадянського суспільства в Україні: політичні, економічні, соціальні, філософські та, безумовно, правові. В особливо загостреній формі проблеми формування і функціонування громадянського суспільства постають у часи суспільного неспокою. Вочевидь, стало зрозумілим, що вже недостатньо тільки «продекларувати» ті чи інші важливі права і свободи людини. Держава (і це є її чи не найважливішим обов'язком) має гарантувати їх неухильне виконання, а в разі потреби – охорону та захист. Враховуючи нагальність проблеми, у представників юридичної науки, громадянського суспільства, широкого юридичного загалу, є всі підстави підтримати монографічне видання «Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи» за редакцією Ю. В. Бауліна, зважаючи на його непересічне теоретичне значення та можливість широкого практичного застосування.

**Доктор юридичних наук,
професор,
академік НАПрН України
О. В. Зайчук**

**Доктор юридичних наук
професор,
академік НАПрН України
Н. М. Оніщенко**

INTRODUCTION

Social systems have been and still are repeatedly in the focus of attention of the representatives of the humanitarian science. The legal system of Ukraine is not exception in this respect.

In these conditions the legal changes in the life of the country are increasingly intensifying. The legal system includes especially important role of resolving many economic and social tasks. It makes a big impact on the nature of changes in the society and the improvement of the legislative process, improves the legal regulation of the formation of public and individual consciousness. The legal system can be truly called a universal organization in the sense that it has a humanitarian nature, intended to serve, first of all, an individual.

In the opinion of national lawyers, we have reached the point where one can analyze the facts of domestic legal life from somewhat other positions than earlier: not from formal, legal, sociological, psychological, but through the prism of national historical, cultural and typological nature of domestic legal world in favor of knowledge of specific integrity and consistency.

Today, we, national scholars, can not complain about the lack of monographs, discussion debates or articles and presentations in this sphere. Thus, in recent years the concepts of the legal system were analyzed (O. Petryshyn, N. Onischenko), modern theoretical and methodological approaches to the analysis of the legal system (S. Maksymov), the structure and elemental composition (O. Skakun) classification and typology of legal systems of nowadays (Yu. Shemshuchenko), interaction with other social systems, including economic, political, moral, etc. (V. Babkin), the ratio of the legal system and legal environment (O. Zaichuk). Thus, we can state that doctrinal developments in this sphere have reached a certain level and the Ukrainian jurisprudence is one of the leaders with regard to the doctrine of modern legal systems in post-socialist countries.

The problems of the «systematic approach» have always been in the focus of the leading Ukrainian criminal law scholars (V. Tatsiy, V. Stashys, Yu. Baulin, V. Borysov, M. Panov, V. Tykhyi, Ye. Streltsov). In recent years, a number of fundamental works has appeared in which these issues, on the background of other problems have also been the subject of research⁶. Namely, there were studied: a systematic approach to the study of the science of criminal law and its interdisciplinary connections; crime

6 See in more detail: Legal doctrine of Ukraine. Vol. 5. Criminal and legal sciences in Ukraine: status, problems and ways of development/under the general editorship of the President of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (NALSU), Full Member of the National Academy of Sciences of Ukraine and the NALSU V. Tatsii, Full Member – secretary of the Department of criminal and legal sciences, Full Member of the NALSU V. Borysov – Kharkiv: «Law», 2013. – 1237 p.; The legal system of Ukraine. Vol. 5. Criminal and law sciences. Actual problems of combating crime in Ukraine/Edited by Full Member-secretary of the Department of criminal and legal sciences, Full Member of the NALSU V. Stashys. – Ukraine, Kharkiv: «Law», 2011. – 904 p.; Actual problems of criminal liability. Materials of the International Scientific Conference 10-11 October, 2013. – Kharkiv: «Law», 2013. – 841 p.; The science of criminal law in the system of interdisciplinary relations. Materials of the international scientific conference of 9-10 October, 2014. – Kharkiv: «Law», 2014. – 534 p.; etc.

prevention in Ukraine; general system of combating crime; system of administration and the activity of law enforcement agencies and the courts to prevent and combat crime in Ukraine; Ukraine's system of international cooperation in the field of crime prevention and combating etc.

Even though there is a great scientific doctrinal meaning of legal systems, but there is not less but, perhaps, in some senses more need that the researches apply pragmatic approaches and focus on practices. Such study «Modern Criminal Law System in Ukraine: Realities and Prospects» is proposed to us today.

In view of the above and in the context of the proposed presentation there are several essential remarks: maybe one of the researchers will ask a question: whether it is correct or reasonable to single out among the general scientific category a «legal system», for example, a criminal law system? As it seems, for the scientific knowledge and practical use it is not only possible, but also important.

There is no objection concerning the fact that along with general functions, each component of a legal system performs specific functions inherent to it only, that do not prevent them, however, to be in a logical connection with each other. According to the French scholar Jean Carbonnier, a legal system is a repository of concentration and various legal phenomena that exist in society simultaneously and in the same space⁷.

The relationship of elements of a legal system, their functioning determine the existence of a legal system since it cannot exist in isolated and scattered form. Therefore, while studying this it is appropriate to apply a systemic-structural approach, and to study a legal system as a whole and in its parts. The systematic approach in this case is one of the tools of research of the object as a complex phenomenon that contains elements providing interconnection between their integrity.

In order to properly determine the structure of a legal system, it is necessary to define criteria for the selection of its elements. The main requirements in this case will be their internal order (organizational criterion), the legal direction of activity (legal criterion), which should be expressed in the relevant legal statutes, regulations, reflecting the goal of creating a legal framework, scope, nature of its main tasks and functions, especially their implementation, specific principles of organization and activities, etc. (program criterion).

However, it is impossible to understand it in its totality without studying the individual characteristics of its parts. In this regard, Hegel wrote that the whole by its characteristics is that what includes parts in it. But once divided, it stops to be integral.

Studies of individual components of a legal system must be combined with the study of various processes that enable to comprehend the integrity of a legal system, identify its internal and external connections. At the same time, a legal system can not be reduced to the formal qualities of the systematic formation, although it acts in such a way. It should be invested with more profound social, concrete historical and political content⁸.

7 Jean Carbonnier. Judicial sociology. – M.: «Progress», 1986. – p.177.

8 Ronald C. Keith and Zhiqiu Lin. The changing substantive principles of Chinese criminal law. Law and Justice in China's New Marketplace. – New York, 2001. – 315 p.

Thus, the national criminal law system in Ukraine is an interconnected operation mechanism of its constituent elements (subsystems). These elements, as it was mentioned, include: the doctrine of criminal law, criminal law policy, criminal law as a branch of law, criminal law (the legislation on criminal liability), criminal law as an academic discipline, application of criminal law, criminal law awareness (culture) of the population and individuals on whom the effect of criminal law norms are extended, and entities applying law, international material criminal law. Thus, it is clear that while learning the proposed blocks, the authors of the monographic study «Modern Criminal Law System in Ukraine: Realities and Prospects» considerably contribute to the specification of knowledge about the future prediction of the national law system. Certainly there is no objection about the fact that the development of the latter without the criminal law block is likely impossible. Its detailed study and processing will only provide the clarity and specificity of programming of the further development of Ukraine's legal system as a whole.

The results of the detailed analysis of each of these elements, accomplished by the author of the relevant chapters of the monograph, allow not only to reflect the characteristics of each element or each subsystem, but also to provide a complete picture of this important phenomenon of social activity as criminal law reality. It also allows to single out the systematically creating factor that combines these elements into a single functional system namely, criminal law as a material branch of law in the national legal system of Ukraine.

Obviously, each of the mentioned elements of the criminal law system assigned for studying can also be considered as a separate system, but of a lower order. Thus, the authors distinguish the system of the criminal law science, criminal law as a branch of law, the system of criminal legislation and an academic discipline etc. Of course, the given list is not absolute and may be completed and extended and it will be made more than once, but the proposed range of problems only shows the potential for further growth of the scientific knowledge in the field of criminal law research.

Thus, the authors assume that publication headed by Doctor of Legal Sciences, Professor, Full Member of the NALSU Yu.Baulin, along with the criminal law system provides the grounds (with a purpose) to single out criminal procedural and criminal enforcement systems, crime prevention system (criminological system) and so on. All these systems are interconnected in a wide, three-dimensional system – a system of criminal justice. It is this view that reflects the theory of general system in the context of law. This also meets the systematic approach: while studying the criminal law system of Ukraine, each element of this system (in some sense) is considered as a separate independent system of a lower order, and at the same time the criminal law system is a part of a higher order.

Scientific research and practical significance of the criminal law system of Ukraine is that this system reflects primarily a certain segment of the criminal law reality (legal life) and that is why it is socially determined.

In such a way, on the one hand, we want to emphasize the need for a systematic

approach to the legal system of nowadays as a legal social phenomenon. On the other hand, studying the proposed monograph, we can state that it is about the interdisciplinary cross-sectoral research which is characterized by integrative quality. This system incorporates the known, currently existing elements of criminal law reality which in their systematic interaction allow to achieve the final result (integrative quality) that is not inherent to any single element, but is a new quality of the entire system, including: providing comprehensive criminal law effect on crime to protect individual and public safety and crime prevention, reducing them to a socially acceptable level. These are conclusions made by the authors of the monograph – known criminal law experts, and they reflect the opinions and positions of the legal theoretical thought. Some modern scholars define: the notion of a «legal system» is a structure – an integrated tool of the whole legal impact on social relations. Elements of the system distinguish firstly, limits and principles of legal regulation; secondly, the main types of regulations and their associations; thirdly, systematizing of the connections that provide interaction of all elements and system integrity⁹. This is stated in Chapter II (2.9) «Differentiation and integration of scientific knowledge in the field of criminal law». It is also the subject of comparative study and synthesis (Chapter X) «Criminal law system in Ukraine in its interrelation with foreign criminal law systems.» It should be noted that subchapter (10.3) «Comparative criminal law as a means of approach and cooperation of criminal law systems» substantially updates the provided issues¹⁰.

Taking into consideration the traditional approaches towards determining the notion of a legal system, still I would like to single out the features of the latter in terms of social transformations, including optimization of legislation by means of reformation of specific branch legal systems, including criminal law, as it is clearly stated in the preface of the monograph.

The integral legal system considered in the unity of all its components, is presented not as a mechanical sum of components, but as a new, important socio-political, ideological, legal quality which is not inherent to its individual parts. Norms of law engender legal relationships. Legal relationships serve as a form of implementation of legal norms. Lawful behavior of the participants of legal relationships is the essence of legality and legal order arising from the operation of a legal system, which shows the effectiveness of the latter. The current crisis and its manifestations generate sustainable social and legal nihilism, which is transformed today from the sphere of emotions, feelings, sensations, emotional experiences (legal psychology) into the sphere of beliefs, attitudes, perceptions, stereotypes (legal ideology). This causes specific behavior of an individual which is, unfortunately, not always desired by the society.

This very problem is considered in Chapter VII of the proposed publication «Criminal law awareness in Ukraine.»

Chapter V (5.1) of the monographic research concerns the criminal law, as the

9 See Y. Tyhomirov.: Public Law. – M.: «Bek», 1995. – p. 210-223.

10 Wprowadzenie do prawa. Introduction to law. Warszawa 2008. – 4. Contemporary law in a multicultural, politically differentiated world 39-42.

basis of criminal legislation of Ukraine. It is indisputable that a law is one of forms of existence, being, and effect of law. Given its recognition in the state as a source of law, the law is always on top of the hierarchy of relevant sources.

It should be noted that it is exactly the aspect of consideration of the ratio of general theoretic categories of «law» and «statute» is not new not only for general theory of state and law, but also for philosophical, political and sociological sciences. This very idea is aptly emphasized in Chapter III «Criminal law policy in Ukraine.» The essence of the dialectical interaction of the constitutional principles of the rule of law and the rule of statute law (Art. 8 of the Constitution of Ukraine) is primarily that it is a manifestation of the general and personal in law.

Constitution is a thin legal instrument which requires careful handling. One may not adjust it for consolidation of benefits of certain political parties or politicians. It should reflect general national interest.

Recognition of the principle of the rule of law and the rule of statute law to be the main principles of lawmaking in Ukraine means at least that laws of the state must, firstly, comply with law as a measure of general freedom and justice for everyone and, secondly, limitation of private tyranny of both individual (physical and legal), and the state in the laws is necessary.

The main task that any government should seek to solve is converting fairness to legitimacy and its implementation. And, as we see it, it becomes a leitmotif of the proposed publication. It should be determined at the social level that the prerequisite of the legitimacy is an objective social need for saving the value of human society indirectly imposing mandatory legal rules of behavior that contribute to the normal functioning of the social organism, fix the conditions of the activity of the individuals that make it possible to meet their needs and do not prevent all others to do the same.

Nowadays, when the biggest problem of legal worldview and relevant legal practice is the problem of protecting the rights, freedoms and legitimate interests of an individual, when an urgent need arises to protect and guarantee in practice the theoretical provisions of the concept of human rights, – strengthening the authority of the law and the principle of legitimacy in the legal field is a priority task for theorists and practitioners of law.

Today all aspects of civil society in Ukraine are «naked»: political, economic, social, philosophical and certainly legal. The problems of formation and functioning of civil society arise in a particularly aggravated form in times of social unrest. It became clearly evident that it is not enough only «to declare» certain important human rights and freedoms. The state (and it is perhaps its most important duty) must ensure their strict implementation, and if necessary – their protection and defense. Considering the urgency of the problem, representatives of legal science, civil society and broad legal public, have all grounds to support the monographic publication «Modern criminal law system in Ukraine: realities and prospects», edited by Yu. V. Baulin, given its significant theoretical value and a possibility of its wide practical application.

**Doctor of Legal Sciences,
Professor,
Full Member of the
NALSU of Ukraine
O. V. Zaichuk**

**Doctor of Legal Sciences,
Professor,
Full Member of the
NALSU of Ukraine
N. M. Onischenko**

РОЗДІЛ І

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА СИСТЕМА В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1.1 Основні характеристики та складові кримінально-правової системи України

Багатоманітність сучасного світу, який постійно рухається та змінюється, вимагає максимально дозволеного упорядкування й управління з метою взаємодії із навколишнім середовищем, а отже потребує певної системності. Системність можна вважати властивістю об'єктивного світу, яка існує незалежно від уявлень людини про неї¹¹.

Відомо, що система є упорядкованою сукупністю елементів, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним, яка має відносну самостійність і органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю і автономністю функціонування¹².

У навколишньому світі існує безліч систем. З точки зору науки системами можуть бути і різні агрегати, і процеси, і явища. Соціальна форма руху матерії викликає до життя соціальні системи (суспільно-економічна формація, клас, держава, мораль, партія, трудовий колектив тощо). Головна особливість соціальних систем – їх зв'язок з вольовою діяльністю людей і їх різних об'єднань. Еволюція соціальних систем веде до їх ускладнення, набуття завершених форм. Їх рух полягає в наближенні до цілісності, у тому, щоб підкорити собі всі елементи суспільства або створити органи, яких воно потребує. Таким чином і в такий спосіб система в ході історичного розвитку перетворюється на ціле¹³.

Оскільки правова система є складовою соціальної системи, вказані ознаки притаманні і їй. Так, під правовою системою розуміють єдність відповідних їй компонентів (частин), які обумовлені способом об'єднання між собою (за змістовним і формальним критеріями) і які, залежно від їх природи і характеру зв'язку між ними (об'єктивного, природного або суб'єктивного, довільного), становлять відносно стабільну організацію¹⁴.

Правову систему можна назвати дійсно загальнолюдською організацією в тому значенні, що вона має гуманітарний характер, покликана слугувати передусім людині, адже являє собою нормативну основу суспільної (суспільно-природної) системи. Суспільні відносини не існують ізольовано одна від одної, а тому

11 Афанасьев В. Г. Системность и общество. – М., 1980. – С. 42.

12 Афанасьев В. Г., – та сама праця. – С. 25; Карташов В. Н. Система систем. Очерки общей теории и методологии. – М., 1985.

13 Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України/за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 546.

14 Та сама праця. – С. 547.

різноманітні види діяльності, що мають місце у межах суспільних відносин, є взаємопов'язаними. Якщо ж вдається виокремити конкретну специфіку такого взаємозв'язку, це стає підставою об'єднати вказані види діяльності у певні соціальні підсистеми.

Про спільність такого взаємозв'язку свідчать, зокрема, спільні ознаки системи. Так, національна правова система України поглинає елементи (системи), які, незважаючи на унікальні властивості та механізм самостійного функціонування, мають спільну ознаку: нормативно-правову основу регулювання суспільних відносин.

Отже, кожна підсистема, яка є складовою правової системи, має спільну ознаку, коротко кажучи – нормативність. За цією ознакою правова система складається з часток (окремих систем нижчого порядку): конституційно-правової, цивільно-правової, адміністративно-правової, кримінально-правової, кримінально-процесуальної тощо.

Метою та призначенням дослідження кримінально-правової системи як елемента правової системи є не тільки впорядковане розуміння про неї, але й виявлення процесів розвитку та функціонування єдності елементів кримінально-правової системи у внутрішніх та зовнішніх характеристиках.

Зазвичай поняття «кримінально-правова система» вживається у порівняльному правознавстві, в якому на кримінально-правовій мапі світу виділяють кілька основних типів кримінально-правових систем, а саме: романо-германський (західно-європейський континентальний), англо-американський, мусульманський, соціалістичний та постсоціалістичний. При цьому в основу дослідження кримінально-правових систем покладено матеріальне кримінальне право. У той же час зазначається, що дослідження сучасних кримінально-правових систем не може бути обмежене аналізом нормативних положень позитивного права. Необхідним є широкий системний підхід, який включає аналіз трьох складових системи кримінального права: а) кримінально-правової доктрини, що відображає правову культуру та правову політику країни чи регіону; б) кримінально-правових норм, що встановлені офіційними органами держави; в) правозастосовної практики, спрямованої на реалізацію принципів, цілей і завдань кримінального права¹⁵.

Національна кримінально-правова система України відноситься до постсоціалістичного типу, для якого характерним є переважна охорона прав та інтересів особистості, що базується на ліберальній ідеології прав людини. Водночас у межах певного типу виділяються й окремі моделі кримінально-правових систем, яким притаманні певні особливості, що зумовлені політичними, економічними, культурологічними та іншими чинниками.

15 Ведерникова О.Н. Современные уголовно-правовые системы: типы, модели, характеристика. /Государство и право. – 2004 – № 1. – с. 68-76.

Національна кримінально-правова система в Україні представляє собою взаємопов'язаний механізм функціонування її складових елементів. До таких елементів, на наш погляд, відносяться такі: доктрина кримінального права, кримінально-правова політика, кримінальне право як галузь права, кримінальне законодавство (законодавство про кримінальну відповідальність), кримінальне право як навчальна дисципліна, застосування кримінально-правових норм, кримінально-правова правосвідомість (культура) населення та осіб, на яких поширюється дія кримінально-правових норм, а також правозастосувачів, міжнародне матеріальне кримінальне право. Зазначені елементи кримінально-правової системи України відбивають таке явище суспільної діяльності, як **кримінально-правова реальність**.

Системоутворюючим чинником, що об'єднує зазначені елементи в єдину функціональну систему, є кримінальне право як матеріальна галузь права в національній правовій системі України.

Вочевидь, що кожний із зазначених вище елементів кримінально-правової системи України так само може розглядатися як окрема система, але більш низького порядку. Так, вирізняють систему науки кримінального права, систему кримінального права як галузі права, систему кримінального законодавства та навчальної дисципліни тощо.

Разом із тим поряд із кримінально-правовою системою є підстави (з певною метою) виділяти кримінально-процесуальну та кримінально-виконавчу системи, систему запобігання злочинності (кримінологічну систему) тощо. Всі ці взаємопов'язані системи входять до більш широкої, об'ємної системи – системи кримінальної юстиції. Такий погляд відповідає вимогам системного підходу: при дослідженні кримінально-правової системи України кожен елемент цієї системи (у певному аспекті) розглядається як окрема самостійна система більш низького порядку, і в той же час кримінально-правова система входить до системи більш високого порядку.

Загалом системний метод (підхід) є сукупністю загальнонаукових методів пізнання складних об'єктів, кожний із яких розглядається як система. Його методологічна особливість полягає в тому, що він є світоглядною позицією, спираючись на яку аналізується об'єкт пізнання, або ж як принцип чи сукупність принципів, що орієнтують на дослідження системних об'єктів¹⁶. Системний підхід дає можливість перевести еkleктичний світ знань у стан тривимірного простору (об'єкт – суб'єкт – форми знань)¹⁷.

Оскільки ключовим питанням системних досліджень є проблема цілісності, з'ясування сутності кримінально-правової системи необхідно здійснювати виходячи із розкриття системних зв'язків її елементів, які при формуванні цілісного стають нерозривними, чи забезпечують системі внутрішню єдність й міцність.

16 Блауберг И. В. Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. – М., 1973. – С. 5-12, 44, 72.

17 Системные исследования. Методологические проблемы // Ежегодник. 1989-1990. – М.: Наука, 1991 – С. 135.

Процес отримання об'єктивних знань про систему полягає у науковому пізнанні та процесі отримання об'єктивних знань про кримінально-правову систему, ідеальною кінцевою метою якого є з'ясування її елементів, часток, та взаємодії між ними, що дозволить сформувати інтегративну якість кримінально-правової системи, котра включає в рух усю систему.

При цьому безпосередньою метою наукового пізнання як ключової форми знань, є розкриття еволюції інституту права на покарання із формуванням (вказівкою) причин зародження, існування, збільшення та поширення рівня злочинності в сучасних умовах (кримінально-правова політика), дослідження впливу правосвідомості та правової культури на цей рівень. З'ясування історичних традицій та диференціація «добра» і «зла», допоможуть розкрити специфіку кримінального права як галузі права та визначити доктринальні підвалини його існування, а також сформувати і систему законодавчих приписів, що є зовнішнім віддзеркаленням кримінального права.

Тому здійснення системного аналізу елементів кримінально-правової системи, виокремлення необхідних, істотних, всеохоплюючих зв'язків між ними, дозволить сформувати уявлення про кримінальну реальність як певний сегмент правової дійсності і є соціально обумовленою.

Викладене дає підстави для пріоритетного дослідження філософсько-правового аспекту права на покарання як базової основи кримінально-правової системи.

1.2 Право на покарання (деякі філософсько-правові аспекти)

Загальновідомим є те, що покарання існує справдана і уособлює єдність між злочином і покаранням. Разом з тим, для того, щоб встановити право держави на покарання, слід здійснити аксіологічне (ціннісне) дослідження витоків, правової природи, правомірності існування такого права у державі та підстави покладення покарання на винну особу.

У зв'язку з дією різноманітних обставин, люди об'єднуються у суспільство, в якому діє певний порядок. Для охорони цього порядку із числа осіб, які його об'єднали, виокремлюється суспільна влада, яка закликає виражати спільну волю суспільства. Формування такої волі є еволюційним наслідком об'єднання, яке виробляє, зокрема, уявлення про справедливість у різних сферах, зокрема, справедливість проявляється як можливість обмежувати приватне публічним¹⁸. Якщо суб'єктом покарання визнавати божество, а державу лише його представником, то має бути відповідним чином організована система видів покарання та порядок їх застосування¹⁹. Якщо розуміти під покаранням лише різновид помсти за зло, то результатом буде самовправство, тобто помста в широкому

18 Спасович В. С. Учебник уголовного права.. – СПб., 1863. – С. 58.

19 Чучаев А. И. Уголовно-правовые взгляды Н. Д. Сергеевского. – М., 2010. – С. 115-117.

її розумінні. Системне і логічне розуміння права на покарання та його застосування дозволяє сформувати цілісне бачення на правову основу призначення покарання та суб'єктів, які правомочні застосовувати таке право. Відтак, вирішення питання про право на покарання напряду зачіпає проблему каральних мір, що застосовуються державою.

Представник теологічної школи Шталь виводив весь правовий порядок, виходячи із волі божества, яке разом з тим є джерелом всякого права. Державний порядок визнається відображенням божественного порядку. Право карати дарується Богом, а покарання є актом божої відплати²⁰.

Як об'єкт каральної діяльності держави Н. Д. Сергеевський визнає злочин. Істотною властивістю злочинця він вважає те, що ця особа порушує закони держави (суспільства), в якому ця особа живе.

Відповідно, якщо злочином є діяння, що порушує норми правопорядку, то покарання є засудженням та осудом такого діяння. Будь-який суспільний порядок задля його збереження потребує заборон деяких форм поведінки; «визначення діянь, що є несумісними із установленим порядком, є не більше ніж зворотний бік будь-якого порядку, так само необхідний, як і ті норми, що визначають позитивні риси порядку. Правопорядок може існувати лише тоді, коли існує перелік злочинів, котрі здатні його порушити, та здійснюється правосуддя. Таким чином, правопорядок зберігає власні норми. Держава, за своєю суттю, має безумовну необхідність відправляти кримінальне правосуддя – судити та карати злочинців. В іншому випадку вона розпадеться»²¹.

Кримінальне правосуддя виступає необхідним елементом правопорядку, а відтак для власного обґрунтування не потребує ні абсолютних принципів, ні особливих соціальних цілей. Отже, держава має право карати, бо вона не може існувати без кримінального правосуддя, яке (правосуддя) входить у саме розуміння правопорядку. Іншими словами, якщо існує правопорядок, то має існувати і кримінальне правосуддя²².

Незважаючи на можливість високої організації у суспільстві попереджувальної діяльності, держава (як показує історичний досвід), не відмовляється від здійснення правосуддя. Навпаки, усі країни докладають зусиль до оптимізації кримінального судочинства та поліпшення реалізації покарань. Звичайно, це не означає, що у держави існує безумовна необхідність карати, позбавляти волі тощо. Шкода та страждання, що завдаються злочинцю, не пов'язані із суттю покарання, вони є лише неминучою суттю покарання. Засудження та осуд неможливі без завдання фізичної чи моральної шкоди.

Оскільки покарання є, перш за все, зовнішньою формою засудження та осуду злочинця, то воно має: 1) бути індивідуалізоване та, по можливості, не зачіпати

20 Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. Пособие к лекциям. Часть общая. Изд. 10, испр. и дополн. С. Н. Трегубовым. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1913. – С. 304.

21 Сергеевський Н. Д. та сама праця. – С. 66.

22 Сергеевський Н. Д. та сама праця. – С. 65-66.

інтересів інших осіб; 2) відрізнятися поступовістю та мати здатність до подільності; 3) бути рівним для усіх класів суспільства; 4) містити мінімум страждань; 5) однак при цьому переслідування людини для досягнення корисної цілі не може перетворюватися на засіб реалізації покарання²³.

Оскільки покарання являє собою цілеспрямовану кару у значенні певних правообмежень, однією з цілей процесу виконання кримінальних покарань є їх ефективна реалізація. Реалізація кари властива виконанню всіх видів покарання, але її обсяг залежить від конкретного виду покарання²⁴.

М. О. Стручков визначав, що зміст кари у позбавленні волі полягає в ізоляції засудженого від суспільства, від певного оточення, у різноманітних правообмеженнях, яких зазнає громадянин внаслідок відбування покарання, а також у низці обмежень побутового характеру, які несе із собою перебування в місцях позбавлення волі²⁵. С. І. Дементьев до каральних елементів, поряд із зазначеними, відносить: сам факт засудження судом від імені держави, тривалість строку, вид і місце розташування виправної установи, обмеженість політичних, трудових, сімейних та деяких інших прав²⁶.

Завдання каральної діяльності є питанням не тільки юридичним, але й також соціальним та політичним. Визначення мети покарання в кримінальному праві має принципове значення, оскільки воно безпосередньо пов'язано з проблемою протидії злочинності, характеризує відношення суспільства до особи, яка скоїла злочин. На думку Н. Віннера, до тих пір, доки суспільство не встановить, чого воно дійсно прагне: спокути, ізоляції, виховання чи залякування потенційних злочинців, у нас не буде ні спокути, ні ізоляції, ні виховання, ні залякування – лише плутанина²⁷.

Мета – категорія не кримінально-правова, а філософська. У філософії під метою розуміється передбачення у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії²⁸. Під метою покарання слід розуміти такий соціальний результат, якого прагне досягти держава шляхом встановлення та застосування кримінального покарання до осіб, які є винними у скоєнні злочинів.

Стосовно розуміння кари як мети покарання Н. А. Беляєв, зокрема, розумів завдання злочинцю страждань та певних обмежень як відплати за скоєний злочин. При цьому вчений попереджав, що поняття «кара», «відплата» не отожднюються із поняттям «помста», в них вкладається інший зміст. Покарання виступає як

23 Сергеевский Н.Д. Основные вопросы наказания в новейшей литературе // Журнал гражданского и уголовного права. Кн. 4, 1893. – С. 22, 24.

24 Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частини) [Текст]: навч. Посіб./О. М. Джужа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін.; за аг. ред. О. М. Джужа. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 74 (448 с.).

25 Стручков Н. А. Советское исправительно-трудовое право [Текст]. – М.: Изд-во ВШ МООП РСФСР, 1963. – С. 19 (224 с.)

26 Дементьев С. И. Лишение свободы как мера уголовного наказания [Текст]: текст лекций. – Краснодар: Сов. Кубань, 1977. – 64 с.

27 Виннер Н. Кибернетика и общество. – М.: Изд-во «Иностранная литература», 1958. – С. 117.

28 Философский словарь/Под ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986 – С. 534.

відплата, тоді як страждання та обмеження завдаються особі за скоєння нею діяння з метою задоволення почуття справедливості суспільства²⁹. При цьому Б. С. Нікіфоровим виокремлювалася інтегративна мета покарання. Вказана мета, на його думку, полягає в тому, що застосування покарання є способом повернення порушеного соціально-психологічного порядку у врівноважений стан, є методом поновлення такого порядку³⁰.

Відповідно до статті 50 КК України покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами. Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або приниження людської гідності.

Отже закон вказує на три цілі, для досягнення яких реалізується кримінальне покарання: 1) застосування до винної особи примусу, який полягає у обмеженні прав і свобод засудженого; 2) виправлення засудженого; 3) запобігання вчиненню нових злочинів як ним так й іншими особами.

Досліджуючи філософсько-правовий аспект права на покарання Чучаєв О. І. зауважує, що мета поновлення соціальної справедливості **обумовлена інтегративною якістю покарання**. Злочин посягає на встановлений у суспільстві правопорядок, порушує соціально-психологічні підвалини, створює у сфері суспільних відносин стан тривожної невизначеності та нестабільності і тому покарання злочинця відповідає моральним та ціннісно-правовим орієнтаціям абсолютної більшості членів суспільства і тому сприймається як справедливе..

У КК України прямо не передбачається мета покарання як поновлення соціальної справедливості. Разом з тим, проблема справедливості покарання є ключовою і саме наявність справедливості при призначенні покарання впливає на регулятивну функцію покарання. В цілому, у різні часи у різних народів проблема справедливості покарання розв'язувалася по-різному. Поняття справедливості покарання існує в межах від принципу таліону «око за око», «зуб за зуб», «смерть за смерть» до принципу адекватності і визначається двома чинниками: соціальною природою суспільства і станом соціальної, зокрема правової культури людей, які його утворюють³¹.

Розвиток суспільства визначає еволюцію поняття справедливості покарання від справедливості, заснованої на критерії таліону, до справедливості, заснованої

29 Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. – Л.: Изд. ЛГУ, 1963. – С. 27.

30 Никифоров Б. С. Наказание и его цели // Советское государство и право. – 1981. – № 9. – С. 139.

31 Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України/за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 192

на критерії адекватності. У сучасних розвинутих суспільствах критерієм справедливості покарання слугує принцип адекватності покарання злочину. Зокрема, покаранням, адекватним, наприклад, вбивству, є позбавлення вбивці волі на певний строк. Який саме строк буде адекватним вбивству – це залежить від стану суспільства на час призначення покарання. Зі зміною цього стану змінюється і та міра покарання за злочин, яка є адекватною даному злочину. Наприклад, та міра покарання за злочин, яка є адекватною під час війни, вже не буде такою після війни. Важливим критерієм для визначення справедливості покарання за злочин є та соціальна культура, в сфері якої людина визначає справедливість покарання. З огляду на культурно-репресивну концепцію протидії злочинності існує така закономірність: яка соціальна культура людей, таке й їхнє уявлення про справедливість. Звідси випливає, зокрема, що санкції у кримінальному законодавстві й судова практика їх застосування є настільки справедливими, наскільки розвинутою є соціальна культура людей, що панує у даному суспільстві³².

Викладене дозволяє дійти висновку, що справедливість покарання залежить не тільки від соціальної культури людей, що персоніфікована в особу держави, а й від адекватності призначеного покарання. Розглядаючи проблему адекватності покарань, зазначимо, що саме її постановка передбачає дві основні аналітичні площини. Перша з них полягає у встановленні якісних характеристик релевантності самого інституту покарання, зокрема, віднесена внутрішньосистемна узгодженість та збалансованість його елементів, а також міра відповідності функціонування цього інституту цілям подальшого прогресивного розвитку суспільства. Наступною складовою, яка необхідна для визначення права держави на покарання, є визначення ступеню адекватності покарань.

Саме останнє задає спрямування (вектор) побудови всіх інших рівнів та елементів як інституту покарання зокрема, так і карної системи загалом та забезпечує зв'язок між внутрішньосистемною організацією інституту покарання та зовнішніми соціоонтологічними структурами. У цьому відношенні мета покарання має визначатися таким чином, щоб зорієнтувати функціонування карної системи (інституту покарання) на створення відповідної (у якісному й кількісному планах) протидії, що нейтралізує антисуспільні дії суб'єктів злочину.

Отже, мета покарання, серед іншого, опосередковує відповідну компенсацію шкоди, завданої особі, суспільству та державі злочину шляхом позбавлення чи обмеження прав, у ступені, що відповідає тяжкості скоєного діяння та особи злочинця. Саме таким кримінальним покаранням як формою державної реакції на суспільно небезпечне діяння реалізується мета поновлення соціальної справедливості або її досягнення у випадках, коли неможливо поновити соціальну справедливість, яка порушена злочинцем³³.

Стосовно мети виправлення засудженого, вона проявляється у прагненні

32 Та сама праця. – С. 193

33 Амирова Д. К. Наказание и его назначение за преступление в сфере экономики/автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2004. – С. 8.

держави шляхом застосування кримінального покарання: 1) змінити відповідно стійкі спотворення ціннісно-нормативної системи, індивідуальні психологічні особливості, що проявляються у свідомості та діяльності злочинця, 2) досягнути (мінімум), щоб особа, яка відбуває покарання, втратила свою небезпечність для суспільства, (максимум) діяла на користь суспільства, 3) створити у свідомості такої особи потребу чесного ставлення до праці, належного виконання законів, повагу до правил гуртожитку, виконання свого громадянського обов'язку³⁴.

Таким чином, інтегративною якістю права на покарання є спільна воля людей, уособлена у державі, від імені якої здійснюється покарання у вигляді примусу, спрямоване на кару, виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими (ресоціалізація засуджених), так й іншими особами.

1.3 Доктрина (наука) кримінального права

Дослідження правової системи не тільки за окремими галузями та інститутами, а й у взаємодії структурних елементів права завжди привертає увагу представників різних галузей науки. При цьому, оскільки саме наука кримінального права досліджує закономірності, що існують між державою та особами, які вчиняють злочини, поняття цієї науки мають бути основоположними як для інших кримінально-правових наук, так і для інших елементів кримінально-правової системи.

Наука кримінального права посідає своє місце в кримінально-правовій системі України. Предметом кримінально-правової науки України є закономірності, що існують у сфері визначення суспільно небезпечних діянь як злочинів та їх кримінально-правових наслідків³⁵. Наука кримінального права практично зосереджується на дослідженні чотирьох груп проблем, а саме: 1) яку поведінку людей слід визнавати злочинною, 2) які кримінально-правові наслідки мають наставати, фактично настають після вчинення злочину, і яка їх ефективність, 3) в яких правових формах знаходять своє закріплення матеріальні кримінально-правові норми, 4) які межі дії національних кримінально-правових актів.

Зокрема, відштовхуючись від позицій науки кримінального права, будуються теорії криміналізації та пеналізації, кримінально-процесуального провадження, досудового розслідування і судового розгляду, криміналістичні теорії щодо розкриття і розслідування злочинів, психологічні прийоми, які при цьому використовуються тощо.

34 Чучаев А. И. Jus puniendi по Н. Д. Сергеевскому // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке. – М., 2007. – С. 113.

35 Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – С.23.

Так, однією з найбільш актуальних проблем правової науки сьогодні є проблема взаємозв'язку матеріальних та процесуальних норм права, яка розглядається як загальнонаукова проблема, як проблема співвідношення різних галузей права, правових інститутів і окремих правових норм. Аналіз загальних концепцій поділу права на матеріальне та процесуальне доводить, що таке розмежування права є досить умовним і неможливо механічно розділити правові норми на матеріальні та процесуальні. Кожна процесуальна галузь права тісно пов'язана, насамперед, зі своєю матеріальною галуззю³⁶. Відповідно тісний взаємозв'язок виникає між кримінальною наукою (її вплив) та наукою кримінального процесуального права. Цей зв'язок є визначальним з точки зору дослідження формування природи процесуальних процедур, призначених для обслуговування основних матеріальних правовідносин. Відомо, що кримінально-процесуальне право відноситься до кримінального права як юридична форма до правового змісту. Зіткнення цих наук, галузей права знаходиться у площині підстав кримінальної відповідальності й звільнення від неї та від покарання, питань давності притягнення до кримінальної відповідальності, амністії, особливостей відповідальності неповнолітніх тощо.

Природа кримінального права також визначає й історичну логіку розвитку науки кримінального права. При цьому особливу роль відіграють потреби суспільства в існуванні цієї науки та галузі. Так, кримінально-правова система при всій її стійкості являє собою систему, що постійно рухається й розвивається, зокрема відчуває процеси глобалізації та виклики т.зв. «нової» злочинності та формує адекватні шляхи протидії цьому, природним є те, що виникає необхідність поставити цю протидію на наукову основу. Таким чином, виклики сучасності, що постають перед кримінальним правом, потребують наукового опрацювання з метою формування стратегії ефективної протидії злочинності.

Розвиток сучасної кримінально-правової думки, практика законотворення та застосування кримінального закону переконують у наявності двоєдиної тенденції у справі протидії злочинності. Перша з них продовжує класичну залежність між злочином і покаранням. Друга тенденція полягає у певному відході від позицій класичної школи щодо жорсткого зв'язку злочину та його правового наслідку – покарання. Однією із альтернатив покаранню є звільнення від кримінальної відповідальності певної категорії злочинців як «прояв» загальної тенденції розвитку кримінального законодавства в напрямі пом'якшення відповідальності за злочини невеликої та середньої тяжкості, вчинені вперше, законодавчим втіленням гуманізму, наданням державою людині, яка оступилася, можливості виправитися³⁷.

36 Теоретико-методологічні засади диференціації та уніфікації в цивільному, господарському й адміністративному судочинстві в Україні: монографія/О.А. Белянич, І.Е. Берестова, С.С. Бичкова [та ін.]; за заг. ред. В.І. Бобрика. – К. Реджурн. «Право України», 2013-172 с. (Наук. зб. «Академічні правові дослідження». Дод. до ред. журн. «Право України»; вип. 3) – С.31.

37 Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ

А. Е. Жалинський слушно зауважує, що кримінально-правова теорія, усвідомлюючи особливості сучасного соціального стану в країні, має розвиватися таким чином, щоб національне кримінальне право розумілося та розвивалося як соціальний інструмент, який є жорстко підконтрольним суспільству, націлений на задоволення його дійсних, а не удаваних потреб і який має застосовуватися максимально раціонально³⁸.

Отже, наука кримінального права, по суті, є **впорядкованим методом пізнання кримінально-правової реальності**, який повинен забезпечувати об'єктивність дослідження цієї реальності, відтворюваність результатів таких досліджень, обмін досвідом у цій сфері й, нарешті, незалежну експертизу.

1.4 Кримінальне право України як галузь матеріального публічного права

Кримінальне право України як галузь права належить до сфери публічного матеріального права, а також до охоронювальної підсистеми права. За методом правового регулювання (імперативний метод) ця галузь права віднесена до публічного права тому, що їй притаманні такі характерні риси, як: юридична нерівність сторін, підпорядкованість однієї сторони іншій, субординаційність їх відносин; наявність єдиного центру регулювання – держави з винятково юридичною формою кримінально-правових норм – законом; підпорядкування поведінки владної сторони принципу «дозволено тільки те, що передбачено законом» тощо.

Кримінальне право – це специфічна галузь національного публічного права, яка має своїм призначенням визначення діянь, що є злочинами, та кримінальної відповідальності за них. У цілому таке завдання ставиться і перед кримінальним законом як формою вираження кримінального права: відповідно до частини 2 статті 1 КК України «Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Така формула є цілком прийнятною, з тим лише застереженням, що закон про кримінальну відповідальність, як і кримінальне право, визначає не просто покарання, а кримінальну відповідальність за вчинення злочину.

Критерій віднесення кримінального права до матеріальних галузей права полягає в тому, що ця галузь права покликана упорядковувати реальні владні відносини, що складаються між державою та злочинцем, і які підлягають регулюванню специфічними правовими засобами. З моменту, коли відповідним державним органам стає відомо про вчинення особою діяння, яке ззовні містить склад певного злочину, виникають оперативно-розшукові, а згодом – і

[Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 2. – С. 27-32.

38 Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ/2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2009. – С. 116.

кримінально-процесуальні правовідносини, які врегульовані законодавством про оперативно-розшукову діяльність та кримінально-процесуальним правом України. У цей час ще не існують кримінально-правові відносини між державою та злочинцем, адже відповідно до статті 62 Конституції України та частини другої статті 2 Кримінального кодексу України, особа визнається винною у вчиненні злочину тільки за обвинувальним вироком суду. До моменту набрання законної сили цим вироком між державою та особою, яка обвинувачується у вчиненні злочину або є підсудною, існують процесуальні правовідносини, точніше, публічно-правові відносини кримінального переслідування. Саме в межах цих правовідносин у особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, виникають певні процесуальні права: наприклад, клопотати перед відповідними посадовими особами та судом про правильну кваліфікацію вчиненого нею, про врахування судом тих чи інших обставин справи, які пом'якшують кримінальну відповідальність, тощо. Не можна погодитися з тим, що на цьому етапі підсудна особа має, наприклад, суб'єктивне право на призначення їй більш м'якого покарання, ніж передбачено в санкції статті КК, за якою кваліфіковано її дії. В умовах кримінального процесу, який також є публічно-правовим, представник держави має владні повноваження, яким протистоять суб'єктивні процесуальні права учасників процесу, наприклад, клопотати про вчинення певних дій або оскаржувати ті чи інші дії (бездіяльність) слідчого або суду. Однак ці суб'єктивні права є правами процесуальними, а не матеріальними. Пояснюється це тим, що в кримінально-правових матеріальних правовідносинах влади – підкорення державно-владні повноваження належать тільки відповідним державним органам та посадовим особам, а злочинцеві – тільки юридичний обов'язок перетерплювати обмеження його прав і свобод, що визначаються у обвинувальному вирокі суду та реально здійснюються спеціальними органами державної виконавчої влади.

Система публічного права має важливу складову – охоронювальну підсистему, до якої належать норми, що визначають, які діяння є правопорушеннями та яким стягненням підлягають особи, що їх вчинили. Саме до охоронювальної системи публічного права належить і кримінальне право. Відповідно до пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, тільки законами України визначаються діяння, які є злочинами, та відповідальність за них. Згідно з частиною другою статті 1 КК України, саме КК визначає, «які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Як уже зазначалося, вчинення особою злочину, що встановлюється обвинувальним вироком суду, є юридичним фактом, який породжує матеріально-правові відносини, в межах яких суд визначає міру кримінальної відповідальності за вчинений злочин. З цього випливає, що структура такої кримінально-правової норми містить у собі два елементи, а саме: гіпотезу (якщо особа вчинила певний злочин) та диспозицію (то суд повноважний визначити їй міру кримінальної відповідальності відповідно до санкції статті КК та з урахуванням вимог Загальної частини КК). Це означає, що кримінально-правова норма має регулювати специфічними правовими за-

собами саме правомірну поведінку суду щодо кримінального правопорушника.

Отже, дискусійним є питання, поведінку яких суб'єктів регулюють норми кримінального права: можливих, потенційних, злочинців чи поведінку суду щодо дійсних злочинців або поведінку як перших, так і другого? Багато хто вважає, що норма кримінального права адресована як громадянам (можливим суб'єктам відповідних злочинів), так і правоохоронним органам. Це пояснюють тим, що КК забороняє певну поведінку людей під загрозою кримінального покарання і тому така загроза регулює поведінку тих, хто не вчиняє певного злочину. У разі якщо злочин все ж таки вчинено, кримінально-правова норма регулює поведінку суду. Видається, що КК взагалі не забороняє певної поведінки. Згідно з частиною першою статті 11 КК, злочином визнається винне суспільно небезпечне діяння суб'єкта, що передбачене КК. Таким чином, КК лише передбачає сукупність юридичних ознак (склад злочину), які характеризують певний вид діянь як злочинних. Завдання ж суду полягає у правильній кваліфікації фактично вчиненого суспільно небезпечного діяння, тобто правильне встановлення певної гіпотези кримінально-правової норми. Очевидно, що з цього погляду зазначені положення кримінально-правової норми звернуті саме до правозастосувача (суду). Тим більше це стосується диспозиції норми, що визначає повноваження суду відносно особи, яка вчинила злочин.

Не можна, однак, не бачити й того, що наявність тієї чи іншої кримінально-правової норми, її застосування органами кримінальної юстиції певним чином впливають на поведінку певного кола осіб, які утримуються від вчинення злочинів саме під загрозою бути підданими заходам кримінальної відповідальності. Але чи можна такий інформаційний, психологічний, емоційний та орієнтовно-ціннісний вплив на законослухняну поведінку певного кола осіб називати кримінально-правовим регулюванням цієї поведінки?

Навряд чи можна. Це пояснюється тим, що правове регулювання суспільних відносин взагалі, як і кримінально-правове зокрема, має своєю метою упорядкування певного виду таких відносин специфічними правовими засобами (визначення юридичних фактів, кола суб'єктів, на яких поширюється регулювання, наділення їх суб'єктивними правами та юридичними обов'язками тощо). Відповідно до частини другої статті 50 КК України покарання, яке застосовується до осіб, що вчинили злочини, має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами. Не можна виключати, що досягнення такої самої мети (виправлення та попередження злочинів) має місце і при зазначеному вище неправовому впливі на певне коло осіб. Але наявність та досягнення однієї й тієї самої мети різними засобами ще не свідчить про те, що в обох випадках йдеться про кримінально-правове регулювання суспільних відносин.

Мається на увазі, що, виходячи з принципу законності, законодавець зобов'язаний чітко, ясно та однозначно описувати в КК ознаки певного виду злочинів та кримінально-правові наслідки їх вчинення. Законодавчі формулювання мають

бути зрозумілими не тільки для правозастосувачів, а й для тих осіб, на коло яких поширюється дія певної кримінально-правової норми. Це має важливе значення для загального та спеціального попередження злочинів. Однак ознайомлення певного кола осіб з кримінально-правовими нормами, їх обізнаність щодо застосування цих норм органами кримінальної юстиції і в кінцевому результаті – утримання від вчинення злочинів не є наслідком кримінально-правового регулювання такої поведінки зазначених осіб.

Отже, кримінальне право як матеріальна галузь публічного права своїм предметом має **регулювання специфічними правовими засобами всієї сукупності відносин, що складаються між державою та особою, яка вже вчинила злочин.**

1.5 Кримінальне законодавство як юридична форма вираження кримінально-правових норм

Згідно ч.1 ст. 3 КК України, «законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права».

Відомо, що кримінальне законодавство є юридичним виразом кримінально-правових норм, або інакше, кримінальне законодавство – це юридична форма, в якій втілюються кримінально-правові норми.

Така юридична форма являє собою структурування кримінального закону на Загальну і Особливу частини, розподіл їх на розділи або (та) глави, статті та частини статей, а також способи формулювання приписів, зокрема диспозицій і санкцій статей Особливої частини, та ін.

Окреслена юридична форма поглинає дві групи норм, які утворюють галузь кримінального права, а саме: 1) норми, що регламентують повноваження держави щодо покладення кримінальної відповідальності на особу, яка вчинила злочин, і 2) норми, що регламентують повноваження держави щодо звільнення злочинця від кримінальної відповідальності й покарання.

Крім того, кримінальне законодавство включає в себе норми, які самі по собі не є кримінально-правовими, однак в силу різних причин включені до КК (наприклад, норми про необхідну оборону і затримання злочинця, про примусові заходи виховного і медичного характеру). Зазначені групи норм утворюють юридичний зміст кримінального законодавства.

Таким чином, кримінальне законодавство, а по суті Кримінальний кодекс, являє собою єдність відповідного змісту (кримінально-правові та інші норми) і певної юридичної форми.

Суспільство та держава зацікавлені, перш за все, у стабільності КК, яка повинна базуватися на його високій якості. У свою чергу, така якість забезпечується відповідністю КК, як за своїм змістом, так і за юридичною формою, сучасним потребам та вимогам суспільства у сфері протидії злочинності криміналь-

но-правовими засобами. Стабільність КК свідчить про стійку та прогнозовану кримінально-правову політику держави, дає можливість уповноваженим державним органам та службовим особам належним чином оволодіти положеннями кримінального закону, сформувати стабільну практику його застосування тощо, а громадянам – ознайомитися зі змістом КК, бути обізнаними певною мірою з діяльністю органів кримінальної юстиції, узгодити свою поведінку з вимогами КК тощо.

Розвиток кримінального законодавства являє собою безперервний історичний часовий процес, протягом якого воно, змінюючись, зберігає свої основні характеристики, сприймаючи попередній правовий досвід.

Разом з тим, суспільство та держава зацікавлені і в тому, щоб кримінальне законодавство адекватно і своєчасно реагувало на зміни у злочинному середовищі та у сфері протидії злочинності, тобто було динамічним.

Динамічність є рисою, притаманною будь-якому законодавству, в тому числі й кримінальному, вона свідчить про його здатність до удосконалення та розвитку. Динамізм кримінального законодавства обумовлений кількома причинами, а саме: зміною соціально-економічних та політичних умов розвитку країни, появою нових видів суспільно-небезпечної поведінки, що потребують (відповідно до вимог криміналізації та пеналізації) передбачення їх в КК України як злочину; взяттям державою міжнародних зобов'язань, які потребують внесення певних змін та доповнень до чинного КК України; змінами в політиці держави у сфері боротьби зі злочинністю, в тому числі стосовно визначення нових заходів кримінально-правового впливу на злочинців; необхідністю узгодження КК України з регулятивним та охоронним приватно-правовим та публічно-правовим законодавством, з яким КК знаходиться в системному взаємозв'язку та взаємозалежності; рішеннями Конституційного Суду України, якими деякі положення КК України визнаються неконституційними; необхідністю уточнення деяких положень, а також усунення певних недоліків і вад та суперечностей чинного КК, що виявлені в процесі застосування кримінально-правових норм; необхідністю врахування досягнень науки кримінального права.

Таким чином, історичний процес розвитку кримінального права – це діалектичний процес наступності й заперечення частини кримінально-правових приписів, який підпорядковується діалектичному закону заперечення. Кожен подальший етап у розвитку кримінального законодавства сприймає багато які (але не всі) положення попереднього законодавства, тобто можливості наступності у розвитку кримінального законодавства обмежені, мають свої межі.

Кримінальне законодавство як законодавство охоронного типу можна поділити на дві нерівні частини: 1) відносно стабільна частина і 2) динамічна, змінювана частина. Перша, відносно стабільна, частина стосується кримінально-правової охорони таких цінностей, посягання на які практично в будь-яких суспільствах визнається злочинним і караним (наприклад, посягання на життя, здоров'я, статеvu свободу, власність, громадську безпеку і громадський порядок,

інтереси держави).

Це частина так званих спільних справ держави. У цій частині спадкоємність кримінального законодавства виявляється найбільшою мірою, тобто її межі в частині змістовній досить широкі. Інша частина – динамічна (змінюється) – стосується визначення злочинного і його правових наслідків у сферах, які визначаються даними економічним, політичним, соціальним ладом даного суспільства, а також станом його духовної сфери. Таким чином, розвиток кримінального законодавства щодо встановлення злочинності діяння визначаються залежністю, яка існує між віднесенням цього діяння до відносно стабільної або, навпаки, до динамічної (змінної) частини кримінального законодавства і (якщо дане діяння належить до динамічної частини кримінального законодавства) чи піддалася певна сфера суспільного життя, до якої належить це діяння, корінним (істотним) або ж несуттєвим, еволюційним змінам.

Юридична форма кримінального законодавства також не залишається сталою. Відоме діалектичне співвідношення форми і змісту: одна і та ж форма може вміщати явища з різним вмістом і, навпаки, один і той же зміст може бути прибраний в різні форми. Стосовно проблеми, яка розглядається, це означає, що характер і розмір меж у юридичній формі визначається тим, що якщо спочатку обрана юридична форма не відповідала певним кримінально-правовим нормам, то подальше кримінальне законодавство нерідко відмовляється від цієї форми, встановлюючи нову (наприклад, нове кримінальне законодавство ввело роз'яснення з так званих оціночних понять, позбавивши їх тим самим цього статусу). Крім того, законодавець може дійти висновку, що даним кримінально-правовим нормам повинна бути надана нова, більш сучасна юридичну форму (наприклад, в силу розвитку законодавчої техніки). У цьому проявляється інтегративна якість кримінального законодавства – **нормативна основа (юридична форма) регулювання кримінальних правовідносин.**

Так, якщо в чинному КК диспозиції статей Особливої частини сформульовані як опис злочинного діяння як підстави кримінальної відповідальності, то не виключено, що в майбутньому законодавець змінить цю форму і зробить акцент на діяча, який підлягає покаранню за вчинене діяння, а диспозиція буде сформульована за типом: «хто зробить крадіжку», або «всякий, хто зробить крадіжку», карається... Можна, звичайно, уявити і третю, гіпотетичну ситуацію, коли законодавець одночасно відмовляється в подальшому кримінальному законодавстві й від створення певних приписів, оскільки вони не відповідають його новим уявленням про злочинність і правові наслідки вчинення злочинів, і від юридичної форми втілення кримінально-правових норм.

1.6 Кримінально-правова політика в Україні

Державна політика боротьби зі злочинністю складається зі стратегічних напрямів, характерні риси яких зумовлені завданнями, предметом та методами досягнення необхідних для суспільства результатів, одним із яких є кримінально-правова політика.

Кримінально-правова політика – нерозривна складова частина всієї політики Української держави. Вона являє собою напрям боротьби зі злочинністю, який базується на нормах законодавства України про кримінальну відповідальність і знаходить свій прояв у законах України, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, рішеннях державних органів, політичних партій та громадських організацій, спрямованих на проведення цієї діяльності³⁹.

П. О. Фрісом формується система основних цілей кримінально-правової політики, а саме: 1) зниження рівня злочинності в країні; 2) прийняття під кримінально-правову охорону найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів, які мають загальносуспільне значення; 3) притягнення до відповідальності всіх осіб, які вчинили порушення кримінально-правових приписів і не користуються правом на звільнення від кримінальної відповідальності; 4) звільнення від кримінальної відповідальності максимально можливого кола осіб, притягнення до відповідальності яких не може вважатися відповідним виходячи з мети спеціальної превенції; 5) призначення покарання, яке є відповідним ступеню суспільної небезпеки діяння та особи винного; 6) економія кримінальної репресії; 7) попередження злочинності (загальна та спеціальна превенція) на підставі здійснення максимального впливу на осіб з нестійкою морально-правовою установкою; 8) формування правосвідомості громадян⁴⁰.

Метою кримінальної політики є зниження обсягів злочинної поведінки за допомогою мінімальних витрат примусових засобів. При цьому, вказана мета є не тільки віддзеркаленнями її рухомого мотиву, але й фіксує межі можливостей кримінальної політики⁴¹.

Напрями кримінально-правової політики визначаються на підставі групування об'єктів злочинних посягань, які, у свою чергу, встановлюються за рівнем значущості суспільних відносин, що ними регулюються. Таким чином, можна виділити: кримінально-правову політику у сфері боротьби із злочинами проти основ національної безпеки; кримінально-правову політику у сфері боротьби зі злочинами проти життя і здоров'я особи; кримінально-правову політику у сфері боротьби зі злочинами проти виборчих, трудових та інших особистих прав і

39 Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1 (1) – С. 15.

40 Фріс П. Л. Кримінально-правова політика // Дис. на здобуття наук ступ. докт. юрид. наук. 12.00.08. Прикарпатський юридичний інститут МВС України. – К., 2005. – С. 48.

41 Бойко А. І. Система и структура уголовного права. Том II. Системная среда уголовного права... – Ростов н/Дону: Изд-во ЮФУ, 2007. – С. 257.

свобод людини і громадянина; кримінально-правову політику у сфері боротьби зі злочинами проти власності та ін.

Зазначені напрями – це, так би мовити, основні складові кримінально-правової політики, усередині яких існує більш детальна диференціація⁴². Так, напрям кримінально-правової політики, спрямований на боротьбу зі злочинами у сфері господарської діяльності, у свою чергу, складається із піднапрямів: кримінально-правова політика у сфері боротьби із посяганнями на фінансову та банківську системи України; кримінально-правова політика у сфері боротьби зі злочинними посяганнями на встановлений порядок господарської діяльності; кримінально-правова політика у сфері боротьби із посяганнями на встановлений порядок приватизації та ін.

На відміну від кримінального права, що являє собою більш-менш усталене явище, особливо стосовно положень Загальної частини, кримінально-правова політика – рухоме явище, вона більш гостро реагує на соціальні процеси та відносно швидко піддається змінам курсу політичного життя країни. Разом з тим кримінальне право є інструментом кримінально-правової політики. Управління практичним застосуванням норм законодавства про кримінальну відповідальність означає втілення в життя політики держави у сфері боротьби зі злочинністю. При цьому разом із вирішенням загально-правових завдань, необхідних для забезпечення функціональної дії кримінального права (наприклад, визначення принципів кримінального права, змісту його інститутів та субінститутів, підходів щодо виявлення суспільно небезпечних явищ, умов їх криміналізації (декриміналізації), встановлення видів та меж караності, техніки формування норм законів про кримінальну відповідальність, процедури прийняття таких законів, забезпечення їх якості та ефективності у практичному застосуванні), особливої актуальності для суспільства набуває визначення у певний час розвитку держави пріоритетних напрямів такої боротьби⁴³.

Теоретичні розробки питання впливу кримінально-правової політики на злочинність дозволили сформулювати вихідний постулат, за яким загальнонозапобіжний потенціал закону про кримінальну відповідальність полягає не у суворості покарання, а пов'язаний з існуванням загрози його застосування.

Кримінально-правова політика спрямована не тільки на забезпечення ретроспективної відповідальності, а й на формування у суспільній свідомості позитивної (перспективної) відповідальності, яка являє собою усвідомлення особою відповідальності перед суспільством, переконання у необхідності суворого додержання законів, неприпустимості вчинення злочинів та реалізації поведінки, заснованої на цій настанові⁴⁴.

42 Борисов В.І. Сучасна політика держави у сфері боротьби із злочинністю та її кримінально-правовий напрям [Текст]/В.І. Борисов // Право України. – 2012. – № 1-2. – С. 232.

43 Борисов В.І., та сама праця. – С. 232.

44 Борисов В.І., Фріс П.Л. Поняття кримінально-правової політики // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1 (1) – С. 29.

Отже, установлюючи коло злочинних діянь, кримінально-правова політика, серед іншого, **впливає на свідомість громадян, виховує у них негативне ставлення до злочину як соціального явища, до особи, яка його вчинила, а також** регламентує види заохочувальної кримінально значущої поведінки (необхідна оборона, крайня необхідність, виконання наказу та ін.).

Досліджуючи кримінально-правову політику, не можна не згадати про відому Концепцію реформування кримінальної юстиції в Україні, яка передбачає принципові положення, у тому числі й щодо модернізації кримінального права. Вочевидь, що важливі кроки в кримінально-правовій політиці очікуються як відповіді викликам глобалізації, посилення тенденції до міжнародного, транснаціонального характеру злочинності.

У перспективі кримінальне право як галузь права очікують дві докорінні, істотні зміни: перша пов'язана з підставою кримінальної відповідальності, а друга – із самим розумінням такої відповідальності. Що стосується підстави кримінальної відповідальності, очікується, що у кримінальному праві все ж таки відбудеться виокремлення кримінального проступку. У такому випадку підставою кримінальної відповідальності виступатиме кримінальне правопорушення у двох його різновидах: злочин і кримінальний проступок. Перехід до кримінального проступку швидше за все буде проходити у два етапи. Перший із них уже на стадії завершення, коли низка злочинів у сфері господарської діяльності віднесена до адміністративних правопорушень. Не виключено, що деякі із злочинів невеликої й середньої тяжкості також будуть віднесені до зазначених правопорушень. Другий етап – це інтегроване виокремлення всього комплексу кримінальних проступків із числа адміністративних правопорушень і деяких злочинів. Якщо це трапиться, то краще таке виокремлення зробити в окремому комплексному законі.

Другий перспективний момент пов'язаний з підставою кримінальної відповідальності й стосується дуалізму суб'єкта злочину, що підлягає кримінальній відповідальності, а саме: фізичної і юридичної особи, що є початком руху до введення корпоративних суб'єктів у кримінальному праві з усіма наслідками, що випливають з цього: формуванням складів злочинів, вчинених такими суб'єктами; розумінням кримінальної відповідальності таких суб'єктів і багато чого іншого.

У кримінальному праві України з'являються корпоративні суб'єкти злочинів та у майбутньому – кримінальний проступок, наслідком чого стануть революційні зміни в нашій уяві про кримінальне право, підстави кримінальної відповідальності й розуміння такої відповідальності. Зокрема, сама кримінальна відповідальність уже зараз, відповідно до практики Страсбурзького Суду із прав людини, трактується як більш-менш серйозне обмеження державою прав і свобод людини за вчинення нею кримінального правопорушення. Вочевидь, що це вплине на ті законодавчі рішення, які необхідні буде прийняти для втілення зазначених нововведень у правове життя країни.

Також не можна не відзначити такий новий напрям у кримінальній політиці держави, як все більша перевага грошових стягнень над іншими видами покарань

щодо певних видів злочинів. Зазначена тенденція відносної переваги штрафу над іншими видами покарання свідчить про можливість заміни штрафу позбавленням волі й навпаки. Відомо, що КК 1960 р. прямо забороняв таку заміну. Згідно із законом, про який вже згадувалося, у кримінальному праві вже з'явився інститут заміни штрафу позбавленням волі (ст. 53 КК). Це також пов'язано з необхідністю переоцінки багатьох цінностей. Нарешті, не можна виключати, що в майбутньому й необережні злочини будуть виключені з числа тяжких і особливо тяжких злочинів, а це також внесе істотні корективи в кримінальне право України.

1.7 Вплив правосвідомості та правової культури на формування кримінально-правової системи

Однією з надзвичайно важливих складових кримінально-правової системи на сучасному етапі є вплив правосвідомості як осіб, на яких поширюється дія кримінально-правових норм, так і на осіб, які за своєю формою діяльності є правозастосовувачами.

Як справедливо зазначають П. Л. Фріс та М. Б. Бучко, соціально-політичний добробут суспільства, чіткість політичних завдань, що ставить перед собою держава, їх послідовне виконання, стабільність розвитку суспільства, відсутність великомасштабних соціальних конфліктів (революційних потрясінь, громадянських війн, міжнаціональних конфліктів) створюють необхідні сприятливі передумови для реалізації цілей і принципів кримінальної політики⁴⁵.

За визначенням фахівців, до особливостей соціально-політичного стану в Україні слід віднести: заідеологізованість мислення, непримиренність будь-яких нетрадиційних поглядів; низьку компетентність в управлінні справами суспільства та держави; правовий нігілізм; нерозвиненість громадянських позицій; недостатньо розвинутий індивідуалізм; підданське ставлення до будь-якого центру реальної влади⁴⁶.

Сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, але помітними є риси ментальності та культури східних народів, зокрема, орієнтація на харизматичних лідерів, етатизм, патерналізм, підпорядкованість церкви державі. Політична культура українського народу на сьогодні ще не є цілісною, бо відсутні окремі її компоненти, а багато з існуючих мають ще несформований характер; часто політико-культурні елементи не відповідають національному характеру, традиціям української нації⁴⁷.

45 Фріс П. Л. Основні напрями кримінально-виконавчої політики України [Електронний ресурс] // Часопис НАУОА. Серія «Право»: електрон. наук. фак. вид. Нац. ін-ту «Острозька академія». – № 1/2010. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n1/10fppls.pdf>. – Заголовок з екрана.

46 Політологія: курс лекцій: навч. посіб. – Тернопіль: Магнолія плюс, 2004. – С. 123.

47 Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань/Дис. на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук. – Х., 2013. – С. 200.

Водночас дестабілізація соціально-політичної обстановки, нечіткість і суперечливість цілей суспільного розвитку, соціальна напруженість і соціальні конфлікти впливають на формування і реалізацію політики. Суперечливість у кримінальній, кримінально-процесуальній, кримінально-виконавчій стратегії в останні роки багато в чому визначається соціально-політичною напруженістю у суспільстві, відсутністю чітких послідовних методів і засобів реалізації соціальних цілей, визначених Конституцією України⁴⁸.

Обставини політичних подій останніх років переконують, що сучасне українське суспільство перебуває у кризовому стані свого розвитку, адже старі правові цінності (знання, почуття, ідеї) ще остаточно не втратили своєї дієвості, а нові демократичні – ще не набули загальнодержавного надбання як норми правового мислення та поведінки.

Характерною прикметою кризового періоду суспільства є тенденція не тільки відчуження суспільства від влади (алієнтація), а й активне протистояння недовіри, державним інститутам. Це посилюється безпорадністю провідних владних структур у вирішенні злободенних соціальних проблем.

Зокрема, успадкування від СРСР нерозвиненого громадянського суспільства, нерозвиненої соціальної структури суспільства, яка носила штучний характер і базувалася на розподільчих відносинах, призвело до узвичаєного існування стосунків між класами, соціальними групами, які регулювалися державою і виключно заради держави. Такі умови майже не формували ґрунту для розвитку та забезпечення прав громадян. Природньо, що в решті решт правова культура і правова свідомість населення трансформувалася в майже повну їх відсутність, що призвело до появи правового нігілізму у будь-яких варіантах його прояву, в тому числі у відкритій чи латентній злочинній поведінці. Однією із форм прояву правового нігілізму є порушення прав людини, особливо таких як право на життя, на честь, гідність, власність, безпеку, здоров'я, соціальні права, що пов'язані із забезпеченням гідного людини рівня життя⁴⁹.

Особливо негативно вплинули на стан правосвідомості громадян України прорахунки, а то й відверті злочини у сфері власності. Через допущені прорахунки, насамперед низьку дієздатність держави, становлення ринкових відносин супроводжувалося глибокими деформаційними процесами. Набули поширення нецивілізовані форми нагромадження капіталу, істотні суперечності в практиці приватизації, зростали рівень «тінізації» економіки, корупції та економічної злочинності, обсяги позабанківського грошового обігу. Найбільш небезпечним є зміцнення олігархічного капіталу, його зрощування з державною бюрократією, тенденції підпорядкування економіки та держави загалом корпоративним інтересам⁵⁰.

48 Яковець І. С., та сама праця – С. 198.

49 Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства // Михайло Михайлович Цимбалюк [текст]. Дисс. на здобуття наук.ступ.канд. юрид.наук. НАВСУ, К., 2004 – С. 94.

50 Забарний Г. Г. Правові засади системи підготовки персоналу пенітенціарних установ/Г. Г. Забарний,

На формування правосвідомості громадян значною мірою впливає діяльність Верховної Ради України, яка займається законодавчим забезпеченням населення, видає потрібні закони. У зв'язку з цим існує інша проблема, що негативно впливає на правосвідомість громадян, – відставання законодавства від потреб суспільства. Це призводить до того, що старі норми вже не сприймаються як справедливі та необхідні, вони всіляко блокуються і фактично перестають діяти. Не сприяє підвищенню правосвідомості населення й існуюча практика правових гарантій для особливо «обраних», наприклад, депутатського корпусу. Їхня депутатська недоторканність багатьма розглядається як засіб для відгородження високопоставлених порушників закону від справедливої відплати з боку правосуддя. Обурюються пересічні громадяни і розмірами заробітної плати народних обранців, розміром їхніх пенсій на фоні невисокого життєвого рівня для переважної частини населення.

При такому сприйнятті владних структур населенням, важко очікувати шанобливого ставлення до тих правових норм, законів, що їх приймають парламентарі. У громадян виробляється «синдром» непокори, що проявляється у невизнанні певних демократичних цінностей, настанов, рішень, і не тільки тому, що вони неправильні, а тому, що нав'язувалися певними владними структурами⁵¹.

Так, сьогодні особливо гостро простежуються залишки рецидивів минулого у свідомості певної категорії людей, що є свідченням того, що правові приписи або невідомі їм взагалі (соціально атрофовані чи неадаптовані індивідууми), або не зайняли належного місця у їхній правосвідомості. Ціла низка «вад» правосвідомості є перешкодою до формування демократичної правової держави. Це, так звана, девіантна, асоціальна поведінка осіб, ядром якої (тобто стійкими формами девіантної поведінки) є: злочинність, алкоголізм, наркоманія та самогубство⁵². При цьому, слід зауважити, що симптомами, які у подальшому можуть призвести до виникнення стійких форм такої поведінки є: сімейні конфлікти, агресивний або афективний тип поведінки, ранішні антисоціальні форми поведінки, низький рівень інтелекту тощо⁵³.

Відтак, різні прояви девіантної поведінки формують певний криміногенний рівень, який, в решті решт, призводить до розвитку правового нігілізму населення.

При цьому, слід згадати про особливість кримінального права як охоронюваної підсистеми права, яка впливає і на характеристику кримінально-правової норми. Якщо таким є правило правомірної поведінки певних суб'єктів права, то, зрозуміло, що у кримінальному праві мова може йти лише про правомірну

А. О. Галай // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. – 2003. – № 8. – С. 23-27.

51 Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства/Дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. НАВСУ. – К., 2004 – С. 98.

52 Патаки Ф. Некоторые проблемы отклоняющегося (девиантного) поведения // Психологический журнал. Т. 8.. – 1987. – № 4 С. – 92-102.

53 Короленко Ц. П., Донских Т. А. Семь путей к катастрофе: Деструктивное поведение в современном мире. – Новосибирск: Наука, 1990.

поведінку суду щодо покладання кримінальної відповідальності на особу, яка вчинила злочин. Суд підкоряється режиму публічного права, відповідно до якого йому дозволено робити лише те, що передбачено КК, інше – заборонено. Звідси випливає, що кожна кримінально-правова норма складається з двох елементів: гіпотези та диспозиції. Гіпотеза передбачає юридичний факт, що породжує кримінально-правові відносини, а саме: ознаки злочину як підстави кримінальної відповідальності. У свою чергу, диспозиція приписує владні повноваження суду щодо покладання на винного кримінальної відповідальності чи звільнення від неї або її пом'якшення. Вочевидь, що наявність такої норми, її застосування, відбування призначеного судом покарання **здійснює емоційно-психологічний вплив як на законослухняних громадян, так і на тих, хто схильний до вчинення злочину.**

Тобто, норми кримінального права здійснюють безпосередній вплив на правосвідомість і правову культуру населення, а саме шляхом формування у них поведінки утримання від злочину, тобто невчинення злочину. Однак такий вплив норм не можна ототожнювати з регулюванням кримінально-правової норми, яке має певне юридичне визначення. Публічно-правова природа кримінального права чинить вплив і на зміст кримінально-правових відносин.

Досягнення мети правового регулювання суспільних відносин здійснюється тоді, коли встановлені нормами права правила поведінки втілюються в життя відповідними суб'єктами – адресатами цих норм. У цьому випадку йдеться про те, що правило поведінки, загальним чином визначене в нормі права для певної ситуації, з площини потенційного («як має бути») переходить у площину реального («як є»), інакше кажучи – реалізується.

1.8 Реалізація (застосування) кримінально-правових норм

Саме реалізація норми права як первинного елементу кримінально-правової системи завершує процес правового регулювання суспільних відносин і, залежно від того, якою вона (реалізація) є, можна судити і про якість самого правового регулювання в цілому, і про стан правопорядку (законності) у суспільстві, і про ефективність окремих державних та соціальних інституцій, і про деякі інші явища, пов'язані з правовим регулюванням. У зв'язку з цим теоретичні питання реалізації норм права традиційно мають вагоме значення не тільки у вченні про правове регулювання суспільних відносин, а й в усій правознавчій науці (як у загальній теорії, так і в окремих галузях) загалом⁵⁴.

Під правовим регулюванням розуміємо вплив права на суспільні відносини виключно через правові засоби. Інакше кажучи, до змісту правового регулювання

54 Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія. – Х.: Право, 2012 – С. 187.

належить тільки визначення нормами права суб'єктивних прав, обов'язків та повноважень учасників таких відносин. Будь-який інший вплив права на їхню поведінку (ціннісно-орієнтаційний, виховний, ідеологічний тощо) перебуває за межами правового регулювання.

Оскільки кримінально-правові суспільні відносини є класичним зразком публічно-правових відносин, а норми кримінального права – у рафінованому вигляді являють собою норми публічного права, при чому звернуті вони саме до держави як суб'єкта кримінально-правових суспільних відносин, то й реалізовуватися вони (норми) можуть лише шляхом застосування їх державою в особі відповідних органів державної влади. Усі зазначені вище характеристики застосування норм публічного права загалом властиві й застосуванню норм кримінального права. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що застосування норм кримінального права є однією з форм реалізації норм публічного права, яка за своїми характеристиками не є тотожною відповідній формі реалізації приватного права.

Крім того, застосування кримінального права відрізняється і від інших форм реалізації норм публічного права. З урахуванням викладеного, застосування норм кримінального права можна розуміти як форму його реалізації, форму їх фактичного втілення в суспільних відносинах, що здійснюється домінуючим суб'єктом кримінально-правових суспільних відносин (державою) через правомірну поведінку щодо визначення кримінально-правових наслідків вчинення злочину для підпорядкованого суб'єкта таких відносин – особи, яка його вчинила.

Більшість правознавців не беруть під сумнів той факт, що норми кримінального права можуть реалізовуватися виключно шляхом їх застосування, а інші способи реалізації права (дотримання, виконання, використання) щодо кримінального права незастосовні. Разом із тим було висловлено й думку про те, що «вже такий факт, що кримінально-правові норми здійснюються в житті по-різному, тобто в різних формах, дає підстави вважати реалізацію кримінально-правової норми складним та багатоплановим явищем»⁵⁵. Таке судження, цілком очевидно, зумовлене специфікою розуміння А. В. Наумовим об'єкта (предмета) кримінально-правового регулювання. Як відомо, він відносить до нього не тільки суспільні відносини, які складаються між державою та особою, яка вчинила злочин, у зв'язку з його вчиненням, а й «суспільні відносини, пов'язані з утриманням від вчинення злочину», а також суспільні відносини, які складаються при наявності передбачених кримінальним законом обставин, що включають злочинність діяння (необхідна оборона, затримання особи, яка вчинила злочин, крайня необхідність тощо). Якщо настільки широко розуміти предмет кримінально-правового регулювання, а до норм кримінального права відносити норми, що регулюють правомірну поведінку приватних осіб, то,

55 Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики) [Текст]: учеб. пособие. – Волгоград: Волгогр. ВСШ МВД СССР, 1973. – С. 36.

дійсно, можна вважати, що вони реалізуються не тільки шляхом застосування, а й у інших формах.

Оскільки ж норми публічного права, вернуті до домінуючого суб'єкта публічно-правових відносин, можуть бути реалізовані тільки шляхом застосування, то й норми кримінального права не можуть реалізовуватися жодним іншим способом, окрім як через їх застосування.

Публічно-правовий характер кримінального права як галузі права та суспільних відносин, які ним регулюються, привів нас до висновку, що застосування норм кримінального права є специфічною діяльністю лише одного із суб'єктів таких правовідносин, домінуючого суб'єкта, а саме – держави. Будь-які інші суб'єкти в публічному праві, на відміну від права приватного, правозастосування не здійснюють. У зв'язку з цим, на наш погляд, підлягають критичній оцінці судження тих криміналістів, які визнають за можливе застосування норм кримінального права або участь у їх застосуванні інших суб'єктів. Зокрема, на думку В. Г. Беляєва, правозастосовчий процес не можна зводити лише до одностороннього підкорення особи, яка вчинила злочин, тільки до зовнішнього впливу на неї, оскільки «обвинувачений, підсудний, засуджений – не просто об'єкт або всього лише жертва правозастосування, не потерпілий від правозастосування». Він пише, що цілі й завдання правозастосування вимагають і від самого засудженого, за логікою його власних державно і суспільно значущих інтересів, першої і головної активності в досягненні цілей кримінального закону, а тому в інтересах правосуддя, держави, суспільства вимагається, щоб обвинувачений, підсудний, засуджений був суб'єктом правозастосування і правозастосовчого процесу та володів би статутними і всіма іншими правовими засобами для реальної й позитивної участі в успіху правозастосування⁵⁶. Надати правозастосовчі функції потерпілому від злочину пропонує М. Г. Сорочинський, який пише про те, що «одним з основних напрямків реформування кримінального права України на сучасному етапі має стати... збільшення ролі потерпілого на всіх етапах застосування норм кримінального права. Тобто як на етапі визнання певних дій злочинними, так і на етапі застосування кримінального покарання чи звільнення від нього»⁵⁷. Ще далі в цьому плані йде М. Т. Тащилін, який пропонує цілу концепцію закріплення на законодавчому рівні повноваження потерпілого від злочину щодо участі у застосуванні норм кримінального права стосовно визначення виду і розміру покарання, що може бути призначене особі, яка вчинила злочин⁵⁸.

Цілком очевидно, що ідеї В. Г. Беляєва, М. Г. Сорочинського та М. Т. Тащиліна

56 Беляєв В. Г. Применение уголовного закона [Текст]: учеб. пособие. – Волгоград: ВЮИ МВД России, 1998. – С. 10.

57 Сорочинський М. Г. Застосування кримінального права судом: захист прав потерпілого та попередження злочинності [Текст] // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр./гол. ред. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса: Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 13-14. – С. 588.

58 Тащилин М. Т. Назначение наказания судом с участием присяжных заседателей по уголовному праву Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2003. – С. 18-27.

не узгоджуються з публічно-правовим характером норм кримінального права, заперечують виключно імперативний метод регулювання кримінально-правових суспільних відносин, що їм властивий. Саме тому вони не можуть бути підтримані, і зроблений нами вище висновок про те, що норми кримінального права можуть застосовуватися виключно державою, залишається непохитним. Для з'ясування ж того, що слід розуміти під застосуванням державою норм кримінального права, на наш погляд, слід перш за все звернутися до змісту положень відповідного законодавства України і передусім – самого КК України⁵⁹.

У чинному КК України поняття «застосування кримінального права (норм кримінального права)» не тільки не визначається, а й не вживається. Натомість Кодекс широко оперує терміном «застосування» в поєднанні з іншими поняттями. Зокрема, відповідно до частини 4 статті 3 *«Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено»* у підпункті «г» пункту 1, пунктах 13, 14, 15 Прикінцевих та перехідних положень конкретизуються правила дії кримінального закону в часі стосовно *застосування окремих статей чи частин статей* КК України 1960 року та КК України 2001 року. В статтях 50 та 51 КК України йдеться про застосування покарання загалом, а в статтях 57, 58, 60, 61 та деяких інших – про застосування окремих видів покарань. У статтях 49 та 80 КК України йдеться про застосування давності, статтях 74, 81, 82 – про застосування звільнення від покарання або його відбування. У статтях 93, 94, 95 КК України вживається термін «застосування примусових заходів медичного характеру», в статті 96 – «застосування примусового лікування», у статтях 97 та 105 – «застосування примусових заходів виховного характеру». Як бачимо, у КК йдеться не про застосування норм кримінального права, а про застосування саме положень кримінального закону.

Очевидно, така відмінність (звичайно ж, за умови її критичного сприйняття) не може бути перешкодою для використання згаданих положень КК України для з'ясування поняття застосування норм кримінального права. С. С. Сливка звертає на це увагу, зазначаючи, що в юридичній практиці «передусім йдеться про застосування законодавчих і підзаконних актів, оскільки правоохоронні органи й інші суб'єкти, які застосовують норми права, орієнтуються на нормативні акти, а не на право і його принципи. Таким чином, термін «застосування правових норм», який закріпився в теорії права і в правозастосовчій діяльності, можна вважати до певної міри умовним. Якщо ж закони і підзаконні акти мають правовий характер, то сам термін адекватний його змісту і значенню»⁶⁰.

Сказане, звичайно, є слушним щодо тих випадків, коли положення нормативно-правового акта певної галузевої належності відображають норми одноїменної галузі права. Застосування тих положень кримінального закону,

59 Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія. – Х.: Право, 2012. – С. 200.

60 Сливка С. С. Застосування норм права як особлива форма його реалізації [Текст] // Життя і право. – 2004. – № 4. – С. 30.

які відображають норми кримінального права, дійсно є застосуванням норм кримінального права. Проте комплексний характер основних галузей законодавства, передусім – кодифікованих, все ж таки свідчить на користь необхідності чіткого розмежування понять «застосування норми права» і «застосування закону». Відомо, що не всі норми, що закріплені в КК України, є нормами кримінального права. Не є такими, наприклад, конституційно-правові положення про чинність кримінального закону в часі й межі його дії у часі та просторі (статті 4-8 КК України), про цивільно-правові та адміністративно-правові положення про обставини, що виключають діяння (статті 36-43 КК України), адміністративно-правові положення про примусові заходи медичного характеру та примусове лікування (статті 92-96 КК України) та деякі інші. Застосування вказаних статей є застосуванням кримінального закону, проте не є застосуванням норм кримінального права. Є. В. Благов, який здійснив фундаментальне дослідження проблем застосування норм кримінального права, тим не менше, вважає, що таке застосування має місце також у тих випадках, коли здійснюється «діяльність у сфері оцінки діянь, які в силу малозначності не становлять суспільної небезпечності, і обставин, що виключають злочинність діяння»⁶¹. Положення кримінального закону, які визначають діяння, що не є злочинами (в силу малозначності, наявності обставин, що виключають злочинність діяння тощо), як уже зазначалося вище, не є нормами кримінального права. Саме тому їх застосування не можна визнавати застосуванням норм кримінального права⁶².

Отже, для з'ясування поняття «застосування норм кримінального права» можуть бути використані лише ті положення КК України, в яких йдеться про застосування кримінального закону в тій частині, в якій він відображає норми кримінального права. І, навпаки, не можуть бути використані ті місця, де йдеться про «застосування примусових заходів медичного характеру», «застосування примусового лікування», «застосування примусових заходів виховного характеру», оскільки застосування цих положень КК України не є застосуванням норм кримінального права.

У самому кримінальному законі йдеться про те, що застосування норми кримінального права може бути здійснене як у тій частині, яка визначає злочинність скоєного особою діяння, так і в тій частині, яка визначає кримінально-правові наслідки визнання цього діяння злочином. Інакше кажучи, сам закон дає підстави для висновку про те, що в кримінально-правовій нормі можуть застосовуватися обидва її структурні елементи – і гіпотеза, і диспозиція (яка в більшості таких норм подана у вигляді санкції). Зрозуміло, що диспозиція (санкція) норми кримінального права не може бути застосована без застосування її гіпотези, оскільки саме в гіпотезі визначаються умови застосування диспозиції (санкції).

61 Благов Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст]. – СПб.: Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 66, 69, 70, 73.

62 Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія. – Х.: Право, 2012 – С. 202.

Однак чи може бути застосована гіпотеза норми кримінального права (тобто той її структурний елемент, в якому визначаються ознаки злочину) без застосування її диспозиції? На це запитання в науці кримінального права даються різні відповіді⁶³.

Отже, *під застосуванням норм кримінального права* необхідно розуміти імперативну владну діяльність виключно держави (в особі виключно суду) щодо визнання конкретного скоєного особою діяння злочином (застосування гіпотези) та встановлення його кримінально-правових наслідків (застосування диспозиції). Застосування норм кримінального права необхідно відрізняти від інших форм реалізації тих положень кримінального законодавства, які є формами вираження не кримінально-правових, а норм іншої галузевої належності.

Сьогодення ставить, в першу чергу, перед судовою гілкою влади жорсткі вимоги, адже саме судочинство покликане бути арбітром суспільних відносин, слугує останнім охоронюваним кордоном на межі законності та беззаконня. Тобто, власне на правозастосувачів, поряд з іншими суб'єктами, покладається обов'язок своєчасно реагувати на зміни правосвідомості населення відповідними засобами.

При цьому діяльність суду із застосування норм кримінального права повинна підкорятися певним вимогам. Такі вимоги випливають як із загальних принципів кримінально-правового регулювання, які рівною мірою поширюються і на даний рівень його здійснення, так і з низки спеціальних принципів. До таких принципів належать, на нашу думку, вимоги законності, врахування суддівської правосвідомості та документального вираження застосування норм кримінального права. У такому розумінні система загальних принципів та спеціальних правил застосування норм кримінального права як рівня кримінально-правового регулювання суспільних відносин ще не була предметом наукових досліджень.

Так, однією з особливостей українського кримінального законодавства, яка по-різному оцінюється різними криміналістами, є широке допущення ним вираження суддівської правосвідомості. Цей висновок підтверджується, перш за все, широким використанням законодавцем оціночних понять, зміст яких підлягає встановленню саме суддею. Крім того, санкції статей Особливої частини КК України в своїй переважній більшості є альтернативними і, крім того, всі вони є відносно визначеними. Ці фактори зумовлюють те, що суддя при застосуванні норми кримінального права змушений конкретизувати її зміст, уточнювати її щодо особливостей конкретного кримінального правовідношення, характеристик конкретної особи, яка вчинила злочин.

Таким чином, регулювання конкретного кримінально-правового відношення здійснюється не тільки на базі суворого дотримання норм кримінального права (принцип законності), а й на базі врахування внутрішнього переконання (пра-

63 Наден О. В., та сама праця. – С. 203.

восвідомості, суддівського розсуду) судді. Проте чинний КК України не містить згадки про можливість судді керуватися своєю правосвідомістю при врегулюванні кримінальних правовідносин. У цьому плані КК України 2001 року, на нашу думку, є кроком назад порівняно з КК України 1960 року, де в статті 39 «Загальні засади призначення покарання» вказувалося на необхідність для суду керуватися правосвідомістю при призначенні покарання.

У нині чинному законодавстві окремі положення про можливість врахування суддівської правосвідомості в процесі застосування кримінального закону є вкрай обмеженими. Зокрема, чинний Закон України «Про судоустрій і статус суддів», на відміну від попереднього Закону «Про судоустрій України», вже не містить положення про те, що «суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення судових справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону». Разом із тим у частині 1 статті 94 КПК України встановлено, що «суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінює кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення». Припис подібного змісту міститься і в статті 252 Кодексу про адміністративні правопорушення України. Цілком очевидно, що й до КК України слід повернути положення про те, що суд застосовує норми кримінального права з урахуванням внутрішньої правосвідомості⁶⁴.

Однак формування належного рівня суддівської правосвідомості пов'язане не тільки з удосконаленням законодавчої бази, а й, за слушним твердженням В.М. Махінчука, з необхідністю «здійснення цілого комплексу неправових заходів з боку держави з метою створення дієвої системи гарантій» такої правосвідомості, яка, на наш погляд, стане важливою передумовою не тільки, як пише автор, призначення судом адекватного покарання у конкретній кримінальній справі⁶⁵, а й взагалі правильного застосування кримінального закону відповідно до цілей кримінально-правового регулювання.

Ще одним напрямом запобігання росту злочинності є, зокрема, вивчення та узагальнення судової статистики. Професійний всебічний аналіз статистичних матеріалів про кількість злочинів і самогубств, використовуючи узагальнюючі показники, дає можливість стверджувати про певні закономірності та причинну обумовленість подібних злочинних вчинків та інших правопорушень. У сучасних умовах потреба в Україні в чіткій і єдиній системі кримінально-правової статистики, яка б задовольняла своїми показниками не лише практиків, але й наукові установи, особливо відчутна.

64 Наден О.В., та сама праця. – С. 206.

65 Махінчук В.М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – С. 11.

Інтеграційні процеси актуалізували розробку системи показників про злочини для забезпечення міжнародних зіставлень. Оприлюднення даних кримінально-правової статистики відкрило перед наукою і практикою нові можливості й одночасно поставило непрості питання про систему її показників, підвищення їх об'єктивності тощо, що є предметом дослідження науки кримінології, як системи, що знаходиться в суміжній площині із кримінально-правовою системою.

Викладене дозволяє перейти до розкриття особливостей взаємодії та взаємозв'язку кримінально-правової системи з іншими системами рівного, вищого та нижчого порядків.

1.9 Міжнародне кримінальне право

Розвиток кримінально-правової системи України неможливий одноосібно, ізолювано, без ознайомлення з досягненнями європейської кримінально-правової науки. Таке ознайомлення можливе не тільки шляхом міжособистісного спілкування, але і, головним чином, шляхом ознайомлення зі здобутками теорії кримінального права, що створена науковцями Європи.

Пріоритетність міжнародних норм та принципів, незважаючи на оголошення їх складовою частиною правової системи України, не можна сприймати лише у контексті внутрішнього права, розуміючи під ними органічну частину законодавства країни. За своєю природою міжнародні норми є самостійними (відокремленими) у нормативному масиві національної правової системи, функціонують паралельно з українським правом, мають тлумачитися та застосовуватися у розрізі цілей та принципів міжнародного права та конкретного договору з встановленими в ньому часовими, просторовими та суб'єктними межами дії в контексті значення термінів, що в них використовуються, а не з точки зору відповідних орієнтирів внутрішнього права⁶⁶.

Для того, щоб міжнародне право мало можливість виконати власні завдання, воно має постійно звертатися до права внутрішньодержавного. Без останнього воно у багатьох відношеннях є зовсім безсилим. Разом з тим, слід звернути увагу, що якщо вплив норм внутрішньодержавного права на міждержавне можна назвати первинним, оскільки кожна держава, що бере участь у створенні міжнародно-правових норм, виходить із характеру та можливостей власного внутрішнього права, то у процесі взаємодії вже існуючих норм воно не може не визнавати принцип переважного значення норм міжнародного права⁶⁷.

66 Бойко А.И. Система и структура уголовного права. Том II. Системная среда уголовного права – Ростов н/Дону: Изд-во ЮФУ, 2007. – С. 182.

67 Зыбайло А.И. К вопросу о соотношении международного и национального прав // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 3; Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права/Международные отношения, 1982. – С. 29.

Водночас, постійна взаємообумовленість міжнародного та внутрішньодержавного права дозволяє максимально гармонізувати саме останнє, шляхом імплементацій найкращих надбань міжнародного права, результатом чого може бути не тільки струнка взаємодія суверенних держав між собою, а й поступове удосконалення внутрішньодержавних правопорядків.

Якщо розглядати систему міжнародного кримінального права, то слід зауважити, що на сучасному етапі розвитку людства, міжнародне кримінальне право розвивається досить стрімко, оскільки констатується різке збільшення числа терористичних актів, посилення транснаціональної злочинності, значний сплеск кіберзлочинності тощо. А тому необхідна своєчасна міжнародна інтеграція стосовно необхідності гармонізації та уніфікації кримінального права різних держав (зокрема Європи) на основі принципів та норм міжнародного кримінального права.

Міжнародне кримінальне право, на думку Іногамової-Хегай Л. В., являє собою систему правових принципів та норм, що регулюють відносини, котрі виникають у зв'язку зі здійсненням міжнародних злочинів та злочинів міжнародного характеру із забезпеченням взаємодії держав та міжнародних організацій у боротьбі з такими злочинами⁶⁸.

М. І. Костенко, аналізуючи вказане поняття, формує дещо відмінне від вищевикладеного, однак, на нашу думку, найбільш сучасне та всеохоплююче розуміння міжнародного кримінального права – система загальноновизнаних міжнародно-правових принципів та норм, що регулюють співпрацю між суб'єктами міжнародних злочинів та злочинів міжнародного характеру, надання судової допомоги, проведення розслідувань, кримінального переслідування та судового розгляду, застосування та виконання запобіжних заходів, оскарження та перегляд судових рішень, надання правової допомоги по кримінальних справах⁶⁹.

Мартенс Ф. Ф. пріоритетними виділяє такі елементи міжнародної кримінально-правової системи: видача злочинців, міжнародна судова допомога та виконання вироків іноземних кримінальних судів⁷⁰.

Особливості системи міжнародного кримінального права обумовлюються її комплексним характером, який формується, виходячи як із сфери правового регулювання, так і з особливостей джерел міжнародного кримінального права (як норми матеріального, так і норми міжнародного процесуального права).

Аналіз численних джерел міжнародного кримінального права (статутів, конвенцій, договорів, угод тощо) переконує, що воно спрямовує свій вплив та вирішення таких проблем, як криміналізація діянь, що становлять загрозу миру та безпеці людства; пеналізація вказаних діянь відповідно до їх суспільної

68 Іногамова-Хегай Л. В. Международное уголовное право. – СПб, 2003. – С. 42.

69 Костенко Н. И. Международная уголовная юстиция: Проблемы развития. – М., 2002. – С. 48-49.

70 Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов: В 2 т. – М., 2008. – С. 242-300.

небезпеки; розробка міжнародних стандартів, які стосуються виконання покарання; опрацювання стратегії боротьби як з міжнародною злочинністю в цілому, так і з окремими злочинами міжнародного характеру; співробітництво держав та міжнародних організацій у справах попередження, запобігання, виявлення та розслідування міжнародних злочинів, а також затримання та притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили такі злочини⁷¹.

Отже, міжнародне кримінальне право являє собою сукупність інших підсистем більш низького порядку, зокрема і кримінально-правову систему України, норми якої складають первинний елемент. До сьогодні точиться дискусія щодо проблем пріоритету норм міжнародного права над внутрішніми.

Враховуючи взаємодію, взаємозалежність та взаємообумовленість систем, зауважимо, що, на наш погляд, пріоритетність міжнародного права над нормами національного законодавства **не можна застосовувати лише в одному випадку – саме стосовно норм кримінального права в частині конкуренції охоронюваних норм**. Вирішення колізій на користь міжнародного права можливе лише в тому випадку, якщо у стан конкуренції обох сторін приведені регулятивні норми. При конкуренції охоронюваних норм кримінального права України та міжнародного кримінального права пріоритет має надаватися внутрішньому правопорядку.

Отже, співвідносна сила світових та державних регламентів обговорюється в сучасній науці у форматі пріоритету міждержавного права над внутрішньодержавним. Міжнародне та внутрішньодержавне право, по суті, є не тільки різними системами, галузями права, а й різними правопорядками. Вказані системи є такими, що тісно переплітаються, однак ніколи не перетинаються, є взаємообумовленими.

Висновки

Дослідження вищевикладених елементів кримінально-правової системи України дає можливість дійти висновку, що така система, перш за все, відбиває певний сегмент кримінально-правової реальності (правового життя) і тому є соціально обумовленою. Крім того, зазначена система вбирає в себе відомі на даний час існуючі в реальності елементи **кримінально-правової дійсності**, які у своїй системній взаємодії дозволяють досягти кінцевого результату (інтегративної якості), який (результат) не притаманний жодному окремому елементу, але є новою якістю всієї системи, а саме: **комплексного забезпечення кримінально-правового впливу на злочинність з метою захисту особистості й суспільної безпеки та запобігання злочинам, їх скорочення до соціально прийняттого рівня**.

У результаті дослідження ключових елементів кримінально-правової системи зауважимо, що її елемент є, за своєю природою, унікальним, а усі вони,

71 А. Малиновский. Система международного уголовного права/А. Малиновский // Сравнительное Конституционное Обозрение. 2009. № 1 (68). С. 112-114.

за своєю суттю, є різnorідними та такими, що залежно від обставин (розвиток суспільства, суспільно-економічний стан тощо) змінюють свої контури та зміст. **Об'єднує між собою ці елементи (формує структурний зв'язок між ними) кримінальне право як матеріальна галузь права.** При цьому, стійкість кримінально-правової системи обумовлюється не стійкістю її елементів, а їх постійним оновленням, оскільки знаходиться під впливом зовнішнього середовища – політичних, економічних, соціальних, культурологічних, ментальних, релігійних, міжнародних та інших чинників.

Така система перш за все відбиває певний сегмент кримінально-правової реальності (правового життя) і тому є соціально обумовленою. Крім того, зазначена система вбирає в себе відомі на даний час існуючі в реальності елементи **кримінально-правової дійсності**, які у своїй системній взаємодії дозволяють досягти кінцевого результату (інтегративної якості), який не притаманний жодному окремому елементу, але є новою якістю всієї системи, а саме: комплексного забезпечення кримінально-правового впливу на злочинність з метою захисту особистості й суспільної безпеки та запобігання злочинам, їх скорочення до соціально прийнятного рівня.

Дослідження основних елементів розвитку кримінально-правової системи та питань удосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність потребує подальшого поглибленого дослідження власне взаємодії та узгодженості складових елементів кримінально-правової системи, що існує в Україні.

Зокрема, сучасний етап розвитку суспільства й законодавства вимагає відповідного забезпечення розвитку кримінального права, у тому числі й представниками кримінально-правової науки. Окремі вчені-криміналісти і їх колективи мають достатні можливості, щоб впливати на кримінально-правову політику держави, осмислити нові кримінально-правові явища, обґрунтовувати моделі вдосконалювання кримінального законодавства й інших його галузей, поліпшувати кримінально-правову підготовку фахівців, впливати на професійну правосвідомість правозастосувачів і правову культуру населення. Звичайно, це вимагає певної перебудови наукового мислення, оволодіння новими підходами й прийомами, вивчення досягнень зарубіжної науки наприкінці XIX – на початку XX ст., як це часто має місце зараз, тим більше, що сучасні засоби комунікації надають таку можливість.

Відомо, що саме кримінально-правова наука є теоретичною основою розвитку кримінального права, удосконалення кримінального й суміжного законодавства. Суспільство чекає від науки кримінального права нового, системного продукту; пов'язаного із сучасним розумінням кримінального правопорушення й правових наслідків його вчинення. Тому у наукових дослідженнях доцільно зосередити зусилля, насамперед, на вирішенні стратегічних, масштабних завдань у поєднанні з тактичними, прикладними проблемами. Наука кримінального права, як зазначається в літературі, могла б досліджувати проблеми узгодження соціально-економічних, політичних, духовних змін у суспільстві з модернізаці-

єю сучасного кримінального права; сприяти досягненню громадської злагоди на таке відновлення.

Розвиток комплексних, міждисциплінарних досліджень (у сукупності із представниками інших наук, і не тільки юридичних) дозволив би масштабно досліджувати кримінально-правові явища, розробляти нові технології у сфері правозастосування. Необхідно відмовитися від схоластичних, віртуальних досліджень, поставивши їх на міцний фундамент кримінальної соціології, прагматизму й здорового глузду.

Нарешті, представникам викладацького корпусу науки кримінального права слід потурбуватися про якісне підвищення рівня підготовки фахівців у галузі кримінального права. Адже не є таємницею, що ця якість не завжди відповідає сучасним вимогам.

Conclusions

The research of the above elements of the criminal law system of Ukraine gives an opportunity to conclude that such system, primarily, reflects a certain segment of the criminal law reality (legal life) and therefore is socially conditioned. In addition, this system incorporates elements of **criminal law reality** currently existing in reality which in their system interaction allow to achieve the final result (integrative quality) that (result) is not inherent to any single element, but is a new quality of the whole system, namely: ***comprehensive provision of a criminal law effect on criminality for the purpose of the protection of an individual and public safety and crime prevention, reducing them to a socially acceptable level.***

As a result of the research of key elements of the criminal legal system, we should point out that its element is inherently unique, and all of them are inherently heterogeneous and such that, depending on circumstances (social development, socio-economic status, etc.) change their shape and content. ***The criminal law as a material branch of law unites these elements (forms structural connection between them).*** The stability of the criminal law system does not depend on the stability of its elements, but their constant updating, as it is influenced by the external environment – political, economic, social, cultural, mental, religious, international and other factors.

The research of the basic elements of development of the criminal law system and the issues of improvement of the legislation of Ukraine on criminal liability requires further in-depth study of the actual interaction and coordination of the constituent elements of the criminal law system that exists in Ukraine.

In particular, the current stage of development of society and the legislation requires appropriate provision of the development of criminal law, including by representatives of criminal law science. Some scholars and their teams have sufficient opportunities to influence the criminal law policy of the state, to conceive new criminal law phenomena, to substantiate models of improving the criminal legislation and its other branches, to improve the criminal-legal training of experts, to influence on professional legal awareness those who apply law and a legal culture of the population. Of course, it

requires some adjustment of scientific thinking, learning new approaches and techniques, achievements of foreign science in late XIX – early XX centuries, as it is often taking place now, especially since modern communication tools provide for such possibility.

It is known that it is the criminal law science that is the theoretical basis of development of criminal law, improvement of criminal and related legislation. Society expects a new system product from the science of criminal law which would be associated with the modern understanding of criminal offenses and its legal consequences. Therefore, it is expedient that the research works would focus primarily on solving strategic, large-scale problems, coupled with tactical applied problems. The science of criminal law, as it is noted in the literature, could examine the problems of coordination of socio-economic, political, and spiritual changes in society with the modernization of the current criminal law; contribute to social cohesion in such recovery.

The development of integrated, interdisciplinary researches (together with representatives of other sciences, not only legal) would allow to learn criminal law phenomena, to develop new technologies in the field of law application. It is necessary to abandon scholastic, virtual research, placing them on a solid foundation of criminal sociology, pragmatism and common sense.

Finally, members of the teaching staff of criminal law science should take care about the qualitative improvement of training specialists in the field of criminal law, since it is not a secret that this quality does not always meet modern requirements.

Література до розділу

1. Амирова Д. К. Наказание и его назначение за преступление в сфере экономики/Д. К. Амирова – Автореф. дис. ... канд.юрид.наук,. – Казань, 2004. – 19 с.
2. Афанасьев В. Г. Системность и общество/В. Г. Афанасьев. – М.: Политиздат,1980. – 368 с.
3. Беляев В. Г. Применение уголовного закона [Текст]: учеб. пособие/В. Г. Беляев. – Волгоград: ВЮИ МВД России, 1998. – 124 с.
4. Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях/Н. А. Беляев. – Л.: Изд. ЛГУ, 1963. – 186 с.
5. Благов Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст]./Е. В. Благов. – СПб.: Юрид. центр «Пресс», 2004. – 505 с.
6. Блауберг И. В. Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода/И. В. Блауберг Э. Г. Юдин. – М.: Наука, 1973. – 271 с.
7. Бойко А. И. Система и структура уголовного права. Том II. Системная середина уголовного права/А. И. Бойко. – Ростов н/Дону: Изд-во Южного федерального университета, 2007-640 с.
8. Борисов В. І. Сучасна політика держави у сфері боротьби із злочинністю та її кримінально-правовий напрям [Текст]/В. І. Борисов. // Право України. – 2012. – № 1-2. – С. 232-242.
9. Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики – В'ячеслав Іванович Борисов, Павло Львович Фріс // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1 (1) – С. 15-31.
10. Ведерникова О. Н. Современные уголовно-правовые системы: типы, модели, характеристика // Государство и право. – 2004. – № 1. – С. 68-76
11. Виннер Н. Кибернетика и общество. – М., Изд-во иностранной литературы, 1958. – 200 с.
12. Дементьев С. И. Лишение свободы как мера уголовного наказания [Текст]: текст лекций/С. И. Дементьев. – Краснодар: Сов. Кубань, 1977. – 64 с.
13. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2009. – 400 с.
14. Забарний Г. Г. Правові засади системи підготовки персоналу пенітенціарних установ / Г. Г. Забарний, А. О. Галай // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. – 2003. – № 8. – С. 23-27.
15. Зыбайло А. И. К вопросу о соотношении международного и национального прав/Анна Ивановна Зыбайло // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 3. – С.3-9.
16. Иногамова-Хегай Л. В. Международное уголовное право/Л. В. Иногамова-Хегай. – СПб.: Юридический центр «Пресс»,2003. – 405 с.
17. Карташов В. Н. Система систем. Очерки общей теории и методологии/В. Н. Карташов.. – М.: Прогресс-академия, 1995. – 416 с.

18. Короленко Ц. П., Донских Т. А. Семь путей к катастрофе: Деструктивное поведение в современном мире / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск: Наука, 1990. – 224 с.
19. Костенко Н. И. Международная уголовная юстиция: Проблемы развития / Н. И. Костенко. – М.: РКонсульт, 2002. – 448 с.
20. Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частини) [Текст]: навч. Посіб. / О. М. Джужа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін.; за аг. ред. О. М. Джужа. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 448 с.
21. Малиновский А. Система международного уголовного права / А. Малиновский // Сравнительное Конституционное Обозрение. – 2009. – № 1 (68). – С. 112-114.
22. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов [Текст]: [в 2 т.] / Ф. Ф. Мартенс. (в пер.). ред. и биогр. очерк В. А. Томсинов; Московский гос. ун-т им., 2008. – Т. 1. – 332 с.
23. Махінчук В. М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема [Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / В. М. Махінчук. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 20 с.
24. Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права / Р. А. Мюллерсон. – Международные отношения, 1982. – 136 с.
25. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія / О. В. Наден. – Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Х.: Право, 2012. – 272 с.
26. Наумов А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики) [Текст]: учеб. пособие / А. В. Наумов. – Волгоград: Волгогр. ВСШ МВД СССР, 1973. – 176 с.
27. Никифоров Б. С. Наказание и его цели / Б. С. Никифоров // Советское государство и право. – 1981. – № 9. – С. 139-143.
28. Патаки Ф. Некоторые проблемы отклоняющегося (девиантного) поведения / Ф. Патаки // Психологический журнал. – Т. 8. – 1987. – № 4. – С. 92-102.
29. Політологія: курс лекцій: навч. посіб. – Тернопіль: Магнолія плюс, 2004. – 236 с.
30. Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – 1238 с.
31. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за аг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.
32. Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 2. – С. 27-32.
33. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. Пособие к лекциям. Часть общая / Н. Д. Сергеевский. – Изд. 10, испр. и дополн. С. Н. Трегубовым. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1913. – 397 с.

34. Сергеевский Н. Д. Основные вопросы наказания в новейшей литературе/Н.Д. Сергеевский // Журнал гражданского и уголовного права. Кн. 4., 1893. – 24 с.
35. Системные исследования. Методологические проблемы // Ежегодник. 1989-1990. – М.: Наука, 1991 – С. 135.
36. Сливка С. С. Застосування норм права як особлива форма його реалізації [Текст]/С.С. Сливка // Життя і право. – 2004. – № 4. – С. 30-33.
37. Сорочинський М. Г. Застосування кримінального права судом: захист прав потерпілого та попередження злочинності [Текст]/М. Г. Сорочинський // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр./гол. ред. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса: Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 13-14. – С. 585-598.
38. Спасович В. С. Учебник уголовного права/В. С. Спасович. – СПб., 1863. – Т.1. – 428 с.
39. Стручков Н. А. Советское исправительно-трудовое право [Текст]: учебник/Н. А. Стручков. – М.: изд-во ВШ МОООП РСФСР, 1963. – 224 с.
40. Тащилин М. Т. Назначение наказания судом с участием присяжных заседателей по уголовному праву Российской Федерации [Текст]: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08/М. Т. Тащилин. – Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2003. – С. 18-27.
41. Теоретико-методологічні засади диференціації та уніфікації в цивільному, господарському й адміністративному судочинстві в Україні: монографія/О. А. Беляневич, І. Е. Берестова, С. С. Бичкова [та ін.]; за заг. ред. В. І. Бобрика. – К.: Ред.журн. «Право України», 2013-172 с
42. Чучаев А. И. Jus puniendi по Н.Д. Сергеевскому // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке/А. И. Чучаев. – М., 2007. – С. 110-114.
43. Чучаев А. И. Уголовно-правовые взгляды Н.Д. Сергеевского/А. И. Чучаев. – М.: Проспект, 2010. – 520 с.
44. Философский словарь/Под ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 590 с.
45. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика/Павло Львович Фріс. // Дис. на здобуття наук ступ. докт. юрид. наук. 12.00.08. Прикарпатський юридичний інститут МВС України. – К., 2005. – 440 с.
46. Фріс П. Л. Основні напрями кримінально-виконавчої політики України П. Л. Фріс, М. Б. Бучко // Часопис НАУОА. Серія «Право»: електрон. наук. фах. вид. Нац. ін-ту «Острозька академія». – № 1/2010. – [Електронний ресурс]/Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n1/10fplsd.pdf>.
47. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства // Михайло Михайлович Цимбалюк [текст]. Дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. НАВСУ, – К., 2004. – 187 с.
48. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань/Ірина Станіславівна Яковець/Дис. на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук. – Х., 2013. – 392 с.

РОЗДІЛ II

НАУКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ: ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ, СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

2.1 Сучасні наукознавчі концепції розуміння науки кримінального права

«Ембріональною зоною» дослідження науки кримінального права як елемента кримінально-правової системи, вочевидь, є з'ясування основних підходів до сутності цього складного, багатоаспектного феномену. Саме з усвідомлення змісту цього поняття з урахуванням найбільш загальних його сутнісних характеристик розвивається правильне розуміння місця і ролі науки в сучасній кримінально-правовій системі України, уявлення про найважливіші її результати, характер роботи в науці, специфіку процесів, пов'язаних з отриманням і засвоєнням нового знання. Наука – це невід'ємний елемент інноваційної культури суспільства, без якого не можливо уявити розвиток сучасного світу.

У сучасному наукознавстві існує ціла низка концепцій науки, адже її багатозначність визначається складністю феномена науки як історичного та когнітивного явища. Проте найбільш загальними підходами визнаються когнітивний і соціально-культурний (їх ще називають інтерналістським та екстерналістським). Сучасні наукознавці визначають, що, не дивлячись на те, що ціла плеяда авторів звертає увагу на серйозні недоліки цих підходів для формування та розвитку науки, не можливо заперечувати, що аналіз науки як когнітивної структури має усталену традицію, і це цілком виправдано, адже саме когнітивні («cognitio» – пізнання) особливості науки виступають її сутнісними характеристиками. Що ж стосується соціально-культурного (екстерналістського) підходу до вивчення науки, то він розширює контекст інтерпретації науки за рахунок використання понять культури, соціальної сфери. Він дає можливість розкрити механізми соціального та культурного впливу на стан і розвиток наукового знання⁷². Деякі дослідники доходять висновку, що «одним із найбільш відомих і широко визнаних результатів досліджень методологів науки останніх років і певним ключем до аналізу проблем її цінності став висновок про перевагу у формуванні нового ідеалу науковості тенденції екстерналізації над тенденцією інтерналізації»⁷³, підкреслюючи в такий спосіб, що наука залежить від різноманітних сил, що діють у суспільстві, визначає свої пріоритети в соціальному контексті,

72 Рьжко Л. В. Научное пространство как понятие науковедения. // Науковедение. – 2003. – № 4. – С. 163-164.

73 Суркова Л. В. Ценность науки: реальность и иллюзии. // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 2002. – № 1. – С. 36.

в способах своєї організації, і сама значною мірою детермінує суспільне життя. Проте, вдається, що наука не розчиняється повністю в контексті соціальних відносин, зберігаю свою автономію саме тому, що має дві глобальних, якщо можна так висловитись, «іпостасі»: є системою знань про закономірності розвитку природи і суспільства і способами впливу на оточуючий світ, та водночас є процесом отримання цих знань, науковою працею, науковою творчістю, які певним чином організовані. Мабуть, саме на цю подвійну природу науки звертав увагу видатний український вчений, академік В.І. Вернадський, коли писав, що «... людина в науковій творчості не лише отримує наукову істину і цим створює науку, впливає на своє життя і свій світогляд, живе наукою. Вона живе наукою в самому процесі наукової творчості і наукової роботи. ... Наука дає нам можливість знайти непорушну і міцну опору життя не лише в своїх наукових результатах, досягненнях наукової роботи, але і в самому процесі наукової роботи, у викликаних науковими пошуками побудовах нашого життєвого шляху. Для цього ми повинні науковою думкою охопити сам процес наукової роботи, поставити в науковому обґрунтуванні питання про її цілі і завдання»⁷⁴.

Вважаємо, що подібний підхід долає альтернативність екстерналістських та інтерналістських поглядів, дає змогу цілісно сприймати науку. Таке розуміння науки в її цілісності, єдності викликало до життя в сучасному наукознавстві ідею існування «наукового простору», який поділяється на когнітивний і соціально-інституціональний⁷⁵. Причому особливо слід відзначити, що цей поділ є достатньо умовним, в тому сенсі, що між ними немає чіткої межі, когнітивний простір матеріалізується в соціально-інституціональному, а соціальне й інституціональне існує саме як породження когнітивного наукового простору.

Зазначені підходи до цілісного розуміння науки як такої, безумовно, стосуються і науки кримінального права. Аналізуючи системне середовище кримінального права, проф. О.І. Бойко зазначає, що властивість цілісності, за своєю природою, подвійна: своїм походженням і збереженням вона зобов'язана внутрішній структурі об'єкта, а от прояв і осмислення цієї властивості забезпечуються контактами об'єкта із зовнішнім середовищем⁷⁶.

Враховуючи вищезазначене, аналіз науки кримінального права України як елементу кримінально-правової системи доцільно здійснювати під кутом зору окреслених підходів до цілісного розуміння науки: як логічної системи знань

74 Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці/НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського; ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2011. – С. 143.

75 Рыжко Л. В. Научное пространство как понятие науковедения. // Науковедение. – 2003. – № 4. – С. 170-171.

76 Бойко А. И. Системный подход и его развитие в уголовном праве // Системность в уголовном праве. Материалы II Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 31 мая – 1 июня 2007 г. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2007. – С. 73.

про кримінально-правову систему України (її складових елементів та системи в цілому), що зумовлюється як внутрішніми, так і зовнішніми факторами її існування та розвитку; та як організаційних форм, структур, в межах яких здійснюються наукові дослідження, де створюються умови для творчості вчених-криміналістів.

Отже, наука кримінального права, як і будь-яка наука взагалі, має своїм предметом умовно обмежену сферу дійсності, що пізнається, яка відрізняється особливим характером явищ та закономірностей, що нею спостерігаються. Відокремлення певної предметної сфери від суміжних сфер пізнання дає можливість віднайти межі наукових інтересів і проблем певної дисципліни, її дослідницьку «територію». У свою чергу, об'єктом науки є відносно автономний елемент дійсності, на який безпосередньо спрямована активність суб'єкта пізнання. Дещо стає об'єктом наукового пізнання лише в процесі дослідження – тобто спеціально організованого процесу взаємодії того, хто пізнає, і того, що пізнається. При цьому об'єкт мислиться як дещо незалежне від розуму, що пізнає, він може існувати незалежно від знання про нього і є існуючим емпіричним фактом, в той час як предмет – це концептуальна модель об'єкта пізнання, що сформована в межах певної дослідницької традиції.

У зв'язку з цим об'єктом науки виступає кримінально-правова дійсність, а предметною сферою, на яку спрямована діяльність суб'єктів пізнання в кримінально-правовій науці, є кримінально-правова система, загальна характеристика якої надана в розділі I даного дослідження. В цілому вірним видається твердження про те, що «предметом науки кримінального права є саме кримінальне право», причому кримінальне право в самому широкому його розумінні, «не просто як сукупності норм і кримінально-правових понять, а як явище соціального життя, в його становленні, розвитку, реальному функціонуванні діючого права як соціального інституту, перспектив його розвитку, тобто, інакше кажучи, минуле, теперішнє і майбутнє кримінального права»⁷⁷. Подібний підхід, підтриманий багатьма сучасними криміналістами, по суті, близький до розуміння нами науки кримінального права як багатомірного наукового простору, що охоплює як сукупність наших знань про факти та їх взаємозв'язки, концепції та закономірності, еволюцію ідей, що існують в кримінально-правовій системі, так і, водночас, наукову діяльність, працю, наукову творчість, наукове мислення, що спрямоване на осмислення цієї системи. В подібному багатомірному баčenні об'єднуються як *акт* створення нового, який репрезентує водночас всі зв'язки наступності між існуючим та виникаючим знанням, так і *процес* його отримання, що свідчить про глибоку укоріненість наукового знання у певні форми і способи суспільної життєдіяльності. Отже, наука – це сукупність еволюційних доктрин, що постійно підлягає критичному аналізу і яка зобов'язана інтегрувати нові знання,

77 Волженкин Б.В. Избранные труды по уголовному праву и криминологии (1963-2007 гг.). – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – С. 937.

що виникають, причому наука безперервно оновлюється в самому процесі наукової діяльності, й прийняття тієї чи іншої доктрини виникає в результаті зіткнення ідей, суджень незалежних суб'єктів пізнання, що ґрунтується на основі існуючих в даний момент фактів і керується критеріями наукового мислення.

Таким чином, така, що динамічно розвивається, в складних внутрішніх протиріччях, кримінально-правова система в Україні має своїм структурним елементом науку кримінального права, яка, будучи включеною до цієї системи, водночас відіграє і роль зовнішнього її «спостерігача», причому «спостерігача» активного, який взаємодіє як з елементами системи, так і з системою в цілому, забезпечуючи певною мірою її належне функціонування. Це пов'язане з тим, що через виконання основних своїх функцій – аналітичної та прогностичної – наука кримінального права виступає як стабілізатором кримінально-правової системи, так і рушійною силою її динаміки, що зумовлене спрямованістю науки на втілення діалектичної єдності традиції і новації, старого і нового. Далека від того, щоб бути незмінною будовою, наука являє собою сукупність еволюційних доктрин, що постійно підлягає критичному аналізу і яка зобов'язана інтегрувати нові знання, що виникають. При цьому науці кримінального права властива «поліядерність», в тому сенсі, що вона вивчає кримінальне право в усіх його системних проявах, під різним «фокусом», від світоглядних основ, ідеологічних орієнтирів та базових галузевих засад до зовнішнього втілення у законодавство, віхи навчальної дисципліни, усвідомлення процесів формування кримінально-правової правосвідомості та узагальнення практики застосування кримінально-правових норм, створення наукової платформи для об'єднання зусиль держав у сфері боротьби з міжнародною злочинністю і обміну досвідом із зарубіжними кримінально-правовими системами. Крім того, важливою складовою частиною науки є наукознавство, тобто пізнання наукою самої себе, «наука про науку». Думається, що наукознавство виступає для науки своєрідним «оком Бога», оскільки складає узгоджену синергетичну картину з окремих структурних елементів науки, вдосконалює і діяльність суб'єктів науки, і саму її змістовну частину. Це пов'язане з тим, що серцевина сучасного наукознавства складається з важливих «пазлів», напрямів, які найбільш загальним чином можуть бути окреслені так: загальне наукознавство (історія науки, методологія науки, логіко-гносеологічне дослідження науки); соціопсихологічні проблеми науки; економіко-правові та організаційні проблеми науки. Очевидно, що наукознавство являє собою не еkleктичну мозаїку, а інтегративне утворення, при цьому кримінально-правове наукознавство досліджує цей науковий «рельєф», притаманний, в принципі, будь-якій галузі науки, під власним кутом зору, з урахуванням колориту галузевої специфіки.

Зрозуміло, що первинним пластом наукознавчих досліджень є смислове коріння науки, що осмислює її в контексті всезагальнюючих законів її існування. Вбачається, що аналіз реалій, виявлення тенденцій та перспектив розвитку сучасної науки кримінального права неможливий без з'ясування основних

закономірностей, яким вона підкоряється в процесі еволюції, тобто об'єктивних, необхідних, суттєвих взаємозв'язків її внутрішніх елементів (тобто знань про відповідні компоненти кримінально-правової системи) між собою, а також із соціальними феноменами, що створюють для неї системне середовище, які (взаємозв'язки) зумовлюють і формують якісну визначеність цієї системи знань.

Уявляється, що основними закономірностями науки є: системність організму науки та її відносна самостійність; боротьба думок в науці та наступність в її розвитку; транснаціональний характер розвитку науки і диференціація та інтеграція наукового знання.

Кожна з цих закономірностей отримує свій прояв у розвитку кримінально-правової науки.

2.2 Криза кримінального права: голос науки та методологія виміру

В одній з найбільш фундаментальних в сучасній кримінально-правовій науці робіт, що стосується системного підходу до розуміння кримінального права – «Системне середовище кримінального права» – її автор проф. О. І. Бойко, аргументуючи актуальність теми дослідження, відзначив, що оцінки самими криміналістами сучасного стану розробки згаданих проблем свідчать: «потрібна нова методологічна орієнтація, та пізнавальна культура, яка дозволить піднятися над частковостями, оглянути діюче у суспільстві кримінальне право з найбільш високого оглядового майданчика і внести раціональні пропозиції щодо його модифікації»⁷⁸.

Цілком очевидно, що кримінальне право у всіх його проявах, зокрема не тільки як галузь права, а і як наука, розвивається як системний об'єкт. Відомий український наукознавець Г. М. Добров зазначав: «Природа організму науки має принципово системний характер. Втрачаючи цю властивість, наука припиняє бути наукою, перетворюючись у змістовному плані на зібрання розрізнених фактів, а в організаційному – на автономні угруповання індивідуально діючих любителів-колекціонерів»⁷⁹.

Наука є системою, що розвивається в складних взаємозв'язках та певних протиріччях. Це проблеми, по-перше, пов'язані із внутрішніми протиріччями в розвитку науки, складною динамікою формування знань, створення нових ідей, теорій і висновків, боротьбою думок та можливостями внутрішнього самостійного розвитку науки під впливом не тільки зовнішніх, а і внутрішніх імпульсів; і, по-друге, пов'язані із зовнішнім для науки середовищем, зокрема мірою усвідомлення потреб і запитів соціальної практики, корисності й мож-

78 Бойко А. І. Системная среда уголовного права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2008. – С. 5.

79 Добров Г. М. Наука о науке. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 24.

ливостей науки тими, хто знаходиться в цьому середовищі.

Системність організму науки будується навколо її «наскрізної жили» – методології. Розвиток науки, отримання наукового знання відбувається тільки за умови, якщо вивчення об'єктів чи явищ, що є предметом дослідження, проводиться відповідно до вимог теорії пізнання, головним, стрижневим елементом якої є методологія. Методологія виступає чи не найважливішим структурним елементом науки, який пронизує всю її сутність, вона впливає і на внутрішні імпульси розвитку науки, і, водночас, є відображенням середовища, в якому вона розвивається.

У цьому відношенні особливої актуальності набувають кримінально-правові дослідження, пов'язані з критичним переосмисленням усталених методологічних підходів до вивчення кримінально-правової дійсності. Як слушно зауважує проф. М. І. Панов, у структурі науки кримінального права особливе місце і значення належить її методологічній складовій, яка притаманна, перш за все, фундаментальним дослідженням. Методологія є базисом всієї системи пізнавальної діяльності у відповідній галузі науки. У широкому розумінні слова методологія наукового пізнання – це явище інтегральне, яке об'єднує систему компонентів, що її утворюють: загальнонаукові методи пізнання, філософські закони і категорії, закони і правила формальної логіки та наукознавства, окремі методики дослідження. Стрижнем (квінтесенцією) методології при всьому тому є вчення про методи, система яких становить зміст методології як такої. Кожен з методів має свої особливості, специфічні риси пізнавальної діяльності, що надає можливість глибше вивчити об'єкт (предмет) дослідження і розглянути одночасно різні його сторони і зв'язки, що його опосередковують. Взаємно доповнюючи одне одного, вони в цілому утворюють складну, діалектично суперечливу і в той же час єдину систему взаємопов'язаних прийомів наукового пізнання соціально-правової реальності у сфері кримінального права. Ось чому методологію не можна зводити лише до тієї чи іншої (однієї) компоненти, наприклад, до одного метода або до вчення про деякі окремі методи чи методики, оскільки за їх межами в такому випадку безпідставно залишатимуться інші. Внаслідок цього і методологія не буде визначена з необхідною повнотою⁸⁰.

Видається, що вкрай важливі для будь-якої суспільної науки, і особливо правової, питання її методологічної оснащеності стають надзвичайно актуальними саме на зламі певних історичних епох у розвитку суспільства, коли потребує оновлення наукознавчий потенціал досліджень у галузі держави і права. Новітні юридичні дослідження мають враховувати сучасні тенденції розвитку соціальних та гуманітарних дисциплін. На думку проф. В. Я. Тація, це, насамперед

80 Панов М. І. Методологія науки як необхідна складова фундаментальних досліджень кримінального права // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт., 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (за ст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 27-28.

напрацювання загальновизнаних у XX столітті філософсько-правових шкіл: антропології, герменевтики, аксіології, результати наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, довгий час закритих для українських правознавців з ідеологічних міркувань, які дозволяють глибше аналізувати складний світ юридичної матерії, визначати нові аспекти проблем співвідношення права та людини, держави та права, права та суспільства, права та закону тощо⁸¹.

Здається, що актуалізація в сучасній кримінально-правовій науці дискусії з приводу її кризового стану, яка є доволі яскравою тенденцією сучасного етапу її розвитку, є, як раз, відбитком процесів, пов'язаних з необхідністю пошуку нових і переосмисленням давно відомих світоглядних орієнтирів, здатних відповідати на виклики сьогодення.

Так, вступивши в полеміку з проф. В. О. Навроцьким на сторінках «Юридичного Вісника України» з приводу його статті «Чи перебуває українське кримінальне право в стані кризи?», проф. В. І. Шаkun зазначає, що останнім часом в кримінально-правовій теорії відбуваються застійні процеси, що українська кримінально-правова наука дедалі більшою мірою не встигає за сучасним науковим поступом, консервується у своєму розвитку, що даються взнаки глибокі системні суперечності, що виявляють себе на методологічному рівні – на рівні обґрунтування фундаментальних гіпотез, з урахуванням яких можна сподіватися на результативність нормативної функції кримінально-правової науки⁸². Категоричність в оцінках виявляє і проф. В. О. Туляков, який вважає, що «прикладів неспрацьовування догматів кримінально-правової доктрини безліч», а «системна криза кримінального права на рівні доктрини пов'язана із остаточною невизначеністю відповіді на запитання: що, як та яким чином ми захищаємо?»⁸³.

Видається, що дискусія навколо кризового стану кримінально-правової науки – це, перш за все, потреба сучасної відповіді на питання, які для кожної науки традиційні й разом з тим завжди актуальні: методологія досліджень, їх організація, ефективність. За вдалим висловом проф. П. М. Рабіновича, питання методології досліджень – це один з «вічнозелених» наукознавчих сюжетів⁸⁴. Проте сучасні процеси плюралізації методології юридичної науки разом з їх позитивним значенням викликають і певні ситуації методологічного хаосу, «еклектизму». П. М. Рабінович називає ці ситуації «методологічними аномаліями», що найчастіше викликані таким: використанням певних загальнонаукових та

81 Татій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави // Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнар. наук. конф. Харків, 13-14 грудня 2002 р./Упорядники М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х.: Право, 2003. – С. 5.

82 Шаkun В. Суперечливі орієнтири сучасної кримінально-правової науки. – ЮВУ. – 2010. – № 25-26. – С. 6

83 Туляков В. Кримінальне право сучасності: криза доктрини чи криза юрисдикції // Право України. – 2010. – № 9. – С. 44-45.

84 Рабінович П. М. Філософія права: деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети // Право України. – 2011. – № 8. – С. 13-20.

інших методів дослідження поза межами їх застосовуваності, тобто внаслідок абсолютизації, перебільшення їх евристичних можливостей; «оприродничуванням» філософських і специфічних закономірностей праводержавних явищ; соціально-беззмисловою абстрактизацією понять про досліджувані праводержавні явища; факторною «зрівнялівкою», тобто визнанням однакової, рівнозначної залежності досліджуваного праводержавного явища від численних різноманітних явищ, які на нього так чи інакше впливають; методологічною «зрівнялівкою», тобто проголошенням рівноцінності усіх методів дослідження, запереченням будь-якої їх субординованості; термінологічною мімікрією, тобто словесним, так би мовити, «перевдяганням», зміною найменувань, «вивісок» дослідницьких підходів та методів⁸⁵.

Оскільки наука кримінального права, як і кожна юридична наука, не створює ніякої «самостійної» методології, спирається на загальнотеоретичні положення методології теорії пізнання, уникнення названих «методологічних» аномалій виступає необхідною передумовою ефективності процесу плюралізації методології кримінально-правової науки. І заклики до необхідності переглянути традиційний для кримінально-правової науки арсенал інструментів для дослідження кримінально-правових явищ повинен сприйматися крізь призму зазначеного положення.

Сучасні криміналісти констатують, що нерідко як на одну з тенденцій у розвитку кримінального права дослідники вказують на посилення приватних засад у кримінальному праві, навіть говорять про початок дрейфу кримінального права від галузі публічного права до приватного⁸⁶, зауважують, що парадокс сучасної публічно-правової доктрини міститься в поступовому розмиванні публічності, поверненні презюмування примата індивідуального, приватного над державним, публічним, суспільним⁸⁷.

У кримінально-правовій науці формується тенденція до переосмислення меж кримінального права, його сучасної «конфігурації», співвідношення публічних і приватних засад у кримінальному праві й законодавстві.

Цілком природньо, що і прийняття Верховною Радою України 13 квітня 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу України поставило перед наукою і правозастосовною практикою достатньо багато питань, вирішення яких в цілому ряді випадків потребуватиме переосмислення усталених позицій і використання нових підходів у порівнянні з тими, які вже склалися як в теорії, так і у правозастосовній практиці⁸⁸. Особливо складними тут є питання роз-

85 Там само. – С. 18-19.

86 Баулін Ю. В. Тенденції розвитку сучасного кримінального права України // Питання боротьби зі злочинністю. Вип. 12. – Х.: Кроссруд, 2006. – С. 24.

87 Туляков В. А. Актуальные проблемы современной уголовно-правовой политики // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт., 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 67.

88 Тютюгин В. И. Некоторые вопросы назначения наказания по соглашению сторон в связи

ширення категорії справ приватного обвинувачення, запровадження інституту укладення угод про примирення та визнання винуватості.

Наявність певних суперечностей в різноспрямованості орієнтації суспільної свідомості: з одного боку – це протидія державному втручання в різні сфери діяльності, а з іншого – необхідність систематичного юридичного регулювання як найбільш ефективного засобу вирішення певних проблем – має найбільш гострий прояв саме в кримінально-правовій сфері, оскільки кримінальне право – це галузь матеріального публічного права, де публічні інтереси мають пріоритет перед приватними і діє імперативний метод праворегулювання.

На думку деяких авторів, однією з ознак КК України 2001 р., що мала позитивний характер, стала «поступова відмова від практики вирішення соціально-правових конфліктів лише методами примусу»⁸⁹. Актуалізація в науці проблематики потерпілого від злочину⁹⁰, поява законопроектів про внесення змін і доповнень до КК відносно його правового статусу, прийняття та вступ в дію нового КПК України 2012 р. та «виникнення» в ньому категорії «кримінального проступку», впровадження інституту угод про примирення та визнання винуватості та їх науково-практичний аналіз з точки зору відновного правосуддя⁹¹, активізація досліджень, що розглядають злочин як кримінально-правовий конфлікт⁹², та осмислення проблем ґносеології кримінально-правового конфлікту⁹³, публікація

с прийнятием нового Уголовного процессуального кодекса Украины // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 81.

89 Герасіна Л. М. Новий Кримінальний кодекс України як основа розвитку кримінально-правової політики держави // Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Харків] 25-26 жовтня 2001 р./Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 32.

90 Див.: Музика А. А., Лащук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2011. – 192 с.; Присяжнюк Т. І. Інститут потерпілого у кримінальному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 20 с.; Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: Монографія. – Х.: Право, 2006. – 208 с.; Туляков В. А. Учение о жертве преступления: социально-правовые основы: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08/Одесская национальная юридическая академия. – О., 2001. – 484 с.

91 Див.: Міщенко С. М. Принцип індивідуалізації покарання при укладенні угод про примирення та визнання винуватості // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 214-217.

92 Див.: Парфило О. Примирення винного з потерпілим – компроміс у кримінальному процесі // Кримінальний процес. – 2002. – № 5. – С. 94; Куц В. М., Ященко А. М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правовий аспект): монографія. – Х.: Юрайт, 2013. – 328 с.

93 Див.: Панов М. І., Герасіна Л. М. Проблеми ґносеології кримінально-правового конфлікту. // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. – Х., 2010. – Вип. 20. – С. 143-155.

робіт, що вивчають генезис кримінально-правового компромісу⁹⁴, цивілістичну складову проблеми правопорушень і злочинів⁹⁵, дослідження заохочувальних норм у кримінальному законодавстві України⁹⁶, виявлення меж правового поля дії кримінально-правової медіації⁹⁷ – все це свідчить про актуалізацію проблем, пов'язаних з вивченням діалектично взаємодіючих підсистем публічного і приватного права і їх втілення в чинному законодавстві.

Актуальним та своєчасним в цьому плані здається монографічне дослідження О.В. Наден «Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні»⁹⁸, в якому авторка підкреслює, що однією з нагальних проблем сучасного правознавства вбачається вироблення основних методологічних засад розуміння права, які узгоджувалися б із особливостями приватноправової чи публічноправової природи його норм. При цьому вона зазначає, що в науці кримінального права складається розуміння необхідності розробки подібних підходів, свідченням чому є дослідження, що проводяться українськими криміналістами, зокрема, Ю.В. Бауліним, М.І. Мельником, В.О. Навроцьким⁹⁹. Аналізуючи кримінально-правове регулювання як один із видів правового регулювання в публічній сфері, О.В. Наден розглядає його крізь призму властивостей, характерних для публічно-правового регулювання, і виділяє два його рівні: нормативний (законодавчий, правотворчий) та індивідуальний (правозастосовний). При цьому норма кримінального права, на її думку, – це засіб кримінально-правового регулювання на правотворчому рівні, який являє собою правило поведінки, що встановлює компетенцію держави щодо визначення кримінально-правового статусу особи, яка вчинила злочин. В такий же спосіб визначаються адресати кримінально-правової норми проф. Ю.В. Бауліним, який при аналізі тенденцій розвитку сучасного кримінального права ставить актуальне питання: для кого формулюються в КК ознаки складу злочину, а також види і межі покарання:

94 Див.: Туркота С. Виникнення та розвиток правового компромісу: історичні передумови // Право України. – 2002. – № 5. – С. 46-50; Усатий Г.О. Компроміс як засіб вирішення кримінально-правового конфлікту: Автореф. дис. к.ю.н./Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1999. – 17 с.

95 Див.: Мошак Г.Г. Цивилистические аспекты проблемы преступлений и иных правонарушений (на материалах ФРГ и Украины) // Соотношение преступлений и иных правонарушений: современные проблемы: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 250-летию образования Моск. гос. у-та им. М.В. Ломоносова и состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М.В. Ломоносова 27-28 мая 2004 г. – М.: ЛексЭст, 2005. – С. 410-415.

96 Див.: Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: Монографія/П.В. Хряпінський. – Х.: Харків юридичний, 2009. – 840 с.

97 Див.: Усатий Г.О. Межі припустимості медіації у вирішенні кримінально-правового конфлікту // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20-21 травн. 2011 р./редкол.: Г.Є. Болдарь, А.О. Данилевський, О.О. Дудоров та ін.; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. – С. 506-511.

98 Див.: Наден О.В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія. – Х.: Право, 2012. – 272 с.

99 Там само. – С. 4.

для правозастосовувачів чи для пересічних громадян, чи для перших і других одночасно?¹⁰⁰ І відповідає, що «якщо в цілому відповісти на питання, на кого розрахований кримінальний закон, то, з точки зору реалізації регулятивної його функції специфічними кримінально-правовими засобами, кримінальний закон розрахований на правозастосовувачів, а саме на суд, слідчого, прокурора, тобто ті державні органи і посадових осіб, які уповноважені врегулювати правовими засобами на основі кримінального закону конфлікт, що виник між державою і особою, яка вчинила злочин»¹⁰¹.

У той же час, наприклад, проф. В. О. Туляков наголошує на необхідності зміщення акцентів в кримінально-правовому регулюванні, переорієнтуванні вектора кримінально-правової охорони з упором на громадське правосуддя, юстицію причетних. Виділяє у зв'язку з цим чотири адресати кримінально-правового регулювання: злочинець, потерпілий, треті особи (громада, трудовий колектив), органи соціального контролю¹⁰².

Водночас вчений зазначає: «...якщо ж визнати, що генеральною метою кримінального права є обмеження і протидія: 1) злочинній поведінці як волювому порушенню кримінального закону, вчиненому суб'єктом злочину; 2) злочинному стану як специфічній спрямованості особистості, що виражається в кримінальному способі життя і стійкій злочинній активності (сексуальні перверсії) і потребують особливих заходів кримінально-правового реагування; 3) злочинності як соціальному інституту, що реалізується в сукупності пов'язаних нормативною формою діянь, відносин між злочинцем, державою, суспільством, потерпілим і третіми особами, то логічним буде послідовне висвітлення даних теоретичних аспектів і проблем при формуванні чи вдосконаленні сучасної кримінально-правової доктрини»¹⁰³.

Тобто, як бачимо, згадана сфера проблем являє собою простір для напруженої наукової дискусії та містить потенціал для вивчення, оскільки тенденції розвитку науки багато в чому залежать від її методологічних основ.

Зрозуміло, що споконвічний поділ права на приватне і публічне одразу зобов'язує розглядати проблемні питання кризі призму того, куди це віднести і наскільки це відповідає усталеній системі, причому в такий спосіб, щоб не дестабілізувати саму систему, оскільки вона має бути міцною і місткою. У даній ситуації видається перспективним напрямом дослідження цих питань з урахуванням позицій сучасних цивілістів, які стверджують, що «право єдине, але дволике. Відкриваючи одне лице – приватно-правове, ми маємо враховувати існування й іншого – пу-

100 Баулін Ю. В. Тенденції розвитку сучасного кримінального права України // Питання боротьби зі злочинністю. Вип. 12. – Х.: Кроссрод, 2006. – С. 27.

101 Там само. – С. 28.

102 Туляков В. А. Актуальные проблемы современной уголовно-правовой политики // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 68.

103 Там само.

блічно-правового», пропонують приватне і публічне мислити не субстанціями, яким має відповідати подоба їхнього втілення, де вони могли б матеріалізуватися саме в такій своїй сутності, а мислити їх ідеальними категоріями, які беруться до уваги при розробленні законів, при використанні відповідної методології тощо¹⁰⁴.

Очевидно, що розвиток європейської доктрини «кримінальної сфери» і дискусія навколо існування кримінального права в «широкому розумінні», пов'язана з осмисленням відповідальності у двох можливих типах: реститутивному або репресивному, науковій пропозиції щодо кодифікації так званих «пенальних норм» в єдиному акті¹⁰⁵, – все це оголює в сучасній науці питання про межі кримінального права, окреслення граничних контурів його «території», проведення «водорозділу» між категоріями «свободи» та «примусу»¹⁰⁶. Згадані наукові тенденції зумовлені суперечливими процесами, що спостерігаються в сучасній правовій системі: з одного боку, кримінальне право ніби охоплює нові простори, перетворюючись на супергалузь, що знищує міжгалузевий предметний поділ, а з іншого боку – в той же час «страждає» від експансії приватних засад, які втручаються в кримінальну сферу.

У даній ситуації необхідно пам'ятати, що традиційне структурування системи права за предметом правового регулювання не може вирішити проблему збалансованості приватних і публічних інтересів у праві. Ключову роль у забезпеченні згаданого балансу відіграє оптимальне поєднання публічноправового і приватноправового методів праворегулювання, досягти якого можна в процесі конвергенції. Юридична сутність конвергенції полягає в зближенні приватного і публічного права, проникненні приватного права в публічну сферу, а публічного – у приватну. При цьому надзвичайно важливим моментом є те, що в процесі конвергенції приватне і публічне право не розчиняються одне в одному, а зберігають свою юридичну сутність і специфічні особливості. Соціальне ж значення конвергенції приватного і публічного права полягає в гармонізації цих інтересів, коли приватноправовий і публічноправовий методи праворегулювання забезпечують рівновагу між вимогами особистої свободи (приватного інтересу) та загального блага (публічного інтересу).

Принципове значення у світлі вищезгаданого питання про переосмислення «території» кримінального права мають критерії визначення меж конвергенції приватного і публічного права. Слід погодитися із сучасними правознавцями, які зазначають, що універсальним критерієм, який визначає межі конвергенції, є

104 Спасибо-Фатеева І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин: вибр. наук. пр. – Х.: Золоті сторінки, 2012. – С. 76.

105 Див.: Навроцкий В. А. Кодификация уголовного законодательства или кодификация пенальных норм? // Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 года)/Материалы VIII Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 30-31 мая 2013 г./ответ. ред. докт. юрид. наук, проф. В. С. Комиссаров. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 610-613.

106 Див.: Альбрехт Петер-Алексис. Забытая свобода/Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности; [пер. с нем. Г. Г. Мошака]. – Харьков: Право, 2012. – 184 с.

права і свободи людини, що виступають нормативною формою упорядкування і координації поведінки і зв'язків людей, попередження існуючих та виникаючих між ними конфліктів¹⁰⁷.

Видається, що приватне право як синонім свободи і публічне право як синонім порядку повинні врівноважуватися за кантівською традицією в тому сенсі, що необхідна кількість публічноправових норм як раз і є тим самим гарантом рівної свободи, заповіданої приватним правом. Причому серед усіх публічноправових норм саме кримінально-правові норми виступають найбільш цінним інструментом у забезпеченні згаданої свободи. Кримінальне право виступає гарантом існування і приватноправової, і публічноправової сфер, оскільки забезпечує ціннісну суверенність охоронюваних відносин, підкреслює їхню значущість, фундаментальність для побудови всієї державної правової системи, характеризує тим самим державу взагалі, оскільки кримінальне право виступає своєрідним «лакмусовим папірцем», за яким визначається її статус. Кримінальне право своїми засобами забезпечує охорону найважливіших як публічних, так і приватних інтересів, надаючи останнім публічного значення і сприяючи тим самим реалізації концепції правової держави, пріоритету прав і свобод людини. Забезпечення легітимності публічної влади у державі багато в чому залежить саме від функціонування кримінально-правової системи, оскільки держава – це не тільки сукупність певних органів та інститутів, це ще і певне «духовне поле», яке змушує населення підкорятися носіям публічної влади, дотримуватися державного порядку, дотримуватися законів. Якщо існуюча кримінально-правова система дестабілізується – наслідки виявляються вкрай небезпечними та неконтрольованими, оскільки порушується фундамент, що виступає гарантом і водночас допустимим обмежувачем прав і свобод у суспільстві й державі.

Така, на перший погляд, глобальна проблема, що має високий рівень узагальнення і досліджується наукою кримінального права в межах проблем Загальної частини, саме тому і виступає серйозним методологічним фундаментом для осмислення багатьох кримінально-правових питань, що універсально працює і при вирішенні питань Особливої частини, проявляючи загальне кризь призму окремого.

Так, наприклад, проблема співвідношення в кримінальному праві категорій «влада-особистість», «держава-громадянин» детермінує, зокрема, появу цікавих наукових розвідок в галузі службових злочинів. В Україні чимало авторів, що працюють у сфері згаданої проблематики¹⁰⁸. Всі вони тією чи іншою мірою

107 Коршунов Н. М. Конвергенция частного и публичного права: проблемы теории и практики. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. – С. 225.

108 Див.: Андрушко П. П. Стрижевська А. А. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика: Навчальний посібник. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 342 с.; Андрушко П. П. Реформа українського антикорупційного законодавства у світлі міжнародно-правових зобов'язань України. – К.: Атіка, 2012. – 332 с.; Бантишев О. Ф. Злочини у сфері службової діяльності (питання кваліфікації): Навчальний посібник. – К.: МАУП, 2002. – 128 с.; Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права/Переднє слово д-ра юрид. наук проф. В. О. Навроцького. – Луганськ: РВВ

змушені торкатися питань розуміння змісту владних повноважень суб'єктів цих злочинів, осмислення категорії «публічності» в контексті досліджуваних проблем. Пошук серйозного теоретичного обґрунтування концепції владних відносин в цій сфері кримінально-правової охорони призвів дослідників до необхідності вийти на загальнотеоретичний рівень аналізу названих питань. П. П. Андрушко, що актуалізує ці аспекти проблеми, послідовно вивчає службову особу як суб'єкта корупційних злочинів саме крізь призму глибинного змісту конституційних та загальнотеоретичних положень щодо державної влади та її гілок¹⁰⁹. В. М. Киричко, рухаючись у схожому фарватері, знаходить, наприклад, цікаву аргументацію щодо неможливості визнавати адвоката особою, що надає публічні послуги, про яку йдеться в ст. 365-2 та 368-4 КК, спираючись на те, що функції адвокатів визначені безпосередньо в Конституції і полягають у тому, щоб захищати права та законні інтереси фізичних чи юридичних осіб від незаконних дій органів чи окремих представників влади¹¹⁰, тобто, на його думку, адвокати працюють у публічній сфері, але не виконують функцій представників держави, навпаки, захищаючи від державного свавілля. Здається, що подібні дослідження здатні монументально зв'язати сферу суб'єкта і об'єкта цих злочинів, досягнувши їх в розрізі сфери публічних і приватних правовідносин.

Як бачимо, і в цій галузі наукових пошуків проростає фундаментальний висновок щодо необхідності інтенсивного осмислення діалектики приватного і публічного у праві, «свободи» і «примусу», руху від часткових проблем до більш загального рівня аналізу, характеристики світоглядних орієнтирів сучасного кримінального права, що, у свою чергу, надасть можливість здійснювати «зворотний зв'язок», від бачення стратегічних завдань перейти до розробки конкретних тактичних кроків щодо їх реалізації.

ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 952 с.; Задоя К. П. Кримінальна відповідальність за перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України): Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2009. – 231 с.; Киричко В. М. Кримінальна відповідальність за корупцію. – Х.: Право, 2013. – 424 с.; Коваленко В. П. Зловживання владою працівниками правоохоронних органів: [монографія]. – К.: Атіка, 2012. – 204 с.; Максимович Р. Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України: Монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 304 с.; Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Монографія. – К.: Атіка, 2001, 304 с.; Слущька Т. І. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у сфері службової діяльності: навчальний посібник. – К.: КНТ, 2007. – 168 с.; Тютюгін В. І. Новели кримінального законодавства щодо посилення відповідальності за корупційні злочини вирішення проблеми чи проблеми для вирішення? // Юридичний вісник України. – 2010. – № 5 (761). – С. 6. Продовження: Юридичний вісник України. – 2010. – № 6 (762). – С. 6-7; Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції»/Микола Іванович Хавронюк. – вид. випр. і доп. – Київ: Юридична думка, 2012. – 424 с.; Хашев В. Г. Кримінальна відповідальність за зловживання владою або службовим становищем: Дис. ... канд. юрид. наук. – Запоріжжя, 2007. – 259 с.

109 Андрушко П. П. Реформа українського антикорупційного законодавства у світлі міжнародно-правових зобов'язань України. – К.: Атіка, 2012. – С. 155-267.

110 Киричко В. М. Кримінальна відповідальність за корупцію. – Х.: Право, 2013. – С. 55.

Вбачається, що такий підхід відкриває простір для дослідження в сучасній кримінально-правовій науці проблем філософії кримінального права. За вдалим висловом видатного наукознавця В. І. Вернадського, «в історії розвитку наукової думки можливо ясно і чітко простежити таке значення філософії, як коріння і життєвої атмосфери наукового пошуку»¹¹¹. Він вважав, що «... філософія завжди містить зародки, іноді навіть передбачаючи цілі галузі майбутнього розвитку науки, і лише завдяки одночасній роботі людського розуму в цій сфері виникає правильна критика неминуче схоластичних побудов науки»¹¹². Саме тому вихід на філософський рівень осмислення кримінального права надзвичайно актуальний в сучасних умовах, і цілком слушним виглядає твердження, що «філософське трактування проблеми не лише дозволяє комплексно її розглянути, але водночас є наріжним каменем системного аналізу відповідного явища»¹¹³. Отже, питання свободи вибору поведінки, вироблення загальних підходів до філософсько-правового розуміння феноменів соціальної, юридичної чи кримінальної відповідальності¹¹⁴, аналіз крізь призму кримінального права питань відповідності нормативної природи права екзистенціональній глибині особистості й визначення у зв'язку з цим меж правового буття людини¹¹⁵, розробка проблем, пов'язаних з дослідженням походження і розвитку права покарання¹¹⁶, культурологічний вимір парадигми сучасного кримінального права¹¹⁷, осмислення категорії «кримінально-правової реальності»¹¹⁸ – все це філософські глибини кримінально-правової науки, до яких останнім часом звернулися українські криміналісти, і вони відкривають широкі горизонти для подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

111 Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981 – С. 7.

112 Там само.

113 Коваленко В. П. Зловживання владою працівниками правоохоронних органів: [монографія]. – К.: Атіка, 2012. – С. 13.

114 Див.: Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. – 736 с.

115 Див.: Харитоновна Е. В. Приближение к Достоевскому: современный взгляд на уголовно-правовые вопросы // Криминалист первопечатный. – 2012. – № 4. – С. 30-45.

116 Див.: Пономаренко Ю. А. Походження права покарання // Проблеми законності: акад. зб. наук. пр./відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. – Вип. 115. – С. 113-121; Обґрунтування права покарання в історії філософської та юридичної думки // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право». Вип. 16./Ред. кол.: О. І. Процевський (голов. ред.) та ін. – Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2011. – С. 113-119; Право наказания: истоки и реалии // Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию: Материалы VI Российского конгресса уголовного права (26-27 мая 2011 года). – М.: Проспект, 2011. – С. 762-764.

117 Див.: Козаченко О. Культурологічний вимір парадигми сучасного кримінального права // Право України. – 2009. – № 5. – С. 121-126.

118 Гришук В. К. Уголовно-правовая реальность: общие подходы к понятию // Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию: материалы VI Российского конгресса уголовного права (26-27 мая 2011 года). – Москва: Проспект, 2011. – С. 426-429.

На думку німецького вченого проф. П.-А. Альбрехта, «захист особистої свободи є вихідним пунктом і метою кримінального права правової держави»¹¹⁹, і «при всій правомірності критики регулюючої здатності кримінального права часто не враховується, що догматична правова властивість має і позитивні сторони, які стають цілком очевидними, перш за все, в формальному обрамленні прозорої і застрахованої правом конфліктної ситуації... Кримінальне право може робити конфлікти більш передбачуваними і відправляти їх на соціальний рівень, відкритий для наступних позаправових методів розв'язання конфліктів. В цьому відношенні право створює необхідний інструмент формалізації обмежень свободи, які громадяни спричиняють один одному»¹²⁰.

З урахуванням зазначеної тези, оновлення методологічного арсеналу сучасної науки кримінального права, думається, буде пов'язане з «кристалізацією» на орбіті методології і традиційних підходів до наукових пошуків у цій сфері, адже «нове», «антикризове» кримінальне право, вільне від закладених ще у XVIII ст. ідей законності, справедливості, рівності, гуманності, навряд чи спроможне вирішити поставлені перед ним завдання. Цілком слушною виглядає пропозиція проф. Альбрехта повернути в лоно кримінально-політичної дискусії у Європі західноєвропейську культурну спадщину Просвітництва, яка потребує не в останню чергу кримінально-правової законності, заснованої на свободі, що своїми орієнтирами та цементуючою силою має принципи кримінального права¹²¹. Українські правознавці теж звертають пильну увагу на проблеми закріплення у вітчизняному кримінальному законодавстві принципів кримінального права та їхню реалізацію¹²², і подібна акцентуація виглядає цілком обґрунтованою, адже розмежування «свободи» і «примусу» в кримінальному праві має найгостріше «заломлення» і має здійснюватися з урахуванням принципових орієнтирів.

Таким чином, існує необхідність у методологічному відношенні відрегулювати «мости», певні міжрівневі зв'язки між світоглядною, «філософською» основою кримінального права, тією площиною, де кримінальне право розвивається в його ідеально-природному, якщо можна так висловитися, стані, і тим рівнем сучасного позитивного кримінального права, який передбачає аналіз певних, умовно кажучи, «технічних» рішень, запропонованих політичними елітами.

119 Альбрехт Петер-Алексис. Забытая свобода/Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности; [пер. с нем. Г.Г. Мошака]. – Харьков: Право, 2012. – С. 71.

120 Там само.

121 Див.: Альбрехт Петер-Алексис. Забытая свобода/Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности; [пер. с нем. Г.Г. Мошака]. – Харьков: Право, 2012. – 184 с.

122 Див.: Хавронюк М.І. 10 років чинності КК України: час закріпити принципи // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р./редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 51-56; Гацелюк В.А. Реализация принципов уголовного права Украины: проблемы и перспективы [Текст]; МВД Украины, Луганская академия внутренних дел им. 10-летия независимости Украины. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 152 с.

У цьому сенсі одним з найважливіших методологічних завдань сучасної науки є забезпечення функціонування кримінально-правової системи виключно у правовому ключі на основі принципів права, певних вищих ціннісних засад, які, поряд з встановленими законодавцем приписами, діють, безпосередньо регулюючи правову реакцію держави на злочин.

2.3 Наукове осмислення актуальних шляхів взаємодії теорії та практики кримінального права

Як вже зазначалося, наука кримінального права як елемент кримінально-правової системи України розвивається відповідно до певних об'єктивних закономірностей, проте об'єктивність у праві в будь-якому випадку набуває суб'єктивного «забарвлення», і наука, що вивчає елементи кримінально-правової системи, безумовно відчуває прояв цих протиріч, адже правова наука – це наука соціальна, її особливістю є те, що вона досліджує середовище, в якому сама існує.

Здається, слушне попередження робив відомий італійський теоретик права ХХ століття Бруно Леоні, який у своїй фундаментальній праці «Свобода і закон» писав: «Я цілком серйозно вважаю, що ті, хто цінує особисту свободу, повинні переглянути місце індивіда всередині правової системи як такої. Це більше не питання захисту тієї чи іншої конкретної свободи – торгувати, висловлюватися, об'єднуватися з іншими людьми тощо; це більше не питання про те, яке «добре» законодавство ми повинні прийняти замість «поганого». Це питання в тому, чи сумісна в принципі особиста свобода з нинішньою системою, в якій законодавство є центром правової системи, а правова система практично отожднюється з законодавством»¹²³. «Проблема нашого часу, – зазначав він, – ... не в тому, що доводиться задовольнятися невідповідними правилами в зв'язку з їх фундаментальною нестачею і «нормативним голодом», а в тому, як позбавитися множини шкідливих, чи, як мінімум, даремних правил, які неможливо переварити»¹²⁴.

Дійсно, аналіз майже 15-річчя функціонування КК України 2001 р. свідчить, що однією з його суттєвих рис стала перевага динамізму у розвитку кримінального законодавства над його стабільністю. Зрозуміло, що життя, потреби соціальної практики вимагають певної еволюції кримінального права, що прийнятий КК необхідно було гармонізувати з іншими галузями законодавства, врахувати практику його застосування; це потягло за собою внесення змін та доповнень до кримінального закону, і це цілком нормальний, природний процес діалектичної єдності стабільності та динамізму кримінального права та закону. Проте така еволюція повинна бути обґрунтованою, адже відомо, що межі наступності у розвитку кримінального

123 Леоні Бруно. Свобода і закон; пер. с англ. В. Кошкина под. ред. А. Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2008 – С. 25.

124 Там само. – С. 39.

законодавства, що зумовлюють його стабільність чи динамізм, визначаються змінами в економічній, політичній, соціальній чи духовній сферах життя суспільства¹²⁵. Не повинне мати місце миттєве бажання законодавця відреагувати за допомогою кримінально-правових засобів на ситуацію, що викликала суспільний резонанс, нехтуючи тезою про те, що кримінально-правові засоби повинні бути останнім засобом («ultima ratio») протидії суспільно небезпечним явищам. Інакше кажучи, «досягнення максимальної ефективності кримінально-правових приписів неможливе без забезпечення стабільності законодавства про кримінальну відповідальність, адже протилежне призводить до порушення його системних зв'язків, утруднює реалізацію принципів верховенства права, законності та справедливості й може обумовлювати низьку ефективність правового регулювання»¹²⁶.

При цьому слід погодитися з висновками сучасних правознавців про те, що динамізм законодавства слід відрізнити від його нестабільності, оскільки перший пов'язаний з пристосуванням законодавства до змінюваної соціальної практики, призводить до удосконалення законодавства, є ознакою високої правової культури, а друга, навпаки, не поліпшує формальних і змістовних якостей законодавства, свідчить про брак правової культури¹²⁷. Дилетантські уявлення про вселиля кримінально-правових приписів, про універсальність цього інструменту для вирішення будь-яких завдань веде до посилення правового нігілізму, адже нестабільне законодавство прокламує, але реально не забезпечує боротьбу з правопорушеннями, а закон, що не діє, гірше за відсутність закону.

Нестабільність кримінального законодавства тягне зниження рівня його ефективності, формування суперечливої практики його застосування, нівелювання презумпції знання кримінального закону, зниження рівня правової культури і правосвідомості громадян. Водночас зрозуміло, що законодавство не може бути абсолютно стабільним. У цій стабільності має існувати певна прийнятна, допустима міра нестабільності. За таких умов «стабільність законодавства є передумовою його динамізму, адже сприяє пізнанню права, яке в ньому виражене, дозволяє краще виявити його недоліки, недосконалості, що слугує точкою відліку для нових реформ»¹²⁸.

Безумовно, динамізм є такою ж важливою рисою кримінального законодавства, як і його стабільність, оскільки забезпечує відповідність охоронюваним суспільним відносинам, що змінюються. Утримання необхідного балансу між

125 Баулін Ю. В. Пределы преемственности в развитии уголовного законодательства // История развития уголовного права и ее значение для современности: Материалы V Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова 26-27 мая 2005 г. – М.: ЛексЭст, 2006. – С. 34.

126 Тацій В., Борисов В., Тютюгін В. Стабільність як умова ефективності законодавства України про кримінальну відповідальність // Голос України. – 2013. – № 66 (5566) (5 квітня 2013 р.). – С. 4.

127 Суходубова І. В. Стабільність і динамізм законодавства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08./Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – С. 9.

128 Там само.

цими протилежними рисами кримінального законодавства слугує запорукою водночас і його прогресивного розвитку відповідно до суспільних потреб, і збереження необхідної частки консерватизму, того усталеного «ядра», тієї константи, яка гарантує однакову практику його застосування, ефективність впливу на суспільні відносини.

Забезпечення такого балансу має бути пріоритетним напрямом сучасної науки кримінального права. Однак створення «надмірного», «надлишкового» законодавства, виборче застосування кримінального закону, низький рівень відповідальності працівників органів кримінальної юстиції тощо – низка цих негативних явищ приводить криміналістів до висновку, що законодавець та правозастосовувачі байдужі до рекомендацій кримінально-правової науки, що зв'язок між теорією та практикою є «бутафорним»¹²⁹.

Здається, що проблема тут полягає, перш за все, не у відсутності належної змістовної наукової бази для розробки обґрунтованих рекомендацій правотворенню та правозастосуванню, а у питаннях діяльнісних аспектів взаємовпливів науки та практики, створенні нового «психологічного клімату» у відносинах між ними, подоланні конфронтаційної «тональності» у взаємодії. Вирішення цих завдань можливе завдяки «управлінським», так би мовити, реформам в самій організації наукових досліджень і зміцненні їх зв'язку з практикою (проф. В. О. Навроцький, наприклад, пропонує участь науковців у правозахисті, державне сприяння їх активній діяльності у сфері практичної юриспруденції, оприлюднення через електронний реєстр підсумкових процесуальних документів для спрощення доступу до них, зіставлення структури наукових публікацій за темами зі структурою злочинності, протидія плагіаторським квазідослідженням завдяки розширенню бази даних для порівняння тощо); також ефективною може виявитися організація державної системи урахування наукових рекомендацій з вдосконалення законодавства, створення єдиної системи по експериментальному відпрацюванню наукових рекомендацій і оцінювання можливостей та доцільності їх введення, підготовка для практиків «експрес-інформацій» про зміст та результати досліджень, що проводяться, причому досліджень не стільки «в постановочному плані», скільки в плані переведення методології в методику, вироблення комплексів чітких однозначних рекомендацій, які могли б використовуватися як в процесі підготовки законодавчих рішень, так і в процесі вироблення єдиної практичної лінії їх застосування.

Цікаві розвідки в галузі питань взаємодії теорії і практики кримінального права здійснює проф. В. С. Зеленецький. Глибоко і всебічно досліджуючи проблеми

129 Навроцький В.О. Законодавець ігнорує кримінально-правову науку, практика до неї не достукається. Чому? // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 13-15 квіт. 2007 р. Ч. 1. – Л.: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 96-99; Чому законодавець і правозастосовна практика байдужі до рекомендацій кримінально-правової науки? // Наука і правоохорона. – 2008. – № 1. – С. 37-44.

сутності істинно наукового результату в сучасному правознавстві, впровадження результатів науки у практику боротьби зі злочинністю, він підкреслює, що втілення досягнень науки в практику боротьби зі злочинністю необхідно розглядати у двох відносно самостійних, але об'єктивно взаємопов'язаних аспектах: процесуальному та результативному. При цьому вимогами, які пред'являються до наукового результату, що підлягає впровадженню в практику, називає такі: готовність наукових результатів до впровадження; необхідність впровадження досягнень науки в практику боротьби зі злочинністю; всезагальне охоплення науковими досягненнями практики боротьби зі злочинністю; соціальна допустимість наукових даних до впровадження у практику боротьби зі злочинністю; попередня апробація результатів науки у практичній діяльності правоохоронних органів; своєчасність впровадження наукових результатів у практику боротьби зі злочинністю; вибіркова гласність впровадження результатів науки у практику боротьби зі злочинністю; всебічність, повнота і продуктивність впровадження результатів науки у практику боротьби зі злочинністю; творче співробітництво наукових і практичних працівників у процесі впровадження результатів науки у практику боротьби зі злочинністю¹³⁰.

Розглядаючи сучасні проблеми взаємодії теорії та практики з точки зору теоретичної компетентності практиків і практичної компетентності теоретиків¹³¹, проф. В. С. Зеленецький підкреслює, що вони «освоюють» «спільну територію», взаємодіючи в своїй сумісній діяльності в загальному процесі боротьби зі злочинністю. І цей процес, його ефективність багато в чому залежать не стільки від самого факту взаємодії в загальній сфері сумісної діяльності, скільки від своєчасності, стабільності й рівня інтенсивності їхньої взаємодії. Тому мова має йти не про зв'язок, навіть дуже тісний, а про єдність теорії і практики у боротьбі зі злочинністю, а отже і про єдність теоретичного і практичного в діяльності кожного суб'єкта, що здійснює цю боротьбу¹³².

Розглядаючи феномен компетентності, проф. В. С. Зеленецький виділяє в її структурі чотири аспекти: гносеологічний (що характеризує суб'єкта з точки зору знань, якими він повинен володіти); нормативний (який характеризує, що вправі, і що зобов'язаний знати і робити компетентний суб'єкт); функціональний (що характеризує діяльнісну сторону суб'єкта, його здатність діяти на основі набутих знань, умінь, навичок); особистісний (який полягає в усвідомленні спеціалістом своєї якісної визначеності, в оцінці своїх професійних здібностей з точки зору вимог, що пред'являються до даної спеціальності). Розкриваючи

130 Зеленецький В. Проблемы борьбы с «теневой» наукой в современном правоведении Украины (документально-публицистическое, научно-монографическое исследование). Правовое науковедение: монография; Национальная академия правовых наук Украины, Институт изучения проблем преступности. – Х.: Финн, 2011. – С.197-220.

131 Див.: Зеленецький В. Компетентность специалиста (о теоретической компетентности практиков и практической компетентности теоретиков) // Юридичний радник. – 2005. – № 3. – С. 65-72.

132 Там само. – С. 70.

зміст теоретичної компетентності практиків, автор підкреслює, що вирішення складних завдань юридичної практики потребує проникнення у сутність відповідних об'єктів, що можливе на основі не лише емпіричних, а й теоретичних знань, що теорія і практика повинні говорити однією зрозумілою для всіх і науково обґрунтованою мовою. Висновок про незамінність понятійного апарату, який і для теоретиків, і для практиків повинен бути загальним, не є локальним, він стосується складного питання розробки понятійного апарату науки кримінального права, який в сучасній науці виступає одним з ключових¹³³. Важливою у цій царині є актуалізація уваги до питань юридичної техніки, видами якої є правотворча техніка, інтерпретаційна техніка та техніка правозастосування, яка має бути «вбудована» у всі рівні і сфери існування права. Зокрема, важливою площиною забезпечення принципу системності у кримінальному праві є техніка розмежування складів злочину як складова системи юридичної техніки¹³⁴.

Ключовою сферою в кримінально-правовій системі України, де положення про єдність теорії і практики отримує свій прояв з надзвичайною гостротою, виступає політика держави у сфері запобігання злочинності та боротьби з нею. Сказане висуває на перший план проблеми наукового підґрунтя стратегії і тактики політики держави у цьому напрямі. Проф. Ю. В. Баулін зазначає, що донедавна ця проблема не отримувала значної уваги з боку дослідників, заперечувалося саме поняття «кримінально-правова політика»¹³⁵. Проте сьогодні ця проблематика виступає вкрай важливим, одним з першочергових напрямів кримінально-правових досліджень, до якої «прокинувся» значний науковий інтерес¹³⁶. Інтегративні

133 Див.: Панов Н. И. Понятийные аппараты наук криминального цикла: соотношение и взаимосвязь // Панов М. И. Вибрані наукові праці з проблем правознавства; передм. В. П. Тихого. – К.: Юре, 2010. – С. 189-198; Качество закона об уголовной ответственности и проблема точности правовых норм // Там само. – С. 204-209; О точности норм уголовного права и некоторых вопросах их дальнейшего совершенствования // Там само. – 209-211; О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники // Там само. – С. 211-219; Оценочные понятия и их применение в уголовном праве // Там само. – 219-229; Методологические аспекты исследования оценочных понятий в уголовном праве // Там само. – С. 229-233; Совершенствование юридической терминологии как одно из условий соблюдения социалистической законности в процессе применения уголовно-правовых норм // Там само. – С. 233-236; Навроцкий В. О. Наскріпні кримінально-правові поняття // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 73-76; Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Монографія. – К.: Атіка, 2003. – 144 с.; Коханюк Т. С. Системне тлумачення кримінального закону: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08/Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – 18 с.

134 Див.: Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 712 с.

135 Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні/за заг. ред. В. В. Сташиса. – С. 786

136 Див.: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України [Текст]: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – Прикарпатський юридичний ін-т МВС України. – К., 2005. – 439 с.; Швець В. Д., Грицак В. М.,

підходи до розуміння кримінально-правової політики підкреслюють наявність в її змісті таких обов'язкових елементів, як науково-концептуальний, законотворчий, правозастосовчий та оціночний. Безумовно, діяльність законодавця має надзвичайно важливе значення для ефективної кримінально-правової політики, оскільки закон пов'язаний з правом, слугує його зовнішньою формою та виразом змісту. Однак принципова значущість у кримінальному праві збігу зовнішньої форми (закону) і змісту права, їх органічної єдності аж ніяк не применшує усвідомлення тих складних взаємозв'язків, в яких право та закон перебувають. Право та закон – це різноетапні та різнопорядкові явища, законотворчий процес є ніби «вінцем» правотворчості, і діяльність законодавця, по суті, спрямована на те, щоб надати зовнішнього виразу, виступити кінцевим результатом правотворчості. Право має відповідати соціальним потребам у правовому регулюванні даних суспільних відносин, а закон має відповідати праву, забезпечувати його дієвість, ефективність. Більше того, в сучасній теорії права розрізняють власне правотворчість і правоутворення як більш широкую і багатоаспектну категорію,

Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права/Вступне слово проф. Мельника М. І. – К.: Атіка, 2008. – 244 с.; Пономаренко Ю. А. Основні концепції розуміння кримінально-правової політики // Політика у сфері боротьби зі злочинністю: актуальні проблеми сьогодення: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф./25-26 лютого 2011 р. – Івано-Франківськ: Прикарп. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2011. – С. 99-101; Туляков В. А. Актуальные проблемы современной уголовно-правовой политики // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 65-71; Тацій В. Я., Борисов В. І. Современная политика Украины в сфере борьбы с преступностью: формы реализации и приоритетные направления // Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели: материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая – 1 июня 2012 года) – М.: Проспект, 2012. – С. 540-557; Баулин Ю. В. Значение общественного мнения и интересов потерпевшего при моделировании современной уголовной политики // Там само. – С. 580-584; Батыргареева С. В. Государственная политика борьбы с рецидивной преступностью в Украине // Там само. – С. 573-579; Костенко А. Н. Уголовный кодекс как инструмент для злоупотреблений (критика позитивизма в уголовной политике) // Там само. – С. 599-604; Навроцкий В. А. Реформа уголовного процесса в Украине как отражение новой уголовной политики? // Там само. – С. 616-620; Андрушко П. П. Тенденции (особенности) уголовно-правовой политики в Украине на современном этапе // Там само. – С. 540-557; Андрушко П. П. Особливості кримінально-правової політики в Україні після набрання чинності КК України 2001 р. // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 97-105; Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – С. 56-96; Шепитько М. В. Понимание уголовной политики и ее модель // Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 жовт. 2014 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2014. – С. 165-170; Мнищенко Є. С. Кримінально-правова політика у сфері права на отримання освіти в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2014. – 18 с.

яка відображує складний процес формування права: від життєвих ситуацій, що викликають виявлення потреби у врегулюванні певної сфери відносин, до вироблення певних правових поглядів, ідей, правосвідомості, певних інваріантів правової науки та культури, які перетворюються у державну волю і отримують вираз у законі. Думається, що осмислення такого «background» у діяльності законодавця у сфері кримінально-правової політики потребує належної уваги.

Нагальним завданням криміналістів має стати вироблення Концепції основ сучасної політики держави у сфері протидії злочинності, яка могла б бути запропонована для обговорення на загальнодержавному рівні з метою її прийняття та виконання у певні строки. В цьому програмному документі мають бути розроблені головні напрями кримінально-правової політики, засоби її реалізації, визначені сфери гуманізації та, навпаки, ужорсточення відповідальності, вирішені питання розширення чи скорочення сфери дії КК, звуження чи розширення меж суддівського розсуду тощо. Мова йде про необхідність усвідомлення і визначення на політико-правовому рівні завдань національного кримінального права, його основ, критеріїв легітимності кримінального закону та практики його застосування. Тобто слід говорити про досягнення соціальної згоди щодо стратегії кримінально-правового регулювання, відображеної в структурі кримінально-правової думки¹³⁷. Крім того, надзвичайно важливим напрямом є вирішення комплексу питань, пов'язаних зі здійсненням боротьби з діями, які становлять небезпеку для цивілізації у цілому, визнаються злочинними світовим співтовариством. В цьому аспекті актуальними уявляються пропозиції ставити питання про існування міжнародної кримінально-правової політики як складової зовнішньої політики країн¹³⁸.

Орієнтирами в розробці названої стратегії мають бути питання встановлення «дійсних» можливостей кримінального права, і тут, мабуть, варто погодитися з проф. Є. Л. Стрельцовим, що для вирішення цих проблем потрібно проаналізувати соціальні «збудники» процесів криміналізації і декриміналізації, пеналізації та депеналізації. Для цього, вважає він, необхідно розв'язати певний «вузол» взаємопов'язаних проблем, а саме встановити: якої суспільної небезпечності повинно набути конкретне діяння для того, щоб його потрібно було криміналізувати. А для відповіді на це питання державі потрібно мати: чіткий механізм функціонування суспільства, в основі якого знаходиться система суспільних відносин; і проголошені та офіційно закріплені на державному рівні певні соціальні цінності, блага. Причому, криміналізуючи відповідне діяння, потрібно враховувати, чи буде в змозі держава реально реалізувати основний принцип кримінальної відповідальності – її невідворотність, оскільки декларативність кримінального права, його неефективність породжують правовий нігілізм, на-

137 Жалинский А. Э. Конкуренция уголовно-правовой мысли в условиях глобализации // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 309.

138 Фріс П. Л. Вибрані праці. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2014. – С. 430.

копичення такого «досвіду» починає впливати на загальну оцінку населенням реальних можливостей держави¹³⁹. Тобто необхідно при описі ознак певного злочинного діяння чітко і ясно визначити межі злочинної поведінки, і в той же час не допустити прогалин в криміналізації, знайти «золоту середину» в цьому питанні. Особливо актуальним це положення є в умовах поширення кількості бланкетних диспозицій в статтях КК, коли фактично ознаки злочинного діяння описуються в некримінальному законодавстві, що, у свою чергу, ставить перед наукою завдання осмислення питань плюралізму джерел кримінального права, співвідношення кримінального права та закону. Актуалізується у зв'язку з цим і питання «вбудови» в існуючу кримінально-правову систему кримінального-проступку, що призводить сучасних криміналістів до висновку, що «українське кримінальне законодавство поступово дрейфує від монізму до його дуалізму»¹⁴⁰. «Це, перш за все, підтверджується тим, – пише Ю. В. Баулін – що закон про кримінальну відповідальність включатиме в себе КК і Закон про кримінальні проступки. Далі дуалізм в законодавстві про кримінальну відповідальність торкнеться як підстав кримінальної відповідальності (кримінальне правопорушення має два види – злочин і кримінальний проступок), так і самого розуміння такої відповідальності (зміст кримінальної відповідальності за злочини і за кримінальні проступки). Дуалізм переноситься і на суб'єктів кримінального правопорушення: фізична і юридична особа. Все це, поза сумнівом, тягне за собою зміну наукових уявлень щодо елементів і ознак кримінального правопорушення, що вчиняється фізичною чи юридичною особою, а також про кримінально-правові наслідки його вчинення цими суб'єктами. Не виключена також поява дуалістичних уявлень щодо об'єктивної сторони кримінального правопорушення, вини, покарання тощо»¹⁴¹.

Реалізація дуалістичних прогнозів не змусила себе довго чекати: вже Законом України від 18 квітня 2013 р. до КК України введене поняття «інших заходів кримінально-правового характеру», і ця новела «легітимізувала» наукові розробки, присвячені заходам безпеки в кримінальному праві¹⁴², призвела до необхідності переосмислювати поняття, зміст і форми реалізації кримінальної відповідальності, з'ясовувати зміст заходів, що її становлять, та їх співвідношення між собою

139 Стрельцов Л. Є. Доктринальне визначення необхідних «збудників» процесів криміналізації та декриміналізації, пеналізації та депеналізації // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 78-82.

140 Баулін Ю. В. Рекодификация уголовного законодательства Украины: проблемы научного обеспечения // Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 года)/Материалы VIII Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 30-31 мая 2013 г./ответ. ред. докт. юрид. наук, проф. В. С. Комиссаров. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 517.

141 Там само. – С. 517-518.

142 Див.: Горбачова І. М. Заходи безпеки в кримінальному праві (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – 20 с.

та з суміжними заходами¹⁴³.

Особливу увагу хотілося б звернути на співвідношення понять «дуалізм в кримінальному законодавстві» і «дуалізм кримінального права», під яким розуміється поява в кримінальному праві (як галузі) права приватних засад. Мова йде лише про дуалістичні тенденції у розвитку кримінального законодавства та окремих інститутів кримінального права, але саме кримінальне право як галузь не змінює своєї природи матеріальної галузі публічного права, тому питання виникає лише стосовно дуалізму його форм. На перший план висувається проблема реформування саме форм конвергенції приватного і публічного права, коли виникає потреба у поєднанні публічноправового і приватноправового регулювання. Зміст конвергенції має бути адекватно об'єктивований зовні як комплексний нормативний регулятор, а необхідними і єдиними засобами такої об'єктивізації є формальні джерела права¹⁴⁴. Саме конвергенція обґрунтовує появу в кримінальному законодавстві, окрім публічно-правових регуляторів, також і приватноправових. Кримінальне законодавство набуває характеру дуалістичного, поєднуючи в собі публічні та приватні приписи, проте при цьому комплексному характері праворегулювання не відбувається втрати кримінальним правом його публічноправової природи.

Проблема співвідношення форми і змісту права викликає до життя дискусію навколо «основного питання юриспруденції»: «Що є першоджерелом права – буква закону чи його дух», яка породжує, за висловом проф. О. М. Костенка, ідеологічну боротьбу в юридичній науці між ідеями «позитивізму» та «соціального натуралізму»¹⁴⁵. Важливими виглядають міркування правознавця про те, що основою правового регулювання є не воля держави, що втілюється у законодавстві, а характер суспільних відносин, які об'єктивно складаються на базі взаємодії окремих осіб та їх об'єднань і підтримуються та захищаються державою. Він підкреслює необхідність розуміти кримінальне право у зв'язку з його змістом, історичними умовами виникнення і розвитку його інститутів, відкидає бачення права як продукту виключно державної діяльності, ототожнення його із законом, недооцінку природного характеру прав людини.

Зрозуміло, що право як соціальний інститут та як нормативна підсистема суспільства містить об'єктивні та суб'єктивні основи, і ця діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного у праві є суперечливою. Діалектика цих протиріч і виявляється, зокрема, у зіткненні змісту та форми права. Відомо, що проблема діалектичної природи права, співвідношення його змістовних і формальних

143 Див.: Проблеми правової відповідальності: монографія/Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х.: Право, 2014. – С. 257-287.

144 Коршунов Н. М. Конвергенция частного и публичного права: проблемы теории и практики. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. – С. 234.

145 Костенко А. Н. Уголовный кодекс как инструмент для злоупотреблений (критика позитивизма в уголовной юстиции) // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму, 23-24 вересня 2011 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 215.

характеристик є однією з найважливіших методологічних проблем сучасної правової теорії. Дійсно, формалізованість – це невід’ємна риса права; водночас, логічно завершена формалізація – це той позитив права, який легко перетворюється на негатив у тих випадках, коли форма позбавляється відповідного змісту. Характерним прикладом цього є буквальне застосування нормативного акта без конкретного врахування його духу, загального сенсу, яке породило розрізнення «духу» і «букви» закону.

Розуміння природи права, яке значною мірою залежить від уявлень про шляхи формування його змісту і форми, останнім часом все більше здійснюється з урахуванням єдиних інтеграційних положень, створених на базі різних напрямів правової думки. Разом з тим зберігаються і деякі прояви однобічності у праворозумінні. Особливою гостроти дані питання набувають у зв’язку з розумінням кримінального права як системи норм, що встановлюють злочинність і караність діянь, крізь призму принципу «*nullum crimen sine lege*», що був розвинений А. Фейербахом з ідей Ч. Беккарія і отримав зміст, який полягав у тому, що джерелом закріплення того, що є злочином, є не просто право у всій багатоманитності його форм, а саме закон у вузькому розумінні: писаний нормативний акт, який прийнятий вищим законодавчим органом і має найбільшу юридичну силу. Практична цінність цього принципу на той час вбачалася в тому, що обмежувала суддівську сваволю, виступаючи важливим гарантом додержання прав і свобод особистості. Поза сумнівом, такий формально-юридичний підхід до визначення злочинних діянь і відповідальності за них і донині зберігає свою цінність. Водночас, тотальне домінування концепції позитивістського праворозуміння, за яким право зводилося до закону, не витримало перевірки історією. За вдалим висловом проф. М. В. Костицького, в сучасних умовах «державна стає інституцією, яка має обслуговувати громадянське суспільство та його суб’єктів, а законодавство, зокрема, кримінальне, має забезпечувати технологію цього сервісу»¹⁴⁶. Зміст права лише в останню чергу залежить від державної волі, що втілюється у законодавстві, у першу чергу він повинен відображати вимоги суспільної моралі і принципу справедливості. В кінцевому ж підсумку зміст права обумовлений характером суспільних відносин, що ним регулюються і набувають характеру нормативних установок. Звідси випливає важливий висновок: самостійного значення, відмінного від принципу верховенства закону, принцип верховенства права набуває тоді, коли право розглядається як явище, яке не міститься виключно в законах та інших нормативних актах, тобто коли має місце теоретичне і практичне розрізнення права і закону.

Прикладом такого розрізнення та подолання однобічного позитивістського праворозуміння стало Рішення КСУ від 26 січня 2011 р. у справі про заміну

146 Костицький М. В. І знову про філософські та психологічні проблеми сучасного українського кримінального права і законодавства // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму, 23-24 вересня 2011 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 219.

смертної кари довічним позбавленням волі. Необхідність у офіційному тлумаченні Конституційним Судом України виникла у зв'язку з неоднаковою судовою практикою, що склалася в період з 29 грудня 1999 р. (коли положення ККУ 1960 р. щодо смертної кари були визнані КСУ неконституційними) по 29 березня 2000 р. (коли набрав чинності ЗУ «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України» № 1483-III, яким смертну кару як вид кримінального покарання було замінено довічним позбавленням волі).

На думку Конституційного Суду, застосування довічного позбавлення волі до осіб, щодо яких судом було винесено вирок у виді смертної кари, що не був виконаний, а також тих, які вчинили особливо тяжкі злочини у вказаний період, не порушує загальновизнаних принципів права. Приймаючи таке рішення, КСУ безпосередньо спирався на принцип справедливості у праві та принцип верховенства права, що матиме неабияке значення для зростання самостійного значення правових принципів в судовій практиці.

Водночас, враховуючи діалектичну єдність та протиріччя об'єктивного та суб'єктивного у праві, вважаємо за необхідне прислухатись до застережень, що пріоритетність в процесі правореалізації «духу» закону, без урахування його невід'ємності від «букви» закону, може призвести до практики прийняття рішень поза, а іноді й всупереч закону, що сприятиме зростанню правового нігілізму, виданню нормативно-правових актів, що суперечать потребам суспільного розвитку. У зв'язку з цим в сучасних кримінально-правових дослідженнях, розмежовуючи кримінальне право і закон, все ж таки необхідно уникати їх протиставлення. Навпаки, велике теоретичне і практичне значення матимуть дослідження, пов'язані з синтезом положень, що висуваються окремими напрямками правової думки, в єдине інтеграційне праворозуміння, що отримає свій вираз в галузі кримінального права у прагненні до єдності його змісту і форми. Більше того, можливо, варто прислухатись до пропозиції проф. А. А. Музики вживати замість словосполучення «дух закону» термін «кримінально-правовий смисл»¹⁴⁷, адже це дозволяє уникнути хрестоматійного протиставлення «духу і букви» і більш коректно відображає втілення в кримінально-правовій матерії ідей верховенства права.

У сучасній літературі висловлюється також думка щодо необхідності дослідити питання механізму реалізації норм кримінального права, створити сучасну концепцію реалізації кримінальної відповідальності за вчинення того чи іншого суспільно небезпечного діяння вже передбаченого КК України як злочин, із тим, щоб виявити «робочий» стан абстрактних моделей (конструкції конкретної норми, її зв'язків з іншими кримінально-правовими нормами), які показують структурно-функціональні взаємозалежності й справжній зміст

147 Музика А. А. Вітчизняне дослідження проблем звільнення від покарання та його відбукання (нетрадиційна рецензія) // Наука і правоохорона. – 2013. – № 9. – С. 348.

правореалізаційних процесів, що надасть змогу не тільки виявляти недоліки у правозастосуванні кримінально-правових норм, а й створити надійну систему орієнтирів для своєчасної криміналізації та декриміналізації суспільно небезпечних діянь¹⁴⁸. Відстеження дії норм у процесі їх правореалізації надасть адекватну відповідь на питання, чи потрібно створювати нові норми, чи, можливо, достатньо системно застосовувати чинні, тобто дозволить вирішити питання оптимального співвідношення загальних і спеціальних складів злочину.

Кримінальний кодекс не тільки визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, а й встановлює, які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. На думку дослідників, проблеми встановлення в кримінальному законодавстві покарань за окремі види злочинів належать до вельми складних і недостатньо вирішених у теорії кримінального права, а тому актуальним є здійснення ґрунтовних наукових досліджень пеналізації злочинів і врахування її результатів при внесенні змін до КК¹⁴⁹. Очевидно, слід погодитися з Ю. А. Пономаренком, який зазначає, що перед наукою кримінального права наразі стоїть завдання розроблення єдиної загальної теорії пеналізації злочинів, придатної до застосування в санкціях усіх статей Особливої частини КК, незалежно від ознак злочинів, що в них передбачаються. Така теорія, як слушно зауважує Ю. А. Пономаренко, може бути розроблена на основі сучасних досягнень вчень про кримінально-правову політику, про кримінальний закон і про покарання, з урахуванням новітніх ідей про сутність прав людини та межі державної влади, з використанням правил законодавчої техніки. Вона має будуватися, принаймні, на таких засадах: врахування публічно-правового характеру кримінального права як галузі права, яка передбачає імперативний метод визначення караності злочинів і не допускає участі у цьому процесі інших суб'єктів, окрім держави; врахування положень національних та міжнародних нормативно-правових актів щодо підстав та меж обмеження прав людини; забезпечення співвідношення між ступенем тяжкості (суспільної небезпечності) злочину та суворістю виду і розміру покарання, що передбачається за його вчинення; врахування системного характеру кримінального законодавства, значення положень його Загальної частини для статей Особливої частини; врахування системних властивостей системи покарань; дотримання спадковості розвитку кримінального законо-

148 Митрофанов І. І. Необхідність розробки механізму реалізації відповідальності наукою кримінального права // Право і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 179.

149 Див.: Гуторова Н. О. Методологічні проблеми пеналізації злочинів // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. олов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 217-221; Книженко О. О. Санкції у кримінальному праві: монографія. – Х.: Ника Нова, 2011. – 336 с.; Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций: монография; Нац. ун-т Одес. юрид. акад. – О.: Юридична література, 2011. – 621 с.; Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення: монографія. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. – 404 с.

давства; використання даних судової статистики щодо частоти та ефективності застосування окремих видів та певних розмірів покарань¹⁵⁰.

Видається, що запропоновані Ю. А. Пономаренком основні засади, на яких має ґрунтуватися теорія пеналізації, можуть слугувати «відправними точками», від яких здійснюватиметься наукова розробка основних «тілок» названої теорії, причому вона повинна охоплювати собою не тільки проблеми пеналізації, а і депеналізації злочинів.

Теоретичні питання караності злочинів в сучасній кримінально-правовій науці виступають полем для наукових пошуків поруч із розробкою питань альтернативних заходів реагування на злочин. На думку проф. Ю. В. Бауліна, «припинила існувати жорстка залежність між злочином і покаранням»¹⁵¹. Відходять в минуле твердження, що звільнення від кримінальної відповідальності є винятком із загального правила про те, що кожний злочин тягне покарання, що звільнення від кримінальної відповідальності є неординарним правовим наслідком вчинення злочину. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності отримав значний розвиток, і, за прогнозами дослідників, як альтернативний кримінальному переслідуванню захід він буде набувати поширення на певну категорію злочинців, будучи законодавчим втіленням державного гуманізму, наданням державою особі, яка оступилася, можливість виправитися¹⁵².

Теоретичне осмислення проблем звільнення від кримінальної відповідальності не може характеризуватися повнотою та всебічністю без розгляду проблем співвідношення звільнення від кримінальної відповідальності зі звільненням від покарання та його відбування як суміжними інститутами кримінального права. Перспективним напрямом наукових досліджень уявляється порівняльно-правова характеристика цих інститутів, визначення їх спільних та відмінних рис, аналіз їхньої правової природи та особливостей правової регламентації¹⁵³. Взагалі, як зазначає проф. А. А. Музика, в сучасній кримінально-правовій науці проблеми,

150 Пономаренко Ю. А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 215-216.

151 Баулін Ю. 10 лет уголовному законодательству Украины: некоторые итоги и тенденции // ЮВУ. – 2011. – № 44. – С. 10.

152 Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – С. 13.

153 Див.: Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування: монографія: передм. д-ра юрид. наук доц. М. І. Хавронюка; [наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров]. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – 388 с; Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: монографія/Письменський Є. О.; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. – 728 с.; Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення/Колектив авторів. Відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. – 424 с.

пов'язані з інститутом звільнення від покарання та його відбування, активно досліджуються, і ми є свідками творчого змагання молодих спеціалістів у цій сфері, тому наука очікує від дослідників формування нових ідей, наукових концепцій, новаторських підходів, що знайдуть відображення в майбутніх законодавчих новелах¹⁵⁴. Більше того, на сучасному етапі розвитку кримінально-правової науки висловлюються прогнози щодо необхідності не просто корегувати окремі норми та інститути кримінального права з метою приведення їх у відповідність з постійно змінюваною системою соціальних реалій, а і постановки завдання про створення нової моделі кримінально-правового реагування, що об'єднує в собі цілі відплати (покарання), превенції (заходи безпеки), реституції (заходи компенсації), реабілітації (заохочувальні заходи), захисту (заходи соціального захисту)¹⁵⁵. Оскільки соціальна реальність практично тотожна запасу знань про неї, нові інтелектуальні стандарти потребують укорінення в кримінально-правовому середовищі інтегральних моделей реакції держави та суспільства на суспільно небезпечну поведінку.

2.4 Боротьба думок та діалогічні основи сучасного наукового розвитку

Отже, як бачимо, наука безперервно оновлюється в самому процесі наукової діяльності, і прийняття тієї чи іншої доктрини виникає в результаті зіткнення ідей, суджень незалежних суб'єктів пізнання, що ґрунтується на основі існуючих в даний момент фактів і керується критеріями наукового мислення. Розуміння цінності науки як такої, її витоків, її глибинної сутності полягає у засвоєнні тієї тези, що наукова праця, наукова творчість містять в собі той тонкий «дух науки», який живе лише завдяки вільному зіткненню ідей, суджень *незалежних* умів і постійному критичному аналізу. Геніально проста тріада: *свобода-незалежність-критика* – народжує ту творчість, яка збагачує науку в цілому нетлінними цінностями. Ті, хто позбавлений сумнівів, і ті, хто відкидає істинно вільну дискусію, представляють потужну загрозу для наукового розвитку.

Характерною рисою розвитку науки є те, що він відбувається на основі полеміки, організації комунікаційних процесів у науковому середовищі. Для наукового розвитку «необхідне визнання повної свободи особистості, особистого духу, оскільки лише за цієї умови може один науковий світогляд змінюватись

154 Музика А. А. Вітчизняне дослідження проблем звільнення від покарання та його відбування (нетрадиційна рецензія) // Наука і правоохорона. – 2013. – № 9. – С. 358.

155 Туляков В. А. Актуальные проблемы современной уголовно-правовой политики // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 68-69.

іншим, створеним вільною, незалежною роботою особистості. З іншого боку, науковий світогляд є той світогляд, який створює і розвиває наукову істину, тобто такого роду незалежну частину знання, яка є долею всього людства...»¹⁵⁶.

Безсумнівно, що наукова діяльність складається з особистої творчої роботи, вільної і нічим не зв'язаної, крім особистого мислення і розуміння науки. Без творчості немає наукової діяльності. Наукова робота є одним з найяскравіших проявів людської індивідуальності і свободи. Проте твердження, що наукове дослідження – це глибоко індивідуальний процес, має бути доповнене тим, що наукова творчість за самою своєю суттю міжсуб'єктна, діалог з ідеями інших знаходиться в центрі внутрішньої напруженої роботи вченого над своїми ідеями. У повітрі, насиченому науковим спілкуванням, починають формуватися ідеї, співставлятися позиції. Чим більше самостійних аргументованих точок зору в середовищі наукової дискусії – тим сильніше стимули до пошуку істини, оновлення і розвитку ідей, забезпечення їх еволюції.

Науковий дискурс, як правило, структурується таким чином: формулювання дослідницької проблеми, авторська ідея, її перевірка і дискусія результатів. Тобто вчений зобов'язаний обговорювати всі ідеї, які мають відношення до досліджуваної ним проблеми. Він може критикувати їх чи, навпаки, погоджуватися, але ігнорувати – не повинен. Наукова стаття (як і будь-яка інша форма наукової комунікації) за своєю суттю багатоголосна, оскільки крім голосу автора в ній присутні голоси інших вчених, яких автор закликає до дискусії, оскільки по кожній проблемі існує ціла низка точок зору, ідей, що повинні співставлятися. Сама наукова публікація і здійснюється для того, щоб викликати резонанс в дискусії, спровокувати відгук з боку співдослідників. Об'єктивний науковий аналіз можливий лише в результаті спілкування, діалогу, інакше вченому не вдасться вийти за межі власного суб'єктивізму.

Разом з тим необхідно зазначити, що в сучасних умовах розвитку інформаційного світу існує й інший бік згаданої проблеми, яку умовно можна назвати «інформаційною кризою». Це проблеми, пов'язані з розростанням обсягів інформації, що передається сучасними інформаційними каналами, та її змістовним наповненням. По суті, можна навіть говорити про певні «фальсифікації» наукової інформації, які за кількісним зростанням приховують падіння її якості, зниження особистої ініціативи вченого, його особистого внеску в науку. Деякі сучасні наукові публікації в галузі кримінального права містять інформацію, так би мовити, «попереднього» характеру, з нескінченним цитуванням колег, що займалися досліджуваною проблематикою, і приєднанням до однієї з перелічених позицій без належної аргументації, без продукування власних оригінальних суджень, що, безумовно, веде до зниження якості індивідуальних показників у науковій роботі. Мова йде про те, що знижується моральний рівень світу науки, наукова спільнота позбавлена традиційних можливостей контролю

за добросовісністю наукових публікацій, загальний занепад морального рівня наукового середовища несприятливо позначається на науковій діяльності в цілому. В сучасній кримінально-правовій науці з'являються навіть дослідження, присвячені проблемам боротьби з «тіньовою наукою», чи «квазінаукою», які дають об'єктивну характеристику цьому сучасному антисоціальному феномену¹⁵⁷, вивчаються питання моральності української кримінально-правової науки¹⁵⁸. У зв'язку з цим адекватне уявлення про процес наукового пошуку тісно пов'язане з питаннями еволюції наукової етики, дослідженням соціопсихологічних проблем науки.

Зрозуміло, що на такому, що все розширюється, фронті наукового пошуку все складніше стає виділити ті наукові результати, які можна назвати новими. У світлі цих проблем особливого звучання набуває питання наукового пріоритету, яке викликає до життя наукознавчі розвідки в галузі систематизації знань, виявлення «білих плям» в науці, створення карти сучасного наукового ландшафту. Своєчасним та значущим в цьому плані виявляється дисертаційне дослідження М. В. Галабали щодо розвитку науки кримінального права в період після відновлення державної незалежності, (питання Загальної частини)¹⁵⁹, яке є спробою наукознавчих досліджень в цій сфері.

Наука далека від того, щоб бути незмінною будовою, тому дослідження її розвитку дає можливість знайти відповіді на ключові питання про те, чи вирішують наукові розробки запити соціальної практики, чи спостерігаються в науці рухливі чи застійні процеси, чи є на карті сучасного кримінального права «незвідані землі» та які сфери наукового знання являють собою «ростові точки» сучасної кримінально-правової науки. Непересічне значення наукознавчих досліджень подібного характеру пов'язане з тим, що розвиток знання, розширення вже існуючих підходів, поглиблення сфери вже пізнаного, освітлення відомих проблем новим розумінням – все це можливе лише завдяки опрацюванню та системному осмисленню всього масиву наявного наукового знання. При цьому така систематизація знань має важливе значення як з точки зору розуміння потенціалу досліджуваних проблем, так і реалізації практичних завдань, що стоять перед наукою. Фактично вона виступає штрих-пунктиром, вектором майбутніх досліджень.

157 Зеленецкий В. Проблемы борьбы с «теневой» наукой в современном правоведении Украины (документально-публицистическое, научно-монографическое исследование). Правовое науковедение: монография; Национальная академия правовых наук Украины, Институт изучения проблем преступности. – Х.: Финн, 2011. – 304 с.

158 Навроцкий В. А. О нравственности украинской уголовно-правовой науки // Нравственные основы уголовного права: материалы междунар. Науч.-практ. конф. (Москва, 28 янв. 2009 г.) – М., 2009. – С. 159-163.

159 Галабала М. В. Розвиток науки кримінального права України в період після відновлення державної незалежності (питання Загальної частини): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08/Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2013. – 261 с.

Водночас, сумнівно виглядає категоричне твердження автора, що деяким питанням, таким як суспільна небезпечність злочину, смертна кара, приділяється «непропорційно багато уваги» в науці, що пов'язано з інерційністю науки¹⁶⁰.

У цій ситуації, думається, не зайвим буде звернення до питань механізмів росту наукового знання, яке традиційно розглядається у наукознавстві крізь призму ідей наукової еволюції та революції. В контексті згаданих проблем уявляється корисним звернення до концепції відомого наукознавця Дж. Холтона, який доповнив існуючі моделі структури наукового знання «тематичним аналізом науки». За Дж. Холтоном, тематичний аналіз спрямований саме на те, щоб знаходити в науці риси безперервності та наступності, певні інваріантні структури, які відтворюються навіть в ситуаціях, що мають назву «наукових революцій». Аргументом, що підтверджує дану тезу, він вважає старовинність більшості тем в науці¹⁶¹. Здається, саме цей набір «старовинних» тем не слід плутати з «інерційністю» науки у дослідженні певних питань, адже кожна епоха науки знаходить свій новий погляд на «стару» тему, продукуючи нове наукове знання. Наукова новизна полягає саме в тому, щоб знайти новий фокус погляду на «теми», розробити нові ракурси бачення, нові підходи до їх осмислення. Тобто в цих «темах» істину щоразу доводиться здобувати знов, відповідно до потреб свого часу, заради задоволення яких і працює творча особистість. Якщо ця істина не буде постійно відтворюватися, то вона взагалі може виявитися загубленою.

Подібний підхід вельми актуальний в суспільних науках, розвиток яких найтісніше пов'язаний з розвитком людства, особливо у правовій. Причому необхідно усвідомлювати, що дослідження наукою самої себе може відбуватися як на мікро-, так і на мезо- і макрорівнях. Мова йде про те, що мікрорівень складають емпіричні дослідження якісних і кількісних змін, які відбуваються в масиві наукових публікацій, зв'язках цитувань та інших комунікаціях вчених-юристів за відносно невеликі періоди часу і характеризують проблемний бік юридичної науки. Однак, існує ще і мезорівень, який становлять дослідження змін у науці, соціально-гуманітарних і юридичних науках, що відбуваються протягом досить тривалого часу, що ґрунтуються на конвергенції та дивергенції (злитті й виокремленні як самостійних) дослідницьких програм, наукових теорій, парадигм і виникненні більш складних і мінливих структур науки тощо. Що ж стосується макрорівня, то його утворюють дослідження глобальних цивілізаційних змін, залежностей науки від тенденцій розвитку людства, регіону, країни, культури і цивілізації, її місця і ролі в цих процесах¹⁶².

Власне кажучи, згадане дисертаційне дослідження відбувається саме на мікрорівні. Але, працюючи на будь-якому з цих рівнів, дослідник не повинен забувати

160 Там само. – С. 82-83, 144, 155.

161 Див.: Holton G. Thematic Origins of Scientific Thought: Kepler to Einstein. – Harvard Univ. Press, 1973; rev. ed., 1988. – 510 p.

162 Тихомиров О. Наукознавчі проблеми рефлексії юридичної науки // Право України. – 2011. – № 8. – С. 97.

про наявність інших та той факт, що вони існують не ізольовано, а перебувають у певних взаємозв'язках. В цьому ключі «непропорційна», на думку автора, увага до проблем суспільної небезпечності злочину та смертної кари може пояснюватися саме тим, що ці питання являють собою «вічнозелені» наукові сюжети, які сягають своїм корінням системи «старовинних» кримінально-правових тем, що включають узагальнені моделі, фундаментальні поняття, що визначають постановку певних проблем, які пронизують всі рівні дослідження. Так, наприклад, констатована на мікрорівні «надмірна» увага до проблеми суспільної небезпечності на мезорівні може відгукнутися спостереженням актуалізації проблем розуміння правової природи та сутності правопорушень і їх розмежування, визначення «злочинного» та його меж, діалектики у праві «свободи» і «примусу», розвитку концепцій конвергенції «приватного» і «публічного», розуміння сутності права через взаємність визнання правопретензій суб'єктів взаємодії, що, у свою чергу, призведе до осмислення на макрорівні комунікативної природи права, виявлення меж правового буття людини і духовних смислів її поведінки. Що стосується питання смертної кари, то «човникове» повернення до цієї проблеми на мікрорівні свідчить про необхідність більш узагальненого осмислення на мезорівні проблем гуманізму у кримінальному праві й визначенні принципових орієнтирів напрямів його майбутнього руху, та висунення на макрорівні в центр соціокультурного виміру права людини як творця правових смислів.

Недостатньо переконливою виглядає також і аргументація М. В. Галабали щодо невиключення до сфери об'єкту даного дослідження питань функцій кримінального права, загальної частини кримінального права зарубіжних країн та історії кримінального права нібито у зв'язку з тим, що «вітчизняні публікації стосовно цих питань носять здебільшого недискусійний характер»¹⁶³.

Хотілося б ще раз звернути увагу на те, що дискусія, боротьба думок в науці виступає однією з найважливіших закономірностей її розвитку. Без дискусії немає науки. Поліфонія наукового спілкування вимагає обговорення альтернативних підходів до розв'язання дослідницької проблеми, в основі якої лежить діалог з іншими ученими. І будь-яка істинно наукова публікація має бути канонічно побудована на діалогічних засадах. Суто монологічний характер аналізу не притаманний науці взагалі. «Внутрішня мова» вченого як результат напруженої внутрішньої роботи над своєю ідеєю, що об'єктивована у певному науковому результаті, має бути критично осмислена іншими, адже нові ідеї виникають саме на стику думок, в результаті їх взаємного зіставлення і критики. Через порівняння з думкою іншого ідея стає більш пізнаваною, чіткіше визначеною самим її автором. Сприйняття думки іншого як «дзеркала» для власних ідей стимулює появу і акумуляцію нового знання.

163 Галабала М. В. Розвиток науки кримінального права України в період після відновлення державної незалежності (питання Загальної частини): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08/Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2013. – С. 41.

Правильне розуміння ролі науки, уявлення про характер роботи в ній і специфіку процесів, пов'язаних з отриманням і засвоєнням нового знання, дає можливість належним чином досягнути проблеми співвідношення науки і суспільства, відповідності вченого перед людством. Вище вже йшлося про те, що когнітивний та соціально-інституціональний аспекти науки, наукового простору відокремлено не існують, їх виокремлення можливе лише штучним шляхом з певною утилітарною метою дослідження. Очевидно, що прийняття тієї чи іншої доктрини, універсальна думка – це сума індивідуальних суджень. Вільних, незалежних, критичних суджень як результатів системних роздумів вченого над явищами, що сприймаються. І в цьому аспекті роль Особистості, яскравої індивідуальності в науці не можливо перебільшити. Без наукового честолюбства, інтелектуальної самовіддачі, пристрастності вченого не може бути наукової творчості. Прагнення до безперервного збагачення своєї наукової позиції, компетенції, отримання насолоди від досягнення істини свідчить про справжність наукових амбіцій вченого.

2.5 Суб'єкти наукового пізнання: особистості та їх роль у науці

Це надзвичайно цікава і глибинна тема, дослідження якої – колосальний труд, що має величезне значення. Поява в науці кримінального права 2-го видання «Київської школи кримінального права (1834-1960 роки): історико-правове дослідження» авторства проф. П. С. Берзіна, безумовно, являє собою подію в історіографії Київської школи і українській кримінально-правовій науці взагалі. Автор фундаментального труда спромігся досягти гігантської за своїм масштабом і разом з тим дуже делікатної цілі: вивести на пронизуюче світло ХХІ століття складність і силу, мужність і крихкість, сувору красу і швидкоплинність життя та наукової долі вчених-криміналістів, які створили і розвивали Київську школу кримінального права в далеко не простих історичних умовах. Дослідження вражає своїм розмахом та насиченістю думок і почуттів на сторінку тексту. Іноді майже фізично відчувається магнетизм людської долі, сяйво розуму, спрагла жага пізнання, безмежність сподівань та чиста печаль співчуття, співпереживання, що лине від рядків. Часом навіть не можливо витримати таку напруженість струн людського буття. Після знайомства з цією працею залишається відчуття, що випадковостей немає, є лише процеси Часу та Історії. І в книзі автор рухається за часом, і час підпорядковується автору, розповідаючи історію, що вже сталася, і одночасно створюючи нову. Вчений-біографіст пише життя, пише Людей, через них осягаючи сенс власного призначення та наукової долі.

Зацікавленість Людьми та їхніми долями, обрання жанру наукової біографістики, «другорядність» юридичної сторони у власних історіографічних пошуках проф. П. С. Берзін пояснює паралелями з авторитетним судженням російського історика та письменника Г. П. Аксенова, який в своїй книзі про В. І. Вернадського

захоплення історією науки пояснював через те, що, мовляв, для Вернадського історія науки – не історія ідей, а історія людей, особистостей, що уособлюють ідеї¹⁶⁴.

Поза сумнівом, знайомство зі спадщиною В. І. Вернадського саме по собі збагачує науковий багаж будь-якого історика науки. Звичайно, В. І. Вернадський велике значення надавав ролі особистого генію в науці. Проте навряд чи хтось буде заперечувати, що історію ідей В. І. Вернадський завжди розглядав у найширшому контексті наукового світогляду і загальних законів його утворення¹⁶⁵. Величність генію самого Вернадського полягає як раз у тому, що він досягнув розвиток наукового світогляду як створіння людського духу, прояв людської особистості в умовах, що йому сприяють, відповідно до тих загальних умов середовища, в яких розвивається людська особистість. Він, підкреслюючи, що лише за умови визнання повної свободи особистості можливий науковий розвиток і вироблення наукового світогляду, зазначав, що науковий світогляд виробляє і розвиває наукову істину як незалежну від особистості частину знання, яка є долею всього людства без розрізнення рас, племен та часів¹⁶⁶.

Інтоніяція судження проф. П. С. Берзіна про те, що «якщо давати наукову оцінку лише кримінально-правовим доробкам вчених, то все, вибачте за слово, виглядає стандартно»¹⁶⁷ дивує дещо зверхнім ставленням до когнітивного боку діяльності вчених, адже «стандартність» в конотаціях автора набуває забарвленості «сірості» та «буденності» дослідження результатів їх наукових пошуків. Проте життя кожного вченого, яким би яскравим, важким, сповненим подій і випробувань воно не було, залишається в пам'яті саме тому, що вчений залишає по собі певний науковий спадок. Люди йдуть, але залишають нащадкам свій доробок, масив знань, ту суму ідей, розробка яких і становила частку або навіть увесь сенс їхнього життя. І в цьому непересічному житті особистостей їх досвід дивним чином резонує з їхніми ідеями, обставини їхніх життєвих шляхів сходяться у міцний вузол, який вибухає бруньками наукової істини, від якої відштовхуватимуться майбутні покоління. В цьому контексті «стандарт» у науці можна розуміти як індивідуальне судження дослідника, що з часом набуло характеру універсального. А хіба не цього прагне кожний учений – щоб його ідеї отримали визнання, були вписані в історію наукового світогляду людства як його загальна сторінка?

Наука – це можливість прожити творче, «нероботизоване» життя. Це та сфера людської діяльності, яка, мабуть, найбільш вільна від певних «забобонів» та «стандартів» як синоніми концентрованої пересічності. Це сфера внутрішнього аристократизму, який визначається вірою в себе, що неможливо втратити. В науці

164 Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834-1960 роки): історико-правове дослідження: Монографія.. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – К.: ВД «Дакор», 2012. – С. 22.

165 Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. – М.: Наука, 1991. – 271 с.

166 Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981 – С. 82.

167 Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834-1960 роки): історико-правове дослідження: Монографія. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – К.: ВД «Дакор», 2012. – С. 23.

немає «первинності» чи «вторинності», немає «генералів». Належність до світу науки, як зазначав А. Ейнштейн, – це можливість людини стати, значною мірою, незалежною від її особистої долі й вчинків оточуючих¹⁶⁸. У науці ти вартий того, яких оригінальних наукових результатів тобі вдалося досягти. Наука – це собор чи храм знання, який будує людство. І каменярі, що його будують, їхнє непросте життя і їхні вчинки, беззаперечно, заслуговують на пам'ять. Однак і самі цеглини, з яких складається храм, не заслуговують ставлення до них як до нудних фактів, які потребують вивчення лише остільки, оскільки вони є відображенням особистості. Процеси пам'яті полягають у встановленні смислових зв'язків у суцільному, зберіганні досвіду і актуалізації його в необхідних умовах. Пам'ять про вченого – це завжди і пам'ять про його жагу пізнання та її результат.

Зрозуміло, що кожен учений, окреслюючи межі власного дослідження, як суб'єкт науки здатний і повинен виконувати селективну функцію, здійснюючи відбір та інтерпретацію фактів і утворюючи науковий інтерес до певного кола питань, дослідницький потенціал яких виявляється йому перспективним та глибоким. У дискусії навколо питання, що являє собою історія науки – історію особистостей чи ланцюг глибоко взаємопов'язаних і взаємообумовлених кроків людства в пізнанні світу і себе – немає і не може бути жорсткого протистояння, досягнення вчених не можуть бути вивчені у відриві від їх соціального середовища¹⁶⁹. Думається, що перелік наукових імен та загальна історія наукової думки мають сприйматися крізь призму ідей принципової координації «Я» – «середовище», нерозривного зв'язку суб'єкта і об'єкта пізнання, діяльнісного та когнітивного аспектів науки, розуміння того, що геній особистості відкривається і осмислюється тоді, коли її ідеї знаходять своє місце в загальній системі наукового пошуку, вписуються як органічна складова в загальний науковий ландшафт. Саме це, виявляється, мав на увазі проф. П. С. Берзін, коли зазначав, що «приступаючи до викладення історії наукової школи, варто враховувати наявність своєрідного взаємозв'язку біографістики та «концептуального змісту» в науці кримінального права, але аж ніяк не їх виокремлення»¹⁷⁰.

2.6 Наукові школи у кримінальному праві – авторитетні змінювачі кримінально-правового ландшафту та зберігачі наступності

Зрозуміло, що наукова діяльність складається як з особистої творчої роботи окремих людей, так і з організації наукової роботи багатьох, адже з ускладненням суспільного життя зростає роль науки, її державне значення, змінюється форма

168 Ейнштейн А. Как изменить мир к лучшему. – М.: Алгоритм, 2013. – С. 234.

169 Бернал Дж. Наука в истории общества. – М.: Иностранная литература, 1956. – С. 29.

170 Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834-1960 роки): історико-правове дослідження: Монографія. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – К.: ВД «Дакор», 2012. – С. 41.

ії суспільної організації. Як писав В.І. Вернадський, «ці організації наукової роботи є зараз найбільш потужними знаряддями наукової роботи. Кожен з нас в складнощах сучасного життя не може і не повинен бути самотнім працівником. У сучасному суспільстві з його складним побутом і соціальною організацією, що тисне на особистість на кожному кроці, ми не можемо бути розпорошеними одиницями, ми повинні самі згуртуватися в потужну організацію, створити соціальну організацію наукової роботи»¹⁷¹.

Згаданий аспект науки як суб'єктно, діяльнісно і соціально зумовленого явища потребує дослідження в ролі суб'єкта наукового пізнання не тільки окремих особистостей, а і тих утворень, які мають назву «наукових шкіл» у кримінальному праві. Незважаючи на сучасну багатоваріантність форм організації науки і способів комунікації в ній, наукові школи залишаються одними з найвпливовіших суб'єктів наукової діяльності в сучасній кримінально-правовій науці України та потребують спеціального аналізу.

Останнім часом в наукознавчих розвідках як загального, так і кримінально-правового характеру активізувалися дослідження, присвячені питанням наукових шкіл, їх ознакам та функціям, історичним та сучасним тенденціям і перспективам розвитку¹⁷².

-
- 171 Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці/НАН України, Нац. 6-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського; ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2011. – С. 147.
- 172 Див.: Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834-1960 роки): історико-правове дослідження: Монографія. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – К.: ВД «Дакор», 2012. – 1144 с.; Балобанова Д.А. Школи уголовного права в формировании уголовной политики государства // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ/Проблеми застосування кримінального законодавства України. – Спеціальний випуск. – Луганськ, 2007. – С. 3-6; Болдарь Г.Є. До питання про завдання науки кримінального права на сучасному етапі розвитку українського суспільства // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 144-151; Бондарук Т.І. Наукознавчі категорії «школа», «напрямок», «концепція», «течія» в юридичній науці // Часопис київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 15-20; Наукові правничі школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 12 жовтня 2005 р.). – К.: Київський університет, 2006. – 207 с.; Підготовка і атестація науково-педагогічних кадрів у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (1805-2005 роки)/Панов М.І. (кер. авт. кол.) та ін. – Х.: Право, 2006. – 576 с.; Тютюгін В.І., Пономаренко Ю.А., Харитонов Е.В. Харьковская школа уголовного права // Право Украины. – 2011. – № 10. – С. 263-271; Тютюгін В.І., Пономаренко Ю.А., Харитонов О.В. Студентська кримінально-правова наука як один із засобів збереження та розвитку традицій наукових шкіл у кримінальному праві // Треті харківські студентські кримінально-правові читання: тези доповідей та повідомлень учасників регіональної студентської наукової конференції. – Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – С. 5-6; Фесенко Є. Сучасні завдання кримінально-правової науки (Загальна частина) // Право України. – 2010. – № 9. – С. 66-72; Шахун В. Суперечливі орієнтири сучасної кримінально-правової науки // ЮВУ. – 2010. – № 25-26. – С. 6-7.
-

Аналіз літератури, присвяченої вивченню феномена «наукової школи», свідчить про те, що це поняття вживається у різних аспектах: стосовно певних видатних вчених, які сформували власну школу (наприклад, школа проф. М. І. Бажанова); міст, де вони існують (київська школа кримінального права); окремих націй та держав (радянська школа кримінального права); певних окремих галузей знань (наукові школи у кримінальному праві – класична, антропологічна, соціологічна) тощо. Тобто традиція розширювального тлумачення терміна «наукова школа» вже склалася, проте деяке узагальнення ознак, властивих цьому феномену, дозволяє виділити такі найбільш значущі його риси:

а) наявність вчителя – відомого авторитетного вченого, генератора ідей, майстра, лідера, що має оригінальну новаторську наукову програму. Від вчителя і його авторитету багато в чому залежить формування і життєздатність окремої школи; від можливості підготовки в школах нових вчителів-майстрів залежить життєздатність цілої наукової традиції, коли школа є надійним механізмом передачі фундаментальних основ, принципів, на яких ґрунтується школа;

б) наявність учнів і можливостей для поповнення школи. Школа формує носіїв і хранителів наукового знання, в ній відбувається переплавлення унікального досвіду вчителів та особливостей обдарувань молодих вчених у загальнозначущє надбання школи, а сама пройдена учнями «школа» стає одним з важливих критеріїв розвитку вченого;

в) творча атмосфера колективу, заохочення самостійного новаторського мислення. Ключовими факторами, що визначають обличчя школи, є творче начало, дослідницька самобутність, індивідуальна оригінальність мислення її представників. Справжнє призначення школи полягає у вихованні учнів, здатних не тільки засвоїти досягнуте попередниками, але і зробити крок вперед, взаємодіяти з іншими школами, створювати нове знання, синтезувати його з результатами роботи інших шкіл, створювати свій науковий стиль і школу;

г) зв'язаність єдиним науковим підходом до вирішення проблем, що є предметом дослідження, і методами реалізації науково-дослідної програми. У цьому сенсі школа є тим унікальним середовищем, в якому передається і так зване «неявне знання», сукупність підходів до досліджень, які багато в чому сприяють внутрішній єдності і зовнішній незалежності школи, формуванню особливого науково-дослідного «почерку» у її представників, коли певна початкова авторитарність її батьків-засновників переростає в «духовне» єднання зі школою, стає знаком зрілості учнів та формує всеосяжну дослідницьку культуру даної наукової школи;

д) значущість наукових результатів, отриманих школою. Очевидно, що основним «продуктом» життєдіяльності школи є результати наукових досліджень, здійснюваних її представниками, і в цьому сенсі рівень освоєння і розробки школою фундаментальних і прикладних проблем науки є індикатором життєздатності школи;

е) авторитет школи та її представників у своїй галузі знання. Очевидно, що ця характеристика наукової школи, втім, як і попередня, може бути встановлена лише ретроспективно. Унікальність феномену наукової школи виражається в тому, що, незважаючи на багатство розуміння її змісту, їй властива універсальна риса, яка підкреслює, що, незважаючи на сучасну різноманітність форм існування науки, наукові школи залишаються достатньо авторитетними науковими спільнотами, своєрідними «науковими кластерами», в основі яких лежить дослідження найбільш значущих і актуальних проблем сучасної науки і навколо яких концентруються серйозні наукові ресурси.

З урахуванням цих ознак виділяють такі типи наукових структур, які називають науковими школами: 1) науково-освітня школа (де навколо достатньо відомого вченого згуртований невеликий колектив (студенти, аспіранти, стажисти), в якому наукові дослідження поєднані з освітою); 2) дослідницька школа (порівняно невеликий колектив вчених, згуртованих навколо лідера, що в основному складається з його прямих чи «опосередкованих» учнів різних поколінь, що займаються розробкою певного наукового напрямку); 3) національна школа (під якою розуміються національні особливості певного наукового напрямку, що склався в результаті інтеграції внесків окремих наукових шкіл різного типу в масштабах національної науки); 4) школа-напрямок (що поєднує вчених, які не належать до одного дослідницького колективу, проте розвивають схожими методами загальну наукову ідею)¹⁷³.

Зрозуміло, що названі ознаки не універсальні, вони не можуть рівною мірою характеризувати всі етапи розвитку навіть однієї школи, не кажучи вже про різні типи шкіл, що об'єднуються цим терміном. Проте загалом ці ознаки можуть бути зведені до змістовного та організаційного компонентів¹⁷⁴, в яких закладена нероздільна єдність двох сторін діяльності школи: з одного боку – когнітивна, яка означає наявність наукової проблеми чи кола проблем, які виокремив засновник (и) і знайшов до них особливий підхід, з іншого боку – соціальна, що означає певну організацію вивчення названих проблем. При цьому варто зазначити, що якщо перших три типи шкіл повною мірою відображають ці два боки діяльності наукової школи, то четвертий тип – школа-напрямок – мабуть, перш за все, уособлює в собі когнітивну структуру ідей, методів та результатів, ніж соціологічно ідентифіковану спільність вчених.

Когнітивна та соціальна сторони діяльності наукової школи зумовлюють існування певних закономірностей у її розвитку. Перш за все, це відносна само-

173 Окремі типи наукових шкіл рідко існують у «чистому» вигляді. В реальному житті одна і та ж школа може представляти собою різні типи на різних етапах свого існування.

174 Волколуп О.В. Современные проблемы формирования и становления научной школы // Школы и направления уголовно-процессуальной науки./Докл. и сообщ. на учр. конф. Международной ассоциации содействия правосудию. Санкт-Петербург, 5-6 октября 2005 г./Под ред. А.В. Смирнова. – СПб., 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iuaj.net/lib/konf-MASP/volkolup.htm>. – Заголовок з екрана.

стійність наукової школи, яка зумовлюється певною централізацією наукових досліджень, що відбуваються у єдиному колективі вчених, за допомогою єдиного методологічного інструментарію і викристалізують єдині результати як частку нового наукового знання, реалізуючи новаційну та дослідну функції школи.

Наступність у праві, в тому числі кримінальному, виступає як закономірність його розвитку, руху, об'єднує в єдиний процес минуле і сучасне, а тим самим і майбутнє¹⁷⁵. Наука, яка досліджує кримінальне право в найширшому його розумінні, в розумінні кримінально-правової системи, сама виступає частиною цієї системи і підкоряється прояву закономірності наступності.

Наступність у науковому знанні, виявляючи себе у співвідношенні незмінного і мінливого, вибираючи ті цінності, без яких буття не можливе, і разом з тим вдихаючи в них нове життя, відкриває нові, раніше не реалізовані можливості, накопичує і дає енергію сходження новим науковим результатам. Рухаючись вперед, наука не тільки створює нове, а і неминуче переоцінює старе, пережите. Як зазначав В. І. Вернадський, «хід часу і робота наукової думки вічно і постійно здійснюють переоцінку цінностей у науковому світогляді. Минуле наукової думки бачиться нам щоразу в абсолютно іншій і новій перспективі»¹⁷⁶.

Кожен крок науки готується попереднім етапом і кожен її наступний етап закономірно пов'язаний з попереднім. Однак наступність не є простим перенесенням старих ідей у нову епоху, пасивне запозичення. Кожне наукове дослідження не тільки шлях до нового, а й збереження старого у новому, забезпечення єдності нового та попереднього досвіду¹⁷⁷. Наступність обов'язково включає в себе момент критичного аналізу і творчого перетворення. Наступність у науці – це діалектичний взаємозв'язок традиції і новації, старого і нового. Як не парадоксально, але новації виростають з традицій, перебувають у них в зародку, і одночасно тільки вони і дають життя традиції: все позитивне і цінне, що було в традиціях, в «знятому» вигляді залишається в новаціях. Життєздатність наукових традицій укорінюється в їх подальшому розвитку наступними поколіннями вчених у нових умовах. Дбайливе ставлення до старого і почуття нового – ось ті основи, на яких існує наука.

Діалектика співвідношення традиції і новації, дослідження механізмів формування і росту наукового знання породила в наукознавстві низку концепцій розвитку науки, які в цілому зводяться до двох основних напрямів – еволюційного та революційного. Широковідома концепція Т. Куна щодо наукових революцій, згідно з якою наукова революція руйнує зв'язок між старим і новим знанням, нова парадигма скасовує попереднє знання і наступність у науці порушується

175 Бажанов М. И. Избранные труды [сост.: В. И. Тютюгин, А. А. Байда, Е. В. Харитонов, Е. В. Шевченко; отв. ред. В. Я. Тацкий]. – Харьков: Право, 2012. – С. 456.

176 Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981 – С. 191.

177 Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика: монографія. – Х.: Право, 2013. – С. 16.

ся¹⁷⁸, потребує особливого осмислення саме в умовах дискусії навколо «кризи» сучасного кримінального права.

У цій ситуації хотілося б погодитися з тлумаченням наукових революцій В. І. Вернадським, який вважав, що наукові революції – це природний, закономірний процес розвитку науки, що періоди спокійної творчості змінюються періодами «вибухової хвилі наукової творчості», адже наукова думка має свою власну швидкість руху, і головною ознакою таких революційних періодів є те, що вони мають творчий, а не руйнівний характер, що старе знання освітлюється новим розумінням. «Можна говорити – писав він, – про вибух наукової творчості, що проходить у міцних та стійких не зруйнованих межах, раніше створених»¹⁷⁹. Отже, місце і роль приватних засад у кримінально-правовому регулюванні, ідеї Просвітництва у кримінальному праві, включеність кримінально-правової науки в соціальний дискурс – всі ці питання на сучасному етапі зумовлюють вихід на інший пласт роздумів, коли той самий матеріал завдяки новим методологічним установкам по-новому організується, веде до нових результатів, здобуває в осмисленні відомих фактів нові знання.

З розвитком науки розуміння минулого змінюється, і кожне покоління відкриває в цьому минулому нові риси. «Історик, – зазначав В. І. Вернадський, – виступає не в ролі пасивного реєстратора подій, а у ролі дослідника, що створює предмет свого вивчення, формулює питання, що підлягають з'ясуванню. Він знову, під новим кутом зору, з певною цільовою установкою прочитує старі матеріали про минуле, мобілізує нові, щоб отримати відповіді на поставлені ним питання»¹⁸⁰.

Певна актуалізація проблем генезису науки спостерігається і в сучасних кримінально-правових дослідженнях¹⁸¹. Проте, як зауважує проф. П. С. Берзін,

178 Кун Т. Структура научных революций. – М.: АСТ, 2009. – 310 с.

179 Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981 – С. 233.

180 Там само. – С. 29.

181 Див.: Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834-1960 роки): історико-правове дослідження: Монографія. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – К.: ВД «Дакор», 2012. – С. 1144; Галабала М. В. Розвиток науки кримінального права України в період після відновлення державної незалежності (питання Загальної частини): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2013. – 261 с.; Діденко В. П. Історія кримінального права України: монографія; Міжнародна академія фундаментальних основ буття. – К.: Аванпост-Прим, 2009. – 164 с.; Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): моногр.: [у 2 т.]. – К.: Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство. – 448 с.; Костенко О. М., Кваша О. О. Розвиток кримінально-правових ідей в Україні з кінця VIII до початку XX століття // Антологія української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес. – К.: ВД «Юридична книга», 2004. – С. 8-46; Нариси життя і творчості українських та російських вчених-правників XVIII-XXI століть (спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право): бібліографічно-довідкове видання/автори-укладачі: В. В. Лень, О. І. Немченко, В. В. Шаблюстий, Г. Є. Болдарь; за заг. ред. В. В. Лєня. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2012. – 352 с.; Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред.

«справжніх молодих дослідників історії науки кримінального права в Україні бракує... тому ми й досі не маємо системно викладеного дослідження історії української кримінально-правової думки»¹⁸².

Авжеж, наука кримінального права не може бути ізольована від тих цінностей, які вироблені попередниками. Дослідження наукового спадку в цій галузі відкриває широкі можливості, що показують нові зв'язки між відправною точкою дослідження та її багатим оточенням. Наукові дослідження попередніх поколінь, маючи власну аксіологічну суверенність, разом з тим представляють цінність для послідовників як фундамент, від якого вони відштовхуються у власних наукових пошуках. Перспективними в цій сфері є дослідження, пов'язані не тільки із суворим відтворенням хронологічного порядку виникнення та існування певних теорій і поглядів, які становлять «емпіричний матеріал» історії науки, а і з виявленням (завдяки об'єднанню пізнавальних методів, наприклад, історичного, компаративістського та системно-структурного, у певні методологічні блоки) шляхів і закономірностей у розвитку наукового знання, здійсненням порівняльно-генетичного аналізу наукового світогляду у сфері кримінального права і вивченням взаємодії кримінально-правової науки з іншими формами суспільної свідомості та соціальної практики.

Вирішити задані завдання науки не можливо зусиллями однієї особистості. Тут потрібне не просто об'єднання зусиль багатьох криміналістів, а системна робота вчених, за якими стоїть потужна культурна традиція. Необхідна багата наукова культура, яка дозволяє уникнути скептичного заперечення, ігнорування наукових традицій і досвіду, вберегти від розривів конструктивний спадкоємний зв'язок з науковим доробком, що становить основу процесу збагачення та розвитку науки. Таким важливим культурним середовищем, спроможним досягнути зазначені цілі, виступають саме наукові школи у кримінальному праві.

У функціонуванні наукових шкіл, побудованих на взаємодії різних поколінь, створення нового знання органічно пов'язане з відтворенням наукової спільноти. Це дозволяє уникнути повної «відірваності» у поглядах вчених одного покоління від іншого. «Наявність у досвідченого вченого свого особистого стилю – як зазначає Д. Равец – ... дає підстави говорити про передачу стилю майстра учням, конструювати інтелектуальні генеалогії: щоб зрозуміти зміст роботи вченого,

В. Я. Тація, В. І. Борисова. – 1240 с.; Тація В. Я., Сташис В. В., Баулін Ю. В. Новий Кримінальний кодекс України в контексті сучасної кримінально-правової думки. // Антологія української юридичної думки: в 10 т. – К., 2005. – Т. 10: Юридична наука незалежної України. – С. 591-626; Харитонova О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія. – Х.: Право, 2010. – 252 с.; Хилук С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання особливої частини): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2008. – 16 с.

182 Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834-1960 роки): історико-правове дослідження: Монографія.. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – К.: ВД «Дакор», 2012. – С. 34.

доцільно згадати, хто вчитель його учителя»¹⁸³. Спілкування «вчитель-учень» дає можливість засвоїти не тільки кримінально-правові ідеї, а і так зване «неявне знання», що складає частину професійної підготовки вченого¹⁸⁴.

Разом з тим, пасивність у освоєнні успадкованого матеріалу – це неможливість мислити оригінально, безбарвність індивідуального начала вченого, відсутність головної пружини творчої активності суб'єкта науки. Істинний майстер ніколи не відводить учням роль пасивних накопичувачів наукових смислів. Для нього ідеалом є творчі стосунки між суб'єктами наукової діяльності. Наявність учнів дає творчо мислячому вченому можливість активізувати свою діяльність, зосередити увагу на нових актуальних проблемах.

Очевидно, що формування наукової школи – не одномоментний акт, для її становлення необхідно, мінімум, два, а то й три покоління вчених¹⁸⁵. Кожне нове покоління не тільки зберігає найкращі риси наукової школи, закладені вчителями, а й робить свій внесок в її формування, забезпечуючи мобільність школи по відношенню до нових знань, що з'являються і, водночас, її стійкість до умов, що змінюються. Тут треба розуміти, що наукова школа принципово відкрита для будь-яких новацій, але якщо вони не зачіпають, так би мовити, коріння її наукової культури, адже наукова школа реалізує свою освітню функцію як особливе культурно-освітнє середовище, орієнтоване на зберігання та розповсюдження значущих ідеалів наукової діяльності, етичних цінностей наукової молоді. Важливим моментом тут виступає самоідентифікація вченого як представника даної наукової школи. Водночас необхідно розуміти, що наукова молодь дорослішає, виростають «зрілі», досвідчені вчені, яким школа повинна забезпечити наукову кар'єру. Вихід з цієї ситуації – формування нових «дочірніх» шкіл, які очолюють учителі – в минулому учні «материнської» школи.

І, врешті-решт, закономірністю розвитку наукової школи виступає її взаємодія з так званим «опонентним колом» – колом «значущих інших», полеміка з якими регулює діяльність наукової школи та її представників. У сучасних умовах, коли мова йде про формування світової науки в різних її іпостасях: як сукупності знань, зразків комунікації, типів взаємодії професіоналів, – надзвичайної гостроти набувають питання, пов'язані з транснаціональним характером науки. Такий феномен сучасності, як глобалізація, безумовно, розширив можливості сучасних вчених для отримання актуальної наукової інформації, розширив коло професійного спілкування, надавши ученим змогу в повну силу відчувати органічну властивість науки – її «безмежність», транснаціональність. Сучасне

183 Равец Д. Р. Научное знание и его социальные проблемы // Науковедение за рубежом. Наука и общество. Реферативный сборник / Гл. ред. А. М. Кулькин, пер. Е. Б. Рашковского. – М., 1975. – С. 95.

184 Мирская Е. З. Научные школы как форма организации науки. Социологический анализ проблемы. – Науковедение. – 2002. – № 3. – С. 11.

185 Добрецов Н. Л., Молодин В. И., Ермиков В. Д., Притвиц Н. А. Научные школы Академии наук как инструмент сохранения научного потенциала (на примере СО РАН). // Науковедение. – 2003. – № 1. – С. 75.

суспільство дедалі частіше називають інформаційним, а його головною ознакою називають принципову зміну ролі інформації¹⁸⁶. Разом з тим, деякі автори небезпідставно наголошують на тому, що поширення інформаційних технологій призводить до виникнення деяких латентних тенденцій, які можуть виявитися небезпечними для науки¹⁸⁷. Зокрема, як це не парадоксально, йдеться про ослаблення універсалізму ученого, адже цілеспрямований комп'ютерний пошук різко скорочує спонтанну можливість ознайомлення з «непередбачуваною» науковою інформацією, що доволі часто виникає при роботі з друкованими виданнями. Віртуальні групи наукового спілкування, що легко утворюються на основі спільності професійних інтересів, об'єднують все більш «гомогенізовані» колективи, де скорочується можливість «перехресного запилення» – одного з основних стимуляторів розвитку наукового знання, що призводить до ефекту все наростаючої анклавної (частковості) у пізнавальній діяльності.

Очевидним також є і те, що в XXI ст. розвиток суспільства все більше залежить від соціальних, інформаційних, культурних, політичних і т. п. інновацій. Відповідно, «...у вихідній точці технологічного трансферу опиняються соціальні й гуманітарні науки, науки про поведінку... серед великої кількості життєво важливих проблем, що стоять перед суспільством, головна увага приділяється тим з них, для вирішення яких політики володіють ефективними інструментами та ресурсами...»¹⁸⁸. Згадана теза підкреслює особливу значущість в сучасних умовах саме правової науки, в якій важливе місце посідає кримінально-правова наука, адже вона досліджує злочин та його правові наслідки, пропонуючи політикам дієві інструменти впливу на ці явища. У зв'язку з цим діяльність наукових шкіл, що мають предметом своїх досліджень кримінальне право у всіх його проявах, має непересічне значення для створення суспільства, яке забезпечує всебічний захист найбільш значущих суспільних відносин, створення «культури інновацій», де на перший план виступають процеси кооперації і взаємодії, між суспільством і політикою, зокрема.

Думається, що вироблення ефективної політики, перш за все – кримінально-правової як важливого орієнтиру суспільної думки і суспільної поведінки, можливе за допомогою таких впливових і авторитетних суб'єктів зміни правового ландшафту, як наукові школи у кримінальному праві. І, в першу чергу, вагомим важелем впливу в цій сфері, як не дивно, залишається науково-освітня школа, оскільки саме в процесі освітньої діяльності відбувається формування бази теоретичних знань, практичних умінь і уявлень про цінності правової культури у слухачів школи, які в подальшому будуть реалізовувати набуті

186 Карчевський М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2013. – 36 с.

187 Мирская Е. З. Наука в информационном обществе: новые возможности и проблемы // Информационное общество. – 2005. – Вып. 5. – С. 4-7.

188 Мирский М. Я., Барботько Л. М., Борисов В. В. Научная политика XXI века: тенденции, ориентиры и механизмы // Науковедение. – 2003. – № 1. – С. 9.

навички в процесі законотворчої та правозастосовної діяльності. В цьому сенсі надзвичайно точною представляється тріада «Наука. Політика. Закон.», яка, на думку сучасних дослідників, має бути покладена в основу алгоритму кримінально-правової політики: від наукової ідеї через політичну підтримку до закону¹⁸⁹. Тобто через «освітній канал» наукової школи до політичних еліт і звідти в кримінальний закон і до правозастосовувача.

Що ж до дослідницької школи, то вона, реалізуючи дослідницьку функцію, впливає на кримінально-правову політику, здійснюючи, зокрема, наукове обґрунтування, підготовку та наукову експертизу законопроектів. Так, наприклад, підготовлений колективом учених, які представляють харківську школу кримінального права, проект КК України 2001 р. (який часто називають «харківським»), представляв собою системний, внутрішньо узгоджений акт, автори якого прагнули уникнути «уриччатості» у підготовці цього документа. У той же час сучасна кримінально-правова політика, що реалізується українським законодавцем, призводить до втрати кримінальним законом якості системного акту, хоча цілком очевидно, що «якість і стабільність кримінального закону визначаються його науковою обґрунтованістю і логічно витриманою концептуальною основою»¹⁹⁰.

Протистояти подібним руйнівним впливам наука може лише за умови об'єднання свого «фронту». Відзначаючи роль національних шкіл у формуванні кримінально-правової політики, необхідно підкреслити велике значення взаємодії різних наукових шкіл у масштабах національної науки, в результаті чого розвивається доктрина кримінального права як частина науки кримінального права, яка є загальновизнаною і, в силу даної обставини, використовується в процесі правотворчості й реалізації права. Як зазначають дослідники, «доктринальні положення, хоча і не є загальнообов'язковими, однак через свою переконливість, обґрунтованість, наукову істинність широко використовуються в юридичній і, зокрема, правозастосовній практиці»¹⁹¹. В цьому аспекті зростає значення доктрини для формування системи джерел кримінального права¹⁹²; крім

189 Баулін Ю., Пономаренко Ю. Наука. Політика. Закон // ЮВУ. – 2009. – № 43. – С. 6.

190 Рарог А. И. Уголовно-правовая наука и качество уголовного закона // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму, 23-24 вересня 2011 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 339.

191 Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз; наук. ред. О. В. Петришин. – Х.: Юрайт, 2012. – С. 66.

192 Див.: Кузембаев А. С. Доктрина в системе источников уголовного права // Актуальні проблеми держави і права: 36. наук. праць/редкол.: С. В. Ківалов (гол. ред.) та ін. – Одеса: Юридична література, 2010. – Вип. 55. – С. 107-112; Куцевич М. П. Місце доктрини в системі джерел кримінального права України // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20-21 травн. 2011 р./редкол.: Г. Є. Болдарь, А. О. Данилевський, О. О. Дудоров та ін.; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. – С. 274-277; Костенко О. М. Кримінальний кодекс і доктрина // Право України. – 2004. – № 7. – С. 43-47.

того, національні школи кримінального права одним з напрямів свого розвитку можуть обрати вектор інтенсифікації дослідницької діяльності фундаментального характеру, включаючи розробку проблематики кримінально-правового прогнозування, вироблення стратегічних і тактичних рішень у сфері організації боротьби зі злочинністю¹⁹³.

Що стосується школи-напряму, то під нею, вважаємо, слід розуміти не стільки соціологічно ідентифіковане співтовариство вчених, скільки певну когнітивну структуру ідей та отриманих результатів. У епоху розвитку глобальних інтеграційних тенденцій, коли «теорія кримінального права почала переміщуватися з національного на світовий рівень»¹⁹⁴, значення шкіл-направів, вважається, полягає в тому, щоб вийти за межі національних уявлень в питаннях оновлення ідей та методології наукових досліджень, забезпечити формування єдиної системи цінностей, єдиного світобачення, єдиних правових нормативів, що реалізовуватимуться в узгодженій кримінально-правовій політиці, яка задовольнятиме інтереси як усього світового співтовариства, так і окремих держав.

У зв'язку з вищевикладеним, основними завданнями, які стоять перед вітчизняними науковими школами в кримінальному праві, бачаться такі:

1) озираючись на історію розвитку вітчизняної науки кримінального права, спробувати винести з неї уроки, усвідомити природний хід її розвитку зі збереженням наступності, широким і повним використанням її найбагатших ресурсів, природнім відбором найціннішого. Збереження значного позитивного досвіду здатне подолати так звану кризу екології наукової культури, попередити здійснення «квазі-досліджень». Думається, наукові школи являють собою, у певному сенсі, «аварійні системи», які включаються для збереження кореневої системи науки. Будучи принципово відкритими для будь-яких новацій, школи разом з тим забезпечують відтворення позитивних цінностей минулого;

2) виконуючи завдання відтворення фундаментального, базового знання, наукові школи повинні також бути і полем для експериментів, для розвитку потенціалу нових напрямків, так званого «*risky thinking*», «провокативного мислення», здатного відповідати на виклики сучасності. Завданням наукових шкіл є розвиток нових ідей, прирощення нових смислів, вибудовування нової системи кримінально-правової науки, предметом якої є кримінально-правова система, що розвивається. Кримінально-правова наука, будучи пов'язаною з найбільш небезпечними проявами деструктивних засад у суспільних відносинах, як не парадоксально, може бути синтезуючим цілим, в якому широкий

193 Таций В. Я., Борисов В. И. Современная политика Украины в сфере борьбы с преступностью: формы реализации и приоритетные направления // Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели: материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая-1 июня 2012 года). – Москва: Проспект, 2012. – С. 433.

194 Комиссаров В. С., Степанов-Егиянц В. Г. Второй созыв международного форума преступности и уголовного права в эпоху глобализации // Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию: материалы VI Российского конгресса уголовного права (26-27 мая 2011 года). – М.: Проспект, 2011. – С. 489.

діапазон проблем тим не менш об'єднаний загальним началом, сфокусованим на сверхфункції – охороні суспільства від злочинних посягань та забезпечення його цілісності.

3) розвиток «просвітницького» напряму діяльності наукових шкіл. Вважається, що певний опір, який зустрічає ряд нових наукових ідей у законодавчому, правозастосовчому і в цілому в суспільному середовищі, пов'язаний з тим, що проблеми сучасного суспільства полягають не в тому, що суспільство до прийняття певних ідей не готове, а в тому, що відсутні або занадто слабкі канали зв'язку між науковим знанням і самим суспільством. Завданням наукової спільноти у кримінально-правовій сфері на даному етапі повинен стати вихід з «кокону» власного замкненого середовища і трансляція своєї позиції у суспільство за допомогою нових розширених технологічних можливостей сучасного світу (зокрема, з питань впровадження у вітчизняну кримінально-правову систему поняття «кримінальний проступок», визнання юридичних осіб суб'єктами злочину, розширення заходів реагування держави на злочин, правової бази співробітництва з Міжнародним кримінальним судом тощо).

4) на тлі інтенсифікації процесу взаємодії і взаємовпливу різних наукових шкіл посилення універсалізму вчених, їх здатність до універсального функціонування на декількох дослідних майданчиках, подолання розриву між фундаментальним знанням і практичними навичками. Природна конкуренція між школами значно збагачує зміст їх досліджень і слугує джерелом енергії для розвитку. Завдання кожного вченого, що займається кримінально-правовою наукою – сприйняти культуру цієї науки, почати говорити з представниками інших шкіл та інших форм наукового співтовариства однією мовою, застосовувати ідеї, що походять з одного розділу цієї науки, до завдань іншого. Цінності інноваційності, принципівості та самостійності, культивовані у наукових школах, повинні певним чином співвідноситися з цінностями толерантності. Моментальне схоплювання «ядра» проблеми, досліджуваної кількома школами, концептуальне мислення з великою інтуїцією і швидкою реакцією на найбільш гострі питання, осмислення чужого досвіду і передача свого – і це лише частина завдань, які повинен вирішувати сучасний універсальний вчений-криміналіст.

2.7 Новітні тенденції кримінально-правових науково-освітніх проєктів, навчальної та навчально-методичної літератури

Сучасні тенденції розвитку суспільства кардинально реформують роль освіти і знань. Адаптація до змін у сучасному світі веде до радикально нових тенденцій у розумінні та функціонуванні освіти як такої. Інтернет, можливості дистанційного навчання і пов'язані з цим технологічні інновації, інформатизаційний бум, різке зростання соціальної динаміки і зміна соціокультурного контексту, учнівська та викладацька мобільність тощо генерують потребу у переосмисленні відповідей,

які сфера освіти здатна надати викликам сьогодення. Вплив кримінально-правової науки на характер освітніх процесів не може залишатися осторонь від згаданих тенденцій. Нова інтерпретація основних компонентів освіти у галузі кримінального права, уточнення її функцій, «свіже» осмислення змісту і якості навчання, зміна відповідних пріоритетів освіти ведуть до необхідності пошуку оновлених підходів до розуміння змісту і призначення навчальних проєктів в цій царині.

Так, у передмові до навчального посібника «Кримінальне право України. Загальна частина», підготовленому за редакцією В. М. Трубникова, йдеться про необхідність «відходу від сформованих стереотипів розробки підручників з кримінального права», лунають заклики про «необхідність налаштуватися на нову парадигму, на нові поняття... поступово міняти наше мислення та світогляд»¹⁹⁵. Авторський колектив підручника «Українське кримінальне право. Загальна частина» за ред. В. О. Навроцького здійснив спробу створити підручник, в якому немає «одно-стороннього» викладу матеріалу, показана альтернативність думок та підходів до певних кримінально-правових проблем, що надасть можливість майбутнім фахівцям не лише знати чинне право, а і прогнозувати його розвиток, самостійно опановувати законодавчі новели¹⁹⁶. Закликають студентів до творчого мислення і автори підручника «Кримінальне право (Особлива частина)» за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського, мовляв, кожен студент має бути творцем, не задовольнятися азбукою, закладеною в підручнику, а йти далі, критично оцінювати прочитане та існуючу практику¹⁹⁷. Цікавим досвідом у сфері освітньої наукової діяльності серед студентів є також практичні посібники, підготовлені учасниками гуртка з кримінального права під керівництвом Ю. В. Гродецького, де студенти здійснили аналіз постанов Пленуму Верховного Суду України з метою виявлення протиріч в аналогічних правилах кримінально-правової кваліфікації, які закріплені щодо різних злочинів¹⁹⁸. Поняття, система і значення теорії кваліфікації з широким залученням матеріалів судової та слідчої практики запропоновано до уваги читачів підручника «Теорія кваліфікації злочинів» авторства В. В. Кузнецова, А. В. Савченка за загальною редакцією В. І. Шакуна¹⁹⁹. Важливість якості юридичної освіти для успішного розвитку демократичного суспільства і необхідність оновлення змісту та методики

195 Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник/[В. М. Трубников, Я. О. Лантінов, О. М. Храмцов та ін.]; за заг. ред. В. М. Трубникова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 8.

196 Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник/за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 10.

197 Кримінальне право (Особлива частина): підручник/за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1 – Луганськ: видавництво «Елтон – 2», 2012. – С. 9; Кримінальне право (Особлива частина): підручник/за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – [2-ге вид.] – К.: ВД «Дакор», 2013. – С. 14.

198 Кваліфікація за ознаками складу злочину (аналіз постанов Пленуму Верховного Суду України): практ. посібник. – Х.: Точка, 2011. – 132 с.; Правила кримінально-правової кваліфікації у постановах Пленуму Верховного Суду України: практ. посібник. – Х.: Видавництво «Фінарт», 2012. – 196 с.

199 Теорія кваліфікації злочинів: Підручник/За заг. ред. д.ю.н., проф. В. І. Шакуна. – 4-е вид., перероб. – К.: Алерта, 2012. – 316 с.

викладання правничих дисциплін підкреслює підтримка Координатора проектів ОБСЄ в Україні низки навчальних проектів. Зокрема, цікавим досвідом такого роду став навчальний посібник «Загальна частина кримінального права Англії та США», підготовлений Ю.Г. Старовойтовою з посиланням на ключові судові рішення у кримінальних справах²⁰⁰; новаторськими науковими та навчально-методичними підходами характеризується навчальний посібник «Кримінальне право» О.О. Дудорова, М.І. Хавронюка, де авторами запропонована оригінальна структура викладення матеріалу, широко застосовані ілюстрації – приклади з історії кримінального права, судової практики, у т. ч. практики Європейського суду з прав людини, статистичні дані, таблиці та схеми, наведено аналогії із законодавством інших держав, здійснено рекомендації читачам для ознайомлення з творами класичної художньої літератури, документальними та художніми фільмами, де наявні цікаві юридичні казуси та роздуми²⁰¹.

Видається, що розвинена на студентській лаві здатність мислити критично, проявляти творчі підходи до розв'язання поставлених завдань, самотуність, оригінальність мислення відіграють значну роль у практичній діяльності «випускників» науково-освітніх шкіл. Не можна також забувати і про те, що кадровий потенціал самих наукових шкіл формується багато в чому завдяки студентським кримінально-правовим дослідженням. Студентська кримінально-правова наука, незважаючи на те, що «продукти» її життєдіяльності не настільки значні, як «продукти» науки «дорослої», сприяє формуванню дослідницької культури молодих вчених, які за своєю притаманні школі традиції, цінності інноваційності, принциповості та самостійності наукового мислення, викристалізовує коло тих осіб, які вирішують присвятити своє життя науковим пошукам в кримінально-правовій галузі. Очевидно, що далеко не всі зі студентів, що беруть участь в науковому житті певної кримінально-правової школи, пов'язують свою долю з наукою. Але вони вчаться головному – концептуальному мисленню, здатності осмислювати «чужий» досвід і передавати свій, взагалі, в цілому – сприймати багату культуру кримінально-правової науки.

Зазначені тенденції у розвитку освітніх проектів наукових шкіл, поза сумнівом, являють собою прогресивне явище. Прекрасно, що науково-освітня школа плекає послідовників, здатних відповідати на виклики сучасності, мислити «провокативно» і яскраво, вільних від певної наукової догматики. Однак тут, водночас, необхідно і застерегти від того, щоб у гонитві за високими ідеалами «багатоманітності поглядів», «свободи мислення» і «критичного оцінювання» не втратити ту частину майбутнього професіоналізму, яка являє собою, якщо можна так сказати, «ремісництво» в юридичній професії, розуміння і глибоке засвоєння тих простих основ, своєрідних «технічних можливостей», які складають базовий рівень підготовки фахівця. Умовно кажучи, в мистецтві юридичної професії має

200 Старовойтова Ю. Г. Загальна частина кримінального права Англії та США: [навч. посіб.]. – К.: Атіка, 2012. – 104 с.

201 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник/За заг. ред. М.І. Хавронюка. – К.: ВАІТЕ, 2014. – 944 с.

2.8 Транснаціональний характер розвитку сучасної кримінально-правової наук

бути і банальне «ремесництво», «немистецтво в мистецтві», яке зовсім не означає, що втрачений творчий початок. Навпаки, науково-освітнє середовище має виступати унікальним сховищем, що забезпечує збереження наступності у розвитку теорії та практики кримінального права, зберігає позитивний досвід, відтворює позитивні цінності минулого, дає стійку просту основу кримінально-правових знань. При цьому простоту не слід змішувати з примітивністю, адже простота – це, швидше, ясність і логічна стрункість, мінімалізм як синонім досконалості, та сума знань і навичок, на яку можна «нарощувати» все.

Стратегічні плани розвитку науково-освітніх шкіл мають бути пов'язані з всесвітнім, міжкультурним, глобальним виміром. При цьому освіта, зокрема, в її кримінально-правовому аспекті, може стати на даному історичному етапі важливим інструментом дипломатії, вагомим чинником у сфері гарантування національної безпеки. У сучасних умовах світового правопорядку неможливо применшити значення «м'якої сили» освіти та науки, якою держави прагнуть отримати вплив та визнання. З цієї точки зору сучасні тенденції в характері навчальних процесів в цій галузі дають надію на формування нового покоління, позбавленого «розумового провінціалізму», сприяють не популяризаторству знань як таких, а сумісній роботі, глибокій, осмисленій, над проблемами сьогодення. В кримінальному праві, що вивчає «вододіл» між протиправною та правомірною поведінкою, найбільш загальною інтенцією сучасності є пошук балансу між безпекою та свободою, і завданням такої роботи є забезпечення цього балансу.

2.8 Транснаціональний характер розвитку сучасної кримінально-правової науки

Обговорюючи статус сучасної кримінально-правової науки, необхідно пам'ятати про те, що наука з самого часу її народження – це сфера діяльності, яка об'єднує, цементує людство, вона в цілому завжди виконувала і виконує об'єднуючу роль, досліджуючи єдині явища і поняття, і в цьому проявляється її безмежність, транснаціональність. Сьогодні, коли на перший план вийшла тема глобалізації, поруч з проблемою диференціації наукового знання, що століттями супроводжувала науку, отримала загострення і проблема інтеграційних тенденцій, спрямованих на вивчення нових явищ, які відрізняються цілісністю, масштабністю і складною системою взаємовідносин окремих складових частин всього комплексу глобальних проблем. Порівняно новий етап розвитку суспільства, коли центр тяжіння в його динаміці, системах взаємозв'язку, функціонуванні переходить від національних співтовариств до наднаціональних (цивілізаційних, гео економічних, геополітичних, технологічних, екологічних, соціокультурних, інформаційних тощо) потребує нового осмислення таких закономірностей науки.

Слід погодитися з проф. Ю. В. Бауліним, який зазначає, що саме кримінально-правова наука є теоретичною основою розвитку кримінального права, вдо-

сконалення кримінального та суміжного законодавства. І що суспільство очікує від науки кримінального права нового системного продукту, пов'язаного із сучасним розумінням правопорушення і правових наслідків його вчинення. Наука кримінального права, наприклад, могла б досліджувати проблеми узгодження соціально-економічних, політичних, духовних змін у суспільстві з модернізацією сучасного кримінального права, сприяти досягненню згоди суспільства на таке оновлення. Розвиток комплексних, міждисциплінарних досліджень (разом з представниками інших наук, і не тільки юридичних) дозволив би масштабно досліджувати кримінально-правові явища, розробляти нові технології у сфері правозастосування. Необхідно нарешті відмовитися від схоластичних віртуальних досліджень і поставити їх на міцний фундамент кримінальної соціології, прагматизму і здорового глузду. Окремі вчені-криміналісти і їх колективи мають достатні можливості здійснювати вплив на кримінально-правову політику держави, обґрунтовувати моделі вдосконалення кримінального та інших галузей законодавства, покращувати кримінально-правову підготовку спеціалістів, впливати на професійну правосвідомість правозастосовувачів і правову культуру населення²⁰².

При цьому варто зазначити, що глибока трансформація сучасного правового світу пов'язана з відчуттям компресії культур та цивілізацій, тиску і впливу ззовні одна на одну, який відчують існуючі правові системи світу, і вони змушені відповідати тією чи іншою мірою на ці виклики сучасності. Процеси їх взаємодії і взаємопроникнення, осмислення глобалізаційних тенденцій в сучасній кримінально-правовій системі України стають об'єктом вивчення і дискусій в багатьох сучасних вітчизняних кримінально-правових дослідженнях²⁰³.

202 Баулін Ю. В. Уголовное право Украины за последние 10 лет: основные тенденции и перспективы развития [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=159914. – Заголовок з екрана.

203 Див.: Андрушко П. П. Реформа українського антикорупційного законодавства у світлі міжнародно-правових зобов'язань України. – К.: Атіка, 2012. – 332 с.; Баулін Ю. В. О задачах науки национального уголовного права в условиях глобализации // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 259-263; Брич Л. П. Кримінальне законодавство України і практика його застосування у світлі європейських стандартів прав людини // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія юридична. – 2010. – Вип. 51. – С. 315-320; Броневицька О. М. Відповідність кримінального законодавства України чинним міжнародним договорам: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – 18 с.; Галабала М. В. Кримінально-правова наука незалежної України. Проблеми загальної частини: монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 240 с.; Красницький І. В. Поняття, підстави та форми кримінальної відповідальності за кримінальним правом Франції та України: порівняльний аналіз: Автореф. дис. ... к.ю.н./Львівський національний університет ім. І. Франка. – Л.: 2005. – 19 с.; Кучевська С. П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду: автореф. дис. ... /Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л., 2009. – 19 с.; Лизогуб Я. Г., Яценко С. С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: Навчальний посібник/Наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С. С. Яценко. – К.: Атіка, 2005. – 240 с.;

2.8 Транснаціональний характер розвитку сучасної кримінально-правової наук

Спектр думок з приводу сутності і спрямованості глобалізаційних світових тенденцій достатньо широкий, однак в цілому можна говорити про дві найважливіші: «гібридизація», яка передбачає відкритість для змін, для сприйняття позитивного досвіду «іншого», установку на діалог, зближення, не дивлячись на різницю, і навіть «перезавантаження» зони спільних цінностей та смислів; і «анклавізація», коли мова йде про внутрішню замкненість систем, їх орієнтацію на певну ізольованість від зовнішніх впливів, відстоювання власної ідентичності та значущості, посилення гетерогенності такого середовища, активна репрезентація ними своїх культурних цінностей, в тому числі правових, і спроба проникнення в зону спільних цінностей і навіть витіснення з неї її первинного змісту. Як зауважує Ю. Хабермас, міжкультурний дискурс про права людини дійсно зрушив з місця за останні двадцять років²⁰⁴. При цьому, зауважує він, ми повинні підкреслювати єдине походження ліберальних та демократичних цивільних прав і систематичний зв'язок між ними та базовими соціальними і культурними правами²⁰⁵.

Як бачимо, глобалізація не перетворила світ на одноманітний та «плаский». Відмінності не лише залишаються, але і посилюються, оскільки культурна приналежність важлива для самоідентифікації. Однак у праві, видається, подібну ситуацію слід розглядати в тому сенсі, що правила стають універсальними не в розумінні того, що вони єдині для всіх і єдино правильні, а в тому сенсі, що правові інструменти, які раніше були притаманні різним правовим системам, відтепер стають загальними, тобто з цього переліку інструментів кожен обирає, за необхідністю, те, що йому потрібне в даний момент, щоб ефективно врегулю-

Лиховая С. Я., Ковтун А. И. Глобализация и уголовное право: «за» и «против» // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 333-336; Навроцький В. О. Кримінальне право України в епоху глобалізації // Геополітика України: історія і сучасність. – 2010. – Вип. 2. – С. 40-48; Орловська Н. А. Осудність та її види: порівняльний аналіз законодавства України та інших держав: Автореф. дис. ... к.ю.н./Одеська національна юридична академія. – О., 2001. – 20 с.; Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне кримінально-правове дослідження: Монографія. – К.: КНТ, 2007. – 596 с.; Старовойтова Ю. Г. Загальна частина кримінального права Англії та США: [навч. посіб.]. – К.: Атіка, 2012. – 104 с.; Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: Монографія. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.; Хім'як Ю. Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – 19 с.; Цись Н. І. Імплементация норм міжнародного права у національне кримінальне законодавство України (Загальна частина): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – 23 с.; Хилюк С. В. Nulla poena sine lege як складова принципу законності в практиці Європейського суду з прав людини // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р./редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 649-653.

204 Хабермас Ю., Фукуяма Ф. Гражданин Европы: только миф? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.intelros.ru/pdf/logos/2012_04/3.pdf. – Заголовок з екрана.

205 Там само.

вати ситуацію. При цьому необхідно пам'ятати, що успіху у праворегулюванні можна досягти лише за умови вірного співвідношення легітимності, що досягається через демократичні процедури, та ефективності як здатності проводити чітку послідовну лінію запланованих кроків на науково обґрунтованих засадах, зберігаючи баланс між двома цінностями: свободою та безпекою.

Особливого значення тут набуває саме наука кримінального права, оскільки, будучи за своєю природою транснаціональною, торкаючись найважливіших сфер життєдіяльності суспільства, вона органічно схильна до міжнародної інтеграції. Очевидно, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології створили глобальні можливості для широкого наукового співробітництва, яке не обмежене ні відстанями, ні державними кордонами, і яке легко здійснюється в режимі реального часу. Разом з тим, транснаціональність науки з точки зору когнітивної, пізнавальної стикається з реаліями науки як соціального інституту, яка в дійсності як світова наука не існує, а організована за національним принципом, ще й в національних межах вона розділена відомчими бар'єрами. Демократична ідея відкритої науки, тобто інтернаціонального використання фундаментального наукового знання, наштовхується на реальність національних витрат на отримання нового знання та його зберігання, тобто інтернаціональні наукові проекти повинні долати відмінності, іноді дуже суттєві, національних інтересів їх учасників²⁰⁶. У зв'язку з цим питання соціальної механіки наукової інтеграції мають стати пріоритетним напрямом наукової політики у державі, зокрема, це повинні бути ефективні механізми підготовки і виконання рішень у цій сфері, відпрацювання формату спільних дій наукової спільноти та влади, підвищення якості досліджень за рахунок підняття престижу дослідницької професії та залучення до неї молодих дослідників, фінансова та політична підтримка зростання наукового потенціалу, створення нових інтегрованих у світовий науковий простір майданчиків для обміну теоретичним та практичним досвідом, посилення інтелектуальної мобільності вчених та підтримка невеликих мобільних дослідницьких груп, укріплення зв'язків між наукою та суспільством, забезпечення етики наукових досліджень.

Відомо, що процеси глобалізації обумовили не тільки появу «нової» злочинності, а й кількісно та якісно змінили міжнародну загальнокримінальну злочинність, призвели до інтернаціоналізації організованої злочинності, до виникнення нової якості злочинів міжнародного характеру. Серед організаційних, економічних, політичних та інших заходів боротьби з цим злом певне місце займають і правові заходи, що вживаються міжнародним співтовариством для запобігання, протидії та контролю «нової» злочинності. Ці заходи підпорядковані глобальній тенденції розвитку права у XXI столітті, а саме зближенню правових систем сучасності, глобалізації правового простору, інтеграції національних правових систем. Відбувається зміна співвідношення національного і міжнародного права,

206 Мирская Е. З. Современные информационно-коммуникационные технологии как средство модернизации отечественной науки // Наукоеведение. – 2003. – № 3. – С. 101.

2.8 Транснаціональний характер розвитку сучасної кримінально-правової наук

зокрема, інтернаціоналізація національного кримінального права, зростає роль міжнародного кримінального права. Обговорюються пропозиції щодо необхідності розробки міжнародного Кримінального кодексу, модельних міжнародних кримінальних законів, міжнародно-правових стандартів у сфері протидії «новій» злочинності²⁰⁷. Пропонуються заходи щодо підвищення ефективності реалізації міжнародних договорів про надання правової допомоги у кримінальних справах з іноземним елементом²⁰⁸. Особливу увагу привертає діяльність Міжнародного кримінального суду та його глобальний вплив на національне законодавство, оскільки ратифікація Римського статуту передбачає прийняття відповідних законів про міжнародні злочини²⁰⁹. Цікавим у цій сфері здається дослідження шляхів та перспектив розвитку органів міжнародної кримінальної юстиції, оскільки процес підписання та ратифікації Статуту МКС виявився достатньо довготривалим та непростим для багатьох держав.

Виникає питання про те, як держава зі своїм механізмом реалізує положення міжнародних кримінально-правових норм, оскільки міжнародне право проникає всередину державної правової матерії і захоплює сферу внутрішньоправового регулювання. Перспективними в галузевих правових дослідженнях вбачаються питання про те, як співвідносити дану галузь права з тими правовими новелами, обов'язками, які виникли у держави на рівні міжнародного спілкування; наскільки чітко на доктринальному та практичному рівнях вибудована концепція співвідношення міжнародного та національного кримінального права; яким чином встановлюються принципи і обсяг праворегулювання в цій сфері; які принципи криміналізації та кримінального переслідування тут встановлені та яким є санкційне забезпечення такого переслідування. У зв'язку з цим досліджуються міжнародно-правові договори та практика Європейського суду з прав людини як джерела кримінального права та їх застосування у судовій практиці²¹⁰. Вивчення потребують також питання ефективності моделей імплементації (інкорпорації, адаптації тощо) міжнародних кримінально-правових норм в національне кримінальне законодавство.

Також увагу сучасних криміналістів привертає така тенденція у розвитку

207 Баулін Ю. В. Вибрані праці. – Х.: Право, 2013. – С. 768.

208 Див.: Гавриш Т. С. Теорія та практика міжнародної правової допомоги в кримінальних справах (проблеми сучасного співробітництва України): Монографія. – Х.: Право, 2006. – 192 с.

209 Див.: Дремина-Волок Н. Международная уголовная юрисдикция и преступления *jus cogens* в контексте императивизации международного права // Право Украины. – 2011. – № 9-10. – С. 226-240; Мохончук С. М. Теоретико-методологічні особливості дослідження системи і складу злочинів проти миру і безпеки людства // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право. – 2011. – Вип. 15, ч. 2. – С. 86-89; Навроцький В. О. Поняття та ознаки міжнародних злочинів // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 437-444.

210 Див.: Андрушко П. П. Международно-правовые договоры и практика Европейского суда по правам человека как источники уголовного права и их применение в судебной практике // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 18-26.

права, як його регіоналізація. Все більшого значення набуває практика Європейського суду з прав людини, важливим джерелом права у Європі стає судовий прецедент, підвищується роль права ЄС у сфері боротьби зі злочинністю, формується загальноєвропейське кримінальне право, міцне міжнародне співробітництво у боротьбі із загальними загрозами кримінального характеру²¹¹. Тобто, можна говорити про певну тенденцію «осьового» формування певних сфер, де створюються міждержавні об'єднання для вирішення проблем, зокрема, міжнародного кримінального права. У подібній ситуації виникають питання про те, як долати конфлікт між глобальним міжнародним кримінальним правом та регіональним міжнародним кримінальним правом, який потенційно може виникнути? Здається, розв'язання такого роду питань може бути змістовним напрямом нових досліджень.

Зрозуміло, що процеси глобалізації, що відбуваються, тісно пов'язані також і з становленням і розвитком порівняльного кримінального права. Звернення до нього є принциповим при формуванні й застосуванні норм міжнародного кримінального права, імплементації норм міжнародного права в національне кримінальне законодавство, а також у процесі так званої регіональної уніфікації права, адже порівняльне кримінальне право спрямоване на пошук та розробку норм та принципів, які носили б всеузагальнюючий характер і сприяли гармонізації права.

Безумовно, глобалізація відбилася на порівняльно-правовому методі, на тому, як має відбуватися порівняння. У сучасній кримінально-правовій літературі зазначається, що, залежно від ступеня узагальнення аналізу, можна говорити про глобальний, національний, інституційний, груповий та мікрорівневий ступені визначення об'єктів кримінально-правового порівняльного дослідження на етапі визначення системи збору даних²¹². Подібний методологічний підхід убезпечує від проведення «квазікомпаративних» досліджень, на тенденцію здійснення яких зауважують деякі російські дослідники, застерігаючи, що порівняльно-правові спостереження стали «модним» напрямом в науці, однак в більшості випадків це здійснюється «для галочки», дисертант відтворює випадково відібрані тексти кримінальних кодексів, при цьому часто за «зарубіжне» кримінальне право видаючи кримінальні кодекси пострадянського простору, які в силу їх історичної спорідненості ведуть не до порівняння різного, а до пошуку частковостей в законодавчому регулюванні; кримінально-правові дослідження полягають лише у відтворенні текстів кримінальних законів без серйозної теоретичної бази; дається взнаки достатньо тривала «вимкненість» вітчизняної науки зі світового кримінально-правового дискурсу, знання про зарубіжне законодавство обмежуються перекладами, що достатньо швидко застаріва-

211 Баулін Ю. В. Вибрані праці. – Х.: Право, 2013. – С. 769.

212 Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – С. 31-32.

2.8 Транснаціональний характер розвитку сучасної кримінально-правової наук

ють, а великий пласт судової практики та доктрини залишаються поза увагою; сподівання «покращити» національне право за рахунок положень іноземного законодавства без урахування соціально-історичної обстановки їх виникнення та функціонування веде до «забруднення» кримінально-правового простору²¹³.

Подібного роду застереження видаються актуальними і для українських реалій. Безумовно, тенденція орієнтації КК України 2001 р. протягом всієї історії його функціонування на міжнародні стандарти та досвід протидії злочинності очевидна. Урахування в КК багатьох міжнародних угод, конвенцій, підписаних Україною, поява у ньому нових складів злочинів відповідно до міжнародних зобов'язань є значним кроком вперед у справі посилення взаємодії зі світовим співтовариством з метою захисту загальноцивілізаційних цінностей. Разом з тим, поява законодавчих приписів, що «під копірку» відтворюють тексти європейських і міжнародних конвенцій, допускає множинне тлумачення цих положень. «Сліпе» копіювання приписів міжнародних документів, навіть якщо вони були успішно реалізовані в інших країнах, поверхневе ставлення до розробки вітчизняних кримінальних законів, в матерію яких ці положення імплементуються, спроби на догоду політичній кон'юктурі просунути якнайшвидше недостатньо підготовлені проекти законів, нехтування науковою спадщиною вітчизняної правової доктрини у сфері дослідження найбільш складних питань є причиною появи сумнівних законів, які не тільки не вирішують існуючих проблем, а й взагалі віддаляють Україну від ідеалів правової держави. Таким чином, завдання наукового співтовариства на даному етапі є вироблення рекомендацій щодо гармонізації вітчизняного і міжнародного кримінального законодавства з урахуванням національних особливостей, оскільки транснаціональна природа правової науки тягне формування певних загальних тенденцій, універсальних принципів загальноцивілізаційного характеру, проте в межах окремих правових культур ці універсалії отримують специфічне заломлення²¹⁴. Завдання науки в цій ситуації – зберегти баланс у співвідношенні універсального і специфічного, віднайти, як на рівні галузевої кримінально-правової доктрини відбиваються вчення про джерела та інтерпретації права, як глобалізаційні процеси динамічно впливають на конфігурацію правових традицій, що відстоюють свої ідентичні риси або по-новому інтерпретують свої фундаментальні засади, яким чином взаємовпливають і взаємозбагачуються існуючі кримінально-правові системи з урахуванням питань ціннісного характеру, коли основою об'єднання різних правових культур, зняття їх протиставлення виступають загальнолюдські цінності, що охороняються кримінальним правом багатьох країн. У зв'язку з цим надзвичайно актуальними стають питання, озвучені проф. Ю. В. Бауліним

213 Есаков Г. А. Сравнительно-правовые наблюдения в структуре уголовно-правовой науки // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 305-307.

214 Тацій В. Інноваційне суспільство: новий виклик правовій науці // Юрист України. – 2004. – № 3. – С. 5.

у доповіді про завдання науки національного кримінального права в умовах глобалізації: «Чи слід зберігати традиційні національно-правові засоби реагування на злочинність чи необхідно прагнути до їх уніфікації? Якщо прагнути до уніфікації, то які цінності необхідно покласти в основу визначення таких заходів? Чи слід за основу взяти загальнолюдські цінності, що гармонічно поєднують в собі чотири основні компоненти: економічний, етичний, емоційний та духовний?»²¹⁵ Здається, саме наука завдяки її транснаціональності здатна віднайти ці точки дотику, які спроможні виконати об'єднуючу роль. Саме вона, завдяки «авторитету розуму», спроможна здійснити такий вплив, підготувати підґрунтя для діалогу світових кримінально-правових систем.

2.9 Диференціація та інтеграція наукового знання у галузі кримінального права

Як відомо, «наука у своєму розвитку проходить декілька етапів, в яких досягнення кожного сприяють диференціації, відбруньковуванню окремих галузей по мірі їх формування та інтеграції як синтезу знань більш високого рівня розвитку і становлення. Такий процес безперервний, що відображує діалектику будь-якого розвитку, хоч і відбувається нерівномірно, стрибками, обумовленими досягненнями різних галузей знань»²¹⁶. Свідченням сказаного є поява та функціонування як самостійної реальності наук порівняльного кримінального права та міжнародного кримінального права, які виступають «презентантами» всього «зрізу» соціально-історичних умов, існуючих на даний момент часу, і коли творча активність суб'єктів науки по осмисленню часових і просторових вимірів реальності породжує нові смисли та нові цінності. Тобто, наповнення певної науки даними інших наук, з якими вона межує, взаємодіє, синтезуючи їх, веде згодом до виділення їх в самостійні галузі знань. Так, наприклад, загальновідомий «генетичний» зв'язок кримінального права з кримінологією, яка як самостійна галузь юридичної науки «вийшла» з кримінального права. При цьому кримінологія спирається на розроблені наукою кримінального права питання злочину, покарання, боротьби зі злочинністю в цілому, і сама збагачує кримінальне право широким комплексом даних про злочинність, її причини, ефективність різних соціально-попереджувальних заходів у боротьбі з нею тощо²¹⁷.

Отже, наука будується вглиб (створюючи нові більш глибокі теорії), і вишир (створюючи нові галузі знань в «точках росту», зонах «зіткнення» з іншими на-

215 Баулин Ю. В. О задачах науки национального уголовного права в условиях глобализации // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 262.

216 Коновалова В. О. Вибрані твори. – Х.: Апостіль, 2012. – С. 32.

217 Панов Н. И. Шур Б. В. Об изучении способа совершения преступления в науках криминального цикла: междисциплинарный поход // Криминалист первопечатный. – 2013. – № 6. – С. 20.

2.9 Диференціація та інтеграція наукового знання у галузі кримінального права

уками). При цьому «інтеграція наук більш яскраво проявляється в такій галузі, як правова наука. ... Правова наука в загальному вигляді акумулює досягнення суспільного розвитку, впливаючи на суспільство в позитивному плані, стимулюючи його до вдосконалення»²¹⁸. І сам процес диференціації не може бути обмежений функцією виділення і виокремлення, поруч з цим йому притаманні також інтеграційні основи, без яких предмет дослідження стає безликим, обмеженим, випадає із загального напрямку розвитку науки кримінального циклу. В цьому плані процеси інтеграції виступають як дві сторони формування нового предмета дослідження, нової науки. Однією з таких сторін є внутрішня сторона – метою інтеграції якої є укріплення взаємозв'язку частин, які створюють внутрішню структуру, взаємозв'язок окремих розділів науки, визначення їх взаємозалежностей та взаємопроникнення, що збагачують²¹⁹.

Подібного роду внутрішні інтеграційні процеси відбуваються і на сучасному етапі розвитку кримінально-правової науки України. Дослідження процесів антропологізації права, осмислення складного феномену прав людини в сучасній правовій науці не можливе без з'ясування самої природи права як загальнообов'язкового соціального регулятора, що охоплює цілу низку більш конкретних функцій, які організують та стабілізують суспільство. Однією з таких функцій, зокрема, є функція охорони найбільш важливих суспільних відносин від суспільно небезпечних посягань, що реалізується завдяки кримінальному праву. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання походження кримінального права, яке традиційно стосується джерела авторитетності права і характеристики інституцій, що забезпечують «дієвість» права. Думається, що вивчення «ембріології» кримінального права в сучасній науці²²⁰ являє собою «прегнантну» (здатну до народження нових ідей) сферу, яка через розуміння глибинної сутності кримінально-правових явищ здатна віднайти ключ до вирішення існуючих кримінально-правових проблем.

До внутрішньої інтеграції та фундаменталізації основ сучасної криміналь-

218 Коновалова В. О. Вибрані твори. – Х.: Апостіль, 2012. – С. 33.

219 Там само. – С. 49-50.

220 Див.: Коваленко В. П. Релігійні витоки кримінального права // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р./редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 187-190; Колос М. І. Теологічні основи кримінально-правової охорони прав і свобод людини в Руській державі // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 1 (5): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12kmivrd.pdf>; Поповченко О., Новіков В. Біблія – джерело кримінального права // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 4. – С. 26-27; Радутний О. Е. Звичай як джерело кримінального права // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 45. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – С. 130-135; Радутний О. Е. Сакральність кримінально-правового простору // Питання боротьби зі злочинністю. – Х.: Право, 2013, Вип. 26. – С. 42-52; Харитонов О. В. Дослідження джерел кримінального права: історія та сучасність // Кримський юридичний вісник. – Сімферополь: Кримськ. юрид. ін.-т ОДУВС, 2010. – Вип. 2 (1). – С. 248-254.

но-правової науки веде і сплеск уваги дослідників до вчення про покарання. Викликають ентузіазм заклики сучасних криміналістів повернутися до витоків теорії кримінального права, від яких, в силу ідеологічної спрямованості, свого часу довелося відмовитися. Йдеться про об'єднання основоположних ідей про покарання в науку про покарання пенологію і виниклу на її основі пенітенціарію²²¹. На думку А. А. Музики, В. Н. Пуйко, в сучасній пенології можна виокремити низку перспективних наукових напрямів, серед яких розвиток теоретичного базису пенологічних досліджень за рахунок розробки поняття «складу кримінального покарання», дослідження проблем цілей і змісту покарання, вивчення взаємозв'язку пенології з іншими науками, що розробляють питання у сфері застосування і виконання покарань (кримінопенологія, пенітенціарна кримінологія) тощо²²². На широкі перспективи розроблення теоретичних засад та практичних напрямів окремої теорії покарання – ювенальної пенології – вказує і Є. С. Назимко, підкреслюючи необхідність її становлення та формування²²³.

Пенологія, вчення про пеналізацію та депеналізацію злочинів як складові науки про покарання не можуть розглядатися у відриві від кримінальної політики та науки, що її вивчає – кримінально-правової політології, яка досліджує процеси розвитку, закономірності та принципи функціонування останньої. Здається, що кримінально-правова політологія є важливим науковим ресурсом, який розробляє орієнтири розвитку кримінального законодавства та практики його застосування.

Крім того, інтеграція науки також має і зовнішній характер, тобто прагнення до подальшого розвитку науки за рахунок виявлення її взаємозв'язків з іншими науками, можливості яких можуть бути адаптовані до потреб даної галузі знань.

Так, наприклад, вкрай важливими в сучасних умовах виступають проблеми взаємодії кримінального права та біоетики, оскільки в цій площині розкривається глибокий зміст кримінально-правових приписів в галузі захисту основних прав та свобод людини. У зв'язку з цим закономірно виглядає актуалізація проблем реформування кримінальної юстиції у світлі біоетичних засад²²⁴. Найбільш розробленою сферою, що отримала біоетичну та кримінально-правову оцінку,

221 Музыка А. А., Пуйко В. Н. Учение о наказании: закономерности и перспективы развития // История развития уголовного права и ее значение для современности: Материалы V Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова 26-27 мая 2005 г. – М.: ЛексЭст, 2006. – С. 353.

222 Там само. – С. 354-358.

223 Див.: Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України (нарис з методології дослідження): монографія/Є. С. Назимко; Донецький юридичний інститут МВС України – Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2014. – 370 с.

224 Див.: Триньова Я. О. Біоетизація системи кримінального права України – основа реформування кримінальної юстиції // Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції [23 травня 2014 року, м. Харків]/МВС України; Харківський нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. – Том I. – Х.: ХНУВС, 2014. – С. 150-153.

2.9 Диференціація та інтеграція наукового знання у галузі кримінального права

є сфера трансплантології²²⁵, наукову зацікавленість викликають проблеми кримінальної відповідальності за незаконне проведення дослідів над людиною²²⁶. Окремої уваги потребують питання співвідношення біологічного та соціального у людині, яке ще не розкрито у всіх своїх взаємозв'язках²²⁷. Подальший розвиток генетики потребує вирішення складних правових питань, що виникають під час маніпуляцій з ембріоном людини, втручання в геном людини, клонування людських істот тощо. Здається, що біоетика і кримінальне право мають цілу низку спільних проблем, розробка яких надзвичайно важлива з точки зору захисту загальнолюдських цінностей. До таких проблем відносяться: визначення меж людського життя; допустимість позбавлення життя людини на її прохання у випадку сильних психічних та фізичних страждань; допустимість і обґрунтованість медичного ризику, експериментів на людині; допустимі маніпуляції з ембріоном людини; межі крайньої необхідності, особливо у сфері трансплантології; можливість і межі втручання у приватне життя особи, лікарська таємниця тощо²²⁸. Унікальним досвідом розвитку подібного напрямку знань є діяльність в Україні інституту медичного і фармацевтичного права та біоетики Академії адвокатури України, де за підтримки Національного комітету з питань біоетики Національної Академії наук України створене Українське Відділення Кафедри ЮНЕСКО з біоетики.

Не менш потужною, з точки зору зростання наукового потенціалу, є сфера взаємодії кримінального та інформаційного права, де на перший план висуваються питання забезпечення інформаційного суспільства за допомогою кримінально-правової політики²²⁹, захисту інформаційної приватності від злочинних посягань²³⁰, охорони інформаційної безпеки кримінально-правовими інструментами²³¹.

225 Див.: Гринчак С. В. Кримінальна відповідальність за незаконну трансплантацію органів або тканин людини: монографія; наук. ред. Л. В. Дорош. – Х.: Право, 2011. – 296 с.; Чеботарьова Г. В. кримінально-правові проблеми трансплантації органів і тканин людини і донорства крові в Україні. – К.: КНЕУ, 2006. – 180 с.

226 Див.: Кримінальна відповідальність за незаконне проведення дослідів над людиною: монографія/В. М. Куц, С. В. Гізімчук, В. О. Єгорова. – Харків: Юрайт, 2012. – 304 с.

227 Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія/Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л.: [ЛНУ ім. І. Франка], 2010. – С. 16.

228 Крылова Н. Е. Уголовное право и биоэтика: вопросы взаимодействия // Соотношение преступлений и иных правонарушений: современные проблемы: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 250-летию образования Моск. гос. у-та им. М. В. Ломоносова и состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова 27-28 мая 2004 г. – М.: ЛексЭст, 2005. – С. 282.

229 Див.: Савінова Н. А. Кримінально-правова політика та забезпечення інформаційного суспільства в Україні. – Київ: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. – 292 с.

230 Див.: Горпинюк О. П. Інформаційна приватність та її захист від злочинних посягань в Україні: монографія/О. П. Горпинюк. – Львів: ПП «Видавництво «Бона», 2014. – 324 с.

231 Див.: Карчевський М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України [Текст]: монографія; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – 526 с.; Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження): Монографія. – К.: Атіка, 2007. – 304 с.

Зазначена сучасними дослідниками загальна тенденція прискорення темпів росту науки в цілому («інформаційний вибух»), особливо в «точках росту», тобто точках взаємодії наук²³², веде до актуалізації міждисциплінарних досліджень. Особливо це стосується наук кримінального циклу, які розробляють різні аспекти проблеми боротьби зі злочинністю, що є для них загальним об'єктом дослідження²³³. Єдність предмета пізнання цього блоку споріднених наук, поза сумнівом, виступає показником їхньої інтеграції та свідчить не лише про їх тісне «зіткнення», але і, певною мірою, про їх перетинання, «переплетення»²³⁴, формування всередині загального предмета специфічних блоків предметності, з чого випливає важливий висновок про ефективність для розвитку цих наук досліджень їх «стикових» проблем²³⁵, які виступають шляхом активної науки.

Концептуальне значення для розуміння процесів аналізу «наскрізних» проблем наук кримінального циклу має висновок, що «наука кримінального права, поєднуючи в собі риси фундаментального та прикладного знання, є по відношенню до кримінології, кримінального процесу і криміналістики фундаментальною наукою, і виступає основою (базою) для усіх наук кримінального циклу. Отже, ці науки знаходяться не лише у відносинах координації, а і у відносинах субординації, причому визначальне значення в їхньому субординаційному відношенні має наука кримінального права. Викладене дозволяє зробити висновок, що у випадку використання положень науки кримінального права іншими науками кримінального циклу, останні при розробці питань, що впливають

232 Современное состояние и развитие криминалистики. Сборник научных трудов/Под ред. Н. П. Яблокова и В. Ю. Шепитько. – Х.: Апостиль, 2012. – С. 55.

233 Панов Н. И. Шур Б. В. Об изучении способа совершения преступления в науках криминального цикла: междисциплинарный подход // Криминалист первопечатный. – 2013. – № 6 – С. 17.

234 Там само. – С. 19.

235 Див.: Голіна В. В. Кримінальне законодавство у системі заходів запобігання злочинності // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 475-478; Данышин І. М. Взаємозв'язок кримінального права і кримінології. // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 24-25 трав. 2005 р.) – Х., 2005. – С. 535-538; Денисова Т. А. Покарання: проблеми кримінологічного обґрунтування та супроводу // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р./редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 552-556; Грошевий Ю., Карпов Н., Стахівський С. Рецензія. Доказування як об'єкт дослідження у кримінальному процесі і криміналістиці // Вибрані праці/Ю. М. Грошевий; упорядники: О. В. Капліна, В. І. Маринів. – Х.: Право, 2011. – С. 629-630; Зеленецький В. С. Свод монографических работ новой научной направленности. – К.: Истина, 2012. – 776 с.; Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 вересня 2013 р.) – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 544 с.; Коновалова В. О., Шепитько В. Ю. Криміналістика в системі наукового знання: сучасний стан та деякі тенденції // Шепитько В. Ю. Вибрані твори.. – Х.: Видавнича агенція «Апостіль», 2010. – С. 12-14; Shepitko M. Investigation of crimes against justice: special knowledge role // A First Printed Criminalist. – 2013. – № 7. – P. 92-99.

2.9 Диференціація та інтеграція наукового знання у галузі кримінального права

з предмета їх дослідження, повинні в цілому, в основі своїй виходити з теоретичних розробок в науці кримінального права»²³⁶. Здається, слід погодитися з думкою, що самостійність певної галузі права не означає її привілейованості, а базовий характер кримінального права по відношенню до інших галузей, що регулюють боротьбу зі злочинністю, виступає гарантом стійкості всієї правової системи²³⁷. При цьому прийняття КПК України 2012 р. надало «свіжого дихання» дискусії про співвідношення матеріального та процесуального права. До нових цікавих висновків у цій сфері могло б призвести звернення до сучасної цивільно-процесуальної науки, де висловлюються застереження, що співвідношення матеріального та процесуального не можливо розуміти спрощено і вважати, що змістом процесу є саме матеріальне право завдяки наявності певних прямих детермінаційних зв'язків, і що матеріальне право без процесуальних гарантій не може бути потенційно реальним та високозначущим²³⁸. Видається, що подібна проблема у сфері наук кримінального циклу також потребує глибокого аналізу міжсистемних зв'язків кримінального права та процесу з урахуванням функціонування матеріально-правового та процесуально-правового в механізмі праворегулювання в цілому.

Знаковим у розумінні інтеграційних та диференційних процесів у сучасній правовій науці стала фундаментальна праця у 5-ти томах «Правова доктрина України», підготовлена до 20-річчя Національної академії правових наук України. Варто підкреслити, що 5-й том має назву «Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку» і об'єднує під своїм «дахом» 8 розділів: «Доктрина кримінального права», «Кримінологія», «Кримінально-процесуальна наука», «Судове право», «Кримінально-виконавче право», «Сучасний стан та розвиток криміналістики», «Теоретико-методологічні засади судової експертизи», «Роль юридичної психології в системі кримінально-правових наук»²³⁹. Порівняно з попереднім виданням «Правова система України: історія, стан та перспективи» (5-й том «Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні»²⁴⁰), пропонуване видання подано більш розгалуженою системою наукових знань. Водночас, об'єднаність цих галузей

236 Панов Н. И. Шур Б. В. Об изучении способа совершения преступления в науках криминального цикла: междисциплинарный подход // Криминалист первопечатный. – 2013. – С. 22-23.

237 Кленова Т. В. Проблема согласования категориального аппарата отраслей законодательства криминального цикла // Соотношение преступлений и иных правонарушений: современные проблемы: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 250-летию образования Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова и состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова 27-28 мая 2004 г. – М.: ЛексЭст, 2005. – С. 222.

238 Комаров В. Гражданский процесс в глобальном контексте // Право Украины. – 2011. – № 9-10. – С. 299.

239 Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – 1240 с.

240 Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні/за заг. ред. В. В. Сташиса. – 840 с.

знань єдиним предметом, здається, зумовила вірний методологічний висновок про необхідність їх об'єднання в подібному дослідженні, наштовхнула на пошук того, що ці галузі знань об'єднує, які спільні проблеми, що потребують розв'язання, вони мають. Можна з впевненістю стверджувати, що такого роду наукові пошуки відкривають нові сторінки в історії розвитку сучасних наук кримінального циклу, надають наукового імпульсу міждисциплінарним дослідженням, ставлять перед науковцями та практиками нові складні завдання та в цілому підкреслюють глобальну об'єднувчу роль кримінально-правової науки.

Висновки

1. В сучасному наукознавстві подолання альтернативності екстерналістських та інтерналістських підходів до розуміння науки викликало до життя ідею «наукового простору», який поділяється на когнітивний та соціально-інституціональний, причому цей поділ є достатньо умовним: когнітивний простір матеріалізується в соціально-інституціональному, а соціальне та інституціональне існує як породження когнітивного наукового простору.

Зазначені підходи до цілісного розуміння науки стосуються і науки кримінального права: як логічної системи знань про кримінально-правову систему України (її складових елементів та системи в цілому), що зумовлюється як внутрішніми, так і зовнішніми факторами її існування та розвитку; та як організаційних форм, структур, в межах яких здійснюються наукові дослідження, де створюються умови для творчості вчених-криміналістів.

Об'єктом науки виступає кримінально-правова дійсність, а предметною сферою, на яку спрямована діяльність суб'єктів пізнання в кримінально-правовій науці, є кримінально-правова система, загальна характеристика якої надана в розділі I даного дослідження. Розуміння науки кримінального права як багатомірного наукового простору охоплює як сукупність знань про факти та їх взаємозв'язки, концепції та закономірності, еволюцію ідей, що існують в кримінально-правовій системі, так і, водночас, наукову діяльність, наукову творчість, що спрямовані на осмислення цієї системи.

Таким чином, така, що динамічно розвивається, в складних внутрішніх протиріччях, кримінально-правова система в Україні має своїм структурним елементом науку кримінального права, яка, будучи включеною до цієї системи, водночас відіграє і роль зовнішнього її «спостерігача», який взаємодіє як з елементами системи, так і з системою в цілому, забезпечуючи, певною мірою, її належне функціонування. Науці кримінального права властива «поліядерність», вона вивчає кримінальне право в усіх його системних проявах, під різним «фокусом», від світоглядних основ, ідеологічних орієнтирів та базових галузевих засад до зовнішнього втілення в законодавство, віхи навчальної дисципліни, усвідомлення процесів формування кримінально-правової правосвідомості та узагальнення практики застосування кримінально-правових норм, створення наукової платформи для об'єднання зусиль держав у сфері боротьби з міжна-

родною злочинністю і обміну досвідом із зарубіжними кримінально-правовими системами. Крім того, важливою складовою частиною науки є наукознавство, тобто пізнання наукою самої себе, «наука про науку», яка складає узгоджену синергетичну картину з окремих структурних елементів науки, вдосконалює і діяльність суб'єктів науки, і саму її змістовну частину.

Первинним пластом наукознавчих досліджень є смислове коріння науки, що осмислює її в контексті всезагальнюючих законів її існування. Аналіз реалій, виявлення тенденцій та перспектив розвитку сучасної науки кримінального права не можливий без з'ясування основних закономірностей, яким вона підкоряється в процесі еволюції, тобто об'єктивних, необхідних, суттєвих взаємозв'язків її внутрішніх елементів (тобто знань про відповідні компоненти кримінально-правової системи) між собою, а також з соціальними феноменами, що створюють для неї системне середовище, які (взаємозв'язки) зумовлюють і формують якісну визначеність цієї системи знань. Здається, що основними закономірностями науки є: системність організму науки та її відносна самостійність; боротьба думок в науці та наступність в її розвитку; транснаціональний характер розвитку науки і диференціація та інтеграція наукового знання.

2. Наука кримінального права є системним об'єктом, що розвивається в складних взаємозв'язках та певних протиріччях. Системність організму науки будується навколо її «наскрізної жили» – методології. В цьому відношенні особливої актуальності набувають кримінально-правові дослідження, пов'язані з критичним переосмисленням усталених методологічних підходів до вивчення кримінально-правової дійсності.

У сучасній кримінально-правовій науці формується стійка тенденція до переосмислення меж кримінального права, його «конфігурації», нового погляду на методологічний арсенал кримінально-правової науки, співвідношення публічних і приватних засад у кримінальному праві та законодавстві, акцентуації уваги на проблемах, пов'язаних з вивченням діалектично взаємодіючих підсистем публічного і приватного права.

Видається, ключову роль у вирішенні названих проблем може відігравати конвергенція. Її юридична сутність полягає в зближенні приватного і публічного права, проникненні приватного права в публічну сферу, а публічного – у приватну. При цьому приватне і публічне право не розчиняються одне в одному, а зберігають свою юридичну сутність і специфічні особливості. Соціальне ж значення конвергенції полягає в гармонізації інтересів, коли приватно-правовий і публічно-правовий методи праворегулювання забезпечують рівновагу між вимогами особистої свободи (приватного інтересу) та загального блага (публічного інтересу). Кримінальне право своїми засобами забезпечує охорону найважливіших як публічних, так і приватних інтересів, надаючи останнім публічного значення і сприяючи тим самим реалізації концепції правової держави, пріоритету прав і свобод людини.

3. Посилення конвергенції, згладжування різниці між приватним та публіч-

ним, між матеріальним та процесуальним правом, спроба повернення до розуміння злочину як кримінально-правового конфлікту, надання угодам статусу факторів, що можуть впливати на розвиток публічного права, потребують уваги до проблеми реформування форм конвергенції. Зміст конвергенції має бути адекватно об'єктивований зовні як комплексний нормативний регулятор, а необхідними і єдиними засобами такої об'єктивізації є формальні джерела права. Тому кримінальне законодавство набуває характеру дуалістичного, поєднуючи в собі публічні та приватні приписи, проте при цьому комплексному характері праворегулювання не відбувається втрати кримінальним правом його публічно-правової природи.

4. Проблема діалектичної природи права, співвідношення його змістовних і формальних характеристик є однією з найважливіших методологічних проблем сучасної правової теорії. Особливої гостроти дані питання набувають у зв'язку з розумінням кримінального права як системи норм, встановлюючих злочинність і караність діянь, крізь призму принципу «*nullum crimen sine lege*», а тому ідеологічна боротьба в кримінально-правовій науці між ідеями «позитивізму» та «соціального натуралізму» триває. Очевидно, велике теоретичне і практичне значення матимуть дослідження, пов'язані із синтезом положень, що висувуються окремими напрямками правової думки, в єдине інтеграційне праворозуміння, яке отримає свій вираз у галузі кримінального права у прагненні до єдності його змісту і форми.

5. Згадані дуалістичні та інтеграційні тенденції ведуть до нового осмислення суспільно небезпечної поведінки та способів її врегулювання, потребують перегляду процесів та чинників криміналізації та декриміналізації, пеналізації та депеналізації, розривають раніше існуючу жорстку зв'язку «злочин-покарання», створюють нові моделі кримінально-правового реагування на злочин.

6. Характерною рисою розвитку науки є те, що він відбувається на основі полеміки, організації комунікаційних процесів у науковому середовищі. Поліфонія наукового спілкування вимагає обговорення альтернативних підходів до розв'язання дослідницької проблеми, в основі якої лежить діалог з іншими ученими. «Внутрішня мова» вченого як результат напруженої внутрішньої роботи над своєю ідеєю, що об'єктивована у певному науковому результаті, має бути критично осмислена іншими, адже нові ідеї виникають саме на стику думок, в результаті їх взаємного зіставлення і критики.

7. «Інформаційна криза», пов'язана із розростанням обсягів інформації, що передається сучасними інформаційними каналами, та її змістовним наповненням, веде до появи «фальсифікатів» наукової інформації, коли за кількісним зростанням приховується падіння її якості, зниження особистої ініціативи вченого, його особистого внеску в науку. Наукова спільнота позбавлена традиційних можливостей контролю за доброчесністю наукових публікацій, загальний занепад морального рівня наукового середовища несприятливо позначається на науковій діяльності в цілому. У зв'язку з цим в сучасній кримінально-правовій

науці з'являються дослідження, присвячені проблемам боротьби з «тіньовою наукою», чи «квазінаукою», які дають об'єктивну характеристику цьому сучасному антисоціальному феномену, вивчаються питання моральності української кримінально-правової науки.

8. Особливого звучання в сучасних умовах набуває питання наукового пріоритету, яке викликає до життя науковців розвідки в галузі систематизації знань, виявлення «білих плям» в науці, створення карти сучасного наукового ландшафту. Правильне розуміння ролі науки, уявлення про характер роботи в ній і специфіку процесів, пов'язаних з отриманням і засвоєнням нових знань, дає можливість належним чином досягнути проблеми співвідношення науки і суспільства, відповідальності вченого перед людством. Очевидно, що прийняття тієї чи іншої доктрини, універсальна думка – це сума індивідуальних суджень. Вільних, незалежних, критичних суджень як результатів системних роздумів вченого над явищами, що сприймаються. І в цьому аспекті роль Особистості, яскравої індивідуальності в науці не можливо перебільшити. Без наукового честолюбства, інтелектуальної самовіддачі, пристрастності вченого не може бути наукової творчості. Прагнення до безперервного збагачення своєї наукової позиції, компетенції, отримання насолоди від досягнення істини свідчить про справжність наукових амбіцій вченого. Перелік наукових імен та загальна історія наукової думки мають сприйматися крізь призму ідей принципової координації «Я» – «середовище», нерозривного зв'язку суб'єкта і об'єкта пізнання, діяльнісного та когнітивного аспектів науки, розуміння того, що геній особистості відкривається і осмислюється тоді, коли її ідеї знаходять своє місце в загальній системі наукового пошуку, вписуються як органічна складова в загальний науковий ландшафт.

9. Наука як суб'єктно, діяльнісно і соціально зумовлене явище потребує дослідження в ролі суб'єкта наукового пізнання не тільки окремих особистостей, а і тих утворень, які мають назву «наукових шкіл» у кримінальному праві. Незважаючи на сучасну багатоваріантність форм організації науки і способів комунікації в ній, наукові школи залишаються одними з найвпливовіших суб'єктів наукової діяльності в сучасній кримінально-правовій науці України.

Узагальнення ознак, властивих феномену «наукової школи», дозволяє виділити такі основні його риси: а) наявність вчителя – відомого авторитетного вченого, генератора ідей, що має оригінальну новаторську наукову програму; б) наявність учнів і можливостей для поповнення школи; в) творча атмосфера колективу, заохочення самостійного новаторського мислення; г) зв'язаність єдиним науковим підходом до вирішення проблем, що є предметом дослідження, і методами реалізації науково-дослідної програми; д) значущість наукових результатів, отриманих школою; е) авторитет школи та її представників у своїй галузі знань.

З урахуванням цих ознак виділяють такі типи наукових структур, які називають науковими школами: 1) *науково-освітня школа* (де навколо відомого вченого згуртований невеликий колектив (студенти, аспіранти, стажисти),

в якому наукові дослідження поєднані з освітою); 2) *дослідницька школа* (порівняно невеликий колектив вчених, згуртованих навколо лідера, що в основному складається з його прямих чи «опосередкованих» учнів різних поколінь, що займаються розробкою певного наукового напрямку); 3) *національна школа* (під якою розуміються національні особливості певного наукового напрямку, що склався в результаті інтеграції внесків окремих наукових шкіл різного типу в масштабах національної науки); 4) *школа – напрям* (що поєднує вчених, які не належать до одного дослідницького колективу, проте розвивають схожими методами загальну наукову ідею). Зрозуміло, що названі ознаки не універсальні, вони не можуть рівною мірою характеризувати всі етапи розвитку навіть однієї школи, не кажучи вже про різні типи шкіл, що об'єднуються цим терміном. Проте загалом ці ознаки можуть бути зведені до змістовного та організаційного компонентів, в яких закладена нероздільна єдність двох сторін діяльності школи: з одного боку – когнітивна, яка означає наявність наукової проблеми чи кола проблем, які виокремив засновник (и) і знайшов до них особливий підхід, з іншого боку – соціальна, що означає певну організацію вивчення названих проблем.

10. Основними завданнями, які стоять перед вітчизняними науковими школами в кримінальному праві, є такі: 1) збереження наступності, широке і повне використання її найбагатших ресурсів, відтворення фундаментального, базового знання, захист значного позитивного досвіду, подолання кризи екології наукової культури, попередження здійснення «квазі-досліджень»; 2) створення поля для експериментів, для розвитку потенціалу нових напрямків, так званого «*risky thinking*», «провокативного мислення», здатного відповідати на виклики сучасності, прирощення нових смислів, вибудовування нової системи кримінально-правової науки, яка, будучи пов'язаною з найбільш небезпечними проявами деструктивних засад у суспільних відносинах, як не парадоксально, може бути синтезуючим цілим, об'єднуючим діапазон думок єдиним началом, сфокусованим на зверхфункції – охороні суспільства від злочинних посягань та забезпечення його цілісності; 3) розвиток «просвітницького» напрямку діяльності наукових шкіл, вихід з «кокона» власного замкненого середовища і трансляція своєї позиції у суспільство за допомогою нових розширених технологічних можливостей сучасного світу, зокрема, з питань впровадження у вітчизняну кримінально-правову систему кримінального проступку, визнання юридичних осіб суб'єктами злочину, розширення заходів реагування держави на злочин, правової бази співробітництва з Міжнародним кримінальним судом тощо; 4) на тлі інтенсифікації процесу взаємодії і взаємовпливу різних наукових шкіл посилення універсалізму вчених, їх здатність функціонувати на декількох дослідних майданчиках, подолання розриву між фундаментальним знанням і практичними навичками, сприйняття культури кримінально-правової науки, цінностей інноваційності, принциповості, самостійності та толерантності, моментальне схоплювання «ядра» проблеми, досліджуваної кількома школами, концептуальне мислення з великою інтуїцією і швидкою реакцією на найбільш гострі питання, осмислення чужого досвіду і передача свого.

11. Наука з самого часу її народження – це сфера діяльності, яка об'єднує, цементує людство, вона в цілому завжди виконувала і виконує об'єднуючу роль, досліджуючи єдині явища і поняття, і в цьому проявляється її безмежність, транснаціональність. Порівняно новий етап розвитку суспільства, коли центр тяжіння в його динаміці, системах взаємозв'язку, функціонуванні переходить від національних співтовариств до наднаціональних (цивілізаційних, геоекономічних, геополітичних, технологічних, екологічних, соціокультурних, інформаційних тощо) потребує нового осмислення таких закономірностей науки.

Глибока трансформація сучасного правового світу пов'язана з відчуттям компресії культур та цивілізацій, тиску і впливу зовні, який відчувають існуючі правові системи світу одна на одну, і вони змушені відповідати тією чи іншою мірою на ці виклики сучасності. Процеси їх взаємодії і взаємопроникнення, осмислення глобалізаційних тенденцій в сучасній кримінально-правовій системі України стають об'єктом вивчення і дискусій в багатьох сучасних вітчизняних кримінально-правових дослідженнях.

Спектр думок з приводу сутності й спрямованості глобалізаційних світових тенденцій достатньо широкий, однак в цілому можна говорити про дві найважливіші: «гібридизація», яка передбачає відкритість для змін, для сприйняття позитивного досвіду «іншого», установку на діалог, зближення і навіть «перезавантаження» зони спільних цінностей та смислів; і «анклавізація», коли мова йде про внутрішню замкненість систем, їх ізольованість від зовнішніх впливів, відстоювання власної ідентичності та значущості, активна репрезентація ними своїх культурних цінностей, в тому числі правових, і спроба проникнення в зону спільних цінностей і навіть витіснення з неї її первинного змісту.

Глобалізація не перетворила світ на одноманітний та «плаский». Відмінності не лише залишаються, але і посилюються, оскільки культурна приналежність важлива для самоідентифікації. Однак у праві подібну ситуацію слід розглядати у тому сенсі, що правила стають універсальними не у розумінні того, що вони єдині для всіх і єдино правильні, а в тому сенсі, що правові інструменти, які раніше були притаманні різним правовим системам, відтепер стають загальними, тобто з цього переліку інструментів кожен обирає, за необхідністю, те, що йому потрібне в даний момент, щоб ефективно врегулювати ситуацію.

12. Відбувається зміна співвідношення національного і міжнародного права, зокрема, інтернаціоналізація національного кримінального права, зростає роль міжнародного кримінального права. Особливу увагу привертають діяльність Міжнародного кримінального суду та його глобальний вплив на національне законодавство, шляхи та перспективи розвитку органів міжнародної кримінальної юстиції.

Міжнародне право проникає всередину державної правової матерії і захоплює сферу внутрішньоправового регулювання, у зв'язку з чим перспективними у галузевих правових дослідженнях є питання: як співвідносити дану галузь права з тими правовими обов'язками, які виникли у держави на рівні міжнародного

спілкування; як на доктринальному та практичному рівнях вибудована концепція співвідношення міжнародного та національного кримінального права; яким чином встановлюються принципи і обсяг праворегулювання в цій сфері; які принципи криміналізації та кримінального переслідування встановлені; яким є санкційне забезпечення такого переслідування.

13. Важливою виглядає така тенденція у розвитку права, як його регіоналізація. Все більшого значення набуває практика Європейського суду з прав людини, важливим джерелом права у Європі стає судовий прецедент, підвищується роль права ЄС у сфері боротьби зі злочинністю, формується загальноєвропейське кримінальне право, міцне міжнародне співробітництво у боротьбі із загальними загрозами кримінального характеру. Мова йде про тенденцію «осьового» формування певних сфер, де створюються міждержавні об'єднання для вирішення проблем, зокрема, міжнародного кримінального права. В подібній ситуації виникають питання про те, як долати конфлікт між глобальним міжнародним кримінальним правом та регіональним міжнародним кримінальним правом, який потенційно може виникнути. Розв'язання такого роду питань може стати змістовним напрямом нових досліджень.

14. Процеси глобалізації, що відбуваються, тісно пов'язані і зі становленням, і з розвитком порівняльного кримінального права. Звернення до нього є принциповим при формуванні й застосуванні норм міжнародного кримінального права, імплементації норм міжнародного права в національне кримінальне законодавство, а також в процесі так званої регіональної уніфікації права, адже порівняльне кримінальне право спрямоване на пошук та розробку норм та принципів, які носили б всезагальноючий характер і сприяли гармонізації права.

15. Науці кримінального права притаманний діалектичний процес розвитку, етапами якого є як диференціація, як процес відбруньковування окремих галузей знань, так й інтеграція як синтез знань більш високого рівня розвитку і становлення. Свідченням сказаного є поява та функціонування як самостійної реальності наук порівняльного кримінального права та міжнародного кримінального права; актуалізація досліджень «ембріології» кримінального права, що вивчає питання походження кримінального права, джерел його авторитетності та характеристики інституцій, що забезпечують його «дієвість»; розвиток кримінально-правової політології, яка досліджує процеси розвитку, закономірності та принципи функціонування кримінально-правової політики.

16. До внутрішньої інтеграції та фундаменталізації основ сучасної кримінально-правової науки веде і сплеск уваги дослідників до вчення про покарання. В сучасній пенології вони виокремлюють низку перспективних наукових напрямів, серед яких розробка поняття «складу кримінального покарання», дослідження проблем цілей і змісту покарання, ювенальна пенологія, вивчення взаємозв'язку пенології з іншими науками (кримінопенологія, пенітенціарна кримінологія) тощо.

17. Інтеграція науки також має і зовнішній характер, тобто прагнення

до подальшого розвитку науки за рахунок виявлення її взаємозв'язків з іншими науками, можливості яких можуть бути адаптовані до потреб даної галузі знань. Так, наприклад, вкрай важливими в сучасних умовах виступають проблеми взаємодії кримінального права та біоетики, оскільки в цій площині розкривається глибокий зміст кримінально-правових приписів в галузі захисту основних прав та свобод людини. Не менш потужною, з точки зору зростання наукового потенціалу, є сфера взаємодії кримінального та інформаційного права, де на перший план висувуються питання забезпечення інформаційного суспільства за допомогою кримінально-правової політики, захисту інформаційної приватності від злочинних посягань, охорони інформаційної безпеки кримінально-правовими інструментами.

18. Зазначена сучасними дослідниками загальна тенденція прискорення темпів росту науки в цілому, особливо в «точках росту», веде до актуалізації міждисциплінарних досліджень. Особливо це стосується наук кримінального циклу, які розробляють різні аспекти проблеми боротьби зі злочинністю, що є для них загальним об'єктом дослідження. Формування всередині загального предмета цих наук специфічних блоків предметності веде до розвитку «стикових» досліджень, які виступають шляхом активної науки в цій царині.

Conclusion

1. In today's science studies overcoming of alternative external and internal approaches to understanding of science resulted in a new idea of «scientific space». The «space» is divided into cognitive and social-institutional. The division itself is nominal: cognitive space is materialized in social-institutional space, while social and institutional space is a result of cognitive scientific space.

Abovementioned approaches are applicable to the criminal law science as a logical system of knowledge on the criminal legal system of Ukraine (its attributes and the system as a whole), caused by inner and external conditions of its existence and development; and criminal law science as organizational forms, structures of scientific researches, where conditions for creativity of criminalist scientists are formed.

The object of the science is criminal legal reality, while the subject matter is the criminal legal system, which is covered in chapter I of this research. Understanding of criminal law science as a multidimensional scientific space includes the body of knowledge on facts and their correlations, concepts and regularities, development of ideas which exist in the criminal legal system, as well as scientific activities, scientific work aimed at comprehension of the study system.

Therefore, taking into account dynamic development of the criminal law system in Ukraine, including criminal law science as its element, which is also can be seen as an external «inspector» and correlates with the system elements and the system as a whole and somewhat ensures its effective operation. Criminal law science can be treated as «polynuclear»; it studies criminal law in its system appearances, from different «perspectives», from beliefs' basis, ideological cornerstones and fundamental

disciplinary basics to external implementation into laws, landmarks of the academic discipline, understanding processes of legal consciousness formation and generalization of application practice of criminal laws provisions, establishment of a scientific platform for unification of states' efforts in the fight against international crimes, as well as the exchange of experience with foreign criminal legal systems. Moreover, «science study» is an integral part of science. «Science study» is a science about science, which makes a synergetic single whole from science structure elements, improves activities of subjects of science and its informative part.

The primary level of scientific researches is an informative content of science, which studies science in the context of general laws and its existence. Analysis of realities, identification of tendencies and prospects of modern criminal law science is impossible without identification of its main regularities, i.e. objective necessary and essential correlations of its elements (knowledge about relevant elements of criminal legal system), as well as correlation with social phenomenon which creates the system environment. These correlations define and establish quality identification of the system. Main regularities of the science are the following ones: the science systematic nature and its independence, struggle of opinions in the science and subsequence of its development, transnational development of science, differentiation and integration of scientific knowledge.

2. Criminal law science is a systematic object which is being developed in complex correlations and contradictions. The science systematic nature is based on its methodology. Therefore, criminal legal research associated with critical reconsidering established methodological approaches to study of criminal legal reality is of relevant importance.

Today there is a firm tendency of reconsidering criminal law boundaries, its «configuration», and new approach to methodology of criminal law science, correlation of public and private basis in criminal law, pointing out issues associated with studying of interworking subsystems of public and private law.

Convergence can play a key role in resolution of the abovementioned issues. The legal meaning of convergence is represented via cooperation of public and private law, inclusion of private law into public law and vice versa. The social meaning of convergence is harmonization of interests, when private- and public-law approaches provide balance between requirements of personal freedom (private interest) and general welfare (public interest). Criminal law ensures protection of the most important private and public interests through its methods, in particular, gives them public meaning and advances realization of the concept of constitutional state, placing the priority on human rights and freedoms.

3. Strengthening of the convergence, minimization of differences between private and public law, material and procedural law, an attempt to understand a crime as a criminal legal conflict, interpretation of agreements as the factors, which can influence the development of public law, increase the importance of the reformation of convergence forms. Content of convergence shall be an objective as a complex regulator, while sources of law are necessary means of objectification. That is why criminal law is becoming

dualistic and unites public and private regulations. However, complex character of legal regulations does not result in a loss of public-law nature by criminal law.

4. The issue of dialectic nature of law, correlation of its informative and formal characteristics is one of the main methodological issues of modern legal theory. The following issues are especially important since criminal law is interpreted as a system of regulations, which identify criminality and penalization of actions with the help of «*nullum crimen sine lege*» approach. Therefore, ideological struggle in criminal legal science among ideas of «positivism» and «social naturalism» is still going on. Obviously, the researches associated with synthesis of provisions into a unified interpretation will be significantly important.

5. Abovementioned dualistic and integration tendencies lead to new thinking of socially-dangerous behavior and the means of its control, require reformation of processes and aspects of criminalization and decriminalization, penalization and depenalization and ruin existing connection «crime-penalty», establish new frameworks of criminal legal reaction at crime.

6. Development of science is based on polemics, organization of communication processes in scientific environment. Polyphony of scientific communication requires discussion of alternative approaches to resolution of research issues based on the dialogue with other scientists. A scientist's «internal language» as a result of inner work shall be comprehended by others, since new ideas appear at contradictions of ideas as a result of comparison and criticism.

7. «Informational crisis» is associated with expansion of volume of information which is transferred through current information channels and is a subject matter, leads to informational «falsifications» (when quantity results in poor quality), decrease of a scientist's personal initiative, his/her contribution in science. Scientific community lacks the traditional opportunities of controlling quality of scientific publications. Overall the decadence of moral level of scientific community has negative influence on the scientific community in general. Therefore, today the researches dedicated to fight against «shady science» and «quasi-science» take place. These researches provide objective characterization of modern antisocial phenomenon, study the issue of morality of Ukrainian criminal-legal science.

8. The issue of scientific priority gains a new meaning nowadays. The scientific priority brings scientific researches on systematization, identification of «blank spots» in science, creation of a map of current scientific landscape to life. Understanding of science, and scientific work, specifics of its processes associated with obtaining new knowledge gives an opportunity to embrace issues of correlation between society and science, scientists' responsibility to humanity. Obviously, a universal idea is a sum of individual ideas. These ideas are free, independent and are the results of scientists' thoughts over certain facts. In this aspect the role of a bright Personality is difficult to overestimate. Scientific work is impossible without love of science, intellectual commitment and passion. Aspiration to constant development of one's scientific approach, competence, obtaining joy from attainment of truth signifies truthfulness

of a scientist's ambitions. The list of scientific names and general history of science must be interpreted through the principle «I versus environment». The principle is a connection between a subject and an object, activity and cognitive aspects of science, understanding that a genius is discovered when his ideas are systemized being parts of the general scientific landscape.

9. Science as socially, subjectively and actively determined phenomenon requires the study not only the personalities, but also the scientific schools in criminal law. Despite current multioptional forms of scientific organization and means of communication, scientific schools are still remaining influential subjects of scientific activity in modern criminal legal science in Ukraine.

Here are the most general characteristics of the scientific schools: a) the availability of a teacher, who is a famous authoritative scientist, generator of ideas, who has an innovative scientific program; b) the availability of students and opportunities for school expansion; c) creative atmosphere, encouragement of independent innovative thinking; d) connection through a single approach to the issue, which is a subject matter of the research; general methods of scientific program realization; e) importance of scientific achievements received by the school; f) the school great prestige and its representatives in the relevant field of studies.

Taking into account the abovementioned characteristics, the following types of scientific schools can be defined: 1) *scientific educational school* (a small group is united around a famous scientist; scientific research is correlated with education); 2) *research school* (comparatively small group of scientists united around one leader; most members of the group are students of different levels, which are involved in research of a certain area of science); 3) *national school* (national specifics of a certain area of science, which was established as a result of integration of contributions of separate scientific schools within national science); 4) *direction school* (scientists of a single research department, who work on development of general scientific idea). Obviously, the abovementioned features are not universal ones. These features do not describe stages of development of one school, as well as associated school groups. At the same time these features can be unified under content and organizational element, which includes cognitive (existence of scientific issue or issues, highlighted by the founder (s)) and social (certain organization in research of abovementioned issues) sides.

10. The main objectives of national schools in criminal law include the following ones: 1) keeping continuity, broad and full use of its resources, recreation of fundamental knowledge, protection of positive experience, overcoming crisis of scientific culture ecology, prevention of «quasi-researches»; 2) establishing the space for experiments for development of potentially new areas, «risky thinking» aimed at accepting modern challenges, identifying new contents, creating the new system of criminal legal science, which is connected with the most destructive basis in social relations and can be a whole and unite a number of ideas, aimed at ultra-function, which is protection of society from crimes and advancement of its integrity; 3) developing «educational» direction of scientific schools, leaving the closed environment and broadcasting one's

position into the society and representing its viewpoint to the society through modern technologies, in particular, points of view on implementation of criminal offense into the national criminal legal science, recognition of legal parties as subjects of crime, expansion of means of government's reaction to crimes, legal basis of cooperation with the International criminal court etc.; 4) current tendencies include: strengthening of scientists' universality, their ability to function at several research platforms, overcoming a gap between theoretical and practical studies, apprehension of criminal law science culture, values of innovations, adherence to principle, independence, tolerance, fast determination of «essence» of the issue studied by several schools, conceptual thinking with intuition and fast reaction to the most topical issues, studying others' experience and sharing one's experience.

11. From its very beginning, science is a field of activities which unites humanity. Science has always united people through research of general facts and ideas, which represents its infinity and transnationalism. A comparatively new stage of society's development with changing the priority from national associations to international (civilizational, geo-economical, geo-political, technological, ecological, socio-cultural, informational etc.) requires new understanding of science's regularities.

Deep transformation of modern legal world is connected with the feeling of compression of cultures and civilizations, pressure and influence from the outside on the world's legal systems, which results in responses to these challenges. The processes of their cooperation and interpenetration, understanding of global tendencies in the criminal legal system of Ukraine are subjects of a number of national researches and discussions.

In general, there are two major global tendencies, in particular: «hybridization», which includes openness to changes and perception of «other's» positive experience, openness for a dialogue, rebooting of common values; and «enclavisation» which includes closed and isolated systems, their personal identification and importance, active presentation of their own cultural values, including legal ones, an effort to interfere with common values and replace their initial meaning.

Globalization has not turned this world into a monotonous or «flat» one. The differences are becoming stronger, since cultural affiliation is important for self-identification. In law, the similar situation means that legal tools associated with different legal systems in the past are becoming general. This universality does not mean that the rules are universal for everyone and uniquely correct. It rather means that everyone selects the thing necessary at the moment to regulate the situation effectively directly out of these legal tools.

12. There is a change in correlation of national and international laws, in particular, internationalization of the national criminal law and increase of the role of international criminal law. The activities of International Criminal Court and its impact on the national legislation, ways and prospects of development of agencies of international criminal justice are of importance today.

International law reaches the core of government material law and inner legal regulation, which makes the following issues prospective for future research: how to correlate this area of law with existing international state liabilities; how is the concept of correlation of international and national criminal law established; how are principles and scope of regulation in this area being established; what are the principles of criminalization and criminal prosecution; what is sanction provision for this prosecution.

13. Regionalization of law is an important tendency of its development. The practice of European Court of Human Rights is becoming more popular, the court precedent is becoming a significant source of law, EU laws on fight against corruption are becoming more significant and a general European criminal law is being established, as well as international cooperation in fight against criminal threats. This includes the tendency of «axial» formation of certain areas with international associations for resolution of issues, including issues of international criminal law. There are certain questions, in particular, how to resolve the potential conflict between international and regional criminal laws. We believe that this is a prospective area for the further research.

14. Globalization processes are connected with the establishment and development of comparative criminal law. The appeal to the comparative law is an indispensable attribute in establishment and application of international criminal laws, implementation of international laws into national law, including the process of regional law unification. The comparative criminal law is aimed at search and development of regularities and principles of general nature and harmonization of law.

15. The criminal law science develops dialectically. The stages of its development include differentiation and integration. For instance, the appearance and operation of the comparative criminal law and international criminal law as independent sciences; actualization of researches on criminal law «embryology» that studies its origin; the development of criminal legal political science, which studies the processes of development, regularities and principles of criminal law science functioning.

16. Scientists' interest in penalties results in inner integration and fundamentalization of current criminal law science. There is a number of prospective scientific areas for research in modern penology. In particular, the research of objectives and content of a penalty, juvenile penology, correlations of penology with other sciences (crime-penology, penitentiary criminology) etc.

17. The integration of science also bears an external nature. There is an objective for further development through finding correlations with other sciences. For instance, issues of correlation of criminal law and bioethics are important, since these issues are connected to protection of fundamental human rights and freedoms. Correlation of criminal and informational law is also significant since this correlation includes issues of protection of privacy, protection of information security via criminal legal tools.

18. The tendency of increase of science development in general results in actualization of interdisciplinary studies. This especially concerns the criminal sciences which work out different aspects associated with struggle against crime. These aspects

are the common object for these sciences. Establishing specific blocks of objectness within the common object for these sciences leads to interdisciplinary studies, which represent the front line of modern criminal legal studies in this area.

Література до розділу

1. Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження): Монографія. – К.: Атіка, 2007. – 304 с.
2. Альбрехт Петер-Алексис. Забытая свобода/Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности/Петер-Алексис Альбрехт; [пер. с нем. Г. Г. Мошака]. – Харьков: Право, 2012. – 184 с.
3. Андрушко П. П. Международно-правовые договоры и практика Европейского суда по правам человека как источники уголовного права и их применение в судебной практике // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 18-26.
4. Андрушко П. П. Особливості кримінально-правової політики в Україні після набрання чинності КК України 2001 р. // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт., 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 97-105.
5. Андрушко П. П. Стрижевська А. А. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика: Навчальний посібник. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 342 с.
6. Андрушко П. П. Тенденции (особенности) уголовно-правовой политики в Украине на современном этапе. –. – С. 540-557.
7. Андрушко П. П. Реформа українського антикорупційного законодавства у світлі міжнародно-правових зобов'язань України. – К.: Атіка, 2012. – 332 с.
8. Бажанов М. И. Избранные труды/М. И. Бажанов; [сост.: В. И. Тютюгин, А. А. Байда, Е. В. Харитонов, Е. В. Шевченко; отв. ред. В. Я. Тацкий]. – Харьков: Право, 2012. – 1244 с.
9. Балобанова Д. А. Школы уголовного права в формировании уголовной политики государства // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ/Проблеми застосування кримінального законодавства України. – Спеціальний випуск. – Луганськ, 2007. – С. 3-6.
10. Бантишев О. Ф. Злочини у сфері службової діяльності (питання кваліфікації): Навчальний посібник. – К.: МАУП, 2002. – 128 с.
11. Батыргареева С. В. Государственная политика борьбы с рецидивной преступностью в Украине // Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели: материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая – 1 июня 2012 года) – М.: Проспект, 2012. – С. 573-579.
12. Баулін Ю. В. Вибрані праці/Ю. В. Баулін. – Х.: Право, 2013. – 928 с.
13. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.

14. Баулин Ю. В. Значение общественного мнения и интересов потерпевшего при моделировании современной уголовной политики // Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели: материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая – 1 июня 2012 года) – М.: Проспект. – С. 580-584.
15. Баулин Ю. В. О задачах науки национального уголовного права в условиях глобализации // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 259-263.
16. Баулин Ю., Пономаренко Ю. Наука. Політика. Закон. // ЮВУ. – 2009. – № 43. – С. 6.
17. Баулин Ю. В. Пределы преемственности в развитии уголовного законодательства // История развития уголовного права и ее значение для современности: Материалы V Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова 26-27 мая 2005 г. – М.: ЛексЭст, 2006. – С. 33-37.
18. Баулин Ю. В. Рекодификация уголовного законодательства Украины: проблемы научного обеспечения // Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 года)/Материалы VIII Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 30-31 мая 2013 г./ответ. ред. докт. юрид. наук, проф. В. С. Комиссаров. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 515-518.
19. Баулін Ю. В. Тенденції розвитку сучасного кримінального права України/Ю. В. Баулін // Питання боротьби зі злочинністю. Вип. 12. – Х.: Кроссруд, 2006. – С. 23-35.
20. Баулин Ю. В. Уголовное право Украины за последние 10 лет: основные тенденции и перспективы развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=159914. – Заголовок з екрана.
21. Баулин Ю. 10 лет уголовному законодательству Украины: некоторые итоги и тенденции // ЮВУ. – 2011. – № 44. – С. 10.
22. Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834-1960 роки): історико-правове дослідження: Монографія. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – К.: ВД «Дакор», 2012. – 1144 с.
23. Бернал Дж. Наука в истории общества. – М.: Иностранная литература, 1956. – 736 с.
24. Бойко А. И. Системная среда уголовного права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2008. – 49 с.
25. Бойко А. И. Системный подход и его развитие в уголовном праве // Системность в уголовном праве. Материалы II Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 31 мая – 1 июня 2007 г. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2007. – С. 70-76.
26. Болдарь Г. Є. До питання про завдання науки кримінального права на сучасному етапі розвитку українського суспільства // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 144-151.

27. Бондарук Т. І. Наукознавчі категорії «школа», «напрямок», «концепція», «течія» в юридичній науці // Часопис київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 15-20.
28. Брич Л. П. Кримінальне законодавство України і практика його застосування у світлі європейських стандартів прав людини // Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Серія юридична. – 2010. – Вип. 51. – С. 315-320.
29. Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія/Л. П. Брич. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 712 с.
30. Броневицька О. М. Відповідність кримінального законодавства України чинним міжнародним договорам: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08/Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – 18 с.
31. Бруно Леони. Свобода и закон / Леони Бруно; пер. с англ. В. Кошкина под ред. А. Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 308 с.
32. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія/Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л.: [ЛНУ ім. І. Франка], 2010. – 780 с.
33. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981-359 с.
34. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
35. Волженкин Б. В. Избранные труды по уголовному праву и криминологии (1963-2007 гг.). – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 971 с.
36. Волколуп О. В. Современные проблемы формирования и становления научной школы // Школы и направления уголовно-процессуальной науки./Докл. и сообщ. на учр. конф. Международной ассоциации содействия правосудию. Санкт-Петербург, 5-6 октября 2005 г./Под ред. А. В. Смирнова. – СПб., 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaaj.net/lib/konf-MASP/volkolup.htm> – Заголовок з екрана.
37. Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці/НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського; ред. кол.: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій [та ін.]; уклад.: О. С. Онищенко, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2011. – 583 с.
38. Гавриш Т. С. Теорія та практика міжнародної правової допомоги в кримінальних справах (проблеми сучасного співробітництва України): Монографія. – Х.: Право, 2006. – 192 с.
39. Галабала М. В. Кримінально-правова наука незалежної України. Проблеми загальної частини: монографія/М. В. Галабала. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 240 с.
40. Галабала М. В. Розвиток науки кримінального права України в період після відновлення державної незалежності (питання загальної частини): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2013. – 261 с.

41. Гацелюк В. А. Реализация принципов уголовного права Украины: проблемы и перспективы; МВД Украины, Луганская академия внутренних дел им. 10-летия независимости Украины. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 152 с.
42. Герасіна Л. М. Новий Кримінальний кодекс України як основа розвитку кримінально-правової політики держави // Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Харків] 25-26 жовтня 2001 р./Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 30-32.
43. Голіна В. В. Кримінальне законодавство у системі заходів запобігання злочинності // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт., 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 475-478.
44. Горбачова І. М. Заходи безпеки в кримінальному праві (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/І. М. Горбачова; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – 20 с.
45. Гринчак С. В. Кримінальна відповідальність за незаконну трансплантацію органів або тканин людини: монографія/С. В. Гринчак; наук. ред. Л. В. Дорош. – Х.: Право, 2011. – 296 с.
46. Грищук В. К. Уголовно-правовая реальность: общие подходы к понятию // Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию: материалы VI Российского конгресса уголовного права (26-27 мая 2011 года). – Москва: Проспект, 2011. – С. 426-429.
47. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія/В. К. Грищук. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. – 736 с.
48. Грошевий Ю., Карпов Н., Стахівський С. Рецензія. Доказування як об'єкт дослідження у кримінальному процесі і криміналістиці // Вибрані праці/Ю. М. Грошевий; упорядники: О. В. Капліна, В. І. Маринів. – Х.: Право, 2011. – С. 629-630.
49. Гуторова Н. О. Методологічні проблеми пеналізації злочинів // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 217-221.
50. Даньшин І. М. Взаємозв'язок кримінального права і кримінології/І. М. Даньшин // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 24-25 трав. 2005 р.) – Х., 2005. –С. 535-538.
51. Денисова Т. А. Покарання: проблеми кримінологічного обґрунтування та супроводу // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р./редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 552-556.

52. Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика: монографія. – Х.: Право, 2013. – 752 с.
53. Діденко В. П. Історія кримінального права України: монографія/В. П. Діденко; Міжнародна академія фундаментальних основ буття. – К.: Аванпост-Прим, 2009. – 164 с.
54. Добрецов Н. Л., Молодин В. И., Ермиков В. Д., Притвиц Н. А. Научные школы Академии наук как инструмент сохранения научного потенциала (на примере СО РАН). // Науковедение. – 2003. – № 1. – С. 70-86.
55. Добров Г. М. Наука о науке. – К.: Наукова думка, 1970. – 320 с.
56. Дремина-Волок Н. Международная уголовная юрисдикция и преступления jus cogens в контексте императивизации международного права // Право Украины. – 2011. – № 9-10. – С. 226-240
57. Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права/Переднє слово д-ра юрид. наук проф. В. О. Навроцького. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 952 с.
58. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: Навчальний посібник/За заг. ред. М. І. Хавронюка. – К.: ВАІТЕ, 2014. – 944 с.
59. Есаков Г. А. Сравнительно-правовые наблюдения в структуре уголовно-правовой науки // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 305-307.
60. Жалинский А. Э. Конкуренция уголовно-правовой мысли в условиях глобализации // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 308-312
61. Задоя К. П. Кримінальна відповідальність за перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України): Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2009. – 231 с.
62. Зеленецкий В. Компетентность специалиста (о теоретической компетентности практиков и практической компетентности теоретиков)/В. Зеленецкий // Юридичний радник. – 2005. – № 3. – С. 65-72.
63. Зеленецкий В. Проблемы борьбы с «теневой» наукой в современном правоведении Украины (документально-публицистическое, научно-монографическое исследование). Правовое науковедение: монография/В. С. Зеленецкий; Национальная академия правовых наук Украины, Институт изучения проблем преступности. – Х.: Финн, 2011. – 304 с.
64. Зеленецкий В. С. Свод монографических работ новой научной направленности. – К.: Истина, 2012. – 776 с.
65. Карчевський М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08/Карчевський Микола Віталійович; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2013. – 36 с.

66. Кваліфікація за ознаками складу злочину (аналіз постанов Пленуму Верховного Суду України): практ. посібник. – Х.: Точка, 2011. – 132 с.
67. Киричко В.М. Кримінальна відповідальність за корупцію/В.М. Киричко. – Х.: Право, 2013. – 424 с.
68. Кленова Т.В. Проблема согласования категориального аппарата отраслей законодательства криминального цикла // Соотношение преступлений и иных правонарушений: современные проблемы: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 250-летию образования Моск. гос. ун-та им. М.В. Ломоносова и состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 27-28 мая 2004 г. – М.: ЛексЭст, 2005. – С. 221-224.
69. Книженко О.О. Санкції у кримінальному праві: монографія/О.О. Книженко. – Х.: Ника Нова, 2011. – 336 с.
70. Коваленко В.П. Зловживання владою працівниками правоохоронних органів: монографія/В.П. Коваленко. – К.: Атіка, 2012. – 204 с.
71. Коваленко В.П. Релігійні витоки кримінального права // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р./редкол. В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 187-190.
72. Козаченко О. Культурологічний вимір парадигми сучасного кримінального права // Право України. – 2009. – № 5. – С. 121-126.
73. Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок ХХІ століття): моногр. [у 2 т.]/М.І. Колос. – К.; Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство. – 448 с.
74. Колос М.І. Теологічні основи кримінально-правової охорони прав і свобод людини в Руській державі/М.І. Колос // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 1 (5): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12kmivrd.pdf>
75. Комаров В. Гражданский процесс в глобальном контексте // Право Украины. – 2011. – № 9-10. – С. 279-303.
76. Комиссаров В.С., Степанов-Егиянц В.Г. Второй созыв международного форума преступности и уголовного права в эпоху глобализации // Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию: материалы VI Российского конгресса уголовного права (26-27 мая 2011 года). – М.: Проспект, 2011. – С. 489-495.
77. Коновалова В.О. Вибрані твори. – Х.: Апостіль, 2012. – 528 с.
78. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Криміналістика в системі наукового знання: сучасний стан та деякі тенденції // Шепітько В.Ю. Вибрані твори/Избранные труды/Валерій Юрійович Шепітько. – Х.: Видавнича агенція «Апостіль», 2010. – 576 с.
79. Коршунов Н.М. Конвергенция частного и публичного права: проблемы теории и практики/Н.М. Коршунов. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. – 240 с.

80. Костенко О. М., Кваша О. О. Розвиток кримінально-правових ідей в Україні з кінця VIII до початку XX століття // Антологія української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – С. 8-46.
81. Костенко О. М. Кримінальний кодекс і доктрина/О. М. Костенко // Право України. – 2004. – № 7. – С. 43-47.
82. Костенко А. Н. Уголовный кодекс как инструмент для злоупотреблений (критика позитивизма в уголовной юстиции) // Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели: материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая – 1 июня 2012 года) – М.: Проспект, 2012. – С. 599-604.
83. Костенко А. Н. Уголовный кодекс как инструмент для злоупотреблений (критика позитивизма в уголовной юстиции) // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму, 23-24 вересня 2011 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 214-218.
84. Костицький М. В. І знову про філософські та психологічні проблеми сучасного українського кримінального права і законодавства // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму, 23-24 вересня 2011 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 218-222.
85. Коханюк Т. С. Системне тлумачення кримінального закону: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/Львів, держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – 18 с.
86. Красницький І. В. Поняття, підстави та форми кримінальної відповідальності за кримінальним правом Франції та України: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... к.ю.н./Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л.: 2005. – 19 с.
87. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення дослідів над людиною: монографія/В. М. Куц, С. В. Гізімчук, В. О. Єгорова. – Харків: Юрайт, 2012. – 304 с.
88. Кримінальне право (Особлива частина): підручник/за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1 – Луганськ: видавництво «Елтон – 2», 2012. – 780 с.
89. Кримінальне право (Особлива частина): підручник/за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – [2-ге вид.] – К.: ВД «Дакор», 2013. – 786 с.
90. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник/[В. М. Трубников, Я. О. Лантінов, О. М. Храмцов та ін.]; за заг. ред. В. М. Трубникова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 448 с.
91. Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 вересня 2013 р.) – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 544 с.

92. Крылова Н. Е. Уголовное право и биоэтика: вопросы взаимодействия // Соотношение преступлений и иных правонарушений: современные проблемы: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 250-летию образования Моск. гос. у-та им. М. В. Ломоносова и состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова 27-28 мая 2004 г. – М.: ЛексЭст, 2005. – С. 279-287.
93. Кузембаев А. С. Доктрина в системе источников уголовного права // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць/редкол.: С. В. Ківалов (гол. ред.) та ін. – Одеса: Юридична література, 2010. – Вип. 55. – С. 107-112.
94. Кун Т. Структура научных революций. – М.: АСТ, 2009. – 310 с.
95. Куц В. М., Яценко А. М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правовий аспект): монографія/В. М. Куц, А. М. Яценко. – Х.: Юрайт, 2013. – 328 с.
96. Куцевич М. П. Місце доктрини в системі джерел кримінального права України // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20-21 травн. 2011 р./редкол.: Г. Є. Болдарь, А. О. Данилевський, О. О. Дудоров та ін.; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. – С. 274-277.
97. Кучевська С. П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду: автореф. дис..../Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л., 2009. – 19 с.
98. Лизогуб Я. Г., Яценко С. С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: Навчальний посібник/Наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С. С. Яценко. – К.: Атіка, 2005. – 240 с.
99. Лиховая С. Я., Ковтун А. И. Глобализация и уголовное право: «за» и «против» // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. – С. 333-336.
100. Максимович Р. Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України: монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 304 с.
101. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Монографія. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.
102. Мирская Е. З. Наука в информационном обществе: новые возможности и проблемы // Информационное общество. – 2005. – Вып. 5. – С. 4-7.
103. Мирская Е. З. Научные школы как форма организации науки. Социологический анализ проблемы // Науковедение. – 2002. – № 3. – С. 8-24.
104. Мирская Е. З. Современные информационно-коммуникационные технологии как средство модернизации отечественной науки // Науковедение. – 2003. – № 3. – С. 90-104.
105. Мирский М. Я., Барботько Л. М., Борисов В. В. Научная политика XXI века: тенденции, ориентиры и механизмы // Науковедение. – 2003. – № 1. – С. 8-31.

106. Митрофанов І.І. Необхідність розробки механізму реалізації відповідальності наукою кримінального права // Право і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 173-179.
107. Міщенко С.М. Принцип індивідуалізації покарання при укладенні угод про примирення та визнання винуватості // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт., 2012 р./редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 214-217.
108. Мнищенко Є.С. Кримінально-правова політика у сфері права на отримання освіти в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08/Мнищенко Євгенія Сергіївна; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2014. – 18 с.
109. Мохончук С.М. Теоретико-методологічні особливості дослідження системи і складу злочинів проти миру і безпеки людства/С.М. Мохончук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право. – 2011. – Вип. 15, ч. 2. – С. 86-89.
110. Мошак Г.Г. Цивилистические аспекты проблемы преступлений и иных правонарушений (на материалах ФРГ и Украины) // Соотношение преступлений и иных правонарушений: современные проблемы: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 250-летию образования Моск. гос. у-та им. М.В. Ломоносова и состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М.В. Ломоносова 27-28 мая 2004 г. – М.: ЛексЭст, 2005. – С. 410-415.
111. Музика А.А. Вітчизняне дослідження проблем звільнення від покарання та його відбування (нетрадиційна рецензія) // Наука і правоохорона. – 2013. – № 9. – С. 343-358.
112. Музика А.А., Горох О.П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення: монографія/А. А. Музика, О.П. Горох. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. – 404 с.
113. Музика А.А., Лащук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія/А. А. Музика, Є.В. Лащук. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2011. – 192 с.
114. Музыка А.А., Пуйко В.Н. Учение о наказании: закономерности и перспективы развития // История развития уголовного права и ее значение для современности: Материалы V Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 26-27 мая 2005 г. – М.: ЛексЭст, 2006. – С. 353-358.
115. Навроцкий В.А. Кодификация уголовного законодательства или кодификация пенальных норм? // Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 года)/Материалы VIII Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 30-31 мая 2013 г./ответ. ред. докт. юрид. наук, проф. В.С. Комиссаров. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 610-613.

116. Навроцький В. О. Законодавець ігнорує кримінально-правову науку, практика до неї не достукається. Чому?/В. О. Навроцький // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 13-15 квіт. 2007 р. Ч. 1. – Л.: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 96-99.
117. Навроцький В. О. Кримінальне право України в епоху глобалізації // Геополітика України: історія і сучасність. – 2010. – Вип. 2. – С. 40-48.
118. Навроцький В. О. Наскрізнi кримінально-правові поняття // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 73-76.
119. Навроцкий В. А. О нравственности украинской уголовно-правовой науки В. А. Навроцкий // Нравственные основы уголовного права: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 28 янв. 2009 г.) – М., 2009. – С. 159-163.
120. Навроцький В. О. Поняття та ознаки міжнародних злочинів/В. О. Навроцький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 437-444.
121. Навроцкий В. А. Реформа уголовного процесса в Украине как отражение новой уголовной политики? // Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели: материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая – 1 июня 2012 года) – М.: Проспект, 2012. – С. 616-620.
122. Навроцький В. О. Чому законодавець і правозастосовна практика байдужі до рекомендацій кримінально-правової науки? // Наука і правоохорона. – 2008. – № 1. – С. 37-44.
123. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія/О. В. Наден. – Х.: Право, 2012. – 272 с.
124. Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України (нарис з методології дослідження): монографія/Є. С. Назимко; Донецький юридичний інститут МВС України – Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2014. – 370 с.
125. Нариси життя і творчості українських та російських вчених-правників XVIII-XXI століть (спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право): бібліографічно-довідкове видання/автори-укладачі: В. В. Лень, О. І. Немченко, В. В. Шаблистий, Г. Є. Болдарь; за заг. ред. В. В. Лєня. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2012. – 352 с.
126. Наукові правничі школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 12 жовтня 2005 р.). – К.: Київський університет, 2006. – 207 с.
127. Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций: монография/Н. А. Орловская; Нац. ун-т Одес. юрид. акад. – О.: Юридична література, 2011. – 621 с.

128. Орловська Н. А. Осудність та її види: порівняльний аналіз законодавства України та інших держав: автореф. дис....к.ю.н./Одеська національна юридична академія. – О., 2001. – 20 с.
129. Панов М. І., Герасіна Л. М. Проблеми гносеології кримінально-правового конфлікту/М. І. Панов, Л. М. Герасіна // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. – Х., 2010. – Вип. 20. – С. 143-155.
130. Панов М. І. Качество закона об уголовной ответственности и проблема точности правовых норм // Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства/М. І. Панов; передм. В. П. Тихого. – К.: Юре, 2010. – С. 204-209.
131. Панов Н. И. Методологические аспекты исследования оценочных понятий в уголовном праве // Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства/М. І. Панов; передм. В. П. Тихого. – К.: Юре, 2010. – С. 229-233.
132. Панов М. І. Методологія науки як необхідна складова фундаментальних досліджень кримінального права // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 27-28.
133. Панов Н. И. О точности норм уголовного права и некоторых вопросах их дальнейшего совершенствования // Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства/М. І. Панов; передм. В. П. Тихого. – К.: Юре, 2010. – С. 209-211.
134. Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники // Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства/М. І. Панов; передм. В. П. Тихого. – К.: Юре, 2010. – С. 211-219.
135. Панов Н. И. Оценочные понятия и их применение в уголовном праве // Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства/М. І. Панов; передм. В. П. Тихого. – К.: Юре, 2010. – С. 219-229.
136. Панов Н. И. Понятийные аппараты наук криминального цикла: соотношение и взаимосвязь // Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства/М. І. Панов; передм. В. П. Тихого. – К.: Юре, 2010. – С. 189-198.
137. Панов Н. И. Совершенствование юридической терминологии как одно из условий соблюдения социалистической законности в процессе применения уголовно-правовых норм // Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства/М. І. Панов; передм. В. П. Тихого. – К.: Юре, 2010. – С. 233-236.
138. Панов Н. И. Щур Б. В. Об изучении способа совершения преступления в науках криминального цикла: междисциплинарный поход // Криминалист первопечатный. – 2013. – № 6. – С. 20.
139. Парфило О. Примирення винного з потерпілим – компроміс у кримінальному процесі // Кримінальний процес. – 2002. – № 5. – С. 94.

140. Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування: монографія: передм. д-ра юрид. наук доц. М. І. Хавронюка; [наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров]. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – 388 с.
141. Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: монографія/Письменський Є. О.; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. – 728 с.
142. Підготовка і атестація науково-педагогічних кадрів у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (1805-2005 роки)/Панов М. І. (кер. авт. кол.) та ін. – Х.: Право, 2006. – 576 с.
143. Пономаренко Ю. А. Обґрунтування права покарання в історії філософської та юридичної думки // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право». Вип. 16./Ред. кол.: О. І. Процевський (голов. ред.) та ін. – Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2011. – С. 113-119.
144. Пономаренко Ю. А. Основні концепції розуміння кримінально-правової політики // Політика у сфері боротьби зі злочинністю: актуальні проблеми сьогодення: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф./25-26 лютого 2011 р.. – Івано-Франківськ: Прикарп. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2011. – С. 99-101.
145. Пономаренко Ю. А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 215-216.
146. Пономаренко Ю. А. Походження права покарання // Проблеми законності: акад. зб. наук. пр./відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. – Вип. 115. – С. 113-121.
147. Пономаренко Ю. А. Право покарання: истоки и реалии // Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию: Материалы VI Российского конгресса уголовного права (26-27 мая 2011 года). – М.: Проспект, 2011. – С. 762-764.
148. Поповченко О., Новіков В. Біблія – джерело кримінального права // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – №4. – С. 26-27
149. Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – 1240 с.
150. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні/за заг. ред. В. В. Сташиса. – 840 с.

151. Правила кримінально-правової кваліфікації у постановах Пленуму Верховного Суду України: практ. посібник. – Х.: Видавництво «Фінарт», 2012. – 196 с.
152. Присяжнюк Т.І. Інститут потерпілого у кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2006. – 20 с.
153. Проблеми правової відповідальності: монографія/Ю.П. Битяк, Ю.Г. Барабаш, Л.М. Баранова та ін.; за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, В.І. Борисової. – Х.: Право, 2014. – 348 с.
154. Рабінович П.М. Філософія права: деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети // Право України. – 2011. – № 8. – С. 13-20.
155. Равец Д. Р. Научное знание и его социальные проблемы. Ravetz J.R. Scientific knowledge and its social problems. Oxford, Clarendon press, 1971. X, 449 p. // Науковедение за рубежом. Наука и общество. Реферативный сборник./Гл. ред. А.М. Кулькин, пер. Е.Б. Рашковского. – М., 1975. – С. 82-136.
156. Радутний О.Е. Звичай як джерело кримінального права // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 45. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – С. 130-135.
157. Радутний О.Е. Сакральність кримінально-правового простору/О.Е. Радутний // Питання боротьби зі злочинністю. Х.: – Право, 2013. – Вип. 26. – С. 42-52.
158. Рарог А. И. Уголовно-правовая наука и качество уголовного закона // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму, 23-24 вересня 2011 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 339-344.
159. Рыжко Л. В. Научное пространство как понятие науковедения/Л. В. Рыжко // Науковедение. – 2003. – № 4. – С. 163-172.
160. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне кримінально-правове дослідження: монографія. – К.: КНТ, 2007. – 596 с.
161. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: монографія. – Х.: Право, 2006. – 208 с.
162. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз/І. В. Семеніхін; наук. ред. О. В. Петришин. – Х.: Юрайт, 2012. – 88 с. – (Серія «Наукові доповіді»; вип. 2).
163. Слуцька Т.І. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у сфері службової діяльності: навчальний посібник. – К.: КНТ, 2007. – 168 с.
164. Современное состояние и развитие криминалистики. Сборник научных трудов/Под ред. Н. П. Яблокова и В. Ю. Шепитько. – Х.: Апостиль, 2012. – 260 с.
165. Спасибо-Фатеева І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин: вибр. наук. пр./І. В. Спасибо-Фатеева. – Х.: Золоті сторінки, 2012. – 696 с.
166. Старовойтова Ю. Г. Загальна частина кримінального права Англії та США: [навч. посіб.] /Ю. Г. Старовойтова. – К.: Атіка, 2012. – 104 с.

167. Стрельцов Л.Є. Доктринальне визначення необхідних «збудників» процесів криміналізації та декриміналізації, пеналізації та депеналізації // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р./редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 78-82.
168. Суркова Л.В. Ценность науки: реальность и иллюзии//Л.В. Суркова// Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 2002. – № 1. – С. 36-49.
169. Суходубова І.В. Стабільність і динамізм законодавства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/Суходубова Ірина Володимирівна; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – 20 с.
170. Тацій В.Я., Борисов В.И. Современная политика Украины в сфере борьбы с преступностью: формы реализации и приоритетные направления // Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели: материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая – 1 июня 2012 года) – М.: Проспект, 2012. – С. 540-557.
171. Тацій В., Борисов В., Тютюгін В. Стабільність як умова ефективності законодавства України про кримінальну відповідальність // Голос України. – 2013. – № 66 (5566) (5 квітня 2013 р.). – С. 4-5.
172. Тацій В. Інноваційне суспільство: новий виклик правовій науці // Юрист України. – 2004. – № 3. – С. 4-11.
173. Тацій В.Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави // Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнар. наук. конф. Харків, 13-14 грудня 2002 р./Упорядники М.І. Панов, Ю.М. Прошевий. – Х.: Право, 2003. – С. 3-12.
174. Тацій В. Я., Сташис В.В., Баулін Ю. В. Новий Кримінальний кодекс України в контексті сучасної кримінально-правової думки/Тацій В. Я., Сташис В.В., Баулін // Антологія української юридичної думки: в 10 т. – К., 2005. – Т. 10: Юридична наука незалежної України. – С. 591-626.
175. Теорія кваліфікації злочинів: Підручник/За заг. ред. д.ю.н., проф. В.І. Шакуна. – 4-е вид., перероб. – К.: Алерта, 2012. – 316 с.
176. Тихомиров О. Наукознавчі проблеми рефлексії юридичної науки // Право України. – 2011. – № 8. – С. 97.
177. Триньова Я. О. Біоетизація системи кримінального права України – основа реформування кримінальної юстиції // Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції [23 травня 2014 року, м. Харків]/МВС України; Харківський нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. – Том І. – Х.: ХНУВС, 2014. – С. 150-153.
178. Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія. – К.: Атіка, 2003. – 144 с.

179. Туляков В. А. Актуальные проблемы современной уголовно-правовой политики // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 67.
180. Туляков В. Кримінальне право сучасності: криза доктрини чи криза юрисдикції // Право України. – 2010. – № 9. – С. 42-48.
181. Туляков В. А. Учение о жертве преступления: социально-правовые основы: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08/Одесская национальная юридическая академия. – О., 2001. – 484 с.
182. Туркота С. Виникнення та розвиток правового компромісу: історичні передумови // Право України. – 2002. – № 5. – С. 46-50.
183. Тютюгин В. И. Некоторые вопросы назначения наказания по соглашению сторон в связи с принятием нового Уголовного процессуального кодекса Украины // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст.голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 81-86.
184. Тютюгин В. І. Новели кримінального законодавства щодо посилення відповідальності за корупційні злочини вирішення проблеми чи проблеми для вирішення? // Юридичний вісник України. – 2010. – № 5 (761). – С. 6. Продовження: Юридичний вісник України. – 2010. – № 6 (762). – С. 6-7.
185. Тютюгин В. І., Пономаренко Ю. А., Харитонов О. В. Студентська кримінально-правова наука як один із засобів збереження та розвитку традицій наукових шкіл у кримінальному праві // Треті харківські студентські кримінально-правові читання: тези доповідей та повідомлень учасників регіональної студентської наукової конференції. – Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – С. 5-6.
186. Тютюгин В. И., Пономаренко Ю. А., Харитонов Е. В. Харьковская школа уголовного права // Право Украины. – 2011. – № 10. – С. 263-271.
187. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник/за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.
188. Усатий Г. О. Компроміс як засіб вирішення кримінально-правового конфлікту: автореф. дис. к.ю.н./Національна академія внутрішніх справ України. К., – 1999. – 17 с.
189. Усатий Г. О. Межі припустимості медіації у вирішенні кримінально-правового конфлікту // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20-21 травн. 2011 р./редкол.: Г. Є. Болдарь, А. О. Данилевський, О. О. Дудоров та ін.; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. – С. 506-511.
190. Фесенко Є. Сучасні завдання кримінально-правової науки (Загальна частина) // Право України. – 2010. – № 9. – С. 66-72.
191. Фріс П. Л. Вибрані праці/П. Л. Фріс. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2014. – 652 с.

192. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України [Текст]: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08/Фріс Павло Львович; Прикарпатський юридичний ін-т МВС України. – К., 2005. – 439 с.
193. Хабермас Ю., Фукуяма Ф. Гражданин Европы: только миф? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.intelros.ru/pdf/logos/2012_04/3.pdf. – Заголовок з екрана.
194. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: Монографія. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
195. Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції»/Микола Іванович Хавронюк. – вид. випр. і доп. – Київ: Юридична думка, 2012. – 424 с.
196. Хавронюк М. І. 10 років чинності КК України: час закріпити принципи // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 51-56.
197. Харитоновна Е. В. Приближение к Достоевскому: современный взгляд на уголовно-правовые вопросы // Криминалист первопечатный. – 2012. – № 4. – С. 30-45.
198. Харитоновна О. В. Дослідження джерел кримінального права: історія та сучасність // Кримський юридичний вісник. – Сімферополь: Кримськ. юрид. ін.-т ОДУВС, 2010. – Вип. 2 (1). – С. 248-254.
199. Харитоновна О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія/О. В. Харитоновна. – Х.: Право, 2010. – 252 с.
200. Хашев В. Г. Кримінальна відповідальність за зловживання владою або службовим становищем: дис. ... канд. юрид. наук. – Запоріжжя, 2007. – 259 с.
201. Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання особливої частини): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08/Хилюк Світлана Володимирівна; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2008. – 16 с.
202. Хилюк С. В. Nulla poena sine lege як складова принципу законності в практиці Європейського суду з прав людини // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р./редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 649-653.
203. Хім'як Ю. Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08/НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – 19 с.
204. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: монографія/П. В. Хряпінський. – Х.: Харків юридичний, 2009. – 840 с.

205. Цись Н. І. Імплементация норм міжнародного права у національне кримінальне законодавство України (Загальна частина): автореф. дис. ... канд. юрид. наук:12.00.08/Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 23 с.
206. Чеботарьова Г. В. кримінально-правові проблеми трансплантації органів і тканин людини і донорства крові в Україні. – К.: КНЕУ, 2006. – 180 с.
207. Шакун В. Суперечливі орієнтири сучасної кримінально-правової науки // ЮВУ. – 2010. – № 25-26. – С. 6.
208. Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права/Вступне слово проф. Мельника М. І. – К.: Атіка, 2008. – 244 с.
209. Шепитько М. В. Понимание уголовной политики и ее модель // Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 жовт. 2014 р./редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2014. – С. 165-170.
210. Эйнштейн А. Как изменить мир к лучшему/Альберт Эйнштейн. – М.: Алгоритм, 2013. – 272 с.
211. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення/Колектив авторів. Відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. – 424 с.
212. Holton G. Thematic Origins of Scientific Thought: Kepler to Einstein. – Harvard Univ. Press, 1973; rev. ed., 1988. – 510 p.
213. Shepitko M. Investigation of crimes against justice: special knowledge role // A First Printed Criminalist. – 2013. – № 7. – P. 92-99.

Розділ III

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

3.1 Становлення і розвиток учення про кримінально-правову політику

Кримінальне право в сенсі права покарання (*лат. jus puniendi*), тобто повноваження держави встановлювати санкції, застосовувати й виконувати покарання щодо осіб, які вчиняють злочини, здійснюється нею шляхом вироблення та реалізації цілої низки заходів у межах реалізації функції протидії злочинності. Така діяльність традиційно називається кримінально-правовою (інколи – просто кримінальною) політикою держави. Правильно стверджується, що саме «кримінальна політика переймається вивченням якнайбільш раціонального використання належного державі *jus puniendi*»²⁴¹.

Категорія кримінально-правової політики є однією з найбільш досліджуваних, але, як це не парадоксально, одночасно й найменш пізнаних у науці кримінального права. За багато років і навіть століть її вивчення накопичена достатньо велика кількість знань про неї, вироблені підходи до розв'язання загальних і окремих питань кримінально-правової політики. Але, разом з тим, все ще лишається широке поле для діяльності сучасних і майбутніх дослідників, велика кількість не до кінця визначених аспектів у її розумінні.

Окремі вчені з посиланням на М. П. Чубинського стверджують, що власне термін «кримінальна політика» вперше було вжито у 1804 році в роботах німецького криміналіста П. А. Фейєрбаха²⁴². Між тим, сам М. П. Чубинський писав, що «хто першим вжив термін «кримінальна політика» в науці не встановлено... Вже в 1804 р. Фейєрбах говорить про кримінальну політику як про поняття існуюче; вперше в літературі він визначає співвідношення між кримінальною політикою і кримінальним правом»²⁴³. Так чи інакше, але дослідження проблем кримінально-політичного характеру розпочалося задовго до того, як відповідний термін почав вживатися в літературі. Сам М. П. Чубинський дає огляд і аналіз кримінально-політичних учень починаючи від Давньої Греції (Солон, Піфагор, Протагор, Сократ, Платон, Аристотель та інші) та Давнього Риму (Ульпіан, Марціан, Павел, Цицерон, Сенека, Геллій та інші), через Середні віки (каноністи – Фома Аквінський, Лактанцій, св. Афанасій, св. Іоанн Златоуст та інші; а також юристи-постглосатори) і «перехідну епоху» з кінця XV до початку

241 Warylewski J. Prawo karne. Część Ogólna: Wydanie II. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2005. – S. 52.

242 Див., наприклад: Лопашенко Н. А. Уголовная политика. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – С. 3.

243 Чубинский М. П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права/Сост. и вступ. статья В. С. Овчинского, А. В. Фёдорова. – М.: ИНФРА-М, 2008. – С. 55.

XVIII століття (гуманісти і представники Реформації) і аж до XIX століття²⁴⁴. Не ставлячи собі за мету переповідати ґрунтовно викладену М. П. Чубинським еволюцію кримінально-політичних учень від початку досліджень й до XIX ст., відзначимо лише, що тільки в XIX ст. дослідження питань кримінально-правової політики почало викристалізовуватися з окремих філософських учень і перейшло до лона правової науки. При цьому вивчення тогочасної кримінально-правової літератури дає підстави для висновку, що в ній у цілому було сформовано розуміння кримінально-правової політики, підтримуване більшістю європейських правознавців. Воно полягало в розгляді її як самостійної галузі науки чи частини іншої галузі науки (кримінального права, кримінальної соціології, кримінології тощо), завданням якої є не догматичний аналіз чинного законодавства, а вироблення напрямів його розвитку *de lege ferenda*.

Зокрема, серед німецьких криміналістів таке розуміння кримінальної політики зустрічаємо у самого П. А. Фейєрбаха, який, за свідченням М. П. Чубинського, не дав точного визначення її поняття, але з його міркувань випливало, що «під кримінальною політикою він розуміє ту галузь науки, яка повинна дати кримінальному законодавцю вказівки для кращої організації справи правосуддя»²⁴⁵. Інший німецький криміналіст XIX століття Е. Генке, автор «Курсу кримінального права та кримінальної політики», визначав кримінальну політику як галузь кримінального правознавства, що прагне «за особливостями історичного моменту та місцевими умовами здійснити ідеал права»²⁴⁶. Як бачимо, для П. А. Фейєрбаха й Е. Генке кримінально-правова політика – це *самостійна* галузь науки, яка за своїм предметом є близькою до кримінального права, проте не збігається з ним. Деякі інші німецькі криміналісти, теж, розмежовуючи науки кримінально-правової політики і кримінального права, знаходили при цьому місце першої *в межах інших юридичних наук*. Наприклад, на думку Ю. Варга кримінальна політика разом з кримінальною антропологією складає зміст кримінології й «переймається вирішенням питання про карані та некарані діяння, вивчає особливі умови, що сприяють розвитку злочинів, наприклад вплив бідності»²⁴⁷.

Значно ширше розуміння досліджуваного поняття зустрічаємо у Ф. фон Ліста, який не тільки писав, що «кримінальна політика як самостійна галузь науки кримінального права може бути протиставлена кримінальному праву у вузькому сенсі», а й визначав її у широкому значенні як «систематичну сукупність підстав, що спираються на наукове дослідження злочину і впливу, що його чинить покарання, – підстав, узгоджуючись з якими держава, за допомогою покарання та

244 Там само. – С. 79-425.

245 Там само. – С. 56.

246 Henke Ed. Hanbd. d. Criminalr. I Th. Berl. u. Stet., 1823, § 29. S. 154. Цит. за: Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России/Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – С. 462.

247 Див.: Гогель С. К. Вопросы уголовного права, процесса и тюремовѣдения. Собрание изслѣдованій. – СПб.: Типографія товарищества «Общественная польза», 1906. – С. 210.

споріднених з ним інститутів, повинна боротися зі злочинством»²⁴⁸. Отже, для Ф. фон Ліста кримінально-правова політика – це не тільки самостійна галузь науки (вузьке тлумачення), а й заснована на результатах наукових досліджень певна ідея, якій має підкорятися діяльність держави з метою протидії злочинності.

У російській кримінально-правовій літературі до проблем кримінальної політики першим, очевидно, звернувся у 1820 році професор Казанського університету Г. І. Солнцев. Самого поняття її він не визначив, але відносив разом із логікою, психологією та загальним кримінальним правом до «наук філософічних», що є необхідними та корисними для пізнання російського кримінального права²⁴⁹. За твердженням Г. С. Фельдштейна, Г. І. Солнцев, знаходячись під впливом ідей П. А. Фейєрбаха, розумів кримінальну політику «як дисципліну, що намічає принципи *de lege ferenda*» «для безпомилкового застосування кримінальних законів»²⁵⁰.

У цілому ж погляд на кримінально-правову політику саме як на науку отримав широку підтримку серед російських криміналістів. Дискусії в основному велися стосовно питань, чи становить вона собою самостійну галузь, чи входить складником до іншої галузі, а якщо так – то до якої. Так, для С. К. Гогеля кримінальна політика – це теж виключно наука, яка вивчає застосовувані вже нині заходи боротьби зі злочинністю, як репресивні, так і превентивні. У такому розумінні він вбачав її близькою до кримінальної соціології (тобто кримінології) і з цього приводу зазначав: «Оцінювати заходи боротьби зі злочинністю кримінальна політика може лише з точки зору їх відповідності й доцільності для боротьби з тим злом і його причинами, які вивчає кримінальна соціологія. Таким чином, кримінальна політика, будучи або нерозривним цілим з кримінальною соціологією, або прикладною наукою до основної позитивної науки – кримінальної соціології, становить собою вчення про вже існуючі заходи боротьби зі злочинністю»²⁵¹. Виключно як науку, причому таку, що входить до складу кримінальної соціології, розумів кримінальну політику В. В. Єсіпов²⁵². М. С. Таганцев з посиланням на розуміння кримінальної політики, що було запропоноване Ф. фон Лістом, підкреслював її важливість для «побудови системи заходів попередження злочину і боротьби з ним», але також не вбачав підстав для охоплення цієї, на його

248 Лист Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление/Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 7.

249 Див.: Российское уголовное право, изложенное ... Гавриилом Солнцевым. Казань, 1820/Подъ редакцией и съ вступительной статьей о Г. И. Солнцева Г. С. Фельдштейна. – Ярославль: Б. и., 1907. – С. 6-7.

250 Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России/Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – С. 313.

251 Гогель С. К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией/Сост. и вступ. статья В. С. Овчинского, А. В. Фёдорова. – М.: ИНФРА-М, 2010. – С. 4-5.

252 Есипов В. В. Очеркъ русскаго уголовного права. Часть общая: Преступление и преступники. Наказание и наказуемые: Издание третье, пересмотренное и дополненное согласно уголовному уложению 1903 г. и послѣднимъ узаконѣніямъ. – М.: Издание книжнаго магазина «Правовѣденіе», 1904. – С. 48.

думку, соціологічної науки наукою кримінального права²⁵³.

Натомість, А. А. Піонтковський знаходив місце кримінально-правовій політиці поруч не тільки з кримінальним правом, але й з кримінологією. Він ділив науку кримінального права (в широкому значенні) на кримінологію, кримінальну політику і кримінальну догматику. При цьому під кримінальною політикою він розумів ту галузь науки кримінального права, яка має своїм предметом вивчення засобів боротьби зі злочинністю, завданням – доцільну побудову цих засобів²⁵⁴. В оригінальній класифікації юридичних наук, розробленій П. Є. Михайловим на підставі теоретичного вчення Л. І. Петражицького, стовно кожної окремої галузі права виділяється п'ять самостійних типів наук. Зокрема, для кримінального права це: 1) теорія кримінального права; 2) історія кримінального права; 3) описове кримінальне законодавство; 4) догматика кримінального права; 5) політика кримінального права²⁵⁵.

У той же час, не всі російські криміналісти досліджуваного періоду визнавали за кримінально-правовою політикою властивості галузі чи підгалузі науки. Наприклад, С. В. Познишев, погоджуючись з тим, що група практичних питань про якнайкращу форму здійснення ідеалу кримінального правосуддя у певного народу у зв'язку з критикою діючого права може бути предметом окремого викладення, разом з тим приходив до висновку, що «вони не можуть утворювати ні особливої науки, ні особливої галузі науки». У зв'язку з цим він не вважав за можливе виділяти «кримінальну політику» як особливу наукову дисципліну²⁵⁶. Такий само погляд на кримінальну політику висловлював і Е. Я. Немировський²⁵⁷. Вочевидь, ґрунтуючись на таких само вихідних засадах, і П. Д. Калмиков стверджував, що кримінально-правова політика становить собою не галузь науки, а «мистецтво кримінального законодавства, тобто мистецтво покращувати існуючі кримінальні закони та складати нові» і «мистецтво керування судовою кримінальною частиною»²⁵⁸.

Першим серед українських криміналістів власне розуміння кримінальної політики сформулював, очевидно, професор Харківського імператорського університету Г. С. Гордієнко. Знаходячись, загалом, під значним впливом робіт Е. Генке і К. Міттермайера, він відповідним чином формулював і поняття кримінальної

253 Див.: Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула: Автограф, 2001. – С. 26, 638.

254 Піонтковський А. А. Наука уголовного права, ея предметъ, задачи, содержание и значение. – Ярославль: Типо-Литография Э. Г. Фалькъ, 1895. – С. 10.

255 Михайловъ П. Е. Объ основныхъ видахъ наукъ о правѣ // Новыя идеи въ правовѣдѣніи: Непериодическое издание, выходящее подъ редакціей профессора Л. І. Петражицкаго. Сборникъ второй. Философія права и нравственности. – СПб: Образование, 1914. – С. 45-46.

256 Познишевъ С. В. Основныя начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права/Издание 2-е, исправленное и дополненное. – М.: Издание А. А. Карцева, 1912. – С. 9.

257 Немировскій Э. Я. Основныя начала уголовного права. – Одесса: Типографія «Техникъ», 1917. – С. 13.

258 Учебник уголовного права проф. П. Д. Калмыкова, изд. А. Любавским. СПб., 1866. – С. 14 і наступні. Цит. за: Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России/Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – С. 481.

3.1 Становлення і розвиток учення про кримінально-правову політику

політики. Розуміючи її в сенсі дисципліни, що дає директиви для кримінального законодавства, Г. С. Гордієнко повторював услід за К. Міттермайєром, що «погляд на кримінальне право управляється завжди кримінальною політикою»²⁵⁹. Подібні судження висловлював й інший харківський професор – Л. Є. Влади́миров, – на думку якого «кримінальна політика є дослідною частиною науки кримінального права. Вона переймається кримінальним законодавством з точки зору удосконалення його, при чому вона вже не обмежується лише пізнанням, але переймається й створенням нових засад»²⁶⁰.

Найбільш завершене і дещо ширше, ніж у інших, розуміння кримінальної політики знаходимо у М. П. Чубинського, на думку якого вона «є гілкою науки кримінального права; вона покликана виробляти вказівки для найкращої постановки в даній державі справи кримінального правосуддя як шляхом соціальних реформ, так і шляхом створення кращого кримінального законодавства. Тому вона розпадається на політику превентивну і політику репресивну і має головним, але не єдиним завданням боротьбу зі злочинністю»²⁶¹. В його розумінні кримінальна політика є однією з трьох, поряд з кримінальною догматикою (кримінальним правом у вузькому розумінні) та кримінальною етіологією (тобто кримінологією) частин науки кримінального права²⁶².

Відрізнялося від інших розуміння кримінальної політики іншого провідного українського криміналіста того часу О. Ф. Кістяківського, який за твердженням Л. В. Білогриць-Котляревського «у сфері кримінальної політики не мав суперників у російській науці»²⁶³. На противагу переважній більшості своїх сучасників, О. Ф. Кістяківський розумів кримінальну політику не як галузь науки, а як напрям діяльності держави щодо протидії злочинності²⁶⁴.

Таким чином, у XIX столітті й на початку XX століття кримінально-правова політика переважною більшістю як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників розглядалася як певна галузь науки (самостійна або в межах іншої), предметом

259 Отчет о состоянии И. Х. У. за 1844-1845 ак. г. Х., 1845. С. 34. Цит. за: Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России/Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – С. 465.

260 Влади́мировъ Л. Е. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая часть. – Харьковъ: Изданіе типографіи Каплана и Бирюкова, 1889. – С. 11.

261 Чубинский М. П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права/Сост. и вступ. статья В. С. Овчинского, А. В. Фёдорова. – М.: ИНФРА-М, 2008. – С. 78.

262 Див.: Там само. – С. 49-50.

263 Білогриць-Котляревський Л. Очерк научной деятельности профессора А. Ф. Кістяковскаго // Киев. старина. – 1885. – Кн. 6. – С. 246. Цит. по: Харитонов О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія/О. В. Харитонов. – Х.: Право, 2010. – С. 209.

264 Див., наприклад: Кістяковскій А. Θ. Элементарный учебникъ общаго уголовного права с подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовного законодательства: Третье изданіе, печатанное безъ перемѣнъ со второго. – К.: Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. – С. 129, 612-614, 744.

дослідження якої є розроблення найбільш ефективних заходів з протидії злочинності. Тільки деякі криміналісти (в Німеччині – Ф. фон Ліст; у Росії – П. Д. Калмиков, Е. Я. Немировський, С. В. Познишев; в Україні – О. Ф. Кістяківський) давали їй визначення, яке більшою чи меншою мірою відрізнялося, і вбачали в кримінально-правовій політиці також діяльність держави з протидії злочинності чи певну ідею, якій така діяльність має підкорюватися. Панування у науковому середовищі розуміння кримінально-правової політики саме як науки, покликаной виробляти стратегію й тактику державної протидії злочинності із застосуванням засобів кримінального права, логічно зумовлювало наукову обґрунтованість не тільки кримінального законодавства, а й практики його застосування.

У радянській кримінально-правовій літературі першої половини XX століття намітився поступовий відхід від дослідження проблем кримінальної політики, який досяг свого апогею до середини століття, коли навіть сам відповідний термін зник зі сторінок наукових досліджень. Погоджуючись з О. І. Александровим у критичній оцінці такого стану речей, одночасно слід констатувати, що не повною мірою відповідають дійсності його слова про те, що «в радянських наукових роботах термін «кримінальна політика» вперше з'явився в 1970-х роках»²⁶⁵. Насправді ж цей термін широко вживався ще у 1920-1930 роках²⁶⁶. Більше того, терміном «кримінальна політика» у той час оперувало навіть кримінальне законодавство. Так, розділ 3 Загальної частини КК Української РСР 1927 року мав назву «Засади кримінальної політики УРСР»²⁶⁷, а відповідний розділ Загальної частини КК РРФСР 1926 року називався «Загальні засади кримінальної політики РСФСР»²⁶⁸. Втім, далі аналізований термін дійсно практично зник з наукових досліджень, найбільш яскравим свідченням чого стало те, що в обох класичних радянських курсах кримінального права (ленінградському 1968-1978 років та московському 1970-1971 років) проблеми кримінальної політики не висвітлюються зовсім²⁶⁹.

265 Александров А. И. Уголовная политика и уголовный процесс в российской государственности: история, современность, перспективы, проблемы/Под ред. В.З. Лукашевича. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, 2003. – С. 60.

266 Див., наприклад: Скрыпник Н. Уголовная политика советской власти. – Харьков: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1924. – 72 с.; Основы и задачи советской уголовной политики. – М.: Ранион, 1929. – 127 с.; Волков Г. И. Уголовная политика эпохи промышленного капитализма. – М.: Советское законодательство, 1932. – 105 с.; Булатов С. Я. Уголовная политика эпохи империализма. – М.: Советское законодательство, 1933. – 225 с.; Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики. – М.: Советское законодательство, 1933. – 224 с.; Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике. К 10-летию со дня смерти. – М.: Советское законодательство, 1934. – 269 с.; Пионтковский А. А. Уголовная политика Японии. – М.: Советское законодательство, 1936. – 232 с. та ін.

267 Кримінальний кодекс УРСР: Офіціальний текст з змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 р. – К.: Юридичне видавництво НКЮ СРСР, 1940. – С. 4.

268 Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года // Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917-1937 гг.): Учебное пособие для юридических институтов. – М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. – С. 230.

269 Слід зазначити, що в окремих випадках згадки про кримінальну (кримінально-правову) політику все ж таки зустрічалися і в літературі 50-60-х років XX століття. Див., наприклад:

3.1 Становлення і розвиток учення про кримінально-правову політику

Відродження наукового інтересу до цих питань спостерігається з кінця 1960 – х – початку 1970-х років ХХ століття. В радянській і пострадянській (передусім, українській і російській) літературі від того часу до сьогодні сформувалося декілька підходів до розуміння змісту поняття кримінальної політики.

Очевидно, що найбільшого поширення здобуло розуміння кримінально-правової політики як *певного виду діяльності* держави у сфері протидії злочинності. Прибічники цього підходу зазвичай підкреслюють, що кримінальна політика є різновидом (складовою частиною, напрямом тощо) внутрішньої політики держави, розуміючи останню як діяльність по управлінню певними соціальними процесами чи впливу на певні соціальні явища. Так, автор першої в СРСР роботи з питань кримінальної політики М. О. Скрипник визначав її предмет як «сукупність заходів і дій, за допомогою яких клас, що тримає владу у державі, проводить свою владу і забезпечує її збереження»²⁷⁰. Пізніше М. О. Беляєв писав, що «радянська кримінальна політика – це заснований на об'єктивних законах розвитку соціалістичного суспільства напрям діяльності державних та громадських органів та організацій щодо охорони інтересів трудящих від злочинних посягань шляхом застосування до осіб, які їх вчинили, покарання чи заходів адміністративного або громадського впливу, а також шляхом попередження злочинів за допомогою загрози застосування покарання»²⁷¹. На думку М. І. Ковальова і Ю. А. Вороніна, змістом кримінальної політики є напрям «державної діяльності по здійсненню соціально-політичних, економічних заходів та виробленню оптимальних кримінально-правових заходів з метою ліквідації злочинності в нашій країні»²⁷². У першу чергу саме як напрям діяльності держави з протидії злочинності розуміють кримінально-правову політику також І. М. Даньшин²⁷³, І. Е. Звечаровський²⁷⁴, А. А. Митрофанов²⁷⁵ та деякі інші автори.

Перенесення акценту у розумінні кримінальної політики саме на *діяльність з протидії злочинності*, зумовило й зміни у розумінні співвідношення кримінальної політики з кримінальним законом. Якщо криміналісти ХІХ століття у переважній своїй більшості виходили з того, що саме кримінальна політика повинна

Беляев Н. А. Понятие советского исправительно-трудового права и основные принципы советской исправительно-трудовой политики // Вестник ЛГУ. Серия экономики, философии, права. – 1958. – № 5. – С. 118-119.

270 Скрипник Н. Уголовная политика советской власти. – Харьков: Юридическое издательство, 1924. – С. 15.

271 Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути её реализации. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – С. 15.

272 Ковалёв М. И., Воронин Ю. А. Криминология и уголовная политика. – Свердловск: Урал. гос. ун-т, 1980. – С. 8.

273 Даньшин И. Н. Политика борьбы с преступностью – составная часть политики Партии и государства // Проблемы социалистической законности: Респ. межведомств. науч. сб., Вып. 20./Ред. колл.: В. Я. Таций (отв. ред.) и др. – Х.: Вища школа, 1987. – С. 102-103.

274 Звечаровский И. Э. Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 74.

275 Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юрид. ін-ту НУВС, 2004. – С. 24-26.

намічати перспективи розвитку кримінального законодавства, то в сучасний період, навпаки, стверджується, що кримінально-правова політика ґрунтується на кримінальному законодавстві²⁷⁶. У межах аналізованої концепції визначення кримінально-правової політики таке твердження, безумовно, є правильним. Однак, такий підхід не дає відповіді на питання про те, на чому ж має базуватися саме кримінальне законодавство, в яких напрямках воно повинно розвиватися і яким чином ці напрями визначаються?

Інший концептуальний підхід до розуміння кримінальної політики полягає у тлумаченні її як *певної ідеї, якій підкоряється діяльність держави* щодо протидії злочинності або, як інколи стверджується, *певної лінії, стратегії поведінки*, якій така діяльність має підкорятися. Найбільш послідовним прихильником такого визначення поняття кримінальної політики в радянській і пострадянській літературі є О. І. Коробеев. Ще в 1987 році він визначав кримінальну політику як «вироблену КПРС і Радянською державою генеральну лінію, що визначає основні напрями, цілі й засоби впливу на злочинність шляхом формування кримінального, кримінально-процесуального, виправно-трудового законодавства, регулювання практики його застосування, а також шляхом вироблення та реалізації заходів, спрямованих на попередження злочинності. Іншими словами, – писав він, – кримінальна політика визначає стратегію і тактику боротьби зі злочинністю, маючи з кінцеву мету ліквідацію злочинності на основі усунення причин та умов, що її породжують, і використовуючи як засоби кримінальне, кримінально-процесуальне, виправно-трудове право і засоби профілактики»²⁷⁷. У цьому визначенні виразно помітні сліди статті 6 Конституції СРСР 1977 р., якою передбачалося, що «Озброєна марксистсько-ленінським ученням Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР...» (курсив мій. – Ю. П.). Від такого підходу до визначення досліджуваного поняття О. І. Коробеев не відмовився і в наші дні. Після більш ніж 30 років він так само визначає кримінальну політику як «вироблену державою генеральну лінію», з тією лише відмінністю, що нині науковець не включає до дефініції цього поняття радянські ідеологічні складники²⁷⁸. Практично дослівно повторив це визначення П. Л. Фріс, який, однак, вклав його до поняття «політики у сфері боротьби зі злочинністю»²⁷⁹. У межах цього

276 Див., наприклад: Борисов В. І. Кримінально-правова політика та питання соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17-18 лист. 2006 р. – Донецьк: Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 9.

277 Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1987. – С. 48.

278 Полный курс уголовного права: В 5 т.: Т. I: Преступление и наказание/Ю. В. Голик, А. С. Горелик, А. И. Долгова и др. Под ред. А. И. Коробеева. – СПб: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – С. 75.

279 Див.: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 12-13.

ж концептуального підходу знаходяться й визначення кримінально-правової політики, сформульоване С. Г. Чаадаєвим²⁸⁰.

Прибічники цієї концепції визначення кримінально-правової політики, на відміну від прихильників її тлумачення як певного напрямку діяльності держави, навпаки стверджують, що «не політика у своєму русі йде за правом, пристосовуючись до його логіки і системи, а, навпаки, право розвивається у напрямі вироблених політичних установок, в реалізації яких воно повинне брати участь». Через це, на їхню думку, «кримінальна політика знаходить своє вираження у відповідних законах та інших нормативно-правових актах, концепціях, програмах. У найбільш концентрованому вигляді вона фокусується у кримінальному законі»²⁸¹.

Багато криміналістів комбінували перші два підходи і пропонували визначення кримінальної політики одночасно і як *діяльності держави щодо протидії злочинності*, і як *певної ідеї, якій така діяльність повинна підкорятися*. Наприклад, П. С. Дагель писав, що «радянська кримінальна політика ... визначає основні напрями, цілі і засоби боротьби зі злочинністю і виражається в партійних документах, нормах радянського права і діяльності державних органів, громадських організацій та всіх трудящих, спрямованій на цю боротьбу»²⁸². Подібне судження висловлює і В. М. Куц, на думку якого «кримінально-правова політика – це сукупність кримінально-правових ідей, принципів, норм та їх реалізація в практиці протидії злочинності»²⁸³. У межах такого ж концептуального підходу Т. А. Павленко зазначає, що кримінальна політика, яка є науково обґрунтованим напрямом діяльності органів державної влади та громадськості, що полягає у визначенні основних напрямів, цілей і засад впливу на злочинність, виступає як основа формування кримінального законодавства, регулювання практики його застосування, розробки й реалізації заходів, спрямованих на попередження злочинності²⁸⁴.

Очевидно, що прибічники такого консенсуального поєднання двох різних підходів до розуміння сутності кримінально-правової політики стоять на позиціях, близьких до її тлумачення як *окремої галузі або підгалузі юридичної науки*.

280 Див.: Чаадаев С. Г. Уголовная политика и преступность: проблемы, пути решения: (Пособие для слушателей народных университетов). – М.: Знание, 1991. – С. 36.

281 Узунова О. В., Узунов П. П. Міжнародні договори України як джерела кримінально-правової політики // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17-18 лист. 2006 р. – Донецьк: Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 127-128.

282 Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во ДГВУ, 1982. – С. 5.

283 Куц В. М. Деякі аспекти вдосконалення національної кримінально-правової політики // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: Матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17-18 лист. 2006 р. – Донецьк: Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 48.

284 Павленко Т. А. Щодо визначення поняття кримінальної політики // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: Матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17-18 лист. 2006 р. – Донецьк: Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 250.

Саме такий концептуальний підхід, як зазначалося вище, здобув найбільшого поширення у європейській кримінально-правовій літературі XIX – початку XIX століть. У радянський період він був менш популярним, але все ж мав своїх прихильників. Так, А. А. Піонтовський ще в 20-х роках XX ст. писав, що «перетворення кримінальної політики радянської держави на науку є найважливішим завданням сучасної марксистської теорії права»²⁸⁵. Після відродження наукового інтересу до питань кримінально-правової політики О. А. Герцензон ставив питання про «міждисциплінарну наукову галузь – наукову дисципліну «кримінальна політика»»²⁸⁶. Підтримував таку ідею і П. С. Дагель, на думку якого «тільки наука кримінальної політики зможе охопити всю систему державних і громадських засобів боротьби зі злочинністю як єдиний комплекс і тим самим розв'язати проблему єдності кримінальної політики, її координованості, плановості, ефективності»²⁸⁷. З різних точок зору розглядав кримінальну політику також і П. М. Панченко, який розумів під нею не тільки основні напрями протидії злочинності, але й відповідну наукову доктрину, що покликана розробляти проблеми їх ефективності²⁸⁸. У різних аспектах, але й у тому числі і як «сукупність наукових поглядів, теоретичних положень, висновків, пропозицій, рекомендацій, сформульованих на високому рівні абстрагування концептуальних уявлень» розглядали кримінальну політику В. О. Владимиров і Ю. Г. Ляпунов²⁸⁹. У сучасний період С. С. Босхолов звертає увагу на те, що кримінально-правова політика може розумітися не лише як певний вид соціальної діяльності, а ще й як державна доктрина та наукова теорія²⁹⁰.

Викладене дає підстави для висновку про потребу переосмислення підходів до розуміння сутності кримінально-правової політики. Вочевидь, не повинно йтися про якусь односторонню її інтерпретацію – як виключно галузі юридичної науки чи як діяльності держави з протидії злочинності, чи якимось інакше. Кримінально-правова політика є багатоаспектним явищем, що зумовлює можливість її тлумачення у різних значеннях. Однак будь-яке її тлумачення, безумовно, має бути пов'язане з розумінням базисного поняття – поняття політики.

285 Піонтовский А. А. Марксизм и уголовное право: Сб. статей. – 2-е изд., доп. – М.: Юрид. изд. НКЮ РСФСР, 1929. – С. 6.

286 Герцензон А. А. Уголовное право и социология (Проблемы социологии уголовного права и уголовного политики). – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 196, 203.

287 Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во ДГВУ, 1982. – С. 17.

288 Панченко П. Н. Советская уголовная политика. Общетеоретическая концепция борьбы с преступностью: ее становление и предмет. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1988. – С. 33-38, 51, 52 і далі.

289 Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И Советская уголовная политика и её отражение в действующем законодательстве: Учеб. пособ. – М.: Академия МВД СССР, 1979. – С. 8-10.

290 Босхолов С. С. Основы уголовной политики: Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. – М.: ЮрИнфоР, 1999. – С. 32.

3.2 Кримінально-правова політика як прояв соціальних взаємодій у протидії злочинності

Прийнято вважати, що сам термін «політика» введено до наукового обігу ще Аристотелем у однойменному науковому трактаті, написаному між 335 і 322 роками до Р. Х., в якому він констатував, що політика – це наука, на основі якої державний муж частково володарює, а частково підкоряється²⁹¹. Він називав її найголовнішою з усіх наук і мистецтв, метою якої є найвище державне благо – справедливість, що слугує суспільній користі²⁹². Традиційно етимологія цього терміна пов'язується з давньогрецьким політікῆ й виводиться від πόλις (поліс) – «місто, держава» і тікῆ (тікі) – «(при) значення». Однак не можна виключати його походження від грецького політікός, де полі (полі) – це «множина», а тікός (тікос) – «інтерес».

У подальшому розвитку світової філософської думки «політика» стала вживатися як достатньо об'ємний термін, яким означалася і боротьба за державну владу; і здійснення її; і сфера здійснення державної влади; і мистецтво управління державою й інші подібні категорії. Проте вже з XIX століття політику перестали ототожнювати виключно з державою і її владою. За твердженням В. В. Речицького, ще К. Маркс і Ф. Енгельс суттєво розширили уявлення про політику як виключно державну, офіційну діяльність, що існувало до них. В подальшому, становлення повномасштабного громадянського суспільства засвідчило недостатність політичних можливостей держави і призвело до сучасного розуміння політики як метода перетворень, що має стосунок не тільки до державної влади, а й до влади неурядових організацій та інституцій²⁹³. У сучасній філософській, політологічній, соціологічній та юридичній науці таке розуміння стало панівним, а сфера політичного окреслюється через сферу взаємодій суб'єктів соціуму для досягнення певного бажаного блага у сфері свободи чи порядку. «В демократії, – пише В. В. Речицький, – метою політики є створення чи утримання існуючої більшості на боці певної позиції чи акції»²⁹⁴. На цій підставі він дає широке визначення політичної активності як особливого виду людської діяльності (свідомої бездіяльності), спрямованої на досягнення будь-яких цілей як вторинного чи кінцевого результату, і такого, що передбачає як безпосередню мету і первинний результау, а також обов'язкову, попередню умову своєї ефективності, реалізацію одного з різновидів соціальної взаємодії (контакту)²⁹⁵.

Соціальні взаємодії у сфері протидії злочинності почали складатися в людському суспільстві від самого моменту його виникнення. М. С. Таганцев образно

291 Аристотель. Сочинения в четырёх томах. Т. 4/Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – С. 375.

292 Там само. – С. 466.

293 Речицкий В. В. Политический предмет Конституции. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 37-38.

294 Там само. – С. 41.

295 Там само. – С. 63.

писав; «З непокою Творцю світу, зі шкідливим зазіханням на інтереси ближніх зустрічаємося ми на перших же сторінках священних переказів віри...»²⁹⁶. В ті часи злочину протидівав, у першу чергу, сам потерпілий – особа яка найбільшою мірою зазнала шкоди і болю від його вчинення. Коли ж потерпілий від вчинення злочину гинув – право відплати злочинцеві належало його близьким родичам. Провідна роль потерпілого або його близьких родичів у протидії злочинності знайшла своє відображення й у найдавніших (з тих, що дійшли до нашого часу) нормативно-правових актах. Як відомо, стаття 1 Руської Правди (короткої редакції) передбачала: «Уб'є муж мужа, то мстити брату за брата, або синові за батька, або батькові за сина, або братовому синові, або сестриному синові...»²⁹⁷.

Проте з часом помста потерпілого стала зазнавати певних змін і обмежень. Якщо спершу вона була його священним обов'язком, за невиконання якого навіть загрожувала суспільна або релігійна санкція, то далі вона ставала правом потерпілого, причому звужувалося коло тих осіб, які це право мали, визначався строк на його здійснення тощо. Право карати від потерпілого поступово почали переймати на себе інші соціальні інституції: сім'я, церква, громада, ремісничі цехи, навіть середньовікові університети й ті свого часу мали право покарання стосовно своїх студентів. Але головним борцем з приватною помстою потерпілого стала саме державна влада, яка чим далі зміцнювалась, тим більшою мірою перебирала на себе функцію протидії злочинності. Наприклад, у тій же Руській Правді бачимо вже й можливість накладення державою кари за вчинений злочин у виді штрафів на користь князя. Щоправда, така можливість тоді ще носила факультативний характер: «...а як не буде кого мстити, то 40 гривень за голову...»²⁹⁸.

Зрештою, еволюція людського суспільства і державної влади призводить до того, що право карати за вчинення злочину від приватної особи повністю і остаточно переходить до держави. Історії наукової думки належать різноманітні концепції обґрунтування ексклюзивності державного повноваження карати злочинців²⁹⁹. Однак цілком очевидною є його нерозривність з обґрунтуванням походження самої держави і легітимації державної влади. Інакше кажучи, право карати злочинця держава отримала разом з іншими своїми правомірностями, що складають її суверенітет. Мав певну рацію Е. Я. Немировський, коли писав, що «питання про так зване *jus puniendi*, про право держави застосовувати по-

296 Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула: Автограф, 2001. – С. 19.

297 Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Т. 1. Законодательство Древней Руси/Под общ. ред. О. И. Чистякова. Отв. ред. тома В. Л. Янин. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 47.

298 Там само. – С. 47.

299 Див.: Пономаренко Ю. А. Обґрунтування права покарання в історії філософської та юридичної думки // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право». Вип. 16./Ред. кол.: О. І. Процевський (голов. ред.) та ін. – Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2011. – С. 113-119.

карання... полягає у встановленні правомочностей держави»³⁰⁰.

Історії філософської, юридичної і політологічної думки відомі численні концепції походження держави, прибічники яких пояснювали легальність її існування базуючись на найрізноманітніших факторах. При цьому з плином часу одна теорія походження держави змінювала іншу, похитуючи, а іноді й ушент руйнуючи побудови її прибічників, заперечуючи їх підвалини й висновки, їх практичну придатність, методи й прийоми, з тим, щоб у свою чергу зазнати такої ж долі. Ті ідеї щодо походження і легалізації держави, які свого часу визнавалися провідними й новаторськими, які викликали жваві протести захисників старих поглядів, згодом самі ставали об'єктом нищівної критики. В окремі історичні періоди певні концепції отримували пріоритет щодо інших, визнавалися й підтримувалися владою певних країн, а тому вважалися єдино правильними. В Середні віки такими були концепції божественного (теологічного) походження держави, в недавні радянські часи такою була марксистсько-ленінська концепція, відповідно до якої держава вважалася політичною організацією пануючого класу, створеною для вирішення класових суперечностей. Після зміни суспільно-політичного ладу в нашій країні марксистсько-ленінська концепція, як і багато її попередників, була визнана неналежною й відкинута не тільки на теоретичному, але й на політичному рівні.

Не ставлячи за мету вивчення позитивних рис і недоліків окремих з них, зазначимо, що в сучасній українській теорії права, в науці конституційного права та в політологічних дослідженнях прийнято виводити походження нашої держави із теорії суспільного договору. Підвалини цієї теорії були закладені ще Г. Гроцієм, Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо та іншими мислителями Нового часу. В подальшому ця теорія неодноразово зазнавала критики збоку прихильників інших поглядів, однак в сучасний період теорія договірної походження держави визнається у більшості ліберальних демократій, але особливо популярною є в посттоталітарних державах, у тому числі й в Україні. Вважається, що Український народ, здійснюючи своє право на самовизначення та з метою якнайкращої організації свого життя, уклав угоду з владою (державою), якій передав істотну частину своїх суверенних прав стосовно управління суспільно значущими справами. При цьому, звісно, «мається на увазі не формальне підписання письмового договору, а стан суспільства, коли люди свідомо і добровільно об'єдналися у державу шляхом мовчазного визнання єдиного об'єднуючого всіх центру»³⁰¹.

Саме на такій концепції була побудована Декларація про державний суверенітет України, в якій Верховна Рада Української РСР, *виражаючи волю народу*

300 Нemiровский Э. Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная / Изд-е второе, изменённое и дополненное. – Одесса: Окрлит, 1926. – С. 62.

301 Загальна теорія держави і права: Підручн. для студ. юрид. вищ. навч. закл./М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка і О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 56.

України, та здійснюючи право української нації на самовизначення проголосила державний суверенітет України і встановила, що саме *народ є єдиним джерелом державної влади* в Республіці³⁰². В Акті проголошення незалежності України створення суверенної держави також пов'язується зі здійсненням народом права на самовизначення³⁰³. Договірне походження української держави було яскраво підтверджене Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 року, на якому Український народ переважною більшістю голосів (90,32% від тих, хто взяли участь у голосуванні) погодився на створення суверенної держави, яку наділив частиною свого суверенітету. Нарешті, концепція договірного походження держави знайшла своє відображення і в Конституції України, відповідно до частини 2 статті 5 якої «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ», який «здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування»³⁰⁴. Стосовно цієї норми Конституційний Суд України сформулював правову позицію, яка полягає у тому, що «органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють *владу* в Україні, *що походить від народу*» та роз'яснив, що «*влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною і здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення...*»³⁰⁵.

Викладене дає підстави для висновку про те, що усі повноваження держави Україна щодо управління суспільними процесами належать їй на підставі суспільного договору з Українським народом, який наділив державну владу істотною частиною свого суверенітету. Сказане повною мірою стосується й права покарання, яке Український народ, тобто громадяни України, які є реальними або можуть стати потенційними потерпілими від злочинів, передали державі. Причому таке право, на відміну від деяких інших, він передав державі повністю й безповоротно. У зв'язку з цим ні весь народ, ні окремий його представник не повноважні реалізовувати його самостійно, хоча в деяких випадках вони можуть сприяти державі в реалізації *jus puniendi*. Таким чином, саме держава стає обов'язковим учасником усіх соціальних взаємодій з протидії злочинності. При цьому від неї вимагається, і суспільство справедливо очікує, певна активна, цілеспрямована, науково обґрунтована, виражена, адекватна, ефективна діяльність щодо протидії злочинності.

302 Декларация про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.// Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

303 Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Рад України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

304 Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

305 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом): Рішення від 5 жовтня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605. (пункт 4.1 мотивувальної частини, пункт 1 резолютивної частини)

З урахуванням викладеного вище, така діяльність і є кримінально-правовою політикою держави. Інакше кажучи, кримінально-правову політику, перш за все, слід розуміти як певний вид діяльності держави з протидії злочинності. Але не тільки. Цілком очевидно, що з метою забезпечення максимальної ефективності такої діяльності вона має бути підпорядкована певній теоретичній моделі (так званий «загальній ідеї», «генеральній лінії» тощо). Окрім того, кримінально-правова політика – це ще й відповідна галузь науки, яка має предметом свого дослідження вказаний вид діяльності та вироблення тієї теоретичної моделі, відповідно до якої така діяльність має здійснюватися. Нарешті, терміном «кримінально-правова політика» з відомими застереженнями може бути також позначена і відповідна навчальна дисципліна, яка викладається студентам деяких вищих навчальних закладів. Таким чином поняття «кримінально-правова політика» може мати чотири значення.

3.3 Різні значення поняття «кримінально-правова політика»

У першому значенні кримінально-правова політика, дійсно, розуміється як діяльність держави із протидії злочинності (часто говорять: боротьби зі злочинністю, інколи – контролю над злочинністю) із застосуванням засобів кримінального права. Злочинність є іманентною властивістю людського суспільства. Її повна ліквідація, про яку стверджували представники окремих напрямів кримінально-правової і кримінологічної науки, є неможливою. Як влучно висловився М. С. Таганцев: «закінчуються криваві війни, замиряються народи, але немає кінця боротьбі людства з цим дрібним, проте непереможним ворогом, і не передбачається той час, коли караюча державна влада перекує свої мечі на рала і заспокоїться в мирі»³⁰⁶.

Держава протидіє злочинності різноманітними засобами. Справедливо стверджується, що найбільш вагомими та ефективними серед них є засоби виховного характеру, культурно-просвітницькі засоби, засоби організаційного, трудового, економічного та іншого характеру. Їхнє належне застосування суттєво скорочує обсяг криміногенних факторів, усуває істотне коло причин і (або) ускладнює можливість вчинення окремих злочинів. Цілком очевидно, що в сучасному українському суспільстві рівень якості цих засобів є достатньо низьким. Саме тому й ефективність їх у протидії злочинності залишається недостатньою. Проте, навіть і в найбільш ефективному своєму прояві, досягнення якого є ще достатньо віддаленою перспективою, такі засоби не створюють безумовної запоруки подолання злочинності.

Для підвищення їх ефективності вони доповнюються правовими засобами протидії злочинності, часто переплітаються з ними, входять як зміст до правових форм. Серед правових засобів протидії злочинності провідне місце посідають засоби

306 Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула: Автограф, 2001. – С. 19.

так званих «регулятивних» галузей права. Зокрема, норми конституційного права, проголошуючи пріоритет таких соціальних цінностей як людина, її життя і свобода, права і безпека, тим самим визначають їх виняткову значущість, створюють підґрунтя для найсуворішого правового захисту. Те ж саме стосується проголошених Конституцією основних прав і свобод людини, визначених нею основ конституційного ладу, засад улаштування державного й громадського життя тощо. Норми цивільного права встановлюють достатньо ефективні механізми захисту особистих немайнових та майнових прав суб'єктів цивільних відносин від будь-яких протиправних посягань на них. Загалом нормами цивільного (приватного) права унормовуються суспільні відносини *свободи*, що складаються у суспільстві. Норми адміністративного права а також суміжних з ним публічно-правових галузей (фінансової, екологічної та ін.) визначають механізм належної реалізації прав, обов'язків та повноважень учасників публічно-правових відносин. Ними ж встановлюються заборони на вчинення соціально небажаних діянь. Таким чином, норми публічного права унормовують суспільні відносини *порядку* в державі та суспільстві. За умови абсолютної ефективності засобів згаданих галузей права їх було б цілком достатньо для підтримання правопорядку у суспільстві, уникнення будь-яких правопорушень (у тому числі й злочинів) і не поставала б потреба у протидії злочинам будь-якими іншими засобами.

Проте ефективність таких засобів, вочевидь, не може бути абсолютною. Навіть при максимально досяжному рівні їх ефективності у будь-якому разі не виключається можливість як умисного, так і необережного посягання на свободу або порядок, охоронювані засобами згаданих вище галузей права. У цих випадках постає необхідність вжиття інших заходів, які вже не упереджують вчинення правопорушення, а є реакцією на нього. Саме тому, як необхідне *ultima ratio* правові засоби протидії злочинності доповнюються кримінально-правовими засобами. Діяльність держави з протидії злочинності з їх використанням і є кримінально-правовою політикою в першому аспекті її розуміння.

З урахуванням викладеного вище, можна стверджувати, що поза межами кримінально-правової політики знаходиться діяльність з протидії злочинності із застосуванням інших, окрім кримінально-правових, засобів, зокрема: правових засобів іншої галузевої належності (цивільно-правових, адміністративно-правових тощо³⁰⁷), а також позаправових засобів (ідеологічних, економічних, соціальних, культурних, педагогіко-виховних тощо³⁰⁸).

У свою чергу кримінально-правова політика, як це часто пропонується у літературі, може розумітися у двох значеннях. У *широкому значенні* (для його

307 Див., наприклад: Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юрид. ін-ту НУВС, 2004. – С. 20-21; Наден О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. – Х.: Право, 2003. – С. 14-15.

308 Див., наприклад: Шинальський О. І. Покарання в системі засобів протидії злочинності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – К.: ІДП ім. В. М. Корецького, НАН України, 2003. – С. 11-12.

позначення часто використовується термін «кримінальна політика») вона охоплює собою діяльність з протидії злочинності засобами кримінальної репресії, що належать до арсеналу споріднених галузей права кримінально-правового циклу: матеріального кримінального права, процесуального кримінального права та виконавчого кримінального права. Окремі криміналісти до такого широкого розуміння кримінально-правової політики відносять і протидію злочинності кримінологічними засобами³⁰⁹, інші – розглядають кримінологічну політику поза кримінально-правовою навіть при її широкому розумінні³¹⁰. Деколи зустрічаються твердження про те, що кримінально-правовою політикою в такому значенні охоплюється і так звана «оперативно-розшукова політика» чи «політика у сфері оперативно-розшукової діяльності»³¹¹. Однак будучи принциповим противником так званої «ордології» чи «ордистики» не можу погодитися з тим, що протидія злочинності із застосуванням *правових* оперативно-розшукових заходів хоч якоюсь мірою виходить за межі кримінально-процесуальної правової політики. У вузькому ж значенні кримінально-правова політика – це діяльність держави з протидії злочинності із застосуванням виключно засобів матеріального кримінального права. З огляду на предмет і завдання нашого дослідження в подальшому в ньому, якщо інше не буде спеціально зазначено, йтиметься саме про вузьке розуміння кримінально-правової політики як діяльності держави із протидії злочинності із застосуванням виключно засобів матеріального кримінального права.

Діяльність із протидії злочинності засобами матеріального кримінального права, за загальним правилом, може здійснюватися виключно державними органами. Залежно ж від того, які саме органи державної влади здійснюють кримінально-правову політику, в ній виділяється два рівні. Перший рівень – законотворчий – полягає у виробленні кримінально-правових засобів протидії злочинності та їх втіленні у кримінальному законі й здійснюється органом законодавчої влади. Ця теза підтверджується й положеннями Конституції України, відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 85 якої визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики віднесені до повноважень Верховної Ради України, так само як і визначення у законах діянь, які є злочинами, та відповідальності за них (п. 22 ч.

309 Див., наприклад: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 13.

310 Див., наприклад: Черкасов С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання: Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Одеса: Одеська нац. юрид. акад., 2004. – С. 9.

311 За твердженням Р. А. Халілева, вперше категорію «оперативно-розшукова політика держави» запровадив до наукового обігу в Україні О. Ф. Долженков, а згодом ця ідея набула розвитку у докторських дисертаціях К. В. Антонова та В. Л. Ортинського. На жаль, автореферати дисертацій згаданих учених відсутні у вільному доступі, що, вочевидь, свідчить про «закритість» їх тем. Сам Р. А. Халілев розглядає «оперативно-розшукову політику» як складову внутрішньої політики у сфері боротьби зі злочинністю (Див.: Халілев Р. А. Місце оперативно-розшукової політики у системі юридичної політики держави // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2010. – Т. 23 (62). – № 2. – С. 269-276).

1 ст. 92). Другий рівень – правозастосовний – полягає у застосуванні згаданих засобів до окремих осіб, які вчиняють злочини, і здійснюється органами судової влади – судами загальної юрисдикції.

В окремих випадках кримінально-правову політику разом з державними органами або замість них може провадити безпосередньо Український народ або окремі його представники. Зокрема, за змістом розділу III Конституції України і відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 3 Закону України «Про всеукраїнський референдум»³¹² прийняття законів можливе в результаті здійсненні такої форми безпосередньої демократії як всеукраїнський референдум. При цьому ні стаття 74 Конституції України, ні стаття 20 Закону «Про всеукраїнський референдум» не забороняють проводити такого референдуму з питань визначення кримінально-правових засобів протидії злочинності, за винятком такого засобу, як звільнення від покарання за амністією. І хоча кримінальні закони не приймалися на всеукраїнських референдумах, що мали місце до цього часу, і навряд чи прийматимуться у найближчому майбутньому, треба погодитися з тими криміналістами які обґрунтовано відносять Український народ до можливих суб'єктів кримінально-правового регулювання суспільних відносин³¹³. Окрім того, окремі представники народу можуть залучатися до здійснення й другого рівня кримінально-правової політики, а саме – застосування кримінально-правових засобів. Щоправда обсяг їх залучення в умовах сучасних українських реалій є істотно звуженим. Так, відповідно до частини 4 статті 124 Конституції України «народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних». Однак на рівні поточного законодавства можливість їх участі у здійсненні кримінально-правової політики зведена практично нанівець. Хоча частина 1 статті 15 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і передбачає, що справи в судах у випадках, визначених процесуальним законом, розглядаються за участю народних засідателів і присяжних, проте Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 р. *взагалі не знав* інституту присяжних, а з 2011 року з нього було повністю усунуто й інститут народних засідателів³¹⁴. КПК України 2012 р. теж не знає інституту народних засідателів, проте в ньому вперше запроваджено інститут присяжних (стаття 31, § 2 глави 30 та ін.). За твердженням В. П. Пилипенка в українському кримінальному процесуальному законодавстві реалізовано європейську (континентальну) модель суду присяжних³¹⁵. За цієї моделі присяжні не складають окремої від професійного

312 Про всеукраїнський референдум: Закон України № 5475-VI від 6 листопада 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 92. – Ст. 3729.

313 Наден О. В. До питання про суб'єктів, що здійснюють кримінально-правове регулювання // Від громадянського суспільства – до правової держави: Тези III міжнар. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2008 р.). – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 310-312.

314 Див.: Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо участі народних засідателів: Закон України № 3388-VI від 19 травня 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 44. – Ст. 1774.

315 Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2/Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін.; За заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки,

судді колегії, що лише виносить вердикт про винуватість чи невинуватість особи. Натомість вони спільно з професійними суддями утворюють єдиний склад суду, володіють однаковими з ними повноваженнями і беруть участь у постановленні вироку суду. Таким чином, сучасні українські присяжні багато в чому подібні до радянських народних засідателів.

Інколи стверджується існування й інших рівнів здійснення кримінально-правової політики. Так, Г. М. Миньковский спочатку писав, що кримінально-правова політика «має такі взаємопов'язані рівні: розробка і директивно-політичне формулювання концепції...; законодавче регулювання; планування, координація, управління; безпосередня діяльність по застосуванню кримінально-правових засобів боротьби зі злочинністю»³¹⁶, а в більш пізніх роботах стверджував, що про неї можна говорити «на трьох рівнях: концептуальному, законодавчому та правозастосовному»³¹⁷. На думку П. Л. Фріса, «можуть бути виділені такі рівні кримінально-правової політики України: доктринальний, програмний, законодавчий, науковий, правотворчий та правозастосувальний»³¹⁸. Однак, думається, що виділення їх в межах розуміння кримінально-правової політики як напряду діяльності держави із протидії злочинності не буде коректним. Цілком очевидно, що інші (окрім правотворення і правозастосування) названі Г. М. Миньковським та П. Л. Фрісом рівні здійснення кримінально-правової політики належать до інших виділених мною аспектів її розуміння, про що йтиметься нижче.

Ефективність кримінально-правової політики в розумінні її як напряду діяльності держави з протидії злочинності значно підвищується тоді, коли така діяльність є наперед спланованою, продуманою, обґрунтованою і послідовною. У тих же випадках, коли вона здійснюється методом «спроб та помилок», коли за допомогою засобів кримінального права держава намагається вирішити поточні, часто сьогоденні економічні, політичні, соціальні, чи навіть ідеологічні проблеми, або світоглядні питання, коли здійснення кримінально-правової політики стає непрогнозованим, її ефективність стає вкрай низькою. Більше того, таке її здійснення не тільки марнує кримінально-правові засоби, а й підриває довіру суспільства до них, знижує авторитет держави у цілому та органів, які здійснюють кримінально-правову політику зокрема.

Саме тому, для планомірного, послідовного, прогнозованого її здійснення кримінально-правова політика як напрям діяльності держави повинна ґрунтуватися

А. В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – С. 168.

316 Миньковский Г. М. О задачах и направлениях теоретического решения проблем советской уголовной политики // Проблемы советской уголовной политики: Межвуз. темат. сб./Ред. колл.: А. И. Коробеев (отв. ред.) и др. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1985. – С. 25-26.

317 Миньковский Г. М. Правовая политика в сфере борьбы с преступностью и проблемы законодательного регулирования этой борьбы // Проблемы формирования уголовной политики Российской Федерации и ее реализации органами внутренних дел. Труды Академии. – М.: Изд-во Акад. МВД РФ, 1995. – С. 32.

318 Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 15.

на певному узгодженому програмному документі, в якому закріплюється та чи інша модель (концепція, генеральна лінія, основний напрям тощо), відповідно до якої вона здійснюється чи принаймні повинна здійснюватися. Така ідеальна модель, згідно з якою має здійснюватися відповідний напрям діяльності держави, є другим аспектом розуміння кримінально-правової політики. У цьому аспекті кримінально-правова політика розуміється нами як певна теоретично обґрунтована, узгоджена і соціально детермінована, формально закріплена сукупність ідей, цілей, завдань, яким має бути підпорядкована вся діяльність держави з протидії злочинності засобами кримінального права. Інакше кажучи, *кримінально-правова політика у другому її розумінні – це та стратегічна, генеральна лінія відповідно до якої має здійснюватися кримінально-правова політика в першому, вище назованому аспекті її розуміння.*

Генеральний напрям здійснення кримінально-правової політики може знаходити формальне закріплення у різноманітних державних програмах, планах, стратегіях тощо, спрямованих на координацію діяльності з протидії злочинності в цілому чи окремим її видам. За період незалежності України подібні програмні документи приймалися неодноразово. Первістком серед них стала Республіканська програма по боротьбі зі злочинністю на 1990-1995 роки³¹⁹, в якій вперше були визначені конкретні заходи, що їх треба вжити для підвищення ефективності протидії злочинності у тому числі й засобами кримінального права, визначені суб'єкти та строки їх виконання тощо. Далі подібні документи під різними назвами приймалися то з відомою періодичністю на наступні п'ятирічки (як-то: Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки³²⁰, Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки³²¹), то без чіткої хронологічної прив'язки (як-то: розпорядження Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення боротьби із злочинністю та зміцнення правопорядку в Україні»³²², Державна програма боротьби із злочинністю³²³, Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку та посилення боротьби зі злочинністю»³²⁴ та ін.). Мало місце прийняття також і програмних документів,

319 Про Республіканську програму по боротьбі із злочинністю на 1990-1995 роки: Постанова Ради Міністрів Української РСР № 204 від 20 серпня 1990 р. // http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP900204.html

320 Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки: Указ Президента України № 837/96 від 17 вересня 1996 р. // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/837/96>

321 Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001-2005 роки: Указ Президента України № 1376/2000 від 25 грудня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 52. – Ст. 2258

322 Про додаткові заходи щодо посилення боротьби із злочинністю та зміцнення правопорядку в Україні: Розпорядження Президента України № 150/92-рп від 28 вересня 1992 р. // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/150/92-rp>

323 Про Державну програму боротьби із злочинністю: Постанова Верховної Ради України № 3325-ХІІ від 25 червня 1993 р. // Голос України. – 1993. – 30 липня.

324 Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського

в яких визначалися напрями здійснення кримінально-правової політики щодо протидії окремим видам злочинів чи злочинності в окремих сферах. До таких належать, зокрема, Концепція реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011-2015 роки³²⁵, Концепція державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю³²⁶, Концепція боротьби з тероризмом³²⁷, Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки³²⁸ тощо.

Поява кожного подібного документа знаменувала собою активізацію зусиль держави щодо здійснення кримінально-правової політики. В перші місяці, а інколи роки такі документи ще більшою чи меншою мірою виконують роль програмних, але згодом вони все менше впливають на діяльність держави з протидії злочинності. Часто вони просто забуваються і в першу чергу саме на законотворчому рівні здійснення кримінально-правової політики. Це свідчить про те, що такі програмні документи не мають належного авторитету й істотного впливу саме на ті органи, на які покладене їх виконання. Причини цього – найрізноманітніші, серед них і загальний низький рівень правової культури, і загальний низький рівень політичної відповідальності, й відсутність належних механізмів виконання подібних програмних документів тощо. Вочевидь, не останнє місце серед причин посідає й недостатній рівень теоретичної обґрунтованості, прогностичної достовірності, соціальної і правової ефективності тих завдань і цілей, які закладаються до подібних програм, механізмів і засобів їх досягнення. На цю проблему неодноразово зверталася увага у літературі: багато вітчизняних криміналістів нарікають на відсутність єдиної узгодженої теоретичної моделі реалізації кримінально-правової політики в Україні³²⁹. Існування подібної проблеми констатується й стосовно кримінально-правової політики деяких інших, переважно пострадянських країн³³⁰.

порядку та посилення боротьби зі злочинністю: Указ Президента України № 276/2008 від 28 березня 2008 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 8. – Ст. 433.

325 Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011-2015 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1808-р від 13 вересня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 70. – Ст. 2533.

326 Про Концепцію державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю: Указ Президента України № 1000/2011 від 21 жовтня 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 83. – Ст. 3019.

327 Про Концепцію боротьби з тероризмом: Указ Президента України № 230/2013 від 25 квітня 2013 р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 34. – Ст. 1202.

328 Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки: Закон України № 1699-VII від 14 жовтня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 46. – Ст. 2047.

329 Див., наприклад: Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батигарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – Х.: Право, 2013. – С. 58.

330 Див., наприклад: Коробеев А. И. Уголовно-правовая политика России: от рассвета до застоя

Викладене свідчить про нерозривний зв'язок цього аспекту розуміння кримінально-правової політики з *третьім її аспектом, а саме – кримінально-правовою політикою як системою наукових знань*. Про те, що система знань, теоретичних ідей та поглядів стосовно «якнайкращого здійснення каральної влади в державі» становить собою надбання науки, писали ще криміналісти XIX століття. Зараз така система знань може претендувати якщо й не на статус самостійної галузі науки, то принаймні на самостійну підгалузь (теорію, вчення) в межах інших соціальних наук. Цілком очевидним є комплексний характер науки кримінально-правової політики. З одного боку, це наука юридична, оскільки предметом її вивчення є *правові засоби впливу на злочинність*. Це наближає її предмет до предмета юридичних наук кримінально-правового циклу: у першу чергу – матеріального кримінального права та кримінології, а також процесуального кримінального права та виконавчого кримінального права. Проте унікальність і відособленість предмета науки кримінально-правової політики полягає в тому, що його становлять підстави, порядок та мета здійснення державою діяльності щодо вироблення і застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності. У той же час предмет науки кримінального права становлять власне такі засоби, а також законодавство, що їх визначає, практика його застосування тощо. З іншого боку, ця наука є наукою політичною (політологічною), оскільки її предмет пов'язаний зі здійсненням органами влади державної політики і її властиві політологічні методи дослідження³³¹. Разом з тим, на відміну від політології в її класичному розумінні, наука кримінально-правової політики не досліджує процеси формування політичних еліт, політичної влади, відносин між суб'єктами політичному, а вивчає чітко окреслений напрям політичної діяльності держави – протидію злочинності засобами кримінального права.

Таким чином, кримінально-правова політика в цьому (третьому) аспекті її розуміння – це інтегративна соціальна наука, що знаходиться на стику правознавства (більшою мірою) й політології і предметом свого дослідження має діяльність держави щодо протидії злочинності із застосуванням засобів кримінального права.

В Україні наука кримінально-правової політики (її очевидно з певною долею умовності можна іменувати «кримінально-правовою політологією») отримала новий імпульс розвитку протягом останнього десятиліття. Окрім двох дисертацій – кандидатської А. А. Митрофанова³³² й докторської П. Л. Фріса³³³, – спе-

// Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели: Материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая – 1 июня 2012 г.) – М.: Проспект, 2012. – С. 109.

331 Див.: Панов М, Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36-40.

332 Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – 17 с.

333 Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 35 с.

ціально присвячених загальним проблемам кримінально-правової політики, була здійснена велика кількість окремих наукових досліджень, що стосуються як загального вчення про кримінально-правову політику (П. П. Андрушко, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. К. Гришук, В. С. Зеленецький, О. М. Костенко, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, М. І. Панов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, М. І. Хавронюк, В. І. Шакур та інші), так і окремих напрямів її здійснення (Д. О. Балобанова, Н. О. Гуторова, Т. А. Денисова, О. О. Дудоров, О. О. Книженко, В. М. Куц, А. А. Музика, Є. С. Назимко, Н. А. Орловська, Т. А. Павленко, О. О. Пашенко, О. В. Романенко, В. І. Тютюгін, Г. О. Усатий, С. В. Черкасов, О. А. Шаповалова, О. І. Шинальський та інші). В результаті цих досліджень накопичений як достатній фактологічний матеріал, так і виявлені основні закономірності у ньому, описані предмет, завдання і засоби, сформульовані окремі правила здійснення певних напрямів кримінально-правової політики тощо.

Разом з тим, доводиться констатувати, що на сучасному етапі українська кримінально-правова політологія ще практично не вийшла за межі первинного накопичення об'єктивних знань про предмет свого дослідження і навряд чи готова запропонувати суспільству і державі не те що цілісну концепцію здійснення кримінально-правової політики загалом, а й навіть узгоджені позиції з багатьох ключових питань. Зокрема попри багаторічні наукові дослідження підстав (принципів, умов, факторів) криміналізації суспільно-небезпечних діянь, вони й досі піддаються сумнівам та критиці. Про це свідчить хоча б той факт, що істотна частина наукових досліджень проблем кримінальної відповідальності за окремі злочини починається з перевірки обґрунтованості криміналізації цього діяння – виявлення соціальної обґрунтованості визнання його злочином. Й хоча в жодному з відомих нам досліджень дисертант не прийшов до висновку про необґрунтованість криміналізації того чи іншого діяння, вже сам факт постановки ученим відповідного питання свідчить про його сумніви стосовно здобутків теорії криміналізації чи їх практичного застосування законодавцем.

Та й сама законодавча практика, особливо останніх років, свідчить про те, що наукові висновки стосовно підстав криміналізації суспільно небезпечних діянь не завжди знаходять підтримку чи, принаймні, розуміння з боку законодавця. Це дає підстави сумніватися в авторитетності науки в очах законодавця. Свідченням цього є, по-перше, вагання законодавця щодо визначення злочинності окремих діянь: протягом відносно незначного проміжку часу певні діяння спершу декриміналізуються, а потім криміналізуються знову. Наприклад, самовільне захоплення землі й самовільне будівництво були декриміналізовані у 2001 році й знову криміналізовані у 2007 році³³⁴. Неоднозначним є бачення наявності підстав криміналізації наклепу: спершу злочинність цього діяння було скасовано у 2001

334 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки: Закон України № 578-V від 11 січня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 13. – Ст. 131.

році, потім у 2014 його було ненадовго знову визнано злочином³³⁵, а потім знову декриміналізовано³³⁶. По-друге, це підтверджується масовими декриміналізаціями однорідних злочинів, як це мало місце, наприклад, у 2011 році, коли одночасно було скасовано злочинність одразу 16 діянь, що раніше передбачалися КК України як злочини у сфері господарської діяльності³³⁷. Одночасне виключення із Особливої частини Кодексу 16 статей не мало прецедентів за останні 20 років. Востаннє така обширна декриміналізація була здійснена у 1992 р.³³⁸, коли було скасовано злочинність одразу 18 діянь і теж переважно у сфері господарської діяльності. Але ж тоді саме в Україні відбувалися зміни як суспільно-політичної, так і економічної систем і тим законом з КК 1960 р. були виключені статті, що передбачали відповідальність за діяння, які перестали бути суспільно небезпечними в нових умовах (як-то: приписки та інші перекручення звітності про виконання планів, заняття приватнопідприємницькою діяльністю, комерційне посередництво, незаконна переуступка жилого приміщення та стягання квартирної плати понад установлений розмір, незаконний відпуск бензину або інших паливно-мастильних матеріалів тощо). Масова ж декриміналізація 2011 р. навряд чи свідчить про те, що за десятиріччя в Україні кардинальним чином змінилися ті соціальні фактори, які породжують кримінальний закон. Швидше, вона свідчить про неоднозначність розуміння підстав криміналізації діянь, злочинність яких було скасовано. Нарешті, по-третє, недостатність наукових здобутків щодо підстав криміналізації яскраво проявилася протягом останніх років в гострій політичній і правовій дискусії стосовно запровадження категорії кримінального проступку. Відомо, що позиції українських криміналістів в цій дискусії були діаметрально протилежними: одні з них критично ставилися до запровадження в кримінальному законодавстві категорії кримінальних проступків³³⁹, інші – підтримували цю ідею³⁴⁰. Не чекаючи на завершення цієї дискусії в науці, законодавець вирішив одне з найбільш важливих питань матеріального кримінального права (питання про підставу кримінальної відповідальності) у процесуальному законі – КПК України 2012 р, яким

335 Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян: Закон України № 721-VII від 16 січня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 22. – Ст. 801.

336 Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України: Закон України № 732-VII від 28 січня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 22. – Ст. 811.

337 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності: Закон України від 15.11.2011 № 4025-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 98. – Ст. 3570.

338 Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР і Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.07.1992 № 2547-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 39. – Ст. 570.

339 Див., наприклад: Кривоченко Л. М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 69-74.

340 Див., наприклад: Мирошниченко Н. Кримінальний проступок та класифікація злочинів // Юридичний вісник. – 2012. – № 2. – С. 47-49.

передбачив необхідність запровадження кримінального проступку. Щоправда, за впливом більш ніж двох років після набрання чинності згаданим Кодексом, кримінальний проступок так досі реально й не з'явився у нашій правовій системі.

Таким чином, одним з головних завдань сучасної української кримінально-правової політології є подальше поглиблення й розширення вчення про підстави криміналізації з урахуванням сучасних тенденцій у протидії злочинності. Очевидно, що за їх наслідками має бути переглянуте коло діянь, що визнаються злочинами, при чому як в аспекті криміналізації окремих діянь, так і декриміналізації інших.

Ще більш складною є ситуація в царині наукового дослідження підстав, меж, способів та ефективності пеналізації злочинів. В літературі неодноразово зверталася увага на те, що, на відміну від вчення про криміналізацію, в якому сформульовані хоча й до певної міри спірні та не усіма визнанні, але достатньо системні й обґрунтовані правила, у вченні про пеналізацію таких правил наразі ще практично немає³⁴¹. Ні в кого не викликає заперечень твердження про те, що ступінь суворості покарання, передбаченого в санкції норми кримінального права, має відповідати ступеню суспільної небезпечності злочину, описаного в гіпотезі цієї норми. Проте, як забезпечити таку відповідність наука досі не знає. В результаті законодавець часто встановлює санкції керуючись позаправовими міркуваннями, інколи інтуїтивно, «на око». Такі санкції піддаються обґрунтованій критиці науковцями, суди ж при їх застосуванні для забезпечення адекватності призначуваної міри покарання чи реальної кримінальної відповідальності загалом суспільній небезпечності конкретного злочину змушені знаходити часто ефемерні підстави для призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, для звільнення від відбування покарання з випробуванням, для перекваліфікації злочину за іншою статтею тощо³⁴². Таким чином, не менш важливим завданням української науки кримінально-правової політики є розробка теоретичних основ вчення про пеналізацію злочинів. Передумовою таких пошуків повинна стати ясна, сперта на інтегральнокультурні чинники теорія кари як соціальної інституції. Опрацювання такої теорії кари є завданням пенології як самостійного напрямку в науці кримінально-правової політики³⁴³. На основі цього вчення

341 Детальніше див., наприклад: Российское уголовное право: Курс лекций. Т. I. Преступление / Т. А. Бушуева, Ю. В. Голик, А. И. Долгова и др. Под ред. А. И. Коробеева. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – С. 101; Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 310 та ін.

342 Детальніше див., наприклад: Пономаренко Ю. А. Про деякі недоліки пеналізації злочинів в КК України та шляхи їх подолання // Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. [м. Івано-Франківськ, 30 вересня – 1 жовтня 2005 р.] – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т, 2005. – С. 106-108; Пономаренко Ю. А. Основні правила пеналізації окремих злочинів за чинним КК України // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 3 (15). – С. 47-52.

343 Utrat-Milecki J. Podstawy penologii. Teoria kary. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego,

мають бути системно переосмислені існуючі санкції кримінального закону та розроблені правила побудови нових при подальшому внесенні змін до нього.

В кінцевому підсумку за результатами наукових досліджень у сфері кримінально-правової політики мала б бути розроблена теоретична модель її здійснення в Україні. За умови отримання такою моделлю політичної підтримки з боку органів державної влади, вона могла б бути покладена в основу державної концепції боротьби зі злочинністю, на основі якої здійснювалася б фактична діяльність з протидії злочинності. В такому разі був би максимально забезпечений найбільш ефективний механізм соціальної трансформації ідей у сфері протидії злочинам: від теоретичного учення через політичне рішення до закону і його фактичного застосування³⁴⁴.

У концентрованому вигляді результати кримінально-правових політологічних досліджень мають бути покладені й в основу навчальної дисципліни з кримінально-правової політики. В цьому, *четвертому, аспекті* її розуміння *кримінально-правова політика становить собою систему догматичних знань, що викладається чи повинна викладатися у вищих навчальних закладах студентам, які вивчають право*. В радянський період спецкурс з кримінально-правової політики викладався в окремих навчальних закладах системи МВС³⁴⁵. Зараз же в Україні він, наскільки нам відомо, не викладається як самостійна дисципліна у юридичних ВНЗ, більше того, навіть у підручниках з кримінального права питання кримінально-правової політики не отримують належної уваги. Максимум, їм присвячується самостійний параграф, чи декілька абзаців у темі «Кримінальне право як галузь права».

Зрозуміло, що сфера практичного застосування знань з кримінально-правової політики є достатньо вузькою. Тому відповідна навчальна дисципліна навряд чи може претендувати на статус обов'язкової в навчальних планах з підготовки юристів. Разом з тим, як дисципліна за вибором, особливо для студентів, які здобувають освітній ступінь «магістр» за спеціальністю «правознавство» спецкурс з кримінально-правової політики міг би стати достатньо ефективним у підготовці фахівців кримінально-правової спеціалізації. Вивчення цієї дисципліни дало б майбутнім юристам інструментарій для розуміння основ державної політики протидії злочинності, її цілей та засобів їх досягнення, критичного осмислення законодавчих рішень щодо криміналізації й пеналізації злочину, вироблення правил найбільш ефективного практичного застосування приписів кримінального закону та пропозицій щодо їх подальшого удосконалення.

Таким чином, терміном «кримінально-правова політика» можуть рівною мірою позначатися чотири хоч і споріднених, проте відмінних між собою явища:

2006. – С. 45.

344 Див.: Баулін Ю. В., Пономаренко Ю. А. Наука. Політика. Закон // Юридичний вісник України. – 2009. – № 43 (24-30 жовтня). – С. 6.

345 Див.: Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юрид. ін-ту НУВС, 2004. – С. 18-19.

- 1) діяльність держави з протидії злочинності засобами кримінального права;
- 2) державна концепція здійснення такої діяльності;
- 3) сукупність наукових знань (наука), що вивчає закономірності та перспективи здійснення цієї діяльності;
- 4) відповідна навчальна дисципліна (курс, спецкурс тощо) для студентів вищих юридичних навчальних закладів.

Полісемічне розуміння кримінально-правової політики обумовлює необхідність кожного разу при використанні відповідного терміна у наукових дослідженнях визначати, про яке саме її розуміння йдеться. Думається, що в гносеологічному плані немає ні теоретичної, ні практичної необхідності визначати, яке із наведених вище значень є «головним», а які «другорядними», оскільки усі вони є рівно важливими як окремі аспекти розуміння кримінально-правової політики. Разом з тим, цілком очевидним є те, що в онтологічному аспекті кримінально-правова політика – це, перш за все, особливий вид діяльності держави з протидії злочинності кримінально-правовими засобами, а вже потім – відповідна теоретична модель (якої може і не бути), галузь науки, що покликана вивчати цю діяльність та виробляти модель її здійснення, і навіть навчальна дисципліна, в межах якої це все може вивчатися студентами.

Саме тому, якщо інше не буде спеціально зазначено, далі ми будемо розуміти кримінально-правову політику у першому з наведених вище значень. Хоча таке розуміння не буде заперечувати того, що викладені міркування можуть стосуватися й державної концепції здійснення кримінально-правової політики. З іншого боку, сам виклад цих міркувань є складовою науки кримінально-правової політики, а окремі його результати можуть увійти й до змісту відповідної навчальної дисципліни.

3.4 Напрями здійснення кримінально-правової політики

Здійснення державою кримінально-правової політики є далеко неоднорідним за своїм характером. Це, а також покладення в основу поділу різних класифікаційних критеріїв, дало підставу науковцям виділяти різні напрями здійснення такої політики. Так, наприклад, П. Л. Фріс «на підставі групування об'єктів злочинних посягань, які, у свою чергу, визначаються за рівнем значущості суспільних відносин, благ та інтересів» виділяє двадцять напрямів кримінально-правової політики, що відповідають двадцяти розділам Особливої частини КК України. Ці напрями називаються автором «кримінально-правова політика у сфері боротьби зі злочинами...» відповідно до найменування розділів Особливої частини КК України³⁴⁶. С. С. Босхолов пропонує багаторівневу класифікацію

346 Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 13-15.

напрямів кримінально-правової політики. Так, за ступенем узагальнення він виділяє загальні (охорона економічних відносин нової соціально-економічної формації; проголошення постулату про вищу цінність людини, її прав та свобод; встановлення прямої дії Конституції, загальновизнаних норм принципів і норм міжнародного права, міжнародних договорів) та спеціальні (проголошення принципів кримінального права; звуження кримінальної відповідальності, орієнтація суддів на призначення більш м'яких покарань) напрями. Далі в спеціальних напрямках, залежно від їх змісту, він виділяє напрями кримінально-правової політики, що відносяться до встановлення: 1) загальних положень кримінальної відповідальності; 2) злочинності діянь; 3) карності діянь. Нарешті, залежно від співвідношення з іншими галузями законодавства, автор виділяє інші три групи напрямів кримінально-правової політики: 1) ті, що безпосередньо витікають з норм Конституції; 2) закріплені тільки в КК; 3) взаємопов'язані з іншими галузями законодавства та іншими нормативно-правовими актами³⁴⁷. А. А. Митрофанов виділяє п'ять основних напрямів кримінально-правової політики в Україні: 1) криміналізація суспільно небезпечних діянь; 2) декриміналізація злочинів; 3) пеналізація злочинів; 4) депеналізація злочинів; 5) забезпечення національними кримінально-правовими засобами міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинності³⁴⁸. Іншими авторами пропонуються класифікації напрямів здійснення кримінально-правової політики за різноманітними критеріями.

З мого погляду, оскільки кримінально-правова політика – це вид діяльності держави щодо протидії злочинності шляхом створення і застосування засобів матеріального кримінального права, найбільш виваженим і практично придатним критерієм виділення її напрямів може бути виключно пов'язаність його (критерію) саме із засобами цієї галузі права. Відомо, однак, що кримінальне право як галузь права має достатньо обмежене коло засобів. До них, зокрема, належать: визнання діянь кримінальними правопорушеннями, тобто злочинами (часто не зовсім точно називають «заборона вчинення злочинів») та встановлення кримінально-правових наслідків вчинення таких діянь. При цьому кримінально-правові наслідки вчинення злочину вже давно не полягають тільки у кримінальній відповідальності за нього. Традиційним кримінально-правовим наслідком є застосування кримінальної відповідальності до особи, яка вчинила злочин. Більшість норм кримінального права передбачають саме такий кримінально-правовий засіб, у зв'язку з чим у науці кримінального права й у законодавстві протягом тривалого часу панувала впевненість в існуванні принципу невідворотності кримінальної відповідальності (покарання)³⁴⁹. Разом з тим,

347 Босхолов С. С. Основы уголовной политики: Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. – М.: ЮриИнфоР, 1999. – С. 96-99.

348 Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юрид. ін-ту НУВС, 2004. – С. 60-129.

349 Див., наприклад: Келина С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права. – М.: Наука, 1988. – С. 121-131.

істотна кількість норм сучасного українського та зарубіжного європейського кримінального права передбачає можливість альтернативного вирішення кримінально-правового конфлікту, а саме – звільнення особи від кримінальної відповідальності. Таке звільнення може бути як пов'язане із застосуванням інших (альтернативних заходів), так і не пов'язане із цим. У будь-якому разі кримінально-правовим засобом впливу виступає звільнення від кримінальної відповідальності на підставах, передбачених відповідною нормою. У зв'язку з цим справедливо стверджується трансформація принципу невідворотності кримінальної відповідальності в принцип невідворотності кримінально-правового реагування на вчинений злочин³⁵⁰.

На підставі викладеного уявляється за можливе виділити такі три напрями здійснення кримінально-правової політики, залежно від (за критерієм) пов'язаності їх із засобами матеріального кримінального права:

- 1) визначення злочинності суспільно небезпечних діянь;
- 2) встановлення кримінальної відповідальності, що підлягає застосуванню до особи за вчинення злочину;
- 3) встановлення можливості звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочину.

Кожен з названих напрямів має свій прояв і на законодавчому, і на правозастосовному рівні здійснення кримінально-правової політики. При цьому суб'єктом здійснення кожного з напрямів на першому рівні, за загальним правилом, є виключно Верховна Рада України, яка, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 85 і п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, повноважна приймати закони, якими визначаються «діяння, які є злочинами, ... та відповідальність за них». На другому рівні кожен з цих напрямів кримінально-правової політики здійснюється судами загальної юрисдикції, які, відповідно до ст. 125 Конституції України здійснюють правосуддя у державі, у тому числі й шляхом розгляду та вирішення кримінальних справ. Про випадки, коли до здійснення окремих напрямів кримінально-правової політики на кожному зі згаданих рівнів залучається Український народ чи окремі його представники, йшлося вище (див. підрозділ 4.3.).

Визначення злочинності суспільно небезпечних діянь: на законодавчому рівні здійснення кримінально-правової політики полягає у їх криміналізації. Деякі автори розуміють криміналізацію надмірно широко, охоплюючи нею не тільки визначення злочинності діяння, а й встановлення за такі діяння кримінальної відповідальності³⁵¹ чи визначення інших кримінально-правових наслідків учинення злочину, таких як обмеження у застосуванні інститутів звільнення від покарання щодо деяких категорій засуджених, конструювання норм загального

350 Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні. – Х.: Право, 2012. – С. 125, 142-143.

351 Див., наприклад: Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций. В 2-х т. Т. 1. – М.: Юрид. лит., 2004. – С. 161; Лопашенко Н. А. Уголовная политика. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – С. 91 та ін.

характеру, що тягнуть більш широкий спектр небажаних для суб'єктів правових наслідків вчиненого злочину, інші зміни закону, спрямовані на посилення кримінальної відповідальності³⁵². З мого погляду, ці судження не можуть бути підтримані, оскільки їх автори намагаються охопити поняттям криміналізації протидію злочинності із застосуванням інших заходів кримінального права (кримінальна відповідальність, звільнення від неї тощо). Їх застосування стосується інших напрямів здійснення кримінально-правової політики, про що мова йтиме нижче.

Слід також взяти до уваги, що термін «криміналізація» часто вживається в дещо іншому контексті, а саме: в значенні зростання рівня злочинності, коли говорять про «криміналізацію суспільства», «криміналізацію державного апарату» тощо. Інколи таке розуміння криміналізації з'являється навіть в програмних документах, спрямованих на протидію злочинності. Так, в них згадується про рівень «криміналізації окремих сфер суспільного життя у державі в цілому та у галузях національної економіки зокрема»³⁵³; про тенденцію «до збільшення масштабів криміналізації основних сфер життєдіяльності населення»³⁵⁴ тощо. Цілком зрозуміло, що в такому аспекті термін «криміналізація» вживається для позначення якісно іншого явища, що відрізняється від встановлення злочинності діяння. Правий був А. А. Митрофанов, коли писав, що «таке розуміння поняття криміналізації (як зростання рівня злочинності – Ю. П.) характерне, як правило, для журналістики, публіцистичної літератури та інших публікацій, які не носять наукового юридичного характеру»³⁵⁵. Саме тому, коли йдеться про криміналізацію як напрям здійснення кримінально-правової політики держави, слід особливо підкреслити, що вона немає нічого спільного з «криміналізацією» як зростанням рівня злочинності.

З огляду на викладене, вважаю за можливе принципово погодитися з П. Л. Фрісом у тому, що криміналізація – це процес виявлення суспільно небезпечних видів людської поведінки, визнання на державному рівні необхідності, можливості й доцільності кримінально-правової боротьби з ними та закріплення їх у законі

352 Див., наприклад: Галиакбаров Р. Р. Проблемы криминализации многосубъектных общественно опасных деяний // Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний. – Омск: Омская ВШМ МВД СССР, 1980. С. 40-41; Молодцов А. С., Благов Е. В. Понятие и основные направления уголовной политики и участие общественности в борьбе с преступностью: Текст лекций. – Ярославль: Ярославский гос. ун – т, 1987. – С. 7 та ін.

353 Див.: Про Концепцію державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю: Указ Президента України № 1000/2011 від 21 жовтня 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 83. – Ст. 3019.

354 Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: Розпорядження Кабінет Міністрів України № 1209-р від 30 листопада 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 93. – Ст. 3389.

355 Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юрид. ін-ту НУВС, 2004. – С. 78.

про кримінальну відповідальність, як злочинів³⁵⁶. Таке визначення може бути, з мого погляду, уточнене тільки за рахунок доповнення його застереженням про те, що криміналізація – це не тільки процес, а й результат закріплення в законі ознак суспільно небезпечних діянь, які визнаються злочинами.

Зрозуміло, що якість та ефективність криміналізації напряму залежать від того, наскільки точно законодавець оцінить суспільну небезпечність діянь, які відносяться до злочинів, і як чітко будуть описані в законі ознаки цих діянь. З огляду на це, в літературі достатньо поглиблено вивчаються проблеми підстав (умов, принципів) віднесення суспільно небезпечних діянь до злочинів³⁵⁷ та правил (критеріїв, принципів) їх закріплення в кримінальному законі³⁵⁸. Не ставлячи перед собою завдання їх огляду чи критики, зазначимо лише таке.

Проблема підстав криміналізації суспільно небезпечних діянь на сьогоднішній день, попри обширну літературу, ще й досі лишається не до кінця вирішеною в науці. Це, своєю чергою, тягне за собою нехтування законодавця цією проблемою, який, як відзначалося вище, достатньо довільно криміналізує окремі діяння. Разом з тим, слід звернути увагу на те, що питання проблеми підстав криміналізації постає лише стосовно окремого кола діянь. Стосовно ж багатьох інших суспільно небезпечних діянь питання про обґрунтованість їх криміналізації не викликає сумнівів, необхідність визнання їх злочинами є очевидною і не викликає жодних заперечень. Такі діяння є злочинами й за законодавством зарубіжних країн (причому різних правових систем), і визнавалися злочинами в історії кримінального права України. До них, безумовно, належать усі види вбивств, умисне чи необережне заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень, будь-які випадки порушення спеціальних правил, що потягли смерть, тяжке чи середньої тяжкості тілесне ушкодження потерпілого, посягання на особисту чи статеву свободу людини, усі види викрадення чужого майна, що заподіяли істотну шкоду, отримання хабара (неправомірної вигоди), посягання на основи безпеки держави та багато інших. Навряд чи можна знайти в літературі хоч якось аргументовані пропозиції щодо скасування злочинності цих та багатьох подібних їм діянь.

І тільки стосовно, в принципі, достатньо незначного кола діянь виникають сумніви щодо необхідності та доцільності їх криміналізації. Це, як правило, або

356 Див.: Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – Х.: Право, 2013. – С. 73.

357 Див., наприклад: Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – С. 64-88; Лопашенко Н. А. Уголовная политика. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – С. 100-128; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 248-274 та ін.

358 Див., наприклад: Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути её реализации. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – С. 134-145; Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – С. 88-94 та ін.

ж діяння, рівень суспільної небезпечності яких відносно низький, або ж правопорушення інших видів, стосовно яких є сумніви у ефективності інших видів юридичної відповідальності, або ж якісно нові діяння, які, в багатьох випадках, є ще нерозпізнаними різновидами вже криміналізованих діянь тощо. Саме стосовно можливої криміналізації таких діянь і точаться дискусії в літературі, саме стосовно них і має бути вироблена теоретично обґрунтована система підстав криміналізації.

Вбачається, розроблення такої системи підстав криміналізації має ґрунтуватися на попередньому дослідженні властивостей тих діянь, криміналізація яких не викликає сумнівів. Інакше кажучи, дослідивши такі діяння, необхідно виділити ті їх властивості, які стали б аргументами проти скасування їх злочинності, якби таку пропозицію хтось висунув. З мого погляду, саме такими чи максимально подібними властивостями повинні володіти й ті діяння, необхідність криміналізації яких не є очевидною.

Отож, говорячи про підстави криміналізації, серед них слід виділити принаймні такі. Перш за все, таке діяння, як про це одностайно стверджують всі дослідники, повинно мати достатньо високий ступінь суспільної небезпечності. По-друге, такі діяння повинні бути відносно поширеними, але в той же час, чим вищим є ступінь їх суспільної небезпечності, тим меншими мають бути вимоги до їх поширеності. По-третє, ці діяння повинні демонструвати сталу тенденцію до збереження їх кількості або ж навіть до її зростання. Не слід криміналізувати діяння, які й без того демонструють тенденцію до скорочення. По-четверте, ці діяння повинні бути такими, ефективна протидія яким не може здійснюватися засобами інших галузей права. Адже кримінальне право – це, як відомо, *ultima ratio* в протидії соціально неприйнятним формам поведінки. По-п'яте, позитивні соціальні наслідки від криміналізації повинні переважати, чи принаймні бути не меншими за негативні наслідки від неї. По-шосте, держава повинна мати людські, організаційні, економічні, майнові та інші ресурси для протидії таким злочинам. Нарешті, по-сьоме, встановлення злочинності такого діяння повинно підтримуватися (чи хоча б не заперечуватися) суспільною свідомістю. Такі вимоги до підстав криміналізації в цілому підтримуються більшістю криміналістів, окремі з них навіть пропонують закріпити їх у Регламенті Верховної Ради України³⁵⁹. Разом з тим, науковий пошук в даному напрямку ще далеко не завершений, а тому цілком можливим є й уточнення й доповнення названих вимог.

Отже, тільки сукупна наявність у певного суспільно небезпечного діяння названих властивостей і дасть підстави для його криміналізації, яка знайде своє зовнішнє вираження шляхом закріплення в кримінальному законі системи об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують це діяння як злочин (складу злочину). Навпаки ж, відсутність принаймні однієї з властивостей свідчитиме про неприпустимість криміналізації.

359 Див.: Махінчук В. М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002.

Разом з тим, цілком очевидно, що названі вище властивості є доволі мінливими і з плином часу в окремих діянь можуть змінюватися і навіть зникати. Саме тому діяння, що були свого часу криміналізовані у зв'язку із наявністю підстав до того, не можуть надалі визнаватися злочинами а *priori*. Інакше кажучи, їх криміналізація буде обґрунтованою доти, доки у відповідних діянь будуть зберігатися властивості, що послужили підставою для їх закріплення в кримінальному законі. І навпаки, як тільки-но принаймні одна з таких властивостей зникне, подальше збереження в законі злочинності такого діяння стане безпідставним. Постає потреба в декриміналізації цього злочину.

Таким чином, декриміналізація – це скасування злочинності діяння, визнання таким, що не є злочином (тобто є правомірним або правопорушенням іншого виду) діяння, яке досі визнавалося злочином. Багато криміналістів визнаючи декриміналізацію процесом, протилежним криміналізації, разом з тим, вважають її самостійним напрямом здійснення кримінально-правової політики³⁶⁰. Думається, що останній висновок є недостатньо обґрунтованим. Ніякого власного змісту, власних підстав, правил тощо декриміналізація немає: її зміст, підстави й правила є контрадикторними стосовно змісту, підстав і правил криміналізації. Єдине, що сутнісно відрізняє декриміналізацію від криміналізації – це її кримінально-правові наслідки, але їх дослідження становить собою самостійний предмет³⁶¹.

Інакше кажучи, декриміналізація – це «криміналізація зі знаком мінус». Вона може і повинна здійснюватися лише в двох випадках. Перший – тоді, коли буде виявлене допущене раніше при криміналізації певного діяння порушення підстав чи правил її здійснення. В такому разі декриміналізація стане виправленням помилки, що мала місце в здійсненні кримінально-правової політики. Другий – якщо, як вже зазначалося вище, у певного діяння, що визнане злочином, об'єктивно зникнуть окремі властивості, у зв'язку з яким воно було криміналізоване. В цьому випадку декриміналізація стане способом приведення кримінального закону у відповідність з новими реаліями здійснення кримінально-правової політики. В усіх інших випадках, тобто при наявності підстав для збереження криміналізації діяння, декриміналізація буде безпідставною, а отже свідчитиме про неналежне здійснення державою на законодавчому рівні такого напрямку кримінально-правової політики як визначення злочинності діянь.

На правозастосовному рівні такий напрям кримінально-правової політики держави як визначення злочинності діяння полягає у встановленні того, чи є

360 Босхолов С. С. Основы уголовной политики: Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. – М.: Учебно-консультативный центр «ЮрИнФОР», 1999. – С. 96.

361 Див.: Пономаренко Ю. А. Поняття, способи та кримінально-правові наслідки декриміналізації злочинів // Сучасні проблеми права, державної безпеки життєдіяльності людини, формування громадянського суспільства: Матеріали секції № 9 першої обласної конференції молодих науковців «Тобі, Харківчино, пошук молодих» (м. Харків, 19-20 берез. 2002 р.)/За ред. М. І. Панова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 94-97.

злочином кожне окреме фактично вчинене діяння. Суд, застосовуючи загальну норму кримінального права про злочинність певного діяння до конкретного випадку його вчинення, проводить логічну операцію, в результаті якої стверджує наявність або відсутність у даного діяння всієї системи об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину, що закріплені в кримінальному законі (складу злочину). І тільки встановивши повну відповідність між ознаками конкретного діяння та ознаками, що складають склад злочину, він і може дійти висновку про злочинність такого діяння.

Отже, правозастосовний рівень визначення злочинності діяння фактично полягає у кваліфікації злочину. Дослідження сутності й правил здійснення кваліфікації злочинів отримало достатньо обширну літературу в українській науці кримінального права. Зокрема, їх загальні питання досліджували Л. П. Брич³⁶², М. Й. Коржанський³⁶³, В. О. Навроцький³⁶⁴, О. К. Марін³⁶⁵, Т. М. Марітчак³⁶⁶, С. А. Тарарухін³⁶⁷ та багато інших. Окрім того, кожен криміналіст, який здійснює дослідження з особливої частини кримінального права, теж, фактично, вирішує окремі питання кваліфікації злочинів.

У результаті достатньо активних досліджень даного питання вироблене в цілому узгоджене розуміння кваліфікації як процесу й результату встановлення повної відповідності між ознаками вчиненого особою діяння та ознаками відповідного діяння, описаного в кримінальному законі. При цьому слушно проводиться відмінність між кваліфікацією злочину та кримінально-правовою кваліфікацією. Зокрема, під першою розуміється лише встановлення відповідності певного вчиненого особою діяння ознакам певного складу злочину³⁶⁸, тоді як друга розуміється ширше, охоплюючи собою не тільки кваліфікацію злочинів, а й кваліфікацію діянь, які через малозначність або обставини, що виключають злочинність діяння, не є злочинами³⁶⁹, кваліфікацію «будь-якого діяння, яке містить хоча б формальні ознаки злочину... Такій кваліфікації підлягають і випадки необхідної оборони, і малозначні посягання, і заподіяння

362 Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів. – Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 711 с.

363 Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 416 с.

364 Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – 418 с.

365 Марін О. К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм. – К.: Атіка, 2003. – 224 с.

366 Марітчак Т. М. Помилки в кваліфікації злочинів. – К.: Атіка, 2004. – 188 с.

367 Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. – Киев: Юринком, 1995. – 208 с.

368 Див., наприклад: Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 7-8; Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – С. 7-11; Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике [Текст]. – Киев: Юринком, 1995. – С. 8.

369 Див.: Благоев Е. В. Применение уголовного права (теория и практика). – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 86-87.

шкоди за відсутності певних елементів чи ознак складу злочину»³⁷⁰, кваліфікація позитивних посткримінальних фактів³⁷¹ тощо.

Очевидно, що визначення злочинності діяння як напрям здійснення кримінально-правової політики полягає у його кваліфікації як злочину на підставі норми кримінального права. У зв'язку з тенденцією до максимально точного описання ознак складу злочину в нормі кримінального права, цей напрям здійснення кримінально-правової політики на правозастосовному рівні істотно обмежується в можливості прийняття «політичних» рішень. Тільки в тій частині, в якій норми кримінального права містять оцінювальні поняття, правозастосувач має можливість певного розсуду стосовно того, яким змістом їх наповнити. Тож цілком зрозуміло, що зміст оцінювальних понять в кримінальному праві змінюється у зв'язку зі зміною тенденцій в кримінально-правовій політиці держави.

Коли ж суд доходить висновку, що певне діяння не може бути кваліфіковане як злочин (через малозначність, відсутність окремих ознак складу злочину, обставини, що виключають злочинність діяння тощо), то говорити про здійснення кримінально-правової політики в такому разі не доводиться взагалі. Саме тому кваліфікація скоєного діяння як такого, що не є злочином, лежить поза межами здійснення кримінально-правової політики. Кваліфікація ж позитивних посткримінальних юридичних фактів, що створюють підстави для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, є складовою такого напрямку здійснення кримінально-правової політики як встановлення можливості звільнення від кримінальної відповідальності, про що йтиметься нижче.

Встановлення кримінальної відповідальності, що підлягає застосуванню до особи за вчинення злочину, також має місце на обох рівнях здійснення кримінально-правової політики. Зокрема, на законодавчому рівні воно полягає у визначенні в нормах кримінального права тих негативних кримінально-правових наслідків, які тягне за собою вчинення злочину. Ці негативні наслідки, в цілому, охоплюються поняттям кримінальної відповідальності, яка, як відомо, визначається криміналістами по-різному. Не вступаючи наразі в дискусію, оскільки це виходило б за межі предмета дослідження, я вважаю, що кримінальна відповідальність – це передбачені кримінальним законом обмеження в реалізації прав і свобод особи за вчинення нею кримінального правопорушення (злочину)³⁷². Зміст кримінальної відповідальності становлять: покарання³⁷³, яке, відповідно до ч. 1 ст. 50 КК, «є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком

370 Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атика, 1999. – С. 119.

371 Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні. – Х.: Право, 2012. – С. 224-225.

372 Детальніше див.: Проблеми правової відповідальності: монографія/Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х.: Право, 2014. – С. 257-287.

373 Inter alia: Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 26 жовтня 1999 р. (витяг) // Рішення Верховного Суду України. – 2000. – С. 71-72.

суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в *передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого*; обмеження прав і свобод, що можуть застосовуватися до особи, яка вчинила злочин, взамін покарання (ст. ст. 75, 79 та 104 КК) та судимості (ст. 88 КК). Натомість не володіють ознаками кримінальної відповідальності, а тому не є її заходами «інші заходи кримінально-правового характеру» для фізичних або юридичних осіб³⁷⁴.

Таким чином, встановлення кримінальної відповідальності на законодавчому рівні полягає у визначенні в кримінальному законі тих заходів, в яких вона полягає. Оскільки основним заходом кримінальної відповідальності за кримінальним правом України було й лишається покарання, то основний обсяг законодавчого встановлення кримінальної відповідальності падає на встановлення караності злочинів, яке в літературі прийнято називати пеналізацією злочинів. У зв'язку з цим пеналізацію злочинів слід розглядати як більш вузьке поняття, порівняно зі встановленням кримінальної відповідальності, позаяк останнє охоплює собою, окрім пеналізації, також і законодавче визначення інших заходів кримінальної відповідальності. Разом з тим, пеналізація є основною, найбільшою і найбільш значущою складовою законодавчого рівня даного напрямку здійснення кримінально-правової політики, хоча й не вичерпує його повністю³⁷⁵. Це й визначає підвищений інтерес науковців до неї.

Загалом пеналізація розуміється в літературі як визначення караності злочинів. Дискусія ведеться лише стосовно того, *ким* вона здійснюється? Одні криміналісти вважають, що пеналізація здійснюється виключно законодавцем³⁷⁶, інші ж вважають, що її здійснює не тільки законодавець, а й суд, призначаючи покарання³⁷⁷.

374 Детальніше див.: Проблеми правової відповідальності: монографія/Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х.: Право, 2014. – С. 257-287.

375 З огляду на це, не можна погодитися з твердженнями, що «пеналізація полягає у встановленні принципів та критеріїв застосування найбільш суворого державного примусу за діяння, що визнаються злочинними; у формулюванні цілей кримінального покарання; у визначенні його видів та розмірів; в пропозиції інших заходів кримінально-правового характеру, необхідних для впливу на осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння» (див.: Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 308-309). Такий зміст є занадто широким для пеналізації і властивий, швидше, всьому досліджуваному напрямку здійснення кримінально-правової політики – встановленню кримінальної відповідальності на законодавчому рівні.

376 Див., наприклад: Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1982. – С. 60-63; Панченко П. Н. Советская уголовная политика. Общетеоретическая концепция борьбы с преступностью: ее становление и предмет. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1988. – С. 123.

377 Див., наприклад: Антонов И. М. Пенализация преступлений, причиняющих вред здоровью: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Владивосток: Дальневост. гос. ун-т, 2004. – С. 7-8, 12; Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – С. 137; Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. – СПб: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 309; Митрофанов А. А. Основні

З мого погляду, оскільки йдеться саме про законодавчий рівень здійснення кримінально-правової політики, то пеналізацію, безумовно здійснює сам законодавець³⁷⁸. Інша річ, чи коректно називати цим терміном і призначення покарання, здійснюване судами? Думаю, що ні. Аргументи до цього будуть наведені нижче.

Таким чином, суб'єктом здійснення пеналізації злочинів є Верховна Рада України, яка встановлює потенційну кримінальну відповідальність³⁷⁹, що загрожує всім і кожному, хто потенційно може вчинити злочин. Разом з тим, для пеналізації злочинів певне значення має діяльність Конституційного Суду України. Зокрема, в тих випадках, коли Суд виступає як «негативний законодавець», скасовуючи з мотивів неконституційності (п. 1 ч. 1 ст. 150 Конституції) окремі положення кримінального закону, що визначають караність злочинів, він тим самим вносить певні зміни до здійсненої законодавцем пеналізації. Скажімо, рішенням Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 р. у справі про смертну кару були визнані неконституційними «положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України (1960 р. – Ю. П.), які передбачають смертну кару як вид покарання»³⁸⁰. Дане рішення не лише змінило пеналізацію деяких злочинів за КК 1960 р., а й створило певне обмеження для майбутнього кримінального законодавства: приймаючи КК України 2001 р. законодавець вже був зв'язаний ним і не міг передбачити в законі смертну кару під загрозою визнання відповідних положень КК 2001 року неконституційними³⁸¹.

За своїм змістом пеналізація полягає у визначенні покарання за вже криміналізований злочин. Цей висновок випливає, перш за все, з самого терміна, який означає досліджуване поняття. Етимологічно пеналізація походить від латинських слів *poena* – «покарання» і *actio* – «дія», що вже дає підстави для висновку про те, що вона становить собою процес і результат діяльності, пов'язаної

напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юрид. ін-ту НУВС, 2004. – С. 94; Огородникова Н. В. Санкции за имущественные преступления (виды, обоснованность, построение): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Саратов: Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского, 1991. – С. 14.

378 Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочинів // Питання боротьби зі злочинністю: Збірник наукових праць. Вип. 17/Ред. кол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Харків: Кроссрууд, 2009. – С. 65-77.

379 Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – К.: Атіка, 2004. – С. 41-42.

380 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 1901 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару): № 11-рп/99 від 29 грудня 1999 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 126.

381 Детальніше про значення рішень Конституційного Суду України для кримінального законодавства загалом та визначення караності злочинів зокрема див.: Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі. – К.: Атіка, 2005. – С. 95-103; Пономаренко Ю. А. Роль Конституційного Суду України у визначенні караності злочинів // Правові проблеми сучасності в умовах розвитку юридичної науки: 36. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки, Чернігів, 19 травня 2005 р./Ред. кол.: Андрієв В. М. (голова) та ін. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2005. – С. 62-64.

з покаранням. Як відомо, «покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого» (ч. 1 ст. 50 КК). Тому власне пеналізація полягає у «передбаченні» (ч. 1 ст. 50 КК) або «визначенні» (ч. 3 ст. 3 КК) покарання у законі, в тому плані, що законодавець передбачає (визначає) як в цілому систему і окремі види покарань, так і караність окремих злочинів зокрема.

Своє формальне вираження така діяльність знаходить виключно у законі, а саме – у кримінальному законі. Цей висновок впливає з п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції, згідно з яким виключно законами України визначаються «діяння, які є злочинами, ... та відповідальність за них», а також ч. 3 ст. 3 КК, згідно з якою «злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом». Таким чином, формою пеналізації злочинів є кримінально-правова законотворчість – прийняття кримінального закону, внесення до нього змін та доповнень.

Як і багато інших ознак досліджуваного поняття, мета діяльності законодавця з пеналізації злочинів так само похідна від мети кримінально-правової політики загалом³⁸². Оскільки на законодавчому рівні така політика здійснюється з метою створення нормативної основи для протидії злочинності правоохоронними органами держави³⁸³, то саме таку мету має і пеналізація злочинів. У зв'язку з цим, можна стверджувати, що законодавча діяльність з пеналізації злочинів здійснюється з метою нормативного забезпечення правоохоронних органів таким кримінально-правовим засобом протидії злочинності як покарання.

Стосовно співвідношення понять пеналізації та криміналізації злочинів окремими криміналістами висловлювалося судження про те, що друге з них є більш широким і охоплює собою перше. Таку думку висловлювали, як вже відзначалося вище, М. І. Бажанов, П. М. Панченко, а також О. С. Молодцов та Є. В. Благров³⁸⁴, А. В. Наумов³⁸⁵ та деякі інші криміналісти. Значного поширення в літературі здобула думка про те, що пеналізація є «кількісною стороною криміналізації, її показником, мірилом»³⁸⁶. Інколи стверджується, що пеналізація

382 Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Місце пеналізації злочинів у кримінально-правовій політиці держави // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: Матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17-18 листопада 2006 року. – Донецьк: Донецький юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 330-335.

383 Див., наприклад: Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юрид. ін-ту НУВС, 2004. – С. 35.

384 Молодцов А. С., Благров Е. В. Понятие и основные направления уголовной политики и участие общественности в борьбе с преступностью: Текст лекций. – Ярославль: Ярослав. гос. ун – т, 1987. – С. 7.

385 Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: БЕК, 1999. – С. 134.

386 Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс»,

є «якісною стороною криміналізації, її показником»³⁸⁷. Окремими авторами стверджується, що пеналізація є невід'ємною від криміналізації³⁸⁸. Однак з такими судженнями, на мій погляд, не можна погодитися.

Дійсно, визнаючи певне діяння злочинним (здійснюючи криміналізацію) законодавець одночасно й обкладає його санкцією (здійснює пеналізацію). Оскільки криміналізація – це процес і результат визнання певного суспільно небезпечного діяння злочином, то вона завжди поєднана з пеналізацією. Відповідно до ч. 2 ст. 1 КК України, він «визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами *та* які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Тобто, сам законодавець визнає нерозривний зв'язок визначення діяння як злочинного і обкладення його покаранням: не може бути в законі передбачене певне діяння як злочин без визначення його караності. Проте така часова і суб'єктна близькість вказаних процесів зовсім не свідчить про те, що один з них поглинає собою інший. Пеналізація є процесом самостійним, що відрізняється від криміналізації, оскільки, по-перше, має власні підстави і правила здійснення, а, по-друге, не кожного разу відбувається одночасно з криміналізацією. Зокрема, тільки при встановленні злочинності певного діяння вперше пеналізація здійснюється одночасно з його криміналізацією (так звана «первинна пеналізація»). Тоді ж, коли змінюється санкція за діяння, яке було і продовжує залишатися злочинним, пеналізація здійснюється на базі вже раніше здійсненої криміналізації (так звана «вторинна пеналізація»).

Викладене дає підстави для підтвердження сформульованого вище висновку про те, що об'єктом пеналізації є саме злочини (вже криміналізовані діяння), а не суспільно-небезпечні діяння, які є об'єктом криміналізації.

Часто в літературі пропонуються більш вузькі розуміння змісту діяльності з пеналізації злочинів. Так, наприклад, окремими криміналістами пеналізацією називається не будь-яке визначення караності злочинів, а лише посилення їх караності. Скажімо, Л.Д. Гаухман та В.І. Попов³⁸⁹, С.С. Босхолов³⁹⁰ пишуть, що пеналізація це «встановлення більш суворих покарань, або посилення суворості покарань, або скасування менш суворих видів покарань». Таке розуміння пеналізації інколи обумовлює і не зовсім точне визначення депеналізації. Зокрема, П.Л. Фріс

2004. – С. 309; Российское уголовное право: Курс лекций. Т.І. Преступление/Т.А. Бушуева, Ю.В. Голик, А.И. Долгова и др. Под ред. А.И. Коробеева. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – С. 97.

387 Бошук В.А. Теоретические основы уголовно-правовой политики России в сфере государственной безопасности: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2006. – С. 16.

388 Демидова Л.М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика. – Х.: Право, 2013. – С. 164.

389 Уголовное право. Общая часть: Учебник/Л.Д. Гаухман, М.П. Журавлёв, И.Д. Козочкин и др. Под ред. Л.Д. Гаухмана и С.В. Максимова. – М.: Эксмо, 2004. – С. 35.

390 Босхолов С.С. Основы уголовной политики: Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. – М.: ЮриИнфоР, 1999. – С. 96.

відносить до змісту останньої не тільки законодавче визначення умов звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, але й пом'якшення видів чи розмірів покарань у санкціях³⁹¹. Виходячи з такої посилки, автор далі приходить до висновку, що в чинному КК депеналізовані, наприклад, всі частини ст. 185, позаяк вони передбачають більш м'які покарання за крадіжку, порівняно зі статтями 81 та 140 КК 1960 р.³⁹² С. С. Босхолов вважає, що «депеналізація (так у джерелі – Ю. П.) вельми виразно проявляється в значному розширенні числа альтернативних покарань»³⁹³. З таким судженням не можна погодитися з таких причин.

Розуміння пеналізації як процесу і результату визначення в кримінальному законі покарання за злочини, не залишає у змісті даної складової кримінально-правової політики місця для депеналізації, оскільки законодавче визначення покарань може бути здійснюване як шляхом початкового визначення покарання, так і шляхом його подальших змін, як у бік пом'якшення, так і в бік посилення. Тому пеналізація – це і встановлення караності, і її пом'якшення, і її посилення. Сказане, звичайно ж, не означає, що депеналізація не має свого змісту і місця в кримінально-правовій політиці. Проте її обсяг має розумітися таким чином, щоб ним не охоплювався зміст будь-яких інших елементів кримінально-правової політики, в тому числі – й пеналізації. Здається, достатньо точно визначив зміст депеналізації А. А. Митрофанов, на думку якого депеналізація – «це такий напрямок кримінально-правової політики держави, який полягає в передбаченні у законі про кримінальну відповідальність і застосуванні судами підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності або від покарання»³⁹⁴.

Синтезуючи сформульовані вище ознаки пеналізації злочинів, досліджуване поняття можна визначити, наприклад, так. *Пеналізація злочинів – це складова частина кримінально-правової політики держави, яка становить собою процес і результат діяльності законодавця з визначення у кримінальному законі видів і розмірів покарань за злочини з метою нормативного забезпечення засобів для протидії злочинності*. Подібне розуміння даного поняття, на мій погляд, узагальнює результати його попередніх досліджень і, у свою чергу, може виступати основою для подальшого вивчення теоретичних і прикладних проблем пеналізації злочинів.

На правозастосовному рівні здійснення кримінально-правової політики визначення кримінальної відповідальності полягає, передусім, у призначенні покарання за вчинення злочину. Призначення покарання є діяльністю, яка здійснюється виключно судом (ч. 1 ст. 62 Конституції). Ця діяльність полягає

391 Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 17-18.

392 Там само. – С. 33.

393 Босхолов С. С. Основы уголовной политики: Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. – М.: Учебно-консультативный центр «ЮрИнфоР», 1999. – С. 99. (– 293 с.)

394 Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юрид. ін-ту НУВС, 2004. – С. 100.

у визначенні реальної кримінальної відповідальності, якій підлягає конкретна особа, що вчинила злочин.

Як вже зазначалося, пеналізація злочинів та призначення покарання мають низку відмінних ознак. Якщо здійснювана Парламентом діяльність з пеналізації злочинів є правотворчою діяльністю, спрямованою на врегулювання типізованих деперсоніфікованих кримінально-правових суспільних відносин, то здійснюване судом призначення покарання має на меті врегулювати окремі кримінальні правовідносини, що склалися у зв'язку із вчиненням персоніфікованою особою конкретного злочину. Результатом пеналізації є потенційна кримінальна відповідальність, результатом же призначення покарання – реальна кримінальна відповідальність. Потенційна кримінальна відповідальність традиційно визначається з допущенням судової дискреції, яскравим свідченням чого є відносна визначеність покарань практично у всіх санкціях статей Особливої частини КК України. Реальна ж кримінальна відповідальність, яка визначається судом вже з використанням його дискретних можливостей, завжди чітко конкретизована за видами та розмірами покарань. При цьому кримінальний закон, яким визначаються результати пеналізації злочинів, є загальнообов'язковим до виконання, в той час, як вирок суду, яким призначене покарання є обов'язковим до виконання лише стосовно тієї особи, яка ним засуджена.

Крім того, діяльність законодавця і суду відповідно щодо визначення покарання в законі і щодо його призначення у вирокі здійснюється на різних загальних засадах і з використанням різних спеціальних правил. І якщо стосовно призначення покарання ці загальні засади та спеціальні правила знайшли формальне вираження в статтях КК (статті 65-73, 103), то розроблення та формалізація загальних засад та спеціальних правил пеналізації злочинів є нині актуальним завданням сучасної науки кримінального права. Проте цілком очевидно, що в силу зазначеної вище відмінності ролей пеналізації злочинів і призначення покарання в кримінально-правовому регулюванні суспільних відносин, їх загальні засади і спеціальні правила теж відповідно різнитимуться.³⁹⁵

Наявність такої кількості суттєвих відмінностей між пеналізацією злочинів та призначенням покарання є перешкодою для їх об'єднання в межах одного поняття. Викладене вище свідчить, що їх властивості настільки відмінні, що вважати друге різновидом першого не можна. Наведені аргументи дають підстави підтримати судження тих криміналістів, які вважають, що пеналізація, здійснювана Верховною Радою України, й призначення покарання, здійснюване судами, хоч і охоплюються одним напрямом здійснення кримінально-правової політики, проте є різними за змістом рівнями його здійснення.

395 Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Пеналізація злочинів і призначення покарання: співвідношення понять // Молодь у юридичній науці: Збірник тез міжнар. наук.-практ. конф. молодих науковців «Четверті осінні юридичні читання» (21-22 жовтня 2005 р.): У 3-х частинах: Частина третя: «Публічно-правові науки». Підтом І. – Хмельницький: Вид-во Хмельницьк. ун-ту управління та права, 2005. – С. 262-265.

Встановлення можливості звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочину, як і інші напрями кримінально-правової політики, також знаходить свій прояв на обох рівнях її здійснення.

На законодавчому рівні воно полягає у закріпленні в кримінальному законі передумов та підстав для повного або часткового звільнення від кримінальної відповідальності³⁹⁶. Діяльність законодавця з їх створення прийнято йменувати депеналізацією злочинів. Хоча, як вже зазначалося вище, багато криміналістів розуміють депеналізацію, здебільшого, надмірно широко.

Так, наприклад, П. Л. Фріс розуміє депеналізацію як встановлення «умов звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання, зниження покарання нижче межі, передбаченої нормою кримінального закону, або заміни тяжких його видів менш тяжкими»³⁹⁷. Є. С. Назимко стверджує, що нею є «напрямок кримінально-правової сфери пенальної політики України, який здійснюється уповноваженими органами державної влади та полягає у внесенні змін та доповнень до КК України, якими передбачається більш м'який вид чи (та) розмір покарання як в положеннях Загальної частини, так і в санкціях статей (частин статей) Особливої частини, призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, звільненні від покарання та його відбування»³⁹⁸. Як видно, автор хоч і охоплює депеналізацією пом'якшення покарання, однак виводить за її межі звільнення від кримінальної відповідальності. А. А. Митрофанов визначає депеналізацію як напрям кримінально-правової політики держави, «який полягає в передбаченні у законі про кримінальну відповідальність і застосуванні судами підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності або від покарання»³⁹⁹.

Як вже зазначалося вище, будь-які зміни законодавцем караності злочинів, у тому числі й шляхом її пом'якшення, повністю охоплюються пеналізацією. Це, нагадаємо, так звана вторинна пеналізація, що може бути здійснена як в напрямку посилення, так і в напрямку пом'якшення караності злочину. Саме тому така діяльність держави не може охоплюватися змістом депеналізації. Тим паче, нею не може охоплюватися й діяльність суду із застосування будь-яких з так званих заохочувальних норм кримінального права, оскільки така діяльність – це вже

396 Поняття часткового звільнення від кримінальної відповідальності було запроваджене до наукового обігу О. В. Наден, яка запропонувала розуміти під ним звільнення від окремих заходів кримінальної відповідальності, у тому числі й від покарання (Див.: Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні. – Х.: Право, 2012. – С. 237-238). З мого погляду, оскільки покарання є складовою частиною кримінальної відповідальності, розуміння звільнення від покарання як часткового звільнення від кримінальної відповідальності є цілком обґрунтованим.

397 Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 17-18

398 Див.: Назимко Є. С. Депеналізація як елемент пенальної політики України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Київ: Академія адвокатури України, 2011. – С. 9.

399 Митрофанов А. А. Основні напрями кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юрид. ін-ту УВС, 2004. – С. 100.

інший, правозастосовний рівень здійснення кримінально-правової політики. У зв'язку із цим до обсягу депеналізації належить виключно встановлення законодавцем у кримінальному законі підстав звільнення від кримінальної відповідальності.

З урахуванням того, що в окремих випадках особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності повністю (ст.ст. 44-49, 97 та ін. КК), а в інших – тільки від одного її заходу – покарання (ст.ст. 74-87, 105-107 КК) можна говорити про широке й вузьке значення депеналізації. В широкому значенні депеналізація – це встановлення в кримінальному законі підстав звільнення від кримінальної відповідальності загалом, у вузькому ж – встановлення в кримінальному законі підстав звільнення тільки від одного із заходів кримінальної відповідальності (покарання).

На правозастосовному рівні депеналізація злочинів полягає у застосуванні судами підстав для звільнення особи від кримінальної відповідальності (повністю або частково). Ю. В. Баулін, піддавши аналізу й критиці різноманітні підходи до визначення поняття звільнення від кримінальної відповідальності, визначив його як «передбачену законом відмову держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, обмежень її певних прав і свобод, визначених КК України»⁴⁰⁰. Слід зазначити, що подібне розуміння звільнення від кримінальної відповідальності знайшло не тільки широку підтримку в науці кримінального права, а й визнання з боку правозастосовних органів. Зокрема, Пленум Верховного Суду роз'яснив судам, що «звільнення від кримінальної відповідальності – це відмова держави від застосування щодо особи, котра вчинила злочин, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінальної справи, яке здійснює суд у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, у порядку, встановленому Кримінально-процесуальним кодексом України»⁴⁰¹. В узагальненні практики застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ, здійсненому Судовою палатою у кримінальних справах Верховного Суду України, відзначалося, що: «закриття справ щодо таких осіб (звільнених від кримінальної відповідальності – Ю. П.) є проявом загальної тенденції розвитку кримінального законодавства у напрямі пом'якшення відповідальності за злочини невеликої та середньої тяжкості, вчинені вперше, законодавчим втіленням державного гуманізму, наданням державою людині, яка оступилася, можливості виправитися. Водночас звільнення від кримінальної відповідальності не є виправданням особи»⁴⁰². У свою чергу, звільнення від

400 Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – К.: Атіка, 2004. – С. 58.

401 Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 12 від 23 грудня 2005 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 2. – вкладка.

402 Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ: Узагальнення судової практики, здійснене Судовою палатою у кримінальних справах Верховного Суду України // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 2 (42).

покарання – передбачені КК України випадки незастосування судом до особи, визнаної винуватою у вчиненні злочину, покарання чи припинення його подальшого відбування, або застосування до неї більш м'якого покарання⁴⁰³.

Таким чином, застосування норм кримінального права по повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, полягає у здійсненні державою в особі суду передбаченого в даній нормі (її диспозиції) права або виконанні обов'язку повністю або частково звільнити особу, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності⁴⁰⁴. І в цьому полягає правозастосовний рівень здійснення даного напряму кримінально-правової політики. Зрештою, цим вичерпуються й завершуються визначені мною напрями здійснення кримінально-правової політики в Україні.

Висновки

Викладені міркування стосовно кримінально-правової політики як складової сучасної кримінально-правової системи України дають підстави для підведення підсумків й того, щоб сформулювати певні висновки щодо досліджуваного предмета.

Перш за все, слід констатувати, що кримінально-правова політика є історично обумовленим результатом соціальних взаємодій у протидії злочинності. На підставі суспільного договору члени суспільства передають державі своє право карати злочинця, яке держава й реалізує через здійснення кримінально-правової політики. В цьому сенсі кримінально-правова політика полягає у діяльності держави щодо протидії злочинності засобами кримінального права.

Разом з тим, необхідно констатувати, що в сучасному розумінні кримінально-правова політика стала складним багатоаспектним явищем, яке охоплює собою не тільки власне діяльність з протидії злочинності, а й теоретичну модель («генеральну лінію») її здійснення. Окрім того, кримінально-правова політика становить також собою окрему галузь соціальної науки, що знаходиться на стику юридичних і політологічних досліджень. В сучасний період відбувається формування й виокремлення предмету цієї науки, удосконалюються її методологічна база й понятійний апарат, розвиваються окремі напрями досліджень. Нарешті, кримінально-правова політика може становити собою й навчальну дисципліну, яка підлягала б викладанню студентам юридичної спеціальності.

Далі, слід констатувати, що досліджуване явище не є однорідним за своїм змістом, а розпадається на декілька внутрішніх напрямів. Виділення напрямів здійснення кримінально-правової політики може відбуватися за різноманітними критеріями. Однак найбільш теоретично обґрунтованим і практично придат-

403 Див.: Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. – С. 131.

404 Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні. – Х.: Право, 2012. – С. 239.

ним видається їх розподіл залежно від виду кримінально-правових засобів, що використовуються при здійсненні такої політики. Відповідно виділяються такі напрями здійснення кримінально-правової політики: визначення злочинності суспільно небезпечних діянь; встановлення кримінальної відповідальності за їх вчинення; встановлення можливості звільнення від кримінальної відповідальності.

Нарешті, кожен з напрямів кримінально-правової політики, який має свій прояв як на законодавчому так і на правозастосовному рівні її здійснення, повинен здійснюватися на основі теоретично обґрунтованих правил. При цьому якщо йдеться про правила здійснення будь-якого з напрямів кримінально-правової політики на законодавчому рівні, то вони є до певної міри дискусійними, недостатньо розробленими і часто не підтримуються законодавцем. Правила ж здійснення цих напрямів кримінально-правової політики на правозастосовному рівні, навпаки, є достатньо розробленими й окремі з них навіть знайшли закріплення у кримінальному законі.

З огляду на викладене одним із найбільш нагальних завдань вітчизняної науки кримінально-правової політики вбачається поглиблення досліджень в царині здійснення кримінально-правової політики на законодавчому рівні. Зокрема, потребують свого переосмислення підстави та правила криміналізації суспільно небезпечних діянь (особливо в контексті можливого запровадження кримінального проступку). Вимагає свого розроблення загальна теорія пеналізації злочинів, яка б відповіла не тільки на прикладні питання конструювання окремих санкцій статей особливої частини КК, а й розв'язала б загальні проблеми конструювання системи й окремих видів покарань. Не до кінця пізнані правила встановлення в законі підстав звільнення від кримінальної відповідальності за окремі види злочинів. Думається, що вирішення цих питань може стати одним з найвагоміших поштовхів у подальшому розвитку кримінально-правової системи України.

Conclusions

The above considerations regarding criminal law policy as a part of modern criminal law system of Ukraine give grounds to sum up and formulate some conclusions on the subject.

First of all, it should be noted that the criminal law policy is a historically conditioned result of social interaction in combating crime. On the basis of the social contract society members transfer their right to punish criminal to the state, which the state implements through implementation of its criminal law policy. In this sense, criminal law policy is the state's activity in combating crime by means of criminal law.

Yet one should mention that criminal law policy in the modern sense has become a complex multidimensional phenomenon which includes not only the actual work on combating crime, but also a theoretical model («general line») for its implementation. In addition, criminal law policy is also a separate branch of social science at the junction of legal and political studies. Nowadays the formation and separation of the subject

matter of this science are ongoing, its methodological framework and conceptual apparatus are being improved, individual research areas are being developed. Finally, criminal law policy may be an academic discipline which would be subject to be studied by the law students.

Further, it should be noted that the phenomenon is not homogeneous in its content, and it is divided into several internal directions. The selection of the directions of implementation of criminal law policy can occur in a variety of criteria. However, the most theoretically-grounded and practically usable one is their division depending on the type of criminal law tools used in the implementation of this policy. Respectively, such directions of implementing criminal law policy are singled out as determination of criminality of socially dangerous acts; establishing criminal liability for their commission; establishing possibility of exemption from criminal liability.

Finally, each area of criminal law policy, which has its manifestation both at the legislative and law enforcement levels of its implementation should be based on theoretically grounded rules. Thus, when it comes to rules of any area of criminal law policy at the legislative level, they are controversial to some extent, underdeveloped and quite often not are supported by the legislator. On the contrary, the rules of implementation of these areas of criminal law policy at the law enforcement level are quite developed and some of them have been secured in the criminal law.

In view of the above, one of the most urgent tasks of the domestic science of criminal law policy is seen in deepening research in the field of implementation of criminal law policy at the legislative level. In particular, there is a need in rethinking the grounds and rules of criminalization of socially dangerous acts (especially in the context of the possible introduction of a criminal misdemeanour). General theory of penalization of crimes that would not only answer the practical questions on the establishment of individual sanctions of the articles of the special part of the Criminal Code, but that would solve common problems of establishing system and certain types of sentences requires further development. It is necessary to work out rules of establishing in the law of the grounds for exemption from criminal liability for certain types of crimes. It seems that the solution of these issues could be one of the major impulses in the further development of criminal law system of Ukraine.

Література до розділу

1. Александров А.И. Уголовная политика и уголовный процесс в российской государственности: история, современность, перспективы, проблемы/Под ред. В.З. Лукашевича. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. гос. ун-та, 2003. – 562 с.
2. Антонов И.М. Пенализация преступлений, причиняющих вред здоровью: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Владивосток: Дальневост. гос. ун-т, 2004. – 30 с.
3. Аристотель. Сочинения в четырёх томах. Т. 4/Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
4. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.
5. Баулін Ю.В., Пономаренко Ю.А. Наука. Політика. Закон // Юридичний вісник України. – 2009. – № 43 (24-30 жовтня). – С. 6.
6. Беляев Н.А. Понятие советского исправительно-трудового права и основные принципы советской исправительно-трудовой политики // Вестник ЛГУ. Серия экономики, философии, права. – 1958. – № 5. – С. 118-119.
7. Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути её реализации. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 176 с.
8. Благоев Е.В. Применение уголовного права (теория и практика). – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 505 с.
9. Босхолов С.С. Основы уголовной политики: Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. – М.: ЮрИнфоР, 1999. – С. 32.
10. Босхолов С.С. Основы уголовной политики: Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. – М.: ЮрИнфоР, 1999. – 293 с.
11. Бошук В.А. Теоретические основы уголовно-правовой политики России в сфере государственной безопасности: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2006. – 28 с.
12. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів. – Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 711 с.
13. Булатов С.Я. Уголовная политика эпохи империализма. – М.: Советское законодательство, 1933. – 225 с.
14. Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Советская уголовная политика и её отражение в действующем законодательстве: Учеб. пособ. – М.: Академия МВД СССР, 1979. – С. 8-10.
15. Владиміровъ Л.Е. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая часть. – Харьковъ: Изданіе типографіи Каплана и Бирюкова, 1889. – 253 с.
16. Волков Г.И. Уголовная политика эпохи промышленного капитализма. – М.: Советское законодательство, 1932. – 105 с.

17. Галиакбаров Р.Р. Проблемы криминализации многосубъектных общественно опасных деяний // Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний. – Омск: Омская ВШМ МВД СССР, 1980. С. 40-41.
18. Герцензон А.А. Уголовное право и социология (Проблемы социологии уголовного права и уголовного политики). – М.: Юрид. лит., 1970. – 286 с.
19. Гогель С.К. Вопросы уголовного права, процесса и тюремовъдения. Собрание изслъдованій. – СПб.: Типографія товарищества «Общественная польза», 1906. – 646 с.
20. Гогель С.К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией/Сост. и вступ. статья В.С. Овчинского, А.В. Фёдорова. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 386 с.
21. Дагель П.С. Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во ДГВУ, 1982. – 123 с.
22. Даньшин И.Н. Политика борьбы с преступностью – составная часть политики Партии и государства // Проблемы социалистической законности: Респ. межведомств. науч. сб., Вып. 20./Ред. колл.: В.Я. Таций (отв. ред.) и др. – Х.: Вища школа, 1987. – С. 102-109.
23. Есиповъ В.В. Очеркъ русскаго уголовного права. Часть общая: Преступленіе и преступники. Наказаніе и наказуемые: Изданіе третье, пересмотренное и дополненное согласно уголовному уложенію 1903 г. и послѣднимъ узаконѣніямъ. – М.: Изданіе книжнаго магазина «Правовѣденіе», 1904. – 550 с.
24. Звечаровский И.Э. Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – 100 с.
25. Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права. – М.: Наука, 1988. – С. 176 с.
26. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебникъ общаго уголовного права с подробнымъ изложеніемъ началъ русскаго уголовнаго законодательства: Третье изданіе, печатанное безъ перемѣнъ со второго. – К.: Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф.А. Иогансона, 1891. – 850 с.
27. Ковалёв М.И., Воронин Ю.А. Криминология и уголовная политика. – Свердловск: Урал. гос. ун-т, 1980. – 59 с.
28. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 416 с.
29. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – 268 с.
30. Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: Матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17-18 лист. 2006 р. – Донецьк: Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006.

31. Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике. К 10-летию со дня смерти. – М.: Советское законодательство, 1934. – 269 с.
32. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрид. лит., 1972. – 352 с.
33. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 182 с.
34. Лист Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление/Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 110 с.
35. Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 339 с.
36. Лопашенко Н. А. Уголовная политика. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 608 с.
37. Махінчук В. М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 20 с.
38. Проблемы советской уголовной политики: Межвуз. темат. сб./Ред. колл.: А. И. Коробеев (отв. ред.) и др. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1985.
39. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. – Одеса: Вид-во Одеського юрид. ін-ту НУВС, 2004. – 132 с.
40. Молодцов А. С., Благов Е. В. Понятие и основные направления уголовной политики и участие общественности в борьбе с преступностью: Текст лекций. – Ярославль: Ярославский гос. ун – т, 1987. – 50 с.
41. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – 418 с.
42. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні. – Х.: Право, 2012. – 272 с.
43. Назимко Є. С. Депеналізація як елемент пенальної політики України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Київ: Академія адвокатури України, 2011. – 20 с.
44. Немировскій Э. Я. Основные начала уголовного права. – Одесса: Типография «Техникъ», 1917. – 644 с.
45. Огородникова Н. В. Санкции за имущественные преступления (виды, обоснованность, построение): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Саратов: Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского, 1991. – 17 с.
46. Основы и задачи советской уголовной политики. – М.: Ранион, 1929. – 127 с.
47. Панов М, Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36-40.

48. Панченко П. Н. Советская уголовная политика. Общетеоретическая концепция борьбы с преступностью: ее становление и предмет. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1988. – 198 с.
49. Пионтковский А. А. Марксизм и уголовное право: Сб. статей. – 2-е изд., доп. – М.: Юрид. изд. НКЮ РСФСР, 1929. – 161 с.
50. Пионтковский А. А. Уголовная политика Японии. – М.: Советское законодательство, 1936. – 232 с.
51. Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. – 727 с.
52. Пионтковский А. А. Наука уголовного права, ее предметъ, задачи, содержание и значение. – Ярославль: Типо-Литография Э. Г. Фалькъ, 1895. – 24 с.
53. Познышев С. В. Основныя начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права/Издание 2-е, исправленное и дополненное. – М.: Издание А. А. Карцева, 1912. – 653 с.
54. Пономаренко Ю. А. Обґрунтування права покарання в історії філософської та юридичної думки // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право». Вип. 16./Ред. кол.: О. І. Процевський (голов. ред.) та ін. – Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2011. – С. 113-119.
55. Пономаренко Ю. А. Основні правила пеналізації окремих злочинів за чинним КК України // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 3 (15). – С. 47-52.
56. Пономаренко Ю. А. Пеналізація злочинів і призначення покарання: співвідношення понять // Молодь у юридичній науці: Збірник тез міжнар. наук.-практ. конф. молодих науковців «Четверті осінні юридичні читання» (21-22 жовтня 2005 р.): У 3-х частинах: Частина третя: «Публічно-правові науки». Підтом І. – Хмельницький: Вид-во Хмельницьк. ун-ту управління та права, 2005. – С. 262-265.
57. Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочинів // Питання боротьби зі злочинністю: Збірник наукових праць. Вип. 17/Ред. кол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Харків: Кроссрод, 2009. – С. 65-77.
58. Пономаренко Ю. А. Поняття, способи та кримінально-правові наслідки декриміналізації злочинів // Сучасні проблеми права, державної безпеки життєдіяльності людини, формування громадянського суспільства: Матеріали секції №9 першої обласної конференції молодих науковців «Тобі, Харківщино, пошук молодих» (м. Харків, 19-20 берез. 2002 р.)/За ред. М. І. Панова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 94-97.

-
59. Пономаренко Ю. А. Про деякі недоліки пеналізації злочинів в КК України та шляхи їх подолання // Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. [м. Івано-Франківськ, 30 вересня – 1 жовтня 2005 р.] – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т, 2005. – С. 106-108;
 60. Пономаренко Ю. А. Роль Конституційного Суду України у визначенні караності злочинів // Правові проблеми сучасності в умовах розвитку юридичної науки: 36. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки, Чернігів, 19 травня 2005 р./Ред. кол.: Андрій В. М. (голова) та ін. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2005. – С. 62-64.
 61. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – Х.: Право, 2013. – 1240 с.
 62. Проблеми правової відповідальності: монографія/Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х.: Право, 2014. – С. 257-287.
 63. Речицкий В. В. Политический предмет Конституции. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 728 с.
 64. Российское уголовное право, изложенное ... Гавриилом Солнцевым. Казань, 1820/Подъ редакцией и съ вступительной статьей о Г. И. Солнце ве Г. С. Фельдштейна. – Ярославль: Б. и., 1907. – 213 с.
 65. Скрыпник Н. Уголовная политика советской власти. – Харьков: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1924. – 72 с.
 66. Скрыпник Н. Уголовная политика советской власти. – Харьков: Юридическое издательство, 1924. – С. 15.
 67. Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели: Материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая – 1 июня 2012 г.) – М.: Проспект, 2012.
 68. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула: Автограф, 2001. – 800 с.
 69. Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России/Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – 542 с.
 70. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 35 с.
 71. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – 332 с.
 72. Халілев Р. А. Місце оперативно-розшукової політики у системі юридичної політики держави // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2010. – Т. 23 (62). – № 2. – С. 269-276.
-

73. Харитоновна О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія/О.В. Харитоновна. – Х.: Право, 2010. – 252 с.
74. Чаадаев С.Г. Уголовная политика и преступность: проблемы, пути решения: (Пособие для слушателей народных университетов). – М.: Знание, 1991. – 112 с.
75. Черкасов С.В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання: Афтореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Одеса: Одеська нац. юрид. акад., 2004. – 20 с.
76. Чубинский М.П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права/Сост. и вступ. статья В.С. Овчинского, А.В. Фёдорова. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 435 с.
77. Шинальський О.І. Покарання в системі засобів протидії злочинності: Автореф.... канд. юрид. наук: 12.00.08. – К.: ІДП ім. В.М. Корецького, НАН України, 2003. – 20 с.
78. Эстрин А.Я. Развитие советской уголовной политики. – М.: Советское законодательство, 1933. – 224 с.
79. Utrat-Milecki J. Podstawy penologii. Teoria kary. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. – 368 s.

Розділ IV

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА

Проблема самостійності кримінального права як галузі права, визначення його місця у національній системі права та формування шляхів і напрямів взаємозв'язку й взаємодії кримінального права з іншими галузями права, природним чином пов'язана із його видовими особливостями та відмінностями.

4.1 Підходи до розуміння поняття «кримінальне право»

Відомо, що юриспруденція, як і будь-яка інша наука, будь-то загальна чи прикладна, є певним засобом узагальнення і створення знань про об'єкт її досліджень. У свою чергу, ядром науки вважається термінологія. Терміни та поняття є підставою, ідеальним засобом структурування наукових знань. Мова тут виступає саме інструментом-формою, якою наділяються і в якій передаються фундаментальні знання про право. Тому вважаємо, що визначення поняття кримінального права як галузі права природно потребує першочергового з'ясування, адже без визначення основних понять та термінів, які розкривають його зміст, неможливо сформувати головну основу для подальшого з'ясування сутності кримінального права як галузі права.

Багатогранність та поліаспектність поняття кримінального права потребує детальної наукової уваги до розкриття його змісту, спираючись, передусім, на витоки та походження терміна «кримінальне право».

Навроцький В. О. зазначає, що відповідна галузь права у різних народів називається по-різному, та виділяє два основних підходи до визначення такої назви, які полягають, відповідно, у наголосі на:

- **наслідках, які настають за вчинення найбільш тяжких і небезпечних посягань.** Росіяни називають таке право «уголовным правом». Здебільшого походження цього терміна пов'язують з найбільш поширеним у давнину й найсуворішим покаранням – покаранням «на голову» – стратою. Поляки іменують його «prawo karne», болгари – «наказателно право», німці – «strafrecht». Так чи інакше йдеться про те, що зазначена галузь права регламентує покарання, які застосовуються до винних у заподіянні найтяжчої шкоди життю, здоров'ю, власності, іншим благам;
- **діянні, яке заподіює шкоду і якому слід протидіяти.** Це діяння – злочин, латиною воно іменується *scimen*. А в тих мовах, які запозичили назву аналізованої галузі з цієї класичної мови науки і юриспруденції, вона називається кримінальним. Окрім України так називають це право в Італії, Великій Британії, США і у більшості сучасних держав⁴⁰⁵.

405 Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник/за ред. В. О. Навроцького. – К.:

Щодо формування назви галузі що досліджується варто приєднатися до позицій вказаного вченого щодо того, що більш вдалою видається назва «кримінальне право», оскільки:

- 1) у часі злочин завжди передує покаранню, є його підставою;
- 2) назвавши відповідну галузь «правом про злочин», насамперед звертають увагу на необхідність виявлення діяння, протидію його вчиненню, а не на покарання за вже вчинене посягання;
- 3) злочин не завжди тягне покарання, хоча б тому, що в законі передбачені численні підстави звільнення від покарання. Окрім того, злочин може не тягти покарання через смерть винного або ж невстановлення особи, яка його вчинила. Від цього діяння не перестає бути предметом регламентації у галузі права, яка досліджується;
- 4) назва «кримінальне право», «Кримінальний кодекс» міцно утвердилася і в літературі, і в законодавстві. Зокрема, саме так називаються вже кілька поколінь кодексів, починаючи з Кримінального кодексу Української РСР 1922 року й включаючи відповідні кодекси 1927, 1960, 2001 років⁴⁰⁶.

Необхідно зауважити, що розкриття поняття кримінального права має місце, у першу чергу, в підручниках і посібниках. Українська наука, на жаль, не містить монографічних наукових досліджень щодо вказаного поняття, наявні лише окремі публікації у періодиці, зокрема цікавий погляд на поняття кримінального права, висвітлений у статті М. Хавронюка «Дещо про сутність кримінального права (інакший погляд)»⁴⁰⁷. Автор розглядає сутність кримінального права, керуючись природно-правовим (натуралістичним) підходом, і наголошує, що «...поняття «кримінальне право» загалом стає нонсенсом, оскільки воно не має жодного стосунку до прав людини, які є основою і змістом природного Права. Замість того, щоб створювати, наповнювати і вивчати систему знань про те, що є злочином, а що ним не є, про покарання та інші правові наслідки вчинення особою злочину і про альтернативні можливості розв'язання кримінального конфлікту, ми говоримо про безглуздий феномен, дефініція якого складається з двох слів, які, в принципі, не повинні поєднувати – «злочин» і «право». Що передбачає таке їх протиприродне поєднання? Право вчиняти злочин? Право не вчиняти злочин? Право захищатись від злочину?»⁴⁰⁸. М. Хавронюк наголошує, що йдеться про привласнене державою «право» карати за злочин і, на відміну від людини, держава не має жодних прав – виключно завдання, обов'язки, а також повноваження, необхідні для виконання цих завдань і обов'язків.

У більшості підручників та посібників кримінальне право розглядається як галузь права і законодавства, а також як наука, при чому в деяких з них кримі-

Юрінком Інтер, 2013. – С. 13.

406 Там само. – С. 13-14.

407 Микола Хавронюк. Дещо про сутність кримінального права (інакший погляд). // Юридичний Вісник України. – 2013. – № 12 (925) – С. 4.

408 Там само. – С. 4.

нальне право ототожнюється із суміжними категоріями. Наприклад, П. С. Матишевський визначає «...позитивне (об'єктивне) кримінальне право як галузь законодавства»⁴⁰⁹, М. І. Бажанов вказує, що «... кримінальне право – це галузь права (одна із галузей – кримінальне законодавство). Звідси кримінальним правом іменують закони, тобто нормативні акти, в яких містяться положення цієї галузі права»⁴¹⁰. «З одного боку, його розглядають як галузь законодавства – позитивне кримінальне право» – зазначає П. П. Фріс⁴¹¹.

Неоднозначно науковцями вирішується питання розкриття поняття кримінального права через ознаку сукупності правових норм чи їх системи. Тобто виникає питання, чи є кримінальне право системою? Наприклад, Є. Л. Стрельцов⁴¹² і В. О. Туляков⁴¹³ стверджують, що кримінальне право України – це сукупність правових норм. В. І. Антипов⁴¹⁴, В. К. Гришук⁴¹⁵, Л. В. Дорош⁴¹⁶, М. І. Колос⁴¹⁷, Т. С. Коханюк⁴¹⁸, Н. Пісна⁴¹⁹ вважають, що кримінальне право – це система юридичних норм.

Зустрічаються у вітчизняній правовій літературі й інші підходи до визначення поняття кримінального права. М. Й. Коржанський визначає кримінальне право як сукупність суспільних відносин, які дозволяють і забезпечують особі суспільну можливість жити, володіти, користуватися найціннішими благами суспільного

-
- 409 Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник – К.: Юрінкома Інтер, 2000. – С. 4.
- 410 Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти/за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 200. – С. 3
- 411 Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл./П. Л. Фріс. – к.: Атіка, 2004 – С. 4.
- 412 Уголовное право России: учеб. для вузов: в 2 т./отв. Ред. и рук. Авт. коллектива: проф. А. Н. Игнатов, про. Ю. А. Красиков. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – Т. 1. Общая часть – С. 8
- 413 Туляков В. А. Предмет уголовно-правового регулирования: к постановке проблемы/В. А. Туляков // Наукові праці Одеської нац. юрид. академії – 2007. – Т. VI – С. 150.
- 414 Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. навч. закл./авт. кол.: Ю. В. Александров, В. І. Анипов, М. В. Володько, О. О. Дудлоров, В. А. Клименко, В. М. Коробенко, М. І. Мельник, А. А. Музика, В. О. Навроцький, В. І. Осадчий, В. А. Останін, Т. М. Приходько, А. В. Савченко, Є. Л. Стрельцов, О. В. Терещук, М. І. Хавронюк, В. Л. Субареев, Н. В. Шепелева; за ре. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К.: Юридична думка, 2004. – С. 10.
- 415 Гришук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права: навч. Посіб./В. К. Гришук. – Л.: Львівський держ. Ун-т внутрішніх справ, 2009. – С. 7.
- 416 Дорош Л. В. Теоретико-прикладні проблеми якості кримінального законодавства України // Питання боротьби зі злочинністю. – 2009. – Вип. 18. – С. 32.
- 417 Колос М. І. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб./М. І. Колос. – К.: Атіка, 2007. – С. 52
- 418 Коханюк Т. С. Системний ідхід у кримінальному праві та системність Кримінального кодексу України/Т. С. Коханюк // Науковий вісник Львівського держ. Ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 2. С. 213.
- 419 Пісна Н. Функції практики застосування закону про кримінальну відповідальність (кримінального закону) // Науковий вісник Львівського нац. ун-ту імені Івана Франка. – Серія юридична. – 2010. – Вип. 51 – С. 379.

життя і забороняються усім іншим членам суспільства шкодити та руйнувати ці можливості⁴²⁰. А. А. Пінаєв вважає, що кримінальне право – це самостійна галузь права, що складається із закону про кримінальну відповідальність, науки кримінального права та судової практики у кримінальних справах, що має своїм завданням визначати злочинність і караність суспільно небезпечних діянь⁴²¹.

Досить цікавим бачиться підхід до визначення поняття кримінального права, запропонований Мальцевим В. В., під яким він розуміє обумовлену суспільно небезпечною поведінкою людей та призначену для означення найбільш важливих суспільних відносин галузь права, яка поєднує в собі систему правових норм, що визначають коло суспільно небезпечних та таких, що проголошуються злочинними діянь, умови призначення, вид і розмір покарань, що застосовуються за здійснення таких діянь.

На його думку, охорона обумовлених соціальним укладом суспільства відносин здійснюється шляхом відносин між державою та громадянами, що виникають на підставі кримінально-правових норм, що встановлюють правила поведінки та здійснення злочинів; зміст та застосування заходів кримінальної відповідальності при порушенні громадянами цих правил⁴²².

Проілюструвавши існуючі підходи до визначення поняття «кримінального права», слід зауважити, що всі вони, в цілому, зводяться до універсального способу визначення поняття: через рід і видові відмінності, тобто вказівку на те, до якого найближчого більш широкого, тобто родового поняття належить означуване і за якими ознаками воно відрізняється від споріднених видових понять.

Саме розкриття видових особливостей зазначеної галузі права з метою формування цілісного бачення кримінального права як галузі права і є предметом дослідження цієї глави монографії.

4.2 Поділ системи права на приватне і публічне

Право представляє собою систему норм, які регулюють суспільні відносини, що мають юридичну природу. При цьому норма є первинним елементом цієї системи і містить двочленну структуру: гіпотезу і диспозицію. Норми групуються за інститутами, підгалузями та галузями права. Галузь права – це система норм, які регулюють однорідні суспільні відносини і є підсистемою системи права.

Традиційним є поділ системи права на окремі галузі права залежно від предмета та методу правового регулювання. Між тим заслуговує на увагу інший

420 Коржанський М. Й. Кримінальне право України. Частина Загальна: курс лекцій для студ вищ. навч. Закладів. – К., 1996. – С. 18.

421 Пінаєв А. А. Уголовное право Украины. Общая часть / А. А. Пинаев. – Х.: Харьков юридический, 2005. – С. 20

422 Мальцев В. В. Понятие и место уголовного права в системе отраслей права // Государство и право. 2000. – № 5. – С. 51.

підхід, відповідно до якого система права поділяється на дві частини (сфери, супергалузі) – приватне і публічне право залежно від методу правового регулювання – диспозитивного чи імперативного. Визнання об'єктивного характеру поділу права на публічне та приватне обумовлене існуванням поряд із державою (публічною владою) громадянського суспільства як суспільства приватних осіб, які є носіями приватних цілей. Загалом такий поділ права на публічне та приватне впливає на систему права.

Однак, межа між приватним і публічним правом не є постійною, а відшукування критерію поділу необхідне для встановлення у кінцевому результаті меж панування держави (публічної влади) над особою. Критерії поділу права на приватне та публічне умовно можуть бути поділені на матеріальні, тобто ті, які пов'язані із змістом відносин, що регулюються, та формальні, тобто ті, які пов'язані із порядком із регулювання⁴²³.

М. М. Сібіловим слушно робиться висновок, що нормативні засади поділу права на приватне та публічне містяться у статті 3 Конституції України. Саме у ній закріплене правило про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а головним обов'язком держави, яка відповідає за свою діяльність перед людиною, є утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Саме права і свободи людини та їх гарантії визначаються зміст і направленість діяльності держави⁴²⁴.

Отже, об'єктивний розподіл системи права на дві підсистеми (суперсистеми, супергалузі тощо) або сфери права – приватне і публічне право – має принципове значення для вирішення практично всіх теоретичних і прикладних завдань. Це обумовлено тим, що кожна із зазначених підсистем характеризується притаманними тільки їй специфічними правовими засобами, правовими режимами, принципами тощо. Тож, передусім, критерієм поділу системи права на публічне та приватне, виступає формальний критерій, а саме метод правового регулювання (імперативний чи диспозитивний). Ці дві сфери права мають різні режими та правові засоби правового регулювання.

Зокрема, Черепакін Б. Б. ще у 1925 році зауважував, що саме метод правового регулювання як формальний критерій, має використовуватися для вирішення питання стосовно доцільності розмежування публічного та приватного права, тоді як матеріальний критерій, яким виступає предмет регулювання має істотне значення для вирішення питання про доцільність віднесення тієї чи іншої сфери життєвих відносин до сфери приватного чи публічного права, тобто до політики-правової точки зору. При цьому вчений наголошував, що застосування одного чи іншого методу правого регулювання залежить від ряду обставин. Такими узагальненими обставинами, на думку Черепакіна Б. Б., є своєрідне взаємне

423 Харьковская цивилистическая школа: в духе традиции: монографія/под. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков: Право, 2011. – С. 74.

424 Сібілов М. М. Роль Конституції України у формуванні системи права та кодифікації законодавства [Текст]. – М.: Право і закон, 2001. – С. 205.

становище суб'єктів та специфічний характер суспільних відносин відповідно у сферах приватного та публічного права⁴²⁵. Наприклад: якщо приватному праву притаманна координація поведінки суб'єктів, то публічному – субординація; у першому випадку – багатоцентровість регулювання, у другому – наявність єдиного центру – держави; якщо джерелом приватного права здебільшого є договір, то джерелом публічного – закон; у приватному праві поведінка сторін підкоряється принципу «дозволено все, що не заборонено законом», у публічному, навпаки, – «дозволено тільки те, що передбачено законом» тощо. Наведена різниця має принципове методологічне значення для всіх галузей права, у тому числі й для кримінального права.

А тому метод, поряд із предметом галузі права, слід розглядати як найважливіший критерій диференціації галузей права.

4.3 Імперативний метод кримінального права як критерій визнання її публічною галуззю права

Для кримінального права як галузі публічного права характерним є імперативний метод правового регулювання владних відносин, якими є кримінально-правові відносини; принцип субординації, нерівності сторін, їх залежність і підпорядкованість; підпорядкування пануючої сторони принципу «дозволено тільки те, що передбачено законом» тощо.

Під методом правового регулювання традиційно розуміється сукупність прийомів та способів впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування, зміни чи збереження із використанням правових засобів. Саме в такому аспекті методи правового регулювання досліджуються як у загальній теорії права, так і в багатьох галузях юридичних наук. При цьому широко поширилася думка про те, що кожній галузі права або притаманний свій специфічний метод правового регулювання, або ж у кожній галузі загальні методи правового регулювання мають свої специфічні особливості. У зв'язку з цим метод правового регулювання використовується як один із критеріїв поділу всієї системи права на галузі. І якщо раніше вважалося, що головним критерієм цього поділу є предмет правового регулювання, а метод виконує лише допоміжну функцію, то в сучасний період окремі правознавці стверджують провідну роль саме методу правового регулювання і допоміжне значення предмета⁴²⁶.

За всієї її важливості слід зазначити, що проблема методу кримінального права довгий час не отримувала належної уваги в науці кримінального права. Для даної галузі правознавства традиційним стало твердження про те, що методом кримінального права є або заборона певних видів поведінки (вчинення

425 Черепакін Б. Б. К вопросу о публичном и частном праве [Текст]. – Иркутск, 1925. – С. 21-22.

426 Див.: Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України [Текст]/С. О. Погрібний. – К.: Прав. єдність, 2009. – С. 22-23.

злочинів), або загроза застосування покарання за злочин, або ж реальне його застосування.

Зокрема, М. П. Журавльов, наприклад, вважає, що методом кримінального права є заборона вчиняти діяння певного роду⁴²⁷. Натомість М. І. Ковальов писав, що єдиним методом регулювання кримінальних суспільних відносин є загроза застосування покарання, що міститься в кримінально-правових санкціях, а також застосування його у випадках вчинення кримінально караного діяння⁴²⁸. На думку В. Я. Тація, «застосування покарання – це метод правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину»⁴²⁹.

Останнім часом під впливом тенденції до виділення у кримінальному праві так званих заохочувальних норм у літературі з'явилися твердження про те, що кримінальному праву властивий не лише каральний метод. Зокрема, ще на початку 90-х років уже минулого століття М. І. Загородніков та А. Б. Сахаров висловили думку про те, що «в умовах історичного повороту в бік послідовної гуманізації суспільства більшої уваги та подальшого розвитку потребує некаральний метод кримінально-правового регулювання, що реалізується через заохочувальні норми кримінального закону»⁴³⁰. Така позиція набула достатньо широкого поширення у літературі, і більшість науковців метод кримінально-правового регулювання почали розглядати комплексно: у складі, так би мовити, його «каральної» і «некаральної» частин. Н. А. Гущина писала, що «визначаючи метод правового регулювання заохочувальних норм, можна сказати, що це притаманна заохочувальним нормам сукупність регулятивних способів, прийомів і форм впливу на поведінку суб'єктів права. Його характеризують не тільки стимули, що спонукають до досягнення бажаного результату, а й характер юридичних засобів впливу, завдяки яким він підтримується. Йдеться про різноманітні засоби правового заохочення як важливі юридичні важелі соціального контролю, які виключають державний примус. Спосіб впливу на вольову поведінку людей позитивними стимулами характерний виключно для заохочувальних норм»⁴³¹.

Одним із перших таку позицію підтримав А. В. Наумов. Відповідно до його власного розуміння об'єкта кримінально-правового регулювання (позиція даного автора з цього питання викладена нами нижче) А. В. Наумов виділив

427 Див., наприклад: Уголовное право. Общая часть [Текст]: учебник/под ред. М. П. Журавлёва и А. И. Рарога. – М., 1996. – С. 4.

428 Ковалёв М. И. Советское уголовное право [Текст]: курс лекций/М. И. Ковалёв. Вып. 1: Введение в уголовное право. – Свердловск, 1971. – С. 82.

429 Кримінальне право України: Загальна частина [Текст]: підручник/Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 11.

430 Загородников Н. И. Социальное обновление советского общества и проблемы уголовного права [Текст]/Н. И. Загородников, А. Б. Сахаров // Методологические проблемы уголовно-правового регулирования. – М., 1991. – С. 70.

431 Гущина Н. А. Поощрительные нормы российского права [Текст]/Н. А. Гущина. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 67.

такі методи кримінально-правового регулювання: 1) застосування санкцій кримінально-правових норм; 2) звільнення від кримінальної відповідальності і покарання; 3) застосування примусових заходів медичного характеру та примусового лікування⁴³².

В українській кримінально-правовій літературі найбільш розгорнуте комплексне розуміння методу кримінального права запропонував В. К. Грищук. За його твердженням, кримінально-правове регулювання здійснюється за допомогою чотирьох методів: 1) дозволу; 2) заохочення до суспільно корисної правомірної поведінки; 3) покладення обов'язку вчинити певні дії; 4) заборони вчиняти певні дії під загрозою покарання. При цьому метод дозволу він вбачає у наданні законодавцем суб'єктові кримінальних суспільних відносин права вчинити певні дії. Для приватних осіб – це право на правомірну поведінку за обставин, що виключають злочинність діяння; для держави ж – це, наприклад, право звільнити особу від кримінальної відповідальності або пом'якшити останню. Заохочення до суспільно корисної правомірної поведінки, на думку автора, полягає у встановленні переліку підстав для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з такою поведінкою. Покладення обов'язку вчинити певні дії як метод кримінально-правового регулювання В. К. Грищук вбачає в тому, що держава в окремих випадках зобов'язана звільнити особу від кримінальної відповідальності або подальшого відбування покарання. Сама ж особа може бути зобов'язана законом чи судом до певної поведінки, як, наприклад, при звільненні від відбування покарання з випробуванням. Нарешті, заборону певного діяння автор також розглядає стосовно особи (заборона вчинення злочину тощо) та держави (заборона притягувати невинуватого до кримінальної відповідальності, призначати окремі види покарання певним категоріям осіб тощо)⁴³³.

Згодом криміналісти стали піднімати розуміння методів кримінального права на більш високий рівень узагальнення і називати ті з них, що полягають у застосуванні до особи, яка вчинила злочин, обмежень її прав і свобод, – примусом, ті ж, що полягають у виключенні таких обмежень або звільненні від них, – заохоченням. Зокрема, Ю. В. Голик пише, що «примус та заохочення – два основних методи правового регулювання у сфері дії кримінального права. Примус застосовується до осіб, які перетнули межу дозволеного... Заохочення застосовується до осіб, які відчують розкаяння, прагнуть повернутися до чесного законотворчого життя...»⁴³⁴.

432 Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст]: курс лекций. – М.: БЕК, 1996. – С. 12.

433 Грищук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права [Текст]: навч. посіб.. – Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. – С. 26-32.

434 Голик Ю. В. Метод уголовного права [Текст] // Журнал рос. права. – 2000. – № 1. – С. 75. Див. також: Полный курс уголовного права [Текст]: в 5 т. Т. 1: Преступление и наказание/Ю. В. Голик, А. С. Горелик, А. И. Долгова и др.; под ред. А. И. Коробеева. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2008. – С. 22-23.

Ще далі йде Ю. Є. Пудовочкін, який стверджує, що закріплене у праві правило поведінки може отримати форму вимоги або імперативної (виконання або невиконання того або іншого діяння), або ж диспозитивної (надання можливості вибору того або іншого варіанта поведінки). У кримінальному праві імперативні приписи, на його думку, виражаються через формулювання норм, які встановлюють певні заборони та покладають певні обов'язки; диспозитивні приписи – через норми, що містять дозволи та заохочення. У зв'язку з цим методи кримінального права він пропонує виділяти або через вказівку на форму впливу на кримінальні суспільні відносини (імперативний або диспозитивний), або ж через вказівку на його зміст (заборона, зобов'язання, дозвіл, заохочення)⁴³⁵.

Е. Л. Сидоренко вважає, що кримінальному праву властивий диспозитивний режим правового регулювання, який становить собою «систему правового регулювання конкретного кола суспільних відносин, яку характеризують специфічні принципи, методи, способи і засоби впливу». До засобів диспозитивного режиму кримінально-правового регулювання за кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством Російської Федерації автор відносить інститути згоди на заподіяння шкоди, примирення з потерпілим, інститут вибачення потерпілим в межах приватного обвинувачення, самозахисту особи⁴³⁶.

При цьому авторкою розмежовується диспозитивний режим кримінально-правового регулювання із диспозитивним методом правового регулювання. Сидоренко Е. Л. зазначає, що метод диспозитивного режиму кримінально-правового регулювання (власне кримінального права) варто розглядати крізь призму взаємодії та взаємообумовленості принципів, предмету, методів та засобів правового режиму. Саме при такому підході, на її думку, може бути збережена ключова властивість режиму – виражати визначні, ключові сторони правової дійсності Зведення розуміння диспозитивного режиму до диспозитивних методів кримінально-правового регулювання, авторка називає утримуванням та призводить до втрати важливої функціональної властивості режиму – забезпечення гнучкої правової регламентації суб'єктивного права на захист приватного інтересу⁴³⁷.

Звертає на себе увагу той факт, що, розмірковуючи про метод кримінального права суспільних відносин, багато криміналістів підміняють його суміжними категоріями. Так, в окремих випадках на роль методу кримінального права пропонуються засоби кримінального права: кримінальна відповідальність, покарання, кримінально-правове заохочення тощо. В інших випадках методом називаються окремі елементи змісту кримінальних суспільних відносин: повно-важення, права чи обов'язки його учасників. Утім метод правового регулювання

435 Див.: Энциклопедия уголовного права [Текст]. Т. 1: Понятие уголовного права/Н. А. Лопашенко, Г. Ю. Лесников, Ю. Е. Пудовочкин и др.; отв. ред. В. Б. Малинин. – СПб.: Изд-во проф. Малинина, 2005. – С. 181.

436 Сидоренко Э. Л. Диспозитивный режим уголовно-правового регулирования: монография [Текст]. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 37, 54.

437 Там само. – С. 272, 275, 276.

як самостійна категорія юриспруденції має власний зміст і не може визначатися через зміст інших категорій.

У загальній теорії права метод правового регулювання розуміється як сукупність прийомів та способів, за допомогою яких суб'єкт правового регулювання встановлює повноваження, права та обов'язки учасників регульованих ним правовідносин. У зв'язку з викладеним прийнято виділяти два загальних методи правового регулювання: імперативний та диспозитивний. Імперативний метод передбачає субординацію поведінки юридично нерівних сторін, одна з яких є залежною від іншої і підпорядкованою їй, поведінка обох сторін підпорядковується принципу «дозволено тільки те, що передбачено законом». Регулювання тут здійснюється з одного центру (від держави), джерелом права є виключно нормативно-правовий акт (передусім – закон), і зміст регульованих правовідносин визначається державою так, що учасники цих відносин за власною волею не можуть його змінити.

Натомість сутність диспозитивного методу правового регулювання, властивого приватному праву, полягає в координації поведінки юридично рівних, автономних і не підпорядкованих один одному учасників відносин, для яких діє принцип «дозволено все, що не заборонено законом». Тут є багато центрів, що формулюють правила поведінки сторін, одними з основних джерел права поряд із нормативно-правовими актами є договори та звичаї. Тому диспозитивне регулювання передбачає можливість відмови суб'єктів регульованих правовідносин від положень, встановлених у нормативно-правовому акті, й самостійне врегулювання своїх відносин. Такі відносини названі, наприклад, у частині 1 статті 1 Цивільного кодексу України як «особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), *засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників*» (курсив наш. – Ю. Б. О. Н.). Саме така природа цих відносин, саме таке взаємне відношення їх учасників і зумовлює те, що «сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд» (абзац 1 частини 3 статті 6 ЦК України). Як видно, цивільно-правове регулювання суспільних відносин в Україні цілком базується на диспозитивному методі, – розглядає його як превалюючий над імперативним.

Кримінально-правові суспільні відносини, тобто відносини, які регулюються кримінальним правом – це такі відносини, в яких один суб'єкт (державна) домінує над іншим (особою, яка вчинила злочин), підкорює іншого суб'єкта своїм вимогам. Такі відносини часто називаються владними. За своєю природою вони, як уже відзначалося вище, є публічно-правовими. Юридична нерівність сторін таких відносин унеможливорює й домовленості між ними щодо обсягу їх повноважень, прав та обов'язків. Виходячи з цього, кримінально-правові суспільні відносини регулюються виключно імперативним методом. Саме такий метод і властивий усім публічним галузям права. Тому, на наш погляд, метод кримінального права має бути визначений як імперативний метод, сутність

якого полягає у встановленні суб'єктом кримінально-правового регулювання (державою) обов'язкових для виконання в межах кримінальних правовідносин правил поведінки, що не можуть бути змінені чи скасовані за згодою суб'єктів цих відносин.

При цьому принциповим для розуміння методу кримінального права має стати послідовне відмежування його від методу здійснення повноважень та виконання обов'язків суб'єктами регульованих кримінальних правовідносин. В останньому випадку можлива й відносна диспозитивність у тому обсязі, який допускається владно встановленими нормами кримінального права. Так, наприклад, відповідно до статей 47 та 48 КК України звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із передачею її на поруки або у зв'язку зі зміною обстановки є не обов'язком, а правом суду. Встановлення для суду такого права здійснене, безумовно, імперативно, проте його реалізація засновується на диспозитивному розсуді суду. Викладене, з нашого погляду, наочно підкреслює відмінність між імперативним методом правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин та можливою диспозитивністю в реалізації змісту кримінальних правовідносин в окремих випадках.

Так само не заперечує імперативного методу правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин (методу кримінального права) і одна із суттєвих новел КПК України 2012 року – інститут кримінального провадження на підставі угод (глава 35 КПК України), а також реформований інститут кримінального провадження у формі приватного обвинувачення (глава 36 КПК України). Оцінюючи подібні інститути окремі науковці приходять до висновків про те, що вони можуть бути свідченням появи в кримінальному праві диспозитивного методу правового регулювання⁴³⁸.

Відповідно до статті 468 КПК України у кримінальному провадженні можуть бути укладені такі види угод:

- 1) угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим;
- 2) угода між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості.

У змісті першої угоди (про примирення), окрім іншого, зазначаються формулювання підозри чи обвинувачення та його правова кваліфікація із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, істотні для відповідного кримінального провадження обставини, розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, строк її відшкодування чи перелік дій, не пов'язаних з відшкодуванням шкоди, які підозрюваний чи обвинувачений зобов'язані вчинити на користь потерпілого, строк їх вчинення, узгоджене покарання та згода сторін на його призначення або на призначення покарання та звільнення від його відбування з випробуванням, наслідки укладення та

⁴³⁸ Див.: Альференко А. В. Метод регулювання в уголовном праве [Текст]: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. / Анна Владимировна Альференко. – Екатеринбург: Уральская гос. юрид. академия, 2013. – 29 с.

затвердження угоди, передбачені статтею 473 КПК України, наслідки невиконання угоди.

Змістом угоди другого виду (про визнання винуватості), серед іншого, визначаються формулювання підозри чи обвинувачення та його правова кваліфікація із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, істотні для відповідного кримінального провадження обставини, беззастережне визнання підозрюваним чи обвинуваченим своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення, обов'язки підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою (якщо відповідні домовленості мали місце), узгоджене покарання та згода підозрюваного, обвинуваченого на його призначення або на призначення покарання та звільнення від його відбування з випробуванням, наслідки укладення та затвердження угоди, передбачені статтею 473 КПК України, наслідки невиконання угоди.

Такі положення новітнього кримінального процесуального законодавства дали окремим криміналістам підстави стверджувати про запровадження диспозитивного методу правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин. Однак з цими твердженнями погодитися не можна з огляду на викладені вище аргументи. Адже імперативний чи диспозитивний метод правового регулювання в тій чи іншій галузі права визначається не характером здійснення суб'єктами конкретних правовідносин своїх прав, обов'язків чи повноважень, а способом їх (цих прав, обов'язків чи повноважень) встановлення.

Право на укладення угоди про примирення чи про визнання вини не узгоджене сторонами кримінально-правових відносин між собою, *а імперативно встановлене для них одним суб'єктом – державою* (курсив наш – Ю. Б., О. Н.). Від волевиявлення сторін залежить тільки здійснення або нездійснення цього права, але не визначення його змісту та обсягу. Окрім того, навіть здійснюючи право на укладення угоди про примирення (чи про визнання вини) їх суб'єкти тим самим самостійно не змінюють кримінально-правових відносин. Така угода підлягає обов'язковій перевірці і затвердженню судом.

При цьому, відповідно до частини 6 статті 474 КПК України, суд зобов'язаний переконатися у судовому засіданні, що укладення угоди сторонами є добровільним, тобто не є наслідком застосування насильства, примусу, погроз або наслідком обіцянок чи дії будь-яких інших обставин, ніж ті, що передбачені в угоді. Для з'ясування добровільності укладення угоди у разі необхідності суд має право витребувати документи, у тому числі скарги підозрюваного чи обвинуваченого, подані ним під час кримінального провадження, та рішення за наслідками їх розгляду, а також викликати в судові засідання осіб та опитувати їх.

Окрім того, перед тим як затвердити угоду, суд повинен перевірити її відповідність вимогам матеріального і процесуального кримінального законодавства. Ці вимоги сформульовані у частині 7 статті 474 КПК України і полягають у тому, що суд зобов'язаний відмовити в затвердженні угоди, якщо вона не відповідає

хоча б одній з таких вимог:

- 1) умови угоди суперечать вимогам КПК України або іншого закону (зокрема, КК України), в тому числі допущена неправильна правова кваліфікація кримінального правопорушення, яке є більш тяжким ніж те, щодо якого передбачена можливість укладення угоди;
- 2) умови угоди не відповідають інтересам суспільства;
- 3) умови угоди порушують права, свободи чи інтереси сторін або інших осіб;
- 4) існують обґрунтовані підстави вважати, що укладення угоди не було добровільним, або сторони не примирилися;
- 5) очевидна неможливість виконання обвинуваченим взятих на себе за угодою зобов'язань;
- 6) відсутні фактичні підстави для визнання винуватості.

У разі відмови суду затвердити угоду про визнання вини чи про примирення досудове розслідування або судове провадження продовжуються у загальному порядку, визначеному КПК України і завершуються, за загальним правилом, постановленням вироку суду (або ухвали про звільнення від кримінальної відповідальності). І навіть якщо суд затверджує угоду про примирення або про визнання вини, він, відповідно до статті 475 КК України, постановляє обвинувальний вирок, який є остаточним правозастосовним актом у відповідній кримінальній справі. Вирок, що постановляється на підставі угоди, повинен відповідати загальним вимогам до обвинувальних вироків, зокрема: він постановляється іменем держави, має так само законну силу і є загальнообов'язковим до виконання тощо.

Замість достатньо фрагментарного і суперечливого набору норм старого КПК України 1960 року про порушення кримінальної справи не інакше як за скаргою потерпілого, новий КПК України 2012 року встановив також достатньо системний інститут кримінального провадження у формі приватного обвинувачення. Відповідно до частини 1 статті 477 КПК кримінальним провадженням у формі приватного обвинувачення є провадження, яке може бути розпочате слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілого щодо певних груп кримінальних правопорушень. Відповідно до статті 478 КПК України, «потерпілий має право подати до слідчого, прокурора, іншої службової особи органу, уповноваженого на початок досудового розслідування, заяву про вчинення кримінального правопорушення протягом строку давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення певного кримінального правопорушення». І тільки за наявності такої заяви кримінальне провадження може бути розпочате, а, відповідно, за її відсутності – органи кримінального переслідування самостійно його ініціювати не можуть.

Цілком очевидно, що й цей інститут не заперечує публічно-правового характеру кримінального права як галузі права і виключно імперативного методу кримінально-правового регулювання. Адже в даному випадку не йдеться про те, що від волевиявлення потерпілого залежить наявність чи відсутність у держави

повноваження на притягнення особи до кримінальної відповідальності. Закон лише встановлює обмеження на коло джерел, з яких органи, що здійснюють досудове розслідування, можуть отримати інформацію, на підставі якої можуть бути внесені відомості до Єдиного реєстру судових розслідувань для початку досудового розслідування щодо окремих категорій злочинів (за термінологією старого КПК – приводів для порушення кримінальної справи).

Матеріально-правове повноваження у держави на кримінальне переслідування особи, яка вчинила такий злочин, імперативно встановлене законодавцем і від відсутності волевиявлення потерпілого не зникає, що підтверджується положеннями статті 478 КПК України про те, що, навіть за відсутності заяви потерпілого, строки давності притягнення до кримінальної відповідальності за такий злочин продовжують спливати. Подання ж заяви тільки стає юридичним фактом для кримінального процесуального права, що не впливає на виникнення чи зміну кримінальних правовідносин (чи їх змісту), а лише обумовлює появу процесуально-правових правовідносин.

Отже, для кримінального права з його юридичною нерівністю суб'єктів кримінально-правового суспільного відношення, в якому один із них має обов'язок визначити для іншого кримінальну відповідальність (покласти її чи звільнити від неї), а інший – обов'язок піддатися такому визначенню, яким би воно не було, характерний *імперативний метод правового регулювання*. Кримінальне право як галузь публічного права не може оперувати диспозитивним методом. Чинне кримінальне законодавство України не передбачає можливості існування угод публічної влади з особою, яка вчинила злочин, або з потерпілим від злочину, що спрямовані на визначення взаємних прав та обов'язків згаданих суб'єктів, і саме тому вони не можуть мати місця і в практиці правозастосування, оскільки «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (частина 2 статті 19 Конституції України).

4.4 Предмет кримінального права як галузі права

Відомо, що внутрішня диференціація публічного права здійснюється відповідно до предмета регулювання. Як і будь-яка інша галузь права, кримінальне право України має своїм призначенням регулювання певних соціальних явищ. І якщо раніше окремими криміналістами висловлювалися судження про те, що об'єктом кримінально-правового регулювання є злочин та покарання⁴³⁹, то після завершення першої дискусії про систему права переважна більшість із них

439 Огляд і критику цих суджень див.: Кропачев Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст]/Н. М. Кропачев. – СПб.: С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. – С. 29-41.

зійшлися на тому, що кримінальне право регулює певні суспільні відносини.

На наш погляд, найбільш обґрунтованою, апробованою, ефективною і, як наслідок, найбільш придатною для цілей цього дослідження є концепція «об'єкт правового регулювання – суспільні відносини». Таким чином, правове регулювання полягає у впорядкуванні правом певного виду суспільних відносин за допомогою юридичних засобів, а саме: шляхом визначення підстав виникнення, зміни чи припинення юридичних прав, обов'язків чи повноважень суб'єктів такої діяльності. Виходячи з такого розуміння об'єкта правового регулювання, розглянемо, яку ж саме сукупність суспільних відносини регулює кримінальне право.

Кримінальне право – це специфічна галузь національного публічного права, яка має своїм призначенням визначення діянь, що є злочинами, та кримінальної відповідальності за них. У цілому таке завдання ставиться і перед кримінальним законом як формою вираження кримінального права: відповідно до частини 2 статті 1 КК України «Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Така формула є цілком прийнятною, з тим лише застереженням, що закон про кримінальну відповідальність, як і кримінальне право, визначає не просто покарання, а кримінальну відповідальність за вчинення злочину.

Визнання того, що суб'єктом правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин може бути виключно суб'єкт публічного права, зумовлює постановку питання про те, хто ж є таким суб'єктом? Відомо, що провідне, домінуюче місце у сфері публічного права посідає такий публічно-правовий суб'єкт, як держава. І саме вона найчастіше виконує функції правового регулювання суспільних відносин. При цьому, звісно, у цій діяльності, як і у будь-якій іншій, державу уособлюють певні її органи. Адже відомо, що сама по собі держава є відносно аморфним суб'єктом, який не піддається іншому осягненню, окрім як через її органи. Саме органи державної влади, як кожен окремо, так і вся їх система в цілому, і є, по суті, самою державою як суб'єктом регулювання суспільних відносин.

Проте не одна лише держава є публічно-правовим суб'єктом. До публічно-правових суб'єктів, а саме суб'єктів влади, М. В. Цвік слушно відносить також і весь Український народ⁴⁴⁰, який є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні.

Маючи це на увазі для подальших положень цього дослідження, вважаємо за можливе виділити в правовому регулюванні кримінально-правових суспільних відносин два рівні. Оскільки основним (а в практиці України – і єдиним) регулятором кримінально-правових суспільних відносин є саме держава, то ці рівні (рівні кримінально-правового регулювання) можуть бути виділені залежно від

440 Див.: Конституція України: Науково-практичний коментар [Текст]/В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; редкол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Прошевой та ін. – Х.: Право; К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – С. 28.

того, які саме органи державної влади репрезентують її у правовому регулюванні.

Перший рівень кримінально-правового регулювання – це правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин. Саме вони і є безпосереднім предметом кримінального права як галузі права (об'єктом правового регулювання).

Об'єктом правового регулювання на цьому рівні є кримінально-правові суспільні відносини, тобто типізовані, деперсоніфіковані суспільні відносини, що складаються в межах всієї країни між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу покладення на останніх кримінальної відповідальності або звільнення їх від такої. Оскільки такі суспільні відносини мають масовий, повторюваний характер, їх правове регулювання є нормативним, тобто здійснюється за допомогою норм права, які знаходять своє формальне закріплення у приписах актів кримінального законодавства. У зв'язку з цим даний рівень правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин можна інакше назвати нормативним.

Які ж органи від імені держави здійснюють нормативне регулювання кримінально-правових суспільних відносин? Очевидно, що, визначаючи, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і якій відповідальності підлягають особи, що їх вчинили, кримінальне право тим самим визначає повноваження певного суб'єкта на застосування такої відповідальності у разі вчинення злочину. Такими суб'єктами на різних історичних етапах розвитку людського суспільства були або потерпілий від злочину, або публічна влада. Сьогодні в демократичних цивілізованих країнах право карати (покласти кримінальну відповідальність) належить саме публічній владі, зокрема державі.

Отже, відповідь на це питання недвозначно впливає з положень Конституції України. Згідно з пунктом 22 частини 1 статті 92 Конституції України виключно законами України визначаються «діяння, які є злочинами... та відповідальність за них». Оскільки ж, відповідно до пункту 3 частини 1 статті 85 Конституції прийняття законів належить до повноважень Верховної Ради України, то саме цей орган державної влади є суб'єктом правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин на нормативному рівні. Таке правове регулювання здійснюється Верховною Радою шляхом прийняття, зміни чи скасування приписів кримінального законодавства України (КК України), в яких відображаються норми кримінального права.

Тож, одним із тих суб'єктів, який вступає у суспільні відносини, регульовані кримінальним правом, є держава. Очевидно, що суб'єктами, які протистоять державі в цих відносинах, є особи, які вчиняють злочини. Таким чином, кримінальне право регулює відносини між державою та особами, які вчиняють злочини.

Разом із тим відомо, що такі особи вступають із державою у відносини найрізноманітнішого характеру. Це і суспільні відносини, у межах яких здійснюється процесуальна діяльність зі встановлення факту вчинення злочину та призначення покарання, і суспільні відносини, що складаються при відбуванні покарання, і суспільні відносини, що пов'язані з відшкодуванням шкоди, заподі-

яної злочином, тощо. Таким чином, об'єкт кримінально-правового регулювання вимагає уточнення шляхом вказівки не лише на суб'єктів суспільних відносин, а й на їх предмет, а також на юридичний зміст.

Предметом тих суспільних відносин, що складаються між особами, які вчиняють злочини, та державою і які регулюються кримінальним правом, є кримінальна відповідальність. Це пояснюється як самим призначенням кримінального права, про що йшлося вище, так і його сутністю як права карального, штрафного, тобто такої галузі права, норми якої по суті своїй можуть встановлювати виключно стягнення за певні види діянь. Таким чином, об'єктом кримінально-правового регулювання є ті суспільні відносини, що складаються між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу кримінальної відповідальності таких осіб.

Нарешті, юридичний зміст суспільних відносин, що регулюються кримінальним правом, становить, за загальним правилом, обов'язок держави покласти на особу кримінальну відповідальність. В окремих випадках цей обов'язок може замінюватися обов'язком або доповнюватися повноваженням⁴⁴¹ держави звільнити таку особу від кримінальної відповідальності повністю або частково. Особи, які вчиняють злочини, у суспільних відносинах, що регулюються кримінальним правом, мають обов'язок підкоритися рішенням держави або про покладення кримінальної відповідальності, або про звільнення від неї.

Таким чином, кримінальне право, визначаючи діяння, які є злочинами, та кримінальну відповідальність за них, тим самим регулює суспільні відносини, які складаються між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу покладення на останніх кримінальної відповідальності або звільнення їх від такої. Такі суспільні відносини з метою їх належного відмежування від інших видів суспільних відносин ми далі будемо йменувати «кримінально-правовими суспільними відносинами». При цьому слово «кримінальні» як термін вживається нами не у значенні «злочинні», як його інколи розуміють у літературі. Наприклад, М. Й. Коржанський писав, що ««кримінальний» – значить злочинний, тобто кримінальні (злочинні) структури, кримінальний (злочинний) закон, кримінальний (злочинний) кодекс... злочинне (кримінальне) право, злочинна (кримінальна) відповідальність, злочинна (кримінальна) міліція тощо»⁴⁴². Однак цей термін має й інше значення, що подається у сучасних тлумачних словниках, де під «кримінальним» розуміється також і той, «який стосується вивчення злочинів і злочинності, боротьби з ними і запобігання злочинам»⁴⁴³. З огляду на викладене, у терміні «кримінально-правові суспільні відносини»

441 Детальніше про це див.: Наден О.В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст]. – Х.: Право, 2003. – С. 82-84.

442 Коржанський М. Й. Нариси уголовного права [Текст]. – К.: ТОВ «Генеза», 1999. – С. 7.

443 Тлумачний словник української мови [Текст]/уклад.: Т.В. Ковальова Л.П. Коврига. – Х.: Синтекс, 2002. – С. 282. Див. також: Василькова Л. З історії становлення терміна «кримінальний» [Текст] // Підприємництво, госп-во і право. – 2001. – № 12. – С. 76.

перше слово вказує на їхній зв'язок із кримінальним правом як галуззю права, що регулює такі відносини.

Кримінально-правові суспільні відносини, тобто відносини, що регулюються кримінальним правом, треба відрізнити від суспільних відносин, що регулюються кримінальним законом. Відомо, що практично всі більш-менш значущі закони, у тому числі й кодифіковані акти, містять норми галузей як публічного, так і приватного права, тобто такі акти є змішаними, комплексними. Не є винятком із цього і КК України. Він містить не тільки норми кримінального права, що визначають злочинність діяння та його караність, але й норми інших галузей права⁴⁴⁴. Зокрема, КК України, в силу різних обставин (юридична традиція, зручність користування, взаємопов'язаність питань тощо), визначає також межі чинності та дії закону про кримінальну відповідальність України у просторі і в часі; деякі види обставин, що виключають злочинність діяння; примусові заходи виховного і медичного характеру, що не є покаранням, та випадки їх застосування тощо. Зрозуміло, що такі положення закону про кримінальну відповідальність, оскільки вони не пов'язані з визначенням злочинності діяння чи кримінальної відповідальності за його вчинення, не можуть бути визнані такими, що відображають норми кримінального права. Зокрема, положення про межі чинності і дії закону про кримінальну відповідальність є формою вираження норм конституційного права, обставини, що виключають злочинність діяння, – це норми цивільного та адміністративного права, примусові заходи виховного та медичного характеру – визначаються нормами адміністративного права. Тому зазначені суспільні відносини, які регулюються відповідними положеннями закону про кримінальну відповідальність, не є кримінально-правовими, оскільки ці положення КК України відображають *норми не кримінального права*, а інших галузей права.

У зв'язку з викладеним не може бути підтримана позиція тих криміналістів (А. В. Наумов, В. Д. Філімонов, І. І. Чугуніков, С. Д. Шапченко та ін.), які відносять до об'єкта кримінально-правового регулювання суспільні відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням актів необхідної оборони, крайньої необхідності чи інших діянь за обставин, які виключають їх злочинність. Не може бути підтриманою і критика М. Й. Коржанського на адресу кримінального права України, яке, мовляв, не забезпечує захисту прав потерпілих від злочину, зокрема відшкодування моральної та матеріальної шкоди⁴⁴⁵. Кримінальне право має об'єктом свого регулювання виключно відносини, що складаються у зв'язку з покладенням на особу кримінальної відповідальності, і за своєю природою

444 Баулін Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13-14 груд. 2002 р./упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Прошевий. – Х.: Право, 2003. – С. 286.

445 Див., наприклад: Коржанський М. Й. Проблеми кримінального права [Текст] – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС України, 2003. – С. 51-54.

не може регулювати суспільних відносин з відшкодування шкоди, заподіяної злочинами, які, за своєю сутністю, є цивільно-правовими. У зв'язку з цим такі відносини цілком обґрунтовано віднесені до об'єкта цивільно-правового регулювання (глава 82 ЦК України).

Нарешті, наведене розуміння змісту правового врегулювання суспільних відносин не дає підстав для віднесення до предмета кримінального права як галузі права суспільних відносин, пов'язаних з утриманням від вчинення злочину. Нагадаємо, що окремими криміналістами висловлюється судження про те, що, встановлюючи кримінальну відповідальність за вчинення злочинів, кримінальне право тим самим встановлює заборону на їх вчинення, а отже, через таку заборону регулює суспільні відносини.

На наш погляд, охорона суспільних відносин не може розглядатися як мета права, а отже, ті суспільні відносини, які ним «охороняються», як його об'єкт. Дещо категорично таку ж думку висловлював і М. Й. Коржанський, який пише, що «право взагалі, кримінальне у тому числі, є інструментом суспільного регулювання. Воно придатне лише для регулювання суспільних відносин. Ні для чого іншого право не придатне. Ніякі інші завдання воно вирішувати не може, і тому ніякі інші суспільні завдання ставити перед ним немає сенсу»⁴⁴⁶. Не можна заперечувати того факту, що певна категорія осіб не вчиняє злочинів, тобто не заподіює шкоди певним відносинам з остраху перед кримінальною відповідальністю. Проте захист таких об'єктів не є безпосереднім призначенням кримінального права, оскільки він (захист) досягається лише через урегулювання тих суспільних відносин, які є кримінально-правовими, і саме кримінально-правовими засобами.

Отже, кримінальне право не регулює ніяких інших суспільних відносин, крім тих, які, повторимо, складаються між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу покладення на останніх кримінальної відповідальності або звільнення їх від такої. З критикою подібного визначення об'єкта кримінально-правового регулювання виступав свого часу В. М. Кудрявцев, стверджуючи, що у своєму логічному завершенні воно замикається на «самообслуговуванні», тобто на регулюванні тих суспільних відносин, які самим кримінальним правом (законом) і створюються⁴⁴⁷. Ще далі у критиці такого підходу йде І. Я. Козаченко, який пише, що при його сприйнятті виходить, що «в результаті вчинення злочину виникають кримінальні правовідносини, які й регулюються кримінальним правом. Іншими словами, кримінальне право регулює не суспільні відносини, а правовідносини. Але це не можливо. Право може регулювати тільки фактичні суспільні відносини, але ніяк не правовідносини»⁴⁴⁸.

446 Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна [Текст]: курс лекцій. – К.: Атіка, 2001. – С. 19-20.

447 Кудрявцев В. Н. Две книги об уголовном законе [Текст]: (рецензия) // Сов. государство и право. – 1969. – № 10. – С. 159.

448 Козаченко И. Я. Содержание и структура предмета уголовно-правового регулирования [Текст] // Право и демократия: межвед. сб. науч. тр. – Минск: Университетское, 1989. – Вып. 2. – С.

Такі думки згаданих криміналістів, очевидно, ґрунтуються на висновку окремих спеціалістів із загальної теорії права про те, що об'єкт правового регулювання має існувати незалежно від самого правового регулювання ще до його початку. Так, наприклад, В. В. Лазарєв вважає, що сферу правового регулювання становить сукупність відносин, що складаються між людьми, життєвих фактів та обставин, що їх породжують, які об'єктивно з точки зору сучасних завдань держави можуть бути вже піддані правовій регламентації. Таким чином, до сфери правового регулювання, на його думку, включаються лише ті суспільні відносини, які вже склалися⁴⁴⁹.

Ми вважаємо, що розуміння об'єкта правового регулювання як первинного стосовно самого правового регулювання, якщо і може бути придатним, то лише стосовно правового регулювання цивільних суспільних відносин. Такі суспільні відносини, дійсно, можуть складатися до їх правового врегулювання і незалежно від такого регулювання. Відомо, що цивільні суспільні відносини можуть існувати і будучи не врегульованими нормами цивільного права⁴⁵⁰. Стосовно ж відносин, які регулюються нормами права публічних галузей, у тому числі й кримінальним правом, слід зазначити, що такі відносини об'єктивно не можуть існувати до і незалежно від їх правового регулювання. Це пояснюється тим, що одним із суб'єктів у таких відносинах завжди є публічне певне утворення – сама держава, її адміністративні одиниці, органи державної влади чи органи місцевого самоврядування тощо. Відповідно ж до частини 2 статті 19 Конституції України «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Тобто названі суб'єкти можуть діяти, інакше кажучи – реалізовувати у своїй фактичній поведінці юридичний зміст лише такого суспільного відношення, яке вже врегульоване правом. Тому кримінально-правові суспільні відносини, у межах яких держава здійснює діяльність щодо покладення кримінальної відповідальності на осіб, які вчинили злочини, або звільнення їх від такої, можуть існувати лише у врегульованому кримінальним правом вигляді і відсутні до здійснення їх кримінально-правового регулювання.

Що ж стосується зауваження І. Я. Козаченка про те, що подібне розуміння об'єкта кримінально-правового регулювання приводить до висновку, що «кримінальне право регулює не суспільні відносини, а правовідносини», що не є неможливим, ми вважаємо за необхідне зауважити таке. Є очевидним, що у правовому регулюванні не варто протиставляти суспільні відносини та

118.

449 Див.: Общая теория права и государства [Текст]/под ред. В. В. Лазарева. – М.: Юрист, 1994. – С. 318-319; Лазарев В. В. Определение сферы правового регулирования [Текст] // Изв. вузов. Правоведение. – 1980. – № 5. – С. 64.

450 Див., наприклад: Шевченко Я. М. Принципові засади розвитку цивільних правовідносин у сучасній Україні та проект нового Цивільного кодексу [Текст] // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2001. – № 1. – С. 58; Яворська О. Цивільні відносини: нові підходи у правовому регулюванні [Текст] // Підприємництво, госп-во і право. – 2002. – № 3. – С. 26.

правовідносини, оскільки право регулює і те й інше. Так, зокрема, кримінальне право України має об'єктом свого регулювання типізовані, деперсоніфіковані кримінально-правові суспільні відносини, які складаються в межах усієї країни. Предметом же його правового регулювання, дійсно, виступають конкретні, персоніфіковані правові відносини, що складаються між окремою особою, яка вчинила злочин, та державою.

Іноді стверджується, що такі суспільні відносини, які регулюються кримінальним правом, є соціально негативними, шкідливими, позбавленими соціальної цінності⁴⁵¹. Із таким твердженням погодитися не можна. Здійснюючи повноваження щодо покладення на особу, яка вчинила злочин, кримінальної відповідальності, держава тим самим досягає значної суспільно корисної мети, і, очевидно, навіть не однієї. Зокрема, у результаті здійснення цього повноваження задовольняються вимоги соціальної справедливості, тобто задовольняються справедливе й обґрунтоване прагнення суспільства в цілому і потерпілого зокрема до відплати особі, яка вчинила злочин. Крім того, у результаті реалізації змісту кримінально-правового відношення досягаються й інші цілі, які ставляться перед покаранням і кримінальною відповідальністю в цілому, а саме: загальна та спеціальна превенція, а також виправлення осіб, які вчинили злочин. Нарешті, така діяльність, оскільки вона заснована на нормах права (кримінального права), як і всяка правомірна діяльність, за змістом не може бути суспільно небезпечною. Тому кримінально-правові суспільні відносини не можна розцінювати як суспільно шкідливі чи такі, що позбавлені соціальної цінності.

Правове регулювання кримінальних правовідносин є *другим рівнем кримінально-правового регулювання*. Предметом правового регулювання на цьому рівні є кримінальне правовідношення, тобто врегульоване нормами кримінального права конкретне, персоніфіковане відношення між певною особою, яка вчинила злочин, та державою з приводу визначення кримінальної відповідальності такої особи (її покладення чи звільнення від неї). На цьому рівні відбувається застосування норм кримінального права, створених суб'єктами нормотворчого рівня правового регулювання, до конкретної життєвої ситуації, конкретної особи, яка вчинила злочин. Тому даний рівень правового регулювання можна інакше назвати правозастосовчим.

При цьому, Конституція України допускає можливість участі (щоправда, обмежену) у прийнятті, зміні чи скасуванні законів і деяких інших суб'єктів. Так, за змістом статей розділу III Конституції України допускається прийняття законів, у тому числі й кримінальних, на всеукраїнському референдумі. Крім того, відповідно до статті 152 Конституції України Конституційний Суд України може визнати закон (у тому числі й кримінальний) повністю чи частково неконституційним, що тягне за собою втрату ними чинності з дня ухвалення Конституційним Судом від-

451 Див., наприклад: Уголовное право. Общая часть [Текст]: учебник / Н. И. Ветров, Р. Л. Габрахманов, В. И. Динека и др.; под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. – М.: Новый юрист: КноРус, 1997. – С. 14.

повідного рішення. У зв'язку з цим постає питання про те, чи можуть Український народ, який приймає рішення на референдумі, та Конституційний Суд України бути визнаними суб'єктами правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин? На наш погляд, відповідь на це питання має бути позитивною.

Оскільки всеукраїнський референдум є формою прийняття рішення народом без участі держави, розглянемо спершу питання віднесення до органів, що можуть репрезентувати державу в правовому регулюванні кримінально-правових суспільних відносин, Конституційного Суду України. Це питання у кримінально-правовій науці України вперше постало в 2000 році після прийняття Конституційним Судом України рішення у справі про смертну кару⁴⁵². Тоді оцінки цього рішення з боку українських криміналістів були різними. Одні з них, посилаючись на статтю 152 Конституції України, стверджували, що, прийнявши таке рішення, Конституційний Суд тим самим виключив смертну кару з переліку видів покарань, а значить, змінив закон про кримінальну відповідальність⁴⁵³. Інші ж, навпаки, вважали, що рішення Конституційного Суду саме по собі не могло виключити із закону про кримінальну відповідальність покарання у виді смертної кари і КК України набув змін лише після набуття чинності Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України»⁴⁵⁴. З такої ж позиції виходив і Верховний Суд України, коли замінив засудженням до смертної кари дане покарання не позбавленням волі строком на п'ятнадцять років (максимальний розмір покарання, передбачений кримінальним законодавством України в період від прийняття вказаного рішення Конституційного Суду до набуття чинності згаданим Законом), а довічним позбавленням волі.

На наш погляд, більш обґрунтованою була перша позиція, відповідно до якої визнається, що Конституційний Суд України сам здатен вносити зміни до законодавства України шляхом скасування тих його положень, щодо яких встановлена їх невідповідність Конституції України (неконституційність). Дійсно, Конституційний Суд є не дорадчим органом при Верховній Раді, який може лише вказувати їй на те, які положення закону слід змінити чи скасувати, а повноважний сам скасовувати неконституційні закони. Такий висновок підтверджується і положеннями Конституції України, відповідно до якої «закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними,

452 Див.: Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 1901 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2000. – №4. – Ст. 126.

453 Див.: Пономаренко Ю. А. Актуальні питання дії кримінального закону в часі у зв'язку зі скасуванням смертної кари [Текст] // Правова держава. – 2001. – №3. – С. 133-137.

454 Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України [Текст]: Закон України від 22 лют. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – №17. – Ст. 123.

втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність» (частина 2 статті 152).

Слід зазначити, що загалом законодавча практика в Україні виходить із того, що визнання Конституційним Судом окремих положень закону неконституційними є самостійним видом їх скасування і не потребує «підтвердження» Верховною Радою України. Наприклад, безпосередньо у зв'язку з рішеннями Конституційного Суду України втратили чинність (були скасовані), наприклад, окремі положення Закону України «Про вибори народних депутатів України», а Верховна Рада України при внесенні змін до цього Закону вже не торкалась неконституційних положень⁴⁵⁵. І сам Конституційний Суд України фактично підтвердив правильність такої практики, вказавши в одному із своїх рішень, що «втрата чинності окремих положень Закону в цьому разі (у разі визнання їх неконституційними – Ю. Б., О. Н.) безпосередньо пов'язана з ухваленням Рішення Конституційного Суду України, а не з прийняттям правового акта на його підтвердження чи виконання». І далі в цьому ж рішенні Суд відзначив: «Рішення Конституційного Суду України мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень з боку будь-яких органів державної влади». Навіть наявність в таких рішеннях додаткового визначення порядку їх виконання «не скасовує і не підміняє загальної обов'язковості їх виконання. Незалежно від того, наявні чи відсутні в рішеннях, висновках Конституційного Суду України приписи щодо порядку їх виконання, відповідні закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані за цими рішеннями неконституційними, не підлягають застосуванню як такі, що втратили чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність»⁴⁵⁶.

Таким чином, на нормативному рівні правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин можуть здійснювати як Український народ (через всеукраїнський референдум), так і держава, яку в цьому процесі представляють Верховна Рада України та Конституційний Суд України.

Визначення окремого предмета й імперативного методу кримінального права дозволяє стверджувати про самостійність цієї галузі права та віднесення її до публічних галузей права.

455 Див.: Про чинність Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст]: Постанова Верхов. Ради України від 3 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 8. – Ст. 30; Про внесення зміни до Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст]: Закон України від 3 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 10. – Ст. 38; Про внесення зміни до статті 7 Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст]: Закон України від 24 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 14. – Ст. 62.

456 У справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про чинність Закону України «Про Рахункову палату», офіційного тлумачення положень частини другої статті 150 Конституції України, а також частини другої статті 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України) [Текст]: Рішення Конституц. Суду України від 14 груд. 2000 р. // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 51. – Ст. 2226.

4.5 Кримінальне право – матеріальна галузь права

Дослідження правової системи не тільки за окремими галузями та інститутами, а й у взаємодії структурних елементів права завжди привертає увагу з боку представників різних галузей науки. Так однією з найбільш актуальних проблем правової науки сьогодні є проблема взаємозв'язку матеріальних та процесуальних норм права, яка розглядається як загальнонаукова проблема, як проблема співвідношення різних галузей права, правових інститутів і окремих правових норм. Аналіз загальних концепцій поділу права на матеріальне та процесуальне доводить, що таке розмежування права є досить умовним і неможливо механічно розділити правові норми на матеріальні та процесуальні.

Кожна процесуальна галузь права тісно пов'язана, насамперед, зі своєю матеріальною галуззю. Цей зв'язок є визначальним з точки зору визначення *природи процесуальних процедур, призначених для обслуговування основних матеріальних правовідносин.*

Зв'язок між різними процесуальними галузями права, схожість застосовуваних процесуальних процедур в цивільному, адміністративному, господарському, кримінальному та конституційному процесах, як правило, носить зовнішній характер. Винятки з цього правила, передбачені законом, підтверджують правило. Яскравим прикладом є інститут цивільного позову в кримінальному процесі: доведення обставин, що складають основу цивільного позову і характеризують розмір шкоди, здійснюється тут вже за правилами кримінально-процесуального права.

Тож взаємозв'язок норм матеріального та процесуального права постійно отримує належну увагу в загальній теорії права, в науках кримінального права та кримінального процесуального права.

Відомо, що матеріальною визнається така галузь права, яка регулює суспільні відносини, що реально склалися між суб'єктами права і які підлягають врегулюванню за допомогою певних правових засобів. За наявності відповідних юридичних фактів на підставі норм матеріального права у певних суб'єктів правовідносин виникають відповідні матеріальні суб'єктивні права і обов'язки. Процесуальні ж форми і процедури реалізації норм матеріального права, тобто реалізація прав і обов'язків суб'єкта, регламентовані відповідною процесуальною галуззю права.

З цієї точки зору, очевидно, що кримінальне право відноситься до числа матеріальних галузей публічного права. Критерій віднесення кримінального права до матеріальних галузей права полягає в тому, що ця галузь права покликана упорядковувати реальні владні відносини, що складаються між державною та злочинцем, і які підлягають регулюванню специфічними кримінально-правовими засобами.

Публічно-правова природа кримінального права чинить вплив і на зміст кримінально-правових відносин. Мабуть, слід повернутися до колись відхиленої концепції про кримінально-правові відносини як владні відносини. Такий підхід відповідає правовому режиму, який притаманний публічному праву. Відомо, що в публічно-правових відносинах відсутня рівність сторін, тут є відносини влади

та підкорення тощо, тобто те, що властиве кримінально-правовим відносинам. При цьому слід розрізняти кримінальні матеріально-правові та процесуальні відносини, у межах останніх реалізується право обвинуваченого на захист.

З моменту, коли відповідним державним органам стає відомо про вчинення особою діяння, яке ззовні містить склад певного злочину, виникають оперативно-розшукові, а згодом – і кримінально-процесуальні правовідносини, які врегульовані законодавством про оперативно-розшукову діяльність та кримінально-процесуальним правом України. У цей час ще не існують кримінально-правові відносини між державою та злочинцем, адже, відповідно до статті 62 Конституції України та частини другої статті 2 КК України, особа визнається винною у вчиненні злочину тільки за обвинувальним вироком суду. До моменту набрання законної сили цим вироком між державою та особою, яка обвинувачується у вчиненні злочину, або є підсудною, існують процесуальні правовідносини, точніше, публічно-правові відносини кримінального переслідування.

Саме в межах цих правовідносин у особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, виникають певні процесуальні права, наприклад клопотати перед відповідними посадовими особами та судом про правильну кваліфікацію вчиненого нею, про врахування судом тих чи інших обставин справи, які пом'якшують кримінальну відповідальність, тощо. Не можна погодитися з тим, що на цьому етапі підсудна особа має, наприклад, суб'єктивне право на призначення їй більш м'якого покарання, ніж передбачено в санкції статті КК України, за якою кваліфіковано її дії.

У умовах кримінального процесу, який також є публічно-правовим, представник держави має владні повноваження, яким протистоять суб'єктивні процесуальні права учасників процесу, наприклад клопотати про вчинення певних дій або оскаржувати ті чи інші дії (бездіяльність) слідчого або суду. Однак ці суб'єктивні права є правами процесуальними, а не матеріальними. Пояснюється це тим, що в кримінально-правових матеріальних правовідносинах влади – підкорення державно-владні повноваження належать тільки відповідним державним органам та посадовим особам, а злочинцеві – тільки юридичний обов'язок перетерплювати обмеження його прав і свобод, що визначаються в обвинувальному вирокі суду та реально здійснюються спеціальними органами державної виконавчої влади.

4.6 Кримінальне право – охоронювальна галузь права

Система публічного права має важливу складову – охоронювальну підсистему, до якої належать норми, що визначають, які діяння є правопорушеннями та яким стягненням підлягають особи, що їх вчинили.

У Конституції визначається спрямованість внутрішньої політики держави, яка зобов'язується забезпечувати державні інтереси, певні пріоритети, легітимация та уніфікація яких потребує не лише їх нормативно-правового впорядкування, а також й усунення конфліктів, колізій, локалізації соціальних і правових супе-

речностей, тобто охорони цих інтересів. У цьому зв'язку йдеться про перехід регулятивної норми у норми охоронного права, а також про перетворення регулятивного правовідношення в охоронне правове відношення, оскільки права й обов'язки, що є властивими для регулятивних правових відносин, перетворюються на правоохоронювальний інтерес⁴⁵⁷.

Саме до охоронювальної системи публічного права належить і кримінальне право. Відповідно до п. 22 ч.1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них. Згідно з ч. 2 ст.1 КК України, саме КК України визначає, «які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Як вже зазначалося, вчинення особою злочину, що встановлюється обвинувальним вироким суду, є юридичним фактом, який породжує матеріально-правові відносини, в межах яких суд визначає міру кримінальної відповідальності за вчинений злочин. З цього випливає, що структура такої кримінально-правової норми містить в собі два елементи, а саме: гіпотезу (якщо особа вчинила певний злочин) та диспозицію (то суд повноважний визначити їй міру кримінальної відповідальності відповідно до санкції статті КК та з урахуванням вимог Загальної частини КК). Це означає, що кримінально-правова норма покликана регулювати за допомогою специфічних правових засобів саме правомірну поведінку держави відносно кримінального правопорушника.

При цьому, норми кримінального права (як охоронюваної галузі права), існують не самі по собі, вони взаємодіють з нормами регулятивного і загальносоціального права, наприклад, з нормами різних галузей. Так, через недотримання конституційного закону можуть порушуватися й норми кримінального закону. І навпаки, недотримання норм кримінального закону тягне порушення норм конституційного закону⁴⁵⁸.

Особливість кримінального права як охоронюваної підсистеми права впливає і на характеристику кримінально-правової норми. Якщо таким є правило правомірної поведінки певних суб'єктів права, то, зрозуміло, у кримінальному праві мова може йти лише про правомірну поведінку держави щодо покладання кримінальної відповідальності на особу, яка вчинила злочин. Суд підкоряється режиму публічного права, відповідно до якого йому дозволено робити лише те, що передбачено КК, інше – заборонено.

При цьому, слід пам'ятати, що при дослідженні кримінального права як галузі права ми виходимо з того, що правове регулювання є головним призначенням як всієї системи права в цілому, так і окремих її галузей. Усі ж інші соціальні значення права (як от: захист, збереження, розвиток предмета правового регулювання тощо) є похідними, оскільки досягаються тільки через правове регу-

457 Ковальський В. С. Охоронна функція права: монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 232.

458 Там само. – С. 233.

лювання. Виходячи з цього, ми вважаємо, що кримінальне право, як і будь-яка інша галузь права, володіє регуляторною властивістю, інакше кажучи, виконує функцію правового регулювання. Ця функція є іманентно властивою йому, оскільки не регулюючи, кримінальне право не буде правом.

Таким чином, неправильно вважати, що кримінальне право є сукупністю охоронних норм, встановлених у кримінальному законі, які виконують вказану функцію шляхом реалізації принципів невідворотності та індивідуалізації відповідальності (покарання) до осіб, які скоїли злочин. Оскільки кримінальне право поряд із охоронними нормами містить і регулятивні норми, фактично будь-яка охоронна норма органічно поєднує в собі правило поведінки, у зв'язку із чим охоронні норми слід іменувати охоронно-регулятивними чи регулятивно-охоронними.

Слід погодитись із думкою В. С. Ковальського, що охоронність кримінального права проявляється також у діях, які можуть бути забороненими (вчинення дій збороняється законом безпосередньо, в тому числі під страхом застосування санкції охоронної норми), дозвольними (вчинення дій дозволяється лише за певних умов), реєстраційними (вчинення певних дій дозволяється за дотримання певного порядку). Діям, що мають заборонений, дозвольний або реєстраційний характер, притаманна подвійна протиправність, тобто вони визнаються злочинами як незаконні, протиправні, неправомірні або протизаконні із зазначенням цього у диспозиції кримінально-правової норми. Застосування вказаних норм потребує ретельної інтерпретації (тлумачення) зазначених у них понять. Диференціація кримінальної протиправності на абсолютну, загальну або подвійну дозволяє більш глибоко зрозуміти природу охоронної функції кримінального права. Злочинне діяння порушує не лише охоронну норму, а зобов'язуючі й вповноважуючі норми, які є регулятивними нормами. В охоронних нормах кримінального закону певні дії забороняються безпосередньо перед страхом суворого покарання.

Соціальне значення кримінального прав виходить за межі кримінального закону й самої галузі. Положення, розроблені у цій галузі, посилюють охоронну функцію права. Інформаційні ознаки кримінально-правових норм (точність, спрямованість, структурованість і одноманітність кріміноутворюючих ознак) дозволяють моделювати реальну (суспільно небезпечну) протиправну поведінку, а отже, створювати правові інтерпретації, зокрема коментарі, роз'яснення, правові позиції, що втілюватимуться у юридичній практиці. При цьому, треба враховувати існування подвійного образу «злочинного» або «кримінально караного» у професійній та масовій свідомості. Тому до предмета кримінального права як до об'єднання норм охоронного права мають включатися питання його функціонування, тобто дотримання, використання, застосування, виконання норм кримінального права, а також, що важливо, – питання розвитку кримінально-правових норм⁴⁵⁹.

459 Там само. – С. 253.

4.7 Самостійний характер кримінального права як галузі права

Викладене, очевидно, підтверджує *самостійний характер кримінального права як галузі права*. Норми кримінального права окреслюють коло кримінально-правових засад, тобто злочин і покарання, що визначається та виноситься у порядку кримінально-судового захисту⁴⁶⁰.

Разом з тим, до цих пір точаться дискусії у наукових колах щодо того, чи є кримінальне право самостійною галуззю права? Зокрема, деякими авторами визнається самостійність кримінального права як єдиної правової системи, яка є сукупністю однорідних норм вищого органу державної влади, які містять опис ознак, що дозволяють правозастосувачеві визнавати діяння злочином, та визнають підстави та межі кримінальної відповідальності так само як умови звільнення від кримінальної відповідальності та покарання⁴⁶¹.

Наумов А. В. зауважує, що кримінальне право – це галузь права, що об'єднує в собі правові норми, що встановлюють, які діяння є злочинами і яке покарання та інші міри кримінально-правового впливу застосовуються до осіб, що їх скоїли, встановлюють підстави кримінальної відповідальності та звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Мальцев В. В. розмірковуючи щодо поняття та місця кримінального права зауважує, що традиційні визначення поняття кримінального права обмежені межами кримінального законодавства, що, з одного блоку, підштовхує до все більш широкого застосування у понятті кримінального права термінів, понять та категорій кримінального законодавства, наслідком чого може стати надмірна деталізація останнього. З іншого боку, на думку вченого, якщо є вірним те, що кримінальне право хоч чимось відрізняється від кримінального законодавства, наведені визначення поняття кримінального права не в повній мірі відображають його зміст. Кримінальне право як соціальне явище, на відміну від кримінального законодавства (що складає лише один з елементів предмету кримінального права), не може бути визначене поза зв'язками із факторами, що його формують, без вказівки на його соціальне призначення та на реальні форми його суспільного існування⁴⁶².

На думку В. Г. Беляєва кримінальне право (у позитивному розумінні) є винятковою галуззю конституційного права, яка регулює надзвичайні заходи охорони найбільш важливих та, в той же час, найбільш вразливих інтересів та благ від надзвичайних посягань на них (злочинів). Кримінальне право (ре-

460 Ушаков А. А. К вопросу о системе советского права (из монографии «Юридическая техника», подготовленной автором к печати) // Ученые записки Пермского госуниверситета, Том XIV. Книга 4. Часть 1 (юридические науки). – Пермь: ПГУ, 1959 – С. 62.

461 Козаченко И. Я. Уголовное право как основной инструмент уголовно-правового регулирования // Уголовное право. Общая часть/под. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамовой. – М., 1997 – С.5.

462 Мальцев В. В. Понятие и место уголовного права в системе отраслей права // Государство и право. – 2000. – № 5. – С.50.

пресивне чи негативне) – виняткова галузь кримінального права, що регулює застосування надзвичайних заходів боротьби (покарання) з надзвичайними правопорушеннями (злочинами)⁴⁶³.

З цього приводу слід вказати декілька заперечень, оскільки вважаємо не-правильним підхід до визнання кримінального права як до виняткової галузі конституційного права.

Так, оскільки кримінальне право дійсно охороняє систему суспільних відносин, закріплених Конституцією України, поглинання конституційним правом кримінального призводитиме до того, що галузь права, яка містить норми, що володіють вищою юридичною силою, немов би «розчинятиметься» в галузях, які знаходяться нижче на ієрархічному шаблі системи галузей права, а Конституція України може втратити цілісність свого змісту та самостійного значення як системи норм права та розколотися на окремі норми⁴⁶⁴.

Наприклад, Бойко А. І., з поміж інших ознак (метод та предмет), формальною ознакою власної ідентифікації як галузі права визначає наявність кодифікованого акта, а саме те, «що кримінальне право спирається на систематизований нормативний акт щодо боротьби зі злочинністю – Кримінальний кодекс»⁴⁶⁵. Називаючи його монографічним законом, вчений зауважує, що такий закон слугує показником самостійності галузі, що давно визнано в юриспруденції. «Вічність» злочинності, зауважує Бойко А. І. як предмета кримінально-правового регулювання (*власне кримінального права* – Ю. Б., О. Н.) та її підвищена небезпека у загальному масиві протиправної поведінки визначають доцільність щодо відокремленого блоку юридичних приписів⁴⁶⁶.

4.8 Кримінальне право як система правових норм

Кримінально-правові суспільні відносини між державою і злочинцями носять стійкий, постійний, складний і багаторівневий характер. При цьому різні рівні таких відносин знаходяться між собою в тісному взаємозв'язку, утворюючи єдине ціле. Відповідно і кримінальне право, відображаючи і опосередковуючи ці суспільні відносини, є цілісним утворенням – системою кримінально-правових норм. Ці норми у свою чергу також перебувають у постійній і стійкій залежності й зв'язку, що характеризує спосіб поведінки держави зі злочинцями. З цієї точки зору кримінальне право як галузь публічного права є цілісною системою

463 Беляев В. Г. Применение уголовного закона. – Волгоград, 1998. – С. 34.

464 Мальцев В. В. Понятие и место уголовного права в системе отраслей права // Государство и право. – 2000. – № 5. – с. 51

465 Бойко А. И. Система и структура уголовного права: В 3-х т. Том III: Структура уголовного права и его идентификация в национальной юриспруденции. – Ростов н/Д: Изд-во СКАГС, 2008. – С. 81.

466 Там само. – С. 82.

взаємопов'язаних кримінально-правових норм, тобто норм, що регулюють на основі імперативного методу матеріально-правові суспільні відносини у сфері поведінки держави зі злочинцями.

Відомо, що будь-яка система являє собою сукупність утворюючих її елементів, які у своїй взаємодії дають нову інтегративну якість, що відсутня у повному обсязі в окремому елементі системи, однак з'являється у результаті їх взаємодії. Такою інтегративною якістю кримінального права як системи кримінально-правових норм є наявність вичерпного, притаманного лише кримінальному праву повного набору специфічних юридичних засобів правового регулювання зазначених суспільних відносин, що дозволяє об'єднувати норми кримінального права в єдине ціле і надавати їм упорядкованого, системного характеру.

Тож, правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин полягає в їх упорядкуванні, здійснюваному через визначення юридичного статусу суб'єктів таких відносин шляхом встановлення, зміни чи скасування їх прав і обов'язків. При цьому згадані права та обов'язки суб'єктів визначаються нормами кримінального права та втілюються в життя (реалізуються, виконуються) через правозастосовні акти органів державної влади. Інколи навіть стверджується, що власне «правове регулювання полягає, перш за все, в установленні за допомогою правових норм юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відносин» і саме «у цьому полягає специфіка впливу права на суспільне життя»⁴⁶⁷. У такому ракурсі очевидною стає та ключова роль, яку відіграють норми права в усьому процесі правового регулювання.

Як вже зазначалося вище, первинним елементом кримінального права чи системи є кримінально-правова норма. Така норма є різновидом правової норми, під якою розуміють охоронюване державою формально визначене правило поведінки, що є регулятором суспільних відносин.

Сучасні кримінально-правові дослідження поняття норми кримінального права цілком обґрунтовано будуються на логічному співвідношенні загального і спеціального понять, де як загальне виступає дефініція норми права як такої, а спеціальне – визначення поняття норми кримінального права. У результаті норма кримінального права визначається, наприклад, В.Д. Філімоновим як «загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, яке встановлене державою, виражене в кримінальному законі й охороняється органом держави шляхом контролю за його дотриманням і застосуванням покарання або інших заходів кримінально-правового характеру за вчинення злочину»⁴⁶⁸. М.М. Кропачев пише, що «норма кримінального права є загальнообов'язковим правилом поведінки, дотримання якого забезпечується примусовою силою заходів кримінально-правового впливу»⁴⁶⁹. На думку Г.О. Петрової, кримінально-правова норма – це

467 Общая теория советского права [Текст]/под ред. С.Н. Братуся, И.В. Самощенко. – М., 1966. – С. 11.

468 Филимонов В.Д. Норма уголовного права [Текст]. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 13.

469 Кропачев Н.М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст]. – СПб.:

встановлена державою міра можливої діяльності, адресована суспільству і фізичній особі, що наділені взаємними правами і обов'язками, яка регулює кримінально-правове відношення⁴⁷⁰.

Схоже розуміння поняття норми кримінального права підтримується і в навчальній літературі. Відзначається, зокрема, що норми кримінального права, які в більшості своїй виступають як норми-заборони, забороняють певні вчинки людей під загрозою застосування кримінального покарання⁴⁷¹ і є певними правилами поведінки, що встановлюються у суспільстві вищими органами законодавчої влади⁴⁷².

Вже з наведених визначень видно, що сучасна нормативістська концепція праворозуміння розглядає норму права (у тому числі – норму кримінального права) як певне правило, яким регулюється соціально значуща поведінка (діяльність) учасників суспільних відносин. Проте ні в загальній теорії права, ні в науці кримінального права немає єдності у поглядах щодо ознак (властивостей, характеристик) норм права, у тому числі норм кримінального права. Так, багато правознавців, які досліджують загальне поняття норми права, вважають за необхідне привнести до нього вказівку на вираження нормою інтересів певної соціальної спільноти. І якщо в радянській юридичній літературі, яка спиралася на ленінське розуміння права як вираженої в законі волі економічно панівного класу, стверджувало-ся, що норми права виражають «матеріально обумовлену волю і соціальні цілі трудящих мас на чолі з робітничим класом»⁴⁷³, то деякі сучасні автори в дусі тих же традицій пишуть про вираження нормами права загальних та індивідуальних інтересів (волі) населення країни⁴⁷⁴. Інші правники не вважають за необхідне вказувати у дефініції поняття норми права на вираження нею чийсь волі.

Крім того, говорячи про поняття норми кримінального права, криміналісти часто неоднозначно визначають її адресата (тобто суб'єкта, до якого така норма звернута) і, як наслідок цього, – зміст велінь, які містяться в ній щодо цього суб'єкта. Так, одні автори як її адресатів розглядають виключно фізичних осіб (громадян), які є дійсними чи потенційними суб'єктами злочину. Наприклад, В. С. Прохоров, М. М. Кропачев, О. М. Тарбагаєв пишуть, що «кримінальне

С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. – С. 61.

470 Петрова Г. О. Норма и правоотношение – средства уголовно-правового регулирования [Текст]. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 1999. – С. 105.

471 Див.: Уголовное право Украины. Общая часть [Текст]: учебник/М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др.; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тацяя. – К.: Юринком Интер, 2003. – С. 4.

472 Див.: Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть [Текст]. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 5.

473 Фаткуллин Ф. Н. Проблемы общей теории социалистической правовой настройки [Текст]. Т. 1. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980. – С. 175.

474 Див.: Скакун О. Ф. Теория права и государства [Текст]/О. Ф. Скакун, Н. К. Подберезский. – Харьков: [б. и.], 1997. – С. 78.

право як система кримінально-правових норм адресоване всім: громадянам, що діють у найрізноманітніших сферах суспільного життя, і спеціальним суб'єктам, поведінка яких здійснюється в особливих сферах суспільного життя. Кримінально-правові норми містять заборони і веління, тобто правила поведінки людей, саме в цьому полягає їх основне призначення: заради цього вони видаються і саме тому їх непохитність охороняється силою держави»⁴⁷⁵. Інші вважають, що кримінально-правова норма звернута не лише до громадян, а й до іншого суб'єкта кримінально-правових відносин. Зокрема, Г. О. Петрова прямо зазначає, що кримінально-правова норма «адресована суспільству (саме воно, а не держава, на думку цитованого автора, є суб'єктом кримінально-правових суспільних відносин. – Ю. Б., О. Н.) та фізичній особі»⁴⁷⁶. Треті ж пишуть про те, що норма кримінального права звернута виключно до держави як суб'єкта кримінальних суспільних відносин в особі відповідних її органів. Якщо такою кримінально-правовою нормою є правило правомірної поведінки певних суб'єктів права, то, зрозуміло, що у кримінальному праві мова може йтися лише про правомірну поведінку суду щодо покладення кримінальної відповідальності на особу, яка вчинила злочин»⁴⁷⁷.

Будь-яка норма права – це, перш за все, шаблон, зразок, який містить ідеальну модель поведінки суб'єкта за умов, визначених у ній же. Сказане повною мірою стосується і норм кримінального права, які також визначають моделі поведінки суб'єктів соціуму. Дискусійним, як уже зазначалося вище, є лише питання про те, чию поведінку регулюють норми кримінального права.

На наш погляд, твердження про те, що норми кримінального права регулюють поведінку громадян (приватних осіб), не відповідає дійсному призначенню кримінального права як галузі права і не враховує (якщо не сказати – принижує) значення норм інших галузей права у правовому регулюванні суспільних відносин. Так, стверджуючи, що норми кримінального права, будучи звернутими до людини, забороняють їй вчиняти злочини, прибічники такої точки зору не враховують, що норми інших галузей права (цивільного, адміністративного, фінансового, податкового тощо), визначаючи порядок правомірного здійснення певного виду діяльності (поведінки), тим самим унеможливають і забороняють відступи від такого правомірного порядку. Інакше кажучи, саме норми цих галузей забороняють вчинення будь-яких правопорушень (у тому числі й злочинів) при здійсненні тих видів правомірної поведінки, які ними регулюються.

475 Прохоров В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность [Текст] / В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаев. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – С. 37.

476 Петрова Г. О. Норма и правоотношение – средства уголовно-правового регулирования [Текст]. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 1999. – С. 105.

477 Баулін Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] // Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13-14 груд. 2002 р./упоряд. М. І. Панов, Ю. П. Грошевий. – Х.: Право, 2003. – С. 286.

Таким чином, норми кримінального права, будучи за своєю природою, як і будь-які інші норми права, правилами поведінки певних соціальних суб'єктів, мають своїм адресатом не окремих осіб (громадян), які можуть бути загальним чи спеціальним суб'єктом злочину. Вони звернуті до іншого суб'єкта кримінальних суспільних відносин, а саме до держави в особі її відповідних органів влади – суду. Саме поведінку держави, яка діє в кримінально-правових відносинах через суд, і регулює норма кримінального права. Таке регулювання здійснюється шляхом вказівки в нормах кримінального права на види поведінки людини, які можуть бути визнані державою (судом) злочинами, а також на кримінально-правові наслідки визнання їх такими. За загальним правилом, кримінально-правовим наслідком визнання того чи іншого поведінкового акту людини злочином є покладення на відповідну особу кримінальної відповідальності. Разом з тим сучасне кримінальне право містить цілу групу норм, які, очевидно, цілком можна розглядати як окремий інститут цієї галузі права і які допускають можливість звільнення від кримінальної відповідальності.

Отже, першою ознакою будь-якої норми права (незалежно від того, йдеться про приватне чи публічне право) є те, що вона становить правило поведінки певного соціального суб'єкта. У нормах кримінального права ця ознака виявляється в тому, що вони являють собою правила поведінки держави відносно особи, яка вчинила злочин.

Наступною ознакою норми права, яка, очевидно, також є спільною і для норм права публічного, і для норм права приватного, є їх формальна визначеність. Дана ознака полягає в тому, що правило поведінки, яке міститься в будь-якій нормі права, зовні об'єктивізується в деякій визначеній формі. І саме після цього воно стає придатним до регулювання тих суспільних відносин, які підпадають під нього. Стосовно норм кримінального права слід зазначити, що вони зовні об'єктивізуються у приписах закону про кримінальну відповідальність. Сказане жодною мірою не означає отождолення норм кримінального права з приписами кримінального законодавства.

Вони цілком відрізняються, причому не лише за своїм змістом⁴⁷⁸, а й за своїм обсягом. Мається на увазі, що не всі приписи закону про кримінальну відповідальність відображають норми кримінального права. Полишаючи поза межами цієї роботи дослідження проблеми можливості існування неправових приписів у кримінальному законі, зазначимо, що в ньому є такі приписи, які відображають норми права іншої галузевої приналежності. До таких, як зазначалося, належать, наприклад, приписи про необхідну оборону, крайню необхідність та інші обставини, що виключають злочинність діяння, які відображають норми цивільного або адміністративного права; приписи про межі дії закону про кримінальну відповідальність у часі й просторі, які відображають норми конститу-

478 Див.: Нерсисянц В. С. Право: многообразие определений и единство понятия [Текст] // Сов. государство и право. – 1983. – № 10. – С. 29-30; Спиридонов Л. И. Теория государства и права [Текст]. – М.: ПРОСПЕКТ, 1999. – С. 90-95, 100-101.

ційного права тощо. Отже, знаходячи формальне вираження в приписах закону про кримінальну відповідальність, норми кримінального права, тим не менше, не отожднюються з ними.

Оскільки кримінальне право є галуззю національного публічного права України, то є всі підстави стверджувати, що для цілей власне кримінального права норми формулюються виключно державою. Разом з тим уявляється методологічно неправильним стверджувати, як це робиться й досі в більшості навчальної літератури із загальної теорії права, що будь-яка правова норма походить виключно від держави.

Отже, третьою ознакою норми кримінального права, яка властива їй як нормі права публічного, є те, що вона як правило поведінки формується виключно державою. З цією ознакою тісно пов'язана наступна, четверта ознака, яка більшістю правознавців визначається як забезпеченість дотримання норми права можливим державним примусом.

Зокрема, дотримання норм кримінального права, які приписують судові кваліфікувати вчинений особою злочин та визначати кримінально-правові наслідки його вчинення, забезпечується процесуальним обов'язком суду розглянути кожную кримінальну справу і закінчити її розгляд постановленням певного завершального процесуального документа (обвинувального чи виправдального вироку або ухвали про звільнення особи від кримінальної відповідальності). Крім того, у самому кримінальному законі визначається і відповідальність за недотримання норм кримінального права. Зокрема, статтею 375 КК України встановлена кримінальна відповідальність за винесення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови. Так забезпечується не лише можливість примусового виконання норм кримінального права, а й встановлюється відповідальність за їх порушення.

Нарешті, останньою, п'ятою ознакою норми права, ознакою, яка є специфічною не лише для норм різних супергалузей права, а й для норм кожної окремої галузі права, є об'єкт її регулювання. Оскільки саме право як таке є сукупністю норм, то цілком очевидно, що об'єкт правового регулювання знаходить свій вияв і щодо кожної окремої норми права. А у зв'язку з тим, що кожна галузь права має свій специфічний об'єкт правового регулювання, то вказівка на нього, будучи загальною для всіх правових норм, разом з тим міститиме специфіку щодо кожної з них остільки, оскільки це зумовлено специфікою об'єкта.

Відомо, що стосовно об'єкта кримінального права як галузі права в літературі ще й досі точиться досить жвава дискусія. Не вдаючись наразі до аналізу основних її напрямів і результатів, оскільки про це було зазначено вище, зазначимо, що найбільш аргументованим і доцільним уявляється розуміння його (об'єкта) як сукупності типізованих, деперсоніфікованих кримінально-правових суспільних відносин, що складаються між особами, які вчинили злочини, та державою і змістом яких є повноваження держави покласти на особу кримінальну відповідальність або звільнити її від такої, а також обов'язок останньої підкоритися

рішенню держави, яким би воно не було. Цілком зрозуміло, що не тільки все кримінальне право в цілому, а й кожна окрема кримінально-правова норма має як свій об'єкт такі суспільні відносини.

Тобто кожна окрема норма кримінального права регулює повноваження держави в окремо взятому кримінально-правовому суспільному відношенні. Причому співвідношення об'єкта кримінально-правового регулювання та об'єкта норми кримінального права таке саме, як і співвідношення кримінального права як галузі права і кримінально-правової норми. В обох парах на першому місці назване загальне (більш широке за змістом), а на другому – конкретне (яке знаходить місце в межах загального) поняття.

Виходячи з викладеного, *норму кримінального права можна визначити як публічно-правове правило поведінки, сформульоване, закріплене й охоронюване державою, яке визначає зміст і обсяг її повноважень у кримінально-правових суспільних відносинах.*

На підставі викладеного можна стверджувати, що зміст поняття норми кримінального права може бути адекватно визначений лише через розуміння її як публічно-правової норми. І саме таке розуміння кримінально-правової норми створює підстави для дослідження особливостей кримінально-правового регулювання суспільних відносин, зумовлених публічно-правовим характером кримінального права як галузі права.

4.9 Структура кримінально-правової норми

Структура кримінально-правової норми (іноді її називають правоохоронною) репрезентована двома елементами, а саме: гіпотезою і диспозицією. Їх зміст залежить від виду такої норми.

Досліджуючи проблему гіпотез норм кримінального права, слід, перш за все, підтримати В. Прохорова, М. М. Кропачева та А. М. Тарбагаєва у тому, що «гіпотеза кримінально-правової норми – це категорія, яка найбільш складно визначається в теорії кримінального права»⁴⁷⁹. Дійсно, ще починаючи зі «старої» літератури XIX століття ту частину норми кримінального права, в якій вказується на злочин, що тягне за собою кримінальну відповідальність, вчені традиційно іменують диспозицією норми кримінального права. Таке розуміння зумовлене тим, що його авторами основне призначення кримінального права вбачається у встановленні для громадян (фізичних осіб) заборон на вчинення злочинів. «Кримінальні закони у власному сенсі містять у собі дві частини: описання того посягання, яке забороняється під страхом покарання, – частина визначальна, або диспозитивна, і вказівка на саму відповідальність – частина каральна, або

479 Прохоров В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность [Текст]/В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаев. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – С. 41.

санкція»⁴⁸⁰, – писав ще М. С. Таганцев на зламі XIX і XX століть. «Під диспозицією норми (кримінального права. – Ю. Б., О. Н.) потрібно розуміти вимогу, яка міститься в цій правовій нормі, щодо громадян не вчиняти вказаний у ній злочин» – пише В. Д. Філімонов уже в наш час⁴⁸¹.

Назва «диспозиція» для даної структурної одиниці кримінально-правової норми настільки увійшла у «кров і плоть» вітчизняного правознавства, що її вже навіть використовує у своїх рішеннях Конституційний Суд України. У рішенні у справі про зворотну дію закону про кримінальну відповідальність у часі він відзначає: «кримінально-правова норма має зворотну дію в часі в тій її частині, в якій вона пом'якшує або скасовує відповідальність особи. Це стосується випадків, коли в *диспозиції* норми зменшено коло предметів посягання; виключено зі складу злочину якісь альтернативні суспільно небезпечні наслідки; обмежено відповідальність особи шляхом конкретизації в бік звуження способу вчинення злочину; звужено зміст кваліфікуючих ознак тощо»⁴⁸². Термін диспозиція неодноразово використовується і в Постановках Пленуму Верховного Суду України за окремими категоріями кримінальних справ для позначення тих структурних елементів кримінально-правових приписів, які визначають злочинність діяння. Про широке використання цього поняття у навчальному курсі кримінального права й говорити зайве.

Разом із тим окремі правознавці вже звертають увагу на цю термінологічну неточність у науці кримінального права. Так, А. В. Міцкевич спочатку зазначає, що назва «диспозиція» використовується в кримінальному й адміністративному праві не в тому значенні, що в загальній теорії права та інших галузях права. Щоправда, далі він робить досить парадоксальний, як на наш погляд, висновок про те, що «в правоохоронній нормі є не тільки «диспозиція» (а точніше – гіпотеза, тобто описання виду злочину) і санкція, а й заборона під загрозою покарання. А заборона є не що інше, як зміст правила: забороняється! (тобто диспозиція)»⁴⁸³. Проте сама постановка питання про взаємоузгодження результатів наукових досліджень у науці кримінального права і в загальній теорії права, а також про уточнення змісту тих понять, якими оперує не лише наука, а й практика, вже заслуговує на увагу.

Не можна, однак, сказати, що криміналісти не робили спроб відшукати в нормі кримінального права її гіпотезу. Проте результати їхніх пошуків зазнають на собі впливу того, що та частина кримінально-правової норми, яка безпосередньо

480 Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая [Текст]: в 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1994. – С. 78.

481 Филимонов В. Д. Норма уголовного права [Текст]. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 22.

482 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 р. [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 2. – С. 29-34.

483 Общая теория государства и права. Академический курс [Текст]: в 2 т. Т. 2./отв. ред. М. Н. Марченко. – М., 2000.

описує сам злочин, називається ними диспозицією. Відповідно, вони шукають у кримінально-правовій нормі щось інше, що, на їхній погляд, відрізняється від описання злочину, визначають у цій «частині кримінально-правової норми» «умови для застосування диспозиції» і, зрештою, іменують її гіпотезою. Так, наприклад, В. Філімонов під гіпотезою тих норм кримінального права, які встановлюють кримінальну відповідальність, має на увазі вказівки закону про визначення місця і часу вчинення злочину, про осудність і вік, з якого настає кримінальна відповідальність, а також про відсутність обставин, які виключають злочинність діяння⁴⁸⁴. Цивіліст С. Н. Братусь, визначаючи зміст гіпотези норми кримінального права, намагався наблизити її до цивілістичної концепції розуміння відповідальності. Він писав, що гіпотеза розміщена в Загальній частині Кримінального кодексу і її становить вік, з яким пов'язується деліктоздатність⁴⁸⁵. На думку А. В. Наумова, «гіпотезою кримінально-правової норми є, передусім, положення про підставу кримінальної відповідальності, сформульоване в статті 8 КК (частина 1 статті 2 КК України. – Ю. Б., О. Н.)»⁴⁸⁶.

Принцип невідворотності кримінально-правового реагування на злочин полягає, як відомо, у тому, що в кожному разі вчинення злочину щодо особи, яка його вчинила, мають бути застосовані заходи кримінально-правового характеру – «покладення кримінальної відповідальності (з призначенням покарання або без нього чи зі звільненням від його відбування) або звільнення (за наявності підстав для того) від кримінальної відповідальності»⁴⁸⁷. Інакше кажучи, щодо кожного злочину держава зобов'язана визначити його кримінально-правовий наслідок, який може виражатися або в покладенні кримінальної відповідальності, або у звільненні від такої (повному або частковому). Отже, повноваження, яке виникає у держави стосовно кожного злочину, полягає або в покладенні кримінальної відповідальності, або у звільненні від такої. Саме за змістом цього повноваження і виокремлюються у кримінальному праві традиційні норми (ті, в яких обов'язок полягає в покладенні кримінальної відповідальності) і нетрадиційні (які ще називають заохочувальними), тобто норми, які передбачають обов'язок звільнення від кримінальної відповідальності.

Такий розподіл норм кримінального права на види свідчить і про відмінності у змісті їх гіпотез. Очевидно, що змістом гіпотези традиційної норми кримінального права є визначення ознак злочину, вчинення якого особою породжує у держави повноваження покласти на неї кримінальну відповідальність. Зміст же гіпотез нетрадиційних норм кримінального права відносно багатший.

484 Філімонов В. Д. Норма уголовного права [Текст]. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 22.

485 Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: Очерк теории [Текст]. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 101-102.

486 Курс российского уголовного права. Общая часть [Текст]/С. В. Бородин, С. Г. Келина, Г. Л. Кригер и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М.: Спарк, 2001. – С. 118.

487 Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: Формування та реалізація [Текст]. – Одеса: Одес. юрид. ін-т УВС, 2004. – С. 53-54.

Оскільки повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності може стосуватися лише особи, яка вчинила злочин, то в гіпотезах таких норм кримінального права вказується, перш за все, на сам злочин. Проте тільки цим вона не обмежується і обмежуватися не може. Різниця у змісті диспозицій цих норм зумовлює і різницю у змісті їх гіпотез. Крім вказівки на вчинення злочину, такі норми містять також вказівку на певний інший юридичний факт, з яким пов'язується виникнення у держави повноваження повністю або частково звільнити особу, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності. Таким юридичним фактом, як правило, є позитивна посткримінальна поведінка особи, яка вчинила злочин. Рідше як такий факт виступають певні події, що не пов'язані з поведінкою винного (наприклад, сплив строків давності притягнення до кримінальної відповідальності).

Окремо треба зазначити, що визначення злочину в гіпотезах норм кримінального права не можна підміняти визначенням окремих його ознак у гіпотезах статей Особливої частини КК України. Зміст гіпотези норми кримінального права розчиняється в тексті цілої низки статей закону про кримінальну відповідальність і не може бути ототожненим зі змістом диспозиції статті Особливої частини такого закону. Він відображається у всіх тих положеннях КК України, які стосуються визначення злочинності певного діяння.

Гіпотеза є обов'язковим елементом кожної норми кримінального права, в якому визначаються ті обставини, за яких реалізується її диспозиція. Оскільки ж диспозиція правової норми – «це така частина норми права, в якій викладений зміст правила поведінки, і в ній сформульовані права й обов'язки, яких суб'єкти суспільних відносин набувають за наявності умов, передбачених гіпотезою норми» (курсив наш. – Ю. Б., О. Н.)⁴⁸⁸, то цілком слушним буде висновок про те, що в гіпотезі має міститися вказівка саме на ті фактори, які є умовою виникнення у конкретних суб'єктів правовідносин прав та обов'язків. Такі фактори у правознавстві традиційно іменуються юридичними фактами⁴⁸⁹. Таким чином, змістом гіпотези норми кримінального права є вказівка на юридичні факти, що породжують повноваження держави стосовно особи, яка вчинила злочин.

Виходячи з викладеного, вважаємо за можливе сформулювати висновок про те, що *гіпотеза норми кримінального права – це обов'язковий елемент структури кожної кримінально-правової норми, в якій визначаються юридичні факти, за наявності яких у суб'єкта кримінально-правових відносин (держави) виникає повноваження, передбачене диспозицією цієї кримінально-правової норми*. Подібне розуміння гіпотези норми кримінального права як першого обов'язкового її структурного елемента створює підстави для подальших наукових досліджень

488 Загальна теорія держави і права [Текст]: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл./М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 283.

489 Проблемы общей теории государства и права [Текст]: учеб. для вузов/Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др.; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма-Инфра-М, 1999. – С. 378-379.

другого структурного елемента цієї норми – її диспозиції.

У загальній теорії права усталеним є погляд на *диспозицію норми* права як таку її частину, «в якій викладений зміст правила поведінки. У ній сформульовані права й обов'язки, яких суб'єкти суспільних відносин набувають за наявності умов, передбачених гіпотезою норми»⁴⁹⁰. Із такого розуміння змісту поняття диспозиції норми права виходять і криміналісти, проте намагаються узгоджувати його зі «специфікою» кримінального права, яка, на їхню думку, полягає в тому, що дана галузь права забороняє громадянам (фізичним особам) вчиняти злочини.

У двоелементній структурі правової норми другий її елемент містить вказівку саме на зміст правила поведінки. Інакше кажучи, у цьому елементі правової норми має визначатися як суб'єкт, чия поведінка регулюється, так і ті права, обов'язки чи повноваження, якими даний суб'єкт наділяється. Саме такий елемент правової норми цілком слушно іменується її диспозицією. Етимологічно цей термін походить від лат. *dispositio*, який спершу означав план розташування військ чи флоту на полі бою чи у місці стоянки, а пізніше – «розпорядження начальника, як військам розташуватися частинами своїми і як діяти»⁴⁹¹. У сучасному юридичному розумінні в диспозиції будь-якої норми права міститься вказівка на ті зміни в статусі суб'єкта регульованих даною нормою суспільних відносин, які пов'язуються з появою юридичного факту, описаного в гіпотезі цієї норми.

Для того, щоб норма права «спрацювала», необхідно, щоб у її диспозиції були чітко визначені ті правові наслідки, які настають за умов, визначених у гіпотезі. Отже, перша складова змісту диспозиції будь-якої кримінально-правової норми – це вказівка на державу як на суб'єкта кримінальних суспільних відносин, на якого ця норма покладає певні обов'язки у зв'язку з наявністю обставин, визначених в її гіпотезі. Проти цього можуть заперечити, звернувши увагу на те, що чинний КК України в жодному своєму приписі не містить безпосередньої вказівки на державу саме як на суб'єкта, який диспозицією норми кримінального права наділяється певними обов'язками. Очевидно, що це так і є. Однак, говорячи про зміст і структуру норм кримінального права, не можна підмінити їх змістом і структурою статей закону про кримінальну відповідальність. Уже давно визнаний і не потребує спеціального доведення той факт, що система і структура норм права далеко не завжди збігається із системою і структурою статей законодавства. Останні лише відображають зміст перших, причому конструюються статті законодавства не за правилами побудови норм права, а за своїми власними правилами, зумовленими як вимогами законодавчої техніки, так і юридичними традиціями, потребами практики тощо.

490 Загальна теорія держави і права [Текст]: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл./М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 282.

491 Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст]: в 4 т. – Т. 1: А-З. – М.: АО Изд. гр. «Прогресс», «Универс», 1994. – СПб. 1085; Словарь русского языка [Текст]: в четырех томах/редкол.: М. П. Алексеев и др. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – С. 544.

І все ж в окремих статтях кримінального законодавства побічно відображається те, що суб'єктом кримінально-правового відношення, про якого згадується в диспозиції норми кримінального права, є саме держава. Так, у частині 1 статті 50 КК України визначається, що «покарання є заходом примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду...». Відповідно до частини 2 статті 44 КК України, «звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом, здійснюються виключно судом». Так само «звільнення засудженого від покарання або подальшого його відбування, заміна більш м'яким, а також пом'якшення призначеного покарання, крім звільнення від покарання або пом'якшення покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування, може застосовуватися тільки судом» (частина 1 статті 74 КК України). Отже, кримінальне законодавство в одних випадках безпосередньо (частина 1 статті 50), а в інших – опосередковано (через вказівку на суд як на орган, що представляє державу в кримінальних правовідносинах) відображає, що суб'єктом, до якого звернуті норми кримінального права і якого стосуються диспозиції цих норм, є виключно держава.

Другою складовою змісту диспозиції норми кримінального права є вказівка на об'єкт регульованих цією нормою кримінально-правових суспільних відносин. У літературі висловлювалися різні судження щодо об'єкта цих відносин. Тут же лише зазначимо, що оскільки кримінальним правом регулюються публічно-правові суспільні відносини щодо протидії злочинності, то, на нашу думку, ці правовідносини складаються саме з приводу обсягу правообмежень, які підлягають застосуванню щодо осіб, які вчинили злочини. Такий обсяг правообмежень у сучасній кримінально-правовій науці слушно називається кримінальною відповідальністю⁴⁹². Інакше кажучи, об'єктом кримінально-правових суспільних відносин, який підлягає визначенню в диспозиції норми кримінального права, є кримінальна відповідальність, стосовно якої суб'єкти таких правовідносин мають юридичні права і обов'язки, які й становлять їх зміст.

І саме визначення змісту кримінальних правовідносин, які регулюються відповідною нормою кримінального права (тобто прав, обов'язків чи повноважень їх суб'єктів), є третьою складовою частиною змісту її диспозиції. Нагадаємо, що з позицій загальнотеоретичного вчення про структуру норми права таке визначення здійснюється шляхом вказівки в диспозиції на ті права, обов'язки чи повноваження, якими наділяється суб'єкт правовідносин за умов, визначених у гіпотезі норми. Цілком очевидно, що відповідні права, обов'язки чи повноваження суб'єкта мають підкорятися тим цілям, які ставляться перед нормами цієї галузі права. Позаяк метою кримінального права як галузі права є правове забезпечення протидії злочинності в Україні, то у змісті диспозицій кримінально-правових норм визначаються саме такі правомочності держави, які пов'язані з досягненням вказаної мети.

492 Див.: Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст]. – К.: Атіка, 2004. – С. 30.

Таким чином, особливість структури норм кримінального права як норми специфічної галузі публічного права, призначенням якої є протидія злочинності, є те, що в більшості з них, а саме в традиційних нормах кримінального права диспозиція виступає у виді санкції і тому таку диспозицію можна називати традиційною. У альтернативних же нормах кримінального права диспозиція залишається правилом поведінки, не пов'язаним із покладенням відповідальності на особу, яка вчинила злочин, тобто не перетворюється на санкцію, і тому таку диспозицію можна називати альтернативною. І ця назва узгоджується з тим, що така диспозиція належить до альтернативних кримінально-правових норм.

Викладене дозволяє зробити висновок, що *диспозиція норми кримінального права – це такий її структурний елемент, який визначає повноваження держави як суб'єкта кримінальних правовідносин, покласти на особу, яка вчинила злочин, кримінальну відповідальність, або ж звільнити її від такої*. Особливим різновидом диспозицій норм кримінального права, існування якого зумовлене специфікою самого призначення даної галузі права, є санкція, тобто традиційна диспозиція, яка фігурує в традиційних кримінально-правових нормах. Подібне розуміння змісту диспозиції кримінального права, на наш погляд, узгоджує теоретичні погляди на неї із сучасним розумінням регуляторної функції кримінального права.

Таким чином, з точки зору системного підходу, кримінальне право, як матеріальна галузь публічного права, являє собою систему кримінально-правових норм, об'єднаних в інститути кримінального права і покликаних на основі певних принципів вичерпним чином регулювати суспільні відносини, що склалися між державою та особами, які вчинили злочини.

Наведене дає підстави для висновку, що кримінальне право – це самостійна, публічна, матеріальна та охоронювальна галузь права, система норм якої регулює кримінально-правові суспільні відносини між державою і особами, які вчиняють злочини.

4.10 Співвідношення кримінального права і закону про кримінальну відповідальність

З'ясування розуміння кримінального права як галузі права буде неповним без дослідження співвідношення кримінального закону.

Співвідношення закону про кримінальну відповідальність та кримінального права, значення закону про кримінальну відповідальність у системі засобів кримінально-правового регулювання тощо, почали підійматися лише в окремих останніх публікаціях (В. К. Дуюнов, М. Й. Коржанський, М. М. Кропачев, Г. О. Петрова та ін.).

Зокрема, розмежування кримінального права і кримінального законодавства, можна віднайти у працях М. Й. Коржанського, який наголошував, що

ототожнення права і закону є характерною ознакою тоталітарної держави, у якій визнавалося, що особа має лише ті права і в тому обсязі, які дарує їй держава⁴⁹³. Розмірковуючи про співвідношення кримінального права та закону, вчений зазначав, що вже римські юристи розрізняли *jus* – право та *lex* – закон. Право існує окремо, незалежно від закону і є первинним суспільним феноменом стосовно закону, який є похідним від права. Закон не створює права, причому не тільки несправедливий закон, а й будь-який. Право є природним явищем, а у законі право набуває лише державно-офіційної форми. Право існувало вже тоді, коли закону ще не існувало. Сутністю права є не воля пануючого класу (як це визначено у творах класиків марксизму «Маніфест комуністичної партії»), а суспільні уявлення про справедливість і прагнення до неї⁴⁹⁴.

Навроцький В. О., аналізуючи зазначене бачення Коржанського М. Й., вказує, що наведені позиції – з одного боку, ототожнення кримінального права і закону, з іншого – їх протиставлення, – є крайніми. Відповідно, кожна з них відображає лише частину взаємовідносин цих двох понять і суспільних явищ⁴⁹⁵.

Передусім, слід зауважити, що поняття закону про кримінальну відповідальність у науці кримінального права визначається досить по-різному, часто навіть одні й ті ж його ознаки наповнюються різним змістом, проте, в цілому, науковці знаходяться в межах однієї концепції так званого формально-матеріального визначення даного поняття. Таке визначення відповідає логічним правилам дефініції через рід та видову відмінність. У межах цієї концепції закон про кримінальну відповідальність визначається через вказівку на його формальні ознаки, які є родовими для всіх законів, та матеріальну ознаку, яка є у кожного закону особливою і за якою один закон відрізняється від іншого (видова відмінність). Формальними (родовими) ознаками, якими володіють усі закони в Україні, є такі.

По-перше, будь-який закон є письмовим нормативно-правовим актом, тобто таким джерелом права, яке має технічно фіксуватися за допомогою певної знакової системи.

По-друге, всі закони мають одного суб'єкта прийняття, зміни чи скасування. Таким суб'єктом, відповідно до пункту 3 частини 1 статті 85 Конституції України, є Верховна Рада України. Саме даний орган державної влади, за загальним правилом, і здійснює законодавчу функцію в країні. Сказане, однак, не означає, що повноваження Верховної Ради щодо прийняття чи скасування законів є виключними. Зокрема, відповідно до статті 69 Конституції України, народне волевиявлення в Україні здійснюється у тому числі й через референ-

493 Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник/за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 23.

494 Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина загальна: курс лекцій. – К.: Наукова думка, Укр. вид. група, 1996. – С. 15-19.

495 Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник/за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 24.

дум. На референдумі може бути прийнятий будь-який закон, окрім законів з питань податків, бюджету та амністії (стаття 74 Конституції України). Крім того, закони можуть бути визнані Конституційним Судом України такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними). Відповідно до частини 2 статті 152 Конституції України «закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність». На цей час в Україні жоден закон (не тільки кримінальний) ще не приймався на референдумі. Окремі ж положення кримінальних законів уже двічі втрачали чинність у зв'язку з визнанням їх неконституційними. Маються на увазі рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі про смертну кару, яким були визнані неконституційними «положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України (1960 року. – Ю. Б., О. Н.), які передбачають смертну кару як вид покарання»⁴⁹⁶; та від 2 листопада 2004 року у справі про призначення судом більш м'якого покарання, яким була встановлена неконституційність «положення частини першої статті 69 Кримінального кодексу України в частині, яка унеможливорює призначення особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, більш м'якого покарання, ніж передбачено законом»⁴⁹⁷. З урахуванням викладеного, говорячи про те, що єдиним суб'єктом прийняття законів є Верховна Рада України, ми допускаємо певну умовність, оскільки маємо на увазі, що в окремих випадках кримінальні закони можуть прийматися всенародним референдумом, а скасовуватися – Конституційним Судом України.

Нарешті, третьою формальною ознакою, родовою для всіх законів є те, що вони приймаються, змінюються або скасовуються виключно за спеціальною процедурою, що визначена Конституцією України, регламентом Верховної Ради України та спеціальними законами України (наприклад, Законом України «Про Конституційний Суд України»). Коли йдеться про прийняття, зміну чи скасування законів Верховною Радою України, така процедура іменується законодавчою.

Отже, формальними ознаками закону, ознаками, які є родовими для всіх законів, є те, що вони є нормативно-правовими актами, які приймаються, змінюються чи скасовуються виключно уповноваженими на те органами за спеціальною процедурою. Цими формальними (родовими) ознаками за необхідності

496 Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 1901 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 4. – Ст. 126.

497 Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

володіє кожен закон, у тому числі й кримінальний. За цими ознаками всі закони України подібні між собою і не мають жодних відмінностей.

Відрізняються закони за матеріальною ознакою, а саме за їх змістом. У загальній теорії права вже давно висунута, всебічно обґрунтована і практично ніким не оспорується думка про те, що змістом закону є система норм права, яка відображається в його приписах. Залежно від того, норми якої галузі права переважною мірою відображаються в їх приписах, закони і поділяються на певні види. Відповідно до частини 1 статті 1 КК України, даний закон «має своїм завданням *правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам*» (курсив наш. – О. Н.). Для здійснення саме цього завдання Кримінальний кодекс України «визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили» (частина 2 статті 1 КК). Таким чином, головним призначенням Закону України про кримінальну відповідальність є відображення норм права, які визначають діяння, що є злочинами, та встановлюють кримінальну відповідальність за них, тобто норм кримінального права. Отже, змістом кримінального закону є такі правові приписи, які відображають норми кримінального права.

Виходячи з викладеного, *закон про кримінальну відповідальність розуміється нами як письмовий нормативно-правовий акт, який приймається, змінюється або скасовується Верховною Радою України за спеціальною законодавчою процедурою, і містить нормативно-правові приписи, в яких відображаються норми кримінального права.*

Надання нормам кримінального права зовнішнього вираження саме в приписах закону є важливим досягненням вітчизняної правової системи. Оскільки кримінально-правове регулювання, за своєю суттю, завжди пов'язане із застосуванням до особи найсуворіших заходів відповідальності, які найбільш суттєво обмежують її права та свободи, що визначені Конституцією та законами України, то цілком обґрунтованим є те, що вони визначаються саме законом, а не будь-яким іншим нормативно-правовим актом меншої юридичної сили. Сама Конституція України встановлює, що виключно законами України визначаються «діяння, які є злочинами ... та відповідальність за них» (пункт 22 частини 1 статті 92). На розвиток цього положення частина 3 статті 3 КК України закріплює, що «злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом». Установлення обмежень прав людини у нормативно-правовому акті, який має силу закону, відповідає і вимогам міжнародно-правових актів у галузі прав людини, які передбачають, що «при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному

суспільстві» (частина 2 статті 29 Загальної декларації прав людини).

Виключно законодавче закріплення норм кримінального права, окрім піднесення на найвищий рівень ідеї захищеності прав людини, сприяє і досягненню такого важливого фактора, як одноманітність правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин на всій території України. Публічноправові відносини, на відміну від приватноправових, завжди засновані на публічному інтересі та імперативному методі правового регулювання. Публічний інтерес у кримінальному праві та імперативний метод правового регулювання *не знають жодних особливостей* залежно від локалізації конкретних кримінальних правовідносин, що регулюються. Ось чому кримінальне право знаходить своє втілення саме в законі, адже закони України, у тому числі й КК України, є однаково чинними на всій її території, на відміну від, скажімо, актів місцевих органів державної виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, які є чинними лише на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Саме тому обмеження кримінального законодавства виключно одним видом нормативно-правового акта, а саме законом, унеможливує різноманітне регулювання кримінально-правових суспільних відносин в окремих місцевостях території України, виключає саму можливість існування «законності калужкої і рязанської».

Запропоноване розуміння змісту поняття кримінального закону робить очевидною і його відмінність від поняття кримінального права. Якщо кримінальне право – це сукупність норм – правил поведінки держави щодо визначення кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини, то закон про кримінальну відповідальність – це виключно текст, який може більш чи менш точно, більш чи менш вдало передавати (відображати) зміст цих норм. І хоча «батько європейського конституціоналізму» Г. Кельзен і стверджував, що «законодавчий орган насправді розглядається як творець права»⁴⁹⁸, проте ще Г. В. Ф. Гегель писав, що «те, що само собою, згідно з розумом, є правом, і те, що міститься в певному законодавстві як чинне право, становить дві різні категорії»⁴⁹⁹. «Чинне право» у Гегеля – це і є текст нормативно-правових приписів. Дані приписи не завжди точно і адекватно відображають кримінально-правові норми. Принципово допускаючи можливість розходження між змістом норм права та змістом приписів нормативно-правових актів, у загальній теорії права активно звертаються до дослідження проблем неправового закону. Ще в XIX столітті О. Ф. Кістяківський писав, що «не закон створює кримінальне право, а навпаки»⁵⁰⁰. Пізніше, вже на рівні загальної теорії права його син Б. О. Кістя-

498 Kelsen H. La garantie juridictionnelle de la Constitution [Text]/H. Kelsen // Revue de la droit public et de la science politique en France. – P., 1928. – № 2. – P. 198. (Цит. за: Маклаков В. В. Конституционный контроль в странах – членах Европейского Союза [Текст]. – М.: ИНИОН РАН, 1995. – С. 15).

499 Гегель Г. В. Ф. Философия права [Текст]. – М.: Мысль, 1990. – 534 с.

500 Кістяковський А. Ф. Элементарный учебникъ общаго уголовнаго права с подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовнаго законодательства [Текст]. – К.: Изданіе Книгопродавца-

ківський стверджував, що «органи законодавчої влади не можуть наповнювати закони, що ними видаються, довільним змістом; вони повинні прагнути, щоб в цих законах виражалось нове право; це нове право не є продуктом їх вільного вимислу»⁵⁰¹. У ті ж часи А. С. Алексєєв спеціально зазначав, що «органи держави, які покликані існуючим правопорядком до законодавчої діяльності, не творять право, а знаходять його»⁵⁰².

Отже, приписи кримінального закону не тільки не є нормами кримінального права, а й цілком можуть розходитися з ними. Визнаючи це, разом із тим зауважимо, що в кримінальному праві, яке є специфічною галуззю національного публічного права, що передбачає найбільш суворі обмеження для правового статусу особи, розходження закону і права є особливо неприпустимим, що покладає на законодавця необхідність особливо уважно і обережно ставитися до формулювання кримінально-правових приписів, з тим, щоб у них якомога більш точно, однозначно і несуперечливо відображалися норми кримінального права. У тих же випадках, коли законодавець допускає неточності, непослідовність чи інші недоліки, які тягнуть за собою неможливість точного встановлення за змістом приписів кримінального закону змісту норм кримінального права, це може бути зроблено Конституційним Судом України шляхом здійснення тлумачення кримінального закону. Більше того, встановлення невідповідності кримінального закону нормам Конституції держави саме і є підставою скасування його (самого закону, а не правової норми!) через визнання неконституційним.

Усвідомлення нетотожності приписів кримінального закону та змісту норм кримінального права зумовлює і деякі подальші висновки. Зокрема, не є тотожними об'єкт правового регулювання норм кримінального права та предмет регулювання кримінального закону. Як зазначалося, нормами кримінального права є виключно ті норми, які визначають злочинність діянь та кримінальну відповідальність за них, та єдиним об'єктом їх регулювання є кримінально-правові суспільні відносини, тобто суспільні відносини, які складаються у зв'язку з вчиненням злочинів. У тій своїй частині, в якій закон про кримінальну відповідальність відображає норми кримінального права, предмет його регулювання збігається з об'єктом правового регулювання норм кримінального права.

Проте, як вже зазначалося вище, «практично всі більш-менш значущі закони, у тому числі й кодифіковані акти, містять норми галузей як публічного, так і приватного права, тобто такі акти є змішаними, комплексними. Не є винятком і КК України. Він містить не тільки норми кримінального права, що визначають злочинність діяння та його караність, а й норми інших галузей права»⁵⁰³.

Издателя Ф. А. Югансона, 1891. – 850 с.

501 Кистяковский Б. А. Философия и социология права [Текст]. – СПб.: РХГИ, 1998. – 800 с.

502 Там само. – С. 447.

503 Детальніше про це див.: Баулін Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнар. наук. конф. Харків, 13-14 груд. 2002 р./упоряд.: М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. –

Чинний закон України про кримінальну відповідальність містить приписи, що відображають норми цілої низки галузей права України, причому не лише публічного права, але й приватного. До останніх належать норми про окремі обставини, що виключають злочинність діяння, зокрема ті, які полягають у реалізації приватною особою свого суб'єктивного права. Це, наприклад, необхідна оборона (статті 36 та 37 КК України), затримання особи, яка вчинила злочин (стаття 38), крайня необхідність (стаття 39). Відомо, що на етапі розробки проекту нині чинного Цивільного кодексу України 2003 року приписи про окремі з цих обставин планувалося розмістити в названому Кодексі, проте в силу різних причин (законодавчі традиції, інертність мислення правозастосувачів), неготовність цивільно-правової науки до їх точного описання тощо) було прийняте в цілому слушне рішення про залишення даних обставин, які, за своєю суттю, є правомірною поведінкою приватних осіб, у законі, що визначає відповідальність за злочини.

Крім того, широко репрезентовані у кримінальному законі норми інших публічних галузей права. До них, зокрема, належать норми конституційного права, що регулюють межі чинності закону в часі й просторі (вони відображені в статтях 4-8 КК України); норми адміністративного права, що регулюють порядок застосування примусових заходів виховного характеру (статті 97, 105 КК України), примусових заходів медичного характеру та примусового лікування (розділ XIV Загальної частини КК України), які не є покаранням і застосовуються до осіб, у діяннях яких через недосягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або через неосудність, немає складу злочину; норми кримінального процесуального права (частина 2 статті 2, пункт 19, 20 та 21 розділу II Прикінцевих та перехідних положень) тощо.

За рахунок цих норм інших галузей права предмет регулювання кримінального закону стає ширшим за об'єкт кримінально-правового регулювання, оскільки ним охоплюються не тільки кримінально-правові суспільні відносини, а й ціла низка інших суспільних відносин, які не є кримінально-правовими.

Усвідомлення відмінності норм кримінального права та кримінально-правових приписів приводить до висновку про те, що структура кримінального права та структура кримінального законодавства не збігаються. У сучасній російській кримінально-правовій літературі вже неодноразово звертається увага на те, що норми кримінального права не мають поділу на норми Загальної та Особливої частин. Про це з різним ступенем деталізації та аргументації пишуть, зокрема,

Л. В. Іногамова-Хегай⁵⁰⁴, В. П. Коняхін⁵⁰⁵, Г. П. Новосьолов⁵⁰⁶, Г. О. Петрова⁵⁰⁷. На наш погляд, з таким підходом необхідно погодитися і розвивати його надалі. Норма кримінального права є цілісним, внутрішньо єдиним правилом поведінки, яке регулює повноваження держави в кримінальному правовідношенні. При цьому в такій нормі описуються ознаки як самого злочину (зокрема, його суб'єкта, суб'єктивної сторони, стадій, співучасті, множинності злочинів тощо), так і кримінальної відповідальності за нього (поняття і мета покарання, зміст окремих видів покарань, правила його призначення і звільнення від нього чи від кримінальної відповідальності, зміст, погашення та зняття судимості за злочин тощо). Цілком зрозуміло, що в більшості злочинів окремі з названих ознак повторюються. І саме тому, щоб уникнути зайвих повторень (у результаті наявності яких закон про кримінальну відповідальність зайняв би декілька томів), зробити зміст закону доступним, а користування ним – зручним, законодавець і вживає таке *правило законодавчої техніки*, як виділення в законі статей Загальної частини (в яких відображаються ті спільні ознаки злочинів та кримінальної відповідальності за них, що повторюються в усіх чи в більшості норм кримінального права) та Особливої частини (в яких відображаються ті складові норм кримінального права, які є в них унікальними, неповторними, такими, що відрізняють одну норму від іншої). Отже, виділяти Загальну та Особливу частини доцільно лише в кримінальному законі, однак аж ніяк не у кримінальному праві. Кримінальне ж право, як сукупність норм кримінального права, структурування на Загальну та Особливу частини не має.

4.11 Кримінальне право і суміжні галузі права

Системний огляд складових кримінального права як галузі права дозволяє говорити про її ідентифікацію як самостійну галузь права. Природньо, при цьому виникає питання щодо її місця серед інших як матеріальних так і процесуальних, регулятивних і охоронних, публічних і приватних галузей права.

Кримінальне право тісно пов'язане із іншими галузями права, існує і реалізується тільки у системі галузей права. Визначення характеру взаємодії кримінального права з іншими галузями права впливає з констатування того, що кримінальне право є надсистемою для інших галузей права і норми його мають застосовуватися тільки у тих випадках, коли усі інші правові регулятори

504 Іногамова-Хегай Л. В. Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений [Текст]: учеб. пособие. – М.: Инфра-М., 2002. – 168 с.

505 Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права [Текст]; предисл. А. В. Наумова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 384 с.

506 Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты [Текст]. – М.: Норма, 2001. – 208 с.

507 Петрова Г. О. Норма и правоотношение: средства уголовно-правового регулирования [Текст]. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородск. гос. ун-та, 1999. – 192 с.

не задіюються або, в окремих випадках, є неефективними.

Як вже було зазначено вище, оскільки Кримінальним кодексом України як зовнішнім виразом кримінально-правових норм регулюються відносини, що закріплені в Конституції України, передусім, слід встановити міжгалузеві зв'язки кримінального права із конституційною галуззю права.

Ознака домінування (вирішальність) впливу норм однієї галузі на зміст норм іншої формує критерій, за яким можна виділити два основних види міжгалузових взаємозв'язків: субординаційні (вертикальні, ієрархічні) і координаційні (горизонтальні). Субординація означає підпорядкованість норм ієрархічно нижчих вищим (конституційне право, міжнародне право). Що стосується відносин координації, то вони складаються за відсутності підпорядкованості правових компонентів і підсистем один одному. Горизонтальні зв'язки наявні при взаємодії норм кримінального й цивільного або адміністративного права.

Юридичний аспект міжгалузових зв'язків кримінального та конституційного права проявляється у тому, що конституційне право як і будь-яке інше право, створюється людьми, воно може мати більший чи менший соціальний потенціал. Тим не менш, у будь-якому випадку просто в силу свого верховенства над іншими законами, конституційне право має властивість також слугувати причиною зміни кримінального законодавства та породжувати кримінально-правові норми, які не відповідають соціальним реаліям.

Тож, виходячи з верховенства Конституції щодо кримінального права, можна стверджувати, що норми кримінального права повинні: по-перше, не суперечити Основному Закону; по-друге, конкретизувати та розвивати його положення; по-третє, слугувати одним із правових засобів охорони державного і суспільного ладу, інтересів, прав і свобод громадян, суспільних інтересів, закріплених Конституцією України. Конституція як основний закон держави визначає засади правової регламентації, що здійснюється окремими галузями права, зокрема і кримінальним правом. У основу цілого ряду кримінально-правових норм, а також принципів кримінального права покладено конституційні положення⁵⁰⁸.

4.11.1 Кримінальне право і матеріальні галузі права

Пріоритет положень міжнародного права над правом внутрідержавним є загальновідомим і дістав свого відображення в чинному КК, де передбачено, що закони України про кримінальну відповідальність мають відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (ч. 5 ст. 3 КК). Слід підкреслити, що пріоритетне значення мають не лише міжнародно-правові акти, а й правоза-

508 Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник/за ред. В.О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 39.

стосовна практика міжнародних судових органів, зокрема Європейського суду з прав людини⁵⁰⁹.

Навроцький В. О. слушно виявив та окреслив такі напрями зв'язку міжнародного права і кримінального права:

1) по суті, жодний міжнародно-правовий договір не може бути застосований безпосередньо щодо окремих злочинів. Адже такі договори майже виключно передбачають лише зобов'язання держав-учасниць встановити кримінальну відповідальність за певні діяння, не містять вказівки на конкретні ознаки складів злочинів і не передбачають видів і розмірів покарання за їх вчинення. Зокрема, на сьогодні єдиним міжнародно-правовим актом у сфері протидії злочинам, який має пряму дію, є Статут Міжнародного кримінального суду, договір про створення якого було підписано Україною, проте досі не ратифіковано. Однак він застосовується не національними юрисдикційними органами, а лише спеціально для цього створеним органом – Міжнародним кримінальним судом. Пряму дію мають інші міжнародні договори, які передбачають не встановлення кримінальної відповідальності, а підстави звільнення від неї, випадки, коли діяння не повинно визнаватися злочинним;

2) підписання та ратифікація Україною відповідного міжнародного договору (зокрема, і визнання чинними для нашої держави договорів, укладених СРСР та УРСР) передбачає приведення у відповідність з ними національного законодавства, в тому числі й кримінального;

3) узгодження національного кримінального законодавства і міжнародно-правових актів (у юридичній літературі це позначається термінами «уніфікація», «гармонізація», «апроксимація» тощо) відбувається шляхом або врахуванням їх положень у ході кодифікації, або внесення змін і доповнень до чинного КК. Адже немислимою є ситуація, коли б змінювався міжнародний договір задля забезпечення його відповідності законодавству окремої держави-учасниці;

4) якщо Україна вважає неприйнятними для себе вимоги міжнародного договору (відповідно, не бажає для забезпечення відповідності з ним змінювати своє законодавство), то вона або відмовляється підписувати такий договір, або ратифікує його із застереженнями⁵¹⁰.

На сьогодні існує кілька десятків міжнародних договорів у сфері боротьби зі злочинністю. Значною мірою вони враховані в Україні – на підставі міжнародних угод у нас передбачена відповідальність за піратство, ненадання допомоги на морі та ще за багато злочинів.

Водночас, проблема врахування в Україні положень аналізованих міжнародних договорів у правозастосовній діяльності та відповідного вдосконалення

509 Брич Л. П. Питання кримінального права у рішеннях Європейського Суду з прав людини // Практика Європейського Суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження. – Львів: Малий вид. центр юрид. ф-ту Львів, нац. ун-ту ім. Івана Франка. – 2009. – Вип. 2. – С. 51-71.

510 Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник/за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 40-42.

КК залишається гострою. Насамперед, це стосується єдиного міжнародного договору прямої дії, яким є статут Міжнародного кримінального суду, що досі не ратифікований нашою державою, зокрема, через невирішення питань про зміни до галузевого законодавства України⁵¹¹.

Горизонтальні зв'язки кримінального права з більшістю галузей права пов'язані, насамперед, змістовною стороною, а саме: обумовлені суспільно небезпечною поведінкою людей та інших утворень (враховуючи останні зміни до Кримінального кодексу, яким введено заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб); ті, що визначені необхідністю кримінально-правової охорони суспільних відносин, що складають предмет регулювання інших галузей права.

Стосовно зв'язку кримінального права та адміністративного, слід зауважити, що саме єдність суспільно небезпечної поведінки, яка може проявлятися як у скоєнні злочинів, так і у вчиненні проступків, формує такий зв'язок. Так, негативні соціальні відхилення можуть проявлятися у: аморальних проступках, власне проступках та злочинах. Оскільки різновиди суспільно-небезпечної поведінки характеризуються єдиною спрямованістю на порушення охоронюваних правом суспільних відносин, цим галузям властиві охоронні функції. Отже, мова йде про зв'язок кримінального права з адміністративним правом, трудовим та цивільним.

Зокрема не зважаючи на взаємопроникнення та доповнення одне одним, кримінальне право та адміністративне право є окремими галузями (підсистемами) права, що мають власні самостійні завдання.

У багатьох випадках адміністративне право не тільки захищає суспільні відносини, а й може виступати у ролі їх регулятора. Так, чинне законодавство застосовує норми адміністративного права для забезпечення належної урегульованості податкових, земельних, трудових та інших відносин. Ними, наприклад, визначаються: порядок стягнення податків і зборів, державний контроль за дотриманням податкового законодавства; основні організаційні засади підприємницької діяльності; порядок виникнення і припинення державно-службових відносин; численні аспекти компетенції різних наглядових органів, що діють у межах предмета інших галузей права (природоохоронні інспекції) тощо. Рівень суспільної небезпеки формує ту межу, де закінчується норма, передбачена адміністративним правом та з'являється кримінальна. Отже, межі норм кримінального і адміністративного права визначаються характером і спрямованістю відповідних заборон.

На відміну від адміністративного права, цивільне право є зразковою приватноправовою регулятивною матеріальною галуззю права, тобто галуззю, яка регулює суспільні відносини на підставі юридичної рівності сторін, вільного волевиявлення, свободи договору, ініціативності, диспозитивності тощо. Регулятивність цієї галузі проявляється в тому, що лівова частка цивільно-правових

511 Там само. – С. 42.

відносин виникає внаслідок «нормальних» позитивних дій осіб, і тільки відносини, які виникають внаслідок правопорушення як юридичного факту (делікту, укладення правочину внаслідок обману, насильства, загрози насильства тощо) є охоронними відносинами у цивільному праві. Цивільним правом передбачена гнучка система засобів, що забезпечують цивільні права, яка дістала свого відображення у статтях 12, 13 та главі 3 Цивільного кодексу України (захист цивільних прав та інтересів).

Відносини у сфері майнових правопорушень (злочинів) та деліктів найбільш часто виступають тим зв'язком, що пов'язує зазначені галузі. Особисті немайнові та майнові відносини, які становлять предмет цивільного права, і порушення яких відбувається при скоєнні майнових злочинів та (або) деліктів, (наприклад, злочинів на транспорті), набагато більшою мірою потребують кримінально-правової охорони, чим відносини іншої галузі. Водночас, не можна не враховувати тип зв'язку між цивільним та кримінальним правом, а саме зв'язок між приватною та публічною галуззю, а тому можна стверджувати, що цивільному праву належить певний пріоритет перед кримінальним правом саме у контексті вибору особою, чиї права порушені, способу захисту свого порушеного права чи інтересу: цивільний або кримінальний.

4.11.2 Кримінальне право і процесуальні галузі

Крім матеріальних галузей права кримінальне право органічно взаємодіє також із процесуальними галузями. Міжгалузеві зв'язки між кримінальним правом і кримінальним процесом, також кримінально-виконавчим правом (під яким ми також розуміємо процесуальну галузь права, якою встановлюється сукупність процесуальних процедур щодо визначення кримінально-правових наслідків у вигляді покладення покарання на особу) відносять також до числа вертикальних.

Як вже було зазначено вище, матеріальна галузь права регламентує зміст відповідних суспільних відносин та визначає, які саме відносини мають охоронятися чи регулюватися.

Процесуальне право визначає процедуру, в якій мають застосовуватися норми матеріального права, склад, повноваження та порядок діяльності компетентних державних органів, тобто визначає, як, у якій формі застосовуються норми матеріального права. Формою, в якій застосовуються норми кримінального (матеріального права) є кримінальний процес (чи, як ще його називають, кримінально-процесуальне право, кримінально-процесуальна процедура, кримінальне судочинство)⁵¹².

512 Там само. – С. 43

Саме з кримінальним процесуальним правом найбільш тісно взаємодіє кримінальне, адже обидві ці галузі служать боротьбі зі злочинністю, маючи загальну кінцеву мету: позитивно врегулювати дії держави по відношенню до осіб, що скоїли злочин. Саме кримінальне процесуальне право забезпечує застосування норм кримінального права, їх реалізацію. Наприклад, кримінальне процесуальне право встановлює певні юридичні форми, в яких вирішується питання про кримінальну відповідальність або про звільнення від неї.

Зв'язок кримінального права з кримінальним процесуальним правом вбачається і у тому, що склади злочинів, які встановлені КК, визначають, що необхідно доказувати у кримінальному провадженні. Але предмет доказування, а саме обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, встановлення яких є необхідним для визнання вчинення злочину конкретною особою доведеним, визначається у КПК⁵¹³.

Специфіка кримінального процесу, порівняно з іншими видами процесів (адміністративним, цивільним, господарським, конституційним), визначається, головним чином, матеріально-правовими нормами, для реалізації яких він існує. Суворість правових наслідків вчинення злочину, публічний характер кримінального права та інші фактори обумовлюють необхідність встановлення та дотримання такої кримінально-процесуальної процедури, яка забезпечує притягнення до відповідальності лише винного і надає гарантії від необґрунтованого звинувачення. Окрім того, у кримінальному процесі чітко регламентовані права та обов'язки учасників, які зазвичай вправі робити лише те, що прямо передбачене процесуальним законом, обмежена диспозитивність – вирішення відповідних питань на розсуд потерпілого, обвинуваченого⁵¹⁴.

Для наочності варто проілюструвати взаємозв'язок матеріального кримінального права і кримінального процесу, виокремлений професором Навроцьким В. О., який полягає в такому:

- 1) норми матеріального кримінального права можуть бути реалізовані лише у формі кримінального процесу, а не інших процедур;
- 2) кримінально-процесуальна форма стосується справ як про злочини, так і про інші діяння, передбачені КК, які не тягнуть кримінальної відповідальності (супільно небезпечні посягання малолітніх чи неосудних, малозначні посягання);
- 3) реалізація окремих прав, передбачених кримінальних законом, можлива і без процесуальної форми. Наприклад, право на необхідну оборону реалізується, звісно, без складання процесуальних документів, санкціонування тощо. Однак подальша констатація того, що шкода (за заподіяння якої формально встановлена кримінальна відповідальність) заподіяна правомірно, можлива лише у процесуальній формі – в межах розгляду відповідної кримінальної справи;

513 Кримінальний процес: підручник/Ю. М. Прошевий, В. Я. Тацій, В. П. Пшонка та К82 ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки. – Х.: Право, 2013. – С. 31.

514 Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник/за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 44.

4) кримінальний процес спрямований виключно на вирішення питань, які постають у зв'язку з необхідністю забезпечення виконання норм матеріального кримінального права. Жодного самостійного значення кримінально-процесуальна процедура не має, без матеріального права процес був би безпредметним. Так, жодна кримінальна справа не може бути порушена без вказівки на кримінально-правову кваліфікацію – статтю КК, яка передбачає вчинене діяння;

5) зміни кримінально-правових норм, як правило, тягнуть зміни і в процесі. Наприклад, доповнення КК новими статтями Особливої частини неодмінно пов'язане зі змінами у статтях Кримінально-процесуального кодексу України, які визначають орган, що здійснює досудове слідство (підслідність). Зміни ж процесуального законодавства зазвичай не ведуть до зміни положень матеріального кримінального права. Наприклад, так звана судова реформа, проведена влітку 2010 р., полягала у масштабних змінах у процесі, майже не зачепила статей КК (окрім ст. 382);

6) диференціація кримінальної відповідальності здійснюється з урахуванням процедури, в якій будуть застосовуватися кримінально-правові норми. Так, ідея введення нової категорії кримінальних правопорушень – кримінальних проступків чи не головним аргументом має спрощення процедури їх вирішення і «розвантаження» таким чином органів досудового слідства і судів від малозначних справ. Отже, процесуальне право здійснює зворотний вплив на матеріальне кримінальне право;

7) криміналізація діянь (встановлення кримінальної відповідальності за діяння, які раніше не визнавалися злочинами) здійснюється з урахуванням процесуальних можливостей їх розслідування та судового розгляду. Тому, в нормах матеріального права не встановлюється кримінальна відповідальність за посягання, які не можна процесуально довести. Це теж є свідченням впливу процесуального права на право матеріальне⁵¹⁵.

Також призначенням кримінального процесуального права є забезпечення правильного застосування норм кримінального права. Кримінальне провадження може мати місце лише тоді, коли було вчинено або готувався вчинок, заборонений кримінальним правом. Там, де немає кримінального правопорушення, кримінальне провадження не ведеться. У свою чергу, кримінальне право захищає кримінальні процесуальні відносини від злочинних посягань (розд. XVIII «Злочини проти правосуддя» КК)⁵¹⁶.

Таким чином, аналізуючи критерії та напрями взаємодії і взаємозв'язку між кримінальним та кримінально-процесуальним правом, можна констатувати, що між ними існують залежності «генетичного порядку» і що кримінально-процесуальне право є галуззю права, яка прямо залежить від матеріального кримінального права та багато у чому є лише формою «внутрішнього життя кримінального

515 Там само. – С. 44-45.

516 Кримінальний процес: підручник/Ю. М. Прошевий, В. Я. Тацій, В. П. Пшонка та К82 ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки. – Х.: Право, 2013. – С. 32

права». Разом з тим, можна також говорити про наявність і деяких горизонтальних зв'язків між кримінальним та кримінальним процесуальним правом, оскільки кримінальне процесуальне право покликане забезпечити захист особи від необґрунтованого обвинувачення та засудження, а в разі настання таких випадків – забезпечити її реабілітацію. Правильне застосування норм кримінального процесуального права саме по собі сприяє запобіганню злочинності⁵¹⁷.

Окремі висновки

Таким чином, є підстави стверджувати, що кримінально-виконавче право є тією галуззю права, яка, так би мовити, «наступною крокує» за кримінальним процесуальним правом і охоплює собою не менш об'ємний етап реалізації кримінального права, а отже, природним чином тісно пов'язане із Кримінальним кодексом.

Зв'язок кримінального права та кримінально-виконавчого права у цілому можна також охарактеризувати як односторонній вертикальний зв'язок реалізації кримінального права у кримінальному процесуальному та кримінально-виконавчому праві⁵¹⁸.

Таким чином, взаємозв'язок норм кримінального та кримінально-виконавчого права такий:

1) кримінальне право встановлює мету покарання, а також підстави, межі, порядок його призначення. Кримінально-виконавче право регламентує порядок і умови відбування покарання, і тому його Положення ґрунтуються на нормах кримінального права і не можуть йому суперечити. Так, у нормах кримінально-виконавчого права та у ході їх застосування не може посилюватися чи пом'якшуватися покарання порівняно з тим, як воно призначено на підставі КК;

2) кримінальне право регламентує вирішення відповідних питань аж до вироку суду і у відповідній частині адресоване суду. Кримінально-виконавче право вступає в дію після набрання вироком законної сили, і його положення стосуються, насамперед, засудженого і органу, який забезпечує виконання покарання;

3) вирішення окремих питань реалізації покарання законодавець з кримінального закону «перекладає» на кримінально-виконавче право. Наприклад, донедавна, вид колонії, в якій відбувалося покарання засуджених до позбавлення волі на певний строк, визначався судом у вироді. Нині це покладено на органи кримінально-виконавчої системи;

4) кримінальне, а не кримінально-виконавче право регламентує основоположні питання, що стосуються прав і обов'язків особи, яка відбуває покарання. Це, зокрема, підстави для звільнення від відбування покарання, відповідальність за найбільш небезпечні порушення порядку відбування покарання (ухилення від відбування ряду покарань, дезорганізація роботи установ з відбування по-

517 Там само. – С. 32.

518 Мальцев В. В. Понятие и место уголовного права в системе отраслей права. // Государство и право. – 2000. – № 5. – С. 55.

карання тощо), правові наслідки покарання (судимість)⁵¹⁹.

Отже, можна дійти висновку, що кримінальне право відіграє визначальну роль щодо кримінально-виконавчого права.

Таким чином, підсумовуючи, зазначимо, що кримінальне право як галузь права має зовнішні стійкі міжгалузеві зв'язки як з публічними галузями права (міжнародне адміністративне, кримінальне процесуальне, кримінально-виконавче право тощо) так і з приватними галузями (цивільне, сімейне, трудове тощо).

Some conclusions

Thus, there are grounds to state that criminal enforcement law is that branch of law which so-to-say «follows» criminal and procedural law and includes an equal phase of implementation of criminal law, and therefore is naturally closely related to the Criminal Code.

The relationship between criminal and penal law in general can also be described as a one-way vertical interrelation of implementation of criminal law in criminal procedure and criminal enforcement law⁵²⁰.

Thus, the relationship of norms of criminal and criminal enforcement law is as follows:

1) criminal law sets forth the objective of punishment and grounds, limits, and the procedure of its assignment. Criminal enforcement law regulates the procedure and conditions of serving the sentence, and therefore its provisions are based on norms of criminal law and may not contradict it. For instance, in the norms of criminal enforcement law and in the course of their application, punishment may not be worsened or softened if compared to the way it was intended under the Criminal Code;

2) criminal law regulates resolving the issues until the judgment and in the relevant part is addressed to the court. Criminal enforcement law comes into effect after the sentence comes into force, and its provisions concern primarily the convicted and the body that ensures implementation of the sentence;

3) resolution of specific issues of implementation of punishment is «shifted» by the legislator of criminal law onto criminal enforcement law. For example, until recently, it was the court that in its judgment determined the type of the colony, for the convicted to serve a sentence. Now it is entrusted to the bodies of the criminal enforcement system;

4) criminal, and not criminal enforcement law regulates the fundamental issues related to the rights and obligations of an individual serving a sentence. In particular, it includes the grounds for exemption from punishment, liability for the most dangerous breach of the order of serving the sentence (evasion of serving a number of penalties, disruption of institutions where sentences are served, etc.), legal consequences of punishment (criminal record)⁵²¹.

519 Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник/за ред. В.О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 45-46.

520 V.V. Maltsev. The concept and place of criminal law in the system of branches of law. // State and law. – 2000. – № 5. – P. 55.

521 Ukrainian criminal law. The general part: textbook/ed. By V.O. Navrotskyi. – K: Yurinkom Inter,

Thus, one may conclude that the criminal law plays a decisive role in regard to the criminal enforcement law.

Therefore, in conclusion, it should be noted that the criminal law as a branch of law has external sustainable inter-branch relations both with the public branches of law (international, administrative, criminal procedure, criminal enforcement law, etc.) and private ones (civil, family, labour, etc.).

Література до розділу

1. Альференко А.В. Метод регулювання в уголовном праве [Текст]: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08./Анна Владимировна Альференко. – Екатеринбург: Уральская гос. юрид. академия, 2013. – 29 с.
2. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть [Текст]/М.И. Бажанов. – Днепропетровск: Пороги, 1992.
3. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст]/Ю.В. Баулін. – К.: Атіка, 2004.
4. Баулін Ю.В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст]/Ю.В. Баулін // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13-14 груд. 2002 р./упоряд. М.І. Панов, Ю.М. Прошевий. – Х.: Право, 2003.
5. Беляев В.Г. Применение уголовного закона. – Волгоград, 1998.
6. Бойко А.И. Система и структура уголовного права: В 3-х т. Том III: Структура уголовного права и его идентификация в национальной юриспруденции. – Ростов н/Д: Изд-во СКАГС, 2008.
7. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность: Очерк теории [Текст]/С.Н. Братусь. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 101-102.
8. Брич Л.П. Питання кримінального права у рішеннях Європейського Суду з прав людини/Л.П. Брич // Практика Європейського Суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження. – Львів: Малий вид. центр юрид. ф-ту Львів, нац. ун-ту ім. Івана Франка. – 2009. – Вип. 2. – С. 51-71.
9. Василькова Л. З історії становлення терміна «кримінальний» [Текст]/Л. Василькова // Підприємництво, госп-во і право. – 2001. – № 12. – С. 76.
10. Гегель Г.В. Ф. Философия права [Текст]/Г.В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 534 с.
11. Голик Ю.В. Метод уголовного права [Текст]/Ю.В. Голик // Журнал рос. права. – 2000. – № 1. – С. 75.
12. Грищук В.К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права: навч. Посіб./В.К. Грищук. – Л.: Львівський держ. Ун-т внутрішніх справ, 2009.
13. Гущина Н.А. Поощрительные нормы российского права [Текст]/Н.А. Гущина. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003.
14. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст]: в 4 т. – В.И. Даль. Т. 1: А-З. – М.: АО Изд. гр. «Прогресс», «Универс», 1994. – СПб. 1085;
15. Дорош Л.В. Теоретико-прикладні проблеми якості кримінального законодавства України/Л.В. Дорош// Питання боротьби зі злочинністю. – 2009. – Вип. 18. – С. 32.

16. Загородников Н.И. Социальное обновление советского общества и проблемы уголовного права [Текст]/Н.И. Загородников, А.Б. Сахаров // Методологические проблемы уголовно-правового регулирования. – М., 1991.
17. Загальна теорія держави і права [Текст]: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл./М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2002.
18. Иногамова-Хегай Л.В. Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений [Текст]: учеб. пособие. – М.: Инфра-М., 2002. – 168 с.
19. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебникъ общаго уголовного права сподробнымъ изложеніемъ началъ русскаго уголовного законодательства [Текст]. – К.: Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф.А. Иогансона, 1891. – 850 с.
20. Кистяковский Б.А. Философия и социология права [Текст]. – СПб.: РХГИ, 1998. – 800 с.
21. Ковалёв М.И. Советское уголовное право [Текст]: курс лекций. – Вып. 1: Введение в уголовное право. – Свердловск, 1971.
22. Ковальский В.С. Охоронна функція права: монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2010.
23. Козаченко И.Я. Содержание и структура предмета уголовно-правового регулирования [Текст] // Право и демократия: межвед. сб. науч. тр. – Минск: Университетское, 1989. – Вып. 2. – С. 118.
24. Козаченко И.Я. Уголовное право как основной инструмент уголовно-правового регулирования // Уголовное право. Общая часть/под. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамовой. – М., 1997.
25. Колос М.І. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. – К.: Атіка, 2007.
26. Конституція України: Науково-практичний коментар [Текст]/В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін.; редкол.: В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. – Х.: Право; К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003.
27. Коняхин В.П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права [Текст]; предисл. А.В. Наумова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 384 с.
28. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна [Текст]: курс лекцій. – К.: Атіка, 2001. – С. 19-20.
29. Коржанський М.Й. Кримінальне право України. Частина Загальна: курс лекцій для студ вищ. навч. закладів. – К., 1996.
30. Коржанський М.Й. Нариси уголовного права [Текст]. – К.: ТОВ «Генеза», 1999.

31. Коржанський М.Й. Проблеми кримінального права [Текст]. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС України, 2003. – С. 51-54.
32. Кропачев Н.М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст]/Н.М. Кропачев. – СПб.: С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. – С. 29-41.
33. Коханюк Т.С. Системний підхід у кримінальному праві та системність Кримінального кодексу України/Т.С. Коханюк // Науковий вісник Львівського держ. Ун-ту внутрсправ. – 2009. – № 2.
34. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти/за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
35. Кримінальне право України: Загальна частина [Текст]: підручник/Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010.
36. Кримінальний процес: підручник/Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, В.П. Пшонка та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки. – Х.: Право, 2013. – 823 с.
37. Кропачев Н.М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст]/Н.М. Кропачев. – СПб: С.-Петербург. гос. ун-т, 1999.
38. Кудрявцев В.Н. Две книги об уголовном законе [Текст]: (рецензия). // В.Н. Кудрявцев // Сов. государство и право. – 1969. – № 10.
39. Курс российского уголовного права. Общая часть [Текст]/С.В. Бородин, С.Г. Келина, Г.Л. Кригер и др.; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М.: Спарк, 2001.
40. Лазарев В.В. Определение сферы правового регулирования [Текст]/В.В. Лазарев // Изв. вузов. Правоведение. – 1980. – № 5.
41. Мальцев В.В. Понятие и место уголовного права в системе отраслей права/В.В. Мальцев // Государство и право. – 2000. – № 5.
42. Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: Формування та реалізація [Текст]/А.А. Митрофанов. – Одеса: Одес. юрид. ін-т УВС, 2004. – С. 53-54.
43. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник/П.. Матишевський. – К.: Юрінкома Інтер, 2000.
44. Наден О.В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст]/О.В. Наден. – Х.: Право, 2003. – С. 82-84.
45. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст]: курс лекций/А.В. Наумов. – М.: БЕК, 1996.
46. Нерсисянц В.С. Право: многообразие определений и единство понятия [Текст] В.С. Нерсисянц // Сов. государство и право. – 1983. – № 10. – С. 29-30;

-
47. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты [Текст]/Г.П. Новоселов. – М.: Норма, 2001. – 208 с.
 48. Общая теория права и государства [Текст]/под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 1994.
 49. Общая теория государства и права. Академический курс [Текст]: в 2 т. Т. 2./отв. ред. М.Н. Марченко. – М., 2000.
 50. Пинаев А.А. Уголовное право Украины. Общая часть/А.А. Пинаев. – Х.: Харьков юридический, 2005.
 51. Пісна Н. Функції практики застосування закону про кримінальну відповідальність (кримінального закону) / Н. Пісна // Науковий вісник Львівського нац. ун-ту імені Івана Франка. – Серія юридична. – 2010. – Вип.51
 52. Петрова Г.О. Норма и правоотношение – средства уголовно-правового регулирования [Текст]/Г.О. Петрова. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 1999.
 53. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України [Текст]/С.О. Погрібний. – К.: Прав. єдність, 2009. – С. 22-23.
 54. Полный курс уголовного права [Текст]: в 5 т. Т. 1: Преступление и наказание/Ю.В. Голик, А.С. Горелик, А.И. Долгова и др.; под ред. А.И. Коробеева. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2008. – С. 22-23.
 55. Пономаренко Ю.А. Актуальні питання дії кримінального закону в часі у зв'язку зі скасуванням смертної кари [Текст]/Ю.А. Пономаренко // Правова держава. – 2001. – № 3. – С. 133-137.
 56. Проблемы общей теории государства и права [Текст]: учеб. для вузов/Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева и др.; под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М.: Норма-Инфра-М, 1999. – С. 378-379.
 57. Про внесення зміни до Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст]: Закон України від 3 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 10. – Ст. 38;
 58. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України [Текст]: Закон України від 22 лют. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 17. – Ст. 123.
 59. Про внесення зміни до статті 7 Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст]: Закон України від 24 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 14. – Ст. 62.
 60. Про чинність Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст]: Постанова Верхов. Ради України від 3 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 8. – Ст. 30.
 61. Прохоров В.С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность [Текст]/В.С. Прохоров, Н.М. Кропачев, А.Н. Тарбагаев. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – С. 37.
-

62. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
63. Рішення Конституц. Суду України від 14 груд. 2000 р. // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 51. – Ст. 2226.
64. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 р. [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 2. – С. 29-34.
65. Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 1901 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 4. – Ст. 126.
66. Сидоренко Э.Л. Диспозитивный режим уголовно-правового регулирования: монография [Текст]. – М.: Юрлитинформ, 2013.
67. Сібільов М.М. Роль Конституції України у формуванні системи права та кодифікації законодавства [Текст]. – М.: Право і закон, 2001.
68. Скакун О.Ф. Теория права и государства [Текст]/О.Ф. Скакун, Н.К. Подберезский. – Харьков: [б. и.], 1997.
69. Словарь русского языка [Текст]: в четырех томах/редкол.: М.П. Алексеев и др. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957.
70. Спиридонов Л.И. Теория государства и права [Текст]/Л.И. Спиридонов. – М.: ПРОСПЕКТ, 1999.
71. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая [Текст]: в 2 т./Н.С. Таганцев. – Т. 1. – М.: Наука, 1994.
72. Тлумачний словник української мови [Текст]/уклад.: Т.В. Ковальова, Л.П. Коврига. – Х.: Синтекс, 2002.
73. Туляков В.А. Предмет уголовно-правового регулирования: к постановке проблемы. В.А. Туляков // Наукові праці Одеської нац. юрид. академії – 2007. – Т. VI.
74. Уголовное право. Общая часть [Текст]: учебник/под ред. М.П. Журавлёва и А.И. Рарога. – М., 1996.
75. Уголовное право. Общая часть [Текст]: учебник/Н.И. Ветров, Р.Л. Габрахманов, В.И. Динека и др.; под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый юрист: КноРус, 1997.

-
76. Уголовное право Украины. Общая часть [Текст]: учебник/М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др.; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. – Киев: Юринком Интер, 2003.
 77. Уголовное право России Общая часть: учеб. для вузов: в 2 т./отв. Ред. и рук. авт. коллектива: проф. А. Н. Игнатов, проф. Ю. А. Красиков. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. – Т. 1.
 78. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник/за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 711 с.
 79. Ушаков А. А. К вопросу о системе советского права (из монографии «Юридическая техника», подготовленной автором к печати) // Ученые записки Пермского госуниверситета, Том XIV. Книга 4. Часть 1 (юридические науки). – Пермь: ПГУ, 1959.
 80. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы общей теории социалистической правовой настройки [Текст]. Т. 1/Ф. Н. Фаткуллин. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980.
 81. Филимонов, В. Д. Норма уголовного права [Текст]/В. Д. Филимонов. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004.
 82. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл./П. Л. Фріс. – К.: Атіка, 2004.
 83. Хавронюк Микола. Дещо про сутність кримінального права (інакший погляд) // Юридичний Вісник України. – 2013. – № 12 (925). – С. 4.
 84. Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций: монографія/под. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков: Право, 2011.
 85. Черепяхин Б. Б. К вопросу о публичном и частном праве [Текст]. – Иркутск, 1925. – С. 21-22.
 86. Шевченко Я. М. Принципові засади розвитку цивільних правовідносин у сучасній Україні та проект нового Цивільного кодексу [Текст]/Я. М. Шевченко // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2001. – № 1.
 87. Энциклопедия уголовного права [Текст]. Т.1: Понятие уголовного права/Н. А. Лопашенко, Г. Ю. Лесников, Ю. Е. Пудовочкин и др.; отв. ред. В. Б. Малинин. – СПб.: Изд-во проф. Малинина, 2005.
 88. Яворська О. Цивільні відносини: нові підходи у правовому регулюванні [Текст] / О. Яворська // Підприємництво, госп-во і право. – 2002. – № 3.
 89. Kelsen H. La garantie juridictionnelle de la Constitution [Text]/H. Kelsen // Revue de la droit public et de la science politique en France. – P., 1928. – № 2. – P. 198. (Цит. за: Маклаков В. В. Конституционный контроль в странах – членах Европейского Союза [Текст]/В. В. Маклаков. – М.: ИНИОН РАН, 1995. – С. 15).
-

Розділ V

КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

5.1 Кримінальний закон – основа кримінального законодавства України

Норми кримінального права знаходять своє зовнішнє формалізоване закріплення у правових актах, які прийнято іменувати джерелами кримінального права. Вся сукупність таких джерел часто називається кримінальним законодавством України або законодавством України про кримінальну відповідальність⁵²². Разом з тим, відповідно до частини 1 статті 3 КК України, «Законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права». Далі КК України вже не оперує терміном «законодавство», натомість використовуючи у статтях 3, 4, 5, 6, 7, 8 та інших термін «закон про кримінальну відповідальність». Цілком ймовірно, що законодавець у цих випадках не розмежовує поняття «кримінальний закон» і «кримінальне законодавство», вживаючи їх як тотожні. Однак чи є виправданим таке ототожнення?

У правознавчій літературі склалося три підходи щодо розмежування понять «закон» і «законодавство». Одні вчені не бачать сутнісної відмінності між ними. Зокрема, на їх тотожності у контексті актів вищих законодавчої влади наголошує П. Б. Євграфов, який вважає, що різниця між ними носить лише термінологічний характер і виражає більшою мірою їх кількісні параметри⁵²³. Точно так же вважають і С. С. Алексєєв, для якого «законодавство – це вся сукупність законів, чинних в країні»⁵²⁴, та Ю. О. Бойко, для якого «тотожність і відповідність цих понять одне одному не викликає сумнівів»⁵²⁵. Інші, наприклад С. В. Полєніна, навпаки розглядають «законодавство» як більш широкую категорію відносно категорії «закон» і розуміють під ним сукупність пов'язаних ієрархією та підпорядкованістю не лише законів, а й інших нормативних актів, які взаємодіють між собою і регулюють суспільні відносини⁵²⁶. Треті – намагаються поєднати два попередні підходи. Так, Ю. О. Тихомиров розглядає «законодавство» у двох

522 Питання про точність термінів «кримінальний закон» і «закон про кримінальну відповідальність» буде розглянуте нижче.

523 Див.: Євграфов П. Б. Нормативные акты СССР и их роль в укреплении социалистической законности. – К.: УМК ВО, 1989. – С. 10.

524 Алексєєв С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного анализа. – М.: Статут, 1999. – С. 84.

525 Бойко Ю. О. Деякі питання щодо уточнення понять «закон» і «законодавство» в контексті Конституції України // Проблеми законності: Респ. міжвідомч. наук. зб./Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 46. – С. 12-13.

526 Див.: Полєніна С. В. Теоретические проблемы советского законодательства. – М.: Наука, 1979. – С. 27.

аспектах: по-перше він виділяє *законодавство як таке*, розуміючи під ним сукупність виключно законів, і *чинне законодавство*, до якого відносить сукупність не лише законів, а й інших нормативно-правових актів⁵²⁷. При цьому він слушно наголошує на неприпустимості «розмивати» різницю між законами та підзаконними актами⁵²⁸.

Раніше в юридичній літературі при встановленні співвідношення закону і законодавства інколи зустрічалися спроби розширеного тлумачення поняття «закон»: розширення його змісту за рахунок віднесення до законів правових актів, які такими не є. Висловлювалася, наприклад, думка, що поняття юридичного закону не однозначне, що його слід розуміти у «вузькому» та «широкому» значенні. Мовляв, закон у вузькому значенні – це власне закон, а в широкому значенні – це, окрім того, ще й інші правові акти – постанови уряду, накази, інструкції тощо⁵²⁹. Очевидно, що така позиція явно суперечить чинній Конституції України, яка чітко розмежовує закон та підзаконні правові акти, а тому однозначно не може бути сприйнятою.

Питання про розмежування понять «закон» і «законодавство» торкнувся в одному з рішень і Конституційний Суд України⁵³⁰. Він, зокрема, відзначив, що «термін «законодавство» досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права... У законах, залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони; в інших, передусім кодифікованих, в поняття «законодавство» включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках – також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади ... Частиною національного законодавства є також, відповідно до статті 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

Таким чином, Конституційний Суд України сформулював правову позицію, відповідно до якої поняття «законодавство» є збірним, тобто охоплює собою певну *сукупність нормативно-правових актів*: або тільки законів, або законів та інших правових актів одночасно. Навряд чи її можна застосовувати щодо одного єдиного нормативно-правового акта, яким у сфері кримінального права, відповідно до частин 1, 2 і 3 статті 3 КК України, має бути виключно названий Кодекс.

527 Див.: Тихомиров Ю. А. Теория закона. – М.: Наука, 1982. – С. 34.

528 Там само. – С. 35.

529 Див., наприклад: Кириченко М. Г. Советское законодательство и его роль в коммунистическом строительстве // Советское государство и право. – 1974. – № 10. – С. 128.

530 Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») // Офіційний вісник України. – 1998. – № 32. – Ст. 1209.

Однак, ця правова позиція Конституційного Суду України в самому ж КК України, на жаль, і не знайшла послідовного втілення. Та ж стаття 3 КК України має назву «Законодавство України про кримінальну відповідальність» і в її частині першій говориться, що «законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України». Таким чином, у цій статті КК України фактично ототожнюється ціле (законодавство) і частина (закон), хоча, як уже зазначалося вище, це є неприпустимим ні з точки зору філософського вчення про ціле і частину, ні з позицій формальної логіки. Фактично в КК України закладена логічна суперечність: з одного боку визначається, що він є єдиним кримінальним законом, з іншого – допускається існування кримінального законодавства як сукупності кримінальних законів.

У зв'язку з цим здаються не позбавленими рації міркування З. В. Ромовської про те, що «якщо у сфері регулювання цивільних відносин поряд з Цивільним кодексом діють інші кодекси і закони і навіть підзаконні акти, то у сфері визначення злочинів та покарань КК має займати монопольне становище, бути одним-єдиним. Тому, – продовжує З. В. Ромовська, – ми вважаємо, що для вживання терміна «кримінальне законодавство» немає жодних підстав»⁵³¹. Таке судження, безумовно, заслуговує на увагу з позицій дотримання так званої «наукової чистоти» і, можливо, *de lege ferenda*. Проте в реальній дійсності кримінальне законодавство України, попри категоричні вимоги ч. 1 ст. 3 КК України, фактично складається не з одного закону. Для того ж, щоб окреслити коло законів, які складають кримінальне законодавство, слід, перш за все, визначитися які закони є кримінальними.

Дійсно, визначення понять у правових дослідженнях має відправне значення, і подальші міркування про кримінальне законодавство можуть бути позбавлені будь-якої рації, коли відправне поняття – поняття кримінального закону – залишиться недостатньо зрозумілим. Справедливо підкреслюється, що поняття є не лише певним концентратом знань, підсумком пізнання на певному етапі, а й засобом для подальшого пізнання⁵³².

Питання про поняття і ознаки закону⁵³³, його місце і роль у правовій системі, його чинність, застосування, тлумачення тощо завжди були предметом дослідження не лише юристів, а й філософів, політологів, соціологів, інших вчених. «За багато століть вивчення закону, – зазначає М. М. Марченко, – накопичена

531 Ромовська З. В. Проект Кримінального кодексу України очима цивіліста // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 6. – С. 55.

532 Див.: Войшвилло Е. К. Понятие. – М.: Изд-во Московск. ун-та, 1967. – С. 131.

533 «Поняття «закон» – відзначає І. О. Ісаєв – надто багатоаспектне, щоб віднести його до якої-небудь окремої сфери людського світопізнання. Цим поняттям оперують теологи, філософи, природознавці і, звичайно, правознавці. Нормативність, закладена у ньому, настільки універсальна, що може бути викладена при побудові майже будь-якої наукової парадигми» (Ісаєв І. А. Метафізика Власти и Закона: У истоков политико-правового сознания. – М.: Юрист, 1998. – С. 158). В межах цієї роботи досліджуються, звичайно, проблеми поняття саме юридичного закону.

величезна сума знань про нього, вироблене певне уявлення про це явище, склався досить визначений стереотип. Але разом з тим залишилося велике поле діяльності для сучасних і майбутніх дослідників, залишилися велика кількість до кінця не відомих його сторін»⁵³⁴.

Такий стан наукових знань про закон пояснюється, очевидно, як складністю та багатоаспектністю самого предмета дослідження, так і плюралізмом світоглядних засад, з яких виходили його дослідники. Саме тому надбанням юридичної науки стала відносно велика кількість теорій закону, викладу та критиці яких присвячена досить обширна література⁵³⁵. Головним чином, з огляду на це, а також на тематичну спрямованість цієї роботи, у ній не здається за можливе детально зупинитися на аналізі цих теорій. Не ставлячи перед собою такої задачі, звернемося до аналізу підходів до характеристики поняття закону, що їх сформульовано у сучасній літературі із загальної теорії права, конституційного та кримінального права.

Звертають на себе увагу спроби сучасних дослідників поняття закону синтезувати вироблене радянською правовою наукою матеріально-формальне його розуміння з положеннями класичних ліберально-демократичних теорій розподілу влади та народного суверенітету. Разом з тим, не можна не звернути уваги і на те, що часто такий синтез призводить до появи визначень закону, різних не лише за формою вираження, але й за вкладеним до них змістом. Так, І. В. Процюк визначає закон як «нормативно-правовий акт, прийнятий в особливому порядку вищим представницьким органом державної влади або шляхом безпосереднього народного голосування (референдуму), що найбільш повно виражає волю народу, встановлює відправні засади правового регулювання, характеризується вищою юридичною силою і стабільністю в системі нормативно-правових актів»⁵³⁶. Схоже, однак більш лаконічне визначення, дає А. В. Міцкевич, який вважає, що закон – це прийнятий представницьким і законодавчим органом держави обов'язковий для всіх акт, який має верховенство і пряму дію на всій території держави⁵³⁷. В. В. Лазарев визначає закон як «нормативно-правовий акт, що прийнятий в особливому порядку і має вищу юридичну силу, виражає державну

534 Теория государства и права: Курс лекций/М. Н. Марченко, А. В. Мицкевич, О. Э. Лейст и др. Под. ред. М. Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – С. 347-348.

535 Див., наприклад: Исаев И. А. Метафизика Власти и Закона: У истоков политико-правового сознания. – М.: Юрист, 1998. – С. 23-35, 55-57, 68-73, 158-195; Тихомиров Ю. А. Теория закона. – М.: Наука, 1982. – С. 12-40; Ямпольская Ц. А. К вопросу о понятии закона в советском праве // Советское государство и право. – 1946. – № 10. – С. 7-15; Неволин К. А. Энциклопедия законоведения. История философии законодательства. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургск. гос. ун-та, 1997. – С. 113-388; Завадская Л. Н. Концепция закона: отрицание отрицания // Теория права: новые идеи/Ред. кол. Л. Н. Завадская, Н. С. Малейн, М. М. Славин. – М.: ИГП РАН, 1993. – С. 4-12 та інші роботи.

536 Процюк І. В. Закон і його місце у правовій системі України // Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства: Темат. зб. наук. праць/Відп. ред. М. І. Панов. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 1997. – С. 6.

537 Див.: Конституция, закон, подзаконный акт/И. В. Котелевская, М. А. Митюков, А. В. Мицкевич и др. Отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М.: Юридическая литература, 1994. – С. 46-47.

волю з ключових питань суспільного життя»⁵³⁸. За С. С. Алексєєвим, закон – це «нормативний юридичний акт вищого державного (представницького) органу чи безпосередньо народу, що має вищу юридичну силу та містить первинні (віднаочальні) правові норми країни»⁵³⁹. В цілому подібні підходи до розуміння поняття «закон» знаходимо також у роботах А. С. Піголкіна⁵⁴⁰, Ю. О. Тихомірова⁵⁴¹, Ю. М. Тодики⁵⁴² та інших вчених.

Грунтуючись, в основному, на розробках теоретиків права та вчених-конституціоналістів, схоже розуміння поняття закону виявляють сьогодні й криміналісти. Так, В. І. Борисов кримінальний закон розуміє як «письмовий правовий акт, що має вищу юридичну силу, приймається Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом і містить кримінально-правові норми, які встановлюють підстави і зміст кримінальної відповідальності, визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання можуть застосовуватися до осіб, винних у їх вчиненні, формулюють інші кримінально-правові наслідки вчинення злочину»⁵⁴³. Підхід до визначення кримінального закону через рід (загальні ознаки будь-якого закону) та видову відмінність (спеціальні ознаки саме кримінального закону) знаходимо також у роботах М. І. Бажанова⁵⁴⁴, Р. Р. Галіакбарова⁵⁴⁵, О. М. Ігнатова⁵⁴⁶, І. Я. Козаченка⁵⁴⁷, М. Й. Коржанського⁵⁴⁸, Т. О. Леснієвськи-Костаревої⁵⁴⁹, А. В. Наумова⁵⁵⁰, А. О. Пінаєва⁵⁵¹ Ю. М. Ткачевського⁵⁵² та інших криміналістів.

538 Общая теория права и государства/Под ред. В. В. Лазарева. – М.: Юрист, 1994. – С. 116.

539 Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 82.

540 Див.: Пиголкин А. С. Закон // Российская юридическая энциклопедия. – М.: Издательский дом ИНФРА-М, 1999. – С. 332.

541 Див.: Тихомиров Ю. А. Теория закона. – М.: Наука, 1982. – С. 26.

542 Див.: Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. – Харьков: Фолио; Райдер, 1998. – С. 138.

543 Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і фак./М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком-Інтер – Право, 2001. – С. 37.

544 Див.: Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 8.

545 Див.: Галиакбаров Р. Р. Уголовное право: Общая часть: Учебник. – Краснодар: Кубанск. гос. аграрн. ун-т, 1999. – С. 38.

546 Див.: Игнатов А. Н., Красиков Ю. А. Курс российского уголовного права: В 2 т. Т. 1. Общая часть. – М.: НОРМА, 2001. – С. 25.

547 Див.: Уголовное право. Общая часть: Учебник/В. Г. Беляев, А. И. Бойко, Н. И. Ветров и др. Под ред. В. Н. Петрашева. – М.: ПРИОР, 1999. – С. 65.

548 Див.: Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина загальна. Курс лекцій. – К.: Наукова думка; Українська видавнича група, 1996. – С. 34.

549 Див.: Лесниевски-Костарева Т. А. Уголовное право. Словарь-справочник. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – С. 217.

550 Див.: Наумов А. В. Уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – М.: БЕК, 1999. – С. 53.

551 Див.: Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая «О преступлениях». – Харьков: Харьков юридический, 2001. – С. 18.

552 Див.: Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении / Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылова и др. Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и Н. М. Тяжковой. – М.:

Проте відносна єдність (у більшості випадків) відправних засад у визначенні поняття «закон» в роботах теоретиків права, конституціоналістів та криміналістів, як вже зазначалося вище, не стала запорукою досягнення єдності у його розумінні. Кожен з них виділяє різну кількість ознак цього поняття. Так, І. В. Процюк у визначенні поняття закон, включає шість ознак: форма нормативно-правового акту; прийняття певним суб'єктом; вираження певної волі; спрямованість на регулювання суспільних відносин; вища юридична сила; стабільність. У визначенні А. В. Міцкевича закон має чотири ознаки – прийняття певним суб'єктом, загальнообов'язковість, верховенство і пряма дія на всій території держави. У В. В. Лазарева закон має п'ять ознак, у А. С. Піголкіна – три, у С. С. Алексєєва – чотири, у Ю. О. Тихомирова – п'ять і так далі. Подібний же «різнобіж» у визначенні кількості сутнісних ознак закону знаходимо і в роботах криміналістів. Так, на думку М. І. Бажанова, М. Й. Коржанського та А. В. Наумова кримінальний закон має три ознаки – форму нормативно-правового акту, прийняття законодавчим органом та визначення суспільно небезпечних діянь, які є злочинами і покарань за них⁵⁵³. Натомість А. Н. Комісаров⁵⁵⁴ та М. І. Ветров⁵⁵⁵ включають до поняття кримінального закону ще й ознаку його структурної єдності, а А. Н. Комісаров, крім того, ще й вираження кримінальним законом волі народу. Ю. Г. Ляпунов включає до визначення кримінального закону таку його ознаку, як промудрогованість Президентом⁵⁵⁶ тощо. Іноді, одну й ту ж ознаку закону різні автори розуміють по-різному. Наприклад, І. В. Процюк включає до суб'єктів прийняття закону народ, який може це зробити на референдумі, А. В. Міцкевич – ні. Вказане призводить не лише до зовнішнього різноманіття дефініцій закону, а й, природньо, до наповнення його різним смислом. Це, у свою чергу, може мати негативні наслідки при дослідженні окремих більш конкретних питань, у тому числі й питань чинності та дії кримінального закону в часі. Адже невизначеність у відправних положеннях часто породжує неузгодженість позицій, уникнути якої можна, на мій погляд, лише визначившись у загальних проблемах. Слушним, мабуть, буде згадати відомі слова В. І. Леніна про те, що той, «хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання»⁵⁵⁷.

ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 80.

553 Див.: Бажанов М. І. Уголовное право Украины. Общая часть. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 8; Коржанский М. Й. Уголовное право Украины. Частина загальна. Курс лекцій. – К.: Наукова думка; Українська видавнича група, 1996. – С. 34; Наумов А. В. Уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – М.: БЕК, 1999. – С. 53.

554 Див.: Уголовное право России. Общая часть: Учебник/С. В. Афиногенов, Л. Д. Ермакова, Б. В. Здравомыслов и др. Отв. ред. Б. В. Здравомыслов. – М.: БЕК, 1996. – С. 21.

555 Див.: Ветров Н. И. Уголовное право. Общая часть: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 1999. – С. 25-26.

556 Див.: Уголовное право. Общая часть: Учебник/Н. И. Ветров, Р. Л. Габдрахманов, В. И. Динька и др. Под ред. Н. И. Ветрова и Ю. И. Ляпунова. – М.: Новый юрист, КноРус, 1997. – С. 66-67.

557 Ленін В. І. Ставлення до буржуазних партій // Ленін В. І. Повне зібрання творів: Переклад з п'ятого рос. видання. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1971. – С. 350.

Разом з тим, не можна нехтувати й іншою стороною різноманітності визначень поняття «закон». На мій погляд, така різноманітність цілком відповідає виведеній Д. А. Керімовим методологічній формулі про пряму пропорційну залежність числа існуючих визначень від складності явища, що визначається⁵⁵⁸. Тим не менше, кількість запропонованих визначень понять закону, у тому числі й закону кримінального, має сенс лише для подальших наукових досліджень, однак не для вироблення практичних рекомендацій.

За таких умов існує необхідність аналізу окремих ознак кримінального закону, з тим, щоб дослідивши всі їх сторони, відшліфувавши всі аспекти їх розуміння, потім зібрати ці ознаки у внутрішньо єдине, логічно вивірене, чітке і якомога більш адекватне визначення поняття закону. Вище викладене свідчить, що, перш за все, практично існує проблема визначення самої кількості ознак закону, які, як того вимагають логічні правила визначення поняття, є необхідними і достатніми для відображення його сутності й відмежування від усіх інших суміжних понять⁵⁵⁹.

Загальновизнано, що поняття «кримінальний закон» є видовим щодо поняття «закон», оскільки кожен кримінальний закон є законом, однак не кожен закон є кримінальним. Як видове поняття «кримінальний закон» з необхідністю має всі ознаки поняття свого роду – поняття «закон». Однак, та обставина, що поняття «кримінальний закон» є вужчим за змістом, ніж поняття «закон», зумовлює наявність у першого додаткових ознак порівняно з другим, оскільки, як відомо, зміст поняття зворотно пропорційний його обсягу⁵⁶⁰. Саме тому загальні ознаки поняття «закон» однаково властиві кожному закону повною мірою і в кожному з них проявляються однаково. Спеціальна ж ознака, також будучи притаманною кожному закону (оскільки не існує законів взагалі, поза галузевою належністю), разом з тим у кожному з них має свою власну характеристику, зумовлену специфікою тих суспільних відносин, на регулювання яких спрямований цей закон⁵⁶¹. Як писав В. Є. Жеребкін, «ознак, які утворюють видову відмінність має бути вказано у визначенні стільки, щоб вони разом з родовою ознакою виражали сутність визначуваного предмета і їх було достатньо для обмеження (очевидно, мається на увазі: «відмежування» – Ю. П.) цього предмета від усіх інших схожих предметів»⁵⁶².

Визначаючи поняття кримінального закону, слід, перш за все, виходити з того, що він, оскільки даний нам у відчуттях та існує поза нашою свідомістю, є явищем об'єктивним. Таке його розуміння, у свою чергу, дає можливість зробити

558 Див.: Керімов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований. – М.: Мысль, 1986. – С. 170.

559 Див.: Жеребкін В. Є. Логіка: Підруч. для юрид. вузів і фак. – Харків: Основа, 1995. – С. 46-48.

560 Див.: Гетманова А. Д. Логика: Учеб. для студ. пед. вузов. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 28.

561 Див.: Драма российского закона/Ю. А. Тихомиров, В. П. Казимирчук, Н. П. Медведев и др. Отв. ред. В. П. Казимирчук. – М.: Юридическая книга, ЧеРо, 1996. – С. 19-20.

562 Жеребкін В. Є. Логіка: Підруч. для юрид. вузів і фак. – Харків: Основа, 1995. – С. 48-49.

висновок про те, що відносно кримінального закону мають справджуватися філософські категорії, які є атрибутами будь-якого об'єкта пізнання. Зокрема, кожен об'єкт пізнання з достатньою повнотою може бути визначений та описаний шляхом характеристики його внутрішнього змісту та зовнішньої форми прояву. Такий висновок підтверджується і станом наукових досліджень окремих юридичних понять. Мається, на увазі те, що у вітчизняній правовій науці досить обширну літературу присвячено проблемам форми і змісту права⁵⁶³. Що ж до питання про форму і зміст закону (і, зокрема, закону кримінального), то вони ще, на жаль, не стали предметом поглибленого аналізу, на що зверталася увага у кримінально-правових дослідженнях ще декілька десятиліть тому⁵⁶⁴.

Не може викликати заперечень той факт, що розроблення загального вчення про зміст і форму закону є прерогативою загальної теорії права. В галузевих же юридичних науках можуть досліджуватися лише ті чи інші їх аспекти та прояви, зумовлені специфікою конкретної галузі законодавства. Проте, сьогодні, очевидно, можна стверджувати відсутність у загальній теорії права цілісної концепції розуміння закону в єдності його змісту і форми, яка могла б задовольнити потреби кримінально-правової науки. Одночасно, дослідження проблем кримінального закону, на мою думку, вже сьогодні знаходяться на тій стадії розвитку, на якій, як пише Д. А. Керімов, конкретні науки можуть виробляти такі категорії, котрі досягають філософського рівня⁵⁶⁵. З огляду на це, здається можливим проведення дослідження змісту і форми закону в ракурсі окремого галузевого закону, а саме – закону кримінального. Сказане, однак, не виключає, а, навпаки, зумовлює те, що таке дослідження має проводитися з урахуванням положень загальнотеоретичного вчення про закон, а також положень філософських вчень про зміст і форму явищ та предметів.

Класик української науки кримінального права О. Ф. Кістяківський ще в XIX столітті писав (і ця його думка часто підтримується й нині), що сам «кримінальний закон є лише формою, виразом кримінального права як сукупності понять даного народу в даний період його розвитку про право та неправу»⁵⁶⁶. Ця теза

563 Див., наприклад: Евграфов П. Б. Соотношение структуры советского права и структуры советского законодательства: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харьков: Харьковский юрид. ин-т, 1981. – 471 с.; Керимов Д. А. Философские проблемы права. – М.: Мысль, 1972. – 471 с.; Шебанов А. Ф. Форма советского права. – М.: Юридическая литература, 1968. – 212 с.; Явич Л. С. Сущность права. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 207 с. та інші роботи.

564 Див.: Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. – М.: Юридическая литература, 1967. – С. 19, 20.

565 Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – М.: Аванта +, 2000. – С. 23.

566 Кістяковський А. О. Элементарный учебникъ общаго уголовнаго права с подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовнаго законодательства. – К.: Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. – С. 174. Див. також: Уголовное право. Часть Общая. В четырех томах. Том 1: Уголовный закон. Преступление. Уголовная ответственность/С. М. Богданов, П. А. Фефелов, И. А. Семенов и др. Отв. ред. И. Я. Козаченко. – Екатеринбург: Свердловск. юрид. ин-т, 1992. – С. 53 та інші роботи. Така ж позиція простежується і в роботах із загальної теорії

не викликає заперечень, якщо розглядати співвідношення права і закону як найбільш загальних категорій юриспруденції. Дійсно, право, як нормативне вираження рівності та справедливості, виражається у певних формах – так званих формах (чи джерелах) вираження права. Однією з таких форм, як відомо, є і закон. Однак, якщо ж розглядати кримінальний закон, як окремий об'єкт пізнання, а не як форму вираження права, то він має власні зміст і форму. Категорія, яка є формою вираження іншої категорії, у будь-якому разі має свої власні зміст і форму. Форма такої категорії відрізняється від неї самої, як форми іншої категорії, а зміст – від цієї іншої категорії, як її змісту. Коли говорять про право як зміст закону, а закон, як форму права, то йдеться саме про співвідношення цих двох різних явищ. Саме виходячи з таких позицій, теоретики права визначають зміст права, попри те, що в описаному вище співвідношенні право саме є змістом закону⁵⁶⁷. Має рацію Д. А. Керімов, коли вказує на співвідносність понять змісту і форми, оскільки у реальній дійсності немає явищ, які виконували б роль лише змісту чи форми⁵⁶⁸. Саме тому, розглядаючи зміст і форму закону, слід говорити про діалектику змісту і форми, властивих одному й тому ж явищу (об'єкту пізнання), а не про співвідношення двох різних.

Під змістом того чи іншого явища чи предмета у філософських дослідженнях зазвичай розуміють сукупність елементів та проявів, що в єдності своїй утворюють даний предмет чи явище⁵⁶⁹. Таке ж розуміння змісту знаходимо і в роботах криміналістів⁵⁷⁰. При цьому, філософи часто підкреслюють, що зміст є визначальною стороною будь-якого явища чи предмета⁵⁷¹. Досліджуючи проблеми поняття закону, М. В. Цвік⁵⁷² та Д. А. Керімов⁵⁷³ також дійшли висновку про те, що саме зміст має в ньому вирішальне значення. Отже, розкрити зміст закону – це значить (за визначенням) виявити його складові елементи, їх властивості та прояви, з'ясувати їх зв'язок та залежність. Зміст закону має розумітися як система певних його елементів, які, з одного боку, несуть у собі ознаки соціального призначення закону (тобто його зовнішнього прояву), а з іншого – мають властивості, через які закон саме і визначається як такий.

права. Див., наприклад: Неволін К. А. Энциклопедия законоведения. История философии законодательства. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургск. гос. ун-та, 1997. – С. 33.

567 Див.: Евграфов П. Б. Система советского права и система советского законодательства: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харьков: Харьковск. юрид. ин-т, 1981. – С. 11-24.

568 Див.: Керимов Д. А. Философские проблемы права. – М.: Мысль, 1972. – С. 202.

569 Див., наприклад: Категории диалектики как ступени познания/А.П. Шептулин, Ф.А. Сим, Ф.Т. Архипцев и др. Под ред. А.П. Шептулина. – М.: Наука, 1971. – С. 210.

570 Див., наприклад: Марцев А. И. Диалектика и вопросы теории уголовного права. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1990. – С. 37, 38.

571 Див., наприклад: Философский энциклопедический словарь/Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 621.

572 Див.: Цвик М. В. Советский закон: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Харьков: Харьковск. юрид. ин-т, 1952. – С. 10.

573 Див.: Керимов Д. А. Законодательная техника: Научно-методическое и учебное пособие. – М.: НОРМА, 2000. – С. 21.

Конституція України не дає чіткої відповіді на питання про призначення закону. Лише шляхом системного тлумачення низки статей розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» (зокрема, статей 26, 29-36, 57-59 та інших), а також пункту 3 частини 1 статті 85, відповідно до якого прийняття законів є повноваженням Верховної Ради України, частин 1, 2 та 3 статті 92, якими визначається коло питань, що регулюються виключно законами, можна зробити висновок про те, що соціальним призначенням закону є регулювання від імені держави певного кола суспільних відносин. Більш конкретно формулює власне призначення чинний КК України. Відповідно до частини 1 статті 1, його завданням є «*правове забезпечення* (курсив мій – Ю. П.) охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам». І далі в частині 2 цієї ж статті говориться, що «для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили».

Таке визначення соціального призначення кримінального закону уявляється більш точним, ніж те, яке було дане в частині 1 статті 1 КК України 1960 року, відповідно до якої КК мав завданням «*охорону* (курсив мій – Ю. П.) суспільного ладу України, її економічної та політичної систем, власності, особи, прав та свобод громадян і всього правопорядку від злочинних посягань». Мета охорони певних суспільних цінностей не може бути метою кримінального закону вже хоча б тому, що самим законом не може бути досягнута. За даними різних досліджень лише від 6 до 20 відсотків людей утримуються від заподіяння шкоди цим цінностям, тобто вчинення злочинів, лише тому, що знають про існування кримінального закону і бояться передбаченого ним покарання⁵⁷⁴. Цієї мети можна досягнути лише шляхом конкретних дій, у тому числі й пов'язаних із застосуванням кримінального та інших законів, які, як правильно говориться в частині 1 статті 1 КК України, лише створюють правове забезпечення для таких дій. Отже, призначення кримінального закону, як і будь-якого іншого, слід визначати не через цілі, до яких він прагне⁵⁷⁵, а через засоби, які дає закон для досягнення цих цілей.

Такими засобами, через які досягається соціальне призначення закону, є визначення, встановлення та оголошення певних явищ, подій, процесів тощо (стаття 92 Конституції України). Таке визначення, встановлення чи оголошення відповідно до Конституції України здійснюється органом законодавчої влади

574 Див.: Советское уголовное право. Общая часть: Учебник/Г. А. Кригер, А. В. Наумов, Ю. М. Ткачевский и др. Под ред. Г. А. Кригера, Н. Ф. Кузнецовой, Ю. М. Ткачевского. – М.: МГУ, 1988. – С. 4-5.

575 «Необхідно, – пише французький професор Ж.-Л. Бергель, – по можливості, уникати зазначення цілей у законі, щоб він не перетворився на марну балаканину про право» (Бергель Ж.-Л. Разработка правовых норм // Очерки методологии законотворчества. Материалы первого конгресса Европейской ассоциации содействия законодательству: Льеж (Бельгия), 9-11 сентября 1993 г. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1996. – С. 32).

країни – Верховною Радою України. Таким чином, воно являє собою державне веління з приводу тих чи інших явищ, подій, процесів тощо, які відбуваються у суспільному житті. Такі державні веління, що вкладені до нормативно-правових актів (у тому числі законів) у правовій літературі дістали назву нормативних приписів. А. В. Міцкевич, який першим ввів до наукового обігу поняття нормативного припису, визначає його як те чи інше логічно завершене положення, прямо сформульоване в тексті акту державного органу, яке містить обов'язкове для інших осіб та організацій рішення державної влади⁵⁷⁶. Отже, тими складовими елементами, які виявляють властивості та зовнішні прояви закону, тобто змістом закону є нормативно-правові приписи.

Саме за ознаками змісту закони і розподіляються на окремі галузі. Адже нормативні приписи, які складають зміст різних законів, стосуються різних сфер суспільного життя. Кримінальний закон України, призначений для визначення діянь, які є злочинами, та кримінально-правових наслідків вчинення злочину. Такі кримінально-правові наслідки можуть полягати або в покладенні кримінальної відповідальності, або у звільненні від неї⁵⁷⁷, інакше кажучи, у будь-якому разі кримінальний закон визначає кримінальну відповідальність за вчинення злочину⁵⁷⁸. У зв'язку з цим правильним уявляється твердження Х. Л. А. Харта про те, що соціальна функція, яку виконує кримінальний закон, полягає в установленні та визначенні певних видів поведінки, які є злочинами, та відповідальності за них⁵⁷⁹. Тому, з урахуванням положень пункту 22 частини 1 статті 92 Конституції України змістом кримінального закону України слід визнати систему нормативно-правових приписів, що визначають діяння, які є злочинами, та відповідальність за них.

Крім того, кримінальний закон України, в силу різних обставин (юридична традиція, зручність користування, взаємопов'язаність проблем тощо), визначає також окремі питання, що не пов'язані зі злочинністю діяння та кримінальною відповідальністю за його вчинення. Зокрема це: межі чинності та дії кримінального закону України у просторі й у часі; деякі види обставин, що виключають

576 Див.: Міцкевич А. В. Акты высших органов Советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР. – М.: Юридическая литература, 1967. – С. 34.

577 Детальніше див.: Наден О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. – Харків: Право, 2003. – С. 18-22 і далі.

578 У зв'язку зі сказаним, положення частини 2 статті 1 КК України про те що кримінальний закон визначає злочин та покарання, не уявляється зовсім точним. Кримінальна відповідальність є більш широким поняттям, яке охоплює собою покарання (Див.: Проблеми правової відповідальності: монографія/Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х.: Право, 2014. – 348 с.), а тому більш правильно було б частину 2 статті 1 КК України викласти в такій редакції: «Для здійснення цієї задачі Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які відповідальності підлягають особи, що їх вчинили».

579 Харт Х. Л. А. Концепція права/Пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1998. – С. 34.

злочинність діяння; інші заходи кримінально-правового характеру (примусові заходи виховного і медичного характеру, примусове лікування, спеціальна конфіскація, заходи для юридичних осіб), що не є покаранням, та випадки їх застосування тощо⁵⁸⁰. Таким чином, лише *de lege ferenda* кримінальний закон регулює виключно питання злочинності діяння та кримінальної відповідальності за його вчинення. *De lege lato* ж кримінальний закон України має своїм змістом і приписи, які не стосуються названих питань.

Розрізнення понять «закон» і «право»⁵⁸¹, а також визнання можливості існування неправового закону дозволяє зробити висновок, що законодавчий припис, як зміст кримінального закону на рівні окремого об'єкта пізнання, та кримінально-правова норма як його зміст на рівні співвідношення окремих юридичних категорій, можуть не збігатися. Тобто припис, що становить зміст кримінального закону може бути як правовим, так і неправовим. Однак у кожному з цих випадків він залишається змістом кримінального закону як окремого об'єкта пізнання.

Визначення змісту кримінального закону як нормативно-правового припису держави, вимагає відповіді на питання про те, до кого ж цей припис звернений? Традиційно у вітчизняній кримінально-правовій літературі вважається, що кримінальний закон звернений до громадян, яким він під загрозою покарання забороняє вчинення визначеного ним кола діянь – злочинів⁵⁸². Однак більш правильною бачиться інша точка зору, яку відстоював, наприклад, В. Г. Смирнов, і відповідно до якої адресатом кримінально-правових приписів визнається сама держава в особі її судів та органів кримінального переслідування⁵⁸³. Саме державі кримінально-правові приписи велять визнавати злочином те чи інше вчинене особою діяння (гіпотеза припису) та притягувати особу за це діяння до кримінальної відповідальності (санкція припису). Заборон же для громадян щодо вчинення злочину кримінальний закон не містить, на що вказував ще класик німецької криміналістики К. Біндінг, який писав, що кримінальні закони не формулюють власної заборони, а передбачають лише санкцію за порушення тих норм, котрі встановлені іншими нормативними актами. Саме в цьому, на його

580 Див.: Наумов А. В. Реализация уголовного права и деятельность следователя: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1983. – С. 20-29; Кленова Т. В. Предмет и метод уголовно-правового регулирования как основные критерии классификации уголовно-правовых норм // Актуальные вопросы реализации уголовной ответственности: Межвуз. сб. ст. – Куйбышев: Куйбышевский гос. ун-т, 1988. – С. 8.

581 Див., наприклад: Нерсисянц В. С. Право: многообразие определений и единство понятия // Советское государство и право. – 1983. – № 10. – С. 29-30; Спиридонов Л. И. Теория государства и права. – М.: ПРОСПЕКТ, 1999. – С. 90-95, 100-101.

582 Див., наприклад: Прохоров В. С., Кропачев Н. М., Тарбагаев А. Н. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, отношение, ответственность. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1989. – С. 27, 37.

583 Див.: Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – С. 34.

думку, і виявляється суть протиправності діяння⁵⁸⁴. Точно так же і Є. Бентам писав, що «закон, який обмежується створенням злочину, і закон, який приписує застосовувати покарання у випадку вчинення такого злочину, суть два різних закони: це не частини ... одного й того ж закону. Акти, які вони приписують, цілком різні; особи, до яких вони звертаються, цілком різні. Приклад: «Нехай людина не краде»; і «Нехай суддя повісить всякого, хто викритий у крадіжці»⁵⁸⁵.

Дотримуючись, в цілому, такого ж підходу, М. С. Таганцев, однак, зауважував, що немає жодного закону, який би забороняв, наприклад, убивати чи вчиняти деякі інші види злочинів. З цього він робив висновок, що дійсно, кримінальний закон містить лише припис про покарання злочинця, а самі ж ці злочини забороняються або іншими законами, або «неписаними законами»⁵⁸⁶. Іноді також говорять, що заборони красти, убивати тощо встановлюються не юридичними законами, а виключно нормами моралі, чи релігійними вченнями, наприклад, християнськими заповідями⁵⁸⁷. З цим, на мій погляд, погодитися важко.

По-перше, очевидно, що порушення регулятивних норм однієї системи повинно тягнути за собою застосування охоронних норм цієї ж системи. У зв'язку з цим порушення моральних норм чи релігійних заповідей не може тягнути іншої відповідальності, окрім відповідно моральної та релігійної. З іншого боку, якщо певне діяння тягне за собою відповідальність, передбачену охоронними нормами, що входять до системи юридичних (правових) норм, то, очевидно, і порушує воно при цьому також юридичну (правову) регулятивну норму. Сказане, звісно, не заперечує того, що одне й те ж саме діяння може одночасно порушувати регулятивні норми декількох систем (наприклад, і релігійної, і юридичної), а, отже, одночасно тягнути і відповідальність, передбачену нормами різних регулятивних систем. Так, наприклад, вбивство є не лише правопорушенням, а й аморальним та гріховним вчинком, в силу чого тягне не лише юридичну відповідальність, а й інші її види.

По-друге, уявляється недоцільним і невинуватим обґрунтування тих чи інших наукових або законодавчих положень посиланнями на релігійні вчення.

584 Див.: Binding K. Normen und ihre ubertretung. – Ersten Band – Leipzig, 1922. S. 160-162. Цит. по: Пикуров Н. И. Уголовное право в системе межотраслевых связей. – Волгоград: Волгоградск. юрид. ин-т МВД России, 1998. – С. 13.

585 Бентамъ І. Введение в основания нравственности и законодательства // Бентамъ І. Избранные сочинения. Томъ первый. – СПб: Издание «РУССКОЙ КНИЖНОЙ ТОРГОВЛИ», 1867. – С. 307-308.

586 Див.: Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. В 2 т. Т. 1. – М.: Наука, 1994. – С. 25.

587 Див., наприклад: Никонов В. А. Библия и уголовный закон. – Тюмень: Тюменск. высш. школа МВД РФ, 1995. – С. 13, 29-32, 35-36; Пикуров Н. И. Системные свойства нормы уголовного права // Уголовное законодательство: история и современные проблемы: Тез. докл. и сообщ. межвуз. научн.-практ. конф./Ред. колл. Л. С. Сенцов (отв. ред.) и др./Волгоград: Волгоградск. юрид. ин-т МВД РФ, 1998. – С. 7; Уголовное право. Часть Общая. В 4-х томах. Том 1: Уголовный закон. Преступление. Уголовная ответственность/С. М. Богданов, П. А. Фефелов, И. А. Семенов и др. Отв. ред. И. Я. Козаченко. – Екатеринбург: Свердловск. юрид. ин-т, 1992. – С. 6.

Цей шлях, на моє переконання, може призвести лише до безперспективних суперечок на релігійному чи морально-етичному підґрунті. Переконати ж цим способом опонента, який має інший релігійний чи моральний світогляд, навряд чи вдасться. Ще менш імовірно на цих засадах обґрунтувати те чи інше положення законодавства. Вольтер свого часу зазначав, що «ніколи не треба вплутувати Священне писання у наші філософські дискусії: це поняття цілком різномірні, які не мають між собою нічого спільного»⁵⁸⁸.

Таким чином, слід зробити висновок, про те, що змістом кримінального закону є нормативно-правовий припис, що звернутий до органів державної влади, і який визначає повноваження держави визнати те чи інше діяння злочином та притягнути особу до кримінальної відповідальності за його вчинення. Визначення ж кола норм, що їх порушують злочини, у тих випадках, коли таку норму не можна встановити зі змісту кримінального закону (як, наприклад, це можна зробити зі змісту бланкетної статті), повинно виходити з так званої концепції абсолютних прав. Відповідно до неї наявність права у однієї сторони (наприклад, права на життя у людини, права на безпечне існування у суспільства, права на мирне існування у світового співтовариства тощо) одночасно свідчить про заборону всім іншим відповідно убивати, вчиняти хуліганство, закликати до агресивної війни тощо. Вчиняючи подібні злочини, особа порушує саме цю заборону, а не приписи, які є змістом кримінального закону. Дуже вдало, на мій погляд, сформулював це положення відомий радянський цивіліст С. М. Братусь, який писав, що «визначення того, що можуть робити уповноважені, є одночасно і визначенням того, що не можуть робити зобов'язані особи»⁵⁸⁹.

Отже, виходячи з викладених вище міркувань, *під змістом кримінального закону слід розуміти систему сформульованих законодавцем нормативно-правових приписів, звернутих до судів та органів досудового розслідування, і які визначають діяння, що є злочинами, та відповідальність за них.*

Але зміст будь-якого явища чи предмета не може існувати аморфно, сам у собі, без об'єктивізації зовні. Саме тому нормативно-правовий припис як зміст кримінального закону не може бути позбавленим форми. Кожен законодавчий припис вимагає наявності, за виразом М. І. Пікурова, певного «поля-провідника», що тільки й дозволяє втілити закладені в ньому вимоги у реальну поведінку⁵⁹⁰. Іншими словами, зміст кримінального закону вимагає наявності певної форми свого закріплення та виразу зовні. «Система кримінального закону, – пише О. І. Коробєєв, – не може існувати інакше як знакова система. Свою зовнішню оформленість вона отримує за допомогою мови, яка у цьому випадку виконує

588 Вольтер. Несведущий философ // Вольтер. Философские сочинения. – М.: Наука. – С. 325.

589 Див.: Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (Понятие, виды, государственные юридические лица). – М.: Юриздат, 1947. – С. 33.

590 Пикуров Н. И. Системные свойства нормы уголовного права // Уголовное законодательство: история и современные проблемы: Тез. докл. и сообщ. межвуз. науч.-практ. конф./Ред. колл. Сенцов Л. С. (отв. ред.) и др./Волгоград: Волгоградск. юрид. ин-т МВД РФ, 1998. – С. 8.

комунікативну функцію – функцію носія, *передавача інформації про зміст кримінального законодавства взагалі і кримінально-правових заборон зокрема* (курсив мій – Ю. П.)»⁵⁹¹. Таким чином, приписи, що становлять зміст кримінального закону, об'єктивізуються зовні через мовленнєву знакову систему.

Загальновизнаним у літературі є положення про те, що будь-який закон, у тому числі й кримінальний, є видом нормативно-правового акту. Іноді спеціально підкреслюється, що це писаний (письмовий) нормативно-правовий акт⁵⁹². Саме текст закону, тобто слова і цифри, за допомогою яких законодавець формулює окремі статті кримінального закону, на думку З. А. Тростюк, є формою виразу змісту кримінального закону⁵⁹³. Думки про те, що «текст закону ... – це словесно виражений та закріплений у документі зміст закону» дотримується і С. С. Алексєєв⁵⁹⁴, а М. С. Строгович писав, що зміст закону виражається у його тексті – «букві» закону⁵⁹⁵.

Про те, що формою будь-якого закону може бути лише текст нормативно-правового акту, хай непрямом, але говорить і Конституція України. Так, у частині 1 статті 94 говориться, що «закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України». Про підписання закону Президентом України говориться у частинах 2, 3, та 4 цієї ж статті. Очевидно, що процедура підписання (промульгації) може мати місце лише відносно письмового нормативно-правового акту. Таким чином, законодавчий припис як зміст закону, не може об'єктизуватися зовні інакше, як у його тексті. І навпаки – лише у тексті закону і може бути відображений його зміст. Форма вираження закону впливає на його правильне розуміння, усвідомлення, а, врешті-решт, і застосування. Тому закон з точки зору форми його закріплення повинен бути високо інформативним, однозначним, семантично витриманим⁵⁹⁶, чітким, доступним для розуміння, виключати усілякі неясності та колізії⁵⁹⁷.

Проте не всякий текст може бути формою кримінального закону, а лише

591 Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. – Владивосток: Изд-во Дальневосточн. ун-та, 1987. – С. 117.

592 Див., наприклад: Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і фак./М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком-Інтер – Право, 2001. – С. 37; Фридмен Л. Введение в американское право: Пер. с англ./Под ред. М. Калантаровой. – М.: Издательская группа «Прогресс»; Универс, 1993. – С. 81.

593 Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2000. – С. 7.

594 Алексєєв С. С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного анализа. – М.: Статут, 1999. – С. 99.

595 Див.: Строгович М. С. Об уголовно-процессуальном законе // Проблемы правосудия и уголовного права: Сб. статей/Ред. колл.: А. М. Ларин и др. – М.: ИГП АН СССР, 1978. – С. 25.

596 Див.: Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1987. – № 4. – С. 80.

597 Див.: Иногамова Л. В. Действие уголовного закона: некоторые проблемы // Региональные проблемы борьбы с преступностью в период совершенствования законодательства: Межвуз. сб. научн. тр. – Тюмень, 1992. – С. 3.

такий, який був сформульований уповноваженим на те органом за визначеною процедурою. Саме тому в більшості визначень загального поняття закону і спеціального поняття кримінального закону вказується на суб'єкта, який його приймає. У радянській юридичній літературі часто стверджувалося, що закон – це акт державної влади⁵⁹⁸. У теперішній час одні дослідники продовжують дотримуватися вказаної точки зору⁵⁹⁹, інші стверджують, що закон – це акт вищого представницького чи законодавчого органу влади⁶⁰⁰, треті вказують на можливість прийняття закону як вищим представницьким (законодавчим) органом влади, так і всенародним референдумом⁶⁰¹.

Конституція України чітко визначила суб'єкта прийняття законів. Відповідно до пункту 3 частини 1 статті 85 прийняття законів належить до повноважень Верховної Ради України. Крім того, будь-який закон (крім тих, що названі в статті 74 Конституції України), у тому числі й кримінальний може бути прийнятий на всеукраїнському референдумі. При цьому, в обох випадках при прийнятті закону має бути дотримана відповідна процедура. Так, якщо кримінальний закон приймається Верховною Радою України, то ця процедура має здійснюватися відповідно до положень Конституції України та Регламенту Верховної Ради України⁶⁰², якщо ж закон приймається всеукраїнським референдумом, то мають бути дотримані правила визначені Конституцією України та Законом України «Про всеукраїнський референдум»⁶⁰³.

Отже, виходячи з викладеного вище, можна дійти висновку про те, що *формою кримінального закону є його текст як нормативно-правового акта, прийнятого у порядку, встановленому Конституцією України для прийняття законів*.

Зрозуміло, що розроблення проблем форми і змісту закону, у тому числі закону кримінального, безумовно, має ще великі перспективи. Вони стосуються, наприклад, визначення окремих характеристик форми і змісту кримінального закону, структури його форми і змісту, переходів їх з одного в інше тощо. Однак, таке дослідження, з одного боку, виходить за межі даної роботи, з іншого – не виправдовується її метою. Тому, не вдаючись до більш детального аналізу

598 Див., наприклад: Денисов А. И. Теория государства и права. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 436-437; Тихомиров Ю. А. Теория закона. – М.: Наука, 1982. – С. 14.

599 Див., наприклад: Севостьянов Н. В., Иванов В. Д. Уголовное право Российской Федерации: Конспект лекций для подготовки к экзамену. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – С. 46.

600 Див., наприклад: Конституция, закон, подзаконный акт/И. В. Котелекская, М. А. Митюков, А. В. Мицкевич и др. Отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М.: Юридическая литература, 1994. – С. 46-47.

601 Див., наприклад: Процюк І. В. Закон і його місце у правовій системі України // Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства: Темат. зб. наук. праць/Відп. ред. М. І. Панов. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 1997. – С. 6

602 Див.: Про Регламент Верховної Ради України: Закон України № 1861-VI від 10 лютого 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14-15, № 16-17. – Ст. 133.

603 Див.: Про всеукраїнський референдум: Закон України № 5475-VI від 6 листопада 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 44-45. – Ст. 634.

цих категорій, зазначу таке. Виходячи із запропонованого розуміння форми і змісту кримінального закону, поняття останнього може бути визначене таким чином. Кримінальний закон – *це прийнятий у встановленому Конституцією України порядку письмовий за формою нормативно-правовий акт (формальна ознака), який визначає діяння, що є злочинами, та кримінальну відповідальність за них (змістовна ознака).*

Як видно з наведеного визначення, в ньому не знайшли свого місця деякі ознаки, які різними вченими включаються до поняття «закон». Сказане, перш за все, стосується такої ознаки, яку звичайно виділяють при характеристиці загального поняття «закон», як його юридична сила щодо інших актів законодавства. Загального визнання набула теза про верховенство закону у системі нормативно-правових актів, яке часто розуміється як наділеність закону найвищою юридичною силою серед усіх нормативних актів⁶⁰⁴. І цій ознаці часто надається гіпертрофоване значення. Як зазначає, наприклад, Ю. О. Тихомиров, з принципом верховенства закону сьогодні пов'язується вирішення нагальних питань у політиці, економіці, соціальній сфері, в екології, у зміцненні правопорядку; зберігаються надії на формування демократичної правової держави⁶⁰⁵.

Проте, теза про вищу юридичну силу закону в системі нормативно-правових актів України не узгоджується з Конституцією України, яка встановлює, що існують інші нормативно-правові акти, які наділяються верховенством відносно закону. Перш за все, як відомо, це сама Конституція України, оскільки закони приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй (частина 2 статті 8 Конституції України), а у разі недотримання цих вимог вони можуть бути визнані Конституційним Судом України неконституційними і у зв'язку з цим втратити чинність (стаття 152 Конституції України).

Окрім Конституції, вище за закони у ієрархії нормативно-правових актів України стоять і міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Загальним принципом міжнародного права, який був закріплений в статті 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, є те, що «учасник (міжнародного договору – Ю. П.) не може посилатись на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору»⁶⁰⁶. З цього випливає, що кожна окрема держава повинна узгоджувати своє національне законодавство з її міжнародними зобов'язаннями⁶⁰⁷, а в разі

604 Див., наприклад: Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. – Харьков: Фолио; Райдер, 1998. – С. 138; Процюк І. В. Законодавча влада в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 1999. – С. 73.

605 Див.: Тихомиров Ю. А. Публичное право. – М.: БЕК, 1995. – С. 228.

606 Див.: Конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 года // Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога (книга перша): 36 документів укр. та рос. мовами/Упоряд.: В. Л. Чубарев, А. С. Мацко. – К.: Юрінком, 1996. – С. 30.

607 Див.: Буткевич В. Г. Соотношение внутригосударственного и международного права. – К.: Вища школа, 1981. – С. 258-259.

колізії між ними – визнавати пріоритет останнього⁶⁰⁸. Саме тому в частині 2 статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України»⁶⁰⁹ встановлюється, що «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

Виходячи з викладеного, вища юридична сила (верховенство в ієрархії нормативно-правових актів) не може бути визнана ознакою будь-якого закону, у тому числі й закону кримінального. З цих підстав здається правильною точка зору тих вчених, які не вказують її у визначенні поняття закону⁶¹⁰.

У зв'язку з цим, поняття кримінального закону, принаймні для цілей даного дослідження, можна визначати так, як було сказано вище: кримінальний закон – це прийнятий у встановленому Конституцією України порядку письмовий за формою нормативно-правовий акт, змістом якого є визначення діянь, які є злочинами, та кримінальної відповідальності за їх вчинення. Цей нормативно-правовий акт приймається органом законодавчої влади – Верховною Радою України – за спеціальною процедурою, що визначена Конституцією України та деталізована Регламентом Верховної Ради України. Він може прийматися і всеукраїнським референдумом, однак практика українського законодавствування ще не знає випадків прийняття таким способом не лише кримінальних, а й будь-яких інших законів. Місце кримінального закону в ієрархії нормативно-правових актів таке ж, як і в інших законів: більшу від нього юридичну силу мають лише Конституція України та міжнародно-правові договори України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

5.2 Кримінальний кодекс та інші кримінальні закони в Україні

Запропоноване розуміння поняття кримінального закону логічно ставить питання про те, скільки ж нормативно-правових актів в Україні мають ознаки, що відображені у ньому, тобто є кримінальними законами, і які це нормативно-правові акти? Якщо звернутися до положень КК України, то можна зробити висновок про те, що лише названий Кодекс є єдиним кримінальним законом. Так, в частині 1 статті 3 встановлюється, що «законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України», а в частині 3 цієї ж статті спеціально наголошується на тому, що «злочинність діяння, а також його

608 Див.: Талалаев А. Н. Право международных договоров: Действие и применение договоров. – М.: Международные отношения, 1985. – С. 26.

609 Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 35. – Ст. 2317.

610 Див., наприклад: Российское уголовное право. Курс лекций. Т. I. Преступление / Т. А. Бушуева, Ю. В. Голик, А. И. Долгова и др. Под ред. А. И. Коробеева. – Владивосток: Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 1999. – С. 167.

караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом». Таким чином, сам КК України проголошує принцип монізму кримінального закону в Україні. Відповідно до цього принципу, всі нормативно-правові приписи, що визначають діяння, які є злочинами, та кримінальну відповідальність за їх вчинення мають бути зведені до одного нормативно-правового акту. Як пише М. І. Хавронюк «із ч. 1 ст. 3 випливає, що чинне законодавство про кримінальну відповідальність являє собою один кодифікований закон і що єдине джерело кримінального права – це КК. Будь-які інші нормативно-правові акти не входять до системи кримінального законодавства»⁶¹¹.

У період підготовки проекту нового КК України мали місце намагання законодавчо відмовитися від цього принципу. Так, у статті 6 проекту КК України, підготовленому робочою групою під керівництвом В. М. Смітєнка, та внесеному на розгляд Верховної Ради України Комісією Верховної Ради України 2 (12) скликання з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю, передбачалося, що «джерелами кримінального законодавства України є:

- а) Конституція України;
- б) цей Кодекс;
- в) тимчасово не кодифіковані закони, що містять кримінально-правові норми;
- г) інші нормативні акти, які безпосередньо не згадуються в цьому Кодексі, але враховуються у нормах з бланкетною диспозицією;
- д) рішення Конституційного суду України щодо конституційності норм кримінального закону;
- е) правові норми, що містяться в ратифікованих Україною міжнародних договорах та угодах»⁶¹². Така пропозиція отримала різко негативну оцінку наукової громадськості. Так, наприклад, у висновку кафедри кримінального права Української державної юридичної академії на згаданий проект зазначалося, що в разі її реалізації «від законності не залишиться і сліду, оскільки законодавчі функції фактично будуть підмінені виконавчою та судовою владою»⁶¹³. З таким твердженням не можна не погодитися, оскільки, дійсно, розмивання кримінально-правових приписів по різних нормативно-правових актах, та ще й таких, які приймаються різними суб'єктами (у тому числі – органами виконавчої влади) стало б кроком назад від тих досягнень, які має на сьогодні кримінальне право.

611 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Гришук та ін. За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – С. 16.

612 Див.: Кримінальний кодекс України: Проект, підготовлений колективом авторів за завданням Комісії Верховної Ради України дванадцятого скликання з питань правопорядку та боротьби із злочинністю. – К.: Право; Українська правнича фундація, 1994. – С. 6.

613 Див.: Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. В 28 книгах. Архів. Книга 2 (1993-1994 рр.). – Аркуш 149. (Тут і далі при посиланні на «Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. В 28 книгах. Архів» мається на увазі архів робочих матеріалів членів робочої групи Кабінету Міністрів України з підготовки проекту КК України, що зберігається у фондах наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків)).

Ще Ч. Беккарія писав, що тільки закон може встановлювати покарання за злочини і що влада видавати його може належати лише законодавцеві⁶¹⁴, і сьогодні це твердження в літературі практично не оспорується.

Поеднання всіх кримінально-правових приписів в одному нормативно-правовому акті, яким є виключно закон, не тільки свідчить про високий рівень законодавчої техніки, не тільки полегшує практичну діяльність судів та органів кримінального переслідування, а й є вагомою додатковою гарантією убезпечення прав і свобод людини від їх свавілля. Тому КК України повинен бути і залишатися єдиним нормативно-правовим актом, який визначає злочинність діяння і кримінальну відповідальність за його вчинення. Інакше кажучи, КК України повинен бути єдиним кримінальним законом. Аргументом на користь сказаного є й назва цього нормативно-правового акту – Кримінальний кодекс. Як відомо, кодекс – «це єдиний, юридично і логічно цілісний, внутрішньо узгоджений закон, ... що забезпечує повне, узагальнене та системне регулювання даної групи суспільних відносин»⁶¹⁵. Справедливо зазначається, що кодекс є не звичайним законом, а «єдиним законодавчим актом і одночасно збірником законів з певної галузі права»⁶¹⁶. Тому існування поряд з Кодексом інших законів, у сфері кримінального права є не виправданим і, в ідеалі, не повинне мати місця.

На користь того, що КК України має бути єдиним кримінальним законом говорить і зміст частини 2 статті 3 КК України, відповідно до якої «закони про кримінальну відповідальність, прийняті після набуття чинності цим Кодексом, включаються до нього після набуття ними чинності». У цьому приписі законодавець ще раз підтверджує свою позицію про те, що поряд з КК України інших кримінальних законів бути не може. Закони про внесення змін і доповнень до нього, як впливає з вказаної частини статті 3 КК України, не мають самостійного окремого статусу і з моменту набуття ними чинності стають частиною форми і змісту Кримінального кодексу. Цей висновок підтверджується, наприклад, тим, що в разі подальшої зміни раніше вже змінених положень КК України, зміни вносяться власне до самого КК України, а не раніше прийнятого закону про внесення змін до нього. Так, Законом України від 16 січня 2003 року «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України»⁶¹⁷ частина 1 статті 306 КК України була викладена в новій редакції. Коли в подальшому законодавець визнає за необхідне змінити санкцію названого кримінально-правового припису, то він вносив зміни до абзацу другого частини

614 Див.: Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. – М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1939. – С. 204.

615 Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного анализа. – М.: Статут, 1999. – С. 85.

616 Галесник А. С. Теоретические вопросы кодификации советского законодательства // Вопросы кодификации советского законодательства: Сб. статей. – Свердловск: Свердловск. юрид. ин-т, 1957. – С. 7.

617 Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України: Закон України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 14. – Ст. 95.

першої статті 306 «Кримінального кодексу України (в редакції Закону України від 16 січня 2003 року № 430-IV)»⁶¹⁸, а не до названого закону.

Крім того, закони про внесення змін до КК України не варто розглядати як самостійні кримінальні закони ще й тому, що у разі, наприклад, пом'якшення таким законом певної санкції в КК України зворотну дію матиме і підлягатиме застосуванню з моменту набуття чинності таким законом змінений КК України, а не сам закон про внесення змін до нього. Отже, зворотну дію може мати не закон про внесення змін до КК України, оскільки набувши чинності, він, власне, перестає бути окремим законом, а сам КК України, як новий кримінальний закон (кримінальний закон у новій, змінений редакції). Його новизна якраз і полягає у тому, що з набуттям чинності законом про внесення змін до нього, КК в тій чи іншій частині стає новим. Тому закони про внесення змін і доповнень до КК України не можна розглядати як окремі кримінальні закони.

Таким чином, чинний КК України однозначно визначає, що він є єдиним кримінальним законом в державі й послідовно провадить такий підхід. При цьому, поряд з констатацією того, що саме КК України є єдиним кримінальним законом, і в науковій літературі, і в правозастосовчих документах часто стверджується, що кримінальними законами є також і окремі приписи (статті) названого Кодексу. Так, наприклад, М. І. Бажанов писав, що під кримінальним законом розуміють і окрему статтю КК, і декілька норм, і, нарешті, весь КК⁶¹⁹. Таку ж думку висловлюють і деякі інші автори⁶²⁰. Таке твердження часто зустрічається і в матеріалах судової практики: суди різних рівнів іменують самостійними «законами про кримінальну відповідальність» окремі статті Особливої частини КК України⁶²¹. Вважаючи, що Кримінальний кодекс – це результат систематизації законів про кримінальну відповідальність за вчинення злочину, В. М. Куц навіть запропонував назвати цей нормативно-правовий акт Кодексом законів України про кримінальну відповідальність⁶²².

На мій погляд, з такими твердженнями погодитися не можна. Очевидно, що в даному випадку має місце ототожнення цілого (кримінального закону в ціло-

618 Див.: Про внесення змін до деяких законів України з питань запобігання використанню банків та інших фінансових установ з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: Закон України від 6 лютого 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 14. – Ст. 104.

619 Див.: Бажанов М. І. Уголовное право Украины. Общая часть. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 8.

620 Див., наприклад: Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і фак./Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. О. Беньківський та ін. За ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 23; Кримінальне право України. Загальна частина у схемах: Навч. посібник/М. О. Бондаренко, В. І. Рудник, Г. М. Самілик та ін. – Ірпінь: АДПСУ, 2000. – С. 8.

621 Див., наприклад: Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 12 вересня 2000 року. (витяг) // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 1. – С. 13.

622 Див.: Куц В. М. Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути. – Харків: Ксилон, 1999. – С. 23.

му) з його частиною (окремим кримінально-правовим приписом). Проте таке ототожнення є неприпустимим, оскільки відомо, що ціле має такі властивості та закономірності, які не притаманні окремим елементам (частинам) у їх розчленованості⁶²³. У зв'язку з цим слушною здається сформульована Конституційним Судом України думка про те, що «термін «закон» вживається в частині четвертій статті 94 Конституції України у значенні юридично цілісного і структурно завершеного нормативно-правового акта, який приймається Верховною Радою України відповідно до її конституційних повноважень (пункт 3 частини першої статті 85, стаття 92 Конституції України), і не означає за змістом окрему частину закону чи поправку до нього»⁶²⁴.

Отже, застосування щодо окремих приписів (статей) КК України терміна «кримінальний закон» «є дещо умовним, оскільки на відміну від КК вони не мають всіх атрибутів, закону як нормативно-правового акта. Закон у буквальному розумінні – це юридично цілісний і структурно завершений нормативно-правовий акт, який приймається Верховною Радою України відповідно до її конституційних повноважень. Такі атрибути притаманні саме Кримінальному кодексу в цілому»⁶²⁵.

У зв'язку з викладеним ототожнення всього КК України як кримінального закону з його частиною (статтею) не може бути сприйнятим як для наукових цілей, так і для практичних. А тому слід погодитися з позицією Верховної Ради України, яка при розгляді у другому читанні проекту КК України 2001 року відхилила внесену народним депутатом України О. М. Бандуркою пропозицію змінити назву КК на «Кодекс законів України про кримінальну відповідальність»⁶²⁶. Тому КК України розглядається мною як єдиний цілісний нормативно-правовий акт, як єдиний кримінальний закон, а не як певна сукупність окремих кримінальних законів.

Разом з тим, сучасний стан українського законодавства не дає підстав для категоричного висновку про те, що лише один нормативно-правовий акт – КК України – володіє всіма ознаками змісту і форми кримінального закону. Звернення до окремих чинних нормативно-правових актів свідчить про те, що такими ознаками володіють ще принаймні декілька законів.

Перш за все, це Закон України «Про застосування амністії в Україні»⁶²⁷, який більшою мірою складається саме з кримінально-правових приписів. Так, стаття

623 Див.: Філософський словник/За ред. В. І. Шемшученка. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – С. 571.

624 У справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення частин другої і третьої статті 84 та частин другої і четвертої статті 94 Конституції України (справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України): Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 1998 року // Офіційний вісник України. – 1998. – № 27. – Ст. 1009.

625 Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар/Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 9.

626 Див.: Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. В 28 книгах. Архів. Книга 17 (1999 р.). – Аркуш 186.

627 Про застосування амністії в Україні: Закон України від 1 жовтня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 48. – Ст. 263.

2 цього Закону встановлює можливість повного чи часткового звільнення від покарання в порядку амністії, стаття 3 – визначає коло осіб, щодо яких застосування амністії не допускається, стаття 4 – визначає злочини, від кримінальної відповідальності або покарання за які особа може бути звільнена в порядку амністії, а стаття 5 – встановлює можливість звільнення в порядку амністії не тільки від основного, а й від додаткового покарання, а також визначає порядок обчислення строку судимості при звільненні від покарання за амністією. Очевидно, що всі ці положення Закону України «Про застосування амністії в Україні», оскільки вони визначають кримінально-правові питання звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання за вчинення злочину, є за змістом кримінально-правовими положеннями. Тому, в цій частині названий закон також має розглядатися саме як закон кримінальний.

Більше того, в літературі висловлювалися судження щодо того, що і окремі закони, якими оголошується амністія, «пом'якшують чи виключають покарання або ж зовсім усувають кримінальну відповідальність, тобто за характером своєї функції можуть прирівнюватися до норм Загальної частини Кримінального кодексу. Закон про амністію – кримінальний закон особливого роду, якому повинно бути відведене певне місце в системі загальної частини кримінального права»⁶²⁸. Таке судження є достатньо категоричним. Дійсно, так звані «поточні» закони, якими оголошується амністія, можуть містити окремі приписи, які за своєю природою є кримінально-правовими. Такими, наприклад, є положення, якими визначаються додаткові, порівняно із Законом України «Про застосування амністії в Україні», категорії осіб, які не підлягають амністії. Проте, за своїм змістом, сама амністія має «комплексну юридичну природу», у зв'язку з чим її певна галузева належність не може бути однозначно визначена⁶²⁹. Тому здається, що окремі закони, якими оголошується амністія можуть розглядатися як кримінальні закони лише в тій частині, в якій вони розвивають загальні приписи Закону «Про застосування амністії в Україні» щодо підстав звільнення від покарання, і не повинні вважатися кримінальними в інших своїх положеннях.

Крім того, декілька кримінально-правових приписів містить і Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року (далі – КПК України), з прийняттям і

628 Бородин С. Рец. на: Дурманов Н. Д. Советский уголовный закон. – М.: МГУ, 1967. – 317 с. // Социалистическая законность. – 1968. – № 4. – С. 94. Думки про те, що окремі закони (акти), якими оголошується амністія, є кримінальними законами (актами кримінального права) дотримуються також К. М. Тищенко (Див.: Тищенко К. М. Эффективность института помилования в уголовном праве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: НИИ МВД РФ, 1992. – С. 12), О. С. Зельдов (Див.: Зельдов О. С. Роль амнистии в осуществлении советской уголовной политики: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 1987. – С. 12), М. І. Карпушин та В. І. Курляндський (Див.: Карпушин М. І., Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления. – М.: Юридическая литература, 1974. – С. 224).

629 Див.: Школа С. М. Кримінально-правові проблеми застосування амністії та здійснення помилування в Україні. – Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – С. 7-8.

введенням у дію якого була завершена кодифікація основних галузей національного законодавства. За оцінкою фахівців, згаданий Кодекс став помітною віхою в історії розвитку процесуального законодавства України, оскільки в ньому відображений сучасний рівень розвитку науки кримінального процесуального права. Однак прийнятий Кодекс чинить вплив не тільки на процесуальне право, а й на матеріальне кримінальне право, оскільки він поширюється на низку суспільних відносин, які належать до предмета регулювання КК України. Можна вказати, принаймні, на три моменти в КПК України, які суттєво впливають на кримінальне законодавство.

Передусім, у КПК України на законодавчому рівні вирішена давня наукова дискусія про можливість і доцільність виділення кримінального проступку. Відомо, що більшість українських учених достатньо критично ставилася до запровадження їх у кримінальному законодавстві. Однак, незважаючи на це, у п. 7 ч. 1 ст. 3 КПК передбачено, що до законів про кримінальну відповідальність належать два закони: Кримінальний кодекс України і Закон України про кримінальні проступки. Далі у тексті Кодексу часто згадується категорія «кримінальне правопорушення», під якою треба розуміти два її різновиди: злочин і кримінальний проступок. Отже, у процесуальному законі вирішено одне з найбільш суттєвих питань матеріального права, а саме питання про підставу кримінальної відповідальності.

Дотепер у кримінальному законодавстві України вчинення особою такого суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого кримінальним законом (ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 11 КК) вважалося єдиною підставою кримінальної відповідальності. На сьогодні коло підстав кримінальної відповідальності розширюється: до них відноситься і вчинення особою діяння, іменованого «кримінальним проступком». При цьому не вирішеним залишаються питання про властивості цього діяння, а саме: чи є воно суспільно небезпечним чи ні; чи містить воно такий собі «склад проступку» і якщо так, то чим його елементи й ознаки відрізняються від елементів і ознак складу злочину; яка взаємодія цих ознак тощо? Очевидно, що відповіді на ці питання повинні бути дані в Законі про кримінальні проступки.

Крім того, істотною новелою, внесеною КПК до сфери кримінально-правових відносин, стала встановлена ним можливість укладення угоди між особою, яка вчинила злочин, і потерпілим (про примирення), а також між особою, яка вчинила злочин, і державою в особі прокурора (про визнання вини). Змістом цих угод, *inter alea*, може стати кваліфікація вчиненого кримінального правопорушення, а також узгоджене покарання для особи, яка його вчинила, згода підозрюваного чи обвинуваченого на його призначення, або на його призначення зі звільненням від відбування. У разі дотримання сторонами встановлених законом вимог суд зобов'язаний затвердити угоду і кваліфікувати діяння саме так, як воно кваліфіковано в ній, призначити той вид і розмір покарання, який передбачений угодою, а якщо угодою передбачене звільнення від його відбування – звільнити.

Таким чином, до кримінального законодавства України, по суті, уведений

альтернативний механізм кваліфікації злочину та призначення покарання. Якщо раніше це було виключною компетенцією суду, то тепер замість суду ця робота може бути виконана іншими суб'єктами, які лише подають суду її результати на затвердження. Передусім, виникають питання про конституційність такого механізму, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 62 Конституції України лише суд компетентний визнати особу винною у вчиненні злочину і призначити їй покарання, а відповідно до ч. 1 ст. 124 Конституції делегування функцій судів не допускається. Окрім того, створивши альтернативний механізм призначення покарання шляхом його «узгодження» між сторонами угоди, закон не врегулював порядок визначення виду і міри такого покарання. Якщо суд призначає покарання, керуючись цілим блоком норм, що належать як до загальних засад призначення покарання (ст. 65-67 КК), так і до спеціальних правил його призначення в окремих випадках (ст. 68-73 КК), то сторони угоди формально не пов'язані цими вимогами. Вони можуть застосовувати їх за аналогією (заборонена ч. 3 ст. 3 КК), але ж можуть і відступити від них. Треба також зазначити, що в положеннях КПК про можливість укладення угоди містяться суттєві, але незрозуміло чим зумовлені обмеження. Наприклад, угодою може бути передбачене звільнення особи від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК), тільки якщо ця особа не є вагітною жінкою (ст. 79 КК), або неповнолітнім (ст. 104 КК).

Нарешті, новим КПК запроваджено інститут відстрочки виконання покарання. Формально ст. 536 називається «Відстрочка виконання вироку», проте, по суті, в ній закладено правило про те, що суд може прийняти рішення про відстрочення виконання покарання у вигляді виправних робіт, арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні та позбавлення волі на певний строк особі, засудженій за злочин, що не є тяжким або особливо тяжким. Дискреційною підставою для відстрочення виконання покарання є:

- а) тяжка хвороба засудженого, що перешкоджає відбуванню покарання, – у цьому випадку його відбування може бути відстрочене до одужання засудженого;
- б) вагітність засудженої або наявність у неї малолітньої дитини – у цьому випадку покарання може бути відстрочене на час вагітності або до досягнення дитиною трьох років, і ця підстава застосовується також і у випадках вчинення жінками тяжких злочинів;
- в) якщо негайне відбування покарання може спричинити винятково тяжкі наслідки для засудженого або його сім'ї у зв'язку з особливими обставинами (пожежа, стихійне лихо, тяжка хвороба або смерть члена сім'ї тощо) – у цьому випадку виконання покарання відстрочується не більше ніж на один рік.

Ці положення, які за природою своєю мають матеріально-правовий характер, доповнили систему норм кримінального права, що регулює особливості кримінально-правового статусу осіб, підданих покаранню. Відтепер, признаючи покарання, суд може або обернути його до негайного відбування, або відстрочити його відбування на деякий час, або звільнити від його відбування.

Таким чином, остання кодифікація кримінального процесуального зако-

нодавства України принесла досить широке коло істотних новел у матеріальне кримінальне право. Їхня імплементація в кримінальне законодавство неможлива через прийняття самостійного потокового закону або закону про внесення змін і доповнень до КК. За своєю суттю, викладені вище новели такі, що стосуються концептуальних положень кримінального законодавства. Тому, реалізувати їх, за наявності до того політичної волі держави, можна лише шляхом розробки проекту нового КК. Видається, що на сучасному етапі нам вже необхідно вибудовувати теоретичну модель нового Кримінального кодексу України.

Як видно, названі положення даного закону стосуються матеріально-правових питань кримінальної відповідальності за вчинення злочину. Тому в цій частині КПК України має ознаки не процесуального, а матеріального кримінального закону, оскільки змістом названих його статей є кримінально-правові приписи.

Окремі приписи матеріального кримінального права містяться і в Кримінально-виконавчому кодексі України 2003 року⁶³⁰ (далі – КВК України). Зокрема, статтею 154 цього Кодексу встановлюються не передбачені КК України підстави звільнення від подальшого відбування окремих видів покарань. Так, відповідно до частини 6 названої статті, «у разі визнання інвалідом першої або другої групи особи, засудженої до громадських робіт або обмеження волі, орган чи установа виконання покарань вносить подання до суду про її дострокове звільнення від відбування покарання», а відповідно до частини 9 цієї ж статті – «у разі встановлення вагітності у жінки, засудженої до громадських чи виправних робіт, кримінально-виконавча інспекція вносить до суду подання про її дострокове звільнення від відбування покарання з часу звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами». КК України, як відомо, передбачає лише обмеження на призначення згаданих видів покарань відповідним категоріям осіб. Приписи ж, які встановлюють підстави звільнення від даних видів покарань в процесі їх відбування, які за своєю суттю також є кримінально-правовими, передбачені в кримінально-виконавчому законодавстві України. Тому, в тій частині, в якій він містить названі приписи, КВК України також має ознаки кримінального закону.

Кримінально-правовий, за своєю суттю, припис містить і Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»⁶³¹, в частині 2 статті 14 якого передбачається, що «учасник організованого злочинного угруповання може бути частково або повністю звільнений від кримінальної відповідальності та покарання у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, якщо він у процесі оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування чи судового провадження сприяє викриттю організованих злочинних угруповань та вчинених ними злочинів, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним чи юридичним особам або державі».

630 Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року // Офіційний вісник України. – 2003. – № 33. – Ст. 1767.

631 Див.: Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.

Очевидно, що даний припис, оскільки він визначає підставу звільнення від кримінальної відповідальності, є за своєю природою кримінально-правовим, а тому в цій частині Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» також має ознаки кримінального закону.

Проте, оскільки в частині 1 статті 44 та в частині 1 статті 74 КК України передбачено можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності або покарання (крім випадків амністії та помилування) лише на підставі КК України, а не інших нормативно-правових актів, постає достатньо складне питання про можливість застосування згаданих положень КВК України та Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», які передбачають підстави звільнення від покарання та кримінальної відповідальності. І якщо відносно частини 2 статті 14 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» (який, до речі, був прийнятий ще до набуття чинності КК України) ще можна стверджувати, що вона не підлягає застосуванню, оскільки це питання регулює частина 2 статті 255 КК України, то відносно частин 6 і 9 статті 154 КВК України, прийнятого вже після набуття чинності КК України, такий висновок вже не буде настільки однозначним. Адже цей закон визначає такі підстави дострокового звільнення від покарання, які зовсім не передбачені КК України, проте, очевидно, повинні бути передбачені в ньому. Зрозуміло, що раз жінці, яка на момент призначення покарання є вагітною, не можуть бути призначені громадські роботи, то у разі, коли вона завагітніла під час відбування названого покарання, вона повинна бути звільнена від нього. Проте, сам КК України такого припису не містить. Інакше кажучи, КВК України в даному випадку усунув прогалину в КК України, тому, очевидно, відповідні кримінально-правові положення названого Кодексу мають застосовуватися.

Ознаки кримінально-правових мають і приписи статті 89 Закону України «Про виконавче провадження»⁶³², відповідно до якої умисне невиконання службовою особою судового рішення, відповідальність за яке передбачена статтею 382 КК України, тягне кримінальну відповідальність лише у разі, якщо ця особа раніше двічі притягувалася до адміністративної відповідальності за невиконання цього ж рішення. Колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України Ухвалою від 18 вересня 2003 року визнала незаконним засудження К. вироком Дрогобицького міського суду Львівської області від 30 вересня 2002 року за статтею 176⁴ КК України 1960 року (стаття 382 КК України 2001 року), вказавши на те, що він до адміністративної відповідальності за невиконання судового рішення не притягувався⁶³³.

Закон України «Про виконавче провадження» містить ще одне положення, яке, на перший погляд, має ознаки кримінально-правового. Мається на увазі додаток до названого Закону, яким визначений перелік видів майна громадян,

632 Про виконавче провадження: Закон України від 21 квітня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.

633 Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 6.

на яке не може бути звернене стягнення за виконавчими документами, тобто майна, яке не може бути і конфісковане за судовим вироком, оскільки стаття 75 цього Закону встановлює, що «покарання у вигляді штрафу та конфіскації майна підлягають виконанню в порядку, встановленому цим Законом». Очевидно, що визначення предметів, які не можуть бути конфісковані, уточнює межі такого виду покарання як конфіскація майна, в силу чого Закон, який визначає перелік видів майна, що не підлягає конфіскації, слід розглядати як кримінальний закон.

Ще в період від набуття чинності Закону «Про виконавче провадження» до втрати чинності КК України 1960 року судова практика йшла шляхом невизнання вказаного додатку до названого закону кримінальним законом, що визначає обмеження у застосування конфіскації майна. Суди продовжували визначати майно, яке не підлягає конфіскації, на підставі додатку до КК України 1960 року⁶³⁴. Проте, Л. А. Хрустова вже після набуття чинності КК України 2001 року висловила судження, що перелік майна, яке не підлягає конфіскації, передбачається законодавством про виконання вироку⁶³⁵. На мій погляд, останнє твердження не узгоджується з самим КК України 2001 року, у пункті 2 розділу I «Прикінцевих та перехідних положень» якого встановлено, що «з набранням чинності цим Кодексом втрачають чинність: Кримінальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 року ... крім Переліку майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком (Додаток до цього Кодексу)». Таке формулювання викликало неоднозначне розуміння статусу вказаного додатку. Так, наприклад, С. С. Яценко вважав, що «нині є чинним перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком (Додаток до КК України 1960 р.)»⁶³⁶. Натомість, Ю. В. Баулін⁶³⁷ та В. К. Гришук⁶³⁸ вважають, що вказаний перелік слід розглядати як додаток до КК України 2001 року. На мій погляд, думка Ю. В. Бауліна та В. К. Гришука є більш слушною з позицій як граматичного, так і телеологічного тлумачення пункту 2 розділу I «Прикінцевих та перехідних положень» КК України. Вираз «цей Кодекс» («цього Кодексу») у всіх випадках його вживання в КК України (наприклад: частина 1 статті 2, частини 2 і 3 статті 3, частина 1 статті 7 та інші) означає саме Кримінальний кодекс України 2001 року, а не будь-який інший кодекс. Очевидно, що саме таке значення має цей вираз і в пункті 2 розділу I «Прикінцевих та перехідних положень». Тому, напевно

634 Див.: Практика застосування судами конфіскації майна: Узагальнення, опрацьоване суддею Верховного Суду України С. М. Вус і начальником управління узагальнення судової практики та аналізу судової статистики, суддею у відставці, заслуженим юристом України О. С. Паневінієм // Вісник Верховного Суду України. – 2000. – № 3.

635 Див.: Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України. Загальна частина/П. П. Андрушко, Т. М. Андресюк, О. Г. Атаманюк та ін. Під заг. ред. М. І. Потебенька, В. Г. Гончаренка. – К.: ФОРУМ, 2001. – С. 281.

636 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України/Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, В. І. Антипов та ін. Відп. ред. С. С. Яценко. – К.: А. С. К., 2002. – С. 119.

637 Див.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар/Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 1174.

638 Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України/А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Гришук та ін. За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – С. 140.

чи доцільним є розглядати названий перелік як додаток до КК України 1960 року, оскільки це привело б до висновку про те, що наразі в Україні є чинними два Кодекси: КК України 2001 року (повністю) та КК України 1960 року (в частині його додатку – Переліку майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком). Навряд чи законодавець прагнув до такої мети, зберігаючи чинність вказаного переліку. Отже, перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком, нині є частиною КК України 2001 року. Тому Закон України «Про виконавче провадження» в цій частині не може бути визнаний кримінальним законом.

Таким чином, зміст чинного законодавства України свідчить, що положення статті 3 КК України про те, що названий Кодекс є єдиним кримінальним законом в Україні ще не повною мірою відповідають дійсності. Поряд з КК України чинними є ще декілька законів (принаймні, чотири), які мають або комплексний характер (як, наприклад, Закон України «Про застосування амністії в Україні»), або відносяться до інших галузей законодавства (КПК України, КВК України, Закон України «Про виконавче провадження» та інші), проте містять окремі приписи, які, за своєю суттю, є кримінально-правовими, оскільки визначають кримінальну відповідальність за вчинення злочинів. При цьому не можна виключати і того, що нові подібні закони не з'являться у майбутньому.

Звичайно, такий стан речей у законодавстві України не є свідченням його досконалості та має бути, по можливості, усунений шляхом акумуляції всіх кримінально-правових приписів в КК України. Проте наразі з ним необхідно рахуватися. І в цьому плані видається за можливе підтримати запропонований В. М. Самсоновим підхід до визначення кола адміністративних законів. До них він відносив не лише «чисті» адміністративні нормативно-правові акти, тобто закони, які містять виключно адміністративно-правові приписи, а й закони, які містять такі приписи в основному, в переважній кількості, а також закони, які містять декілька чи всього один адміністративно-правовий припис. І всі ці закони в тій частині, в якій вони містять адміністративно-правові приписи, він розглядав як адміністративні закони⁶³⁹.

Здається, що з використанням такого підходу немає потреби виключати з кола дослідження ті закони, які, за своєю суттю, не є кримінальними, однак містять один чи декілька кримінально-правових приписів. Тому, такі закони, в тій частині, в якій вони містять ці приписи, також розглядаються мною як кримінальні закони.

5.3 Питання адекватності термінології

Визначення поняття закону, який встановлює діяння, що є злочинами, та відповідальність за них, а також встановлення змісту цього поняття з необхід-

639 Див.: Самсонов В. Н. Административное законодательство: понятие, содержание, реформа. – Харьков: Основа, 1991. – С. 78-79.

ністю піднімає проблему віднайдення адекватного терміна для його позначення. З точки зору формальної логіки «всьяке поняття виражається у слові, а часто і в декількох словах», а «словесне вираження поняття називається іменем»⁶⁴⁰. При цьому ім'я поняття «з відтінком спеціального (наукового) його значення, що уточнюється в контексті якої-небудь теорії або галузі знання» прийнято називати «терміном»⁶⁴¹. Вище автор цих рядків послуговувався для позначення досліджуваного явища терміном «кримінальний закон». Однак такий термін наразі оспорується окремими криміналістами⁶⁴² і, більше того, сам КК України у своєму тексті містить інший термін – «закон про кримінальну відповідальність». У зв'язку з викладеним питання вибору найбільш адекватного терміна для позначення закону, який визначає злочини та кримінальну відповідальність за них, сьогодні набуло в Україні відомого рівня актуальності.

Ніким не заперечується те, що в терміні, яким має позначатися досліджуване поняття, повинно міститися слово «закон». Проблема постає лише в тому, як цей закон назвати. Очевидно, що назва цього закону (зокрема інші слова з терміна, який означає його як поняття) повинна відображати його особливості, відмінність від інших законів. Вище вже зазначалося, що відмінність досліджуваного закону від інших визначається за ознаками його змісту, тобто за характером нормативно-правових приписів, що містить цей закон. Якщо ж виходити з того, що змістом досліджуваного закону є нормативно-правові приписи, що визначають, які діяння є злочинами, та кримінальну відповідальність, якій підлягають особи, що їх вчинили, то логічним буде висновок про те, що в терміні, яким позначається дане поняття, повинні мати місце вказівка саме на це. І дійсно, вітчизняна та світова практика свідчить про те, що в різних країнах закони, які визначають діяння, що є злочинами, та кримінальну відповідальність за них, отримують свою назву від назви одного з цих двох своїх основних інститутів: або від злочину, або від відповідальності (покарання).

Звернення до доступного мені законодавства окремих зарубіжних країн свідчить, що від назви злочину отримали свою назву відповідні закони у Австралії (Criminal Code), Англії та Уельсі (Criminal Law Act), США (Federal criminal code and rules. Title 18. Crimes and criminal procedure – у федеральному Зводі законів) та деяких інших країнах. Від назви покарання іменуються відповідні закони у Австрії (Strafgesetzbuch), Болгарії (Наказателен кодекс), Польщі (Kodeks karny) та низці інших країн.

640 Строгович М. С. Логика. – М.: Государственное изд-во политической литературы, 1949. – С. 103, 104.

641 Див.: Философский энциклопедический словарь/Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 681.

642 Див., наприклад: Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. – К.: Наукова думка; Українська видавнича група, 1996. – С. 4; Куц В. М. Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути. – Харків: Ксилон, 1999. – С. 23.

У цьому плані відносно універсальною є назва відповідного закону в Російській Федерації (Уголовный кодекс), оскільки російське слово «уголовный» має етимологічний зв'язок з обома основними інститутами даної галузі законодавства. Воно пов'язане з інститутом злочину, оскільки в староруському кримінальному праві (стаття 6 Розширеної редакції Руської правди) «головником» іменувалася особа, яка вчинила найтяжчий злочин – вбивство, а також і з інститутом кримінальної відповідальності, оскільки «головничеством» там же називається грошове стягнення, що накладалося на вбивцю⁶⁴³. Таким чином, в російській мові вдалося уникнути характерного для більшості інших мов надання переваги одному з інститутів даної галузі законодавства, «і в цьому сенсі поняття кримінального (рос.: «уголовного» – Ю. П.) права якби об'єднує обидві ідеї (і злочину, і покарання), не надаючи переваги жодній з них»⁶⁴⁴. Визнаючи названі переваги терміну «уголовный», і вважаючи його етимологічно українським, М. Й. Коржанський виступив з пропозицією ввести його до української юридичної термінології, у зв'язку з чим іменувати «кримінальний закон» «уголовним законом», «кримінальне право» «уголовним правом» і так далі⁶⁴⁵. Проте така пропозиція не отримала підтримки ні законодавцем, ні в науковій літературі, у зв'язку з чим і сам її автор в подальшому відмовився від використання запропонованого ним терміна⁶⁴⁶.

В українській мові закон, який визначає злочини та кримінальну відповідальність за них, традиційно називався кримінальним законом. Тобто, українська назва цього закону походить від назви першого з основних його інститутів – інституту злочину (латинською мовою – *crimen*). Зрідка в неюридичних джерелах також використовується термін «карний закон», що має походження від назви другого з його основних інститутів – покарання (відповідальності) за злочин, а окремі юристи навіть пропонують офіційно іменувати Кримінальний кодекс Карним⁶⁴⁷. При цьому у словниках української мови «кримінальний» і «карний» розглядаються як синоніми⁶⁴⁸, хоча Л. Василькова, яка спеціально досліджувала походження і зміст терміна «кримінальний», приходить до висновку про не-

643 Див.: Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах./Под общ. ред. О. И. Чистякова. Т. I. Законодательство Древней Руси/Отв. ред.: В. Л. Янин. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 64, 86. Таке розуміння походження терміна «уголовный» не є загальноприйнятим, існують й інші версії. Див., наприклад: Голик Ю., Елисеєв С. Понятие и происхождение названия «уголовное право» // Уголовное право. – 2002. – № 2. – С. 14-16.

644 Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – М.: БЕК, 1999. – С. 1.

645 Див.: Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. – К.: Наукова думка; Українська видавнича група, 1996. – С. 4; Коржанський М. Й. Кримінальне чи уголовне // Юридичний вісник України. – 1997. – 2-15 січня.

646 Див.: Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна: Курс лекцій. – К.: Атіка, 2001. – С. 3-4.

647 Див.: Ромовська З. Злочини і покарання в новій редакції // Голос України. – 1998. – № 225 (24 листопада). – С. 12.

648 Див.: Словник української мови. В одинадцяти томах. Том четвертий: І-М./Ред. кол.: І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 108, 347.

обхідність надання переваги саме йому, з можливістю використання терміна «карний» «з метою уникнення тавтологічних словосполучень у перекладі російських термінологічних одиниць»⁶⁴⁹.

При прийнятті КК України 2001 року законодавець, за пропозицією народних депутатів М. Ю. Бродського, С. В. Ківалова та В. Й. Развадовського замінив в тексті КК України традиційний термін «кримінальний закон» терміном «закону про кримінальну відповідальність»⁶⁵⁰. У зв'язку з цим постає питання про те, який же термін – «кримінальний закон» чи «закон про кримінальну відповідальність» – має більше переваг і більш точно означає закон, який визначає злочини та відповідальність за них? На думку В. І. Борисова, «кримінальний закон» і «закон про кримінальну відповідальність» – тотожні поняття, однак через те, що останнє закріплене в КК, ним потрібно користуватися для характеристики чинного кримінального законодавства України»⁶⁵¹. Сказане, на мій погляд, викликає необхідність декількох застережень щодо співвідношення термінів «кримінальний закон» і «закон про кримінальну відповідальність».

По-перше, використання в тексті КК України 2001 року терміна «закон про кримінальну відповідальність», очевидно, стало наслідком непослідовності Верховної Ради України у врахуванні та відхиленні пропозицій народних депутатів щодо проекту КК України під час його прийняття. Вище вже зазначалося, що на етапі опрацювання проекту нині чинного КК України в комітетах Верховної Ради України, народним депутатом України О. М. Бандуркою була внесена пропозиція змінити його назву на «Кодекс законів України про кримінальну відповідальність». З цієї пропозицією була логічно пов'язана пропозиція народних депутатів України М. Ю. Бродського, С. В. Ківалова та В. Й. Развадовського про заміну терміна «кримінальний закон» терміном «закон про кримінальну відповідальність». Як відомо, Верховна Рада України не підтримала (відхилила) пропозицію про зміну назви Кодексу, однак підтримала (не відхилила) пов'язану з нею заміну терміна «кримінальний закон» терміном «закон про кримінальну відповідальність», через що останній і з'явився в остаточному варіанті КК України. Така непослідовність створила досить цікаву ситуацію, коли у назві кодексу та його тексті для позначення одного й того ж поняття стали вживатися різні терміни. У назві кодексу говориться про «кримінальний кодекс», інакше кажучи – про «кримінальний закон», оскільки кодекс, як вже зазначалося вище, – це особливий різновид закону. У той же час, далі за текстом говориться вже про «закон про кримінальну відповідальність». Очевидно, що така не-

649 Див.: Василькова Л. З історії становлення терміна «кримінальний» // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 12. – С. 76.

650 Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. В 28 книгах. Архів. Книга 17 (1999 р.). – Аркуш 189.

651 Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і фак./М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком-Інтер – Право, 2001. – С. 34.

узгодженість термінів має бути законодавцем усунута, при чому шляхом заміни терміна «закон про кримінальну відповідальність» терміном «кримінальний закон». На користь цього, окрім наведеного вище аргументу (непослідовність законодавця при відхиленні депутатських пропозицій до проекту КК України), говорить і те, що назва закону має поширюватися на весь його текст. І при цьому терміни, які використовуються у тексті закону, не повинні суперечити його назві.

По-друге, кримінальний закон, як вже неодноразово наголошувалося, визначає два взаємопов'язані явища: злочин та кримінальну відповідальність за нього, які є основними його інститутами. Тому, коли говорять, що це «закон про кримінальну відповідальність», тим самим забувають те, що він ще є й «законом про злочин». Звичайно, і термін «кримінальний закон» має генетичну пов'язаність лише з одним з названих основних його інститутів – інститутом злочину. Проте за довгі роки його вживання він у багатьох європейських мовах, у тому числі й в українській, дістав етимологічний зв'язок і з інститутом кримінальної відповідальності (покарання). Згадаймо хоча б застарілу українську назву в'язниці – «кримінал»⁶⁵². Тому слушним уявляється висновок Л. Василькової про те, що «саме цей термін («кримінальний» – Ю. П.) можна вважати більш-менш вдалим відповідником до рос. *уголовный*, оскільки він включає і значення «карний», адже вчинення злочину спричиняє покарання, яке передбачається законом та призначається судом»⁶⁵³. Таким чином, і з лінгвістичної точки зору термін «кримінальний закон» видається більш вдалим, ніж «закон про кримінальну відповідальність» для позначення закону, який визначає злочини, та відповідальність за них.

По-третє, термін «кримінальний закон» є традиційним і звичним для вітчизняної правової системи, він також є усталеним в науці, відомий практичним працівникам, використовується в іноземному законодавстві. Інакше кажучи, він вже давно «прижився», адекватно відображає сутність означуваного ним поняття, недвозначно сприймається переважною більшістю вчених та правозастосувачів. Тому, відмова від нього і з цього погляду здається передчасною. Однак, якщо правозастосовчі органи пов'язані термінологією, яку використовує законодавець, у зв'язку з чим у офіційних документах повинні послуговуватися терміном «закон про кримінальну відповідальність», то поширювати таке ж правило і на наукове середовище видається не виправданим.

З огляду на викладене, вважаю, що на сьогодні вченим-криміналістам немає підстав відмовлятися від терміна «кримінальний закон». Саме тому він використовується і в цьому дослідженні. При цьому, говорячи про «кримінальний закон»,

652 Див.: Новий тлумачний словник української мови. У чотирьох томах. Том 2: Ж-ОБД./Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконт, 2000. – С. 380.

653 Василькова Л. З історії становлення терміна «кримінальний» // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 12. – С. 76.

я розумію його не як злочинний закон⁶⁵⁴, не як закон поведінки криміналітету⁶⁵⁵, а в значенні «який стосується вивчення злочинів і злочинності, боротьби з ними і запобігання злочинам»⁶⁵⁶, точніше – який стосується визначення злочинів і кримінальної відповідальності за них.

Що ж до того, що в тексті КК України застосовується інший термін, то це не може бути причиною для зміни наукової термінології. Навпаки, наука наразі повинна довести необхідність уточнення термінологічного апарату КК України.

5.4 До питання про інші джерела кримінального права

Отож, на сьогодні КК України фактично не є єдиним кримінальним законом, підстави для вживання поняття «кримінальне законодавство» все ж таки існують, оскільки таке законодавство складається, як мінімум, з декількох Законів України, які містять кримінально-правові приписи. Перш за все, це – КК України, а також КПК України, КВК України, Закони України «Про застосування амністії в Україні» та «Про виконавче провадження» в тій частині, в якій вони містять кримінально-правові приписи.

Крім того, наразі в Україні є чинними ще деякі правові акти, які, не маючи ознак форми кримінального закону (не будучи законами), мають ознаки його змісту (містять кримінально-правові приписи). До таких можна віднести, наприклад, окремі міжнародні договори України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень кримінального закону. Здається, що такий стан речей тільки зовні, формально суперечить пункту 22 частини 1 статті 92 Конституції України, відповідно до якої *виключно законами України* визначаються діяння, які є злочинами та відповідальність за них. Разом з тим, по суті, суперечності тут немає. Адже, встановлюючи вимогу про те, що вказані, як й інші названі в статті 92 Конституції України питання, визначалися виключно законами, законодавець, перш за все, мав на увазі неприпустимість регулювання цих питань актами, які мають меншу за закон юридичну силу. Разом з тим, регулювання їх актами, які мають більшу юридичну силу (зокрема, міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України та рішеннями Конституційного Суду України, які стосуються конституційності кримінальних законів) не можна визнавати таким, що суперечить Конституції України.

654 У такому значенні розуміє цей термін М. Й. Коржанський. Див.: Коржанський М. Й. Уголовное право Украины. Частина загальна: Курс лекцій. – К.: Наукова думка; Українська видавнича група, 1996. – С. 4.

655 Так сприймає його В. М. Куц. Див.: Куц В. М. Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути. – Харків: Ксилон, 1999. – С. 23.

656 Тлумачний словник української мови/Укладачі: Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига. – Харків: Синтекс, 2002. – С. 282.

Так, частиною кримінального законодавства України мають бути визнані також і чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, за умови, що вони безпосередньо визначають, які діяння є злочинами та якій відповідальності підлягають особи, що їх вчинили. До таких міжнародних договорів можна віднести, наприклад, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, відповідно до статті 7 якої злочинність діяння може визначатися не лише національними законами, а й міжнародним правом, у тому числі – загальними принципами права, визнаними цивілізованими націями. Крім того, до таких міжнародних договорів має бути віднесена і Європейська конвенція про міжнародну дійсність кримінальних вироків, яка була укладена державами – членами Ради Європи 28 травня 1970 року, ратифікована Україною 26 вересня 2002 року, яка набула для нашої держави чинності 12 червня 2003 року. В цій Конвенції, зокрема, містяться положення, що визначають підстави виконання в одній державі покарання, призначеного вироком суду іншої держави, уточнюється кримінально-правовий зміст принципу *ne bis in idem*, визначаються кримінально-правові наслідки судимості на підставі вироку суду іноземної держави⁶⁵⁷. Очевидно, що всі названі положення згаданих конвенцій є, за своїм змістом, кримінально-правовими, а тому їх, так само, як й інші міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, і які містять положення подібного змісту, слід вважати частиною кримінального законодавства України.

Разом з тим, не є актами кримінального законодавства ті міжнародно-правові договори, які безпосередньо не стосуються визначення злочинності чи караності діянь, а лише встановлюють обов'язок держав-учасниць визнати злочином певне діяння та переслідувати осіб, які його вчинили. Кількість таких договорів набагато перевищує кількість тих, що безпосередньо містять кримінально-правові приписи. До них, наприклад, відносяться Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього та інші⁶⁵⁸. Подібні договори більшістю правознавців справедливо не відносяться до актів кримінального законодавства⁶⁵⁹.

Нарешті, не можна заперечувати і проти того, що частиною кримінального законодавства України є також рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) кримінальних законів. На думку Є. Євграфової такі рішення «є складовою чинного законодавства і,

657 Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Вплив Європейської конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків на національний кримінальний закон України // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 7. – С. 89-92.

658 Див.: Україна в міжнародно-правових відносинах. Бротьба із злочинністю та взаємна правова допомога (книга перша): 36 документів укр. та рос. мовами / Упоряд.: В. Л. Чубарев, А. С. Мацко. – К.: Юрінком, 1996. – С. 94-446.

659 Див., наприклад: Ковалев М. И. Об источниках уголовного права // Правоведение. – 1975. – № 5. – С. 132.

за ознаками ієрархії (субординації), передують законам, тобто займають місце після Конституції України»⁶⁶⁰. Дійсно, такі рішення, оскільки ними не тільки скасовуються певні положення закону, а то й закон в цілому, але й визначаються певні межі подальшої законодавчої діяльності Верховної Ради України, виконують функції нормативно-правового акта. При цьому їх юридична сила, дійсно, є не меншою за юридичну силу закону, оскільки в іншому разі скасування ними законів було б неможливим. Що ж до змісту таких рішень, то він є таким же, як і зміст кримінального закону, але (в силу особливого статусу і особливої компетенції Конституційного Суду України) «зі знаком мінус». Якщо змістом кримінального закону є приписи, що визначають які діяння є злочинами, та якій відповідальності підлягають особи, що їх вчинили, то змістом названих рішень є визначення діянь, які не можуть визнаватися злочинами, та заходів кримінальної відповідальності, яким не можуть піддаватися особи, що їх вчинили, у зв'язку з тим, що це суперечить Конституції України. Так, наприклад, Рішенням Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі про смертну кару⁶⁶¹ були визнані такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) і у зв'язку з цим втратили чинність положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини КК України 1960 року, які передбачали смертну кару як вид покарання. Очевидно, що цей припис, оскільки він стосується визначення покарання, як однієї зі складових частин кримінальної відповідальності за вчинення злочину, є, за своєю природою, кримінально-правовим. Проте, оскільки за формою правовий акт, в якому він міститься, не є законом, віднести його до кримінальних законів не можна. Тим не менше, це рішення є складовою частиною кримінального законодавства України, навіть попри те, що сам КК України, якого воно стосувалося, вже і втратив чинність. Адже саме наявність цього рішення утримує наразі законодавця від прийняття неодноразово пропонованих народними депутатами України проектів законів про внесення змін до КК України, спрямованих на відновлення покарання у виді смертної кари.

Таким чином, говорячи, наразі, про кримінальне законодавство України, слід кожного разу усвідомлювати, що воно складається не з одного КК України, а з декількох Законів України, а також чинних міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та рішень Конституційного Суду України, за умови, що ці закони, договори та рішення містять кримінально-правові приписи. Коли ж таким законом залишиться

660 Євграфова Є. Акти Конституційного Суду України в системі національного законодавства // Право України. – 2001. – № 10. – С. 67.

661 Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 1901 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) // Офіційний Вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 126.

лише КК України, то принаймні в самому КК України можна буде відмовитися від терміна «кримінальне законодавство», внівши відповідні зміни до назви та частини першої статті 3 КК України.

Але у будь-якому разі не належать до кримінального законодавства нормативні та інші правові акти, які хоч певним чином і пов'язані з кримінальним законом, однак не збігаються з ним, ні за формою, ні за змістом. Вище вже згадувалося, що в проекті КК України, підготовленому робочою групою під керівництвом В. М. Смітєнка, та внесеному на розгляд Верховної Ради України Комісією Верховної Ради України 2 (12) скликання з питань правопорядку та боротьби із злочинністю, містилася стаття 6, відповідно до якої джерелами кримінального законодавства України визнавалися також Конституція України, інші нормативні акти, які безпосередньо не згадуються в КК України, але враховуються у нормах з бланкетною диспозицією, а також рішення Конституційного Суду України щодо конституційності норм кримінального закону. По-перше, Конституцію України не можна визнавати складовою частиною кримінального законодавства України, оскільки її приписи, навіть, ті, що текстуально схожі з положеннями КК України (наприклад, частина 1 статті 58, частина 5 статті 94) або мають для нього безпосереднє значення (наприклад, пункт 22 частини 1 статті 92) за своєю суттю не є кримінально-правовими.

Перш за все, не є складовою частиною кримінального законодавства Конституція України. В. А. Федосова правильно зазначає, що специфіка конституційного (державного) права проявляється саме в особливому колі суспільних відносин, що ним регулюються. Якщо окремі інші галузі права «працюють» в конкретній сфері суспільних відносин, то конституційне право органічно пов'язане з фундаментальними засадами життя суспільства. Воно впливає не на певні окремі види суспільних відносин, а на головні сфери громадського і державного життя країни⁶⁶². Тому навіть у тих своїх положеннях, в яких Конституція України містить приписи, які за своїм змістом певною мірою «перехресчуються» з приписами кримінального закону (наприклад, відповідно до статті 61 Конституції України «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер»), вона не є частиною кримінального законодавства. Подібні положення Конституції не торкаються безпосередньо визначення злочинності та караності діяння, а визначають засади політико-правового статусу особи та основні принципи функціонування державної влади.

По-друге, не є складовою частиною кримінального законодавства нормативні акти, до яких відсилають статті КК України з бланкетною диспозицією. В літературі висловлювалася думка, що «наявність у Кримінальному кодексі норм з бланкетними ознаками підриває важливе для кримінального права положення:

662 Див.: Федосова В. А. Эффективность действия норм советского государственного права. – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1984. – С. 8.

nullum crimen sine lege. Здається, що не позбавлена підстав думка деяких правознавців про те, що конкретизація ознак складу злочину в інших нормативних актах ставить під сумнів тезу про те, що джерелом кримінального права є лише кримінальний закон»⁶⁶³. Ще більш категоричним є О. Коташевський, який пише, що в статтях з бланкетними диспозиціями «опис діяння, що визнається злочином, дано в іншому нормативному акті, а не в Кримінальному кодексі»⁶⁶⁴. Тобто, з позицій такого підходу ті нормативно-правові акти, до яких відсилають статті з бланкетними диспозиціями, визнаються джерелами кримінального права (актами кримінального законодавства) або на ряду з КК (В. Марчук), або ж навіть замість КК (О. Коташевський).

На мій погляд, таке розуміння ролі нормативних актів, до яких відсилають статті з бланкетними диспозиціями, є невірним. Дані нормативні акти не визначають і за природою своєю не можуть визначати злочинності діяння, а лише регулюють правомірну поведінку людини у певній сфері суспільних відносин. Неправомірну поведінку (відступ від своїх правил) такі акти не визначають і вона знаходиться за їх межами. Така неправомірна (зокрема, злочинна) поведінка визначається в КК України. Однак дійсний її обсяг встановлюється в тому числі й з урахуванням названих нормативно-правових актів, які впливають на визначення злочинної поведінки таким чином: визначаючи межі правомірної поведінки, вони тим самим визначають зовнішні межі злочинних діянь. Оскільки ж вони такі злочинні діяння не описують, то й кримінально-правовими такі нормативні акти не є. Тому правильним є висновок, що «наявність бланкетних диспозицій в нормах кримінального законодавства, що відсилають до нормативних актів інформаційного (для кримінального права – Ю. П.) характеру, не суперечить принципу «*nullum crimen nulla poena sine lege*», а тому є правомірною»⁶⁶⁵.

По-третє, не є актами кримінального законодавства також і вирок, ухвали та постанови судів загальної юрисдикції в окремих кримінальних справах, а також роз'яснення Пленуму Верховного Суду України чи Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ з окремих питань застосування кримінального законодавства. Вони взагалі не містять приписів кримінального права, а лише роз'яснюють їх (постанови Пленуму Верховного Суду України з певної категорії справ) або застосовують такі приписи до конкретних діянь.

Таким чином, актами кримінального законодавства України є не лише кримінальні закони, а й міжнародні договори України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, в тих випадках, коли вони безпосередньо містять кримінально-правові приписи, та рішення Конституційного Суду

663 Марчук В. Квалификация преступлений при изменении диспозиции уголовно-правовой нормы // Судовий вісник. – 2002. – № 1. – С. 37.

664 Коташевський О. Окремі недоліки нового Кримінального кодексу України // Право України. – 2002. – № 11. – С. 97.

665 Соколов В. В. Принцип «*nullum crimen nulla poena sine lege*» и бланкетные диспозиции уголовного закона // Советское государство и право. – 1980. – № 12. – С. 99.

України з питань конституційності кримінальних законів. Не є актами кримінального законодавства України Конституція України, нормативно-правові акти, до яких відсилають статті з бланкетними диспозиціями, а також вирoki, ухвали та постанови судів в окремих кримінальних справах та постанови Пленуму Верховного Суду України з певних категорій справ.

Висновки

Кримінальне законодавство України становить собою систему нормативно-правових актів, які є зовнішньою формою вираження й закріплення норм кримінального права як галузі права. Основу цієї системи становить Кримінальний кодекс України 2001 р., який, за задумом законодавця й позицією його розробників, мав би стати єдиним джерелом норм кримінального права. Однак, фактично склалася ситуація, за якої Кримінальний кодекс не став єдиним кримінальним законом, оскільки такі ж само властивості як і він, в окремих частинах мають й деякі інші закони.

Основним видом нормативно-правових актів, що складають кримінальне законодавство, дійсно є закон (п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України), який може бути належним чином пізнаний через розкриття його змісту та форми. Під змістом кримінального закону слід розуміти систему сформульованих законодавцем нормативно-правових приписів, звернутих до судів та органів досудового розслідування, і які визначають діяння, що є злочинами, та відповідальність за них. Формою ж кримінального закону є його текст як нормативно-правового акту, прийнятого у порядку, встановленому Конституцією України для прийняття законів. Виходячи із запропонованого розуміння форми і змісту кримінального закону, поняття останнього може бути визначене як: прийнятий у встановленому Конституцією України порядку письмовий за формою нормативно-правовий акт (формальна ознака), який визначає діяння, що є злочинами, та кримінальну відповідальність за них (змістовна ознака). Місце кримінального закону в ієрархії нормативно-правових актів таке ж, як і в інших законів: більшу від нього юридичну силу мають лише Конституція України та міжнародно-правові договори України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

З огляду на те, що вказаними ознаками форми та змісту, окрім Кримінального кодексу України володіють ще деякі інші закони, доводиться констатувати, що вони (ці інші закони), в тій частині, в якій їх змістом є норми кримінального права, теж мають розглядатися як кримінальні закони.

Окрім того, систему кримінального законодавства України складають також акти, юридична сила яких є не меншою, а то й більшою, порівняно із законом. Йдеться, зокрема, про два види актів. Перший – це міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і які безпосередньо визначають норми кримінального права. Такі договори не потребують імплементації до національного законодавства і можуть застосовуватися безпосередньо як джерела кримінального права. Натомість не можуть бути визнані безпосереднім

формальним джерелом норм кримінального права ті міжнародні договори, норми яких не можуть бути застосовані напяму й потребують внесення змін до національного кримінального закону. Другий – це рішення Конституційного Суду України щодо конституційності окремих положень кримінального закону.

Натомість не становлять самостійних джерел норм кримінального права положення тих нормативно-правових актів, до яких відсилають бланкетні статті кримінального закону; акти тлумачення норм права (у тому числі й ті, які дає Конституційний Суд України); підзаконні нормативно-правові акти; акти правозастосування тощо. Не є власне джерелом норм кримінального права й сама Конституція України, навіть у тих випадках, коли її положення за своїм змістом певною мірою «перехресчуються» з приписами кримінального закону. Подібні положення Конституції не торкаються безпосередньо визначення злочинності та караності діяння, а визначають засади політико-правового статусу особи та основні принципи функціонування державної влади.

Таким чином, сучасний стан кримінального законодавства України свідчить про те, що воно відійшло від принципу монізму й існує у формі декількох нормативно-правових актів. Вочевидь, така тенденція буде зберігатися й найближчим часом, позаяк уже сьогодні розробляються проект закону України про відповідальність за кримінальні проступки, проект закону України про апробацію та проекти декілька інших кримінально-правових за своїм змістом законів. Окрім того, зберігається тенденція до поширення впливу на кримінальне законодавство інших джерел права. З огляду на викладене, перед наукою стоїть завдання переосмислення існуючих підходів до традиційного розуміння обсягу й змісту кримінального законодавства України.

Conclusions

The criminal legislation of Ukraine is a system of legal acts that are an external form of expression and consolidation of the norms of criminal law as a branch of law. This system is based on the Criminal Code of Ukraine of 2001, which, according to a plan of the legislator and the opinion of its developers, should have become the only source of criminal law. Yet, the actual situation was that the Criminal Code did not become the only criminal law, as some other laws in their specific parts have the same properties as it comprised.

The main type of normative legal acts that constitute criminal legislation is a law indeed (Article 92.1.22 of the Constitution of Ukraine), which can be adequately known through the determination of its content and form. The content of the criminal law should be understood as the system of the normative and legal prescriptions defined by the legislator, addressed to the courts and pre-trial investigation agencies and which determine acts that are crimes and the liability for them. The form of the proposed criminal law is its text as a normative legal act adopted under the procedure established by the Constitution of Ukraine to adopt laws. Based on the proposed understanding of the form and content of the criminal law, the concept of the latter can be defined as

the following: a written legal act (formal characteristics) adopted under the procedure prescribed by the Constitution of Ukraine that determines acts that are crimes, and criminal liability for them (meaningful characteristics). The place of the criminal law in the hierarchy of normative legal acts is the same as the other laws occupy: only the Constitution of Ukraine and international legal treaties of Ukraine ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine have greater legal force.

Given that some other laws have the same mentioned characteristics of the form and content in addition to the Criminal Code of Ukraine, one should note that they (these other laws), in the part in which their content includes the norms of criminal law, also should be treated as criminal laws.

In addition, the acts which legal force is not less or may be even greater, compared to the law, constitute the system of the criminal legislation of Ukraine. In particular, we speak about two types of acts. The first type is the international treaties of Ukraine ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine, and which directly determine the norms of criminal law. Such treaties do not require the implementation into the national legislation and can be applied directly as a source of criminal law. Instead, those international treaties, the norms of which can not be applied directly and require changes to the national criminal law can not be considered a direct formal source of the norms of criminal law. The second type is the decisions of the Constitutional Court of Ukraine on the constitutionality of certain provisions of the criminal law.

Instead, the provisions of those normative legal acts, which blanket articles of the criminal law refer to; acts of interpretation of the norms of law (including those provided by the Constitutional Court of Ukraine); subordinate normative legal acts; law enforcement acts and so on do not constitute independent sources of criminal law norms. The Constitution of Ukraine itself is not the source of the criminal law, even in cases where its provisions by their content «intersect» to some extent with the prescriptions of the criminal law. These provisions of the Constitution do not directly affect the definition of crime and punishment for act, but they determine the principles of political and legal status of a person and basic principles of government functioning.

Thus, the current state of the criminal legislation of Ukraine indicates that it has abandoned the principle of monism and exists in the form of several normative legal acts. Obviously, this tendency will be preserved in the near future, because today draft laws of Ukraine on liability for criminal misdemeanours, on probation and several other laws related to criminal law by their content are being elaborated. In addition, there is tendency to spread the impact of other sources of law on the criminal legislation. In view of the above, the science faces the task to rethink current approaches to the traditional understanding of the scope and content of the criminal legislation of Ukraine.

Література до розділу

1. Алексеев С. С. Теория права. – М.: БЕК, 1994. – 224 с.
2. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного анализа. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
3. Андрушко П. П. Джерела кримінального права України // Адвокат. – 2001. – № 6. – С. 7-20; № 7. – С. 13-22; № 8. – С. 10-22.
4. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 463 с.
5. Бергель Ж.-Л. Разработка правовых норм // Очерки методологии законотворчества. Материалы первого конгресса Европейской ассоциации содействия законодательству: Льеж (Бельгия), 9-11 сентября 1993 г. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1996. – С. 27-38.
6. Блум М. И., Тилле А. А. Обратная сила закона. Действие советского уголовного закона во времени. – М.: Юридическая литература, 1969. – 136 с.
7. Бойко Ю. О. Деякі питання щодо уточнення понять «закон» і «законодавство» в контексті Конституції України // Проблеми законності: Респ. міжвідомч. наук. зб./Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 46. – С. 9-13.
8. Бойцов А. И. Действие уголовного закона во времени и в пространстве. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1995. – 257 с.
9. Бойцов А. И., Волженкин Б. В. Уголовный закон: действие во времени и в пространстве. – СПб.: Ин-т повыш. квалиф. прокурор.-следств. работников Ген. прокуратуры РФ, 1993. – 104 с.
10. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. – М.: Юрид. лит., 1967. – 240 с.
11. Будзинський С. Начала уголовного права. – Варшава: Главный складъ въ книжныхъ магазинахъ Кожанчикова въ С. Петербургѣ, Варшавѣ и Казани, 1870. – 362 с.
12. Владимировъ Л. Е. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая часть. – Харьковъ: Изданіе типографіи Каплана и Бирюкова, 1889. – 253 с.
13. Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1984. – 100 с.
14. Гаджиев Г. Правовые позиции Конституционного Суда РФ как источник конституционного права // Конституционное право: восточно-европейское обозрение – 1999. – № 3 (28).
15. Гегель Г. В. Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 534 с.
16. Герцензон А. А. Уголовное право. Часть общая. – М.: РИО ВЮА, 1948. – 496 с.
17. Дурманов Н. Д. Советский уголовный закон. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1967. – 319 с.

18. Евграфов П.Б. Законодательные акты СССР и их роль в укреплении социалистической законности. – К.: УМК ВО, 1989. – 68 с.
19. Завадская Л.Н. Концепция закона: отрицание отрицания // Теория права: новые идеи/Ред. кол.: Л.Н. Завадская, Н.С. Малеин, М.М. Славин. – М.: ИГП РАН, 1993. С. 4-12.
20. Законодательная техника: Научно-практическое пособие/Л.Ф. Апт, Н.А. Власенко, В.Б. Исаков и др. Под ред. Ю.А. Тихомирова. – М.: Городец, 2000. – 272 с.
21. Игнатов А.Н. Введение в изучение уголовного права. Уголовный закон: Лекция/Под ред. Ю.А. Красикова. – М.: НОРМА, 1996. – 64 с.
22. Иногамова Л.В. Действие уголовного закона: некоторые проблемы // Региональные проблемы борьбы с преступностью в период совершенствования законодательства: Межвуз. сб. научн. тр. – Тюмень, 1992. – С. 3-11.
23. Исаев И.А. Метафизика Власти и Закона: У истоков политико-правового сознания. – М.: Юристъ, 1998. – 256 с.
24. Калмыковъ П.Д. Учебникъ уголовного права. Часть общая. – СПб: Типографія Товарищества «Общественная польза», 1866. – 535 с.
25. Карпец И.И. Уголовное право и этика. – М.: Юридическая литература, 1985. – 256 с.
26. Келина С.Г. Советский уголовный закон // Советское уголовное право. Часть общая. В 18-ти вып. Вып. 2. – М.: Всесоюз. юрид. заочн. ин-т, 1961. – 46 с.
27. Керимов Д.А. Законодательная техника: Научно-методическое и учебное пособие. – М.: НОРМА, 2000. – 127 с.
28. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – М.: Аванта +, 2000. – 560 с.
29. Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское) // Кистяковский Б.А. Философия и социология права. – Спб: РХГИ, 1998. – 800 с.
30. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебникъ общаго уголовного права с подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовнаго законодательства. – К.: Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф.А. Югансона, 1891. – 850 с.
31. Кленова Т.В. Предмет и метод уголовно-правового регулирования как основные критерии классификации уголовно-правовых норм // Актуальные вопросы реализации уголовной ответственности: Межвуз. сб. ст. – Куйбышев: Куйбышев. гос. ун-т, 1988. – С. 5-14.
32. Ковалев М.И. Советский уголовный закон. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т им. А.Я. Вышинского, 1956. – 45 с.
33. Коган В.М. Логико-юридическая структура советского уголовного закона. – Алма-Ата: Казахстан, 1966. – 82 с.

34. Конституция, закон, подзаконный акт/И.В. Котелевская, М.А. Митюков, А.В. Мицкевич и др. Отв. ред. Ю.А. Тихомиров. – М.: Юридическая литература, 1994. – 136 с.
35. Коняхин В.П. Нормы Общей части УК РСФСР: содержание, виды, функции: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – М.: ИГП АН СССР, 1985. – 18 с.
36. Коржанский Н.И. Очерки теории уголовного права. – Волгоград: Высшая школа МВД РФ, 1992. – 92 с.
37. Кузнецова Н.Ф. Преступление, состав преступления, диспозиция уголовного закона // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1967. – №4. – С. 35-48.
38. Куц В.М. Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути. – Харків: Ксилон, 1999. – 204 с.
39. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. – М.: НОРМА, 1998. – 296 с.
40. Медведев А.М. Пределы действия Уголовного кодекса Российской Федерации./Под ред. В.П. Кашепова. – М.: Юридическая литература, 1998. – 144 с.
41. Мельников М.Г. Действие уголовного закона во времени и в пространстве: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Рязань: Рязан. ин-т права и экономики, 1999. – 193 с.
42. Милуков С.Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа. – СПб.: СПБИНВЭСЭП; Знание, 2000. – 279 с.
43. Мицкевич А.А. Акты высших органов Советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР. – М.: Юридическая литература, 1967. – 175 с.
44. Навроцький В.О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). – К.: Атіка, 2001. – 272 с.
45. Наумов А.В. Применение уголовно-правовых норм (по материалам следственной и прокурорско-судебной практики). – Волгоград, 1973. – 173 с.
46. Неволин К.А. Энциклопедия законовещения. История философии законодательства. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургск. гос. ун-та, 1997. – 400 с.
47. Незнамова З.А. Коллизии в уголовном праве: Дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – Екатеринбург, 1995. – 372 с.
48. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация)/В.Н. Кудрявцев, П.С. Дагель, Г.А. Злобин и др. Отв. ред. В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев. – М.: Наука, 1982. – 303 с.

49. Панов Н.И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники // Правоведение. – 1987. – № 4. – С. 79-82.
50. Пикуров Н.И. Уголовное право в системе межотраслевых связей. – Волгоград: Волгоград. юрид. ин-т МВД России, 1998. – 224 с.
51. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі. – К.: Атіка, 2005. – 288 с.
52. Попов А. Н. Уголовный закон и его обратная сила. – СПб: Санкт-Петербург. юрид. ин-т МВД РФ, 1998. – 47 с.
53. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/В.Я. Тацій, В.І. Борисов, В.С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова. – Х.: Право, 2013. – 1240 с.
54. Проблемы общей теории государства и права: Учебник для вузов/Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева и др. Под ред. В.С. Нерсисянца. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 832.
55. Прохоров В.С., Кропачев Н.М., Тарбагаев А.Н. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – 208 с.
56. Процюк І.В. Закон і його місце у правовій системі України // Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства: Темат. зб. наук. праць/Відп. ред. М.І. Панов. – Харків: Національна юридична академія України, 1997. – С. 3-7.
57. Речицкий В.В. Свобода и государство. – Харьков: Фолио, 1998. – 144 с.
58. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – 188 с.
59. Спасовичъ В. Учебникъ уголовного права. Томъ I (Выпускъ первый). – СПб.: Въ типографіи Юсафата Огрызко, 1863. – 180 с.
60. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. В 2 т. Т. 1. – М.: Наука, 1994. – 380 с.
61. Тацій В., Сташис В. Новий Кримінальний кодекс України // Право України. – 2001. – № 7. – С. 3-9.
62. Тилле А.А. Время, пространство, закон. Действие советского закона во времени и в пространстве. – М.: Юрид. лит., 1965. – 201 с.
63. Тихомиров Ю.А. Теория закона. – М.: Наука, 1982. – 256 с.
64. Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, 2000. – 16 с.
65. Уголовный закон и преступление/Э.Т. Борисов, О.В. Корягина, И.Б. Степанова и др. Под ред. Э.С. Тенчова. – Иваново: Ивановский государственный университет, 1997. – 112 с.

66. Уголовный закон: Опыт теоретического моделирования / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев и С. Г. Келина. – М.: Наука, 1987. – 278 с.
67. Фейербахъ П. А. Уголовное право. – СПб: Въ медицинской типографіи, 1810. – 142 с.
68. Фонъ-Листъ Ф. Учебникъ уголовного права. Общая часть. М.: Товарищество типографіи А. И. Мамонтова, 1903. – 334.
69. Шаргородский М. Д. Уголовный закон. – М.: Юриздат, 1948. – 311 с.

Розділ VI

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

6.1 Загальні підходи до з'ясування суті проблеми

У кримінально-правовій літературі наявне неоднозначне розуміння поняття «кримінальне право». Як відомо, кожне кримінально-правове поняття покликане служити надійним, ефективним інструментом наукової, навчальної, законодавчої та правозастосовної діяльності людей. Прийнято, що кримінально-правове поняття відображає (має відображати) найістотніші риси (ознаки) відповідного кримінально-правового явища. Тому, з'ясування цих ознак має важливе прикладне значення.

Зазвичай українські вчені це поняття розглядають однозначно, в одній площині – як галузь права. Так, В. Я. Тацій визначив, що кримінальне право є галуззю права, системою юридичних норм (власне кажучи, законів), прийнятих Верховною Радою України, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили⁶⁶⁶.

П. Л. Фріс пише, що позитивне (об'єктивне) кримінальне право України – це сукупність правових норм, що визначають загальні принципи, умови та підстави кримінальної відповідальності; коло діянь, які внаслідок високого рівня суспільної небезпеки визнаються злочинами; види і розміри покарання та інші види кримінально-правового впливу, що застосовуються до осіб, які визнані винними у їх вчиненні, а також підстави та умови звільнення від відповідальності та від покарання⁶⁶⁷.

Оригінальний підхід висловив Ю. В. Баулін, запропонувавши розрізнити кримінальне право як галузь публічного права та КК України як нормативно-правовий акт, який містить норми різних галузей права. До їх числа він відносить, зокрема, необхідну оборону і крайню необхідність, норми, що регламентують застосування примусових заходів медичного і виховного характеру⁶⁶⁸.

Іноді вчені звертають увагу на двозначність цього поняття. Так, П. С. Матишевський розглядав його **в двох значеннях**: а) як позитивне (об'єктивне) право, як галузь законодавства, що знаходить свій вияв у цілісному і єдиному законодавчому акті – Кримінальному кодексі України; б) як галузь юридичної науки про вітчизняний чинний кримінальний закон і судову практику його за-

666 Тацій В. Я. Поняття і система кримінального права. Наука кримінального права // Кримінальне право України. Загальна частина: підручник/за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероблене і доповнене. – Х.: Право, 2010. – С. 12.

667 Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге видання, доповнене та перероблене. – К.: Атіка, 2009. – С. 4.

668 Баулін Ю. В. Вибрані праці. – Х.: Право, 2013. – С. 675.

стосування, про його історію і теорію, про кримінальні закони інших держав⁶⁶⁹.

М. І. Бажанов вважав, що поняття «кримінальне право» застосовується у **двох смислових значеннях**: 1) як галузь законодавства (одна із галузей – кримінальне законодавство); 2) як науку кримінального права, тобто теорію кримінального права, навчальну дисципліну, доктрину⁶⁷⁰. Подібно трактують дане поняття і окремі вчені Російської Федерації⁶⁷¹.

Нерідко поняття «кримінальне право» вчені розглядають **в трьох площинах**. При цьому спостерігається різнобічність думок авторів щодо їх змісту. Так, одні автори вважають, що це поняття слід розуміти **в трьох аспектах, значеннях**: 1) як галузь права; 2) як галузь юридичної науки; 3) як нормативну навчальну дисципліну⁶⁷². Інші автори також стверджують, що даним поняттям охоплюється **три його значення**: 1) кримінальне право як галузь законодавства; 2) кримінальне право як галузь права; 3) кримінальне право як наука та навчальна дисципліна, або, що ним охоплюється: 1) галузь кримінального законодавства, що являє собою систему норм, які містяться в Кримінальному кодексі; 2) галузь права, яка включає не лише норми кримінального законодавства, а й кримінальні правовідносини, що виникають на їх основі, а також правотворчу та правозастосувальну діяльність; 3) науку, яка вивчає кримінальне право, і навчальну дисципліну, яка вивчається в юридичних вузах⁶⁷³.

Знову ж таки, нерідко в доктрині кримінального права можна зустріти **чотирьохзначне розуміння** поняття «кримінальне право», що певною мірою змістовно перекликається з наведеними вище трьохзначними його розуміннями. Вчені, які відстоюють даний науковий концепт, вважають, що поняття «кримінальне право» використовується в декількох значеннях, а саме, як: 1) самостійна галузь права; 2) галузь законодавства; 3) різновид правової науки; 4) юридична навчальна дисципліна⁶⁷⁴.

669 Матишевський П. С. Поняття, предмет, методи і завдання кримінального права. Наука кримінального права // Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 5; Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 4.

670 Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 5.

671 Полный курс уголовного права. Т. 1. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – С. 15.

672 Див., наприклад: Гришук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посібник. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2006. – С. 17-51; Гришук В. К. Поняття і система кримінального права України // Кримінальне право України. Загальна частина. – Харків: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 8; Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – С. 9.

673 Див., наприклад: Тяжкова И. М. Понятие, система и задачи уголовного права // Российское уголовное право. Общая часть: учебник/под ред. Л. В. Иногамовой-Хегай, В. С. Комиссарова, А. И. Рапога. – М.: ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2006. – С. 4.

674 Див., наприклад: Антіпов В. І. Поняття кримінального права // Кримінальне право України. Загальна частина: підручник/за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – 5-те вид. переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2009. – С. 4; Пудовочкин Ю. Е. Уголовное право: понятие, предмет, метод, система и задачи // Энциклопедия уголовного права. Т. 1. – Понятие уголовного права. – СПб.:

Подібний до наведених вище підхід застосували також і зарубіжні науковці. Так, Ю. Є. Пудовочкін вважає, що поняття кримінального права застосовується в декількох значеннях: по-перше, для позначення галузі законодавства, по-друге, для позначення галузі права, по-третє, для визначення галузі наукового знання, по-четверте, для позначення галузі наукової дисципліни⁶⁷⁵.

Думається, що є також підстави розглядати поняття «кримінальне право» через призму таких **чотирьох аспектів даної проблеми**: 1) об'єктивне кримінальне право – кримінальне право як галузь права; 2) суб'єктивне кримінальне право; 3) кримінальне право як галузь юридичної науки; 4) кримінальне право як нормативна навчальна дисципліна⁶⁷⁶.

Слід зазначити, що **при застосуванні термінів «об'єктивне» і «суб'єктивне»** щодо розуміння об'єктивного (позитивного) кримінального права мається на увазі не його змістовне наповнення, а відношення до суб'єктів кримінально-правових відносин. Об'єктивне (позитивне) кримінальне право (як галузь законодавства) наявне і чинне незалежно від їх волі, а суб'єктивне кримінальне право – належить цим суб'єктам і застосовується лише за їх волевиявленням.

Об'єктивне (позитивне) кримінальне право – це галузь українського кримінального законодавства (права), котра являє собою систему формально визначених, загальнообов'язкових, встановлених або санкціонованих державою та забезпечуваних її примусовою силою публічних норм, що виражають державні веління та визначають загальні засади кримінальної відповідальності, вичерпний перелік злочинних діянь і міри покарання (вид, строк, розмір), які можуть застосовуватися судом до осіб, винних у їх вчиненні.

Суб'єктивне кримінальне право – це сукупність правомочностей (правомочних домагань) суб'єкта (суб'єктів) кримінально-правових відносин, що стосуються сфери їх благ або цінностей (благ і цінностей), які закріплені в нормах об'єктивного (позитивного) українського кримінального права і визначають міру їх можливої, дозволеної поведінки.

Як бачимо, поняття «кримінальне право як навчальна дисципліна» є присутнім в доктрині кримінального права, хоча спеціального детального наукового його аналізу на монографічному рівні ще не проведено.

Изд.-во проф. Малинина, 2005. – С. 151.

675 Понятие, предмет, метод, система и задачи // Энциклопедия уголовного права. Т. 1. – Понятие уголовного права. – СПб.: Изд.-во проф. Малинина, 2005. – С. 151.

676 Див. Гришук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права: навчальний посібник. – Львів: ЛьВДУВС, 2009. – С. 5.

6.2 Розуміння поняття «кримінальне право як навчальна дисципліна» та його предмета

Виокремлення і фактично достатньо широке сприйняття науковцями цього поняття природно поставило питання про розуміння його феномена та формулювання у словесних та писемних формах.

Вочевидь, в цьому випадку, і у першу чергу, йдеться про з'ясування ознак цього поняття як явища соціально-правової дійсності.

Перш за все, звертає на себе увагу спроба визначити поняття **навчальної дисципліни** на нормативному рівні. Так, в ч. 4 п. 3.1. наказу міністерства освіти і науки України від 14.06.2004 р. № 476, яким затверджено відповідно складову галузевого стандарту вищої освіти⁶⁷⁷, визначено, що «**навчальна дисципліна (у вищому навчальному закладі)** – педагогічно адаптована **система понять** про явища, закономірності, закони, теорії, методи тощо будь-якої галузі діяльності (або сукупності різних галузей діяльності) з визначенням потрібного рівня сформованості у тих, хто навчається, певної сукупності умінь і навичок». Думається, що навчальна дисципліна – це не просто система понять, а, у першу чергу, **система науково обґрунтованих базових знань** про певні кримінально-правові явища, виражена, зокрема, у відповідних поняттях про закономірності, закони, предмет і методи, суб'єкти діяльності навчального процесу.

Навчальну дисципліну слід відрізнити від **наукової дисципліни**, яка являє собою систему структурованих знань, зорієнтованих головним чином, на науковців-практиків.

Навчальна дисципліна – це **система науково обґрунтованих структурованих, базових знань, які є підсистемою системи організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на реалізацію змісту освіти**. Зміст же освіти визначається освітньо-професійною програмою підготовки, структурно-логічною схемою підготовки, навчальними програмами дисциплін, іншими нормативними актами органів державного управління освітою та вищого навчального закладу і відображується у відповідних підручниках, навчальних посібниках, методичних матеріалах, дидактичних засобах, а також при проведенні навчальних занять та інших видів навчальної діяльності. Таким чином, **навчальна дисципліна «Кримінальне право України» є елементом нормативного змісту підготовки фахівців-юристів, як складової освітньої програми, вимоги до якої мають визначатися стандартом юридичної освіти**. На жаль, сьогодні в Україні немає державного стандарту вищої юридичної освіти. Тим не менше, у навчальних планах юридичних вишів навчальна дисципліна «Кримінальне право України»

677 Даним наказом затверджена «Складову галузевого стандарту вищої освіти освітньо-професійна програма підготовки молодшого спеціаліста за напрямом 0504 «Туризм» спеціальності 5.050403 «Організація обслуговування в готелях і туристичних комплексах». На перший погляд, цей документ не має прямого відношення до аналізованої проблематики, однак в ньому дане загальне поняття навчальної дисципліни.

належить до нормативних навчальних дисциплін. Вона складається з двох навчальних курсів: «Кримінальне право України. Загальна частина», і «Кримінальне право України. Особлива частина». Для поглиблення їх вивчення у навчальних програмах передбачаються спеціальні курси.

Навчальний план, в даному випадку, є нормативним документом вищого навчального закладу, який здійснює юридичну освітню діяльність. Він, відповідно до ст. 10 Закону України «Про вищу освіту», розробляється навчальним закладом на підставі освітньо-професійної програми. Він має визначати перелік та обсяг навчальних дисциплін у кредитах ЄКТС, послідовність вивчення дисциплін, форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми поточного та підсумкового контролю. Для конкретизації планування навчального процесу на кожний навчальний рік складається робочий навчальний план, що затверджується керівником вищого навчального закладу. Освітня програма та навчальний план затверджується вченою радою вищого навчального закладу (п. 8 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про вищу освіту»).

Кримінальне право України як навчальна дисципліна **являє собою систему структурованих, науково обґрунтованих базових знань**, які студенти, курсанти мають засвоїти у процесі навчання. Дана система знань в загальних рисах визначається навчальною програмою цієї навчальної дисципліни у вигляді переліку відповідних тем та питань, які визначають змістовну структуру кожної теми.

На підставі навчальної програми та робочого навчального плану складається робоча навчальна програма навчальної дисципліни «Кримінальне право України», яка містить у собі виклад конкретного змісту навчальної дисципліни, послідовність, організаційні форми її вивчення та їх обсяг, визначає форми та засоби поточного і підсумкового контролю. В структуру робочої навчальної програми входять: тематичний план; засоби проведення поточного та підсумкового контролю; перелік навчально-методичної літератури.

Як уже зазначалося, кримінальне право як навчальна дисципліна складається з двох частин – Загальної та Особливої, кожна з яких відповідно утворює окремий курс навчальної дисципліни: «Кримінальне право України. Загальна частина» та «Кримінальне право України. Особлива частина». Відповідно для кожної з них складається і затверджується окрема навчальна програма і робоча навчальна програма.

Курс навчальної дисципліни «Кримінальне право України. Загальна частина», для бакалаврського рівня вищої освіти, поділяється умовно на змістовні модулі, які визначають її інформаційний обсяг. Так, у програмі цієї навчальної дисципліни, схваленої Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ 25 грудня 2008 року, виокремлено чотири змістовні модулі⁶⁷⁸. **Модуль № 1** охоплює такі теми: 1) поняття, предмет, завдання і система кримінального права;

678 Гришук В.К., Кирись Б.О., Красницький І.В. Кримінальне право України. Загальна частина: програма навчальної дисципліни. – вид. 2-ге, перероб. і доповн. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 68 с.

2) принципи кримінального права; 3) закон про кримінальну відповідальність (кримінальний закон); 4) злочин і його види. **Модуль № 2** охоплює такі теми: 1) кримінальна відповідальність та її підстави; 2) об'єкт складу злочину; 3) об'єктивна сторона складу злочину; 4) суб'єкт складу злочину; 5) суб'єктивна сторона складу злочину. **Модуль № 3** охоплює такі теми: 1) стадії вчинення злочину; 2) співучасть у злочині; 3) причетність до злочину; 4) множинність злочинів; 5) обставини, що виключають злочинність діяння. **Модуль № 4** охоплює такі теми: 1) звільнення від кримінальної відповідальності; 2) покарання, його мета і ефективність; 3) система і види покарань; 4) призначення покарання; 5) звільнення від покарання, його відбuvання, заміна покарання більш м'яким покаранням та пом'якшення призначеного покарання; 6) судимість; 7) особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх; 8) основні питання Загальної частини кримінального права зарубіжних держав. Таким чином, курс навчальної дисципліни «Кримінальне право України. Загальна частина» охоплює 22 навчальні теми. Кожна з цих тем деталізована окремими проблемними питаннями, які логічно узгоджені з чинним кримінальним законодавством та практикою його застосування, доктринальними положеннями, поняттями, концептами та концепціями, Конституцією України, чинним законодавством інших галузей та міжнародним правом. Враховано і зарубіжний досвід законодавчого врегулювання даної проблематики.

Вивчення курсу навчальної дисципліни «Кримінальне право України. Загальна частина» є необхідною передумовою для вивчення курсу навчальної дисципліни «Кримінальне право України. Особлива частина». Його навчальна програма для бакалаврського рівня вищої освіти, схвалена Вченою радою ЛьвДУВС 27 серпня 2012 року, так само містить у собі чотири змістовні модулі і 23 навчальні теми. **Модуль № 1** охоплює такі теми: 1) поняття, значення і система Особливої частини кримінального права; 2) основи кримінально-правової кваліфікації; 3) злочини проти основ національної безпеки України; 4) злочини проти життя та здоров'я особи; 5) злочини проти волі, честі й гідності особи; **Модуль № 2** охоплює такі теми: 1) злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; 2) злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; 3) злочини проти власності; 4) злочини у сфері господарської діяльності; **Модуль № 3** охоплює такі теми: 1) злочини проти довкілля; 2) злочини проти громадської безпеки; 3) злочини проти безпеки виробництва; 4) злочини проти безпеки руху і експлуатації транспорту; 5) злочини проти громадського порядку і моральності; **Модуль № 4** охоплює такі теми: 1) злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення; 2) злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканості державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації; 3) злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян; 4) злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та

комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку; 5) злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг; 6) злочини проти правосуддя; 7) злочини проти встановленого порядку несення військової служби; 8) злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; 9) основні питання Особливої частини кримінального права зарубіжних держав⁶⁷⁹. Виразно видно, що цей курс навчальної дисципліни, на відміну від курсу навчальної дисципліни Загальної частини кримінального права, дає можливість студентам, курсантам та слухачам засвоїти сутність ознак передбачених чинним КК України складів злочинів, набути навичок розмежування суміжних складів злочинів та відмежування їх від інших правопорушень, засвоїти правила кваліфікації злочинів та панівні практики їх застосування, ознайомитися відповідно із законодавчим зарубіжним досвідом у цій царині.

Наведене вище дозволяє виокремити **найбільш істотні ознаки** кримінального права України як навчальної дисципліни:

- а) це система структурованих, базових знань, вироблених наукою, законодавчою та правозастосувальною практикою;
- б) це система структурованих, базових знань, що являє собою окремі спеціальні навчальні курси;
- в) це система структурованих, базових знань про чинне українське кримінальне законодавство та панівну практику його застосування;
- г) це система структурованих, базових знань про основи зарубіжного законодавчого досвіду кримінально-правового регулювання;
- д) це система знань, якими має оволодіти студент, курсант, слухач у процесі навчання за спеціальністю «правознавство»;
- е) це система структурованих, базових знань про методологію навчання кримінального права.

Отже, **кримінальне право України як навчальна дисципліна** являє собою **систему** структурованих, вироблених наукою, законодавчою та правозастосувальною практикою базових **знань**, що охоплюються окремими навчальними курсами, про чинне українське кримінальне законодавство, панівну практику його застосування та основи зарубіжного досвіду кримінально-правового регулювання, якими має оволодіти студент, курсант, слухач у процесі навчання за спеціальністю «правознавство», а також методологію навчання і вивчення кримінального права.

Предметом кримінального права України як навчальної дисципліни, таким чином, є система структурованих, базових, науково обґрунтованих знань про чинне українське кримінальне законодавство та панівну практику його застосування, методологію навчання і вивчення кримінального права, а також основи зарубіжного законодавчого досвіду кримінально-правового регулювання.

679 Маковецька Н. Є., Максимович Р. Л., Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: методичні матеріали для студентів. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 72 с.

6.3 Функції, мета та правова основа кримінального права України

Функції, мета та правова основа кримінального права України як навчальної дисципліни – це основні напрями його раціонального впливу на суб'єктів навчального процесу: студентів, курсантів слухачів. До їх числа можна віднести такі функції: 1) статичну; 2) динамічну; 3) інформаційну; 4) виховну.

Певною мірою згадані функції перегукуються з функціями кримінального права як науки, але відрізняються за обсягом предмета – у кримінального права як науки він найбільш обширний, та за суб'єктами, яким адресовані знання. Якщо кримінальне право як наука адресується необмеженому колу суб'єктів, які виявляють інтерес до знань кримінального права, то кримінальне право як навчальна дисципліна адресується, головним чином, студентам, курсантам та слухачам.

Основний зміст функцій кримінального права як навчальної дисципліни проявляється у такому. **Статична функція** проявляється у накопиченні, у межах програми цієї навчальної дисципліни, системи науково обґрунтованих, структурованих, базових знань про чинне українське кримінальне законодавство та практику його застосування, основи зарубіжного досвіду кримінально-правового регулювання напрацьованої методології навчального процесу.

Динамічна функція реалізується через оперативне і систематичне накопичення в ньому: а) нових знань про українське та зарубіжне кримінальне право, вирощених в його джерелах; б) новітніх підходів до практики застосування об'єктивного кримінального права; в) напрацьованих наукою нових методичних технологій процесу.

Попри названі аспекти (прояви), динамічна функція кримінального права як навчальної дисципліни здійснюється в процесі **навчання і вивчення (учіння)** кримінального права. Тобто, дана функція бачиться в двох площинах через: а) оперативне і систематичне накопичення наявних і новоздобутих, а також тих, що будуть здобуті в осяжній перспективі знань про кримінальне право, панівну практику його застосування, методологію навчального процесу; б) практичну реалізацію, в межах навчальної програми, накопичених знань про чинне кримінальне право, панівну практику його застосування, методологію навчання в процесі **навчання і вивчення (учіння)** кримінального права.

Інформаційна функція дозволяє на рівні набутого історичного досвіду надати суб'єктам кримінального права як навчальної дисципліни інформацію про систему необхідних наукових знань, про предмет кримінального права як навчальної дисципліни. Це дозволяє суб'єктам чітко зорієнтуватися у великому масиві цих знань, важливих як для навчання і вивчення (учіння) кримінального права.

Важливе інформаційне значення має інтерпретація, тлумачення (**уяснення-роз'яснення**) із застосуванням як традиційних так і новітніх технологій, явищ кримінально-правової дійсності у межах джерел кримінального права як навчальної дисципліни.

Виховна функція полягає загалом у формуванні у суб'єктів кримінального права як навчальної дисципліни професійної правосвідомості, правової культури, правових поведінкових настанов, навичок застосування кримінального права.

Виховна функція забезпечує відповідною мірою розумовий розвиток суб'єктів, формує їх науковий світогляд, соціальну зрілість, удосконалює їх пізнавальну здатність, спонукає до наукового пошуку, соціальної активності у протидії як кримінальним правопорушенням зокрема, так і правопорушенням загалом.

Правильне визначення функцій кримінального права як навчальної дисципліни дозволяє оптимально виразити **мету**, яку воно переслідує. Освітній процес, як зазначено в ст. 47 Закону України «Про вищу освіту», – це інтелектуальна, творча діяльність у сфері вищої освіти і науки, що провадиться у вищому навчальному закладі (науковій установі) через систему науково-методичних і педагогічних заходів та **спрямована на** передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь та інших компетентностей у осіб, які навчаються, а також на формування гармонійно розвиненої особистості.

Мета кримінального права як навчальної дисципліни, таким чином, прагматична: а) надати тим, хто його вивчає, системні, структуровані, високоякісні **базові знання** кримінального права: 1) як галузі права (законодавства) – об'єктивне кримінальне право; 2) як науки; 3) як навчальної дисципліни; 4) як суб'єктивного права; б) сприяти формуванню: 1) професійної правосвідомості, змістом якої є, зокрема, професійні кримінально-правові настанови; 2) професійної кримінально-правової культури; в) сприяти на основі набутих знань кримінального законодавства і практики його застосування, розуміння змісту кримінально-правових понять, формуванню **вміння вірно тлумачити** норми чинного кримінального закону та **застосовувати** їх у майбутній практичній діяльності; г) ознайомитися, відповідно, із зарубіжним досвідом кримінально-правового регулювання.

Правова основа кримінального права як навчальної дисципліни – це сукупність нормативно-правових актів, які визначають організаційні засади і процедуру навчального процесу, в тому числі й щодо навчання і вивчення (учіння) навчальних курсів «Кримінальне право України. Загальна частина» та «Кримінальне право України. Особлива частина». До їх числа слід, зокрема, віднести міжнародно-правові акти; Конституція України, закони України; постанови Кабінету Міністрів України; відомчі нормативні акти.

1. Міжнародно-правові акти закріпили право людини на освіту загалом та визначили в загальних рисах правові ідеологічні засади його реалізації. Так, відповідно до ст. 26 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю 10 грудня 1948 року, кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, принаймні початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

Це право підтверджене Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року, де в ст. 13 зазначено, що держави, які беруть участь у цьому пакті, визнають право кожної людини на освіту. Вони визнають, що освіта має спрямовуватися на повний розвиток людської особи і ствердження її гідності та має зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод. Освіта має надати можливість всім бути корисним учасником вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості й дружби між всіма людьми⁶⁸⁰.

2. Конституція України. Згідно зі ст. 53 Конституції, кожен має право на освіту: держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної, професійно-технічної, вищої освіти у державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту у державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону, гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

3. Закони України. Наприклад: Закон України «Про вищу освіту»⁶⁸¹ від 01 липня 2014 р., Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність»⁶⁸² від 13 грудня 1991 р.

4. Постанови Кабінету Міністрів України. Наприклад: Постанова Кабінету Міністрів України № 65 від 20 січня 1998 р. «Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)»⁶⁸³, Постанова Кабінету Міністрів України № 1719 від 13 грудня 2006 р. «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра»⁶⁸⁴, Постанова Кабінету Міністрів України № 1149 від 27 грудня 2008 р. «Про затвердження Порядку присвоєння вченого звання професора і доцента»⁶⁸⁵

680 Див.: Права человека. Основные международные документы. – М.: Международные отношения. 1989. – С. 27.

681 Див.: Закон України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 р. [Електронний ресурс]. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

682 Див.: Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1977-12>

683 Див.: Постанова Кабінету Міністрів України № 65 від 20 січня 1998 р. «Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/65-98-%D0%BF>

684 Див.: Постанова Кабінету Міністрів України № 1719 від 13 грудня 2006 р. «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1719-2006-%D0%BF>

685 Див.: Постанова Кабінету Міністрів України № 1149 від 27 грудня 2008 р. «Про затвердження Порядку присвоєння вченого звання професора і доцента» [Електронний ресурс]. – Режим

5. Відомчі нормативні акти. Наприклад: Наказ Міністерства освіти України та Міністерства охорони здоров'я України № 191/153 від 6 червня 1996 р. «Про затвердження Положення про академічні відпустки та повторне навчання у вищих закладах освіти»⁶⁸⁶, Наказ Міністерства освіти України № 450 від 7 серпня 2002 р. «Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів»⁶⁸⁷, Наказ Міністерства освіти і науки України № 48 від 23 січня 2004 р. «Про проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу», Наказ Міністерства освіти і науки України № 812 від 20 жовтня 2004 р. «Про особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу».

Розглянуті та інші нормативні акти, що служать правовою основою кримінального права як навчальної дисципліни, мають двояку властивість: з одного боку, вони становлять його правову основу, а з іншого – є його джерелами.

6.4 Джерела кримінального права України як навчальної дисципліни

Етимологічне значення терміна «джерело» таке: це те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало⁶⁸⁸. Тому поняття «**джерело кримінального права**» застосовується в розумінні його як формально вираженого (письмово-друкованого чи електронного) носія кримінально-правової інформації: нормативного акта, який містить у собі норми, які регулюють і охороняють суспільні відносини, тобто визначають ідеологію протидії злочинності; засади кримінальної відповідальності, злочинність і караність діянь, конкретизують окремі ознаки складів злочинів; акти тлумачення і акти застосування кримінального права; наукові праці; акти, які визначають правовий механізм організації та здійснення навчального процесу; навчально-методичні праці щодо навчання і вивчення (учіння) кримінального права.

доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1149-2008-%D0%BF>

686 Див.: Наказ Міністерства освіти України та Міністерства охорони здоров'я України № 191/153 від 6 червня 1996 р. «Про затвердження Положення про академічні відпустки та повторне навчання у вищих закладах освіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0325-96>

687 Див.: Наказ Міністерства освіти України № 450 від 7 серпня 2002 р. «Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0698-02>

688 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. допов. та CD)/Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – С. 291.

Українське кримінальне право як навчальна дисципліна має ті самі джерела, що й об'єктивне кримінальне право як галузь законодавства та кримінальне право як наука, але об'єм використання цих джерел визначається змістом (об'ємом) його програми. Крім того, до джерел українського кримінального права як навчальної дисципліни можна віднести: тексти лекцій, навчальні посібники, підручники, академічні курси лекцій, курси кримінального права, а також інші навчально-методичні матеріали щодо забезпечення навчального процесу.

Кримінальне право як навчальна дисципліна черпає науково обґрунтовані знання з багатьох джерел. Між ними, як відомо, наявна відповідна ієрархічна, логічна узгодженість щодо їх пріоритетності. Розглянемо їх з урахуванням названої особливості.

1. Міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною – згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України. З їх числа, у першу чергу, у навчальному процесі слід використати: Всезагальну декларацію прав людини, проголошену генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року; Мінімальні стандарти правила ООН щодо законів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням від 14 грудня 1990 року; Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою від 29 листопада 1985 року; і резолюції Економічної та соціальної Ради ООН «Основні принципи застосування програм відновного правосуддя у кримінальних справах» від 04 травня 1999 року та «Про основні принципи використання програм відновного правосуддя у кримінальних справах» від 24 липня 2002 року; Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 року.

Важливе значення мають міжнародні договори України, які безпосередньо спрямовані на протидію злочинності. У їх числі у навчальному процесі кримінального права слід використовувати, зокрема, такі з них:

- 1) Конвенцію про попередження злочину, геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 року;
- 2) Європейську конвенцію про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 року;
- 3) Європейську конвенцію про взаємну допомогу з питань карних справ від 20 квітня 1959 року;
- 4) Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 7 березня 1966 року;
- 5) Конвенцію про припинення злочину апартеїду і покарання за нього від 30 листопада 1973 року;
- 6) Європейську конвенцію про передачу провадження у кримінальних справах від 15 травня 1972 року;
- 7) Міжнародну конвенцію про боротьбу із захопленням заручників від 17 грудня 1979 року;
- 8) Конвенцію про передачу засуджених осіб від 21 березня 1983 року;

9) Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують людську гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року;

10) Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 19 грудня 1988 року;

11) Міжнародну конвенцію про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 4 грудня 1989 року;

12) Європейську конвенцію про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 листопада 1990 року;

13) Конвенцію про правову допомогу у цивільних, сімейних та кримінальних справах, укладену між державами-членами СНД від 22 січня 1993 року;

14) Міжнародну конвенцію про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 листопада 1990 року;

15) Договір про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі з тероризмом від 4 червня 1999 р.;

16) Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 року;

17) Конвенцію Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 року.

Названі та інші міжнародно-правові акти **визначають кримінально-правову ідеологію, стандарти⁶⁸⁹, засади протидії злочинності**, які служать орієнтиром як для законодавця, так і для правозастосовних органів. Так, у «Міжнародному Пакті про громадянські і політичні права» від 16 грудня 1966 року, зокрема, вказано, що право на життя є невід'ємним правом кожної людини (ст. 6), що ніхто не може бути підданий катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню (ст. 7), що ніхто не може бути підданий безпідставному арешту чи триманню під вартою (ст. 9), що ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканість його житла або таємницю його кореспонденції (ст. 17), що будь-яка пропаганда війни повинна бути заборонена законом, а так само має бути заборонено будь-які виступи на користь національної, расової чи релігійної ненависті (ст. 20). На забезпечення цих кримінально-правових засад спрямовані відповідно статті 115-120, 127, 371, 182, 161, 162, 163, 436 КК України.

Окремі злочинні діяння прямо визначені в міжнародних договорах. Зокрема, в статті 2 «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього» визначено **поняття геноциду**, а в додатках до «Єдиної конвенції про наркотичні засоби» 1961 року (зі змінами 1972 року) є списки 1, 2, 3, 4, що містять переліки **наркотичних засобів**. У додатку до «Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин» від 19 жовтня 1988

689 Див.: Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога. Книга перша./Збірник документів (укр. і рос. мовами). – К.: Юрінком, 1996 р.

року є дві таблиці, що містять переліки **наркотичних засобів і психотропних речовин**, а в статтях 1, 2 Міжнародної конвенції «Про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансування і навчанням найманців» визначено поняття «**найманець**». Названі вище положення служать основою для застосування відповідно статей 442, 305-327, 447 КК України. У першому з вище названих договорів визначено злочинне діяння, в другому – предмет злочину, в третьому – предмет суспільного відношення та суб'єкт злочину.

Україною підписано низку двосторонніх договорів з іншими державами про правову допомогу і, у тому числі, з кримінальних справ. Зокрема, з Грузією, КНР, Литовською Республікою, Республікою Польща, Республікою Молдова, Естонською Республікою⁶⁹⁰.

Міжнародно-правові акти у ряді випадків, визначають діяння, які є злочинними, але не визначають їх караності, вказуючи лише на необхідність її передбачення в національному законодавстві. У кінцевому ж рахунку і злочинність, і караність таких діянь визначаються в чинному КК України, шляхом внесення до нього відповідних змін.

Чинне українське законодавство не зобов'язує суди посилалися на норми міжнародних договорів як джерела кримінального права при вирішенні кримінальних справ, але й не забороняє цього. Посилання ж на норми міжнародних договорів у судовому вирокі, як видається, вказує певним чином на соціально-етичну (моральну) та правову підстави кримінальної відповідальності за вчинене суб'єктом діяння, підкреслює його суспільну небезпеку, посилює обґрунтованість судового вироку.

Міжнародні договори, згідно зі ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 року «Про міжнародні договори України», мають перевагу у правозастосуванні перед іншими актами законодавства України. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності у встановленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Доказом того, що міжнародні договори є джерелом кримінального права, є пряма вказівка на це в чинному КК України. Відповідно до ч. 5 ст. 3 КК України, закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. КК України, в інших випадках, прямо вказує на міжнародні договори як джерело кримінального права. Наприклад, ч. 3 ст. 10, ст. 438, ст. 439, ст. 440 КК України.

2. Закони України, прийняті всеукраїнським референдумом. Однією з найважливіших конституційних засад організації української державності та політичної організації суспільства є засада народовладдя. Народ є як **біоло-**

690 Див. про це: «Міжнародні договори України про правову допомогу». [Офіційне видання]. – Ужгород: ІВА, 2000. – 560 с.

гічним, так і юридичним джерелом кримінального права. Його воля є (має бути) «джерелом джерел», **першоосновою кримінального права**. Відповідно до статті 5 Конституції України, носієм суверенітету, єдиним джерелом влади є виключно український народ, який **здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади** та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові й не може бути узурповане державою, її органами і посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Найважливішою безпосередньою формою здійснення народом влади є референдум. Згідно із Законом України від 3 липня 1991 року «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», закони та інші рішення, прийняті всеукраїнським референдумом, **мають найвищу юридичну силу** в системі нормативних актів української держави.

Незважаючи на наявність юридичної можливості, за весь час від проголошення незалежності України на всеукраїнському референдумі **не було прийнято жодного закону** про кримінальну відповідальність чи іншого закону, який має кримінально-правове значення. Між тим, світова правотворча практика свідчить на користь такої можливості. Зокрема, чинний Кримінальний кодекс Швейцарії був схвалений всенародним референдумом, який тривав більше десяти років і лише після цього 21 грудня 1937 року прийнятий Федеральними зборами Швейцарського союзу. Отже, гіпотетична, потенційна можливість запровадження такого джерела кримінального права і в Україні наявна.

3. Конституція України. Верховенство Конституції України обумовлене рядом юридичних обставин. ***По-перше***, в ч. 2 ст. 8 Конституції України визначено, що вона **має найвищу юридичну силу** і закони та інші нормативні акти приймаються тільки на її основі й повинні відповідати їй. ***По-друге***, відповідно до ст. 8 Конституції України, **її норми є нормами прямої дії**. Суди при вирішенні кримінальних справ мають право посилатися на норми Конституції України. ***По-третє***, про це прямо зазначено в ч. 1 ст. 3 КК України: «Законодавство України про кримінальну відповідальність становить **Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України...**».

Інструментальна цінність Конституції України як фундаменту, правової основи, основного джерела українського кримінального права, у всіх доктринальних варіантах його розуміння, зумовлена не лише закріпленням такого її становища в самій Конституції України та чинному КК України. Головним чином, така якісна властивість зумовлена тим, що вона: **а)** є опосередкованим через народних депутатів волевиявленням українського народу; **б)** в ній закріплені програмуючі суспільне життя ціннісні пріоритети й принципи організації та функціонування механізму держави і політичної організації суспільства, права і свободи людини, принципи правого регулювання загалом і кримінально-правового регулювання зокрема; **в)** вона є реально діючою моделлю гармонійного поєднання, правового балансу публічних, приватних та корпоративних інтересів;

г) ряд її норм є нормами-цілями, які визначають, програмують перспективу розвитку української державності, права та суспільства.

Конституція України, виконуючи роль правової основи, головного джерела об'єктивного (позитивного) кримінального права, породжує послідовну діалектичну залежність: Конституція України – кримінальне право – судові ухвали, постанови та вироки – виконання судових ухвал, постанов та вироків. Отже, джерелом об'єктивного (позитивного) кримінального права виступає Конституція України, а джерелом судових рішень – і Конституція України, і кримінальне право. Судове рішення, вирок суду породжує певні права та обов'язки суб'єктів суспільних відносин.

Важливе значення у зв'язку з цим для навчального процесу має постанова Пленуму Верховного Суду України №9 від 1 листопада 1996 року «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»⁶⁹¹, в якій, зокрема, звертається увага на такі положення.

– Наголошуючи, що, відповідно до ст. 8 Конституції в Україні, визнається і діє принцип верховенства права, Пленум Верховного Суду України вказав на безпосередню дію конституційних прав і свобод людини і громадянина. Вони визначають цілі й зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і забезпечуються захистом правосуддя.

– У зв'язку з тим, що Конституція України **має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії**, суди при розгляді конкретних справ повинні оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватися на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй.

– У разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню у конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який відповідно до ст. 150 Конституції може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність Конституції законів та інших нормативно-правових актів.

– Суд безпосередньо застосовує Конституцію України у разі:

- 1) коли зі змісту норм Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом;
- 2) коли закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй;
- 3) коли правовідносини, що розглядаються судом, законом України не вре-

691 Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник/Уклад. Б. О. Кириш. – Львів: Ліґа-прес, 2010. – С. 22-28.

гульовано, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою Міністрів Автономної республіки Крим, суперечить Конституції України;

4) коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних справ, суперечать Конституції України.

– Якщо зі змісту конституційної норми випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом, суд при розгляді справи повинен застосовувати тільки той закон, який ґрунтується на Конституції України і не суперечить їй.

– Суд може на підставі ст. 144 Конституції визнати такими, що не відповідають Конституції чи законам України, рішення органів місцевого самоврядування, а на підставі ст. 124 Конституції – акти органів державної виконавчої влади: міністерств, відомств, місцевих державних адміністрацій тощо.

– Нормативно-правові акти будь-якого державного чи іншого органу підлягають оцінці на відповідність їх як Конституції, так і закону.

Таким чином, Конституція України, з одного боку, закріплює досягнутий новий якісний стан політико-правової організації суспільства, баланс (консенсус) політичних сил, засновану на загальнолюдських цінностях гуманізму, добра і справедливості політичну і правову ідеологію, правову культуру, відображає об'єктивну спрямованість суспільного розвитку, слугує правою основою наукової, законодавчої та правозастосовної діяльності, а з іншого – створює передумови для дальшого розвитку суспільства, є основним джерелом українського права, в усіх варіантах його доктринального розуміння, фундаментом правових засобів регулювання суспільних відносин, виконує консолідуючу, стабілізуючу, мобілізуючу, виховну роль у суспільстві, сприяючи усвідомленню його суб'єктами свого правового статусу і конституційних завдань суспільного розвитку. Саме цим, головним чином, зумовлена особлива суспільна цінність Конституції України.

Яскравим свідченням того, що джерелом чинного КК України є Конституція України, слугує, зокрема, пряме закріплення, трансформація в ньому ряду конституційних положень. Наприклад, положення ст. 58 Конституції України про зворотну дію нормативно-правових актів у часі знайшли своє відображення в ст. 5 КК України, а закріплена у ст. 62 Конституції України презумпція невинуватості – в ч. 2 ст. 2 КК України. Конституційний принцип про неможливість притягнення до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ч. 1 ст. 61 Конституції України) закріплений в ч. 3 ст. 2 КК України, а закріплене право особи не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60 Конституції України) – в ч. 3 ст. 41 КК України. Принцип про невидання іноземній державі громадянина України (ч. 2 ст. 25 Конституції України) відтворений в ч. 1 ст. 10 КК України, а право на необхідну оборону (ч. 2 ст. 27, ч. 5 ст. 55 Конституції України) – в ст. 36 КК України.

У ряді випадків конституційні положення зумовили криміналізацію певних суспільно небезпечних діянь. Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні

найвищою соціальною цінністю. Це, зокрема, зумовило криміналізацію діянь, передбачених ст.ст. 115-126, 128-156 КК України. Частина перша ст. 28 Конституції України заборонила катування, що послужило підставою для криміналізації катування в ст. 127 КК України.

Конституційний принцип про те, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, що право приватної власності є непорушним, послужив підставою для криміналізації посягань проти власності, передбачених ст.ст. 185-198 КК України. Виконання обов'язку громадянина не заподіювати шкоду природі (ст. 66 Конституції України) забезпечується, зокрема, ст.ст. 236-254 КК України, а обов'язок сплачувати податки (ст. 67 Конституції України) – ст. 212 КК України.

Ніхто, відповідно до ч. 2 ст. 29 Конституції України, не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених у законі, що послужило підставою для криміналізації в ст.ст. 371, 372, 373, 374, 375 КК України, діянь, які суперечать названому принципіві.

Наведені вище та інші конституційні положення мають важливе значення не лише для правозастосування, а, в першу чергу, для науки кримінального права та кримінального права як навчальної дисципліни.

4. Рішення Європейського Суду з прав людини. Пріоритетною складовою реалізації зовнішньополітичного євроінтеграційного вектора України, відповідно до «Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», затвердженої Законом України від 18 березня 2004 року⁶⁹², є адаптація українського законодавства, і в тому числі **кримінального законодавства**, до законодавства Європейського Союзу.

Одним із джерел законодавства Європейського Союзу є рішення Європейського Суду з прав людини, в яких дається офіційне тлумачення відповідних правових норм. У статті 17 Закону України від 23 лютого 2006 року «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо зазначено: **«Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику суду як джерела права»**⁶⁹³.

Практика Європейського Суду з прав людини є **прецедентним правом**, оскільки його рішення наділені трьома важливими рисами:

- 1) сформульоване в ньому правило містить припис, що врегульовує певні суспільні відносини;
- 2) обов'язковість;

692 Див.: Закон України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>

693 Див.: Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

3) офіційне опублікування судових рішень.

Прецедент (лат. praecedens – той, що передує) – це рішення Європейського Суду з прав людини у певній справі, яке містить вироблене на ґрунті конкретизації правових норм про права людини правило, що послужило достатньою підставою для прийняття Судом рішення в цій справі і є обов'язковим для вирішення майбутніх аналогічних справ як самим Судом, так й іншими судами.

Таким чином, практика Європейського Суду з прав людини має застосовуватися для здійснення тлумачення, конкретизації чинного законодавства України, мотивування рішень судів України, в тому числі й вироків з конкретних кримінальних справ, виходячи з Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод⁶⁹⁴.

Можна навести, у зв'язку з цим, окремі приклади рішень Європейського Суду з прав людини, які мають кримінально-правове значення.

У рішенні, ухваленому 9 березня 2006 року, у справі «Менешев проти Росії»⁶⁹⁵ Суд кваліфікував дії працівників міліції, а у рішенні, ухваленому 4 квітня 2006 року, у справі «Корсаков проти Молдови»⁶⁹⁶ дії працівників поліції щодо заявників визначені як **наси́льство, що слід вважати актами катування**. Це рішення Суду має спрямовуюче значення для кваліфікації злочинів, передбачених ч. 3 ст. 127 КК України.

У рішенні, ухваленому 28 березня 2006 року, у справі «Щербачи проти України»⁶⁹⁷ та у рішенні, ухваленому 4 квітня 2006 року, у справах «Помазаний та Шевченко проти України»⁶⁹⁸ і «Лисянський проти України»⁶⁹⁹ Суд вказав, що «для держави в цілому чи для конкретного державного підприємства зокрема є **неприпустимим виправдовувати невиконання судового рішення відсутністю у них достатніх коштів**». Дані рішення Суду мають спрямовуюче значення при кваліфікації злочинів, передбачених ст. 175 КК України.

У рішенні, ухваленому 19 лютого 2009 року, у справі «Доронін проти України»⁷⁰⁰

694 Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004

695 Решение «Менешева против России» № 5926/00 от 9 марта 2006 года/Лада Великоредранина; Центр содействия международной защите. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.srji.org/resources/search/26>

696 Справа «Корсаков проти Молдови» від 4 квітня 2006 року // Юридичний вісник України. – № 26 (574). – С. 14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.nulau.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal/Ur_Visnuk_Ukr_1_52_2006/PDF/26.PDF

697 Див.: Справа «Щербачи проти України» від 28 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19612>

698 Див.: Справа «Лисянський проти України» від 04 квітня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19612>

699 Див.: Справа «Помазаний та Шевченко проти України» від 04 квітня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19612>

700 Див.: Справа «Доронін проти України» від 19 лютого 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19612>

Суд роз'яснив, що **перелік винятків стосовно позбавлення права на свободу**, яке гарантує пункт 1 статті 5 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, **є вичерпним**, і лише звужувальне тлумачення цих винятків відповідатиме меті цього положення. Це рішення Суду має спрямовуюче значення для кваліфікації злочинів, передбачених ст. 371 КК України.

У рішенні, ухваленому 19 липня 2012 року у справі «Алексахін проти України»⁷⁰¹ Суд роз'яснив, що коли представник держави обвинувачується у вчиненні злочину, пов'язаного з катуванням або жорстоким поведінням, кримінальне провадження та винесення вироку **не повинні здійснюватися поза межами строку давності, а амністія чи помилування при цьому не допускаються**. Дані рішення мають спрямовуюче значення при застосуванні ст.ст. 49, 86, 87 КК України.

На необхідність врахування практики Європейського суду з прав людини неодноразово звертав увагу судів Пленум Верховного Суду України. Зокрема, в п. 11 постанови Пленуму № 2 від 28 березня 2008 року «Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання та досудового слідства» та в п. 1 постанови Пленуму № 6 від 30 травня 2008 року «Про практику застосування кримінально-процесуального законодавства при попередньому розгляді кримінальних справ у судах першої інстанції»⁷⁰².

Відоме кримінально-правове значення має рішення Суду, ухвалене 29 березня 2006 року, у справі «Ачур проти Франції»⁷⁰³, де чітко викладена позиція Суду щодо принципу **«ніякого покарання без закону»**.

Таким чином, рішення Європейського Суду з прав людини, які стосуються питань кримінально-правового регулювання, є джерелом кримінального права як навчальної дисципліни.

5. Рішення Конституційного Суду України. Конституційний Суд України посідає особливе місце в системі органів української держави. **По-перше**, відповідно до ст. 147 Конституції України він є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. **По-друге**, згідно зі ст. 150 Конституції України, до виключних повноважень Конституційного Суду України належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

701 Див.: Справа «Алексахін проти України» від 19 липня 12 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19612>

702 Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах/Упоряд. В. В. Рожкова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. – К.: Паливода АВ, 2010. – С. 413, 432.

703 Справа «Ачур проти Франції» від 29 березня 2006 року. // Юридичний вісник України. – № 26 (574). – С. 14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.nulau.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal/Ur_Visnuk_Ukr_1_52_2006/PDF/26.PDF

2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

По-третє, рішення Конституційного Суду з наведених вище питань є обов'язковими на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені (ч. 2 ст. 150 Конституції України). **По-четверте**, закони та інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність. **По-п'яте**, невиконання рішення Конституційного Суду України тягне за собою юридичну відповідальність і в тому числі відповідальність кримінальну.

Рішення Конституційного Суду України є джерелом українського кримінального права в тій частині, де йдеться про вирішення питань кримінально-правового регулювання суспільних відносин.

Рішеннями Конституційного Суду України, які є актами тлумачення кримінального закону, можна, зокрема, назвати:

1) рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 (справа № 1-33/99 про смертну кару)⁷⁰⁴, яким положення ст. 24 та санкцій статей чинного тоді КК України, які передбачали смертну кару як вид покарання, визнано таким, що не відповідають Конституції України (неконституційними). Зрозуміло, що назване рішення Конституційного Суду України має визначальне, керівне значення для українського законодавця – Верховної Ради України;

2) рішення Конституційного Суду України від 7 липня 1998 року № 11-рп/98 (справа № 1-19/98 щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України)⁷⁰⁵ та від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99 (справа № 1-7/99 про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів)⁷⁰⁶, а також від 19 квітня 2000 року № 6-рп/2000 (справа № 1-3/2000 про зворотну дію кримінального закону в часі)⁷⁰⁷. Дані акти тлумачення, насамперед, мають

704 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) N 11-рп/99 Справа N 1-33/99 від 29 грудня 1999 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99>

705 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення частин другої і третьої статті 84 та частин другої і четвертої статті 94 Конституції України (справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України) N 11-рп/98 Справа N 1-19/98 від 7 липня 1998 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-98>

706 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) N 1-рп/99 Справа N 1-7/99 від 9 лютого 1999 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99>

707 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) N

значення для застосування статей 4 та 5 КК України;

3) рішення Конституційного Суду України від 3 червня 1999 року № 5-рп/99 (справа № 1-8/99)⁷⁰⁸, в якому роз'яснено, що членами сім'ї військовослужбовця, працівника міліції, особового складу державної пожежної охорони можуть бути визнані й інші особи, за умови постійного проживання разом і ведення з ним спільного господарства, тобто не лише його (її) близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід, баба), але й інші родичі або особи, які не перебувають з військовослужбовцем, працівником міліції, особового складу державної пожежної охорони у безпосередніх родинних зв'язках (неповнорідні брати, сестри; зять, невістка; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та інші). Це рішення Конституційного Суду України має, зокрема, значення для кваліфікації злочинів, передбачених статтями 115 (п. 8 ч. 2), 122 (ч. 2), 126 (ч. 2), 189, 345, 346, 347, 348, 349, 377, 378, 379, 380, 398, 399, 400 КК України.

Таким чином, немає сумніву в тому, що рішення Конституційного Суду України є джерелом кримінального права як навчальної дисципліни.

6. Законодавство України про кримінальну відповідальність. Згідно зі ст. 3 КК України 2001 року, «законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на чинній Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права». Закони України про кримінальну відповідальність, прийняті після набрання ним чинності, включаються до нього після набрання ними чинності.

У силу «Прикінцевих та перехідних положень» КК України 2001 року, в окремих випадках, є частково чинним КК УРСР 1960 року (далі – Положення).

Загалом, відповідно до п. 2 розділу 1 Положень, Кримінальний кодекс УРСР 1960 року, як й інше кримінальне законодавство СРСР і УРСР, втратив свою чинність, за винятком «Переліку майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком», що становить додаток до цього Кодексу.

У «Прикінцевих та перехідних положеннях» чітко визначені випадки можливого застосування норм КК України 1960 року:

1) щодо давності, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням, погашення і зняття судимості – стосовно осіб, які вчинили злочин, до набрання чинності КК України 2001 року;

1-рп/99 Справа N 1-7/99 від 9 лютого 1999 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99>

708 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частин шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») N 5-рп/99 Справа N 1-8/99 від 3 червня 1999 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99>

2) у разі призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, за злочин, вчинений до набрання чинності КК України 2001 року;

3) у разі призначення покарання за сукупністю злочинів, вчинених до набрання чинності КК України 2001 року, застосовується стаття 42 КК України 1960 року. Однак, якщо хоча б один із злочинів, що входять у сукупність, вчинений після набрання чинності КК України 2001 року – застосовуються відповідні норми КК України 2001 року;

4) при вирішенні питання про віднесення злочинів, передбачених КК України 1960 року, які були вчинені до набрання чинності КК України 2001 року, до злочинів невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжких або особливо тяжких слід керуватися ст. 12 КК України 2001 року, якщо це пом'якшує кримінальну відповідальність осіб, які вчинили злочини до набрання чинності цим Кодексом. В інших випадках застосовуються положення КК України 1960 року.

Кримінальний кодекс України прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 року, як відомо, набрав чинності з 1 вересня 2001 року.

КК України 2001 року є вагомим досягненням кримінально-правової науки, законодавчої та правозастосовної практики. Він увібрав у себе ідеї та принципи міжнародного права, багато пропозицій щодо удосконалення кримінально-правового регулювання, вироблених доктриною кримінального права та правозастосовальною практикою. У ньому знайшли свій подальший розвиток, конкретизацію конституційні принципи правового регулювання, кримінально-правові механізми забезпечення прав і свобод людини, чітко прослідковується принцип наступності при проведенні нової кодифікації кримінального законодавства.

Усі кримінально-правові інститути, які пройшли випробування в процесі суспільної практики, збережені й творчо розвинені. Як і КК України 1960 року, КК України 2001 року складається з двох частин: Загальної, яка визначає загальні засади кримінальної відповідальності; та Особливої, яка містить своєрідний каталог злочинів та визначає міри покарання, які можуть застосовуватися до порушників кримінально-правових приписів.

Зрозуміло, що процес вивчення і учіння кримінального права має відбуватися, головним чином, на ґрунті чинного КК України.

7. Практика застосування кримінального законодавства судами загальної юрисдикції, яку складають чинні постанови Пленуму Верховного Суду України, вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, апеляційних та місцевих судів. Необхідність професійного судового тлумачення чинного кримінального законодавства зумовлена, головним чином, недосконалістю його норм, яка проявляється в ряді випадків у їх неясності, певній суперечності, неоднозначності, наявності прогалин у кримінально-правовому регулюванні, що, у свою чергу, свідчить, зокрема, про недосконалість законодавчої техніки, відсутність належного наукового забезпечення законодавчого процесу, недостатній фаховий рівень законодавця. Професійне судове тлумачення чинного кримінального законодавства покликане забезпечити єдність судової системи

України, відповідність судових рішень критеріям юридичної визначеності та однаковості судової практики.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу теза І. Л. Честнова про те, що право існує у знаковій формі соціального уявлення і масових практик, які його реалізують. Дія права – це **трансформація норм у панівні практики та особисте знання**, а не юридична сила нормативно-правового акта⁷⁰⁹. Оволодіння тими хто навчається цими панівними практиками є надійним ґрунтом для правильного засвоєння ними приписів кримінального законодавства і умілого його застосування.

Постанови Пленуму Верховного Суду України.

Постанови Пленуму Верховного Суду України формально не мають загальнообов'язкового значення. Вони є своєрідним джерелом, формою вираження панівних судових практик. Їм, як актам професійного тлумачення (роз'яснення) чинного кримінального законодавства, притаманний **рекомендаційний характер**. Разом з тим, суди нижчого рівня фактично змушені враховувати при розгляді конкретних кримінальних справ позицію Пленуму Верховного Суду України, яка слугує для них орієнтиром, є психологічним фактором. Значною мірою необхідність такого врахування зумовлена звичаєм, що сформувався ще в радянський період і був закріплений у законі. Окрім того, неврахування позиції Пленуму Верховного Суду України містить у собі потенційну загрозу можливого скасування вироку у справі в апеляційному чи касаційному порядку. Такий наслідок у практиці оцінки роботи судів завжди розглядається як недолік у роботі суду.

Рекомендаційний характер постанов Пленуму Верховного Суду України впливає із Закону України «Про судоустрій» від 7 лютого 2002 року. Відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 55 цього закону. Пленум Верховного Суду України «дає роз'яснення судам загальної юрисдикції з питань застосування законодавства...». Відповідно до Закону України від 7 липня 2010 року «Про судоустрій і статус суддів»⁷¹⁰ (ст.ст. 36, 45), Пленум Верховного Суду України вже не уповноважений узагальнювати судову практику та давати роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства. Такими повноваженнями наділений тепер Пленум відповідного вищого спеціалізованого суду. В даному випадку Пленум вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Постанови Пленуму Верховного Суду України, які не скасовані на даний час, є чинними в тій частині, яка не суперечить чинному законодавству.

Значення чинних Постанов Пленуму Верховного Суду України як джерел кримінального права багатопланове. **Перше**, в постановах Пленуму Верховного Суду України **містяться норми, які служать правовою основою для кваліфікації злочинів**. У зв'язку з цим в ряді випадків Пленум Верховного Суду прямо

709 Честнов І. Л. Практичний поворот в юридичній теорії // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 1. – С. 82.

710 Див.: Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>

вказав на ті закони України, якими слід керуватися при цьому. Так, в пункті першому постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 від 26 квітня 2002 року «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» з подальшими змінами вказано, що при розгляді цих справ суди мають керуватися Законами України від 15 лютого 1995 року «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» та «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними»⁷¹¹.

У пунктах 1, 2, 3, 8, 11, 16 Постанови пленуму Верховного Суду України № 2 від 28 березня 2008 року «Про деякі питання застосування судами України законодавства України при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства»⁷¹² прямо вказано судам на необхідність керуватися при розгляді даної категорії справ положеннями законів України: від 18 лютого 1992 року «Про оперативно-розшукову діяльність», від 20 грудня 1990 року «Про міліцію», від 26 грудня 2002 року «Про контррозвідувальну діяльність», від 30 червня 1993 року «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», від 4 жовтня 2001 року «Про поштовий зв'язок», від 23 лютого 2006 року «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Друге, у постановах Пленуму Верховного Суду України містяться норми, що стосуються конкретизації ознак окремих складів злочинів: предмета злочину, потерпілого від злочину, суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків, способу, місця, знарядь вчинення злочину, моменту закінчення злочину, форми, виду вини, суб'єкта злочину тощо. Зокрема, в пункті п'ятому постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 26 червня 1992 року (з подальшими змінами) «Про застосування законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів» **конкретизується, що потерпілими у справах про ці злочини** можуть бути працівники правоохоронних органів, до яких належать: працівники органів прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митних органів, органів охорони державного кордону, державної податкової адміністрації, державної контрольно-ревізійної служби, рибохорони, державної лісової охорони, інших органів, які здійснюють правозастосовчі або правоохоронні функції⁷¹³.

711 Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах/Уклад. Б. О. Кириш. – С. 245.

712 Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах/Упоряд. В. В. Рожкова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. – С. 409-414.

713 Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах/Уклад. Б. О. Кириш. – С. 275.

У пункті двадцять третьому постанови Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листопада 2009 року «Про судову практику у справах про злочини проти власності» **конкретизовано предмет привласнення чи розтрати** – лише те чуже майно, яке було ввірене особі чи перебувало в її законному віддані, тобто таке майно, що знаходилося в неї на законних підставах і стосовно якого вона здійснювала повноваження щодо розпорядження, управління, доставки, використання або зберігання тощо⁷¹⁴. **Конкретизації** в постановах Пленуму Верховного Суду України піддано, в ряді випадків, **відповідні суспільно небезпечні діяння**. Наприклад, в пункті четвертому Постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 26 березня 1993 року (з наступними змінами) «Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушенням режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі» роз'яснено, що **під тероризуванням** засуджених, що стали на шлях виправлення, слід розуміти застосування насильства або погрози застосування насильства з метою примусити їх відмовитися від сумнісного ставлення до праці, додержання правил режиму, а також вчинення таких самих дій із помсти за виконання громадських обов'язків щодо зміцнення дисципліни і порядку у виправно-трудовій установі. Крім того, тероризуванням слід вважати також глумління і знущання над засудженими з метою їх залякування і перешкоджання виконанню покарання⁷¹⁵.

Вищезгадана постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листопада 2009 року «Про судову практику в справах про злочини проти власності» в пункті двадцять другому конкретизує таку **кваліфікуючу ознаку, спосіб вчинення злочинів проти власності як проникнення у житло інше приміщення чи сховище**: проникнення – це незаконне вторгнення (із застосуванням засобів подолання перешкод або без їх використання; шляхом обману; з використанням підроблених документів тощо або за допомогою інших засобів), який дає змогу винній особі викрасти майно без входу до житла, іншого приміщення чи сховища⁷¹⁶.

Зміст таких злочинних дій як, наприклад, «схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів» і «незаконне публічне вживання наркотичних засобів» конкретизовано в пунктах чотирнадцятому і п'ятнадцятому названої вище постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів», а такого поняття як «перевищення влади або службових повноважень» – в пункті п'ятому постанови Пленуму Верховного Суду України № 15 від 26 грудня 2003 року «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень»⁷¹⁷.

Нерідко у постановах Пленуму Верховного Суду України конкретизуються

714 Там само. – С. 156.

715 Там само. – С. 252.

716 Там само. – С. 155.

717 Див.: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 26 грудня 2003 року «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03>

суспільно небезпечні наслідки вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони відповідних складів злочинів. Наприклад, в пункті 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10 грудня 2004 року «Про судову практику в справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» закріплено, що під «**тяжкими наслідками**» (статті 236, 237, ч. 2 ст.ст. 238-243, ч. 2 ст. 245, статті 247, 251, ч. 2 ст. 252, ч. 1 ст. 253 КК) слід розуміти: «загибель людей чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси у певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди у особливо великих розмірах тощо». В пункті шостому цієї Постанови Пленуму Верховного Суду України конкретизовано поняття суспільно небезпечних наслідків «загибель людей» (статті 236, 237, ч. 2 ст. 238-243, ч. 2 ст. 245, ч. 2 ст. 253 КК): смерть хоча б однієї людини, що сталася внаслідок вчинення цих злочинів. У п. 7 – «створення небезпеки для життя, здоров'я людей (частини 1 статей 239-244, ч. 1 ст. 253 КК): має місце в разі, коли забруднення навколишнього природного середовища чи вчинення інших протиправних дій могло призвести до загибелі хоча б однієї людини, масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, знищення тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо. У цій же Постанові Пленуму Верховного Суду України (п. 13) **визначено спосіб масового знищення звірів, птахів, риби, інших видів тваринного світу** (частина 2 статей 248 та 249 КК), під якими треба розуміти такі дії, які здатні спричинити чи спричинили загибель великої кількості представників дикої фауни, знищення популяції або певного виду тваринного світу в тій чи іншій місцевості чи водоймі (застосування отруйних або вибухових речовин, газу, диму, електроструму, автоматичної зброї, спрямування стада тварин на болото, травлення риби за допомогою заборонених прийомів тощо)⁷¹⁸.

Такі **способи вчинення злочинів** проти власності як «насильство, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого» (частина 2 ст. 186 КК) та «насильство, небезпечне для життя чи здоров'я особи» (частини 3 і 4 ст. 189 КК) конкретизовані відповідно в постанові Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листопада 2009 року «Про судову практику в справах про злочини проти власності» в пунктах п'ятому, дев'ятому і десятому цієї постанови роз'яснено, що «**під насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого** при пограбуванні, слід розуміти умисне заподіяння легкого тілесного ушкодження, що не спричинило короточасного розладу здоров'я або незначної втрати

718 Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах/Уклад. Б. О. Кириш. – С. 196-199.

працездатності, а також вчинення інших насильницьких дій (завдання удару, побойів, незаконне позбавлення волі) за умови, що вони не були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння. Такі насильницькі дії, вчинені під час пограбування, повністю охоплюються частиною другою статті 186 КК і додаткової кваліфікації за іншими статтями КК не потребують... **Небезпечне для життя чи здоров'я насильство** (стаття 187, частина третя статті 189 КК) – це умисне заподіяння потерпілому легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжке тілесне ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя чи здоров'я в момент їх вчинення. До них слід відносити, зокрема, і насильство, що призвело до втрати свідомості чи мало характер мордування, придушення за шию, скидання з висоти, застосування електроструму, зброї, спеціальних знарядь тощо... Застосування до потерпілого без його згоди наркотичних засобів, психотропних, отруйних чи сильнодіючих речовин (газів) з метою заволодіння його майном потрібно розглядати як насильство і залежно від того, **було воно небезпечним для життя або здоров'я чи не було**, кваліфікувати такі дії за частиною другою статті 186 КК або за відповідною частиною статті 187 КК. Якщо застосування таких засобів було небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, але не призвело до заподіяння легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості чи тяжкого тілесного ушкодження, вчинене належить кваліфікувати як розбій лише за умови, що винна особа усвідомлювала можливість заподіяння будь-якого із цих наслідків»⁷¹⁹.

Стосовно конкретизації **місця вчинення злочину**, як приклад, можна навести пункт шістнадцятий вищезазначеної постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 від 26 квітня 2002 року «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» (з подальшими змінами), в якому роз'яснено, що **під місцями** для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 317 КК) розуміються будь-які житлові або нежитлі приміщення (будинки, квартири, казино, більярдні, лазні, гаражі, сарай, склад, горище, підвал, землянка тощо) за умови, що вони використовуються із зазначеною метою⁷²⁰.

Знаряддя вчинення злочину конкретизуються, наприклад, у пункті двадцять другому названої вище Постанови Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10 грудня 2004 року «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля», де вказано, що під знаряддями злочину в таких справах треба розуміти предмети чи технічні засоби, які умисно використовувалися їх власником чи співучасниками злочину для незаконного полювання,

719 Там само. – С. 149-150.

720 Там само. – С. 240.

рибальства, порубки дерев тощо, а також для полегшення вчинення зазначених дій: рушниць, вибухівки, рибальські сіті, транспортні засоби. Останні можуть бути визнані знаряддями злочину не тільки тоді, коли вони використовувалися безпосередньо в процесі полювання чи рибальства, а й коли без їх використання вчинення злочину було б неможливим чи надто складним⁷²¹.

Час закінчення окремих злочинів також конкретизований в ряді постанов Пленуму Верховного Суду України. Наприклад, згвалтування, відповідно до пункту тринадцятого постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 30 травня 2008 року «Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканності», вважається закінченим злочином з моменту початку статевого зносин, при цьому не має значення, чи закінчила винна особа статевий акт у фізіологічному його розумінні. Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом вважається закінченим злочином з початку здійснення дій сексуального характеру, спрямованих на задоволення статевої пристрасті неприродним способом⁷²².

Форма, вид вини не завжди однозначно впливає з диспозиції ряду норм КК України. **В окремих випадках вони конкретизуються** в постановах Пленуму Верховного Суду України. Так, згідно пункту четвертого постанови Пленуму Верховного Суду України № 15 від 26 грудня 2003 року «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень», перевищення влади або службових повноважень (стаття 365 КК) **вчиняється умисно, а ставлення службової особи до наслідків вчинюваних нею дій можливе як умисне, так і необережне**⁷²³.

В окремих постановах Пленуму Верховного Суду України **конкретизується суб'єкт відповідних злочинів**. Зокрема, в пункті четвертому постанови Пленуму Верховного Суду № 14 від 23 грудня 2005 року «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» визначено, що **суб'єктом злочину**, передбаченого статтею 286 КК, визнають особу, яка керує транспортним засобом, незалежно від того, чи має вона на це право, а злочину, передбаченого статтею 415 КК, – військовослужбовця (військовозобов'язаного під час проходження навчальних або спеціальних зборів), котрий безпосередньо керує бойовою, спеціальною чи транспортною машиною, незалежно від того, чи є він штатним водієм такої машини і чи вміє він нею керувати. В пункті сьомому постанови Пленуму Верховного Суду України № 15 від 8 жовтня 2004 року «Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів» **також чітко визначено осіб, які можуть бути суб'єктами злочину**

721 Там само. – С. 202.

722 Там само. – С. 130-131.

723 Там само. – С. 280.

ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів⁷²⁴.

Третє, Постанови Пленуму Верховного Суду України іноді конкретизують наявність або відсутність сукупності, повторності злочинів, окремі обставини, що виключають злочинність діяння, норми КК, що регулюють звільнення від кримінальної відповідальності, призначення покарання, звільнення від покарання та його відбування, питання судимості, визначають критерії відмежування злочинів тощо.

Постанови пленуму вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо роз'яснення практики застосування судами кримінального законодавства при розгляді конкретних категорій справ станом на 01.01. 2015 року ще не приймалися.

Практика застосування кримінального законодавства місцевими та апеляційними судами також є важливим джерелом кримінального права як навчальної дисципліни. Саме ознайомлення з конкретними життєвими ситуаціями через призму кваліфікації судами вчинених злочинних діянь дозволяє студентам, курсантам, слухачам найбільш глибоко вникнути в державні веління, приписи, які містяться в нормах кримінального законодавства.

Таким чином, постанови Пленуму Верховного Суду України у наведених вище та інших випадках є джерелами українського кримінального права як навчальної дисципліни.

8. Норми інших галузей українського законодавства. Норми кримінального законодавства нерідко не містять достатньо повної моделі кримінально-правової заборони. Окремі, часто в значній мірі, ознаки цієї моделі містяться в нормах інших галузей законодавства. У цілому ряді випадків, коли це впливає з кримінального закону, **норми інших галузей українського законодавства визначають, конкретизують ознаки складів відповідних злочинів, але не визначають його караності.** У цьому разі йдеться про конкретизацію бланкетних норм кримінального закону.

Іноді норми законодавства інших галузей законодавства **визначають, конкретизують предмет злочину.** Так, поняття відомостей, що становлять державну таємницю були визначені, зокрема, в Законі України від 21 вересня 1999 року «Про державну таємницю»⁷²⁵, який загалом належить до адміністративного законодавства, але містить у собі норми права, які поряд з нормами кримінального законодавства визначають злочинність діяння. Він має важливе значення для кваліфікації таких злочинів як шпигунство (ст. 114 КК України) та державна зрада (ст. 111 КК України).

Предмет злочинів, пов'язаних з наркотиками, визначений у «Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів», затвердженому

724 Там само. – С. 216, 171-172.

725 Див.: Закон України «Про державну таємницю» від 21 вересня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1080-14>

постановою Кабінету Міністрів України № 770 від 6 травня 2000 року⁷²⁶. Цей нормативний акт можна віднести до медичного законодавства.

У деяких випадках нормами інших галузей законодавства визначається, **конкретизується суспільно небезпечне діяння** як ознака відповідного складу злочину. Так, порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземній валютах визначений відповідною «Інструкцією про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах»⁷²⁷, затверджений постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 року. Порушення цього порядку може, зокрема, утворювати склад злочину, передбачений ст. 208 КК України. Згадані нормативні акти належать до фінансового законодавства.

Порядок повітряного сполучення через державний кордон України визначений, конкретизований, зокрема, постановою Кабінету Міністрів України № 1017 від 18 грудня 1995 року «Про порядок повітряного сполучення через державний кордон України»⁷²⁸, що як нормативний акт належить до повітряного законодавства і має важливе значення для кваліфікації злочинів, передбачених ст. 334 КК України.

Порядок трансплантації органів або тканин людини визначений, конкретизований, зокрема, в таких нормативних актах:

а) Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 року⁷²⁹;

б) постанова Кабінету Міністрів України № 695 від 24 квітня 2000 р. «Деякі питання реалізації Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини»⁷³⁰;

в) інструкція щодо констатації смерті людини на підставі смерті мозку; інструкція щодо вилучення органів людини в донора-трупа; інструкція щодо вилучення анатомічних утворень, тканин, їх компонентів та фрагментів і фе-

726 Див.: «Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів» затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 770 від 6 травня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF>

727 Див.: «Інструкція про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах» затверджена постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1172-03>

728 Див.: Постанова Кабінету Міністрів України № 1017 від 18 грудня 1995 року «Про порядок повітряного сполучення через державний кордон України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1017-95-%D0%BF>

729 Див.: Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1007-14>

730 Див.: Постанова Кабінету Міністрів України № 695 від 24 квітня 2000 р. «Деякі питання реалізації Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/695-2000-%D0%BF>

кальних матеріалів, дозволених до вилучення у донора-трупа і мертвого плоду людини, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я № 226 від 25 вересня 2000 року зі змінами внесеними наказом Міністерства охорони здоров'я «Про внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 25 вересня 2000 року № 226» від 18 травня 2013 № 401⁷³¹. Ці та інші нормативні акти належать до медичного законодавства і застосовуються при кваліфікації злочинів, передбачених ст. 143 КК України.

У всіх наведених вище трьох випадках чітко визначені, конкретизовані законні дії, що служить надійною основою для визначення їх антиподу – незаконних дій.

Прикладом визначення, конкретизації **суспільно небезпечних наслідків** можуть послужити «Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень», затверджені Наказом Міністерства охорони здоров'я України № 6 від 17 січня 1995 року⁷³², що належать до медичного законодавства і мають визначальне значення для кваліфікації злочинів, передбачених ст.ст. 121-128 КК України.

Нормативні акти інших галузей законодавства України конкретизують в окремих випадках і норми Загальної частини Кримінального закону, зокрема, правомірність діяння. Так, Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 року⁷³³, який належить до медичного законодавства, конкретизує окремі положення ст. 95 КК України. Положення ст. 86 КК України конкретизуються, зокрема, Законом України від 1 жовтня 1996 року «Про застосування амністії в Україні» (з подальшими змінами)⁷³⁴, а також іншими чинними Законами України «Про амністію», які належать до конституційного законодавства України. Так, Законом України «Про амністію» від 11 травня 2000 року № 1713-III чітко окреслене коло осіб, які підлягають звільненню за цим актом амністії, а також умови такого звільнення. Ним же також чітко визначені умови заміни невідбутої частини покарання у вигляді позбавлення волі на умовне засудження, звільнення засуджених з дисциплінарних батальйонів, умови скорочення наполовину невідбутої частини покарання особам, які не підлягають звільненню від покарання або заміни невідбутої частини покарання у виді позбавлення волі на умовне засудження з випробувальним терміном. У статті 10 цього Закону вказано осіб, на яких не поширюється ця амністія⁷³⁵.

731 Див.: Наказ Міністерства охорони здоров'я «Про внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 25 вересня 2000 року № 226» від 18 травня 2013 № 401 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1073-13>

732 Див.: «Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень», затверджені Наказом Міністерства охорони здоров'я України № 6 від 17 січня 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>

733 Див.: Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

734 Див.: Закон України «Про застосування амністії в Україні» від 1 жовтня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/392/96-%D0%B2%D1%80>

735 Див.: Закон України «Про амністію» від 11 травня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим

Нерідко Закони України **мають комбінований характер**, і їх не можна віднести до якоїсь лише однієї галузі законодавства. Наприклад, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху» від 24 вересня 2008 року № 586-VI⁷³⁶. Ним внесено зміни до: КК України; Кодексу України про адміністративні правопорушення; Бюджетного кодексу України; Закону України «Про міліцію»; Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб»; Закону України «Про дорожній рух»; Закону України «Про автомобільний транспорт»; Закону України «Про автомобільні дороги»; Закону України «Про перевезення небезпечних вантажів»; Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів». У частині внесення змін до КК України названий Закон України є джерелом українського кримінального права як навчальної дисципліни.

У наведеному вище контексті норми інших галузей українського законодавства служать засобом конкретизації норм чинного КК України, підлягають вивченню у навчальному процесі, є джерелом кримінального права як навчальної дисципліни.

9. Наукові та навчально-методичні праці українських та зарубіжних вчених як з науки кримінального права так і з інших наук.

Для навчання і вивчення (учіння) згаданих вище курсів кримінального права України використовуються: 1) монографії; 2) науково-практичні коментарі чинного Кримінального кодексу України; 3) наукові статті; 4) курси кримінального права; 5) академічні курси з кримінального права; 6) підручники з кримінального права; 7) навчальні посібники з кримінального права; 8) тексти лекцій з кримінального права; 9) методичні матеріали для забезпечення навчального процесу тощо.

Саме вони, в друкованому та електронному видах є джерелами навчання і вивчення (учіння) кримінального права.

10. Кримінальне законодавство зарубіжних держав. Використовується, головним чином, для порівняння інститутів українського кримінального законодавства з подібними до них зарубіжними кримінально-правовими інститутами.

Вміле використання проаналізованих вище джерел кримінального права як навчальної дисципліни суб'єктами навчального процесу, дозволяє, по-перше, науково-педагогічному складові надати і по-друге, студентам, курсантам і слухачам набути високоякісних, системно-структурованих, базових **знань** кримінального законодавства та практики його застосування, **вміння** вірно застосовувати кримінальне законодавство щодо конкретних випадків кримі-

доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1713-14>

736 Див.: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху» від 24 вересня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/586-17>

нально-протиправної та кримінально-правослухняної поведінки людини.

Таким чином, до числа джерел Кримінального права України як навчальної дисципліни можна віднести такі джерела: 1) міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України; 2) Закони України, прийняті Всеукраїнським референдумом (теоретично допустиме джерело); 3) Конституція України; 4) рішення Європейського Суду з прав людини; 5) рішення Конституційного Суду України; 6) Кримінальні кодекси України 1960 та 2001 років; 7) практика застосування кримінального законодавства судами загальної юрисдикції; 8) норми інших галузей українського законодавства; 9) наукові праці та навчально-методичні праці українських та зарубіжних вчених як з науки кримінального права, так і з інших наук; 10) кримінальне законодавство зарубіжних держав.

6.5 Щодо природного права як вихідного, базового джерела регулювання суспільних відносин

За останні десятиліття опубліковано чимало наукових праць, захищено низку дисертацій, де автори обґрунтовують важливість для доктрини, правотворчої та правозастосувальної діяльності **природного права** як вихідного, базового джерела регулювання суспільних відносин. Звісно, що це також має пряме відношення до розуміння джерел кримінального права як навчальної дисципліни.

Розв'язання цієї задачі ускладнюється тим, що, попри згоду науковців загалом щодо визнання такої ролі природного права, загальноновизнаного **розуміння цього феномена не вироблено** на формально визначеному рівні. Якщо, наприклад, розглядати природне право через призму моральних категорій про добро і зло, в контексті прав і обов'язків людини, то можна, зокрема, говорити про домінуючі у суспільстві інтуїтивні норми моралі, звичаї, традиції, ідеї, концепти, принципи, їх регулювання в об'єктивному (позитивному) кримінальному праві. Тут мова може йти, зокрема, про принципи: справедливості, гуманності, рівності, демократичності, які на суб'єктивному тлі розуміння мають відносний, різний за змістом характер у різних суб'єктів суспільних відносин. Разом з тим, названі інші принципи знайшли своє **втілення** в чинному КК України. Інша справа, що немає можливості достовірно встановити його обсяг з наведеної вище причини. Якщо ж так розглядати природне право, то немає підстав, як це робиться окремими науковцями, протиставляти природне і об'єктивне (позитивне) право, в тому числі й кримінальне право. Головним чином, тут швидше йдеться про **моральні загальнолюдські засади** як об'єктивного (позитивного) кримінального права зокрема так і кримінально-правового регулювання загалом, в широкому розумінні цього слова. Таким чином, є підстави визнавати природне право як інтуїтивного, неформального **генетичного джерела** кримінального права у всіх його можливих варіантах розуміння. У зв'язку з цим дуже цінним, таким, що має нормативно-визначальний характер, є Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 року,

яке спрямовує як науковців і законодавця, так і правозастосувачів до природного права. В ньому, зокрема, закріплено: «Верховенство права – це панування права у суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчості та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті, передусім, ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що **право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї, принципи права** тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. **Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України**»⁷³⁷.

Очевидно, що таке розуміння права загалом, як і розуміння в цьому контексті кримінального права зокрема, опосередковано ставить перед науковцями, законодавцями і правозастосувачами вимогу оволодіти відповідними знаннями найвищої філософсько-теоретичної проби.

6.6 Суб'єкти кримінального права як навчальної дисципліни

Аналіз чинного Закону України «Про вищу освіту» дозволяє виокремити таких суб'єктів навчального процесу у вищих навчальних закладах: 1) адміністративно-господарський (ст. ст. 33, 34, 35, 38 Закону) склад працівників навчального закладу; 2) науково-педагогічний (професорсько-викладацький) склад навчального закладу (52, 53, 54, 55, 57, 58, 59 Закону); 3) вчена рада вищого навчального закладу та вчені ради структурних підрозділів вищого навчального закладу (ст. 36 Закону); 4) наглядова рада вищого навчального закладу (ст. 37 Закону); 5) органи громадського самоврядування вищого навчального закладу (ст. 39 Закону); 6) студенти та органи студентського самоврядування вищого навчального закладу (ст. 40, 41, 61, 62 Закону).

Кожен з названих суб'єктів, згідно із Законом України «Про вищу освіту» та іншого чинного законодавства і затверджених функціональних обов'язків, має свої специфічні функції, виконує свою ділянку роботи щодо забезпечення навчального процесу як в частині навчання, так і в частині вивчення (учіння) кримінального права. **Адміністративно-господарський склад** працівників університету, зокрема, ректор, проректори, директори інститутів, декани факультетів, керівники кафедр, інші робочі та дорадчі структурні підрозділи та посадові особи навчального закладу, залежно від своїх функціональних обов'язків, мають головними своїми завданнями: 1) підбір, підготовку кадрів та забезпечення підвищення їх фахового рівня; 2) організацію структурних підрозділів навчального

737 Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

закладу та здійснення контролю за їх діяльністю; 3) забезпечення нормативного функціонування матеріальної бази навчального закладу; 4) налагодження системи охорони праці у навчальному закладі; 5) вирішення організаційно-правових питань навчального процесу; 6) набір студентів, курсантів, слухачів; 7) забезпечення прав усіх працівників навчального закладу, а також студентів, курсантів, слухачів; 8) організацію методичної та наукової роботи у навчальному закладі; 9) сприяння налагодженню передбачених законодавством форм самоврядування, спортивної та культурно-масової роботи у навчальному закладі тощо.

Науково-педагогічний (професорсько-викладацький) склад виконує таке своє головне завдання: забезпечення реалізації вимог освітньо-професійної програми за спеціальністю «правознавство». У розрізі цього головного завдання, професорсько-викладацький склад навчального закладу здійснює, зокрема, проведення, з метою навчання студентів, курсантів, слухачів кримінального права, лекційних, практичних та інших занять, поточного та підсумкового контролю, участь у державній атестації випускників навчального закладу. Окрім цього – методичне забезпечення викладання та вивчення (учіння) кримінального права, проведення наукової роботи виховного впливу на суб'єктів навчального процесу тощо.

Студенти, курсанти, слухачі мають за мету: засвоїти знання кримінального законодавства та набути базових практичних навичок його застосування, дотримуючись при цьому дисципліни навчального процесу, інших вимог чинного законодавства.

Навчально-допоміжний склад (методисти, лаборанти, інспектори тощо) навчального закладу здійснює всі передбачені функціональними обов'язками організаційні та технічні заходи, які необхідні для нормального навчального процесу і діяльності навчального закладу загалом.

6.7 Методи (методологія) кримінального права України як навчальної дисципліни

Слід погодитися з тим, що ефективність процесу навчання і вивчення (учіння) перебуває у прямій залежності від педагогічної технології, методів які використовуються для досягнення мети навчальної дисципліни⁷³⁸.

У широкому розумінні слова **під методом** розуміють: а) систему правил, прийомів і операцій пізнання, а також практично перетворення дійсності; б) спосіб досягнення певних результатів у пізнанні й практиці; в) спосіб поведінки, свідомий вибір дії; г) комплекс доцільних функцій і засобів; д) спосіб виконання завдання чи розв'язання проблеми⁷³⁹.

У науковій діяльності застосовується також поняття **«методика»** під яким

738 Безпалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: Изд-во Института образования МО России. 1995. – С. 112.

739 УСЕ Універсальний словник-енциклопедія // Гол. ред. ради гол.-корд. НАНУ М. Попович. – Київ.: Ірина, 1999. – С. 854.

розуміється: а) сукупність взаємопов'язаних способів та прийомів доцільного проведення будь-якої роботи; б) документ, який описує послідовність методів, правил і засобів виконання роботи; в) вчення про методи викладання певної науки, предмета⁷⁴⁰.

Поряд з наведеними вище поняттями, дуже часто вживається поняття «**методологія**», яке змістовно визначається так: а) вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу; його теоретична й філософська основа; б) сукупність методів дослідження, що застосовується в будь-якій науці, відповідно до специфіки об'єкта її пізнання⁷⁴¹. Вочевидь йдеться тут про науку методів діяльності.

Стосовно ж **методології кримінального права як навчальної дисципліни** то, як думається, вона являє собою систему форм, підходів, методів, способів, прийомів і технологій **навчання і вивчення (учіння)** кримінального права в межах його предмета.

Викладання навчальної дисципліни «Кримінальне право України» на найвищому університетському рівні можливе, зокрема, за допомогою таких методів: а) діалектичний, б) історичний, в) соціологічний, г) герменевтичний, д) системний, е) порівняльний. Саме вони, як видається, можуть найбільш широко використовуватися науково-педагогічними працівниками у процесі викладання ними курсів «Кримінальне право України».

Діалектичний метод. Його застосування у навчальній діяльності щодо вивчення кримінального права зводиться до використання науково-педагогічним працівником принципів діалектики, найбільш загальних її законів і категорій для пояснення розвитку природи, суспільства і мислення.

Через призму **об'єктивної діалектики** кримінально-правові явища мають подаватися науково-педагогічним працівником як такі, що є складовою частиною реального буття (дійсності) у всіх його проявах – на рівні природи, суспільного співжиття та людського мислення. Безперервний розвиток соціальної дійсності (буття) обумовлює і розвиток кримінально-правових явищ, які є соціально зумовленими і такими, що також впливають певною мірою на розвиток оточуючої соціальної дійсності у всіх її проявах.

Через призму **суб'єктивної діалектики** має розглядатися відображення суспільного буття, розвитку кримінально-правової дійсності, у всіх її суперечностях і взаємозв'язках, на скрижалях свідомості людини як суб'єкта суспільних відносин загалом і кримінально-правових відносин зокрема.

Таким чином, мають бути оптимально розкриті на ґрунті кримінально-правових явищ основні принципи діалектики, якими є принцип розвитку та принцип взаємозв'язку як між явищами кримінально-правової реальності так й іншими соціальними явищами, а також певна залежність між самими кримінально-правовими явищами. Ця залежність має свої закономірності, причиново-наслідкову

740 Великий тлумачний словник сучасної української мови // Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – С. 664.

741 Великий тлумачний словник сучасної української мови // Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. С. 664.

зумовленість, суперечливий характер.

Беззаперечним підходом до аналізу кримінально-правових явищ є раціональне застосування з урахуванням специфіки кримінально-правового регулювання філософських категорій. Наприклад, таких, як «форма» і «зміст»; «явище» і «сутність»; «наслідки» і «причина»; «свідомість» і «воля», «свобода волі»; «закономірність» і «необхідність»; «загальне», «особливе» і «необхідне».

Історичний метод дозволяє науково-педагогічному працівникові розкрити закономірності становлення і розвитку кримінально-правового явища на відповідних етапах розвитку суспільства, виявити тенденції їх розвитку та основні соціальні фактори, які вплинули на ці процеси. Як правило, кожний кримінально-правовий інститут має свою довготривалу історію. Її з'ясування дозволяє показати його соціальну зумовленість, позитивні та негативні наслідки його запровадження у суспільну практику, що у свою чергу сприяє розкриттю юридичного змісту соціальної цінності, соціальної функції конкретного кримінально-правового інституту.

Соціологічний метод. Соціологія – наука про соціальні факти і в тому числі про факти, які мають юридичне і в тому числі кримінально-правове значення. У цій частині можна говорити про юридичну соціологію, здобутки якої можуть використовуватися науково-педагогічним працівником, зокрема, для розкриття соціальних факторів, які зумовлюють криміналізацію, декриміналізацію, пеналізацію, депеналізацію відповідного суспільно небезпечного діяння людини, характеристики особи винного, аналізу застосування судами покарання, практики звільнення від кримінальної відповідальності та покарання тощо. Соціологічний метод допомагає показати певне кримінально правове явище кримінально-правовий інститут в площині юридичних та інших соціальних фактів.

Герменевтичний метод зводиться, головним чином, до інтерпретації, тлумачення науково-педагогічним працівником понять, що застосовуються в чинному кримінальному законодавстві, доктрині кримінального права та у правозастосувальній практиці. Даний метод дозволяє науково-педагогічному працівникові надати інформацію студентам, курсантам, слухачам про змістовну наповненість цих понять, що служить необхідною передумовою для подальшого поглибленого засвоєння ними знань з кримінального права.

Системний метод застосовується науково-педагогічним працівником з головною метою – дати знання про кримінальне право як науково обґрунтовану систему норм, що містить відповідні приписи, веління держави. Він дозволяє йому розкрити логічні зв'язки як всередині окремого кримінально-правового інституту, так і між різними кримінально-правовими інститутами, так і всередині кожної частини об'єктивного (позитивного) кримінального права. Системний метод покликаний забезпечити як логічну цілісність так і логічну системність знань студентів, курсантів та слухачів про кримінальне право.

Порівняльний метод може застосовуватися науково-педагогічним працівником, зокрема, для характеристики ретроспективи того чи іншого кримінально-правового

інституту чи поняття, для порівняння кримінально-правових інститутів України з їх зарубіжними аналогами для порівняння однойменних кримінально-правових інститутів в різних зарубіжних державах. Наприклад, про поняття і види злочинів, видів обставин, які виключають злочинність діяння, стадії злочину, поняття покарання та його види, поняття і види злочинів проти особи, проти власності тощо. Порівняння дозволяє показати переваги і недоліки чинного об'єктивного (позитивного) кримінального права України, виявити позитивний і негативний досвід зарубіжного кримінально-правового регулювання.

Головне завдання науково-педагогічного працівника – за допомогою проаналізованих вище загальних і соціальних методів надати студентам вичерпно повну, системну, науково-обгрунтовану інформацію про чинне об'єктивне кримінальне право та практику його застосування, про міжнародно-правову регламентацію питань протидії злочинам, про зарубіжний досвід кримінально-правового регулювання у межах програми навчальних курсів «Кримінальне право України».

Розглянуті вище методи кримінального права як навчальної дисципліни застосовуються науково-педагогічними працівниками **для навчання** студентів, курсантів, слухачів, які вивчають кримінальне право. Між тим, ті, хто вивчають кримінальне право для поглиблення своїх знань, можуть використовувати, певною мірою, ці методи.

Разом з тим, ті, хто вивчає кримінальне право, застосовують специфічні **методи його вивчення (учіння)**, користуючись слухом і зором. У своїй поширеній комбінації вони є: 1) слухово-зорові; 2) зорові; 3) слухові. Наприклад: слухово-зоровий метод застосовується під час проведення лекцій, практичних, семінарських занять, перегляду відеоматеріалів, проходження практики, слуховий метод – при прослуховуванні аудіозаписів лекцій, інших звукових матеріалів, зоровий – при вивченні джерел кримінального права. Все це дає студентам, курсантам чи слухачам можливість **запам'ятати** необхідну кримінально-правову інформацію.

Найбільш ефективний результат на шляху досягнення мети кримінального права як навчальної дисципліни є тоді, коли методи навчання і вивчення (учіння) базуються на сучасних, інноваційних технологіях.

Сукупність **методів навчання і вивчення (учіння)**, що ґрунтуються на новітніх технологіях навчального процесу складають **методику** кримінального права як навчальної дисципліни. Отже, **методика кримінального права** як навчальної дисципліни – це сукупність заснованих на новітніх технологіях методів системного і послідовного **навчання і вивчення** кримінального права спрямованих на досягнення мети цієї навчальної дисципліни.

На жаль, в українській науці відсутні спеціальні монографічні дослідження як методики так і педагогіки кримінального права як навчальної дисципліни. Очевидним і безспірним є той факт, що така потреба є викликом реформаційного характеру.

6.8 Форми та принципи кримінального права як навчальної дисципліни

Форми організації освітнього процесу є традиційно універсальними і певною мірою індивідуальними для кожної навчальної дисципліни. Відповідно до ст. 50 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07. 2014 р., освітній процес у вищих навчальних закладах здійснюється у таких формах: а) навчальні заняття; б) самостійна робота; в) практична підготовка; г) контрольні заходи. Основними видами навчальних занять у вищих навчальних закладах є: 1) лекція; 2) лабораторне заняття; 3) практичне заняття; 4) семінарське заняття; 5) індивідуальне заняття; 6) консультація. У процесі навчання «Кримінального права України», як правило, не використовуються лабораторні заняття. Разом з цим, практикуються індивідуальні завдання (реферати, контрольні роботи, курсові роботи, дипломні роботи, магістерські роботи), модульні контролі та інші контрольні заходи. Форми освітнього процесу визначаються навчальним планом і мають свою специфіку щодо очної (денної, вечірньої) та заочної (дистанційної) форм навчання (ст. 49 Закону України «Про вищу освіту»).

Принципи кримінального права як навчальної дисципліни

Спроба визначення принципів кримінального права як навчальної дисципліни була здійснена в «Положенні про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах», затвердженого наказом Міністерства освіти України від 02.06.1993 р. № 161 (нині скасоване). Відповідно до нього, **навчальний процес** у вищих навчальних закладах – **це система** організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на реалізацію змісту освіти на певному освітньому або кваліфікаційному рівні відповідно до державних стандартів освіти, який базується **на принципах** науковості, гуманізму, демократизму, наступності та безперервності, незалежності від втручання будь-яких політичних партій, інших громадських та релігійних організацій. Такий підхід не позбавлений певної критичної оцінки. Зокрема, як думається, принципом науковості охоплюється наступність та безперервність навчального процесу, а незалежність від втручання будь-яких політичних партій, інших громадських та релігійних організацій – принципом правомірності навчального процесу, який у наведеному нормативному акті не зазначений.

Згідно з ч. 2 ст. 3 Закону України «Про вищу освіту», державна політика у сфері вищої освіти **ґрунтується на принципах**: 1) сприяння сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для освіти протягом життя; 2) доступності вищої освіти; 3) незалежності здобуття вищої освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій (крім вищих духовних навчальних закладів); 4) міжнародної інтеграції та інтеграції системи вищої освіти України у Європейській простір вищої освіти, за умови збереження і розвитку досягнень та прогресивних традицій національної вищої школи; 5) наступності процесу здобуття вищої освіти;

6) державної підтримки підготовки фахівців з вищою освітою для пріоритетних галузей економічної діяльності, напрямів фундаментальних і прикладних наукових досліджень, науково-педагогічної та педагогічної діяльності; 7) державної підтримки освітньої, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності університетів, академій, інститутів, коледжів, зокрема шляхом надання пільг із сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів вищим навчальним закладам, що провадять таку діяльність; 8) сприяння здійсненню державно-приватного партнерства у сфері вищої освіти; 9) відкритості формування структури і обсягу освітньої та професійної підготовки фахівців з вищою освітою.

Більш ретельний, узагальнюючий аналіз наведених вище нормативних актів, які становлять правову основу кримінального права як навчальної дисципліни дозволив, з відомою часткою умовності, виокремити такі його принципи: 1) принцип правомірності; 2) принцип науковості; 3) принцип демократичності; 4) принцип гуманності; 5) принцип рівності; 6) принцип справедливості.

Принцип правомірності кримінального права як навчальної дисципліни означає, що навчальний процес щодо вивчення зазначеного вище його предмета, по-перше, ґрунтується на безумовному забезпеченні прав його суб'єктів, поєднаному, з виконанням ними своїх нормативних обов'язків. По-друге, що навчальний процес має надійну правову основу, загальну характеристику якої подано вище.

Принцип науковості кримінального права як навчальної дисципліни реалізується у навчальному процесі у двох площинах: а) широке використання здобутків доктрини загальної теорії права, кримінології інших суміжних доктрин; б) вміле застосування наукових основ педагогіки, зокрема, новітніх технологій та методології проведення навчального процесу.

Науково обґрунтованими є освітньо-кваліфікаційні характеристики, освітньо-професійні програми з правознавства, які стосуються також і організації навчання і вивчення (учіння) кримінального права. Викладання курсів кримінального права, як правило, забезпечується викладачами з науковими ступенями докторів та кандидатів юридичних наук зі званням професорів та доцентів.

Навчальні посібники, підручників, методичне забезпечення вивчення об'єктивного (позитивного) кримінального права здійснюється також виключно названими висококваліфікованими науковцями.

Принцип демократичності кримінального права як навчальної дисципліни. Він полягає, у першу чергу, в тому, що: 1) керівники навчальних закладів, декани факультетів, завідувачі кафедр, викладачі кафедр рекомендуються на посади у встановленому порядку відповідними органами самоуправління навчальних закладів на певний строк. У цьому заході беруть участь представники всіх структурних підрозділів і в тому числі представники тих, хто навчається.

Внутрішнє самоуправління навчального закладу, залежить від профілю, структури та відомчого підпорядкування, представлене також іншими демократичними інституціями: загальні збори працівників; засідання кафедр

і вчені ради факультетів та інститутів, в яких представлені ті, хто навчаються.

У навчальних закладах наявна система особистого прийому працівників, студентів, курсантів та слухачів їх керівниками та керівниками структурних підрозділів, що дає змогу звернутися до них як з усною, так і з письмовою заявою, скаргою на дії посадових осіб в частині забезпечення навчального процесу.

У навчальних закладах функціонують профспілкові організації, органи студентського, курсантського, слухачького самоврядування. Кожна з названих демократичних інституцій справляє відповідний вплив на навчальний процес і в тому числі на організацію вивчення об'єктивного (позитивного) кримінального права.

Поданий в загальних рисах демократичний механізм управління і самоуправління навчального закладу здатний сприяти навчанню і вивченню (учінню) кримінального права, стверджуючи тим самим життєздатність втілених в ньому демократичних засад кримінально-правового регулювання.

Принцип гуманності кримінального права як навчальної дисципліни. Термін, категорія «гуманність» змістовно в україномовній транскрипції і традиції означає «людяність». Людяність, по-перше, має проявлятися в особистісних стосунках усіх суб'єктів навчального процесу з тим, щоб досягнути мети кримінального права як навчальної дисципліни. По-друге, саме у навчальному процесі суб'єктами трансформується у вигляді знань гуманний потенціал норм кримінального права як етап на шляху до його практичного застосування майбутніми фахівцями-юристами. По-третє, у процесі навчання кримінального права формується професійна правосвідомість тих, хто навчається. По-четверте, у навчальному процесі вивчення кримінального права переслідує важливу кінцеву мету: протидія злочинності, загальне та спеціальне попередження вчинення злочинів.

Принцип рівності кримінального права як навчальної дисципліни, зокрема, забезпечується: а) рівним правовим статусом науково-педагогічних працівників відповідно до їх наукових ступенів, вчених звань та займаних посад; б) рівним правовим статусом тих, хто навчається незалежно від будь-яких ознак; в) рівним доступом тих, хто навчається до всіх форм організації навчального процесу, передбачених навчальним планом; г) рівним доступом тих, хто навчається до джерел кримінального права як навчальної дисципліни; д) рівними (однаковими) критеріями оцінки знань тих, хто навчається під час точного, підсумкового контролю та державної атестації.

Принцип справедливості кримінального права як навчальної дисципліни. Категорія «справедливість» є інтелектуально-моральною і проявляється вона, в першу чергу, через призму усталених суспільних та індивідуальних уявлень про добро і зло. З огляду на це, всі стосунки між суб'єктами навчальної дисципліни, навчального процесу мають бути справедливими, такими, що відповідають моральним уявленням про добро, на ґрунті норм загальної та правової культури.

Необхідно зазначити, що принципи кримінального права як навчальної дисципліни не є абсолютно відособленими. Наприклад, те, що є правомірним

водночас, в ідеалі, має бути науковим, справедливим, гуманним, демократичним. Справедливість не може мислитися у абсолютному відриві від права, гуманності, демократичності, рівності, науковості. Гуманність не може мислитися у відриві від права, справедливості, демократичності. Демократичність завжди поєднується з наукою, правом, гуманністю, справедливістю і т. п. Важливо при цьому, щоб таке поєднання було виваженим, гармонійним.

Отже, всі принципи кримінального права як навчальної дисципліни мають перебувати у нерозривному, гармонійному взаємозв'язку, утворюючи в такому варіанті «становий хребет» всього механізму навчального процесу, що є запорукою його високого рівня ефективності.

Висновки

Сучасна доктрина кримінального права України визнала наявність окремого позитивного кримінально-правового феномена «Кримінальне право України – навчальна дисципліна». Його наукова розробка перебуває на своїй початковій стадії. Перший наближений підхід до дослідження даної проблематики дозволяє стверджувати таке. Кримінальне право як навчальна дисципліна являє собою систему структурованих, вироблених наукою, законодавчою та правозастосовальною практикою базових знань, що охоплюються окремими навчальними курсами, про чинне українське кримінальне законодавство, панівну практику його застосування та основи зарубіжного досвіду кримінально-правового регулювання, якими має оволодіти студент, курсант, слухач у процесі навчання за спеціальністю «правознавство», а також методологію навчання і вивчення кримінального права.

Предметом кримінального права як навчальної дисципліни є система структурованих, базових, науково обґрунтованих знань про чинне українське кримінальне законодавство та панівну практику його застосування, методологію навчання і вивчення (учіння) кримінального права, а також основи зарубіжного законодавчого досвіду кримінально-правового регулювання.

Функціями кримінального права як навчальної дисципліни є основні напрями його раціонального впливу на суб'єктів навчального процесу: студентів, курсантів слухачів. До їх числа можна віднести такі функції: 1) статична; 2) динамічна; 3) інформаційна; 4) виховна.

Метою кримінального права як навчальної дисципліни є: а) надати тим, хто навчається системні, структуровані, високоякісні **базові знання** кримінального права: 1) як галузі права (законодавства) об'єктивне кримінальне право; 2) як науки; 3) як навчальної дисципліни; 4) як суб'єктивного права; б) сприяти формуванню: 1) професійної правосвідомості, змістом якої є, зокрема, професійні кримінально-правові настанови; 2) професійної кримінально-правової культури; в) сприяти на основі набутих знань кримінального законодавства і практики його застосування, розуміння змісту кримінально-правових понять, формуванню вміння вірно тлумачити норми чинного кримінального закону та

застосовувати їх у майбутній практичній діяльності; г) ознайомитися, відповідно, із зарубіжним досвідом кримінально-правового регулювання.

Правовою основою кримінального права як навчальної дисципліни є сукупність нормативно-правових актів, які визначають організаційні засади і процедуру навчального процесу, в тому числі й щодо навчання і вивчення (учіння) навчальних курсів «Кримінальне право України. Загальна частина» та «Кримінальне право України. Особлива частина». До їх числа слід, зокрема, віднести: міжнародно-правові акти; Конституція України, закони України; постанови Кабінету Міністрів України; відомчі нормативні акти.

Джерелами кримінального права є формально визначені (письмово, друковано чи електронно) носії кримінально-правової інформації. Є підстави віднести до їх числа: 1) міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України; 2) закони України прийняті Всеукраїнським референдумом (теоретично допустиме джерело); 3) Конституція України; 4) рішення Європейського Суду з прав людини; 5) рішення Конституційного Суду України; 6) Кримінальні кодекси України 1960 та 2001 років; 7) практика застосування кримінального законодавства судами загальної юрисдикції; 8) норми інших галузей українського законодавства; 9) наукові праці та навчально-методичні праці українських та зарубіжних вчених як з науки кримінального права, так і з інших наук; 10) кримінальне законодавство зарубіжних держав.

Вихідним, базовим джерелом кримінального права як навчальної дисципліни є природне право.

Суб'єктами кримінального права як навчальної дисципліни є: 1) адміністративно-господарський склад працівників навчального закладу; 2) науково-педагогічний (професорсько-викладацький) склад навчального закладу; 3) вчена рада вищого навчального закладу та вчені ради структурних підрозділів вищого навчального закладу; 4) наглядова рада вищого навчального закладу; 5) органи громадського самоврядування вищого навчального закладу; 6) студенти та органи студентського самоврядування вищого навчального закладу.

Методологія кримінального права як навчальної дисципліни являє собою систему форм, підходів, методів, способів, прийомів і технологій **навчання і вивчення (учіння)** кримінального права в межах його предмета. До числа методів, які найбільш широко застосовуються **для навчання** кримінального права можна віднести: а) діалектичний, б) історичний, в) соціологічний, г) герменевтичний, д) системний, е) порівняльний. Найбільш практикованими **методами вивчення (учіння)** є: 1) слухово-зорові; 2) зорові; 3) слухові.

До числа форм організації процесу навчання кримінального права можна віднести такі: а) навчальні заняття; б) самостійна робота; в) практична підготовка; г) контрольні заходи. Основними видами навчальних занять з кримінального права є: 1) лекції; 2) практичні заняття; 3) семінарські заняття; 4) індивідуальні заняття; 5) консультації.

Є підстави виокремити такі **принципи** кримінального права як навчальної

дисципліни: 1) принцип правомірності; 2) принцип науковості; 3) принцип демократичності; 4) принцип гуманності; 5) принцип рівності; 6) принцип справедливості.

Окреслена у висновках до даного підрозділу проблематика заслуговує на окреме, більш поглиблене дослідження – як індивідуально кожна так і в системному, комплексному варіанті.

Conclusions

Modern doctrine of criminal law of Ukraine has recognized a separate positive criminal law phenomenon of «Criminal Law of Ukraine is an academic discipline.» Its scientific development is being at its initial stage. The first close approach to the study of this problem suggests the following.

Criminal law as an academic discipline is a system of structured, produced by science, legislative and law enforcement practice, basic knowledge covered by individual academic courses on current Ukrainian criminal legislation, dominant practice of its application and the principles of foreign experience of criminal law regulation, which a student, cadet, trainee is to master during his/her studies at the specialty «jurisprudence» as well as the training methodology and study of the criminal law.

The **subject matter** of criminal law as an academic discipline is a system of structured, basic, scientifically grounded knowledge about the current Ukrainian criminal legislation and dominant practice of its application, methodology of study and learning of criminal law and the principles of foreign legislative experience of criminal law regulation.

The **functions** of criminal law as an academic discipline are the main areas of its rational impact on subjects of training process: students, cadets, trainees. These include the following functions: 1) static one; 2) dynamic one; 3) information one; 4) educational one.

The **purpose** of criminal law as an academic discipline is: a) to provide those who study for systematic, structured, high-quality **basic knowledge** of criminal law: 1) as a branch of law (legislation) objective criminal law; 2) as a science; 3) as an academic discipline; 4) as a subjective law; b) to contribute to formation of: 1) professional legal consciousness, the meaning of which is, in particular, professional criminal law instructions; 2) professional criminal law culture; c) to contribute, on the basis of the received knowledge of criminal legislation and practice of its application, to understanding of the meaning of criminal law concepts, formation of skills to interpret correctly the norms of the effective criminal law and to apply them in their future practice; d) in proper way to familiarize with foreign experience of criminal law regulation.

The **legal basis** of criminal law as an academic discipline is a complex of normative legal acts that define the organizational principles and procedure of the educational process, including teaching and learning of the courses «Criminal Law of Ukraine. General Part» and «Criminal Law of Ukraine. Special Part.» These should, inter alia, include: international instruments; the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine;

resolutions of Cabinet of Ministers of Ukraine; departmental regulations.

The **sources** of criminal law are formally defined (written and printed or electronic) forms of criminal law information. There are grounds to include among them: 1) international instruments ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine; 2) laws of Ukraine adopted by all-Ukrainian referendum (a theoretically permissible source); 3) the Constitution of Ukraine; 4) judgments of the European Court of Human Rights; 5) decisions of the Constitutional Court of Ukraine; 6) the Criminal Codes of Ukraine of 1960 and 2001; 7) practice of application of the criminal legislation by courts of general jurisdiction; 8) norms of other branches of the Ukrainian legislation; 9) scientific works and educational works of Ukrainian and foreign scholars specialized both in criminal law and other sciences; 10) criminal legislation of foreign countries.

The initial basic source of criminal law as an academic discipline is natural law.

The **subjects** of criminal law as an academic discipline are: 1) administrative and maintenance personnel of an academic institution; 2) research and teaching staff of an academic institution; 3) academic boards of a higher education institution and academic boards of structural units of a higher education institution; 4) supervisory board of a higher education institution; 5) local self-government bodies of a higher education institutions; 6) students and student's government of a higher education institution.

The **methodology** of criminal law as an academic discipline is a system of forms, approaches, methods, manners, techniques and technologies **of teaching and learning** of criminal law within its subject matter. The methods that are most commonly used while **teaching** criminal law include: a) dialectic, b) historical, c) sociological, d) hermeneutic, e) system, e) comparative. The most practiced methods of **learning** are: 1) auditory-visual; 2) visual; 3) audio. The forms of organisation of the process of learning the criminal law are the following: a) training sessions; b) self-study; c) practical training; d) control activities. The main types of classes in criminal law are: 1) lecture; 2) practical training; 3) workshop; 4) individual class; 5) consultation.

There is reason to single out the following **principles** of criminal law as an academic discipline: 1) the principle of legality; 2) the principle of scientific content; 3) the principle of democracy; 4) the principle of humanity; 5) the principle of equality; 6) the principle of justice.

The issues outlined in the conclusions to this subchapter deserve a separate, deeper research – both individually and in each system, complex version.

Література до розділу

1. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Закон України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
3. Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху» від 24 вересня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/586-17>
5. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
6. Закон України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>
7. Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>
8. Закон України «Про амністію» від 11 травня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1713-14>
9. Закон України «Про державну таємницю» від 21 вересня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1080-14>
10. Закон України «Про застосування амністії в Україні» від 1 жовтня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/392/96-%D0%B2%D1%80>
11. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1977-12>
12. Постанова Кабінету Міністрів України №1149 від 27 грудня 2008 р. «Про затвердження Порядку присвоєння вченого звання професора і доцента» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1149-2008-%D0%BF>

13. Постанова Кабінету Міністрів України №1017 від 18 грудня 1995 року «Про порядок повітряного сполучення через державний кордон України» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1017-95-%D0%BF>
14. Постанова Кабінету Міністрів України №1719 від 13 грудня 2006 р. «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1719-2006-%D0%BF>
15. Постанова Пленуму Верховного Суду України №15 від 26 грудня 2003 р. «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03>
16. Постанова Кабінету Міністрів України №695 від 24 квітня 2000 р. «Деякі питання реалізації Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/695-2000-%D0%BF>
17. Постанова Кабінету Міністрів України №65 від 20 січня 1998 р. «Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/65-98-%D0%BF>
18. «Інструкція про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах» затверджена постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1172-03>
19. Наказ Міністерства освіти України №450 від 7 серпня 2002 р. «Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0698-02>
20. Наказ Міністерства охорони здоров'я «Про внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 25 вересня 2000 року №226» від 18 травня 2013 №401 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1073-13>
21. Наказ Міністерства освіти України та Міністерства охорони здоров'я України №191/153 від 6 червня 1996 р. «Про затвердження Положення про академічні відпустки та повторне навчання у вищих закладах освіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0325-96>

22. «Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів» затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 770 від 6 травня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF>
23. Антіпов В.І. Поняття кримінального права // Кримінальне право України. Загальна частина: підручник/за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – 5-те вид. переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2009.
24. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть. Днепропетровск: Пороги, 1992.
25. Баулін Ю.В. Вибрані праці. – Х.: Право, 2013.
26. Безпалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: Изд-во Института образования МО России. 1995.
27. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. допов. та CD)/Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009.
28. Вереша Р.В. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008.
29. Грищук В.К., Кириш Б.О., Красницький І.В. Кримінальне право України. Загальна частина: програма навчальної дисципліни. – вид. 2-ге, перероб. і доповн. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 68 с.
30. Грищук В.К. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посібник. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2006. – С. 17-51.
31. Грищук В.К. Поняття і система кримінального права України // Кримінальне право України. Загальна частина. – Харків: Вид-во ХНУВС, 2011.
32. Грищук В.К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права: навчальний посібник. – Львів: ЛьвДУВС, 2009.
33. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник/Уклад. Б.О. Кириш. – Львів: Ліга-прес, 2010. – С. 22-28.
34. Маковецька Н.Є., Максимович Р.Л., Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: методичні матеріали для студентів. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 72 с.
35. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
36. Матишевський П. С. Поняття, предмет, методи і завдання кримінального права. Наука кримінального права // Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Юрінком Інтер, 1997.
37. «Міжнародні договори України про правову допомогу». [Офіційне видання]. – Ужгород: «ІВА», 2000. – 560 с.
38. Полный курс уголовного права. Т. 1. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008.

39. Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах від 2 червня 1993 року затверджене наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. № 161. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0173-93>.
40. Понятие, предмет, метод, система и задачи // Энциклопедия уголовного права. Т. 1. – Понятие уголовного права. – СПб.: Изд.-во проф. Малинина, 2005.
41. Постанова Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах/Упоряд. В.В. Рожкова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. – С. 409-414.
42. «Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень», затверджені Наказом Міністерства охорони здоров'я України № 6 від 17 січня 1995 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>
43. Пудовочкин Ю.Е. Уголовное право: понятие, предмет, метод, система и задачи // Энциклопедия уголовного права. Т. 1. – Понятие уголовного права. – СПб.: Изд.-во проф. Малинина, 2005.
44. Права человека. Основные международные документы. – М.: Международные отношения. 1989.
45. Решение «Менешев против России» № 5926/00 от 9 марта 2006 года/Лада Великоредчанина; Центр содействия международной защите. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// www. srji. org/resources/search/26](http://www.srji.org/resources/search/26).
46. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) № 11-рп/99 Справа № 1-33/99 від 29 грудня 1999 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99>.
47. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення частин другої і третьої статті 84 та частин другої і четвертої статті 94 Конституції України (справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України) № 11-рп/98 Справа № 1-19/98 від 7 липня 1998 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-98ю>

48. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) № 1-рп/99 Справа № 1-7/99 від 9 лютого 1999 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99>.
49. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») № 5-рп/99 Справа № 1-8/99 від 3 червня 1999 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99>.
50. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
51. Справа «Ачур проти Франції» від 29 березня 2006 року ЄСПЧ // Юридичний вісник України. – № 26 (574). – С. 14.
52. Справа «Корсаков проти Молдови» від 4 квітня 2006 року ЄСПЧ // Юридичний вісник України. – № 26 (574). – С. 14.
53. Справа «Щербаки проти України» від 28 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19612>
54. Справа «Лисянський проти України» від 04 квітня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19612>
55. Справа «Помазаний та Шевченко проти України» від 04 квітня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19612>
56. Справа «Доронін проти України» від 19 лютого 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19612>
57. Справа «Алексахін проти України» від 19 липня 12 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19612>
58. Тацій В.Я. Поняття і система кримінального права. Наука кримінального права // Кримінальне право України. Загальна частина: підручник/за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., перероблене і доповнене. – Х.: Право, 2010. – С. 12.

59. Тяжкова И. М. Понятие, система и задачи уголовного права // Российское уголовное право. Общая часть: учебник/под ред. Л. В. Иногамовой-Хегай, В. С. Комиссарова, А. И. Рарога. – М.: ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2006.
60. Універсальний словник-енциклопедія // Гол. ред. ради гол.-корд. НАНУ М. Попович. – Київ.: Ірина. 1999.
61. Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога. Книга перша./Збірник документів (укр. і рос. мовами). – К.: Юрінком, 1996.
62. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге видання, доповнене та перероблене. – К.: Атіка, 2009.
63. Честнов І. Л. Практичний поворот в юридичній теорії // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 1.

Розділ VII

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРАВОСВІДОМІСТЬ В УКРАЇНІ

7.1 Кримінально-правова правосвідомість як філософське поняття та один з критеріїв оцінки правової реальності у державі та суспільстві

Кримінально-правова правосвідомість є невід’ємною частиною більш загальних філософських понять як суспільна свідомість, правосвідомість, правова реальність та ін.

Суспільна свідомість, як різновид духовного виробництва, являє собою відображення соціальної і природної дійсності відповідними соціальними групами або суспільством у цілому на даному етапі їх розвитку при визначальному впливі на цей процес суспільного буття. Отже, суспільна свідомість – це сукупність на буденному (стихийному) і теоретичному (систематизованому) рівнях ідеальних образів: понять, ідей, суджень, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, емоцій, оцінок, які виникають у процесі відбиття соціальним суб’єктом оточуючого світу⁷⁴².

Суспільна свідомість має свої рівні (повсякденний і теоретичний), структуру (суспільна психологія і суспільна ідеологія), форми (за предметом відображення; за особливостями свого походження і розвитку; за формами відображення; за виконуваними соціальними функціями)⁷⁴³. Деякі із зазначених елементів системи знань стосовно суспільної свідомості будуть використані при висвітлюванні кримінально-правової правосвідомості.

Відносно новою для вітчизняного правознавства є категорія «правова реальність», відносно якої існують різні судження. З точки зору С. І. Максимова поняття «правова реальність» використовується для позначення особливого автономного світу права зі своїми законами і логікою функціонування та розвитку, зі своїми «несучими конструкціями» і способом їх зв’язку в одне ціле. Правова реальність, на думку автора, є філософським еквівалентом юридичного поняття «правова система». Правова реальність є світом права, в якому живе людина⁷⁴⁴.

Але можливо розуміти правову реальність з кримінологічних позицій як дійсний стан правової системи у державі, як здатність її ефективно регулювати діяльність і поведінку суб’єктів правовідносин, як достатність її правових інсти-

742 Данильян, О. Г. Философия [Текст]: учебник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х.: Право, 2012. – С. 364-365 (496 с.).

743 Аналіз цих понять виходить за межі нашого дослідження, тому ми відсилаємо читача до філософських джерел: Данильян О. Г., Тараненко В. М. Зазн. робота. – С. 363-381; Філософія права [Текст]: підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / За ред. проф. О. Г. Данильяна. – Х.: Право, 2009. – С. 174-181 та ін. (208 с.).

744 Максимов, С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибр. праці, аналіт. огляди, переклади (2003–2011) [Текст] / С. І. Максимов. – 2-ге вид., допов. – Х.: Право, 2012. – С. 80-81 (432 с.).

тутів, запобігати деформації, переродженості правосвідомості тощо. І взагалі, правова реальність може мислитися і більш широко: як стан правопорядку у державі і суспільстві. Правова реальність не завжди збігається з реальністю права. Наприклад, зовні правова реальність у сфері боротьби з корупцією в Україні характеризується достатнім запобіжним її рівнем. Однак внутрішньо реальність права відсутня.

Кримінально-правова правосвідомість оцінює і, відповідно, використовує це розходження, про що, зокрема, свідчать криміногенний потенціал у суспільстві і його злочинні прояви.

У науковій літературі міститься значна кількість точок зору стосовно сутності та змісту правосвідомості. Оскільки базовим для розгляду кримінально-правової свідомості є загальне поняття правосвідомості та її видів, на декілька її сучасних визначень, які зберегли певну історичну дослідженість цього поняття.

На думку Ю. М. Тодики, правосвідомість – це сукупність ідей, понять, уявлень про те, яким повинно бути право з точки зору його справедливості, а також доцільності, ефективності й утвердження цінностей, що признані у суспільстві, і оцінок та почуттів, які складаються на їх основі. Правосвідомість передбачає, з одного боку, знання права, а з другого – певне ставлення до нього. Саме у правосвідомості відбивається схвалення чи критика чинного законодавства, уявлення про те, яким повинно бути необхідне право, на яких принципах та ідеалах воно повинно будуватися⁷⁴⁵.

Ю. Ю. Калиновський вважає, що під правосвідомістю слід розуміти сукупність оцінних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт або суспільства в цілому) до права й чинного законодавства, а також практики його застосування, правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях⁷⁴⁶.

Правосвідомість, за визначенням І. В. Яковюка, є сукупністю суб'єктивних елементів правового регулювання: ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових настанов, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формуються ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямів розвитку правової системи з погляду забезпечення гідного існування людини, справедливості у міжлюдських стосунках, ефективної організації життєдіяльності держави і суспільства. Категорія «правосвідомість», за його поглядом, слугує для віддзеркалення особливого виміру правової реальності (дійсності), ставлення людей і суспільства

745 Тодика, Ю. М. Конституційні засади формування правової культури [Текст]: монографія. – Х.: РАЙДЕР, 2001. – С. 8 (164 с.); Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства [Текст]: монографія/За ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковюка. – Х.: Право, 2007. – С. 5-6 (248 с.).

746 Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст]: монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 14 (288 с.).

до права, правової поведінки людей, правової діяльності держави, її інституцій. Вона визначає позитивне або негативне ставлення до права, погляди на його формування, розвиток і реалізацію»⁷⁴⁷.

Отже, правосвідомість більш-менш відбиває правову реальність, що склалася за конкретно-історичних умов у тій чи іншій державі. Правосвідомістю людей оцінюється стан правової реальності (у нашому широкому розумінні). Однак і сама правова реальність суттєво впливає на правосвідомість людей, їх наближення або віддалення до правомірної поведінки, на створення у суспільстві так званого криміногенного потенціалу, внаслідок чого виникає – вже інша правосвідомість і навіть її деформації та переродження. Цей процес динамічний і безперервний.

Традиційно в науці правосвідомість за різними класифікаційними критеріями (змістом, суб'єктами, функціями, глибиною відображення правової дійсності, ступенем деформації) поділяється на: правову психологію і правову ідеологію; індивідуальну, групову, суспільну; побутову (емпіричну), професійну, наукову, теоретичну; гносеологічну (пізнавальну), оцінну, регулятивну; правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, правова демагогія, правовий цинізм, «перероджену» правосвідомість.

Правова психологія – це сукупність настроїв, почуттів, емоцій, переживань з приводу права, окремих правових явищ. В цілому це стихійне сприйняття права, яке тією чи іншою мірою притаманне усім суб'єктам і може виникнути з приводу будь-якого правового явища.

Правова ідеологія – сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які в систематизованій формі відображають і оцінюють правову реальність.

Індивідуальна правосвідомість є системою особистих поглядів, уявлень, почуттів з приводу права. Вона залежить від індивідуальних характеристик особи і оточуючого середовища.

Групова правосвідомість існує на рівні різних соціальних груп, верств населення, класів і відображає специфіку відповідної групи.

Суспільна правосвідомість притаманна великим соціальним утворенням (населенню країни, регіону, певному етносу).

Побутова (емпірична) правосвідомість – найпоширеніший рівень правової свідомості, яка формується на основі буденного досвіду людей у сфері правового регулювання і значною мірою залежить від формальних і неформальних інформаційних джерел (наприклад, ЗМІ, чутки, особистий досвід та ін.).

Професійна правосвідомість притаманна юристам-професіоналам. Вона формується внаслідок одержання спеціальної освіти і професійної підготовки.

Науковою, теоретичною правосвідомістю володіють викладачі вищих навчальних закладів юридичного профілю, які займаються теоретичною розробкою загальних або галузевих правових проблем.

747 Загальна теорія держави і права [Текст]: підручник/М. В. Цвік, В. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. проф. М. В. Цвіка і проф. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 533 (584 с.).

У процесі правового регулювання правосвідомість виконує низку основних функцій. *Гносеологічна (пізнавальна) функція* передбачає накопичення знань про право і практику його реалізації, сприйняття права, подальше осмислення різних правових явищ, всієї правової дійсності. *Оцінна функція* призначена для оцінювання правової поведінки (діяльності) людей, юридично значущих фактів і подій, документів, права в цілому шляхом їх зіставлення із загально-прийнятими або індивідуальними цінностями. Оцінна функція може мати як конструктивну, так і деструктивну критику. *Регулятивна функція* безпосередньо пов'язана з реалізацією двох попередніх функцій. Особливу роль у здійсненні даної функції відіграють правові настанови, які свідчать про схильність, готовність особи до певної моделі поведінки – правомірної чи неправомірної, що формується під впливом низки соціально-економічних, політичних, психофізіологічних факторів.

В основному взаємодія права і правосвідомості має конструктивний характер, тобто люди дотримуються нормативних приписів, «поважають закон». Але теорія і практика стикається з деструктивними явищами у сфері правової свідомості – її деформацією, що проявляється у різних формах викривлення уявлень про цінність права, перебільшення або недооцінка його реальної регулюючої ролі (правовий інфантилізм і правовий ідеалізм), легковажне, некомпетентне ставлення до права (правовий дилетантизм), правове політиканство (правова демагогія), поблажливо скептичне неприйняття права як фундаментальної, базової ідеї, що консолідує суспільство, вибір неправомірних шляхів задоволення своїх потреб (правовий цинізм) і навіть суспільно-небезпечне ігнорування правових приписів і заборон, що отримало в теорії держави і права назву – «переродження» правосвідомості. Йому притаманний максимальний ступінь викривлення правових ідеалів, свідченням чого стає свідоме вчинення людьми умисних тяжких або особливо тяжких злочинів, мотивами яких найчастіше виступають корисливість, жорстокість, хуліганство та ін.⁷⁴⁸

Необхідність короткого розгляду теоретичних базових понять проблеми правосвідомості як філософської, так і соціальної категорії обумовлена тим, що подальше дослідження кримінально-правової свідомості повинно спиратися, використовувати і, відповідно до теми розвідки, вдосконалювати зазначені поняття.

748 Детально див.: Загальна теорія держави і права [Текст]: підручник/М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко. – С. 532-548; Філософія права [Текст]: підручник/О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін./За ред. проф. О. Г. Данильяна. – Х.: Право, 2009. – С. 174-182; Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст]: монографія/Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х.: Право, 2009. – С. 10-47; 67-82 та ін.

7.2 Кримінально-правові і кримінологічні особливості кримінально-правової правосвідомості

Кримінально-правова правосвідомість – це галузева правосвідомість, яка поряд із загальнотеоретичними, філософськими має свої кримінально-правові й кримінологічні особливості. Кримінально-правову правосвідомість слід, на наш погляд, розглядати з декількох боків.

По-перше, кримінально-правова правосвідомість – багатоаспектне поняття, яке вбирає в себе низку компонентів: *раціональний* (погляди, уявлення, ідеї, принципи кримінального закону, тобто обізнаність щодо кримінального права); *психологічний* (почуття, емоції, що спричинені кримінальним правом і виражають певне ставлення до чинного або бажаного кримінального права); *поведінковий* (налаштування на певну поведінку у сфері кримінально-правових відносин, готовність діяти певним чином – відповідно або проти приписів кримінального права)⁷⁴⁹.

По-друге, кримінально-правовою правосвідомістю охоплюється не тільки обізнаність щодо законів, якими суспільно-небезпечні діяння визнаються злочинами, але й ті негативні наслідки, що притаманні інституту кримінальної відповідальності та покаранню. Переступити кримінальний закон – у свідомості пересічного громадянина – потрапити тимчасово чи назавжди в зону людей з «переродженою» правосвідомістю, що для багатьох соціально небезпечно. Крім того, кримінально-правова правосвідомість на будь-якому суб'єктивному рівні її формування піддається зворотньому впливу на неї кримінального законодавства, регулюючи, тим самим, поведінковий її компонент у напрямі вибору законотворчої поведінки. Тобто кримінальне законодавство притаманними йому засобами (стратегіями) реалізує за допомогою кримінально-правової правосвідомості й моральності людей, груп, суспільства запобіжну кримінологічну функцію. Як би не виглядало кримінальне право в його відповідній ідеологічній обробці, воно незмінно є засобом організації, а у разі вчинення злочину – реорганізації порушених злочином суспільних відносин, методом підтримки або відновлення соціально-психологічної «впорядкованості» суспільства⁷⁵⁰ та його правосвідомості. Кримінальне законодавство під цим кутом зору може бути охарактеризоване як силовий інститут, здатний, спираючись на міць державного примусу і суспільну мораль, нав'язувати волю, втілювати в життя (буття і свідомість) необхідні нормативи, програми поведінки⁷⁵¹. За словами М. С. Таганцева,

749 Класифікація запозичена з роботи Калиновського Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст]: монографія/Ю. Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – С. 90 (288 с.).

750 Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений [Текст]: пер. с англ./под ред. и со вступ. ст. Б. С. Никифорова. – М.: Прогресс. – С. 6-7.

751 Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России [Текст]: монография/К. К. Панько. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – С. 53.

відомого російського криміналіста, вся система кримінального законодавства спрямована на те, щоб «паралізувати злочинну волю, протидіяти мотивам, які штовхають на злочин»⁷⁵².

Отже, кримінальне законодавство намагається проникнути не тільки у правосвідомість окремої людини, але й розраховане на досягнення більш стратегічної мети – призупинити нарощування криміногенного потенціалу груп, спільнот, етносів, суспільства в цілому. На нашу думку, криміногенний потенціал, як кримінологічна категорія, являє собою стан прихованої можливості особистісного або соціально масового порушення моральних і правових (у тому числі кримінально-правових) норм, яка може проявитися (і проявляється) за певних умов і піддається кількісно-якісній інтерпретації⁷⁵³. Криміногенний потенціал – антипод кримінально-правової правосвідомості, але у певній частині вони збігаються. За 20 років самостійного розвитку України до органів кримінальної юстиції із заявами про вчинені злочини звернулося понад 31 млн. жителів України. Тільки в міліцію щодня надходить 10 тис. заяв і повідомлень про злочини, і лише в окремих випадках порушуються кримінальні справи⁷⁵⁴. Динаміка реагування органів внутрішніх справ на факти злочинних посягань проти прав та законних інтересів громадян викликає багато питань. Так, якщо у 1996 р. пропорція порушених кримінальних справ (від числа заяв та повідомлень громадян про факти вчинення проти них злочинів) і процесуальних рішень про відмову у кримінальному переслідуванні злочинів стабільно становила 30-35% до 50%, то у 2001 р. це співвідношення склало 26,6% проти 54,1%, а у 2008 р. – вже 11,7% проти 76,5%. Тобто, дев'ять із десяти потерпілих від злочинних посягань фактично «пішли ні з чим» після звернення громадян з приводу фактів вчинених проти них злочинів. Цей показник у 7 (!) разів перевищує число зареєстрованих злочинів (8 874 355 проти 384 424). Не випадково у 2008 р. подано більше 1 млн. скарг громадян на незаконні дії та бездіяльність міліції за фактами вчинених злочинів⁷⁵⁵. А взагалі за період 1993-2009 рр. (показник 1992 р. складає базу для порівняння) кількість заяв і повідомлень про злочини збільшилася з 1 125 789 до майже 3 млн., тобто у 2,7 разів⁷⁵⁶. У 2013 р. було зареєстровано майже 1 млн. 554 тис. заяв і повідомлень. Згідно з результатами соціологічних опитувань

752 Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая [Текст]: Т. 2. – Изд. 2-е, пересм. и доп. – СПб.: Изд-во 6-ки Императ. училища правоведения, 1902. – С. 572.

753 Голина В. В. Криміногенний потенціал суспільства: поняття, зміст, форми реалізації [Текст] // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб./Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. ун-т «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 2012. – Вип. 119. – С. 166-176.

754 Шакун В. І. Межі впливу на злочинність [Текст]: доповідь. – К.: АПРН України; Київ. регіон. центр. – 2009. – С. 4, 13 (28 с.).

755 Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції [Текст]: Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 вересня 2009 року // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 83. – Ст. 2809.

756 Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання [Текст]: монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – С. 27 (288 с.).

правоохоронні органи не користуються довірою громадян, не здатні забезпечити ефективну протидію злочинності внаслідок політичної заангажованості, корумпованості, відсутності результативних системних реформ, різкого зниження рівня професіоналізму кадрів⁷⁵⁷. Близько 2 млн. злочинів на сьогоднішній день не розкрито. Щорічно знімається з реєстраційного обліку і піддається забуттю понад 150 тис. кримінальних справ, тобто злочинці залишаються серед нас, поповнюючи особистісний аспект криміногенного потенціалу суспільства. На 1 січня 2012 р. близько 116 тис. засуджені до позбавлення волі, 37 тис. перебувають у слідчих ізоляторах і чекають своєї долі, а взагалі протягом 1993-2011 рр. було засуджено до різних мір покарання більше 400 тис. громадян⁷⁵⁸. Матеріальний збиток від вчинених злочинів за приблизними підрахунками тільки у 2011 р. склав майже 64 млрд. грн.⁷⁵⁹

7.3 Кримінально-правова правосвідомість як відображення криміногенного потенціалу суспільства

Криміногенний потенціал суспільства – це дзеркало, в якому відображується кримінально-правова правосвідомість. З обігом часу суспільство переповнюється особами, які створюють криміногенний потенціал – цей своєрідний сіль, що становить серйозну загрозу національній безпеці України.

Про рівень кримінально-правової правосвідомості криміногенного потенціалу можуть свідчити результати опитування засуджених до позбавлення волі в Україні. Нами (проф. В. В. Голіна і доц. В. М. Головкін) у 2010 р. було здійснено анкетування 678 засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях різних видів. Переважна більшість (80%) проанкетованих становила молодь віком 14-35 років, що в цілому відповідає віковим характеристикам усього контингенту засуджених до позбавлення волі в Україні⁷⁶⁰. Відтак, їх правосвідомість з приводу запобіжної ролі кримінального законодавства в загальних рисах відбиває загальну кримінально-правову правосвідомість усіх злочинців. У опитаних респондентів констатовано середньостатистичний освітній рівень: 76% мали неповну середню і середню освіту, 9,8% – середню спеціальну, 14,2% – неповну вищу і вищу освіту та робітничу професійну орієнтованість, тобто це люди, які пройшли основні етапи соціалізації і більш-менш адекватно оцінюють

757 Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції [Текст]: Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 вересня 2009 року // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 83. – Ст. 2809.

758 Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2011 р. // Департамент інформаційних технологій МВС України. – К.: 2012.

759 Там само.

760 Колб О. Г. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі [Текст]: навч. посіб. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – С. 429 (494 с.).

фактичний і юридичний аспекти своєї протизаконної поведінки. Із узагальнених даних вбачається, що найбільш представницьку групу становили крадії, вбивці, грабіжники і розбійники (382 особи).

Строки покарання свідчать, що суворі покарання і навіть довічне позбавлення волі, про які, безумовно, було відомо особам перед вчиненням вбивства, охоплювалися їх правосвідомістю, не зупинили злочинців.

Найбільш цінною виявилася інформація щодо причин невиконання кримінальним законодавством запобіжної функції. Точніше, в «надрах» правосвідомості не виникла противага вчиненню злочинів.

Таблиця 1

Назвіть причину, за якою, на ваш погляд, кримінальне покарання не утримало вас від вчинення злочину:

Варіант відповіді	Абсолютний показник	Відносний показник (%)
Не боявся кримінального покарання, тому що:	62	9,1
<i>Усе можливо</i>	4	6,4
<i>Через обставини</i>	4	6,4
<i>Сміливий</i>	8	12,9
<i>Не знаю</i>	4	6,4
<i>Усе одно</i>	8	12,9
<i>Захищав своє життя</i>	4	6,4
<i>Без пояснення</i>	30	48,6
Боявся кримінального покарання, але сподівався на безкарність	366	54
Все зробив, щоб уникнути покарання	154	22,8
Своя відповідь:		
<i>Не вистачало грошей</i>	34	5
<i>Не усвідомлював ступінь відповідальності</i>	36	5,3
<i>Знаходився у стані алкогольного сп'яніння</i>	26	3,8

Отже, як видно з отриманих даних, у майже 77% опитаних злочинців домінуючим у їх правосвідомості було почуття страху перед кримінальним покаранням, але це почуття нейтралізується і не безпідставно – упевненість бути виявленим і притягнутим до кримінальної відповідальності дорівнює десь 50%. І це не просто статистика. Така ситуація означає, що в країні кожний другий злочинець може розрахувати на уникнення покарання. Зазначена риса кримінально-правової правосвідомості в Україні, на жаль, характерна для багатьох осіб, а тому надто суспільно небезпечна⁷⁶¹.

⁷⁶¹ Більш детально див.: Голіна В. В. Вдосконалення запобіжної функції кримінального законодавства

У 70-х роках минулого століття Й. С. Ной провів анкетування 245 осіб, засуджених до позбавлення волі за тяжкі злочини, щоб установити рівень їх правосвідомості. Респондентам було поставлено єдине запитання: «Чи думали Ви перед вчиненням злочину про покарання і чому воно не утримало Вас від злочину?». Отримані відповіді наведені в табл. 2.

Таблиця 2⁷⁶²

**Оцінка кримінально-правової правосвідомості засуджених
за дослідженням проф. Й. С. Ноя (70-ті рр. XX ст.)**

Характер відповіді	Опитано	
	Абсолютне число	Відсотки (%)
Не знав, що вчиняю злочин	17	6,9
Не визнаю себе винним	38	15,6
Не думав про покарання	157	64,0
Мав надію на безкарність	21	8,6
Не уявляв конкретного покарання	12	4,9
Усього	245	100,0

Відповіді вражають. Майже 100% радянських громадян, про величезний рівень правосвідомості (у порівнянні з населенням буржуазних країн) яких з пафосом писав проф. Й. С. Ной, так чи інакше вчинили тяжкі злочини, при цьому не звертаючи ніякої уваги на суворість покарання за Кримінальним кодексом РРФСР. Й. С. Ной пояснює цей феномен байдужого ставлення до загрози покаранням тим, що вчиняють злочини люди частіше обмеженого кругозору, які, мовляв, не в змозі здраво усвідомлювати і правильно оцінювати стан речей і наслідки вчинених злочинів⁷⁶³. Тобто йдеться швидше за все про людей третьої категорії. Ледве чи це пояснення можна вважати науково обґрунтованим. Чому 64% опитуваних не думали про покарання? Учений залишив це питання без коментарів.

З метою поглибленого вивчення кримінально-правової правосвідомості нами у 2009 році також було проведено кримінологічне дослідження думки пересічних громадян України. За анонімною анкетною, розісланою у кожний регіон України, було опитано мало не 2000 респондентів, з яких 725 чоловіків і 1218 жінок віком від 14 до 70 років з неповною, середньою і середньо-спеціальною та вищою освітою, 75% з них працюють або навчаються, не судимі тощо. Серед інших були поставлені такі запитання:

«Чи утримує людей від вчинення злочинів кримінальне покарання?»

«Чи були у Вашому житті випадки, коли Ви могли вчинити злочин, але не вчинили?»

[Текст] // Вісник прокуратури. – 2010. – № 9. – С. 95-103.

762 Ной И. С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве. Политико-правовое исследование [Текст]. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – С. 153.

763 Там само. – С. 153.

«За якими мотивами злочин не було вчинено?»

Ми намагалися цими питаннями охопити всі 3-и компоненти правосвідомості: раціональний, психологічний, поведінковий залежно від політичних і соціально-економічних умов у державі, використовуючи при цьому дані раніш проведених і власних кримінологічних досліджень.

У 20-х рр. XX ст., тобто під час нової економічної політики в СРСР, М. М. Ісаєвим було проведене вибіркове дослідження з метою з'ясування сили впливу на свідомість пересічного громадянина загрози кримінального покарання. Було роздано і оброблено 316 анкет (225 чоловіків і 91 жінка). Перед законослухняними громадянами було поставлене запитання: «Чи доводилося Вам бути в такому становищі, коли вчинення злочину було вигідним за обставинами справи і практично корисним, але діяння не було вчинене?». У такому становищі, як виявилось, опинилися 115 чоловіків і 25 жінок. Відповіло на запитання 107 чоловіків і 25 жінок. Їх відповіді представлені у табл. 3.

Таблиця 3

**Розподіл мотивації відмови законослухняних громадян
від вчинення злочину за результатами дослідження
проф. М. М. Ісаєва (20-ті рр. XX ст.)**

Мотиви не вчинення злочину	чоловіки		жінки	
	абсолютне число	%	абсолютне число	%
Совість не дозволила	26	24,3	9	36,0
Страх покарання	21	19,6	5	20,0
Ніяковість перед людьми	4	3,8	1	4,0
Огида до вчинку	33	30,8	7	28,0
3 принципових міркувань	21	19,6	3	12,0
3 нерішучості	2	1,9	-	-
Усього	107	100,0	25	100,0

З цієї таблиці видно, що безпосередній страх покарання справив свій мотивуючий вплив на 20% з тих опитаних, перед якими конкретно виникло питання: вчиняти чи не вчиняти злочин?

Саме по собі кримінологічне дослідження проведене М. М. Ісаєвим, свідчить, що для більшості законослухняних громадян страх перед покаранням не є головним мотивуючим чинником серед інших елементів психологічного компоненту правової свідомості, оскільки їхній спосіб життя виключає проблему вибору між злочинною і правомірною поведінкою. Страх перед покаранням – здебільшого, на наш погляд, інтегративний показник інших, зазначених у відповідях опитуваних, стримуючих чинників, зокрема, совість.

Повернемося до нашого дослідження. Відповіді поділили таким чином:

на перше питання позитивно відповіло майже 74% (1468) і негативно 26,0% (525) опитаних; на друге питання – позитивно 65,0% (1296) і негативно 35,0% (697) проанкетованих. Відповідь на третє питання міститься в табл. 4.

Таблиця 4

**Мотиви утримання від вчинення злочинів населення України у 2009 р.
(психологічна компонента кримінально-правової правосвідомості)**

№	Мотиви	Абсолютний показник	Відносний показник (%)
1	Совість не дозволила	560	43,7
2	Страх перед покаранням	200	15,4
3	Ніяково перед родичами і близькими	26	2,0
4	Огида до вчинення злочину	191	14,7
5	З принципових міркувань	205	15,8
6	З нерішучості	50	3,6
7	Інші люди утримали від злочину	37	2,8
8	Змінилися сприятливі для вчинення злочину умови	15	1,2
9	Свій варіант відповіді		
10	Боюсь відповідальності перед Богом	7	0,5
11	Не було навіть такої думки	5	0,3
Усього		1296	100,0

Надамо деякі коментарі до отриманих даних.

Близько 74% опитаних респондентів, мабуть, виходячи із здорового глузду, відповіли, що покарання утримує людей від вчинення злочинів. Але коли необхідно було відповісти тій частині респондентів, яка опинилася в ситуаціях, що сприяли вчиненню злочинів (а таких виявилось 1296 осіб), то мотив страху, як домінуючий у правосвідомості, стримував від вчинення злочину лише 15,4% осіб, що приблизно дорівнює даним, отриманим М. М. Ісаєвим (не виключно, що наші дані більш достовірні, але йдеться про іншу епоху, іншу країну, іншу обстановку тощо). Однак, разом з тим, наголос робиться все ж на моральні гальма (совість не дозволила – 43,7%; огида до порушення кримінального закону – 14,7%; принципові міркування – 15,8% та ін. Розходження з даними дослідження М. М. Ісаєва все ж суттєві). Й. С. Ной, коментуючи ці дані, писав: використовуючи цікаві дані М. М. Ісаєва, необхідно враховувати, що вони подекуди є характерними лише для рівня правосвідомості радянського суспільства перших років революції і зараз, у зв'язку з величезним зростанням свідомості, дещо застаріли⁷⁶⁴. Але емпіричним дослідженням рівень правосвідомості сучасних йому пересічних громадян він не підтвердив. Страх перед кримінальним

⁷⁶⁴ Но, И С. Указ. работа. – С. 154-155.

законодавством, покаранням та процедурою його відбування і несприятливими наслідками, перед Богом, родичами, своєю совістю – це, перш за все, страх перед самим собою як законслухняною людиною. Немає сумніву, що суспільна людина у своїй більшості погоджує свою поведінку з вимогами закону. Але екстремальні умови, в яких опинилася більшість населення СРСР при переході від соціалізму до капіталізму, суттєво вплинули, в негативний бік, на рівень компонентів свідомості взагалі і кримінально-правової свідомості зокрема.

Отже, мотив страху перед злочином і покаранням не є домінуючим у поведінковій компоненті правосвідомості і складає десь 15-20% від усіх інших перелічених мотивів стримання людської здатності до поведінки, що відхиляється від норми. Але ефект законслухняної поведінки виникає внаслідок взаємодії кримінального законодавства з досконалою практикою його застосування і виконання, а також комплексом інших соціальних регуляторів⁷⁶⁵. Треба відкинути хибну думку, що зібрання кримінально-правових норм саме по собі справляє стримуючий вплив. «Чистого» загального запобігання злочинності виключно кримінальним законодавством не існувало і не існує, як і «чистої», гіпотетичної кримінально-правової правосвідомості. Річ в тому, що норма права як така тісно пов'язана з іншими чинниками соціальної регуляції – мораллю, ідеологією, звичаями, традиціями та ін. Її реалізація без їх підтримки, як показують наведені результати кримінологічних досліджень, вкрай проблематична і неефективна⁷⁶⁶. Значно більшою мірою утримують людину від злочину не страх покарання, про процедуру застосування якого особа може знати з чуток, ЗМІ, кримінального досвіду близьких і знайомих, а страх перед втратою честі, гідності, доброго імені, поваги з боку рідних і друзів, співробітників, побоювання ганьби, громадського осуду, сім'ї, майна та ін. Однак, щоб такі почуття володіли людиною, стали складовою її правосвідомості, те середовище, в якому вона перебуває (живе, працює, відпочиває), саме повинне мати достатньо високий рівень правосвідомості⁷⁶⁷.

По-третє, кримінально-правова правосвідомість не тільки тісно корелює зі злочинністю, але й визначає її кримінологічну характеристику. Про злочинність в Україні, її сутність, кількісно-якісні показники навіть за 20 років самостійного розвитку країни написано багато і по-різному⁷⁶⁸. Але константою її сутності

765 Рощина І. Громадська думка як фактор ефективності норм кримінального права у запобіганні злочинності [Текст] // Право України. – 2005. – № 2. – С. 52-55.

766 Орловська Н. А. До питання про психологічні основи кримінально-правової заборони [Текст]/Н. А. Орловська // Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии: сб. науч. ст./под ред. М. Ф. Орзиха, В. М. Дремина; Б-ка журн. «Юрид. вісн.». – О.: Фенікс, 2007. – 251-252. (360 с.)

767 Поздняков Э. А. Философия преступления: для тех, кто не боится потерять иллюзии [Текст]. – М.: Изд-во Новоспас. монастыря, 2001. – С. 557 (576 с.).

768 Наприклад, Данышин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии [Текст]: монография. – Х.: Прапор, 2005 (224 с.); Дремин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества [Текст]: монография. – О.: Юрид. лит., 2009 (614 с.);

є те, що це врешті-решт соціальне явище, притаманне суспільству, залежне від його історичного розвитку, менталітету народу, яке у свою чергу формує у тому числі і кримінально-правову правосвідомість. Тільки за останні 7 років (2007-2013 рр.) в Україні було зареєстровано більше 3 млн. злочинів і виявлено понад 1 млн. 300 тис. злочинців⁷⁶⁹. За ці роки постраждало приблизно стільки ж потерпілих. Половина усіх зареєстрованих злочинів – крадіжки, у тому числі з квартир, десятки тисяч вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, розбоїв, грабежів, зґвалтувань, дорожньо-транспортних пригод, що спричинили смерть людей та ін. Колосальний матеріальний збиток від вчинених злочинів, що складає мільярди гривень.

Адміністративних правопорушень просто не злічити – їх легіон! В одній тільки Харківській області за 2011 р. таких зареєстрованих понад 1 млн. Але ж багато хто з них відрізняються від злочинців лише волею законодавця⁷⁷⁰.

Наведемо для ілюстрації структуру і стан осіб, що вчинили злочини у 2010-2011 роках (див. табл. 5)

Таблиця 5⁷⁷¹**Структура і стан осіб, що вчинили злочини в Україні у 2010-2011 роках**

Дані про осіб		усього			з них		
		торік 2010	поточ- ний 2011	дина- міка (%)	неповнолітні у віці		жінки
					14-15 років	16-17 років	
Виявлено осіб, які вчинили злочини		226385	225517	-0,4	4143	9511	30489
з них	питома вага, %	X	X		1,8	4,2	13,5
	працездатних, які не працювали і не навчались	142199	128646	-9,5	786	3699	15111
	питома вага, %	62,8	57,0		0,6	2,9	11,7

Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [Текст]: у 3 кн. – К.: Ін Юре, 2007-2008 рр.; Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу [Текст]: монографія. – К.: Атіка, 2008 (352 с.); Криминология: приглашение к дискуссии [Текст]: монография/Авт. кол.: А. В. Биляба, Э. В. Виленска, Э. А. Дидоренко, Б. Г. Розовский. – Луганск: РИО ЛИВД, 2000 (318 с.); Кулик О. Г. Указ. работа; Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) [Текст]: монография. – О.: Юрид. лит., 2000 (336 с.); Шакур В. І. Суспільство і влада [Текст]. – К.: Атіка, 2003 (784 с.) та ін.

769 Експрес-інформації про стан злочинності на території України за 12 міс. 2007-2011 рр. // Департамент інформаційних технологій МВД України. – К.: 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013.

770 Статистичний Звіт про адміністративну діяльність органів внутрішніх справ, інших – правоохоронних і державних органів та представників громадських формувань по Харківській області за 2006-2011 роки.

771 Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 міс. 2010-2011 р. // Департамент інформаційних технологій за 12 міс. 2011. – К.: 2012.

Розділ VII Кримінально-правова правосвідомість в Україні

З НИХ	безробітні		28685	38274	33,4	252	937	4673
	питома вага, %		12,7	17,0		0,7	2,4	12,2
	учні, студенти навчальних закладів (середніх, профтехнічних і вищих)		7780	9496	22,1	2906	4433	933
	питома вага, %		3,4	4,2		30,6	46,7	9,8
	у складі групи		42889	44824	4,5	2241	4290	4051
	питома вага, %		18,9	19,9		5,0	9,6	9,0
	у стані алкогольного сп'яніння		35242	37368	6,0	226	1212	3387
	питома вага, %		15,6	16,6		0,6	3,2	9,1
	які раніше вчиняли злочини		60373	102694	70,1	777	2516	8232
	у тому числі	питома вага, %	26,7	45,5		0,8	2,4	8,0
		з яких судимість не знята або не погашена	27706	35828	29,3	249	927	2724
		питома вага, %	45,9	34,9		32,0	36,8	33,1
	відносно яких кримінальні справи направлені до суду з обвинувальним висновком (ст.ст. 232, 430 КПК)		218688	216594	-1,0	3938	9080	29177
	іноземні громадяни		2134	2651	24,2	14	44	259
	у т. ч.	громадяни країн СНД	1891	2353	24,4	14	35	232
	особи без громадянства		286	213	-25,5	3	7	27

Як видно з цієї таблиці, з 452 тис. (за 2 роки) осіб, що вчинили злочини, лівова частка виявлених і зареєстрованих злочинців, які вчинили так звані загальнокримінальні злочини, складається в основному з працездатних осіб, котрі не працювали і не навчалися (відповідно 2010 р. – 142 199 і 2011 р. – 128 646 осіб) та безробітних (відповідно за цими роками 28 685 і 38 274 особи). Тобто «ударною силою» злочинності в Україні (75,0%) є прошарок працездатного, активного, у більшості несудимого, в недалекому минулому законослухняного населення України. Прогнозується, що найближчим часом в Україні втратять роботу понад 5 млн. осіб, що становить чверть від загального числа продуктивних сил (приблизно 22 млн. осіб). Все це визначає рівень кримінально-правової правосвідомості й створює об'єктивні передумови для зростання показників злочинності у державі, оскільки, як свідчить статистика, зростання кількості безробітних на 1% автоматично тягне за собою збільшення злочинності на 5%. Але не в кращому становищі перебуває й інша – значна за обсягом, частина пересічних громадян України. За 5 останніх років у 6 разів збільшилася кількість мільярдерів в Україні (з 5 до 30) і знизилася

доходи пересічних українців у середньому на 10%, в результаті чого кожен 5-й її громадянин отримує сьогодні місячний дохід менше прожиткового мінімуму (911 грн.) Число тих, кому грошей не вистачає навіть на їжу, за половину 2011 р., збільшилося з 13,7% до 17,5%⁷⁷². Збільшення криміногенного потенціалу суспільства зменшує рівень позитивної правосвідомості. Як зазначається в літературі, найбільш інформативними показниками стану рівня правосвідомості й правової культури в конкретній країні є дані про злочинність, якісна і динамічна її характеристики, кількість громадян, засуджених за злочини, а також рівень корупції⁷⁷³. Уяву про кримінологічну характеристику злочинів, виявлених і зареєстрованих лише у 2010 і 2011 рр. дає табл. 6.

Таблиця 6⁷⁷⁴
Динаміка та результати досудового слідства
окремих видів зареєстрованих злочинів

		Кількість злочинів, кримінальні справи за якими знаходились у провадженні у звітному періоді		з них					
				зареєстровано злочинів у звітному періоді			у тому числі		
							за вчинення яких особам пред'явлено обвинувачення або у порядку ст. 430 КПК (особи встановлені)		
		торік	поточний рік	торік	поточний рік	динаміка, %	торік	поточний рік	динаміка, %
Усього злочинів		566928	578000	500902	515833	3,0	288175	280782	-2,6
ОКРЕМІ ВИДИ ЗЛОЧИНІВ	тяжких та особливо тяжких	207721	208296	178947	182151	1,8	98484	92994	-5,6
	Умисне вбивство (та замах) ст. ст. 115–118 КК	2996	3118	2356	2506	6,4	2173	2251	3,6
	у т.ч. двох або більше осіб	138	140	107	111	3,7	96	100	4,2
	на замовлення	25	28	19	17	-10,5	19	17	-10,5
	Умисне тяжке тілесне ушкодження ст. 121 КК	4603	4210	3777	3441	-8,9	3434	3068	-10,7
	у т.ч. що спричинило смерть потерпілого	1276	1084	999	848	-15,1	938	786	-16,2
	Незаконне позбавлення волі або викрадення людини ст. 146 КК	357	319	292	259	-11,3	208	188	-9,6
	Торгівля людьми ст. 149 КК	337	239	257	197	-23,3	233	160	-31,3

772 Смітніх Г. Реформи: час розставляти акценти [Текст] // Голос України. – 2012. – 9 лютого.

773 Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні. – Вказ. робота. – С. 188.

774 Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 міс. // Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України. – К.: 2012.

Розділ VII Кримінально-правова правосвідомість в Україні

ОКРЕМІ ВИДИ ЗЛОЧИНІВ	з них: за ст. 149 ч. 3 КК України		89	70	63	63		62	62	
	Згвалтування (та замах) ст. 152 КК		769	736	635	630	-0,8	571	558	-2,3
	Крадіжка ст. 185 КК		282292	305021	254755	277598	9,0	100221	102229	2,0
	у т.ч.	із квартир	38337	28987	32781	24930	-23,9	16712	10137	-39,3
	Грабїж ст. 186 КК		26839	25893	23300	22966	-1,4	12681	11694	-7,8
	Розбїй ст. 187 КК		5028	4553	4029	3715	-7,8	3258	2819	-13,5
	Вимагання ст. 189 КК		623	696	464	599	29,1	399	521	30,6
	Шахрайство ст. 190 КК		29253	28039	24879	24058	-3,3	13084	12186	-6,9
	Бандитизм ст. 257 КК		20	21	14	16	14,3	13	15	15,4
	Незаконний обїг зброї (ст.ст. 262, 263 КК)		12158	12077	11143	11253	1,0	10723	10697	-0,2
	Порушення правил безпеки дорожнього руху ст. 286 КК		9947	9785	7386	7925	7,3	4963	4801	-3,3
	у т.ч.	що спричинило смерть потерпїлого	2432	2591	1787	2129	19,1	1128	1118	-0,9
	Незаконне заволодїння транспортним засобом ст. 289 КК		5043	5380	4278	4682	9,4	2416	2638	9,2
	з них	поєднаних з насильством або погрозою насильства	82	112	69	96	39,1	42	63	50,0
		автомобїлями	3986	4288	3376	3714	10,0	1856	2072	11,6
	Хуліганство ст. 296 КК		10668	10109	9207	8866	-3,7	5856	5354	-8,6
	Втягнення неповнолїтніх у злочинну діяльність ст. 304 КК		2133	2042	1993	1946	-2,4	1968	1919	-2,5

Структурно злочинність взагалї і за 2 роки зокрема (до речї, як і у минулі роки) репрезентує корисливу і корисливу насильницьку спрямованість. Якщо за ці роки взагалї злочинів загальнокримінального характеру зареєстровано бїльш 1 млн., то зазначені злочини складають близько 700 тис., тобто 70%. Але з урахуванням латентності, як злочинності, так і її корисливої і корисливої насильницької частин, ці данї значно бїльшї.

Отже, в структурї кримінально-правової правосвідомостї власність не стала ані священною, ані непорушною (ст. 41 Конституції України), так само як і те, що кожен має право на достатній життєвий рївень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48 Конституції України).

На жаль, не є прикладом кримінально-правової правосвідомостї й посадовцї, державні урядовцї, керївники підприємств рїзних видів власності та профїлів, від яких багато в чому залежить рївень кримінально-правової правосвідомостї

й правової культури перехідного суспільства⁷⁷⁵. Якщо провести поверховий контент-аналіз декількох джерел нашої преси, то немає такого номера газет, де не сповіщалося б про протиправні дії посадовців, співробітників правоохоронних органів, суддів та ін.⁷⁷⁶

Певне системне уявлення про злочинність «елітної» частини населення, яке повинне бути носієм моральності та правосвідомості надає кримінально-правова статистика зареєстрованих злочинів, нею скоєних (див. табл. 7).

Таблиця 7⁷⁷⁷

**Про кількість виявлених злочинів проти власності,
у сфері господарської та службової діяльності**

		Кількість злочинів, кримінальні справи за якими знаходились у провадженні у звітному періоді	з них			Виявлено осіб, які вчинили злочини (за закінченими розслідуванням кримінальними справами)		у тому числі		Кількість злочинів, які зняті з обліку			
			виявлено злочинів у звітному періоді		розкрито (розслідувано)			взято під варту	усього	у тому числі п.п. 1.2 ст. 6 КПК			
			торік	поточний рік		торік	поточний рік				поточний рік	поточний рік	поточний рік
Злочини, пов'язані з використанням бюджетних коштів		X	9246	9455	X	X	X	X	X	X	X		
Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат ст. 175 КК		1097	1118	963	965	1001	930	7	48	23			
Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання служб. становищем ст. 191 КК		9498	8240	7977	6820	4680	4264	318	1165	276			
з них	у великих розмірах	693	674	520	374	248	196	17	101	45			
	в особливо великих розмірах	1380	1001	819	618	514	478	149	174	64			

775 Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні. – Вказ. робота. – С. 191.

776 Наприклад, Козак І. Липкі руки чи хисткі закони. Чому неможливо знайти винних у нестачі державних мільйонів [Текст] // Голос України – 2012-12 травня; Антипова А. ... А гроші – в тіньову готівку [Текст] // Голос України. – 2012. – 12 травня; Єлманова О. Хто захистить мораль [Текст] // Голос України. – 2012. – 20 березня; Скулиш Є. Організована злочинність (яким чином їй протидіяти) [Текст] // Юридичний вісник України. – 2012. – № 18-19, 5-18 травня; Борщ Ю. «Навала» наркотиків через українсько-російський кордон [Текст] // Слобідський край. – 2012-14 липня; Яновський С. Рибна мафія. Альянс браконьєрів і наглядової інспекції поставив хрест на багатствах Азовського моря [Текст] // Голос України. – 2012-13 липня та ін.

777 Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 міс. // Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України. – К.: 2012.

Розділ VII Кримінально-правова правосвідомість в Україні

Злочини у сфері господарської діяльності		11724	8601	10246	8450	5329	6932	272	642	212
У тому числі	виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лоте-реї ст. 199 КК	773	1014	718	396	278	237	62	21	2
	незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення ст. 200 КК	206	159	191	171	34	62	21	6	1
	порушення порядку зайняття господарською діяльністю з надання фінансових послуг ст. 202 КК	120	106	82	58	44	42	1	18	12
	незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підкацизних товарів ст. 204 КК	2191	1462	1998	1794	846	1111	26	67	17
	фіктивне підприємництво ст. 205 КК	784	521	565	369	241	291	41	92	18
	легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом ст. 209 КК	434	336	344	276	169	265	77	54	21
	нецільове використання бюджетних коштів ст. 210 КК	66	39	37	28	12	21		17	9
	порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом ст. 213 КК	2212	1764	1998	1794	846	1111	26	67	17
	доведення до банкрутства ст. 219 КК	34	25	21	2	1	2	1	4	2
	приховування стійкої фінансової неспроможності ст. 220 КК	6	4	3	2		1		1	
	шахрайство з фінансовими ресурсами ст. 222 КК	502	547	349	307	275	235	13	72	29
	розміщення цінних паперів без реєстрації їх випуску ст. 223 КК	1	1	1						
	незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару ст. 229 КК	176	78	153	97	47	59	5	7	2
	виготовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів ст. 224 КК	7	8	1		2			1	

7.3 Кримінально-правова правосвідомість

У тому числі	незаконна приватизація державного, комунального майна ст. 233 КК		51	26	34	18	18	18	1	9	5
	незаконні дії щодо приватизаційних паперів ст. 234 КК		3	4	2	2	2	1		4	1
	недотримання особою обов'язкових умов щодо приватизації державного, комунального майна або підприємств та їх подальшого використання ст. 235 КК		53	56	43	38	47	37		5	
	злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж		148	190	131	108	34	65	12	4	1
	Злочини у сфері службової діяльності		20170	17980	15969	14722	8942	8831	704	2690	1188
	у т. ч.	зловживання владою або служб. станов.	5373	4543	4114	3390	2356	2649	236	1001	435
		перевищення влади або служб. повноваж.	1178	827	806	668	189	663	104	222	126
		хабарництво	3421	2914	2875	2883	1702	1869	319	252	101
		з них одержання хабара ст. 368 КК	3015	2501	2538	2553	1446	1628	285	209	90
		пропозиція або давання хабара ст. 369 КК	406	412	337	330	256	241	34	43	11

Особливо вражає поширеність і невикоріненість корупції, про дійсний рівень якої можна лише здогадуватися і яка стала фактично нормою життя. Саме тут, на наш погляд, сконцентрований чиновницький криміногенний потенціал, якому притаманні:

а) використання службового становища осіб, які знаходяться при владі, наближені до влади, мають вплив на владних осіб;

б) дії чиновників обов'язково пов'язані з додатковими і тіньовими доходами, що є невід'ємною частиною їх (і не тільки!) загального доходу і повинні перевищувати загальні суми їх витрат;

в) корупційні дії стали нормою правової культури і правосвідомості;

г) структурна змінюваність корупційних проявів взаємообумовлена наслідками процесів, які відбуваються в економіці, політиці, соціальному житті суспільства, посиленням контролю тощо⁷⁷⁸.

Тому дещо наївними здаються приписи ст. 16 «Запобігання одержанню неправомірної вигоди або дарунка (пожертви)» Закону України «Про правила етичної поведінки» від 17 травня 2012 р.:

778 Нікітін Ю. Криміногенна ситуація в Україні. На межі XX – XXI століть і прогноз на перспективу [Текст] // Вісник прокуратури. – 2009. – № 7. – С. 66.

І. Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у разі надходження пропозиції щодо неправомірної вигоди або дарунка (пожертви), незважаючи на особисті інтереси, невідкладно вживають таких заходів:

- 1) відмовляються від пропозиції;
- 2) за можливості, ідентифікують особу, яка зробила пропозицію;
- 3) залучають свідків, якщо це можливо, у тому числі з числа колег по роботі;
- 4) письмово повідомляють про пропозицію безпосереднього керівника (за наявності) або відповідний вибірний чи колегіальний орган та/або одного з визначених Законом України «Про запобігання корупції» спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції»⁷⁷⁹.

За останні роки Україна набула сумнівної репутації надзвичайно корумпованої країни, з недостатньою спроможністю демократичних інститутів. Про це свідчать як зарубіжні оцінки, так і результати соціологічних досліджень. На засіданні Ради з прав людини ООН 9 березня 2009 р. прозвучала занепокоєність з приводу «нестриманої» корупції в Україні, що просякнула всю правоохоронну систему. Згідно з даними дослідження Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, оприлюдненими у березні 2009 р., найбільш корумпованими органами влади респонденти вважають міліцію (54%), суди (46,5%), місцеві органи влади (26,7%), прокуратуру (24,1%), митницю (22,4%)⁷⁸⁰. Дослідження і спостереження були здійснені у 2009 році, зараз 2015 рік, але з того часу ніщо не змінилося, кримінально-правова правосвідомість і правова культура, здається, погіршилися. Згідно з даними дослідження зазначеного вище інституту, лише 10% українців вважають, що закон в Україні діє і він один для всіх. 32,3% впевнені, що домагатися правди в судах неможливо. Біля 40% говорять, що правди, в принципі, домагатися можна, але це дорого коштуватиме⁷⁸¹. Образно кажучи, словами оперного Мефістофеля, «люди гинуть за метал!».

По-четверте, вплив на кримінально-правову правосвідомість справляють латентизація злочинності й латентна віктимізація.

Наявність латентної злочинності, якщо це явище набуває значної поширеності й свідомо штучного характеру, спотворює фундаментальний принцип кримінального права – невідворотність покарання за вчинений злочин і болісно відбивається у правовій свідомості громадян. Наявність значного сегменту невиявлених і незареєстрованих злочинів знижує авторитет правоохоронних

779 «Про запобігання корупції» [Текст]: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700 – VII // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 87. – Ст. 2474. – С. 156.

780 Довідка на засідання РНБО України з питання «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам» [Текст] // Указ Президента України Про рішення РНБО від 11 вересня 2009 р. «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам і корупції» // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 83. – С. 2809.

781 Там само.

органів, обумовлює негативні зміни у суспільній правосвідомості та як наслідок – гальмує правову активність членів соціуму у протидії злочинності⁷⁸².

У свідомості населення сприйняття злочинності відбивається у трьох площинах: 1) острах перед злочинністю та його наслідки; 2) диференціація злочинів у суспільній свідомості; 3) ставлення населення до кримінального покарання.

Острах перед злочинністю є відомим соціально-психологічним феноменом і, як показують вітчизняні й зарубіжні дослідження, належить до провідної групи «побоювань». В Україні, за даними проф. І. П. Руценка та інших, а також моніторингу Українського інституту соціальних досліджень, острах перед злочинністю є постійно присутнім фактором, що впливає не тільки на свідомість, але й на поведінку індивіда. У дослідженні, яке було проведено проф. І. П. Руценко, перед 2000 респондентів ставилося таке запитання: «Які почуття викликає у Вас злочинність у районі помешкання?». Для виміру використовувалася п'ятибальна рангова шкала, позиціям якої присвоювалися числові значення від одиниці до п'ятірки, аби розрахувати індекс остраху перед злочинністю. Індекс остраху перед злочинністю може коливатися у діапазоні від 1 до 5 (максимум остраху). Результати дослідження представлені таблицею 8.

Таблиця 8

Почуття, що викликає злочинність
(дані 2000 р.: загальний масив і вікові групи)

Вікові групи							
№	Почуття	Всього	14-17	18-28	29-44	45-49	60...
1	Ніяких особливих почуттів	29,4%	44,1%	43,0%	25,4%	23,7%	23,2%
2	Легку занепокоєність	32,6%	37,9%	32,1%	34,1%	31,8%	31,0%
3	Відчутну занепокоєність	16,3%	6,9%	10,9%	17,0%	20,4%	20,1%
4	Значну тривогу	14,2%	6,2%	9,7%	17,5%	17,6%	14,1%
5	Страх	6,9%	4,8%	4,3%	17,5%	6,5%	11,6%
6	Індекс страху	2,35	1,89	2,00	2,45	2,51	2,60

З наведених даних ми бачимо, що майже 70% респондентів відчувають занепокоєність перед злочинністю, для 37% (сума позицій 3-5) – це почуття забарвлене в інтенсивні відтінки. Відчуття щодо злочинності змінюється залежно від віку респондентів: чим старішими є люди, тим більше вони занепокоєні злочинністю. У групі жінок індекс остраху суттєво більший, він дорівнює 2,59 (у чоловіків –

782 Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження [Текст]. – Х.: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. – С. 77 (128 с.).

2,07). Це залежить і від економічного, і від соціального статусу. З погляду на таблицю, острах перед злочинністю є, передусім, проблемою найменш соціально незахищених верств населення (жінки, пенсіонери та ін.).

Свідомість людини по-різному сприймає окремі види злочинних проявів, відбувається диференціація сприйняття злочинності. Дослідження свідчать, що пріоритетними факторами, які посилюють острах перед загрозою кримінальних посягань, є, по-перше, розповсюдженість певного виду злочинів, ймовірність стати жертвою, віктимний досвід, по-друге, матеріальна шкода від гіпотетичного злочину, по-третє, сама тяжкість злочинів у кримінально-правовому полі. До таких злочинів відносяться, наприклад, квартирна крадіжка, крадіжки з городів, вуличне хуліганство, обман, обважування, обраховування у торгівлі, пограбування, розбійний напад, побиття, тілесні ушкодження, насилля у сім'ї, сексуальні насильства та ін.⁷⁸³

Що стосується громадської думки, як вияву масової свідомості, стосовно покарання, то думки респондентів розходяться: від ліберальних ідей гуманізації покарання до більш жорсткого покарання та суворого поводження зі злочинцями, що ледве чи доцільно. Але однією з особливостей громадської думки є її здатність різнобічно впливати на свідомість та практичну діяльність людей, регулювати їх соціальну поведінку⁷⁸⁴.

Хоча результати зазначених досліджень відбивають правосвідомість громадян 2000 року, але суттєвого позитивного «зсуву» у цій сфері на сьогоднішній день не відбулося. Так, наприклад, за даними досліджень Міжнародного опитування жертв злочинів (ICVS), ДНДІ МВС України, НДІ НАВСУ, проведених протягом 1997-2006 років, від 60% до 70% осіб, які постраждали від злочинів, не зверталися із заявою до міліції.

Отже, на початку XXI ст. наша держава постає перед серйозною загрозою латентизації злочинності й латентної віктимізації. Складається ситуація, коли жертви злочинів масово не звертаються до правоохоронних органів у зв'язку з невірою у спроможності останніх розслідувати справу і притягти винних до кримінальної відповідальності та покарання⁷⁸⁵.

Інформацію щодо рівня кримінально-правової правосвідомості наших громадян може надати табл. 9, дані якої свідчать про внутрішню «війну» криміналітету проти населення України. Тільки за один рік від злочинів постраждало 343 159 чоловіків, з них загинуло 6426 осіб. За 20 років самостійності України ці цифри перетворюється на мільйони.

783 Рущенко І.П. Соціологія злочинності [Текст]: монографія. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – С. 289-310.

784 Юридична енциклопедія у 10 т. [Текст]: Т. 1 А – Г/гол. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. – С. 637.

785 Довідка на засідання РНБО України // Указ Президента України Про рішення РНБО від 11 вересня 2009 р. «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам і корупції» [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 83. – С. 2809.

Таблиця 9⁷⁸⁶

Про осіб, які потерпіли від злочинів

		Усього	з числа потерпілих			
			загинуло	осіб жіночої статі	дітей	
					неповнолітніх	малолітніх (до 14 років)
Кількість осіб, які потерпіли від злочинів		343159	6426	129667	10649	3820
Рівень на 10 тис. населення		75,2	1,4	28,4	2,3	0,8
Потерпіли від	тяжких та особливо тяжких злочинів	137356	5777	50124	3175	1014
	умисних вбивств (із замахами) ст. 115–118 КК	2642	1989	739	59	70
	з них двоох або більше осіб	215	128	97	6	6
	згвалтувань (із замахами) ст. 152 КК	636	X	566	130	69
	умисних тяжких тілесних ушкоджень ст. 121 КК	3411	847	608	59	12
	розбоїв ст. 187 КК	3980	X	1484	168	34
	грабежів ст. 186 КК	22574	X	10065	1130	306
	шахрайств ст. 190 КК	20062	X	8040	678	143
	крадіжок ст. 185 КК	229001	X	90594	4100	936
	торгівлі людьми ст. 149 КК	294	X	214	12	5
	ДТП	10220	2629	3571	442	336

Про соціальний статус осіб, які потерпіли від злочинів

		Усього	з числа потерпілих	
			загинуло	осіб жіночої статі
депутати всіх рівнів		60	1	12
з них	сільської та селищної ради	11		1
працівників засобів масової інформації		125	3	54

786 Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 міс. // Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України. – К., 2012.

Розділ VII Кримінально-правова правосвідомість в Україні

у т.ч.	редактори	27		12
	працівники пошти	138	2	102
у т.ч.	листоноші	86	2	71
	лікарі	1818	11	1127
	пенсіонери	39174	621	20313
	іноземці	2805	83	1008
у т.ч.	члени дипломатичного корпусу	2		1
	нелегальні мігранти	1		
	приватні керівники підприємств	1437	19	310
працівники	органів місцевого самоврядування	147	5	55
	місцевої державної адміністрації	126	1	71
	центральных органів державної виконавчої влади	21		7
	ОВС	1240	34	85
	прокуратури	111	2	28
	судів	65	4	27
	адвокатури	164		59
	СБУ	52	1	7
	податкової міліції та органів державної податкової служби	133	3	63
	митної служби	46	4	8
	прикордонної служби	37		9
	військовослужбовці	555	6	25
учні, студенти	середніх навчальних закладів	10138	107	3000
	професійно-технічних навчальних закладів	1872	16	646
	вищих навчальних закладів	6272	44	3188

По-п'яте, не потребує вагомих доказів теза про те, що, окрім позитивної правосвідомості, існує усередині її чи паралельно негативна (або «перероджена») кримінально-правова правосвідомість криміногенного потенціалу суспільства, яке прихильно ставиться і до кримінальної субкультури. Кримінологи занепокоєні процесом деформації

правової свідомості як на індивідуальному, так і груповому та суспільному рівнях, а так само недоліками правового виховання молоді. Молодь, за словами В. І. Шакуна, відтворює кримінальний досвід минулих років і демонструє це під час політичних і громадських акцій⁷⁸⁷. Злочинність, як така, стала міцним каталізатором правового нігілізму. Вона стрімко поширюється, захоплюючи усе нові й нові сфери впливу. Окрім тіньової економіки, виникли тіньова політика, тіньове право, невидимі клани і групи тиску. Зловмисники не бояться законів, вміло їх обходять, використовуючи різного роду правові «дірки» і «щілини», діють цілком легально чи напівлегально. При цьому їм нерідко допомагають достатньо кваліфіковані юристи, що свідчить також про «рівень» їх правосвідомості та правової культури⁷⁸⁸. Неабияким чинником, який – для пересічного і не дуже законослухняного громадянина – поволі підриває позитивну кримінально-правову правосвідомість є кримінальна субкультура. Кримінальна субкультура – це неформальні норми поведінки, настанови, особлива мова (жаргон), манери, вірші, проза, пісні, звички, татуювання, що притаманні кримінальному середовищу і виступають як невід’ємний компонент, що віддзеркалює сталість протиправної поведінки⁷⁸⁹. Мова йде не тільки про її «регулюючу» роль у середовищі засуджених, а про розповсюдження у суспільстві способу мислення деяких стандартів і звичок ставлення до права злочинного світу («життя по поняттям», моральні норми злочинців – честь, гідність, справедливість, взаємодопомога тощо), «художньої творчості», блатної мови (арго), театральної поведінки, зовнішніх аксесуарів та ін. Цьому сприяють ЗМІ, особливо шансон і кіно, серіали, які викликають у населення співчуття до злочинної долі, ненависть до правоохоронних органів, органів правосуддя та ін. Отже, йде своєрідне розмивання кримінально-правової правосвідомості та й взагалі правової культури. Але мало хто знає або це замовчується, що в основі «моралі й свідомості» злочинного світу – злодійська ідея, яка полягає у тому, що злодій повинен жити у конфронтації з державою і правом, зовні суспільства і соціальних зв’язків і цінностей, що ним визначаються (дружба, сім’я, любов, колектив, соціальне забезпечення тощо). Злодій не зобов’язаний служити в армії, бути патріотом, співпрацювати з владою, мати сім’ю, бути солідарним зі злочинцями (всєбічна взаємодопомога), прихильність до злодійського закону вище свого, а тим більш чужого життя тощо⁷⁹⁰. Загалом можна сказати, що кримінально-правова правосвідомість на тлі процесів, які відбуваються у державі й суспільстві, криміналізується, що вельми небезпечно. Криміналізація суспільства, яка полягає у «кримінальному зараженні» усіх соціальних інститутів, ураження суспільства злочинністю і кримінальною субкультурою, тіньове право становить реальну загрозу для легітимної інституціональної системи⁷⁹¹.

787 Шакун В. І. Кримінологічна доктрина у правовій системі України [Текст] // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовтня 2013 р./Редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.). – Х.: Право, 2013. – С. 67.

788 Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры [Текст]: монография. – Х.: РАЙДЕР, 2001. – С. 121.

789 Кальман А. Г., Христич И. А. Понятийный аппарат современной криминологии [Текст]: терминологический словарь. Под общ. ред. проф. Голины В. В. – Х.: ООО ТО «Гимназия», 2005. – С. 91 (272 с.).

790 Волохонский Лев. Жизнь «по понятиям» [Текст]. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2011. – С. 93-95 (416 с.).

791 Дремін В. Н. Вказ. робота. – С. 260.

Висновки

Проблема правосвідомості й кримінально-правової її складової невичерпна. Стає очевидним, що без зміни їх вектору у позитивному напрямку протидіяти ані злочинності, ані окремим її проявам, ані корупції неможливо. Річ у тому, що зниження накопиченого криміногенного потенціалу суспільства, який своєю ідеологією має деформовану кримінально-правову правосвідомість, дуже складне завдання. Його складність посилюється різними чинниками, а також ще й тим, що заходи протидії злочинності, які передбачені програмами її запобігання і під реалізацію яких у бюджеті виділяються мільярди гривень, не виконуються. Тільки один приклад. У 2006 році Рахунковою палатою України був проведений аудит ефективності використання бюджетних коштів на виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001-2005 роки. Аудит засвідчив, окрім іншого, що жоден захід, нею передбачений, не був виконаний. Кошти пішли на поточні потреби центральних органів влади⁷⁹².

Змінити вектор суспільної правосвідомості, залежної від багатьох чинників, – легше сказати, ніж зробити. Існує безліч пропозицій з цього приводу: від правового всеобуча і виховання до революційного руйнування деформованої правосвідомості. Так, наприклад, проф. С. М. Іншаков, відомий російський кримінолог, називає такі види антикриміногенних стратегій:

- без зміни соціальної системи – максимальне використання антикриміногенного потенціалу існуючої соціальної системи (якщо антикриміногенний потенціал системи більше кримінального, це має сенс; якщо ні, то така стратегія безперспективна);
- з частковою зміною соціальної системи, не торкаючись основ устрою (варіант розвинених країн заходу);
- з частковими змінами, які торкаються економічних, але не зачіпають політичних основ (китайський варіант);
- зміни, які тягнуть за собою економічні, ідеологічні й політичні перебудови устрою;
- реформаторські (поступові, еволюційні);
- революційні⁷⁹³.

Мабуть, у «чистому виді» жодна з названих стратегій для нас не підходить. ЄС потребує від нас реформування соціальної системи (створення середнього класу, реформування соціальної системи забезпечення слабо захищених верств населення, медицини, освіти, правоохоронних органів, правосуддя, податкової системи тощо). Тобто усе те, що ми відносимо до загальносоціального запобігання злочинності.

Але без оперативного забезпечення не може бути впроваджена у життя ніяка стратегія, оскільки у нашій країні склалася парадоксальна ситуація: ні влада, ні верхи, ні низи не хочуть реальних змін. Вони страхають...

792 Про результати аудиту ефективності виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001-2005 роки: Постанова Колегії Рахункової палати України від 24 травня 2006 р. №В1. – К.: Рахункова палата України, 2006. – Вип. 13.

793 Іншаков С. М. Исследование преступности. Проблемы методики и методологии [Текст]: монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. – С. 297 (335 с.).

Оскільки мова може йти тільки про зменшення, а не про усунення, що взагалі неможливо, криміногенного потенціалу суспільства, криміногенної правосвідомості населення, то і тактичні напрями можуть бути:

- 1) зменшення практичної можливості проявів криміногенного потенціалу;
- 2) підвищення запобіжної функції кримінального законодавства;
- 3) втручання у кризових ситуаціях, які виникають у повсякденному житті (допомога, припинення суспільно небезпечних дій);
- 4) відродження виховної та пропагандистської роботи в масштабах держави з метою формування правової культури, особливо у молоді;
- 5) віктимологічна профілактика, самозахист населення;
- 6) участь громадськості у підтримці правопорядку в країні.

Ці та інші тактичні заходи підвищення кримінально-правової і взагалі правосвідомості потребують детальної і, головне, професійної розробки кримінологами разом з фахівцями різних галузей знань реальних, конкретних, економічно обґрунтованих заходів. Влада, центральні органи, органи місцевого самоврядування повинні дбати про людей, про виконання ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Коли людина це відчує, зміниться її кримінально-правова правосвідомість⁷⁹⁴.

Conclusions

The problem of legal awareness and its criminal law component is inexhaustible. It is obvious that without changing their vector in the positive direction it is impossible to counteract neither against crime, nor its specific manifestations, or corruption. The fact is that the decrease in accumulated criminogenic potential of society, the ideology of which has deformed criminal law awareness, is a very difficult task. Its complexity is enhanced by various factors, as well as by the fact that measures to combat crime provided for by the programs to prevent it, and for the implementation of which the budget allocates billions of UAH, are not implemented. Just one example. In 2006 the Accounting Chamber of Ukraine audited the efficiency budget funds use for implementation of the Comprehensive crime prevention program for 2001-2005.

The audit showed, among other things, that no measure, provided for by the Program had been implemented. The funds were used for the current needs of the central government^{795[1]}.

To change the vector of social legal awareness, dependent on many factors, is easier to say than to do.

There are many proposals in this regard: starting from the legal education and general education to the revolutionary destruction of the deformed legal awareness.

794 Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні [Текст]: монографія/За заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х.: Право, 2011. – С. 225-239.

795 [1] On the results of the audit of the effectiveness of the implementation of Comprehensive crime prevention program for 2001-2005: Resolution of the Collegium of the Accounting Chamber of Ukraine dated May 24, 2006 №B1. – K.: Accounting Chamber of Ukraine, 2006. – Issue 13.

For example, a famous Russian criminologist Professor S. Inshakov notes the following types of anti-criminogenic strategies:

- without change of social system – maximum use of anti-criminogenic potential of the existing social system (if anti-criminogenic potential of the system is bigger than criminal one, it makes sense; if not, such strategy is unpromising);
- with partial change of social system, without touching the principles of government (the developed western countries case);
- with partial changes affecting economic, but not the political principles (Chinese case);
- changes affecting economic, ideological and political restructuring of government;
- reformatory (progressive, evolutionary);
- revolutionary.^{796[2]}

Perhaps, none of these strategies is suitable for us in its «pure form». The EU wants that we reform the social system (creation of the middle class, reform of the social system of provision of the weakly protected population, medicine, education, law enforcement, judiciary, tax system, etc.), i.e. all that we refer to general social crime prevention.

But without operational support neither strategy can be implemented, because in our country there is a paradoxical situation: neither power, nor the top nor the bottoms desire real changes. They are afraid...

Since we can speak only about decrease and not about elimination, that is impossible at all, of the criminogenic potential of the society, criminogenic legal awareness of the population, the tactical directions can be the following:

- 1) decrease in practical possibility of the manifestations of criminogenic potential;
- 2) increase in the preventive function of the criminal legislation;
- 3) intervention in crisis situations that arise in everyday life (assistance, cessation of socially dangerous acts);
- 4) revival of educational and propagandist work across the state to form a legal culture, especially among youth;
- 5) victimological prevention, self-defence of the population;
- 6) public participation in maintaining legal order in the country.

These and other tactical measures to increase criminal law and general legal awareness require detailed and what is more important professional development of real, specific, economic-based measures by criminologists together with specialists in various fields. The government, central bodies of government, bodies of local self-government should care about people, about execution of Article 3 of the Constitution of Ukraine, according to which a human being, his or her life and health, honour and dignity, inviolability and security are recognized in Ukraine as the highest social value. Once a person feels it, his/her criminal law awareness will change.^{797[3]}

796 [2] Ишаков С. М. Исследование преступности. Проблемы методики и методологии [Текст]: монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. – С.297 (335с.) (S. Inshakov. Study of the crime. Problems of Methods and Methodology (Text): monography/S. Inshakov. – M.: YUNITI-DANA, 2012. – P.297 (335 p.))

797 [3] Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні [текст]: монографія/За заг. ред. В. І. Борисова,

Література до розділу

1. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений [Текст]: пер. с англ./под ред. и со вступ. ст. Б.С. Никифорова. – М.: Прогресс. 1979.– 264 с.
2. Антипова, А. ... А гроші – в тіньову готівку [Текст]/Антипова А. // Голос України. – 2012. – 12 травня;
3. Борщ, Ю. «Навала» наркотиків через українсько-російський кордон [Текст]/Ю. Борщ // Слобідський край. – 2012-14 липня.
4. Волохонский Лев. Жизнь «по понятиям» [Текст]/Лев Волохонский. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2011. – 416 с.
5. Голіна В.В. Вдосконалення запобіжної функції кримінального законодавства [Текст]/В.В. Голіна // Вісник прокуратури. – 2010. – № 9. – С. 95-103.
6. Голіна В.В. Криміногенний потенціал суспільства: поняття, зміст, форми реалізації [Текст]/В.В. Голіна // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб./Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. ун-т «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 2012. – Вип. 119. – С. 166-176.
7. Данильян О.Г. Философия [Текст]: учебник/О.Г. Данильян, В.М. Тараненко. – Х.: Право, 2012. –496 с.
8. Даньшин И.Н. Общетеоретические проблемы криминологии [Текст]: монография/И.Н. Даньшин. – Х.: Прапор, 2005-224 с.
9. Довідка на засідання РНБО України з питання «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам» [Текст] // Указ Президента України Про рішення РНБО від 11 вересня 2009 р. «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам і корупції» // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 83. – Ст. 2809.
10. Дремин В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества [Текст]: монография/В.Н. Дремин. – О.: Юрид. лит., 2009. – 614 с.
11. Загальна теорія держави і права [Текст]: підручник/М.В. Цвік, В.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. проф. М.В. Цвіка і проф. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. –584 с.
12. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [Текст]: у 3 кн./А.П. Закалюк. – К.: Ін Юре, 2007-2008 рр.
13. Експрес-інформації про стан злочинності на території України за 12 міс. 2007-2011 рр. // Департамент інформаційних технологій МВД України. – К.: 2008, 2009, 2010, 2011, 2012.
14. Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12

В.С. Зеленецького. – Х.: Право, 2011. – С.225-239. Theoretical principles of ensuring the quality of criminal legislation and law enforcement activity in combating crime in Ukraine (Text): monography/Edited by V. Borysov, V. Zelenetskyi. – Kh.: Law, 2011. – PP.225-239.

- міс. 2010-2011 р. // Департамент інформаційних технологій за 12 міс. 2011. – К.: 2012.
15. Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2011 р. // Департамент інформаційних технологій МВС України. – К.: 2012.
 16. Єлманова О. Хто захистить мораль [Текст]/О. Єлманова // Голос України. – 2012. – 20 березня.
 17. Иншаков С.М. Исследование преступности. Проблемы методики и методологии [Текст]: монография/С.М. Иншаков. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. – 335 с.
 18. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст]: монографія/Ю.Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
 19. Кальман А.Г., Христич И.А. Понятийный аппарат современной криминологии [Текст]: терминологический словарь/А.Г. Кальман, И.А. Христич. Под общ. ред. проф. Голины В.В. – Х.: ООО ТО «Гимназия», 2005. – 272 с.
 20. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст]: монографія/Ю.Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
 21. Козак І. Липкі руки чи хисткі закони. Чому неможливо знайти винних у нестачі державних мільйонів [Текст]/І. Козак // Голос України – 2012-12 травня;
 22. Колб О.Г. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі [Текст]: навч. посіб./О.Г. Колб. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 494 с.
 23. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу [Текст]: монографія. – К.: Атіка, 2008. – 352 с.
 24. Криминология: приглашение к дискуссии [Текст]: монография/Авт. кол.: А.В. Биляба, Э.В. Виленская, Э.А. Дидоренко, Б.Г. Розовский. – Луганск: РИО ЛИВД, 2000. – 318 с.
 25. Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання [Текст]: монографія // О.Г. Кулик. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 288 с.
 26. Максимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибр. праці, аналіт. огляди, переклади (2003–2011) [Текст]/С.І. Максимов. – 2 – ге вид., допов. – Х.: Право, 2012. – 432 с.
 27. Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве. Политико-правовое исследование [Текст]/И.С. Ной. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973.

-
28. Нікітін, Ю. Криміногенна ситуація в Україні. На межі XX – XXI століть і прогноз на перспективу [Текст]/Ю. Нікітін // Вісник прокуратури. – 2009. – № 7.
 29. Оболенцев, В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження [Текст]/В. Ф. Оболенцев. – Х.: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. – 128 с.
 30. Орловська Н. А. До питання про психологічні основи кримінально-правової заборони [Текст]/Н. А. Орловська // Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии: сб. науч. ст./под ред. М. Ф. Орзиха, В. М. Дремина; Б-ка журн. «Юрид. вісн.». – О.: Фенікс, 2007. – 360 с.
 31. Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России [Текст]: монографія/К. К. Панько. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004.
 32. Поздняков Э. А. Философия преступления: для тех, кто не боится потерять иллюзии [Текст]/Э. А. Поздняков. – М.: Изд-во Новоспас. монастыря, 2001. – 576 с.
 33. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст]: монографія/Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х.: Право, 2009.
 34. Про засади запобігання та протидії корупції спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції [Текст]: Закон України від 1 червня 2011 р. № 3206 – VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 44. – Ст. 1764.
 35. Про результати аудиту ефективності виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001-2005 роки: Постанова Колегії Рахункової палати України від 24 травня 2006 р. № В1. – К: Рахункова палата України, 2006. – Вип. 13.
 36. Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції [Текст]: Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 вересня 2009 року // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 83. – Ст. 2809.
 37. Рощина І. Громадська думка як фактор ефективності норм кримінального права у запобіганні злочинності [Текст]/І. Рощина // Право України. – 2005. – № 2. – С. 52-55.
 38. Рущенко І. П. Соціологія злочинності [Текст]: монографія/І. П. Рущенко. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – С. 289-310.
 39. Смітніх Г. Реформи: час розставляти акценти [Текст]/Г. Смітніх // Голос України. – 2012. – 9 лютого.
 40. Скулиш Є. Організована злочинність (яким чином їй протидіяти) [Текст]. Скулиш // Юридичний вісник України. – 2012. – № 18-19, 5-18 травня;
-

41. Статистичний Звіт про адміністративну діяльність органів внутрішніх справ, інших – правоохоронних і державних органів та представників громадських формувань по Харківській області за 2006-2011 роки.
42. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая [Текст]: Т. 2. Таганцев – Изд. 2-е, пересм. и доп. – СПб.: Изд-во б-ки Императ. училища правоведения, 1902.
43. Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні [Текст]: монографія/За заг. ред. В.І. Борисова, В.С. Зеленецького. – Х.: Право, 2011. – С. 225-239.
44. Тодика Ю.М. Конституційні засади формування правової культури [Текст]: монографія/Ю.М. Тодика. – Х.: РАЙДЕР, 2001. – 164 с.
45. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства [Текст]: монографія/За ред. проф. Ю.П. Битяка та доц. І.В. Яковюка. – Х.: Право, 2007. – 248 с.
46. Туляков В.А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) [Текст]: монографія/В.А. Туляков. – О.: Юрид. лит., 2000. – 336 с.
47. Філософія права [Текст]: підручник/О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін./За ред. проф. О.Г. Данильяна. – Х.: Право, 2009. – 208 с.
48. Шакур, В.І. Межі впливу на злочинність [Текст]: доповідь/В.І. Шакур. – К.: АПРН України; Київ. регіон. центр. – 2009. – 28 с.
49. Шакур, В.І. Суспільство і влада [Текст]/В.І. Шакур. – К.: Атіка, 2003-784 с.
50. Шакур В.І. Кримінологічна доктрина у правовій системі України [Текст]/В.І.Шакур// Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовтня 2013 р./Редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (зам голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 64-70.
51. Юридична енциклопедія у 10 т. [Текст]: Т. 1 А – Г/гол. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. 1998. – 672 с. Яновський С. Рибна мафія. Альянс браконьєрів і наглядової інспекції поставив хрест на багатствах Азовського моря [Текст]/С. Яновський // Голос України. – 2012. – 13 липня.

Розділ VIII

Застосування в Україні кримінально-правових норм

Правові норми, як відомо, це абстрактні правила, вимоги, які висуваються до невизначеного кола осіб, що можуть вчинити певні діяння. У той же час життя складається з величезної кількості конкретних актів поведінки, кожен з яких характеризується своїми індивідуальними рисами. Визначення того, чи підпадає конкретне діяння під ту чи іншу правову норму, чи охоплюється воно її вимогами, які наслідки, встановлені цією нормою повинні наставати, здійснюється у ході юридичної діяльності, яка загалом іменується *застосуванням правових норм*. Інакше кажучи, застосування правових норм – це характеристика певного діяння з позицій права та поширення на це діяння приписів, які встановлені загальною нормою. Якщо ж предметом такої характеристики є діяння, яке передбачене кримінальним законом (чи, принаймні, є певні підстави припускати, що воно цим законом передбачене), а характеризується діяння на підставі норм кримінального права, то ми маємо справу із *застосуванням кримінально-правових норм*.

Застосування кримінально-правових норм становить багатоаспектне теоретичне поняття та складну практично-прикладну діяльність. Внаслідок цього вирішення відповідних питань пов'язане з немалою кількістю дискусій у літературі, спорів при розгляді конкретних кримінальних справ, тягне за собою численні пропозиції *de lege ferenda*. Звісно, серед проблем застосування правових норм є немало надуманих, а спорів з цього приводу – схоластичних. Тому важливо серед них виділити ті моменти, які є визначальними.

Перше місце серед них становить саме поняття «застосування правових норм». Його вяснення передбачає встановлення змісту цього поняття, з'ясування обсягу (поділ на види) та вирішення питань, які стосуються співвідношення аналізованого правового явища із суміжними феноменами.

8.1 Зміст поняття «застосування кримінально-правових норм»

Доволі очевидно, що серед багатьох відомих науці способів визначення поняття найбільш прийнятним є встановлення змісту аналізованого поняття «через рід та видові відмінності». Тобто, потрібно віднайти більш широке – родове поняття, під яке підпадає застосування кримінально-правових норм та вказати істотні, необхідні та достатні видові ознаки, сукупність яких характеризує аналізоване явище, виражає його сутність та дозволяє відрізнити від усіх суміжних видових понять.

При визначенні необхідного родового поняття важливо мати на увазі, що воно має бути найближчим до аналізованого. Тому, неправильно буде шукати родове поняття, яке позначає віддалені процеси, на кшталт «діяльність», «упо-

рядкування», «встановлення соціальних зв'язків», хоча й без вживання названих термінів обійтися вкрай важко. Враховуючи ієрархію правових явищ, можна стверджувати, що застосування кримінально-правових норм – це вид застосування правих норм, що зазвичай визначається як форма реалізації правових норм (поряд з такими формами як використання, дотримання та виконання); як здійснювана компетентними суб'єктами організаційно-правова діяльність, що полягає у встановленні індивідуальних правил поведінки на основі загальних норм; як виникнення, припинення чи зміна відносин між суб'єктами права, їх прав та обов'язків внаслідок діяльності уповноважених на те органів. Так чи інакше, застосування правових норм – це підведення окремого випадку (діяння) під положення універсальної норми.

Характеристика застосування кримінально-правових норм з позицій родового поняття, видом якого воно є, будучи безсумнівно необхідним для розуміння його місця в системі правових понять, разом з тим мало що дає для встановлення його специфіки, виявлення проблем, що виникають при його здійсненні, формулювання пропозицій, спрямованих на вдосконалення цього виду правозастосування. Очевидно, що слід перейти до наступного етапу встановлення змісту аналізованого поняття – виділення та характеристики відповідних видових ознак. Перелік таких ознак впливає з ознак вказаного вище родового поняття.

Першою з них є вказівка на те, що **застосування кримінально-правових норм є владним актом**. У цьому полягає відмінність застосування від інших форм реалізації кримінально-правових норм. Так, *дотримання кримінально-правових норм* полягає у тому, що особа узгоджує свою поведінку з вираженою у них заборонаю – простіше кажучи, не вчинює крадіжок, не заподіює тілесних ушкоджень, не порушує спеціальних правил поведінки тощо. Очевидно, що переважна більшість суб'єктів саме так і поведуть себе, не вчиняючи злочини. В іншому випадку, коли відповідна поведінка формально заборонена законом стає надто поширеною, то держава змушена скасовувати заборону. Типовим прикладом може бути виключення з КК України на початку 90-х років минулого століття статей, що передбачали відповідальність за такі масові на той час дії, як використання іноземної валюти як засобу платежу. *Виконання кримінально-правових норм* – це вчинення активних дій відповідно до вимог правового припису. Так, виконання може полягати у здійсненні дій, які полягають у наданні допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя становищі. *Використання кримінально-правових норм* виражається у здійсненні можливостей, які впливають з відповідних норм. Це, наприклад, необхідна оборона від суспільно небезпечного посягання.

Усі названі вище форми реалізації кримінально-правових норм полягають у добровільних діях суб'єктів права, які за власною волею та на власний розсуд обирають варіант поведінки, нехай і «керуючись» при цьому страхом

кримінальної відповідальності за непослух вимогам закону⁷⁹⁸. На протидію вказаним формам, *застосування кримінально-правових норм* відбувається за волею держави, яка виражена у актах уповноважених нею органів, як правило, всупереч бажанню особи, щодо якої застосовується певна норма. Тобто, застосування кримінально-правових норм здійснюється примусово, за волею держави, незалежно від бажання суб'єкта.

Слід відзначити, що вказана ознака аналізованого поняття не втратила свого значення і у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України 2012 р., яким істотно розширені приватно-правові начала в кримінальному судочинстві. Про таке розширення, насамперед, дає підставу говорити істотне зростання кола справ про злочини приватного обвинувачення та запровадження детальної процедури застосування угоди про примирення та про визнання вини у новому кримінальному процесуальному законі. Якщо раніше лише за скаргою потерпілого порушувалися справи про злочини, передбачені чотирма кримінально-правовими нормами, то тепер – 59 (ст.477 КПК України 2012 р.). Підставу для твердження про те, що у справах про злочини приватного обвинувачення та при примиренні винного з потерпілим застосування кримінально-правових норм також носить примусовий характер, дають такі обставини:

- особа, щодо якої застосовуються відповідні кримінально-правові норми, не виражає щодо цього своєї волі. Стосовно такої особи ці норми застосовуються примусово, як і у справах про злочини публічного звинувачення;
- застосування кримінально-правових норм, у тому числі тих, у яких виявляються приватно-правові начала, здійснюється уповноваженими на те державними органами;
- за відповідних умов (неможливість потерпілого самостійно реалізувати свої права на подання заяви про вчинення злочину у справах приватного обвинувачення, укладення угоди про примирення внаслідок протиправного впливу на потерпілого) компетентні державні органи зобов'язані прийняти рішення про застосування кримінального закону для того, щоб забезпечити невідворотність кримінальної відповідальності;
- процедура застосування кримінально-правових норм у справах про злочини приватного обвинувачення, за своїми основними рисами, така ж, як і у справах публічного звинувачення, регламентована тим же законом.

Разом з тим, роль потерпілого у застосуванні кримінально-правових норм з урахуванням нових кримінально-правових та кримінально-процесуальних інститутів потребує окремого аналізу.

⁷⁹⁸ З огляду на викладене, важко погодитися з категоричною позицією, згідно з якою «норми кримінального права не можуть реалізовуватися жодним іншим способом, окрім як через їх застосування» та твердженням, згідно з яким «більшість правознавців не беруть під сумнів той факт, що норми кримінального права можуть реалізовуватися виключно шляхом їх застосування, а інші способи реалізації права (дотримання, виконання, використання щодо кримінального права незастосовні)» – Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія. – Х.: Право, 2012. – С.197.

Владний, примусовий характер застосування кримінально-правових норм дає підставу деяким авторам ототожнювати його з покладенням на особу, щодо якої застосовується кримінальний закон, негативних наслідків, передбачених санкцією статті. Свого часу таку позицію висловлював російський процесуаліст Я. О. Мотовіловкер, а в наш час її намагається обґрунтувати О. В. Наден. Вона слушно зауважує, що застосувати норму права – означає вчинити на її основі владну дію, припис на адресу тих чи інших конкретних осіб⁷⁹⁹. Однак, з цієї загалом правильної посилки вона, як видається, приходять до неправильного висновку, коли наявність застосування кримінально-правової норми визнає лише тоді, коли скоєне кваліфікується як злочин, стверджує, що відсутнє застосування кримінально-правової норми у випадку оцінки діяння як малозначного (ч. 2 ст. 11 КК), або як правомірної необхідної оборони (ч. 1 ст. 36 КК)⁸⁰⁰. Така позиція видається неприйнятною, оскільки:

- вона базується на вкрай вузькому розумінні кримінально-правової норми лише як такої, що передбачає заборону вчинення певного діяння та встановлює покарання за його вчинення (О. В. Наден називає такі норми типовими або традиційними). Разом із тим, кримінальний кодекс – це кодекс свободи, який не лише забороняє певні дії під страхом покарання, але й надає права учасникам кримінально-правових відносин, стимулює до певної поведінки. Відповідно, крім заборонних, існують інші види кримінально-правових норм (заохочувальні, роз'яснювальні, обмежувальні), які також підлягають застосуванню;

- теза, згідно з якою статті кримінального закону можуть відображати норми, що не є кримінально-правовими, безпідставно поширюється на норми, які визначають малозначність діяння, обставини, що виключають злочинність, підстави звільнення від кримінальної відповідальності тощо. Не наводиться жодних доказів на користь того, що відповідні норми мають іншу галузеву приналежність⁸⁰¹;

- не враховується, що норми, які передбачають позитивні кримінально-правові наслідки для особи, що вчинила діяння, передбачене кримінальним законом, також застосовуються компетентними державними органами, таке застосування є виявом владних повноважень, воно здійснюється незалежно від бажання як «діяча», так і особи, які завдана шкода;

- ігнорується та обставина, що висновок про наявність чи відсутність складу злочину та підстав для застосування санкції є результатом застосування кримінально-правової норми, тим, до чого можна прийти в кінці правозастосовного процесу. У той же час таке застосування становить собою діяльність, розтягнуту у часі, це неодноразово повторювані владні акти (які здійснюються на певних стадіях кримінального провадження). І ця діяльність, що а) здійс-

799 Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія. – Х.: Право, 2012. – С. 204.

800 Там само. – С. 221-222

801 Там само. – С. 222

нуються компетентними органами – тими, які уповноважені на застосування КК; б) за своїм змістом полягає у встановленні прав та обов'язків учасників кримінально-правових відносин; в) полягає у доведенні наявності чи відсутності ознак, закріплених у кримінально-правових нормах – відбувається на підставі кримінально-правових норм і не може за своїм змістом становити щось інше, аніж застосування таких норм;

– прихильники критикованої позиції не називають, що ж собою становить (який це вид діяльності, застосування яких норм відбувається) вирішення справ щодо необхідної оборони, позитивної посткримінальної поведінки.

Таким чином, застосування кримінально-правових норм має місце як тоді, коли компетентні органи влади здійснюють переслідування злочину та злочинця, так і тоді, коли вони підтверджують своїми правозастосовними актами відсутність підстав для кримінальної відповідальності чи звільняють від неї.

Наступною ознакою аналізованого поняття є та, що **застосування кримінально-правових норм здійснюється лише спеціально на те уповноваженими державними органами – органами досудового розслідування, прокуратури та суду**. Зміст цієї, на перший погляд, цілком очевидної ознаки спотворений зусиллями українського законодавця, який у статтях кримінального закону передбачає ту чи іншу роль органів, створюваних самою Верховною Радою України. Так у ст. 384 КК України «Завідомо неправдиве показання» встановлена відповідальність за завідомо неправдиве показання свідка чи потерпілого або завідомо неправдивий висновок експерта під час «проведення розслідування тимчасовою слідчою чи спеціальною тимчасовою слідчою комісією Верховної Ради України» нарівні з відповідними діями, вчиненими у ході діяльності органів, які застосовують кримінальний закон. Наступна стаття КК – ст. 385 «Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків» передбачає кримінальну відповідальність за відповідні дії знову ж таки під час «проведення розслідування тимчасовою слідчою чи спеціальною тимчасовою слідчою комісією Верховної Ради України». Ще одна стаття КК – ст. 386 КК «Перешкодження з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку» також ставить знак рівності щодо дій, вчинених під час правозастосування уповноваженими на те органами та комісіями Верховної Ради України. Разом з тим, Верховна Рада завбачливо не встановила кримінальної відповідальності членів своїх комісій за, зокрема, постановлення ними завідомо неправомірного висновку чи порушення прав особи, щодо яких вони здійснюють своє «розслідування».

Слід вказати, що комісії Верховної Ради України, за своєю суттю, аж ніяк не можуть претендувати на здійснення застосування кримінально-правових норм. Щодо цього можна висувати безліч аргументів, серед яких:

– відповідні комісії не діють у належній процесуальній формі. Принаймні у КПК України 2012 р. нічого не говориться про їх роль у розслідуванні кримінальних справ;

- щодо членів цих комісій не висуваються вимоги, які стосуються наявності юридичної освіти, стажу роботи за спеціальністю, складання кваліфікаційних іспитів, моральні якості, які висуваються до працівників органів, що здійснюють застосування кримінально-правових норм. У той же час, якісний склад Верховної Ради України давно вже є «притчею во язицах» і не потребує коментування;

- вказані комісії не є елементом системи правозастосовних органів. Відповідно, щодо них не діють правила, які стосуються інстанційності розгляду кримінальних справ, можливості оскарження прийнятих рішень та їх перегляду тощо;

- рішення комісій Верховної Ради України не підлягають примусовому виконанню, більш того, навряд чи їх можна вважати загальнообов'язковими. На щастя, поки що вказані комісії не в праві застосовувати заходи процесуального примусу чи приймати рішення про призначення покарання;

- не передбачена юридична відповідальність членів спеціальних комісій парламенту за неналежне виконання своїх функцій чи допущені при цьому зловживання. Існує хіба що ефемерна «політична відповідальність» та відповідальність моральна, про яку важко говорити таких членів комісій, які не обтяжують себе належними етичними обмеженнями, а діють, переважно, в угоду політичній доцільності.

В Україні неодноразово велася мова також про створення громадських трибуналів чи інших аналогічних органів, які б давали кримінально-правову оцінку діям працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування, політичним діячам. Мало місце створення таких органів, які «судили» організаторів голодомору в Україні, осіб, причетних до політичних репресій тощо й робили висновки про злочинний характер відповідних дій, посилалися при цьому на статті кримінального закону. З урахуванням аргументів, наведених вище, також немає підстав вважати їх діяльність такою, що полягає у застосуванні кримінально-правових норм.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що ні громадські органи, ні органи Верховної Ради України не здійснюють застосування кримінально-правових норм. Їх посилення на кримінально-правові норми має чисто декларативний характер.

Ще одна ознака аналізованого поняття полягає у тому, що **застосування кримінально-правових норм здійснюється у відповідній процесуальній формі – формі кримінального провадження**. Суть цієї ознаки виражається у необхідності прийняття будь-яких дій та рішень щодо наявності чи відсутності злочину, покладення на особу правових наслідків вчинення діяння, передбаченого кримінальним законом можливе лише в порядку, визначеному КПК України, а саме:

- а) лише в межах компетенції органів, уповноважених на застосування відповідних кримінально-правових норм;

- б) з оформленням прийнятих рішень у належних процесуальних актах, якими є постанови, ухвали, обвинувальні висновки, вирoki.

З наведеного випливає, зокрема, те, що органи досудового слідства не можуть

застосовувати санкцію статті кримінального закону, а суд не в праві інкримінувати особі діяння, що не досліджувалися в ході досудового слідства. Крім того, будь-які дії, що полягають у застосуванні кримінально-правових норм, не можуть фіксуватися у непроцесуальній формі, як то: усні вказівки, листи, резолюції, доручення тощо.

Саме через процесуальні акти, через рішення, втілені у належній формі вимоги держави щодо поведінки учасників кримінально-правових відносин доводяться до їх адресатів.

Нарешті, завершальною ознакою поняття, що досліджується, є та, що **застосування кримінально-правових норм полягає у визначенні того, що конкретне, індивідуально визначене діяння підпадає під положення загальної кримінально-правової норми.** Суть застосування кримінально-правових норм полягає у прийнятті та фіксуванні висновку, згідно з яким має місце відповідність ознак фактичного діяння ознакам, закріпленим у відповідній нормі та визначенні кримінально-правових наслідків, передбачених такою нормою. Внаслідок цього, на підставі загальної норми виникають індивідуальні права та обов'язки у учасників кримінально-правових відносин, вирішується питання про злочинність або незлочинність діяння та, відповідно, про те, чи повинна наставати кримінальна відповідальність і у якій формі.

Вказана ознака, будучи, на перший погляд, простою і очевидною, містить у собі цілий ряд аспектів, без виявлення яких важко остаточно розкрити поняття застосування кримінально-правових норм. Насамперед, потрібно визначитися з тим, як співвідноситься застосування кримінально-правових норм та застосування статей кримінального закону. Далі – слід зупинитися на тому, чи відбувається відповідне застосування у разі наявності прогалин у кримінально-правовій регламентації (і, власне, чи існують прогалини у праві чи в законі). Вагомим є і вирішення питання щодо наслідків застосування кримінально-правових норм. Не можна пройти й повз те, яку роль при застосуванні кримінально-правових норм повинні відігравати обставини, які перебувають поза правом, зокрема, політична доцільність, економічна ефективність кримінального переслідування тощо. Через об'ємність цих питань та необхідність аналізувати при їх розкритті положення, що прямо не стосуються змісту поняття застосування кримінально-правових норм, якому присвячений цей підрозділ, на них зупинимось окремо.

Зараз же, з урахуванням виділення та стислого аналізу ознак аналізованого поняття, можна запропонувати таке його визначення: **застосування кримінально-правових норм – це вид правозастосування, яке полягає у прийнятті органами досудового слідства, прокуратури та суду процесуальних актів, якими встановлюється відповідність ознак вчиненого діяння, ознакам, закріпленим у відповідній кримінально-правовій нормі та прийнятті рішення про примусове застосування до особи кримінально-правових наслідків, передбачених такою нормою.**

8.2 Обсяг поняття «застосування кримінально-правових норм»

Обсяг будь-якого поняття визначається шляхом його поділу на види. Завдяки цьому вказуються складові загального поняття, що дозволяє зрозуміти його конкретні прояви, місце аналізованого поняття серед суміжних. Головною проблемою будь-якого поділу є його підстави. При цьому логічні вимоги до поділу (проведення його щоразу лише за однією підставою, вичерпність, безперервність) ідеально забезпечуються, якщо проведений поділ є дихотомічним (на дві рівнозначні частини). Найбільш же обґрунтованим є поділ, критеріями якого виступають конститутивні ознаки відповідного поняття, тобто ті, які утворюють його зміст. Звісно, це не виключає поділу поняття і за іншими, додатковими критеріями, що впливають з конститутивних ознак.

З урахуванням наведених вимог можна перейти до з'ясування обсягу поняття застосування кримінально-правових норм.

Залежно від того, **з чиєї ініціативи відбувається застосування кримінально-правових норм** (відповідно, хто ініціює відповідну примусову дію), його можна поділити щодо застосування:

- 1) у справах публічного обвинувачення;
- 2) у справах приватного обвинувачення.

Значення цього поділу полягає у тому, що на його основі у значній мірі визначається обсяг прав потерпілого від злочину, який отримує можливість не лише ставити питання про початок кримінального переслідування винного, але й відіграє вирішальну роль у його завершенні – виступає повноправним учасником угоди про примирення. Як уже зазначалося вище, при цьому все одно компетентними державними органами застосовується примус, проте вирішальна роль при цьому належить позиції потерпілого, причому, за новим КПК України, у ряді випадків відповідну роль може відігравати і юридична особа. Слід підкреслити, що потерпілий, навіть у справах приватного обвинувачення, не стає суб'єктом застосування кримінального закону.

Наступний поділ має своєю **підставою те, який державний орган здійснює застосування кримінально-правових норм закону**. За нею застосування кримінально-правових норм можна поділити на те, що здійснюється:

- 1) органами, які виконують відповідні функції на досудовому слідстві – слідчими, прокурорами, слідчим суддею;
- 2) органами, які здійснюють судовий розгляд – суди першої, апеляційної та касаційної інстанції.

Цей поділ має різнопланове значення. Насамперед, він відображає те, що органи, які входять до першої групи, займаються визначенням злочинності чи незлочинності вчиненого діяння на основі положень, що викладені у диспозиціях кримінально-правових норм. Інакше кажучи, їх діяльність полягає у застосуванні диспозицій. Суди ж займаються застосуванням як диспозицій, так і санкцій, визначають у зв'язку з цим кримінально-правові наслідки вчиненого діяння.

Крім того, наведений поділ показує, що правозастосовна діяльність органів досудового слідства, прокуратури, слідчих суддів є попередньою і підготовчою, етапом на шляху до прийняття остаточних рішень судами.

Поділ видів застосування кримінально-правових норм **залежно від встановленого порядку їх процесуального оформлення (від того, у якій процесуальній формі він здійснюється)** дозволяє виділити два таких види:

- 1) застосування кримінально-правових норм при здійсненні досудового розслідування щодо злочинів;
- 2) застосування кримінально-правових норм при проведенні дізнання щодо кримінальних проступків.

Різні процесуальні форми застосування кримінально-правових норм, встановлені щодо злочинів і кримінальних проступків, детермінують неоднакове вирішення і цілого ряду інших питань матеріального та процесуального кримінального права. Серед них: своєрідні правові наслідки для кожного із видів кримінальних правопорушень, різні види органів, які займаються застосуванням відповідних норм тощо.

Нарешті, застосування кримінально-правових норм може поділятися на види **з урахуванням змісту діяльності, в ході якої встановлюється відповідність ознак конкретного діяння та ознак загальної норми**. Оскільки кримінально-правова норма не є монолітним утворенням, а складається з відповідних структурних елементів, то є підстави припустити, що застосування цих елементів відбувається у різному обсязі – має місце застосування або норми в цілому, або ж застосовуються її окремі елементи⁸⁰².

Відомо, що питання про структуру кримінально-правової норми – з яких елементів вона складається та як вони називаються – відноситься до тих, які не знайшли одностайного та остаточного вирішення. Оскільки воно прямо не стосується предмета, який зараз аналізується, та й взагалі, заслуговує окремого аналізу, то спробуємо розглянути відповідні положення, не заглиблюючись у спірні позиції.

При будь-яких підходах, вченими щодо класичної для кримінального права й найбільш поширеної заборонної норми визнається наявність у ній складової, яка вказує на злочинність вчиненого діяння та тієї, що визначає правові наслідки скоєного. У відповідній статті Особливої частини КК України ці елементи виражені у диспозиції та санкції (щодо кримінально-правової норми їх іменують гіпотезою або диспозицією чи ж диспозицією або санкцією). Тому й застосування кримінально-правової норми полягає у визначенні:

- 1) кримінальної протиправності (чи, навпаки, непротиправності) вчиненого діяння;
- 2) правових наслідків цього діяння.

802 Див.: Благов Е. В. Основы применения уголовного права. Учебное пособие. – Ярославль, 1992. – С.9.

Ці види застосування кримінально-правової норми здійснюють різні органи, до того ж, на різних стадіях кримінального провадження. Якщо оцінку скоєного для визначення того, чи становить вона кримінальне правопорушення, здійснюють слідчі, прокурори та слідчі судді, то правові наслідки діяння, яке визнане кримінально протиправним, здійснює лише суд.

Виділення видів застосування кримінально-правових норм на основі виділення змісту відповідної діяльності, що полягає у зверненні до окремих елементів такої норми, як і будь-який поділ, має умовний характер. Адже слідчий, прокурор і слідчий суддя на етапі досудового розслідування аж ніяк не можуть абстрагуватися від правових наслідків діяння, у ряді випадків повинні прямо звертатися до санкції статті Особливої частини КК. Суд же, при визначенні правових наслідків діяння, зобов'язаний, насамперед, пересвідчитися, що діяння є кримінально протиправним і його ознаки відповідають тим, які передбачені у диспозиції статті Особливої частини КК України. Тому індивідуальні суб'єктивні права учасників кримінально-правових відносин, застосування владних приписів щодо винного можливе лише з урахуванням норми в цілому. Разом із тим, встановлення кримінальної протиправності діяння та визначення його правових наслідків може й повинно аналізуватися окремо, оскільки кожний із цих видів застосування кримінально-правової норми має свою специфіку, на якій зупинимося далі.

З'ясування обсягу поняття застосування кримінально-правових норм шляхом його поділу на види за конститутивними ознаками, не можна вважати вичерпним. Адже такий поділ варто провести і за цілим рядом інших ознак. Видається, що як теоретичне, так і практично-прикладне значення має поділ застосування кримінально-правових норм:

- з урахуванням того, чи здійснене воно відповідно до вимог закону – на правильне (законне) і неправильне (незаконне);
- за видами кримінально-правових норм, які виділені за їх призначенням – на застосування кримінально-правових норм а) заборонних; б) стимулюючих (зокрема, про обставини, що виключають злочинність діяння); в) дефінітивних;
- за видами злочинів, що передбачають відповідні норми – на застосування норм про злочини, передбачені окремими розділами Особливої частини КК, а також норм про злочини, виділені за іншими підставами (кримінально-правовими, кримінологічними, криміналістичними);
- залежно від особливостей співвідношення між нормами, які застосовуються – застосування норм про одиничні злочини та про сукупність злочинів, застосування норм, що перебувають чи не перебувають у конкуренції, застосування норм про закінчені злочини та про попередню злочинну діяльність тощо.

Поділ підстав та, відповідно, видів застосування кримінально-правових норм, можна продовжувати до нескінченності. Окрім того, види, названі вище, також можна поділяти на підвиди. Звісно, такий поділ повинен бути не самоціллю,

а відігравати якусь практичну роль, акцентувати увагу на окремих аспектах проблеми правозастосування.

8.3 Застосування кримінально-правових норм та суміжні юридичні феномени

З'ясування поняття застосування кримінально-правових норм, як і будь-якого поняття буде неповним, якщо не визначити його співвідношення із суміжними поняттями. Лише тоді можна буде зрозуміти, у чому полягає специфіка застосування кримінально-правових норм, порівняно з аналогічними правовими феноменами, виявити, чим відрізняються споріднені види юридичної діяльності, повніше розкрити деякі ознаки цього поняття.

Головним чином, варто зупинитися на тому, **як співвідносяться такі правові явища, як застосування кримінально-правових норм та застосування кримінального закону** (точніше – статей кримінального закону). Оскільки кримінально-правова норм – це елемент кримінального права (безспірним є розуміння тієї чи іншої галузі права як системи відповідних норм), то очевидно, що в основі визначення співвідношення цих понять лежить встановлення спільного та відмінного у поняттях «кримінальне право» та «кримінальний закон».

Питання про співвідношення вказаних понять є одним з концептуальних у праві і, водночас, таким, що досліджене явно недостатньо. Публікацій, у яких зачіпалося б питання про співвідношення кримінального права та кримінального закону – обмаль. Разом із тим, наявність цієї проблеми поступово відзначається представниками теорії кримінального права, все частіше про неї говорять у публіцистичному аспекті у зв'язку з критикою чинного кримінального закону, коли наголошують на наявності так званих «неправових» законів, звертають увагу на забезпечення верховенства права на противагу досягненню формального стану законності.

Можна констатувати, що в Україні все міцніше утверджується думка про те, що поняття кримінального права та кримінального закону потрібно розрізняти. Утвердженню такої позиції, насамперед, посприяло прийняття Закону України від 23 лютого 2006 р., згідно з яким рішення Європейського суду з прав людини стали в Україні офіційно визнаватися джерелом права. У цих же рішеннях чітко простежується розрізнення аспектів права як загальнолюдської цінності та оцінка певних ситуацій з позицій національного законодавства. Немалу роль відіграє тенденція до конвергенції у правовій сфері, коли відмінності між континентальною та англо-американською правовою системою все більше стираються. На сьогодні можна однозначно стверджувати, що в Україні, як і в інших державах континентальної правової системи, роль прецеденту у правозастосуванні не оспорується у теорії та визнається на практиці. У свою чергу, це передбачає звернення до положень не лише законодавства, а й ідеалів, які формально у його статтях, пунктах, пара-

графах не відображені, а є складовою більш складного і об'ємного феномену, яким є право. Вказана тенденція, загальноновизнаний пріоритет міжнародно-правових актів (побудованих на ідеях верховенства права) над внутрішнім законодавством веде до зближення систем права при одночасній самотності законодавства кожної держави. Неминучим наслідком цих процесів є потреба розрізнення понять права та законодавства. Слід зазначити й те, що, останніми десятиліттями активізувалися наукові дослідження, предметом яких виступають правові системи держав зі сталими традиціями розрізнення та навіть протиставлення права та законодавства. Їх результатом стає впровадження у свідомість не лише науковців, але й більш широкого кола правників думки про те, що й у вітчизняній юриспруденції слід перестати ототожнювати вказані поняття. Нарешті, відхід від визнання непогрішимою і єдиною вірною марксистської ідеї, згідно з якою право – це воля пануючого класу, піднесена до закону («Маніфест комуністичної партії»), а право ототожнювалося із законом, що неминучо спричинило постановку питання про те, як же співвідносяться ці поняття і чим же вони відрізняються.

Слід констатувати, що наразі в українській літературі поняття кримінального права та кримінального законодавства зазвичай ототожнюються – говорячи про кримінальне право автори характеризують кримінальне законодавство, вказують на його акти та ознаки⁸⁰³. При такому підході і застосування кримінального права зводиться до застосування кримінального закону.

Разом із тим, все більшого поширення набуває інша позиція, згідно з якою кримінальне право та кримінальне законодавство – це нерозривно пов'язані, але далеко не тотожні феномени. Відповідно, і співвідношення застосування кримінального права та кримінального закону характеризується більш складними показниками. Перейти до характеристики такого співвідношення можна на основі хоча б побіжного викладу питань про те, чим відрізняється і у чому збігаються кримінальне право та кримінальний закон.

Одним із перших українських вчених, який чітко поставив питання про необхідність розрізнення понять кримінального права та кримінального закону, був М. Й. Коржанський, він звертав увагу на те, що:

- ототожнення права і закону – характерна ознака тоталітарної держави, у якій визнавалося, що особа має лише ті права, і в тому обсязі, які дарує їй держава;
- уже римські юристи розрізняли *jus* – право та *lex* – закон;
- право існує окремо, незалежно від закону і є первинним суспільним феноменом відносно закону, який є вивідним від права;
- закон не створює права, причому не тільки несправедливий закон, а й

803 Див. напр.: Кримінальне право України. Загальна частина./Відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 4; Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Атіка, 2004. – С.3-6, 8; Кримінальне право України. Загальна частина./За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – 5-те вид., переробл. та допов. – К.: Атіка, 2009. – С.4-5; Кримінальне право України. Загальна частина./За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і доп. – Х.: Право, 2010. – 2010. – С. 10-12.

8.3 Застосування кримінально-правових норм та суміжні юридичні феномени

будь-який. Право – це природне явище. У законі право набуває лише державно-офіційну форму;

- право існувало вже тоді, коли закону ще не існувало;
- сутність права є не воля пануючого класу (як це визначено в творі класиків марксизму «Маніфест комуністичної партії»), а суспільні уявлення про справедливість та прагнення до неї⁸⁰⁴.

Видається, що вказані позиції – одна з яких полягає у ототоженні кримінального права та кримінального закону, а інша – у їх протиставленні є крайніми. Кожна з них відображає лише частину взаємовідносин цих феноменів. Насправді ж співвідношення кримінального права та кримінального закону, як і співвідношення застосування кримінального права та застосування кримінального закону характеризується більш широким арсеналом факторів.

Автору вже довелося висловлювати свої погляди щодо співвідношення кримінального права та кримінального закону в літературі⁸⁰⁵. Викладемо у стислому вигляді найважливіше що характеризує співвідношення кримінального права як галузі права і кримінального закону:

1) право – інструмент суспільства, а закон – держави. Кримінальне право виражає уявлення суспільства про злочинність, караність та суміжні поняття, а закон – вимоги держави в цій сфері, до того ж, сформульовані настільки вдало, наскільки це спроможні зробити призначені державою працівники відповідних органів;

2) відповідна галузь – це система положень, які виробляються у суспільстві продовж всього його розвитку. Закон – виражає волю та інтереси законодавця на конкретному етапі існування держави;

3) право більш стабільне і не прив'язане до сьогочасних потреб. Закон же динамічний – він постійно змінюється, відображаючи, зокрема, інтереси політично пануючих у колах законодавців чи лобістських груп щодо протидії певним посяганням. Водночас право (його принципи, основні аксіоми та постулати, які загалом є незмінними продовж десятиліть і віків) виступає засобом стабілізації законодавства, забезпечує закон від необґрунтованих, волюнтаристських, обумовлених цьогочасними потребами, змін;

4) закріплення в законі принципів, дефініцій є засобом втілення у ньому положень права, доказом того, що законодавець не свавільний при створенні законодавчих приписів, а обмежений правом.

5) джерелами кримінального права є багато актів, як писаних, так і неписаних. Джерелами кримінального закону – є лише відповідний юридичний акт (на сьогодні в Україні – лише КК).

6) право складається з норм, а закон – зі статей, об'єднаних у більшій струк-

804 Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. – К.: Наукова думка та Укр. вид. група, 1996. – С. 15-19.

805 Див. Навроцький В. О. Кримінальне право і кримінальне законодавство: Співвідношення понять. // Право України. – 2011 – № 9. – С. 20-24.

турні одиниці – розділи (у раніше чинних КК – глави), частини. На загальну і особливу частини поділений закон, а не право. Тому принаймні неточно говорити про норми загальної чи особливої частини;

7) наявні суперечності між правом і законом (коли з'являються «неправові закони») мають зніматися в ході законотворчості, а не застосування закону. Інакше при застосуванні закону пануватиме вакханалія; особи, уповноважені на застосування кримінально-правових норм, по-перше, будуть підміняти собою законодавця, вкладаючи в текст закону те, що насправді законодавець не передбачив, по-друге, виходитимуть зі свого індивідуального розуміння справедливості, а не суспільного, яке має бути втілене у нормативній формі;

8) в ході застосування кримінально-правових норм положення права (його принципи, положення, які закріплені в інших джерелах) можуть втілюватися лише в межах та в спосіб, який передбачений законом;

9) чим вищий рівень правозастосування, тим більшу роль у ньому відіграють положення права, а не закону. Не випадково, Верховний та Конституційний Суди України, Міжнародний суд з прав людини орієнтуються більше на право, ніж на конкретні статті закону (хоча це й не завжди правильно);

10) у праві важливий «дух», який виводиться з системи положень, а в законі – «буква» – формулювання, яке дав законодавець;

11) не існує людей чи груп людей, які б як обов'язкові нав'язували положення права. В той же час закон – це воля людей, в тому числі й окремих осіб;

12) принцип *верховенства права* адресований, насамперед, законодавцю. При правозастосуванні – головним є принцип *законності*. Кримінальний закон може містити положення, які суперечать вимогам права (бути неправовим). Злочинність і караність діяння можуть бути встановлені тільки в кримінальному законі. Право ж уточнює і конкретизує положення закону, в певних випадках перешкоджає їх застосуванню, але саме по собі не може «оголосити» діяння злочинним у юридичному розумінні.

Розвиваючи наведені вище положення та інтерпретуючи щодо співвідношення застосування кримінального права та застосування кримінального закону можна сказати таке.

У філософському аспекті співвідношення застосування кримінального права та застосування кримінального закону визначається співвідношенням ряду філософських категорій. Насамперед, застосування кримінального права становить собою **зміст** відповідної діяльності, а застосування кримінального закону є її **формою**. Відповідно, застосування кримінально-правових норм полягає у пошуку справедливості – такої оцінки скоєного та визначення його правових наслідків, які відповідають суспільним ідеалам добра і зла, співрозмірності між вчинком та його наслідками, встановленню взаємозв'язку між заподіянням шкоди та реакцією на діяння. Така діяльність відбувається у свідомості людей, полягає у побудові умовиводів та формулюванні висновків, поєднується з морально-етичною характеристикою та оцінкою скоєного. Назовні

8.3 Застосування кримінально-правових норм та суміжні юридичні феномени

вона виражається у судженнях та висловлюваннях (як усних, так і письмових), які у більшій чи меншій мірі логічно обґрунтовані та відзначаються емоційним наповненням, не характеризуються обов'язковістю, тобто не породжують права та обов'язки для інших осіб. При цьому особа, яка здійснює застосування правових норм послуговується усім спектром джерел кримінального права, а не лише кримінальним законом. Водночас, така діяльність у ряді випадків отримує форму застосування кримінального закону, для якої характерними є наявність вище вказаних рис (здійснення лише уповноваженими на те органами, належна процесуальна форма, обов'язковість тощо). Для застосування кримінального закону притаманним є посилання на його конкретні статті (їх частини, пункти), меншою мірою.

При цьому існують суперечності між змістом та формою, а, отже, між застосуванням кримінально-правових норм та застосуванням статей кримінального закону. Вони багаточисельні, різнопланові й виступають головним джерелом конфліктів у кримінально-правовій сфері.

Серед таких суперечностей слід відзначити, насамперед, невідповідність, з одного боку, індивідуальної правосвідомості окремих громадян та правосвідомості колективних суспільних утворень а, з другого боку, професійної правосвідомості осіб, уповноважених на застосування кримінального закону. Відомо, що так звані каральні домагання у суспільстві є завищеними, порівняно з тими, які сповідує законодавець та яким мусять слідувати особи, що застосовують кримінальний закон. Відповідно, по багатьох кримінальних справах, особливо тих, які отримали резонанс у суспільстві, очікування пересічних громадян щодо кримінально-правової оцінки скоєного та застосовуваних заходів не реалізуються. Це тягне за собою підозри у корумпованості (у всіх її виявах) служителів закону. Водночас, є буквально вал випадків, коли діяння, які однозначно і категорично оцінюються як злочинні в суспільній уяві, не отримують такої ж оцінки з боку працівників правоохоронних органів.

Пов'язаною з щойно зазначеною є й суперечність, яка впливає з вказаної вище можливості існування «неправових законів» – законів, зміст яких не відповідає існуючим уявленням про справедливість у сфері протидії злочинності. Неправовий характер законів може, зокрема, виявлятися у зв'язку зі зміною суспільних умов, у яких повинні застосовуватися раніше прийняті норми. Класичним прикладом є ситуація, яка виникла в Україні на початку 90-х років минулого століття, коли у КК якийсь час зберігалися статті про відповідальність за приватнопідприємницьку діяльність, комерційне підприємництво, спекуляцію і, водночас, були прийняті регулятивні закони, які декларували свободу підприємницької діяльності, сама така діяльність набула значного поширення. За таких обставин відповідні статті КК перестали застосовуватися фактично, хоча формально це було порушенням законності. Загалом – це доволі поширена реакція органів, уповноважених на застосування кримінально-правових норм на випадки невідповідності між вимогами права та закону. Закон перестає за-

стосовуватися взагалі або ж починає застосовуватися вибірково.

Окрім того, можливим є й інший варіант появи неправих законів – внесення змін та доповнень до КК, які не сприймаються суспільною думкою, у тому числі й професійною спільнотою. Причому це може стосуватися як криміналізації, так і декриміналізації певних діянь. Одними з останніх за часом прикладів є зміни до КК, які були внесені Законом України від 15 листопада 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності». Аргументуючи необхідність відповідних змін у пояснювальній записці до відповідного законопроекту, його ініціатори посилалися на надмірне втручання правоохоронних органів у діяльність господарюючих суб'єктів, зловживання під час притягнення підприємців до кримінальної відповідальності⁸⁰⁶. Виходячи з таких аргументів слід було б очікувати зусиль, спрямованих на усунення вказаних недоліків у правозастосуванні. Однак законодавець пішов іншим шляхом – виключення з КК багатьох статей, що передбачали відповідальність за посягання у господарській сфері. Видається для вирішення цілком правильно окресленої проблеми було обрано не найкращий шлях. Адже декриміналізація певних діянь зовсім не виключає можливостей зловживань працівників правоохоронних органів шляхом необґрунтованого застосування інших статей Особливої частини КК, зокрема, про ухилення від оподаткування, зловживання службовим становищем. І час, що пройшов після набрання цим законом чинності, показав, що явища, на які вказувалося в обґрунтування змін до КК України, зовсім не зникли. Водночас, виявилось, що застереження, які звучали при обговоренні проекту вказаного закону і які були проігноровані, виявилися достатньо вагомими. Цьому є яскраві приклади. Так, вже після прийняття вказаного закону, у липні 2012 р. словацькою поліцією поблизу м. Ужгорода було виявлено 600-метровий тунель, який пролягав через українсько-словацький кордон і використовувався для контрабанди цигарок. У ході тривалого розслідування кримінальної справи було з'ясовано, що діяння, про які сповістили чи не всі засоби масової інформації України і які однозначно були сприйняті як злочинні, не є кримінально караними – адже т.зв. «товарна контрабанда» цим законом була декриміналізована... Явно рятуючи ситуацію і намагаючись виправдатися в очах, якщо не громадськості, то свого керівництва, органи досудового слідства кваліфікували скоєне за статтею, що передбачає самовільне зайняття земельної ділянки, адже площа фактично використовуваної ділянки поблизу будинку, з-під якого розпочинався тунель в Ужгороді, на 0,04 га більше, ніж зазначено у державному акті на цю ділянку!

Далі. Серед суперечностей між застосуванням кримінально-правових норм та статей кримінального закону є й викликані нетотожністю їх зовнішнього виразу. Так, застосування кримінального закону передбачає посилення ви-

806 Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності)» // w1/c1/rada/gov.ua/pls/zweb_n/webport34

8.3 Застосування кримінально-правових норм та суміжні юридичні феномени

ключно на статті Загальної та Особливої частини КК. У той же час застосування кримінально-правових норм включає врахування положень набагато більшого кола джерел – нормативно-правових актів інших галузей законодавства, актів тлумачення закону, звичаїв, прецедентних положень тощо. У діяльності правозастосовних органів України не існує традиції посилалися на такі джерела, що, певно, пояснюється усталеним підходом, згідно з яким кримінальне право та кримінальний закон ототожнюється, вважається, що кримінальне право не існує поза кримінальним законом. Виняток стосується хіба що застосування бланкетних статей кримінального закону, при якому вимагається вказівка нормативно-правових актів (їх статей, пунктів), порушення яких є умовою кримінальної відповідальності. Принаймні на це орієнтував Пленум Верховного Суду України у своїх неодноразових роз'ясненнях з питань застосування кримінальної відповідальності за порушення правил безпеки виробництва, безпеки та експлуатації транспорту тощо. Водночас, вкрай рідко доводиться зустрічатися зі згадуванням у обвинувальних висновках (за КПК України 2012 р. – обвинувальних актах), вироків та ухвалях судів інших джерел, які повинні враховуватися при прийнятті рішень. Хоча керівні судові та правоохоронні органи на це й орієнтують. Доходить до анекдотичних випадків. Так, на одному з семінарів суддів, де мова йшла про застосування рішень Європейського суду з прав людини «постановили», щоб до кінця року кожний суд виніс принаймні два рішення з відповідними посиланнями. При цьому один із голів судів, посиляючись на те, що його суд малий і справ розглядає мало, просив зменшити йому квоту до одного такого посилання.

Видається, що вказане явище є відображенням того, що працівники правоохоронних органів та судді дійсно вкрай рідко орієнтуються у правозастосовній діяльності на будь-які джерела, окрім КК. Свого часу автор керував дипломною роботою, автор якої встановив, що серед вивчених 150 вироків у справах про умисне вбивство при обтяжуючих обставинах – категорії справ, де є розгорнута постанова Пленуму Верховного Суду України – посилання на відповідні роз'яснення є лише у трьох з них. Причому, вивчалися вирoki, які змінювалися судами вищестоящих інстанцій у зв'язку з неправильним застосуванням норм кримінального закону і помилки судів були обумовлені саме ігноруванням наявних роз'яснень. Та й сьогодні, здебільшого, привернення уваги суддів до необхідності керуватися рішеннями Європейського суду з прав людини викликає, у кращому випадку, нерозуміння, частіше – роздратування. Разом із тим, кримінальний закон не може бути самодостатнім – з'ясування його приписів та правильне його застосування у переважній більшості випадків неможливе без звернень до положень, прямо й безпосередньо у ньому не відображених.

Сказане у повній мірі стосується і застосування кримінально-правових принципів. Незважаючи на те, що більшість з них у тій чи іншій мірі відображені у статтях КК, при застосуванні кримінального закону українські слідчі, прокурори та судді до них переважно не звертаються. Швидше за все це обумовлене

перекосами у підготовці юристів та віхами, на які орієнтуються керівники органів кримінальної юстиції. В Україні юрист все ще не особа, яка шукає та встановлює справедливість, а ремісник, що з використанням найдоступнішого інструменту – статті закону – вирішує конкретне завдання.

Так чи інакше – суперечності між застосуванням кримінально-правових норм та статей кримінального закону відображаються у всілякого роду «натяжках», «перекосах», «умовностях» у діяльності правозастосовних органів.

Співвідношення застосування норм кримінального права і статей кримінального закону може й повинне розглядатися і під кутом аналізу таких співвідносних філософських категорій як **сутність і явище, необхідність і випадковість, можливість і дійсність**. У кожній із пар названих категорій застосування норм права відображається першою, а статей законодавства – другою. Відповідно, застосування кримінального права – відображає внутрішню сутність явищ і процесів, які існують у сфері оцінки суспільно небезпечних діянь, єдність усіх їх властивостей і зв'язків, а застосування статей кримінального закону виступає як певне зовнішнє відображення (виявлення) оцінки вчинення діянь, передбачених кримінальним законом та визначення їх правових наслідків, є явищем, доступним безпосередньому сприйняттю і аналізу, зокрема, через процесуальні документи, які приймаються в ході такого застосування.

Водночас, застосування норм кримінального права виступає як вияв закономірностей, які існують з приводу визначення злочинного і незлочинного, наслідків вчинення відповідних діянь. Застосування ж положень кримінального закону у цьому аспекті є виявом випадковості – нестійких зв'язків, результатом перетину чи збігу незалежних процесів або подій у сфері діяльності правозастосовних органів, які доповнюють і не завжди адекватно відображають наявні закономірності.

Нарешті, взаємодія застосування кримінального права і кримінального закону характеризує їх розвиток і рух, що відображається у діалектиці можливості й дійсності. Будь-які ідеї, суспільні вимоги у сфері протидії злочинності й караності, як і їх унормування та практичне втілення, проходять своє зародження, розвиток, розквіт, занепад та відмирання. Можливості, які закладені у праві, повинні втілюватися у дійсність, яка виступає як закон, відповідно, застосування кримінального закону – це реалізована можливість. При цьому, така можливість (у аналізованому випадку – правова) не може безпосередньо перетворитися на дійсність. У основі можливості лежить об'єктивна закономірність, перетворення можливості на дійсність (принаймні у суспільній та державній сферах, включаючи й застосування закону) відбувається з урахуванням суб'єктивних факторів. Отже кримінальне право не може бути втіленим у життя саме собою – для цього потрібна діяльність уповноважених на те органів.

Загалом же можна констатувати, що взаємодія застосування кримінального права та застосування кримінального закону характеризується складними діалектичними зв'язками. Проте державно-правову форму з притаманною їй

формалізацією та обов'язковістю застосування кримінального права набуває лише через застосування закону.

8.4 Структура застосування кримінально-правових норм

З'ясування питань застосування кримінально-правових норм буде неповним і недостатньо глибоким без аналізу його структури. Під структурою зазвичай розуміють взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин якогось цілого явища, процесу, предмета, внутрішній устрій та організацію цього цілого. Тобто, вияснення структури застосування кримінально-правових норм охоплює виділення її основних складових частин та подальший їх поділ, встановлення їх взаємозалежності та взаємодії.

Видається, що у структурі застосування кримінально-правових норм слід виділяти як її вертикальну складову, тобто елементи, у ході взаємодії яких відбувається певна діяльність і зв'язки між якими мають ієрархічний характер, так і горизонтальну, що складається з рівнозначних елементів, сукупність яких утворює елементи вертикальної структури. При цьому, до вертикальної структури входять такі елементи, які характеризують будь-яку діяльність (різновидом якої є застосування кримінально-правових норм) – об'єкт, суб'єкт та зміст такого застосування. Горизонтальну ж структуру становлять елементи, сукупність яких якраз і утворює вказані об'єкт, суб'єкт і зміст застосування кримінально-правових норм.

Об'єктом застосування кримінально-правових норм є те, на що спрямована відповідна діяльність – що є предметом оцінки в ході правозастосування та які заходи використовуються в процесі застосування таких норм. На перший погляд, питання про такий об'єкт повинне вирішуватися просто та однозначно – ним має визнаватися злочин та покарання. Підстави для такого рішення вбачаються, насамперед, у законодавчому формулюванні, згідно якого визначивши завдання КК України у ч.1 ст. 1 цього закону, законодавець тут ж вказує: «для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили» (ч. 2 ст. 1 КК України).

Видається, однак, що тут виражений однобічний і надто застарілий підхід щодо як завдань КК, так і об'єкта, на який спрямована відповідна правозастосовна діяльність. Адже кримінальний закон:

- визначаючи обсяг забороненої, кримінально-протиправної поведінки, тим самим встановлює і коло діянь, які не є злочинними. Іншими словами, все, що не визначене КК як злочини, є не кримінальним (інша річ, що не всі такі діяння є дозволеними, частина з них становить собою інші правопорушення);
- передбачає доволі широке коло обставин, за наявності яких діяння формально заборонене КК під страхом покарання, не визнається суспільно небез-

печним і, відповідно, не є злочинним;

- крім покарання, передбачає застосування за вчинення діянь, передбачених КК, і цілого ряду інших заходів, зокрема, примусових заходів виховного характеру та примусових заходів медичного характеру. В сучасних умовах все більшого поширення набувають концепції, згідно з якими заходи, які не є покаранням, мають займати чільні місця серед тих, які спрямовані на протидію злочинності. Їх вираженням є, зокрема, угоди про визнання вини, примирні процедури тощо;
- встановлює інші, крім покарання, кримінально-правові наслідки вчинення злочину, зокрема, судимість.

Загалом все це дає підстави характеризувати кримінальний кодекс не лише як засіб репресій, що визначає злочинність і караність діяння, але й за відомим висловом, вважати його Кодексом свободи, що встановлює права та обов'язки людей у відповідній сфері, дозволяє їм визначати варіант поведінки. Тому й застосування кримінально-правових норм не зводиться лише до оцінки діяння як злочину та визначення покарання за його вчинення, а має куди більш широкий характер. Об'єкт такого застосування, відповідно, виходить за межі злочину та покарання.

Про те, що діяння є злочином та що за його вчинення слід застосувати покарання, можна вести мову лише в кінці процесу правозастосування, коли офіційно зроблені та процесуально оформлені відповідні висновки. Застосування ж кримінального закону розпочинається набагато раніше.

Слід звернути увагу й на те, що застосування кримінально-правових норм складається з кількох стадій, може завершитися різними результатами. Однак, як видається, об'єкт такого застосування не змінюється від стадії до стадії, а залишається незмінним. Не змінюється він і залежно від результатів правозастосовної діяльності, тобто, від того, який зроблено висновок щодо характеру діяння, яке оцінюється, та які правові заходи застосовані щодо особи, яка вчинила діяння.

Потрібно звернути увагу й на те, що об'єкт застосування кримінально-правових норм має подвійну природу. Він відображає те, що така діяльність, по-перше, спрямована на встановлення юридичної природи вчиненого діяння, а, по-друге, полягає у визначенні його правових наслідків. Тому горизонтальними елементами такого об'єкта будуть і ті, що стосуються діяння, і ті, що відображають заходи, які застосовуються за вчинення відповідного діяння.

З урахуванням висловленого можна стверджувати, що об'єктом застосування кримінально-правових норм, виступають дві групи феноменів, які узагальнено можна назвати:

1. Діяння, передбачені кримінальним законом. Сюди входять:

а) злочини;

б) малозначні посягання;

в) діяння, вчинені за відсутності всіх ознак складу злочину (включаючи об'єктивно суспільно небезпечні діяння: осіб, що не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність; суспільно небезпечні діяння неосудних; діяння, вчинені за відсутності причинового зв'язку, необхідної форми та виду

вини, мотиву, мети; ознак суб'єкта злочину);

- г) діяння, вчиненні за обставин, що виключають злочинність діяння;
- д) діяння, злочинність яких усунута у зв'язку зі змінами у кримінальному законі.

2. Правові наслідки вчинення діянь, передбачених кримінальним законом. Ними є:

- а) покарання;
- б) примусові заходи медичного характеру;
- в) примусові заходи виховного характеру;
- г) судимість;
- д) заходи, які застосовуються у зв'язку зі звільненням від кримінальної відповідальності;
- е) заходи, які застосовуються у зв'язку зі звільненням від покарання.

У зв'язку з розвитком законодавства об'єкт застосування кримінально-правових норм може (і буде!) змінюватися. Найбільш очікуваним є розширення такого об'єкта за рахунок запровадження кримінального проступку. Водночас, істотно зросте сфера застосування кримінально-правових норм, що є чи не основним застереженням проти введення такого виду кримінального правопорушення. Ще один можливий напрямок розширення аналізованого об'єкта полягає у введенні заходів безпеки як альтернативи кримінальному покаранню щодо цілого ряду малозначних посягань.

Предмет застосування кримінально-правових норм у цілому ряді випадків межує з предметом застосування норм інших галузей права. Це має місце тоді, коли однорідні суспільні відносини регламентуються одночасно нормами кількох галузей (як це має місце, наприклад, щодо охорони власності). Власне, вирішення питань розмежування таких предметів є чи не найскладнішим у правозастосуванні.

Суб'єктом застосування кримінально-правових норм є органи, уповноважені на відповідну діяльність та службові особи цих органів, уповноважені на безпосереднє застосування відповідних норм, тобто, які вправі створювати відповідні процесуальні документи.

Вище зазначалося, що застосування кримінально-правових норм є прерогативою лише державних органів. Коло органів та службових осіб, які здійснюють застосування кримінально-правових норм можна вичерпно окреслити, виходячи з положень КПК України. Цей нормативно-правовий акт до них відносить:

- 1) слідчих, серед яких виділяються слідчі органів внутрішніх справ; слідчі органів безпеки; слідчі органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; слідчі органів Державного бюро розслідувань (наразі не існуючого, яке, відповідно до Прикінцевих положень КПК України 2012 р., має бути створене не пізніше п'яти років з дня набрання чинності цим Кодексом);
- 2) прокурорів, включаючи керівників органів прокуратури, їх заступників та помічників, старших прокурорів та прокурорів прокуратур усіх рівнів;
- 3) суддів, у тому числі слідчих суддів, а також суддів судів першої, апеляційної

та касаційної інстанції.

Можна виділити принаймні одне коло випадків, коли функції слідчого будуть виконувати особи, які не є слідчими за посадою. Відповідно до ст. 519 КПК України у випадку вчинення злочину за межами України, але на території, що перебуває під її юрисдикцією, процесуальні дії мають здійснювати керівник дипломатичного представництва чи консульської установи України, капітан судна України чи призначена ними інша службова особа. Вчинення відповідних процесуальних дій невіддільне від застосування кримінального закону.

Кількість же осіб, які займаються в Україні застосуванням кримінально-правових норм, можна визначити дуже і дуже приблизно. Це пов'язано зі станом статистики в нашій державі, суперечливістю інформації, яка наводиться у різних джерелах, а й її повною відсутністю, обумовленою закритістю певних відомств.

Так, у публікації 2010 р. одні з керівників Головного слідчого управління України МВС України – В.В. Топчій та О.Ю. Татаров відзначали, що в системі МВС України працює 11052 слідчих (двома сторінками вище у цій же статті вони пишуть про 12 тис. слідчих), що становить 76,8% від усіх слідчих, які були на той час в Україні. При цьому слідчих прокуратури було 14,8%, СБУ – 3,9%, податкової міліції – 4,3%⁸⁰⁷. Нескладні підрахунки показують, що загальна кількість слідчих всіх відомств, що мали відповідні підрозділи, становила біля 14,5 тис. осіб, при цьому в системі прокуратури було 2,2 тис. слідчих, в системі СБУ та податкової міліціїдесь по шість сотень слідчих.

У період підготовки до введення в дію КПК України 2012 р. начальник Головного слідчого управління МВС України В. Фаринник говорив про наявність у системі МВС 15 тисяч слідчих та про необхідність збільшення їх кількості на 5-7 тис.⁸⁰⁸, а міністр МВС В. Захарченко вказував про потребу збільшення кількості слідчих з 5 до 7 тисяч⁸⁰⁹. Розбіжності можна пояснити чи то тим, що журналісти, як зазвичай, перекрутили все, що можна лише спотворити зі сказаного в ході прес-конференції, чи то тим, що підлеглі неправильно інформували свого керівника про кількість працівників у відомстві. Більш правдоподібною видається цифра згідно з якою найближчим часом в системі МВС працюватиме близько 22 тис. слідчих, які внаслідок перерозподілу компетенції між відомствами будуть розслідувати переважну кількість кримінальних справ.

Що ж до встановлення кількості працівників прокуратури, які здійснюють застосування кримінально-правових норм, то тут виявилися певні перешкоди. Вони пов'язані як з відсутністю статистичних даних, суперечливістю відомостей про чисельність прокурорів в Україні, так і з невизначеністю функцій цього органу. Відповідно до ст. 121 Конституції України на прокуратуру покладатимуться повноваження щодо: 1) підтримання державного обвинувачення в суді;

807 Топчій В.В., Татаров О.Ю. Проблеми сучасної слідчої діяльності та шляхи їх вирішення // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності – 2010. – № 2. С.169-176.

808 Прес-конференція 10 серпня 2012 р.

809 Прес-конференція 11 листопада 2012 р.

2) представництва інтересів громадян або держави в суді у випадках, визначених законом; 3) нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Ці функції в Україні до запровадження КПК 2012 р. виконувало близько 11 тис. працівників (серед них, як вже зазначалося вище, понад 2 тис. слідчих). Відповідно до підходів, які найбільш часто озвучуються останнім часом, зокрема, у зв'язку з підготовкою нового законодавства про прокуратуру, запровадженням нового КПК України, головною функцією прокуратури має бути лише перша з вказаних – функція підтримання державного обвинувачення в суді, з'являється фігура «наскрізного прокурора», який здійснює нагляд за розслідуванням від моменту порушення кримінального провадження і аж до підтримання державного звинувачення в суді. У такому разі кількість прокурорів у нашій державі мала б поменшати приблизно вдвічі, до приблизно 5 тис. працівників⁸¹⁰. При цьому потрібно пам'ятати, що, відповідно до Перехідних положень КПК України 2012 р., до створення Державного бюро розслідувань, органи прокуратури продовжать здійснювати досудове розслідування у ряді категорій кримінальних справ.

Так чи інакше, кількість працівників прокуратури, які займаються застосуванням кримінально-правових норм, становить кілька тисяч (5-7) осіб.

Важко визначити і кількість суддів, які займаються застосуванням кримінально-правових норм, незважаючи на наявність нібито дуже конкретних даних. Так, за повідомленням Державної судової адміністрації України у 2013 р. кількість суддів у судах загальної юрисдикції збільшилася з 4838 до 6014 осіб у зв'язку з набранням чинності новим КПК та введенням посади слідчого судді⁸¹¹. Однак, не варто забувати, що ці судді займатимуться розглядом не лише кримінальних, але й цивільних справ.

Підводячи підсумок, доводиться визнати, що кількість працівників правозастосовних органів, які займаються в Україні застосуванням кримінально-правових норм, можна визначити лише дуже з великим наближенням.

Слід відзначити й те, що виділяючи таку форму розслідування кримінальних правопорушень, як дізнання (що повинна проводитися щодо кримінальних проступків), чинний КПК України, на відміну від попереднього кримінально-процесуального закону, не вказує, хто його здійснює та не містить переліку видів органів дізнання. Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає, що досудове розслідування як злочинів, так і кримінальних проступків здійснює слідчий. Однак при цьому змінюється зміст поняття «слідчого» – відповідні функції буде виконувати значно ширше коло працівників, насамперед, органів внутрішніх справ, ніж це було раніше, коли це здійснювали лише ті, хто обіймав посади слідчого. Інакше відповідні органи просто-напросто не впораються з

810 Див.: Печончик Тетяна. Реформа прокуратури: рівняння з багатьма невідомими // Дзеркало тижня. Україна. 2012. – № 22, 15 червня.

811 Закон і бізнес. – 2012. – № 32 (1071), 04.08-10.08...

проведенням досудового розслідування в умовах, коли змінився порядок проведення за заявами та повідомленнями про вчинення злочину, кожне з яких повинне розслідуватися. Кількість же таких працівників (які займають посади дільничних інспекторів міліції, оперативних уповноважених тощо) становить десятки тисяч осіб.

Ще більш непросто визначити масштаби діяльності слідчих, прокурорів та суддів щодо застосування кримінально-правових норм. В Україні існує стійка тенденція до збільшення кількості повідомлень і заяв про злочини, що надходять від громадян. Їх зареєстровано у 2000 р. – 1.8335 млн.; у 2004 р. – 2.6296 млн.; у 2008 р. – 2.8743 млн.; у 2010 р. – 3.1124 млн.; у 2011 р. – 3.3465 млн.⁸¹² У літературі зазначається, що впродовж останніх 25 років до правоохоронних органів України надійшло близько 70 млн. заяв і повідомлень про вчинення злочинів⁸¹³. При цьому слід мати на увазі, що якусь кількість злочинів безпосередньо виявляють працівники правоохоронних органів. Окрім того, не менш важливими при визначенні кількості випадків застосування кримінально-правових норм є те, що досі значна, нікому не відома кількість повідомлень та заяв про злочини приховувалася від реєстрації. Звичайною тактикою поведінкою чергового по райвідділу міліції було переконати заявника, що гаманець у нього не вкрали, а він його загубив... Ця «практика» загальновідома, її наявність постійно зазначалася очільниками МВС України. Чи не кожне призначення нового керівника територіальних підрозділів органів внутрішніх справ супроводжувалося тим, що на міліцейському сленгу іменується підвищенням реєстраційно-облікової дисципліни та різким зростанням кількості зафіксованих звернень про вчинення злочинів. Введення в дію нового КПК України покликане зламати існуючий стан речей та забезпечити реагування на кожну заяву про вчинення злочину шляхом внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Це автоматично повинно призвести до збільшення кількості матеріалів, за якими доведеться приймати рішення щодо наявності чи відсутності складу злочину, а, отже, застосовувати кримінально-правові норми.

Однак, в українських умовах найбільш райдужні плани наштовхуються на інтелект та рівень правосвідомості виконавців. Показовим у цьому плані є перший день дії КПК України 2012 р. За повідомленням Управління зв'язків з громадськістю МВС України, протягом 20 листопада 2012 р. до органів внутрішніх справ України надійшло 10369 повідомлень та заяв громадян (на думку заявників, злочинів, цю кількість можна зіставити з кількістю щоденних звернень з приводу вчинення, які подавалися раніше). При цьому вказано, що «з них 1872 мають ознаки кримінальних правопорушень, і їх було внесено до державного

812 Фаринник Василь. Початок досудового розслідування за кримінальним процесуальним кодексом України // Юридичний вісник України. – 2012. – № 24, 16-22 червня.

813 Хавронюк М.І. Чи знаєш ти, українцю, за що тебе посадять і скільки дадуть? // Дзеркало тижня. Україна. – 2015. – № 1, 16 січня.

реєстру досудових розслідувань»⁸¹⁴. Вельми цікаво, хто і на якій підставі визначив, що у 8497 зверненнях громадян немає інформації про ознаки кримінальних правопорушень, у якій формі він виразив своє рішення?

При визначенні масштабів діяльності щодо застосування кримінально-правових норм важливо враховувати не лише кількість випадків, щодо яких учиняються первісні дії щодо їх кримінально-правової оцінки, а й тих, де розпочинається досудове розслідування та здійснюється судовий розгляд. Протягом кількох попередніх років ці випадки характеризувалися такими цифрами: – близько півмільйона порушених кримінальних справ та трохи більше ста п'ятдесяти тисяч засуджених щороку. Більш-менш значні коливання у цих показниках у значній мірі обумовлюються змінами у кримінальному законі та інших нормативно-правових актах. У попередні роки це було пов'язано зі змінами критеріїв, за наявності яких наставала кримінальна відповідальність за такий найбільш поширений злочин, як крадіжка. Однак, виступаючи 6 лютого 2015 р у Верховній Раді України, Генеральний прокурор України повідомив, що торік зареєстровано більше одного мільйона кримінальних правопорушень. При цьому у 66 разів зросла кількість правопорушень проти основ національної безпеки України, у 300 разів зросла кількість злочинів, пов'язаних з тероризмом⁸¹⁵. З урахуванням буремних подій, що відбулися того року, таке зростання має цілком очевидні причини.

У зв'язку з цим важливо враховувати майбутнє запровадження інституту кримінального проступку в Україні. Переведення в розряд кримінальних проступків ряду тих діянь, які зараз оцінюються як адміністративні правопорушення (зокрема, таких поширених, як дрібне викрадення, дрібне хуліганство) призведе до зростання кількості випадків застосування кримінально-правових норм у багато разів.

Загалом можна констатувати, що діяльність із застосування кримінально-правових норм в Україні – це діяльність, яка стосується сотень тисяч і мільйонів її громадян та інших осіб, а щоденно займаються нею – десятки тисяч працівників правозастосовних органів.

Зміст застосування кримінально-правових норм відображає сутність відповідної діяльності, її внутрішні особливості, ті властивості та характерні риси, які відрізняють аналізоване явище від йому подібних. З самого поняття застосування кримінально-правових норм випливає, що його змістом є, по-перше, правова оцінка діяння, що передбачене кримінальним законом, та, по-друге, визначення кримінально-правових наслідків, що повинні наставати у разі вчинення такого діяння. У свою чергу, два основних елементи змісту застосування кримінально-правових норм складаються з дрібніших складових.

Правову оцінку діяння, передбаченого кримінальним законом, прийнято ще

814 Прес-реліз Управління зв'язків з громадськістю МВС України про найбільш резонансні події та злочини на 21.11.2012 // mvs.gov.ua (Новини МВС. Архів прес-релізів).

815 http://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&

іменувати кримінально-правовою кваліфікацією. Її сутність полягає у визначенні того, що собою становить скоєне з точки зору кримінального закону – є воно злочином (і, якщо так, то якою статтею кримінального закону він передбачений) чи незлочинною поведінкою (та які кримінально-правові норми дають підстави для такого висновку). З кримінально-правової кваліфікації розпочинається застосування кримінально-правових норм. Є підстави стверджувати, що вона є визначальною для подальшого правозастосування, коли відбувається визначення кримінально-правових наслідків діяння, а саме:

- оцінці підлягають всі діяння, передбачені кримінальним законом і навіть діяння, які лише за своїми окремими ознаками відповідають тим, що передбачені таким законом. Такий оцінці також підлягають діяння, щодо яких застосовуються наслідки не кримінально-правового характеру, зокрема, амністія. У той же час, кримінально-правові наслідки застосовуються лише щодо частини діянь, які піддані кваліфікації;

- кваліфікація детермінує застосування кримінально-правових наслідків діяння. Адже покарання, інші кримінально-правові заходи застосовуються на підставі кваліфікації (хоча б тому, що вибір виду та розміру покарання здійснюється лише в межах санкції статті, за якою кваліфіковане скоєне).

Кримінально-правова кваліфікація включає в себе відшукання кримінально-правової норми (норм), які підлягають застосуванню у конкретному випадку, доказування того, що застосуванню підлягає саме ця, а не якась інша норма, юридичне закріплення висновку про оцінку скоєного – про необхідність застосування саме цієї, а не якоїсь іншої норми. Таким чином, кримінально-правова кваліфікація полягає у правозастосовній діяльності – встановленні відповідності між абстрактною нормою та конкретним діянням.

Принципово важливим є підхід до кримінально-правової кваліфікації як частини всієї правової кваліфікації, та застосування кримінально-правових норм, як частини усього правозастосування. Тому оцінку будь-якого діяння можна і потрібно здійснювати з позицій усієї системи чинних правових норм. Характеристика скоєного як діяння, правомірною з позицій цивільного чи інших галузей права виключає його оцінку як злочину, висновок же про відсутність у скоєному ознак складу злочину може тягти за собою оцінку діяння як цивільного делікту, адміністративного чи дисциплінарного проступку.

Ще одне положення, на яке вже неодноразово вказувалося вище, полягає у тому, що кримінально-правова кваліфікація не полягає лише у кваліфікації злочину. Застосування кримінального закону може привести як до висновку про те, що скоєне становить собою той чи інший злочин, так і до того, що воно є малозначним посяганням, діянням, вчиненим за відсутності всіх ознак складу злочину, необхідною обороною чи іншим діянням, вчиненим за обставин, що виключають його злочинність. Таким чином має долатися підхід, згідно з яким застосування кримінального закону так чи інакше потягне за собою констатацію злочинності діяння та застосування заходів кримінальної репресії.

8.5 Проблеми сучасного правозастосування в кримінально-правовій сфері

Іншим елементом змісту застосування кримінально-правових норм, як вже зазначалося, є визначення кримінально-правових наслідків вчинення діяння, передбаченого кримінальним законом. Воно полягає у визначенні того, який саме з передбачених кримінальним законом заходів повинен бути застосований щодо конкретного діяння, та виборі виду та розміру відповідного заходу. Знову ж таки, доводиться підкреслювати, що визначення кримінально-правових наслідків вчиненого діяння в ході застосування кримінально-правових норм не зводиться лише до призначення покарання. Арсенал таких заходів куди ширший і в ході розвитку кримінального права він лише збагачується.

8.5 Проблеми сучасного правозастосування в кримінально-правовій сфері

Виклад деяких загальних положень, які стосуються застосування кримінально-правових норм дозволяє перейти до характеристики найбільш гострих проблем, які існують у цій сфері. Частина з них має правовий характер і їх вирішення можливе в ході вдосконалення, насамперед, законодавства. Інші ж відображають проблеми більш загального характеру (світоглядні, політичні, ідеологічні, а також економічні) і їх вирішення перебуває поза межами кримінального права. Однак акцентування уваги на таких проблемах є передумовою якщо не їх вирішення, то уваги держави і суспільства щодо необхідності тих чи інших кроків.

Нестабільність кримінального законодавства як джерело неправильного правозастосування. Перші десять років дії чинного КК України показали, що він не позбувся чи не головної вади раніше чинного КК – нестабільності. Від дня введення в дію цього КК – 1 вересня 2001 р. зміни та доповнення до нього вносилися вже понад сто тридцять разів. Причому, існує тенденція до збільшення від року до року як кількості законів, якими вносилися зміни, так і числа кримінально-правових норм, які зазнали змін або ж з'явилися у кримінальному законі (див. таблицю):

Кількість законів, якими вносилися зміни до КК України 2001 р.	
2002 р. – 2	2009 р. – 19
2003 р. – 10	2010 р. – 16
2004 р. – 5	2011 р. – 15
2005 р. – 9	2012 р. – 10
2006 р. – 7	2013 р. – 6
2007 р. – 6	2014 р. – 24
2008 р. – 5	

При цьому з КК виключено лише кілька статей, доповнений він майже півсотнею нових статей, а більш чи менш масштабні зміни (викладення у новій редакції, доповнення новими частинами чи окремими ознаками, посилення чи пом'якшення покарання) стосувалися ще кількох сотень статей цього Кодексу. В цілому ж, за час від набрання чинності змін зазнали дві третини усіх статей КК.

Особливо багатостраждальним став антикорупційний закон від 11 червня 2009 р., який спочатку мав набрати чинності з 1 січня 2010 р., потім це було перенесено на 1 квітня 2010 р., а ще згодом – на 1 січня вже 2011 р., а, врешті-решт його було замінено іншим нормативно-правовим актом. Цей закон передбачав масштабні зміни, включаючи доповнення КК новим розділом і диференціацію кримінальної відповідальності, так званих, публічних службових осіб та осіб, які здійснюють службову діяльність в юридичних особах приватного права та професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг і загалом стосувався 7 нових статей КК та 8 викладених у новій редакції.

Причому найбільша проблема полягає не в кількості змін, а в їх хаотичності. Окремі кримінально-правові норми змінювалися вже кілька разів, нерідко з менш ніж річним інтервалом. Були дні, коли приймалися по два-три закони, які стосувалися КК. Типовим став абсолютно неприйнятний підхід, коли закону, яким вносяться зміни до КК, надається чинність від дня його опублікування. Був зовсім одіозний і такий, що суперечить самому КК (ч. 1 ст. 10) випадок, коли закон про внесення змін до КК (який стосувався доповнення цього Кодексу ст.150-1 КК «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом») було опубліковано в середині січня 2009 р., а в самому законі вказувалося, що він набирає чинності з 1 січня того ж року. Щоправда, згодом ця недоречність була замаскована.

Таким чином, можна констатувати, що чинний Кримінальний кодекс України не виправдав одне з основних сподівань, що покладалися на нього – не став стабільним. Продовжуються спроби вирішувати актуальні і не зовсім актуальні державні, суспільні, а ще частіше відомчі чи може й групові та особисті проблеми через криміналізацію певних діянь або їх декриміналізацію.

За змінами до КК важко встигати не лише пересічним громадянам, працівникам правозастосовних органів, але й науковцям – фахівцям у галузі кримінального права. За таких умов презумпція знання закону перетворюється на фікцію, створюються передумови для об'єктивного інкримінування, оскільки як тоді можна говорити про усвідомлення суспільно-небезпечного характеру вчинюваного діяння?

Однак, труднощі в опануванні нормативного матеріалу далеко не найголовніші для правозастосування. Врешті-решт працівникам правоохоронних органів та суддям держава платить немалі гроші і їх потрібно відпрацьовувати, у тому числі й вивчати нові закони. Однак, зміни у КК пов'язані з необхідністю вирішувати неоднозначні питання, які стосуються дії кримінального закону в часі, дійсної чи уявної декриміналізації (особливо, коли виключення певної статті Особливої

частини з КК насправді не означає усунення кримінальної відповідальності за певні діяння, оскільки ті підлягають кваліфікації за іншими статтями КК). Такі зміни нерідко породжують конкуренцію між статтями Особливої частини КК, причому таку, вирішити яку вкрай важко, керуючись загальноприйнятими правилами подолання конкуренції.

Яскравим прикладом є перманентні зміни КК України у частині, що стосується відповідальності за порушення законодавства про вибори та референдум. У ході цих змін законодавець не зачіпає ст.160 КК «Порушення законодавства про референдум», зате вносить зміни у інші статті, встановлюючи у них відповідальність за діяння, які і так уже охоплюються вказаною статтею Особливої частини КК України. У зв'язку з цим постає цілий ряд питань подолання конкуренції та колізії, відповіді на які взагалі не існує або принаймні вони далеко не однозначні. Очевидно, що такі недолугості в законі прямо відбиваються на стані правозастосування.

Варто звернути увагу й на те, що, попри постійні зміни в КК, цілий ряд патових ситуацій, у які законодавець поставив правозастосувачів, не вирішуються роками. Зокрема, це має місце з призначенням покарання неповнолітнім за низку злочинів. Набило оскомину питання про те, що робити тоді, коли неповнолітній засуджується за хуліганство, передбачене ч. 1 ст. 296 КК України, де серед видів покарань зазвичай жодне не може бути призначене засудженому, який не досягнув 16-річного віку. Про якусь стабільність правозастосовної практики в таких випадках, та й взагалі про дотримання законності у відповідних справах говорити не доводиться.

У зв'язку з цим автором свого часу висловлювалася пропозиція щодо запровадження норми, відповідно до якої зміни до КК могли б вноситися не частіше одного разу на рік. Є підстави пропонувати пов'язати цей термін із прийняттям державного бюджету, коли визначено основні економічні параметри, з якими так чи інакше пов'язується визначення змісту ряду кримінально-правових понять, зокрема, розмір мінімальної заробітної плати та мінімальної соціальної пільги на наступний рік.

Аргументувалася вказана пропозиція практичними міркуваннями. Адже наскільки простіше вивчати і застосовувати КК, врешті-решт дотримуватися його вимог за умови твердої переконаності, що протягом календарного року підстави кримінальної відповідальності, правові наслідки порушення кримінального закону не будуть змінюватися. Водночас, невідома жодна ситуація, коли суспільні інтереси вимагали негайного запровадження кримінальної відповідальності, авральної зміни її умов. Зараз врешті-решт не кінець 80-х років минулого століття, коли для запобігання краху радянської імперії, її ідеологічних опор, терміново, після початку відомого антирадянського мітингу у Тбілісі, вводили кримінальну відповідальність за дії, які дискредитують КІРС.

Ще одним з факторів, які впливають на якість правозастосування в Україні є нестабільність сфери кримінально-правової регламентації, яка пов'язана

із відсутністю чи змінюваністю чітких критеріїв визначення змісту багатьох понять, закріплених у КК. **Високий рівень бланкетності, невиправдані зміни, так званого, регулюючого законодавства ведуть до того, що обсяг кримінально-правових заборон змінюється часто і переважно, безпідставно. При цьому формальних змін у тексті КК може й не відбуватися.**

Найбільш наочно це виявляється у зв'язку з непослідовністю у регламентації критеріїв для визначення розміру наслідків матеріального характеру, за наявності яких настає кримінальна відповідальність. КК 2001 р. спочатку був зорієнтований на врахування як такого критерію неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, розмір якого – 17 грн. вже й на момент прийняття КК давно втратив свій економічний зміст. Законодавець спробував виправити ситуацію, запровадивши як критерій для визначення вартості викраденого, розміру ухилення від оподаткування та ряду інших наслідків, іншу розрахункову одиницю – мінімальну соціальну пільгу. Але це не покращило ситуацію, а, навпаки, лише ускладнило її. Недоліки запровадження вказаного критерію різноманітні. Серед них:

- те, що порушується правило про те, що злочинність діяння повинна визначатися лише в КК. Адже те, що замість неоподатковуваного мінімуму доходів громадян слід враховувати мінімальну соціальну пільгу, її розмір визначається, виходячи з розміру мінімальної заробітної плати, визначеної законом про державний бюджет на відповідний рік. Враховуючи, що в Україні неодноразово бюджет приймався зі значним запізненням (відповідний закон щодо бюджету 2010 р. набрав чинності аж в травні 2010 р.), виникають гострі суперечки з приводу того, а який же розмір соціальної пільги слід враховувати при кваліфікації злочинів;

- розмір цього критерію постійно змінюється, причому, істотно. Досить вказати, що вже в період дії КК 2001 р. кримінальна відповідальність за найпоширеніший в Україні злочин – крадіжку – наставала, якщо вартість викраденого предмета досягала або перевищувала спочатку – 51 грн., згодом – 907,5 грн, а зараз – 121,8 грн. Очевидно, що кількість кримінальних справ відповідної категорії різко скорочувалася або зростала слідом за зміною підстав криміналізації;

- абсолютні величини мінімальної соціальної пільги визначалися і визначаються у відриві від потреб кримінального права. Внаслідок цього відповідні розміри надто вже неадекватні з позицій кримінального права. Якщо тривалий час в Україні, по суті, безкарними були кишенькові крадіжки (бо вартість викраденого при цьому зазвичай не досягала кількох сот гривень), то зараз втратило свій зміст поняття дрібної крадіжки.

У плані пошуку шляхів вирішення вказаної проблеми слід наголосити на принаймні двох моментах. Перший стосується того, що вирішення питання про критерії розміру заподіяної шкоди потрібно повернути в лоно кримінального права. Лише КК повинен визначати, при якому розмірі шкоди настає кримінальна відповідальність. Другий – що відповідний критерій має бути єдиним для всього кримінального законодавства, поширюватися на всі злочини.

Загалом же, наведення ладу у правозастосуванні важко уявити без вирішення питання про допустимий рівень бланкетності у кримінальному праві.

У цьому ж ряду стоїть і **проблема неузгодженості між кримінально-правовими нормами та нормами інших галузей українського права**. Насамперед, йдеться про співвідношення положень матеріального кримінального права та кримінального процесу. Ще коли готувався проект чинного КК України, рефреном звучало, що цей кодекс буде прийматися в пакеті з іншими кодексами кримінального циклу – кримінально-виконавчим та кримінально-процесуальним. Кримінальний кодекс прийнятий десятиліття тому, давно набрав вже чинності і кримінально-виконавчий, а кодифікація кримінального процесуального закону завершена лише нещодавно. Можна було очікувати, що кримінальний процесуальний закон у повній мірі буде адекватний закону матеріального, надаватиме можливості для його ефективного застосування.

Однак, навіть перші тижні і місяці дії нового КПК України, перші спроби його теоретичного аналізу показують, що давно очікуване завершення кодифікації законів про протидію злочинності (чи, як їх ще іменують, законів кримінально-правового циклу) показує наявність цілого ряду неузгодженостей між положеннями КК та КПК України. Перелічувати та аналізувати їх можна довго, тому зупинимося на окремому прикладі.

Так, відповідно до ст.46 КК України, особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду. Таке звільнення є обов'язком, а не правом суду. Водночас, особа, яка вчинила відповідний злочин, на підставі норм КПК України може підписати з потерпілим угоду про примирення, яка теж є обов'язковою для суду. Виникає суперечність між нормами матеріального права, що передбачають у вказаних випадках обов'язкове звільнення від кримінальної відповідальності та нормами процесуальними, що зобов'язують суд затвердити угоду про примирення і, водночас, визнати особу винною у вчиненні злочину та призначити їй покарання, передбачене угодою.

Запровадження нового КПК України та наявність у ньому деяких нових інститутів привело до виникнення дискусій щодо ряду традиційних питань матеріального кримінального права. Знову ж таки, перелік таких питань об'ємний, вкажемо на деякі з тих, які стосуються вже згаданого примирення з потерпілим або ж угоди про визнання вини:

- як має призначатися покарання за наявності сукупності злочинів, лише щодо одного з яких досягнуто примирення з потерпілим або укладена угода про визнання вини?
- як має призначатися покарання за наявності кількох кримінальних проваджень щодо однієї й тієї ж особи, і лише в одному з проваджень укладена угода про примирення з потерпілим чи визнання вини – як за одиничний злочин чи за сукупність злочинів?

– чи повинні сторони угоди про примирення чи про визнання вини враховувати обставини, що пом'якшують покарання (ст.69-1 КК), правила призначення покарання при сукупності злочинів (ст.71 КК), строк відбутого попереднього ув'язнення (ст.72 КК)?

– чи підлягають застосуванню до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру у випадку укладення з ним угоди про примирення чи угоди про визнання вини?

Наявність такого роду питань (а їх можна продовжувати і продовжувати) показує, що введення в дію нового КПК України з одного боку вирішило ряд питань, які стояли перед практикою, а з іншого істотно ускладнило правозастосування.

Недостатній професійний та моральний рівень осіб, уповноважених на застосування кримінально-правових норм зазвичай не згадується серед проблем, які існують у цій сфері. Неодноразові опитування суддів, прокурорів, слідчих показують, що вони негаразди у власній діяльності схильні пояснювати недоліками законодавства, недостатнім матеріальним забезпеченням їх діяльності та багатьма іншими причинами⁸¹⁶. І аж ніяк не шукають причини недоліків у власній некомпетентності, необ'єктивності, заангажованості й тому подібних факторах. Цьому є прості й безспірні пояснення – значно простіше і зручніше, комфортніше та безпечніше пояснювати власні помилки та зловживання дією якихось зовнішніх факторів, ніж шукати причини в собі та трудитися над їх усуненням.

Споконвіку правове життя базувалося на тому, що особи, уповноважені на застосування правових норм, їх знають – *curia novit juris* (суд знає право). Це положення видається настільки очевидним, що не підлягає ні доказуванню, ні навіть обговоренню.

На жаль, сучасні українські слідчі, прокурори і судді цю правову максиму все частіше і частіше спростовують, а своїми діями доводять, що закону вони не знають, не шанують, а юридичні аргументи учасників процесу ігнорують. Підтвердження сказаного – у численних конкретних випадках. Звісно, з позицій «чистої науки» на їх підставі навряд чи прийнятно будувати узагальнення та робити висновки, які стосуються багатотисячного прокурорського та суддівського корпусу України. Разом із тим, ознайомлення з матеріалами апеляційної та касаційної судової практики України, рішеннями Європейського суду з прав людини щодо нашої держави, вивчення узагальнень Верховного Суду України, спілкування з самими суддями та, особливо, адвокатами, вивчення матеріалів конкретних кримінальних справ показує, що ситуація стає критичною. Життя все частіше підтверджує правоту знаного українського криміналіста професора М. І. Бажанова, який на своїх лекціях та у спілкуванні з аспірантами не втомлю-

816 Див.: Марітчак Т. М. Помилки у кваліфікації злочинів: результат соціологічного дослідження // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Вип.36. – Львів, 2001. – С.493-498.

вався повторювати, що стан практики відображає, за його словами, «дрімуче юридичне невігластво» при вирішенні багатьох очевидних питань. Дрімуче – бо помилок припускалися щодо питань очевидних і однозначних, вирішення яких не потребувало знання юридичних тонкощів, напруги розуму, складних логічних побудов...

Слід мати на увазі, що такі оцінки довелося чути кілька десятків років тому, коли, за загальним визнанням, рівень юридичної культури слідчих, прокурорів, суддів був незрівнянно вищим за сучасний, коли існувала система контролю за діяльністю працівників правозастосовних органів, коли самотурство та безграмотність присікалися. Зараз же стан справ невпинно погіршується під дією цілком очевидних факторів, серед яких зниження якості юридичної освіти в Україні, деформація у підборі юридичних, у тому числі і суддівських, кадрів, запровадження довічного перебування суддів на своїх посадах (що тягне за собою переконання у власній безкарності за будь-які рішення), неефективність, а, правдивіше, відсутність системи контролю за якістю правозастосовної діяльності, скасування можливості виправлення суддівських помилок з ініціативи самих судових органів, і, звісно ж, всеосяжна корупція.

8.6 Стан практики застосування кримінального закону в сучасній Україні: від теорії до емпірики

Видається, що існують достатні підстави для наведених вище тверджень. Автору довелося взяти участь в унікальному юридичному експерименті зі з'ясування стану застосування кримінально-правових норм в Україні. Цей експеримент достатньо показовий, а його результати репрезентативні, оскільки:

1) підставою для його здійснення були не надумані ситуації, а цілком конкретні випадки. Причому, йдеться не про одне діяння, а кілька пов'язаних між собою;

2) триває він уже сьомий рік, починаючи з 2008 року;

3) участь у його проведенні вільно чи не вільно беруть правозастосовні органи усіх рівнів – від прокуратури районної до Генеральної прокуратури України, від суду місцевого – до Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та Верховного Суду України;

4) висновки щодо його ходу і результатів робляться на підставі реальних процесуальних документів та офіційних відповідей, які надсилалися та надсилаються з правозастосовних органів (всього їх отримано близько трьохсот). Оскільки йдеться про матеріали публічні та офіційні, складені при виконанні службових обов'язків та з оплатою коштом українських платників податків, то цілком прийнятно називати їх авторів та цитувати найбільш яскраві положення (надалі – курсивом, у лапках);

5) жодного разу автор не використовував неправові чи непроцесуальні засоби, задля того, щоб досягти бажаного результату (а тим більше, боронь

Боже, корупційного впливу). Водночас, жодна з офіційних відповідей з органів прокуратури чи суду не залишилася без належної реакції – оскарження чи вимог додаткової інформації.

Є підстави вважати, що оцінка стану правозастосування на конкретних прикладах куди більш показова і переконлива, ніж спроби голого теоретизування. Звісно, при цьому важко обійтися без емоцій, але вони теж є невід'ємним елементом життя, у тому числі й правового.

Історія, про яку йдеться, розпочалася в середині минулого десятиліття. Наслідком неналежного виконання договору на спорудження житлового будинку (площею 54 м²) став цивільний позов до приватного підприємця, який взявся надати відповідні послуги. Завершилося все мировою угодою. Однак, умови мирової угоди, затвердженої ухвалою суду, цей підприємець (боржник) також не виконав. Наслідком цього стало звернення до відділу державної виконавчої служби (далі – ДВС) за місцем проживання боржника з проханням забезпечити примусове виконання судового рішення. Однак, головний державний виконавець Гуцуляк замість того, щоб прийняти рішення передбачене законом України «Про виконавче провадження», чотири рази – 28 січня 2008 р., 20 лютого 2008 р., 11 квітня 2008 р., 3 жовтня 2008 р. – виносив постанови про відмову у відкритті виконавчого провадження. Щоразу ці постанови затверджувалися начальником ДВС. При цьому:

- 1) не наводилося жодних аргументів для відмови у виконанні судового рішення;
- 2) у відповідних постановках здійснені посилання на правові норми, які не мають жодного відношення до цього випадку – ст. 21, 23, 26 Закону України «Про виконавче провадження». Ці норми стосуються строків виконання судових рішень та відкриття виконавчого провадження, які в даному випадку спливають через кілька років;
- 3) у постановках допущена явна фальсифікація у викладенні фактичних обставин – я у своїх заявах просив виконати судові рішення – ухвалу суду та виданий на її основі виконавчий лист. В той же час Гуцуляк пише, що *«мирова угода не підлягає виконанню відділом ДВС»*.

Внаслідок скарг стягувача врешті-решт ці постанови були скасовані як вищестоящим органом ДВС, так і судом, що прийняв відповідне рішення та видав виконавчий лист, на головного державного виконавця Гуцуляка та начальника відділу ДВС Конченка були накладені дисциплінарні стягнення. У подальшому була задоволена заява кредитора і прийняте безпрецедентне рішення про відвід всіх державних виконавців та начальника районного відділу ДВС, виконавче провадження було відкрите і передане до іншого органу ДВС. Проте, скориставшись багаторазовими відмовами у відкритті виконавчого провадження боржник зміг домогтися винесення рішення місцевого суду (згодом скасованого як незаконного) про виключення майна з-під арешту та приховати своє майно – продав та подарував його своїм дітям, іншим родичам. Внаслідок цього виконавче провадження і досі не виконане, зараз органи ДВС посиляються на відсутність

у боржника майна, за рахунок якого могли б бути задоволені вимоги стягувача, та й боржник нині перебуває у бігах. При цьому, раніше в судовому засіданні боржник заявляв, що він володіє майном, вартість якого на кілька порядків перевищує суми його заборгованості за відкритими щодо нього виконавчими провадженнями.

Таким чином, існують більш ніж достатні підстави вважати, що при своєчасному відкритті виконавчого провадження воно без жодних проблем могло і повинно бути виконаним. Причиною ж невиконання та заподіяння внаслідок цього майнової шкоди стягувачу були саме дії державного виконавця та начальника відділу ДВС. Самі ці дії, на переконання стягувача, становлять собою умисне невиконання судового рішення, тобто, злочин, передбачений ст. 382 КК України. Тому прокурору району 17 жовтня 2008 р. була подана заява з вимогою порушити щодо головного державного виконавця Гуцуляка кримінальну справу за умисне невиконання судового рішення та вирішити питання про кримінальну відповідальність начальника відділу ДВС Конченка.

Протягом наступних років прокуратура району чотири рази виносила постанови про відмову у порушенні кримінальної справи та двічі закривала кримінальну справу, порушену після наполегливих вимог потерпілого. Годі зараз згадувати про незліченні процесуальні порушення, допущені при цьому. Але становить інтерес відображення кримінально-правових питань у цих процесуальних документах. Намагаючись пояснити відсутність складу злочину у описаних діях головного державного виконавця відділу ДВС та начальника цього відділу прокурор району, його помічники і заступники з дивовижною наполегливістю наводили у складених ними процесуальних документах положення, які свідчать про незнання елементарних положень як кримінального права, так і норм інших галузей.

Отже, як на істину в останній інстанції вони посилалися на пояснення Гуцуляка про те, що нібито виконання ухвал про затвердження мирової угоди не підлягає примусовому виконанню органами ДВС. Для обґрунтування цього твердження Гуцуляк вказував, що цей юридичний перл він почув на одній із нарад в обласному управлінні юстиції, однак ні коли, ні від кого уточнити не зміг. Для підкріплення цієї тези прокурори послалися на акт, який у їхньому викладі називався *«роз'яснення вищого Господарського суду України від 31.05.2002 року за № 04-5/609 «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України» яким передбачено, що у випадку ухилення однієї із сторін від виконання мирової угоди накази про примусове виконання не може бути видане»* [тут і далі курсивом наведені цитати з процесуальних документів. Орфографія і пунктуація збережені – В. Н.].

Якби автор прокурорської постанови прочитав роз'яснення Вищого господарського суду України (добре було б, якби він ще й грамотно написав назву цього органу) від 31.05.2002 № 04-5/609 то, очевидно, зауважив би і зміни, внесені до цього роз'яснення – саме до пункту, яким державні виконавці,

а слідом за ними і прокурор намагаються пояснити незлочинність відповідних дій. У ній викладене протилежне за змістом положення – про те, що ухвала суду про затвердження мирової угоди є виконавчим документом у розумінні пункту 2 частини другої статті 3 названого Закону України «Про виконавче провадження» і підлягає виконанню державною виконавчою службою. Щоправда, вище розуміння працівників прокуратури району є міркування, які стосуються прийнятності поширення роз'яснень Вищого господарського суду на цивільно-правові відносини.

Оскільки деякі прокурори і державні виконавці – люди заклопотані й, всупереч вимогам своєї професії, не вивчають матеріали опублікованої судової практики, то мимо їхньої уваги пройшов ряд рішень вищих органів судової влади України, якими ухвали суду про визнання мирової угоди послідовно і беззаперечно визнавалися виконавчими документами, що підлягають виконанню відповідно до п.2 ч.2 ст.3 Закону України «Про виконавче провадження». Зокрема, ця позиція відображена в постановках Верховного Суду України (від 10 травня 2005 року у справі №6/587; від 16 травня 2006 року у справі №30/404), а також в багатьох інших актах касаційних інстанцій.

Наведене не залишає каменя на камені від розумувань тих, хто намагається обілити дії Гуцуляка та Конченка посиланням на те, що нібито судові рішення про затвердження мирових угод не підлягають примусовому виконанню органами ДВС.

Ще одна теза з прокурорських постанов стосується того, що постанови головного державного виконавця Гуцуляка неодмінно і беззаперечно затверджувалися його безпосереднім керівником – начальником відділу ДВС Конченком. Очевидно, працівники прокуратури не розуміють, що законність акта, складеного службовою особою визначається його відповідністю вимогам закону, актам його тлумачення, загальноновизнаним правозастосовним рішенням та теоретичним положенням, а не фактом затвердження з боку начальника, який теж діє незаконно.

Прагнучи обґрунтувати відсутність злочинного посягання, працівники прокуратури у своїх постановках також неодмінно вказували на те, що постанови Гуцуляка про відмову у відкритті виконавчого провадження були скасовані як місцевим судом, що затвердив мирову угоду, так і вищестоящим органом ДВС, районний відділ ДВС було зобов'язано відкрити виконавче провадження.

Водночас важливим є інше. Ані Гуцуляк з Конченком, ані прокуратура району до скасування незаконної постанови жодного відношення не мають. Постанова скасована не завдяки їх зусиллям, а навпаки. Тому ця обставина жодним чином не свідчить ні про дієве каяття, ні про зміну обстановки, ні, тим більше, про відсутність суспільно-небезпечної дії. Навпаки, скасування постанови про відмову у відкритті виконавчого провадження судом та вищестоящим органом ДВС однозначно вказують на те, що попередні дії Гуцуляка та Конченка були неправомірними. Причому це стосується всіх епізодів їх злочинної діяльності.

Таким чином, при винесенні постанови про відмову у порушенні кримінальної справи у зв'язку з неодноразовими безпідставними відмовами у відкритті виконавчого провадження працівники прокуратури району не вибудували просту схему:

Постанови Гуцуляка скасовані – вони винесені незаконно – державний виконавець Гуцуляк відмовляв у відкритті виконавчого провадження безпідставно – вчиняв це неодноразово, посиляючись на надумані приводи, не звертав уваги на аргументи, які наводив стягувач – отже умисно не виконував судового рішення.

Прокурорським працівникам, які виносили постанови про відмову у порушенні кримінальної справи, варто було б уявити просту істину – не може бути одночасно законною і постанова про відкриття виконавчого провадження і неодноразові відмови у такому відкритті. Якщо постанови про відмову у відкритті виконавчого провадження скасовані, то вони були незаконні і становили умисне невиконання судового рішення.

До речі, про це потерпілий у своїх заявах вказував неодноразово, однак ці доводи були проігноровані. При цьому у постановах про відмову у відкритті кримінальної справи (у зв'язку з відсутністю складу злочину) працівники прокуратури зазвичай не вважали за потрібне сказати, ні відсутність якого саме складу злочину, ні відсутність яких саме ознак складу вони вбачають. Є підстави стверджувати, що це не специфіка даної кримінальної справи, а повсюдна прокурорська «практика». Звісно, що за таких умов про якусь юридичну дискусію говорити не доводиться. Така дискусія тим більше неможлива, що прокурори роками не присилали своїх постанов про відмову у порушенні кримінальної справи чи її закриття, а обмежувалися лапідарними відписками. Десятки скарг на таку поведінку залишалися без належної реакції.

Після тривалої переписки врешті-решт кримінальна справа була порушена і тут же закрита судом на підставі скарги обвинуваченого. При цьому Косівський районний суд та Апеляційний суд Івано-Франківської області послалися все на ті ж обставини, якими районна прокуратура пояснювала своє небажання вести кримінальне переслідування – вони просторікували про те, що склад злочину відсутній, оскільки ніби то рішення суду про виконання мирової угоди примусовому виконанню не підлягає. Про розгляд справи та прийняте рішення потерпілого і місцевий і апеляційний суд повідомити «забули». Поновилося провадження аж після ухвали Верховного Суду України, який визнав порушення прав потерпілого.

Однак назвати проведене розслідування всебічним, повним, об'єктивним язык не повертається. Адже, всупереч позиції Верховного Суду України, слідчий вперто не виносив постанову про надання відповідного процесуального статусу потерпілому (хоча у справі є постанова про порушення кримінальної справи у якій сказано, що вона підлягає направленню потерпілому), підробив протокол допиту потерпілого (у бланку постанови допиту потерпілого від руки написав – «свідка»), проігнорував наявність підробленої – поданої нібито стягу-

вачем заяви тощо. Апофеозом було те, що 28 грудня 2010 р. слідчий Косівської районної прокуратури Хить знову виніс постанову про закриття кримінальної справи, знову ж не повідомив про це потерпілого. Якихось нових аргументів для відмови придумати йому не вдалося, тому обійшовся розлогим викладом позиції обвинуваченого (чи то свого підзахисного) при повному ігноруванні доводів потерпілого. Показовою є така фраза в заключній частині постанови слідчого: *«Головний державний виконавець не вчиняв дій, які б свідчили про протидію реалізації вимог, що містилися у виконавчому документі, чи бездіяльності, тобто незастосування передбачених законом і судовим актом заходів, необхідних для його виконання»*⁸¹⁷. Воістину, ніяких дій не вчиняв, які міг і повинен був вчиняти, окрім незаконного винесення чотирьох постанов про відмову у відкритті виконавчого провадження! Слідчий також розродився фразою про те, що *«Гуцуляк І. Я. при винесенні постанов про відмову у відкритті виконавчого провадження... діяв в межах закону України «Про виконавче провадження», який за наявності підстав надає державному виконавцеві право відмовити у відкритті виконавчого провадження»*⁸¹⁸. При цьому ані слова про те, що жодних підстав для відмови у відкритті виконавчого провадження не було, що підтверджене як іншим судовим рішенням, так і актом вищестоящего органу ДВС.

Вказану постанову після багатомісячної переписки вдалося отримати в кінці квітня 2011 р., оскаржити в суд і домогтися поновлення кримінального переслідування. В його ході все тим же слідчим (заява про його відвід залишилася не задоволеною) було змінено кваліфікацію дій Гуцуляка зі статті про умисне невиконання судового рішення (ч. 1 ст. 382 КК України – вимоги потерпілого врахувати наявність кваліфікуючих ознак – у прокуратурі не почули) на статтю про службову недбалість (ч. 1 ст. 367 КК України). З такою кваліфікацією справа була направлена до суду. Потерпілий і далі для українських служителів Феміди не існував – про закінчення досудового слідства його не повідомили, з матеріалами справи можливості ознайомитися не надали (як і оскаржити безглузду зміну кваліфікації), до суду не викликали...

Косівським районним судом 7 вересня 2011 р. була винесена постанова, якою Гуцуляка І. Я. було визнано винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 367 КК України та звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обставинки. Суддя Цалин Б. М. який виніс цю постанову продовжив апофеоз глупства, оскільки:

1) погодився з кваліфікацією дій Гуцуляка, яка була дана органами досудового слідства, та визнав, що посягання державного виконавця, який чотири рази виносив незаконні постанови про відмову у відкритті виконавчого провадження, посилався при цьому на правові норми, які не мають жодного відношення

817 Постанова про закриття кримінальної справи № 315837 від 28 грудня 2010 р. Виніс старший слідчий прокуратури косівського району юрист 3-го класу Хить Ю. П. // Отримана з листом прокуратури Івано-Франківської області від 20.04.11 № 06/1-206 вих. – 11

818 Там само.

до справи, фальсифікував документи (нагадаю, у матеріалах виконавчого провадження є підроблена від імені стягувача заява, яка не могла там опинитися без дій державного виконавця, у якого було це провадження), становлять собою бездіяльність та вчинені з необережності.

В оскаржуваній постанові викладено ще такий перл: *«В продовження злочинної бездіяльності державний виконавець Гуцуляк І. Я...повторно прийняв рішення про відмову у відкритті виконавчого провадження»*. Однак, він це рішення, як і ще кілька таких же рішень не лише прийняв, але й реалізував шляхом активної поведінки – дії. Суд же, очевидно, вважає, що винесення незаконних постанов про відкриття виконавчого провадження – це бездіяльність, яка полягає у невиконанні чи неналежному виконанні службових обов'язків;

2) не сподобився оцінити суспільно небезпечні наслідки вчиненого Гуцуляком злочину. У оскаржуваній постанові говориться про заподіяння істотної шкоди лише державним інтересам, суд вважає, що *«спричинено істотну шкоду, що виразилася у підриві авторитету та престижу органів державної виконавчої служби в особі Відділу державної виконавчої служби Косівського районного управління юстиції»* (с. 2, абз. 1), також суд вказує, що *«від вчинених діянь не настало тяжких наслідків, матеріальної шкоди злочином заподіяно не було»* (с. 5, абз. 11). Разом із тим, внаслідок умисного невиконання Гуцуляком судового рішення матеріальна шкода, яка становить тяжкі наслідки заподіяна потерпілому – не задоволені вимоги про стягнення понад 55 тис. грн. (станом на момент подання позову, зараз, із врахуванням інфляції, ця сума незмірно вища). Тобто, злочином Гуцуляка заподіяна матеріальна шкода в такому розмірі. Адже, завдяки діям Гуцуляка, боржник М. як вже вказувалося, зміг продати та подарувати своє майно, за рахунок якого повинно було бути здійснене відшкодування за виконавчим листом. Той же М. в судовому засіданні заявив, що знайшло відображення в оскаржуваній постанові: *«Ніхто з відділу ДВС Косівського РЮУ до нього в 2008-2009 роках не звертався із приводу виконання ним будь-яких зобов'язань»*.

Суд усі ці обставини проігнорував. Як і те, що не може потерпіти від злочину те, чого не існує в природі – авторитет органів виконавчої служби, існуючої в Україні (здаймо, чого стосується більшість рішень прийнятих проти держави Україна Європейським судом з прав людини);

3) продемонстрував повне незнання азів кримінального закону, намагаючись обґрунтувати звільнення Гуцуляка від кримінальної відповідальності. Досить було б вказати на те, що, намагаючись викласти положення ст. 48 КК України і посилаючись на цю статтю кримінального закону, суд насправді викладає зміст ст. 45 КК *«Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям»* Обурюватися чи сміятися?! Чи варто вже говорити про те, яку ахінею пише Косівський суд про зміну обстановки, яка позитивно впливає на Гуцуляка... Зміна ж обстановки полягала не в тому, що рішення суду було врешті-решт виконано. На думку суду, обстановка змінилася, оскільки напередодні суду об-

винувачений звільнився з посади головного державного виконавця з підстави «за згодою сторін».

Дізнатися про цю постанову вдалося лише завдяки тому, що у відповіді на численні скарги прокуратура області проговорила про її існування, а «видерти» її з суду – більш, ніж через місяць після винесення. Строк апеляційного оскарження, звісно був пропущений, у його поновленні місцевим судом відмовлено. Мотивація відмови заслуговує пера гумориста, а не юриста, а якщо юриста, то такого, хто писав би акт про притягнення до відповідальності суддю та представника прокуратури, які брали участь у цьому засіданні.

Безглуздість прийнятих судових рішень врешті-решт дійшла до апеляційного суду Івано-Франківської області. Вони були скасовані, справа направлена на новий судовий розгляд все у той же Косівський районний суд. Проте вимоги винести окремі ухвали щодо а) слідчого, який в ході розслідування перешкодив реалізації процесуальних прав; б) прокурора, який не зреагував на явні, очевидні й грубі та кричущі порушення; в) суду першої інстанції, який сам допустив порушення закону та виставив себе на посміховисько, – були знову проігноровані. Як і вимога направити справу на додаткове розслідування у зв'язку з необхідністю зміни кваліфікації скоєного та притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб, які вчинили злочини разом з Гуцуляком.

Новий судовий розгляд не приніс чогось нового. Завершився він постановленням вироку (про відповідне судове засідання потерпілого та його представника суд вирішив не повідомляти), яким Гуцуляка було визнано винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 367 КК України, призначено йому покарання та звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку зі спливом строку давності. При цьому суд аргументи потерпілого, які стосувалися неправильності кваліфікації скоєного за статтею про необережний злочин, який вчинюється шляхом бездіяльності, про заподіяння йому матеріальної та моральної шкоди суд проігнорував. Аби не обґрунтовувати своє явно абсурдне рішення, суд просто ухилився від цього – у вирокі цілком відсутній аналіз доказів по справі. Все, що суд спромігся написати з приводу аналізу фактичних обставин та їх юридичної оцінки вмістилося у такий фрагмент оскаржуваного вироку: *«Оцінивши зібрані докази по справі в їх сукупності, суд вважає, що дії Гуцуляку І. Я. [так у вирокі!!!] за ч. 1 ст. 367 ч. 1 КК України кваліфіковано вірно, так як він вчинив службову небаліст, тобто неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що заподіяло шкоду державним інтересам»*.

Апеляція на цей вирок не розглядалася чотири місяці. А результатом апеляційного розгляду стало не реагування на кричущі порушення досудового слідства і суду, а скасування вироку та направлення справи на новий судовий розгляд. Щоправда, вже в інший районний суд – сусіднього Коломийського району. Цей суд переглядав вирок ще майже півроку, після чого виніс новий. У ньому знову ні півслова про кваліфікацію скоєного, про те, яку ж шкоду заподіяно потерпілому.

Нова, вже важко сказати яка за ліком апеляція завершилася таки наприкінці 2014 р. направленням справи для проведення додаткового розслідування. Може очікування люстрації спонукало суддів читати апеляцію потерпілого та задумуватися над висловленими у ній аргументами?

У зв'язку з розглядом цієї кримінальної справи, яка стосувалася державного виконавця Гуцуляка, мало місце вчинення ще ряду діянь, щодо яких є більш ніж достатні підстави вважати їх злочинними. Так, у ході одного з судових засідань було допитано як свідка приватного підприємця М., з неналежного виконання договору яким і розпочалася ця історія. Він, у судовому засіданні, будучи попередженим про кримінальну відповідальність, дав показання, у яких неправдивими було все, від початку до кінця.

Вказавши на шість позицій, у яких виявилася неправдивість показань та пославшись на наявні у справі документи, що це підтверджують, потерпілий звернувся до прокурора Косівського району з вимогою вирішити питання про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання та винести відповідне рішення у передбаченій законом процесуальній формі.

Відповідь від прокурора району (391-154/08 вих. № 11 від 07.11.2011) містила пасаж, з якого довго і щиро сміялися всі, кому ця відповідь була продемонстрована. Адже молодший радник юстиції у останньому абзаці сам визнав, що він не здатен прийняти *«законного та обґрунтованого рішення про наявність чи відсутність ознак складу злочину в діях М.»*, і, звісно ж, передбаченої законом постанови про порушення кримінальної справи чи про відмову у порушенні кримінальної справи не надіслав.

Це потягло відповідну скаргу до Косівського районного суду. У скарзі було прямо вказано, що відповідно до рішення Конституційного Суду України № 19-рп/2011 від 14 грудня 2011 року (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини); спільного листа Голови Вищого адміністративного суду України від 12.03.11 № 334/8/13-11 та Голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 11.03.11 № 259/0/4-11 вона повинна бути розглянута на основі норм чинного на той час кримінально-процесуального законодавства. Проте суддя Косівського районного суду Турянський І.Є. виніс (у справі № 0910/242/2012) постанову, якою він фактично відмовив у розгляді скарги по суті, облудно рекомендував звернутися з цією скаргою до Івано-Франківського окружного адміністративного суду, неправильно вказав на порядок її оскарження. Тобто суддя з якогось дива придумав інший, ніж передбачений законом, порядок оскарження бездіяльності прокурора.

У апеляційній скарзі на цю постанову, адресованій Апеляційному суду Івано-Франківської області потерпілий вказав, що постанову вважає незаконною, яка демонстративно порушує законодавство України, свідчить про дрімуче юридичне невігластво судді, який її виніс, а також зухвало порушує процесуальні права, оскільки:

1) чинне законодавство України та акти його офіційного тлумачення, відомчі вказівки чітко та однозначно передбачають, що такого роду скарга, яку потерпілий подав до суду і щодо якої суддя Турянський І. Є. виніс постанову, розглядається у порядку передбаченому КПК України, а не в порядку адміністративного судочинства;

2) у скарзі містилися прямі посилання на акти, що обґрунтовують вимоги. У вказаних актах питання про необхідність розглядати звернення саме в порядку, визначеному КПК України, витлумачене настільки однозначно, що найменшого сумніву та правової невизначеності щодо цього не існує;

3) суддя районного суду зобов'язаний знати нормативно-правові акти та вказаний акт офіційного тлумачення закону, як і лист, що виражає позицію судової практики, та неухильно їх виконувати. Так чи інакше суддя Турянський І. Є. повинен був вивчити скаргу та піддати аналізу наведені там доводи, але цього не зробив;

4) знаючи відповідні правові норми та прийнявши рішення всупереч них – відмовивши у розгляді скарги та пославшись на правові норми, які не мають жодного відношення до цієї справи, – суддя Турянський І. Є. виніс завідомо неправосудну постанову. Слід звернути увагу на те, що мова не йде про питання, при вирішенні якого можливий суддівський нагляд, те чи інше тлумачення закону. Йдеться про імперативну процесуальну норму, якою суддя Турянський І. Є. умисно знехтував.

Апеляційний суд Івано-Франківської області своєї відповіддю на запит про надання публічної інформації підтвердив, що суддя Турянський був ознайомлений і зі змістом спільного листа голів двох вищих судів України, і з рішенням Конституційного Суду України. Але, очевидно, вважав, що для нього ці акти не обов'язкові, оскільки переслав апеляцію до Львівського апеляційного адміністративного суду. Та естафету невігластва та самодурства підхопив суддя Нос С. П., який, незважаючи на неодноразові заяви з вимогою передати справу за належністю також розглянув скаргу на бездіяльність прокурора щодо заяви про вчинення злочину в порядку адміністративного судочинства та відмовив у розгляді по суті. При цьому він, як випливає з іншого запиту на надання публічної інформації, також ознайомлений з тими ж актами, всупереч яких діяв його косівський колега Турянський. До речі, суддя Нос, мабуть, вважається у Львівському апеляційному адміністративному суді одним і кращих – адже саме його 26 листопада 2013 р. рішенням Вищої ради юстиції № 1216\0\15-13, суддя ЛААС Нос Степан Петрович призначений на посаду заступника голови Львівського апеляційного адміністративного суду строком на 5 років.

Очевидно, що існують більш ніж достатні підстави вважати «вирішення» справи явно всупереч вимогам чинного кримінально-процесуального закону та рішення Конституційного Суду України злочинном, передбаченим ст. 375 КК України «Постановленням суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови». Такі дії також становлять собою істотні по-

рушення норм процесуального права при здійсненні правосуддя, пов'язані, зокрема, з порушенням правил підсудності та підвідомчості справ, які, відповідно до ст.83 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», є підставою для відкриття дисциплінарного провадження щодо судді та застосування щодо нього відповідних заходів. Тому водночас було заявлено дві вимоги – до Генерального прокурора України про порушення кримінальної справи щодо судді Турянського І.Є. за вчинення злочину, передбаченого ст. 375 КК України та до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Генеральна прокуратура України винести передбачене законом рішення про порушення кримінальної справи чи про відмову у її порушенні відмовилася – доводи заявника про те, що рішення за заявою про вчинення злочину суддею може прийняти лише Генеральний прокурор України або його заступник (з посиланнями на відповідні правові норми та судові рішення у аналогічних справах) були проігноровані, заява без будь-якої мотивації переслана до прокуратури Івано-Франківської області, яка теж обмежилася підписами. Скарга на бездіяльність Генеральної прокуратури до Печерського суду м. Києва у черговий раз підтвердила повну сваволю у правозастосуванні та незнання суддями азбучних положень кримінального права та процесу. Не зупиняючись на всіх нісенітницях, викладених у постанові цього суду, зверну увагу лише на окремі моменти. Відмовляючи у задоволенні скарги, у своїй постанові Печерський районний суд (в особі судді Царевич) твердить, що у заяві про вчинення злочину суддею Турянським *«не наведено формальних ознак злочинів, за якими заявник просить порушити кримінальну справу»* (с. 2, абз. 10). Таким чином, Печерський районний суд винайшов (придумав) якесь поняття, яке не використовує матеріальне та процесуальне кримінальне законодавство, яке не відоме теорії кримінального права та кримінального процесу України. І цим неіснуючим (чи існуючим лише в уяві окремих працівників правозастосовних органів) поняттям намагається пояснити, чому відмовлено у проведенні перевірки в порядку, передбаченому законом. При цьому проігноровано, що у заяві:

- вказується, що діяння вчинене у зв'язку з відправленням правосуддя – розглядом скарги на дії прокурора району, вчинене в ході судового засідання, за результатом якого винесене рішення, яке суперечить закону та актам його офіційного тлумачення. Суддя, відмовляючи у розгляді скарги в порядку, визначеному кримінально-процесуальним законом, фактично відмовив у правосудді. Будь-якій людині очевидно, що це – діяння, які посягають на правосуддя;

- звертається увага на те, що діяння судді полягає у винесенні постанови, яка прямо та однозначно суперечить чинним нормативно-правовим актам. Цей акт суддя підписав власноручно. Копію постанови судді було додано до заяви, у ній є посилання на нормативно-правові акти, які порушені при прийнятті цієї постанови. Які дані, які вказують, що це діяння вчинене суддею Турянським І.Є., ще потрібні? І, чи повинен їх наводити заявник, чи їх має віднайти (встановити, довести) прокуратура?

- наведене посилання на ст. 375 КК України, де неправосудна постанова судді вказана серед актів, винесення яких становить склад цього злочину;
- обґрунтовано, у чому полягає порушення прав на винесення законного та справедливого процесуального рішення – на розгляд відповідної заяви в порядку кримінального судочинства. Суддя ж Турянський І. Є. у цьому прямо й однозначно відмовив, знехтував імперативною процесуальною нормою.

То чи були хоча б найменші підстави Печерському судові писати, що у заяві не вказані дані, які свідчать про вчинення злочину?

Апеляційний суд м. Києва (судді В. П. Глиняний, В. М. Одинець та О. Б. Присяжнюк) при винесенні ухвали від 26 червня 2012 р. з постановою Печерського районного суду м. Києва погодився повністю, а апеляцію на рішення, переповнене бездурами, відхилив. Не полінувалася апеляційна інстанція і доповнити перелік абсурдних положень своїми перлами. Оскільки найбільш яскраві з них стосуються розуміння авторами апеляційної ухвали положень ст. 97 вже нечинного КПК України 1960 р. (які стосувалися права направити повідомлення або заяву про вчинення злочину за належністю), то зараз на них зупинятися навряд чи варто.

Касацію на ці рішення Вищий спеціалізований Суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ не розглядає ось вже понад два роки. Хоча, з огляду на те, як вільно цей суд ставиться до процесуальних норм, які визначають вимоги до касаційної скарги⁸¹⁹, особливих надій і на нього покладати не доводиться.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України порушень у описаних вище діях судді Турянського не знайшла. У свою чергу, Вищий адміністративний суд України повністю підтримав рішення органу, покликаного стежити за чистотою суддівських лав. При цьому обидва цих органи сором'язливо обійшли мовчанням посилання на рішення Конституційного Суду України, відповідно до якого й повинна була б бути вирішена справа по суті.

Таким чином, кричуще порушення суддею вимог закону та актів його тлумачення залишилося без найменшого реагування. Утвердившись в думці про своє право вершити правосуддя на власний лад, цей же суддя не посоромився відмовити у задоволенні заяви про відвід в іншій справі, яка стосувалася того ж потерпілого і виніс ухвалу про нібито пропуск ним процесуального строку. Але, це вже інший фрагмент цієї ж епопеї.

Він пов'язаний з правовою оцінкою дій начальника ДВС Конченка, який, як вже вказувалося, беззастережно підписував незаконні постанови про відмову у відкритті виконавчого провадження, винесені його підлеглим Гуцуляком. Неодноразові вимоги вирішити питання про його кримінальну відповідальність за вказані дії, адресовані органам прокуратури усіх рівнів залишалися без ува-

819 Див.: Відкритий лист до Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у зв'язку з непередбаченими законом вимогами щодо копій судових рішень, які оскаржуються у касаційному порядку // Юридичний вісник України (5-18 січня 2013 року № 1-2 (914-915)). – С. 7.

ги. Але, врешті-решт, листом Генеральної прокуратури України від 25.11.11 № 09/1-12663 було повідомлено, що у порушенні кримінальної справи щодо Конченка було відмовлено, про що прокуратура Косівського району 28.12.10 винесла відповідну постанову. Потерпілому ж, звісно, ця постанова не була надіслана ані у встановлений законом 7-денний строк, ні значно пізніше. Переписка з приводу отримання постанови про відмову у порушенні кримінальної справи щодо особи, активними зусиллями якої було зірвано виконання судового рішення завершилася винесенням Косівським районним судом ухвали, якою дії прокуратури були визнані незаконними та її зобов'язано направити потерпілому вказану постанову⁸²⁰.

Однак прокурорські амбіції не дозволили виконати цей категоричний і однозначний припис суду. Прокуратура району і надалі відмовлялася направити постанову, свідченням чого став лист в.о. прокурора Косівського району В. В. Балкового від 17 вересня 2012 р. № 105-151-08. У ньому прокурорський чин, через кілька місяців після відповідного рішення суду, як і раніше, стверджував, що постанова знаходиться у матеріалах кримінальної справи Гуцуляка та що потерпілий може ознайомитися з нею шляхом ознайомлення з матеріалами справи. Безспірно, районний прокурор не розрізняє двох елементарних понять – а) право на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи, яка до того ж стосується іншого обвинуваченого та б) право на отримання постанови про відмову у порушенні кримінальної справи. Враховуючи явну зухвалість порушення закону з боку в.о. прокурора району, кричуще порушення ним процесуальних прав потерпілого (що, зокрема, потягло неможливість своєчасного оскарження постанови про відмову у порушенні кримінальної справи), він подав заяву про вчинення злочину цим прокурорським працівником – умисним невиконанням судового рішення (ч. 3 ст. 382 КК України). Реакція Генеральної прокуратури України на миле бешкетництво прокурорського працівника була, на жаль, передбачуваною – процесуальне рішення за заявою не прийняте, заява про вчинення злочину була переслана до прокуратури області (цікаво, чому вже не прямо до прокуратури Косівського району, де працює прокурор, що йому обґрунтовано закидають вчинення злочину). Прокуратура області також не спромоглася винести передбачену КПК України постанову про порушення кримінальної справи або про відмову у порушенні кримінальної справи. Згодом же люб'язно пояснила, що у зв'язку з набранням чинності новим КПК України, потерпілому надавалася можливість подати заяву, яку, мовляв, внесуть до Єдиного реєстру досудових розслідувань. При цьому, прокурори ані з прокуратури Генеральної, ані з обласної не дочитали КПК України 2012 р. до кінця – до його Перехідних положень, які обов'язок внести відповідні дані до реєстру щодо заяв про вчинення злочину, поданих до набрання чинності новим кримінальним процесуальним

820 Постанова Косівського районного суду Івано-Франківської області від 10.05.2012 у справі № 0910/1037/2012.

законом покладають саме на тих, хто не спромігся своєчасно прийняти рішення за такою заявою тобто на них самих. Переписка з цього приводу ще триває.

Разом із тим, вимога притягти прокурора району до кримінальної відповідальності очевидно подіяла – врешті решт він в кінці листопада 2012 р. надіслав постанову, винесену 28 грудня 2012 р. Потерпілий такі дії погоджується оцінити як дієве прокурорське каяття, але, аж ніяк не як обставину, що виключає злочинність та кримінальну відповідальність за умисне невиконання судового рішення.

Отримання постанови про відмову у порушенні кримінальної справи дало врешті-решт змогу її оскаржити. Негайно була підготовлена скарга до суду, яка починалася з пояснень, чому вона подається майже через два роки після винесення постанови та з посиланням на неспростовні докази (офіційні листи прокуратури, поштові документи) доводилося, хто насправді винен у тому, що скарга не була подана протягом установленого КПК України строку. Однак суддя Турянський вирішив «погратися у строки» – відмовив у розгляді скарги на постанову прокуратури про відмову у порушенні кримінальної справи щодо Конченка, пославшись на пропуск строку оскарження⁸²¹. Апеляційну скаргу на цю ухвалу Апеляційний суд Івано-Франківської області в складі головуєчого Томенчука та суддів Стефанів, Флісака залишили без задоволення, та, очевидно «не без задоволення» написали у ній, що касаційному оскарженню ця ухвала апеляційного суду не підлягає. Годі й говорити, що будь-якого обґрунтування такому рішенню не було наведено, апеляційні судді спромоглися лише повторити просторікування слідчого судді Турянського про пропуск строку на оскарження.

Врешті-решт потерпілий сприйняв цей вердикт вітчизняної Феміди не без полегшення – спілкування з людьми в прокурорських мундирах та суддівських мантиях, які не розуміють азів кримінального права та процесу, давно вже остогидло. Хоча, водночас, для потерпілого переписка з приводу цієї справи стала своєрідним «хобі» а також майже невичерпним джерелом документованої інформації про справжній стан правозастосування у сфері кримінальної юстиції в Україні. Завдяки своїм процесуальним опонентам він зміг нехай і з невеликими зусиллями, отримувати процесуальні документи у конкретних справах, які для цілей наукового аналізу в інший спосіб недоступні.

Якою ж може бути подальша доля кримінальної справи і виконавчого провадження? Потерпілий, як і чи не кожен українець, хто мав нещастя спілкуватися з вітчизняною юстицією, має ще один шанс – поспілкуватися ще й з європейською судовою бюрократією у Європейському суді з прав людини. Тим більше, що у ході кількарічної переписки він не упускав із виду такої можливості і у своїх скаргах виконував вимогу, без дотримання якої розраховувати на визнання порушення права на справедливий суд та інших прав, декларованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод марно – вперто посилався

821 Ухвала Косівського районного суду Івано-Франківської області від 07.12.2012. Справа № 0910/2798/2012. Провадження № 1-кс/0910/1/2012

на порушення вимог не лише вітчизняного законодавства, але й норм вказаної Конвенції. При тій кількості кричущих порушень, їх серйозності довести наявність підстав для винесення позитивного для себе рішення ЄСПЛ видається цілком можливим. Потрібно лише набратися терпіння на те, щоб дочекатися рішення ЄСПЛ.

Таким чином, можна констатувати, що протягом кількох років на незчисленні заяви та скарги з приводу цілком конкретних випадків, які є більш ніж достатні підстави вважати кримінально-караними правопорушеннями, жодного разу не надійшло відповіді у встановлені законом строки, на безліч звернень правозастосовні органи взагалі не реагували, відповіді, які надавалися, прямо-таки переповнені юридичними нісенітницями. На пальцях однієї руки можна порахувати випадки, коли мало місце реагування, передбачене чинним законом. При цьому слід підкреслити, що мова йшла про тривіальні справи, у яких немає ані політичної складової, ані яскраво вираженого корупційного сліду. Водночас, немає жодних підстав вважати, що якість правозастосування у інших справах чимось відрізняється у кращий бік.

Перелік інших прикладів, як і порушень, допущених у зазначеній справі можна продовжувати і продовжувати. Але справа не в окремих фактах, а у наявних закономірностях та тенденціях. На жаль, невтішних, сумних.

Адже некваліфікованість суддів, як і їх упередженість, підривають основи правової системи держави. Виникає питання, навіщо законодавець намагається вдосконалювати редакцію статей законів, вводити нові законодавчі акти, навіщо теоретики прагнуть з'ясувати тонкі деталі та вирішити спірні питання. Якщо знайдеться суддя, який своїм свавільним рішенням перекреслить всі потуги і добрі наміри, який не побачить правових норм, що підлягають застосуванню і вирішити справу за своїм убогим розумінням. І мова зовсім не йде про заангажованість, прийняття рішення під впливом сторонніх сил, з політичних, корупційних чи інших «позапроцесуальних» міркувань. Звичайна людська дурість здатна наробити не менше шкоди, ніж злий умисел.

Висновки

У ході правової реформи, про необхідність якої не втомлюється говорити будь-яка влада, слід акцентувати увагу не на зміні законів, а на зміні ставлення до їх виконання. До речі, жодна з політичних партій, які беруть участь у виборчих кампаніях, що безперервно тривають в Україні, не задекларувала своїм завданням забезпечити виконання існуючих законів. Зате всі затято обіцяють продовження того, що в Україні влучно називають законодавчою діареєю, коли більшість нових законів чи прямо названі чи по-суті становлять собою «закон про внесення змін до закону про внесення змін».

Що ж стосується шляху забезпечення виконання чинних законів, то він єдиний – людство не придумало щодо цього нічого кращого, ніж невідворотність відповідальності, зокрема й тих, хто уповноважений на правозастосовну

діяльність. Марно сподіватися, що це здатні зробити державні органи чи корпоративні об'єднання. Адже самокритичністю вітчизняні судді явно не страждають. На одній із прес-конференцій у середині серпня 2012 р. голова Ради суддів України Я. Романюк переконував, що 99% суддів ухвалюють рішення, які базуються на законі, і рішення справедливі⁸²². Така оцінка явно дисонує з усіма іншими даними, які характеризують стан судівництва в Україні. Хоча, процес, що відбувається у середовищі працівників правозастосовних органів вже в «післямайданний» період, показують, що рівень самокритики не підвищився, а інстинкт самозбереження не прокинувся...

Тому вихід із ситуації, що склалася та повсякчас погіршується, яка кардинально не змінюється, незважаючи на всі вимоги українського суспільства та декларації представників влади, вбачається в тому, що автори незаконних, зухвалих, врешті-решт смішних судових рішень мають бути виставлені на громадський осуд, про їх «здобутки» повинна знати юридична громадськість і всі небайдужі люди. Тоді й уповноважені на те органи рано чи пізно змушені будуть реагувати на невігластво, яке підриває основи держави, згадають, що кожне недолуге рішення має своє ім'я та прізвище. І тому прізвища слідчих прокурорів і суддів, як і державних виконавців, інших чиновників правозастосовних відомств, які виносять недолугі акти, слід не приховувати, а розголошувати скрізь і всюди!

Conclusions

In the course of legal reform, on the need of which any government is never tired to talk, the attention should be focused not on changing laws on changing attitudes towards their implementation. By the way, none of the political parties participating in the election campaigns, continuously going on in Ukraine, has declared its task to ensure the implementation of the existing laws. But everyone is stubbornly promising the continuation of what in Ukraine is aptly called legislative diarrhea, when most new laws are either called directly or in fact constitute a «Law on Introducing Amendments to the Law on Introducing Amendments.»

As regard ways to enforce applicable laws, there is only one, i.e. mankind has not invented anything better in this regard than the inevitability of responsibility, including those authorized to law enforcement activities. It is vain to hope that the government agencies or corporate associations are capable to do so... After all, the domestic judges are clearly not suffering from self-criticism. At one of the press conferences in the mid of August 2012 the Chairman of the Board of Judges of Ukraine Ya. Romaniuk argued that 99% of judges adopt the decisions based on the law, and the decisions are fair⁸²³. This assessment is clearly dissonant with all other data that characterize the state of the judiciary in Ukraine. Although the processes occurring among law enforcement officers in «after Maidan» period show that the level of self-criticism has not increased,

822 <http://www.unian.ua/news/520288-golova-radi-suddiv-proti-lyustratsiji-v-sudoviy-sistemi.html>

823 <http://www.unian.ua/news/520288-golova-radi-suddiv-proti-lyustratsiji-v-sudoviy-sistemi.html>

and the survival instinct has not waken up...

Therefore, the exit from the situation which is constantly deteriorating, which remains fundamentally unchanged, despite all the requirements of the Ukrainian society and the declarations of the government representatives, is seen in the fact that the authors of illegal, daring, ultimately ridiculous judgments should be exposed to public condemnation, the legal community and all people concerned should know about their «achievements». Then the authorized authorities will sooner or later have to respond to ignorance, which undermines the foundations of the state and will remember that every ineffective decision has its first and last name. So the names of investigating prosecutors and judges, as well as state executives and other officials of law enforcement agencies who render ineffective acts should not be hidden and but revealed everywhere!

Література до розділу

1. Благоев Е. В. Основы применения уголовного права. Учебное пособие. – Ярославль, 1992. – С.9.
2. Закон і бізнес. № 32 (1071), 04.08-10.08.2012.
3. Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. – К.: Наукова думка та Укр. вид. група, 1996. – С. 15-19.
4. Кримінальне право України. Загальна частина./Відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002.
5. Кримінальне право України. Загальна частина./За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – 5-те вид., переробл. та допов. – К.: Атіка, 2009.
6. Кримінальне право України. Загальна частина./За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і доп. – Х.: Право, 2010.
7. Навроцький В. О. Кримінальне право і кримінальне законодавство: Співвідношення понять. // Право України. – 2011. – № 9. – С.20-24.
8. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія/О. В. Наден. – Х.: Право, 2012.
9. Печончик Тетяна. Реформа прокуратури: рівняння з багатьма невідомими // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 22, 15 червня.
10. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності)» // w1/c1/rada.gov.ua/pls/zweb_n/webport34.
11. Прес-реліз Управління зв'язків з громадськістю МВС України про найбільш резонансні події та злочини на 21.11.2012 // mvs.gov.ua (Новини МВС. Архів прес-релізів).
12. Топчій В. В., Татаров О. Ю. Проблеми сучасної слідчої діяльності та шляхи їх вирішення // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності – 2010. – № 2. – С. 169-176.
13. Фаринник Василь. Початок досудового розслідування за кримінальним процесуальним кодексом України // Юридичний вісник України. – 2012. – № 24, 16-22 червня.
14. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Атіка, 2004.

Розділ IX

МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Злочинність давно вийшла за межі державних кордонів. Вона активно перетворюється на злочинність міжнародну, транснаціональну і нерідко здатна підірвати правові, економічні, соціальні основи не лише окремих держав, а і загрожувати всій міжнародній спільноті.

Тому міжнародна боротьба зі злочинністю неминуче перетворюється в останні десятиліття на один з пріоритетів міжнародної спільноти, включаючи його міждержавний і недержавний сектори. Доказом тому є надзвичайно висока динаміка правового співробітництва з уніфікації кримінального, кримінально-процесуального, пенітенціарного законодавства, укладення багатосторонніх договорів про міжнародну правову допомогу і, нарешті, формування основних елементів міжнародного кримінального права.

Можна стверджувати, що Україна міцно увійшла в міжнародну систему співпраці по боротьбі зі злочинністю. Це стало наслідком політики відкритості держави та її прагнення брати участь у міжнародних інтеграційних процесах різних рівнів. Такий зовнішньополітичний курс держави неминуче перетворює міжнародно-правовий вектор на один із пріоритетів національної кримінально-правової політики України.

9.1 Питання про міжнародно-правові пріоритети у національній кримінально-правовій політиці України

Не можна не визнати, що існуючі моделі міжнародно-правового співробітництва у боротьбі зі злочинністю, а особливо уніфікація кримінального законодавства, є найпотужнішими засобами впливу міжнародного права на національні кримінально-правові системи. У цьому, власне, проявляється інтерес глобалізованої міжнародної спільноти до максимальної уніфікації моделей міжнародно-правового спілкування, також у передбачуваності та в керованості світу.

З іншого боку, міжнародне право, беззаперечно, виступає тут як інструмент реалізації інтересів окремих держав, а частіше – їх груп у збереженні міжнародної атмосфери, сприятливої для підтримки повноцінного політичного та економічного співробітництва. Можна навести чимало прикладів того, як прагнення наблизитися до авторитетних міжнародних центрів політичного та економічного тяжіння спонукає держави до укладення багатосторонніх міжнародних договорів по боротьбі зі злочинністю. Ні для кого не секрет, що ці договори становлять невід’ємну частину внутрішньої і зовнішньої політики таких центрів міжнародної інтеграції. Вельми показовими в цьому сенсі є договори Ради Європи про правову допомогу та уніфікацію кримінального законодавства. Таким чином, вступаючи

в такі договори, держава повинна визнати для себе неминучість входження в новий правовий простір. При цьому елементи допустимої дискреції в дотриманні єдиних правил загального правопорядку можуть бути зведені до мінімуму.

Тому розглядаючи питання про співвідношення або взаємодію кримінально-правової системи України та міжнародних кримінально-правових систем (загальних та регіональних) неминуче виникає методологічне питання про ієрархію цих систем.

Традиційний підхід до оцінки кримінально-правової системи України з позицій монізму, що ґрунтується на концепції абсолютного державного суверенітету, мабуть уже не є продуктивним і здатний створювати небажані політико-правові ілюзії. Поняття державного суверенітету не є виключно правовим, воно включає в себе досить вагомий політичний складову. Саме в цьому ключі слід розуміти рішення Постійної палати міжнародного правосуддя про те, що «поняття суверенітету передбачає можливість держави коригувати або делегувати деякі зі своїх виняткових прерогатив заради загального блага і для задоволення власних інтересів».⁸²⁴ Тому входження України в міжнародно-правову систему боротьби зі злочинністю є для України не питанням обмеження суверенітету, а питанням її суверенного вибору. І цей вибір, зрештою, диктує ті правила, які *de jure* і *de facto* визначають місце держави в міжнародно-правовій системі. Так само людина може погодитися приймати певні ліки, але чи завжди вона буде в змозі відмовитися від них без загрози для власного здоров'я чи навіть життя?

Таким чином, говорячи про ієрархічність кримінально-правової системи України та міжнародних кримінально-правових систем (загальної та регіональних) слід визнати, що вона характеризується наявністю досить складних зв'язків. Тим не менше, серед них абсолютно очевидна спадна вертикаль: міжнародне право – кримінальне право України. Іншими словами, наповнення КК України відбувається, в тому числі, під безпосереднім впливом міжнародних договорів України. Значна кількість складів злочинів сформульовані на основі імплементації міжнародних договорів України. Свобода інтерпретації міжнародно-правових зобов'язань про уніфікацію кримінального законодавства України, як і будь-якою іншою державою, або мінімальна, або взагалі неможлива. Тому в цій сфері виникає можливість говорити про змішане міжнародно-правове і національно-правове регулювання. При цьому, говорячи суворо юридично, міжнародно-правові приписи далеко не завжди звернені виключно до Верховної Ради України, як до законодавця, але нерідко й до органу правозастосування.

Отже, сучасні міжнародні відносини характеризуються досить широким і цільовим використанням міжнародного права для боротьби зі злочинністю. У той же час, інтернаціоналізація злочинності змушує держави знову поставити перед собою питання про доцільність перегляду традиційних поглядів на су-

824 S. S. Wimbledon (France, Great Britain, Italy and Japan v. Germany, 17 August 1923) // PCIJ Ser. A. – № 1; Ser. C. – № 3. – At. 25. P. 13.

веренне право держав мати свою незалежну кримінально-правову політику і формувати на її основі власне кримінальне законодавство.

Це питання час від часу об'єктивно постає і перед Українською державою. З одного боку, власні давні правові традиції створюють впевненість у достатності законодавчих зусиль для боротьби зі злочинністю. З іншого ж боку, подолання ізоляціонізму і більш глибоке входження у світовий, і особливо в європейський, правовий простір змушують враховувати існуючий багатий міжнародний досвід і цінність цього досвіду для значного числа країн.

Виникнення в Україні таких ментально-політичних конфліктів неминуче веде до тимчасової стагнації національного законодавства і до ускладнення міжнародно-правової позиції держави, що не виконує власні міжнародні договори. Так було, наприклад, з відмовою тривалий час, аж до 2001 року, включати в КК норми про злочинність військових злочинів, піратства, торгівлі людьми та інших діянь, злочинність яких Україна визнавала у своїх міжнародних договорах. Більше шести років, з 2004 до 2011 року, в КК були імplementовані норми про криміналізацію корупції відповідно до вимог Конвенції Ради Європи «Про кримінальну відповідальність за корупцію» та Конвенція Ради Європи «Про цивільно-правову відповідальність за корупцію». В останньому випадку серед причин передчасності імplementації звучали слова про неконституційність нових антикорупційних законопроектів, їх юридичну необґрунтованість і неясність, про загрозу втручання в особисте життя, про запозичення зарубіжного досвіду, про необхідність його адаптувати до українського законодавства тощо.⁸²⁵ При цьому ніхто не спромігся взяти до уваги той простий факт, що Group of States Against Corruption (GRECO) при оцінці національного законодавства бере до уваги не його достатність для боротьби з корупцією в умовах конкретної держави, а його повноту і відповідність вимогам антикорупційних Конвенцій Ради Європи.⁸²⁶

У світі все частіше виникають ситуації, вирішення яких неможливе без глибокого і предметного міжнародно-правового співробітництва. І це стосується не тільки сучасних спроб вирішити глобальні проблеми сучасності, що вимагають об'єднання зусиль усіх країн світу. Мабуть слід погодитися з думкою про те, що в сучасному світі «без використання міжнародного права також неможливо повноцінно захищати права людини, вести боротьбу зі злочинністю, співпрацювати в галузі міжнародних перевезень, освоєння світового океану. Держави повинні визнати для себе або пріоритет міжнародної співпраці і, відповідно, пріоритет міжнародного права, або опинитися перед загрозою глобальної кризи, вийти з якої поодиноці нікому не вдасться. Більшість держав світу зробили вибір на ко-

825 Див., наприклад: Мельник Н., Хавронюк Н. Новые антикоррупционные законы: пыль в глаза или граната в руках обезьяны? // Зеркало недели. – 2009. – № 50, 19 декабря.

826 Див. про це: Нуруллаев І. С. О. Міжнародно-правове співробітництво в системі Ради Європи у боротьбі з корупцією.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11/Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – 20 с.

ристь визнання авторитету міжнародного права. У сферу міжнародно-правового регулювання потрапляє все більше питань, які раніше належали до сфери виключної внутрішньої компетенції держав»⁸²⁷. У чому це проявляється?

Перш за все, за допомогою міжнародного права відбувається досить широка уніфікація національного кримінального законодавства. На відміну від такої уніфікації кінця 19 – початку 20 століть, коли були поширені переважно двосторонні договори про боротьбу зі злочинністю, сучасна кримінально-правова уніфікація завжди носить багатосторонній характер. У сучасному світі уніфікація націлена на зміну кримінального законодавства або в межах усього світу (що бажано, але далеко не завжди досяжно), або в державах певного регіону (що більш ефективно), як це відбувається в регіоні Ради Європи або, наприклад, Організації Американських держав. Останнім часом регіональні міжнародні організації почали все більш активно розробляти договори у сфері кримінально-правового співробітництва, що дозволяє говорити не тільки про посилення регіоналізації такої співпраці, а й про його вплив на загальні зусилля в боротьбі зі злочинністю. Вдалими прикладами є антикорупційні конвенції Ради Європи, конвенції про запобігання та боротьбу з «відмиванням брудних грошей», до яких приєднуються і неєвропейські держави.

Слід також зазначити, що існування регіонального правового співробітництва щодо боротьби зі злочинністю, учасницею якого є Україна, іноді створює специфічні області уніфікації законодавства, властиві тільки регіону. Європейський досвід тут вельми показовий. Починаючи з останньої чверті XX століття в межах Ради Європи почалася активна розробка договорів про кримінально-правове співробітництво щодо таких злочинів, за якими на універсальному рівні питання взагалі не піднімається. В результаті в Раді Європи було укладено близько двадцяти таких договорів, у тому числі такі, як Європейська конвенція про покарання за дорожньо-транспортні злочини, Європейська конвенція про контроль за придбанням та зберіганням вогнепальної зброї приватними особами, Європейська конвенція про попередження насильства і хуліганства при поводженні спортивних заходів, в тому числі, футболу. Україна стала учасницею всього комплексу цих міжнародних договорів.

Поява потужного регіонального компоненту в міжнародному співробітництві у запобіганні та боротьбі зі злочинністю, безумовно пов'язана з можливістю використання впливовими регіональними організаціями свого потенціалу для забезпечення дієвості цих договорів. На відміну від ООН, яка залишається, насамперед, місцем політичного діалогу, а не формою міжнародної інтеграції, багато з регіональних організацій є, в першу чергу, формою регіональної інтеграції, в межах якої відбувається і політичний діалог. Тому існування регіональних договорів по боротьбі зі злочинністю є надзвичайно потужним юридичним за-

827 Міжнародне право. Навчальний посібник./За ред. М. В. Буроменського. К.: Юринком Інтер, 2005. – С.204.

собом забезпечення в регіоні єдиної кримінально-правової політики, принаймні, в тих напрямках, де міжнародна організація найбільш зацікавлена.

Особливістю сучасного етапу міжнародної співпраці в боротьбі зі злочинністю є також і те, що уніфікація законодавства все частіше пов'язана зі здійсненням ефективного міжнародного контролю. Така уніфікація є частиною загальної тенденції до посилення впливу міжнародного права на національне законодавство. Це значною мірою проявляється і у впливі міжнародного права на кримінальне законодавство України.

Уряді конвенцій ООН проти незаконного обігу наркотиків, в конвенціях ООН та Ради Європи щодо заборони катувань, в Конвенції про боротьбу з даванням хабарів іноземним державним посадовим особам при здійсненні міжнародних ділових операцій, у Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, в антикорупційних конвенціях Ради Європи, у Конвенції ООН проти корупції та в деяких інших передбачене введення міжнародного контролю за дотриманням державами в їх кримінальному законодавстві вимог міжнародних договорів. Дослідження цього питання показує, що межі впливу контролюючих органів на державу з метою уніфікації законодавства можуть бути навіть більш значними, ніж сам договір. Приклад участі України в антикорупційних конвенціях Ради Європи «не викликає сумніву, що за допомогою «рекомендацій» Група держав проти корупції (GRECO) тлумачить конвенційні норми і впливає на національне законодавство та практику. Це означає, що за своїм змістом «рекомендації» дійсно здатні впливати на обсяги зобов'язань за Конвенцією. Однак рекомендації, безсумнівно, повинні залишатися в межах конвенційних зобов'язань, інакше кажучи, зберігати предмет і об'єкт договору».⁸²⁸

Для характеристики міжнародної співпраці в боротьбі зі злочинністю, як діяльності, яка покликана активно впливати на держави, має значення і той факт, що уніфікація кримінального законодавства відбувається в межах міжнародних стратегій, що спеціально розробляють міжнародні організації. Міжнародні договори, що містять виключно опис складу злочину для його перенесення в національне законодавство, стають надбанням історії. Міжнародне співтовариство все частіше виявляє зацікавленість у створенні для держав міжнародно-правових моделей всебічного забезпечення боротьби з окремими видами злочинів. Сама по собі уніфікація кримінально-правової норми не є кінцевою метою таких моделей – вони охоплюють всю сукупність суспільних відносин навколо злочинної поведінки і містять вказівки щодо шляхів подолання небезпеки.

Візьмемо для прикладу Конвенцію ООН проти корупції. Вона припускає надзвичайно широкий спектр злочинних дій, які повинні бути віднесеними до корупційних. Зокрема, до таких віднесено підкуп публічних посадових осіб (ст. 15, 16), підкуп у приватному секторі (ст. 21); розкрадання, неправомірне

828 Нуруллаєв І. С. Правова природа рекомендацій міжнародних контрольних органів (на прикладі Групи держав проти корупції). // Юридична Україна. – 2007. – № 11 (59). – С.76-79,

привласнення або інше нецільове використання майна державною посадовою особою (ст. 17); розкрадання майна у приватному секторі (ст. 22); зловживання впливом в корисливих цілях (ст. 18); зловживання службовим становищем (ст. 19); незаконне збагачення (ст. 20); відмивання доходів від злочинної діяльності (ст. 23). Крім того, Конвенція розглядає як корупційні, так і ті злочини, які є супутніми актам корупції, зокрема такі, як вплив на правосуддя. Таким чином, Конвенція визнала можливість і передбачила уніфікацію кримінального та кримінально-процесуального законодавства у сфері розслідування і покарання за корупційні правопорушення. Конвенція також містить норми щодо превентивних заходів, міжнародної правової допомоги, міжнародної технічної допомоги.

Отже, можна зробити висновок, що міжнародне співробітництво у запобіганні та боротьбі зі злочинністю все більше набуває характеру системного. Якщо проаналізувати всю сукупність міжнародних договорів у цій сфері, то неважко побачити, що вони все більше регулюють питання боротьби не з окремими злочинами (виготовлення фальшивих грошей, рабство, порушення правил прокладання підводного кабелю і т. д.), а з певними видами злочинів, включаючи і ті злочини, які знаходяться, так би мовити, в їх «оточенні» (корупційні злочини, злочини, пов'язані з відмиванням грошей, транснаціональна злочинність тощо).

Це абсолютно новий підхід держав до міжнародної боротьби зі злочинністю. Новелою є, також, включення в договори норм про запобігання певних видів злочинів (наприклад, у договорах про боротьбу з корупцією – норми про захист інформаторів, у договорах про відмивання грошей – норми про гарантії повернення до держави вилучених грошей і т. д.). Велике значення має збільшення кількості міжнародних норм про правову допомогу. Жоден із сучасних міжнародних договорів про боротьбу зі злочинністю, як правило, не обмежується нормами про уніфікацію законодавства. Все це перетворює міжнародне співробітництво по боротьбі зі злочинністю з інструменту боротьби з окремими злочинами, на багатогранний механізм впровадження в міждержавні відносини системних міжнародно-правових заходів протидії злочинності, переслідування і покарання злочинців. Така діяльність обов'язково знаходиться під галузевим міжнародним контролем, що забезпечує дотримання єдності в боротьбі з певними видами злочинної діяльності.

Іншим досить дієвим, але значно більш обмеженим за обсягом є той вид уніфікації кримінального законодавства, в основі якого лежить міжнародне кримінальне право.

9.2 Міжнародне кримінальне право і українське кримінальне законодавство

Тривалий час в науці міжнародного права застосовується термін «міжнародне кримінальне право». В українську правову науку, як і в цілому на пострадянському просторі, цей термін, в його позитивному розумінні, увійшов зовсім недавно.

Спектр сучасних поглядів на поняття міжнародного кримінального права надзвичайно широкий. Однак існуючі уявлення про нього дуже часто ґрунтуються на ідеях і уявленнях рубежу XIX–XX століть.⁸²⁹ Так, в 1889 році Н. М. Коркунов обґрунтував необхідність створення міжнародного кримінального права цілями захисту принципів міждержавного спілкування.⁸³⁰ А Ф. Ф. Мартенс писав: «Міжнародне кримінальне право містить в собі сукупність юридичних норм, що визначають умови міжнародної судової допомоги держав один одному при здійсненні ними своєї каральної влади в галузі міжнародного спілкування».⁸³¹ До цих ідей, причому в такому ж самому вигляді, повернулися в кінці 40-х років минулого століття.⁸³² Ф. Ф. Мартенс відносив до міжнародного кримінального права будь-яке вчення про міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю.⁸³³ Таке саме судження зустрічається і в пострадянських роботах з міжнародного кримінального права.⁸³⁴

В останні роки у правовій науці намітилася тенденція розглядати міжнародне кримінальне право як надзвичайно широке явище, що охоплює чи не все міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з кримінальною злочинністю. Наприклад, І. І. Лукашук об'єднує договори про міжнародні злочини і про злочини, які зачіпають інтереси міжнародного співтовариства в цілому.⁸³⁵ Інші дослідники ототожнюють з міжнародним кримінальним правом весь спектр міжнародної співпраці в боротьбі зі злочинністю,⁸³⁶ і навіть об'єднують наці-

829 На початку XX століття розробки в області теорії міжнародного кримінального права досягли кульмінації. Під егідою Ліги Націй були розроблені і винесені на обговорення міжнародних кримінальних конгресів проекти міжнародних кримінальних кодексів. Щоб був зрозумілий характер цих документів, досить звернутися для прикладу до гл. 1 проекту румунського професора Пелла: застосування міжнародного кримінального права має бути загальним, і воно повинно мати примат над національним кримінальним правом. При цьому не проводиться різниці між кримінальними злочинами та порушеннями норм міжнародного права. Як наслідок, суб'єктами злочину визнаються і держави, і фізичні особи. (Див. про це: Трайнин А. Н. Защита мира и уголовный закон. – М.: Юрид. издат. НКЮ. СССР. 1937. С. 180.)

830 Коркунов Н. М. Опыт конструкции международного уголовного права / Журнал уголовного и гражданского права. – СПб. 1889. № 1.

831 Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 2. – СПб, 1905. – С. 388.

832 См.: Ромашкин П. С. К вопросу о понятии и источниках международного уголовного права / Сов. государство и право. – 1948. – № 3.

833 Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов. – Т. 2. – СПб.: Типография А. Бенке, 1900. – С. 386–396.

834 См.: Международное уголовное право / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1995. – 172 с.; Панов В. П. Международное уголовное право. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 310 с.

835 Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «БЕК», 2001. – С. 327

836 См.: Панов В. П. Международное уголовное право: Учеб. пособ. – М: 1997. – С. 14–15; Блищенко И. П., Фесенко И. В. Международный уголовный суд. М.: Закон и право. Издательское объединение ЮНИТИ, 1998. С. 8; Костенко Н. И. Международное уголовное право: современные теоретические проблемы. – М., 2004. – С. 48. М.: 1998. – С. 8.

ональне і міжнародне кримінальне право в єдину галузь.⁸³⁷ Часом міжнародне кримінальне право характеризують ще ширше, вбачаючи в ньому «сферу юриспруденції, яка охоплює міжнародні аспекти всіх наук кримінально-правового циклу, а також кримінально-правові аспекти науки міжнародного права».⁸³⁸ Такі підходи і оцінки, очевидно, потребують деяких критичних коментарів.⁸³⁹

Навіть за наявності авторитетних кримінологічних досліджень про універсальні витоки злочинності,⁸⁴⁰ у світі укладено всього кілька десятків загальних міжнародних договорів про уніфікацію кримінального законодавства. До того ж, існуючі міжнародні договори про уніфікацію кримінального законодавства, суворо кажучи, не можна ототожнювати з поняттям міжнародного кримінального права, щоб не видавати бажане за дійсне.⁸⁴¹ Міжнародні договори про уніфікацію кримінального законодавства зазвичай спрямовані на уникнення конфлікту національних юрисдикцій (горизонтальний рівень). У разі конфлікту національної і міжнародної юрисдикцій (вертикальний рівень), в разі його вирішення на користь останньої, виникає можливість говорити про застосування міжнародного кримінального права, з відповідною практикою міжнародних кримінальних судів. Законодавство України не виключає можливості співробітництва з міжнародними судовими органами в межах підписаних міжнародних договорів, наприклад в межах Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього. Але Україна не бере участі в Римському Статуті міжнародного кримінального суду.

Сучасне становлення міжнародного кримінального права пов'язане безпосередньо зі створенням трьох міжнародних судових органів: Міжнародного

837 Международное публичное право. Учебник. Изд. второе, переработ. и дополн./Под ред. К. А. Бекяшева. – М.: ПБОЮЛ Грачев С. М., – 2001. – С. 541.

838 Зелинская Н. А. Международные преступления и международная преступность: монография. – Одесса: Юридична література, 2006. – С. 16-17.

839 Див.: Буроменский М. В. Значение международной уголовно-правовой юрисдикции в борьбе с организованной преступностью / Збірник наукових праць Харківського центру вивчення організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. Випуск другий. Харків: Право, 2001. С. 48-67; Буроменський М. В. Деякі судження про поняття міжнародного кримінального права./Вісник Академії правових наук України. – № 2 (33) – 3 (34) – 2003. С. 359-370.; Буроменський М. В. Міжнародне співробітництво України у сфері запобігання злочинності та боротьби з нею. В кн.: Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Харків: Право, 2008. – Т. 5. С 738-770.

840 Такі концепції знайшли відображення, наприклад, у матеріалах П'ятого конгресу ООН із запобігання злочинності, що проходив в 1978 році.

841 На відміну від пострадянських (зокрема російської) міжнародно-правових доктрин, представники, наприклад, європейських міжнародно-правових шкіл більш обережні у вживанні терміна «міжнародне кримінальне право», у тому числі у навчальному процесі. (Див.: University of Nottingham. School of law. 1999-2000 LL.M./Diploma Programme in International Law. p.37.)

трибуналу з колишньої Югославії,⁸⁴² Міжнародного трибуналу з Руанди⁸⁴³ і Міжнародного кримінального суду, що потребувало певного рівня систематизації на міжнародно-правовому рівні норм про відповідальність за скоєння міжнародних злочинів. Окрім того, створення міжнародних кримінальних слідчих та судових органів організаційно підтвердило існування та забезпечило здійснення міжнародної кримінальної юрисдикції. Таким чином, міжнародне кримінальне право перестало бути теоретичним проектом і перетворилося на галузь міжнародного публічного права. Для сучасних держав ставлення до міжнародного кримінального права є одним з ключових у розумінні їх причетності до найважливіших гуманістичних проектів сучасного глобалізованого світу. Це певною мірою стосується України.⁸⁴⁴

9.3 Україна і Статут міжнародного кримінального суду

Участь України в Статуті міжнародного кримінального суду опинилася під питанням, мабуть, через непорозуміння. Римський Статут міжнародного кримінального суду було підписано від імені України 20 січня 2000 року. Стаття 125 Статуту визначає, що Статут підлягає ратифікації, прийняттю або затвердженню державами, які підписали Статут. За умови наявності політичного рішення про приєднання України до Статуту єдиною перешкодою участі України в Статуті може бути невідповідність Статуту Конституції України (ч. 2 ст. 9 Конституції України). У висновку Конституційного Суду України у справі про Римський Статут від 11 липня 2001 року⁸⁴⁵ Римський Статут міжнародного кримінального суду (далі – Статут) визнано таким, що не відповідає Конституції України, в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1, за якими «Міжнародний кримінальний суд... доповнює національні органи кримінальної юстиції».

Даний висновок Суду доктринально не представляється бездоганим, і

842 Повне найменування Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії: Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території колишньої Югославії з 1991 р.

843 Повне найменування Міжнародного трибуналу з Руанди: Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за геноцид та інші подібні порушення, скоєні на території сусідніх держав, в період з 1 січня 1994 р. по 31 грудня 1994 р.

844 Одним із зобов'язань України за Угодою про асоціацію з ЄС є ратифікація Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>

845 Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року (Справа N 1-35/2001)

не враховує низку позицій самої Конституції України, а також природу Міжнародного кримінального суду. Передусім, Конституція України має глибинне гуманістичне начало, що випливає з самого контексту Конституції. В її основу покладено цінність людини: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3). Це цілком збігається з гуманістичним началом загального міжнародного права, що відображено у його загальновизнаних нормах, а також закріплено у Статуті ООН «... затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок...» та розвинуто у договірному та звичаєвому міжнародному праві. Отже Конституція України цілком знаходиться у руслі гуманістичного політико-правового розвитку людства та закріплює основні його ідеали.

Загальне міжнародне право, беззаперечно, спрямоване на кримінально-правовий захист людського життя, визнаючи міжнародно-правовими злочинні акти геноциду, злочини проти людяності, військові злочини. Причому злочинність саме цих дій, як найбільш тяжких, є загальновизнаною у міжнародному праві, тобто виключає саму можливість будь кого заперечувати злочинність таких дій або виправдовувати їх неучасть у будь-якому міжнародному договорі. Мета створення Міжнародного кримінального суду полягає саме у юридичному забезпеченні невідворотності кримінального покарання фізичних осіб за скоєння міжнародних злочинів, що є у міжнародному праві загальновизнаними.

Ставлення України до загальновизнаних норм міжнародного права не викликає сумнівів. Декларація про державний суверенітет України, що є політико-правовою основою сучасної української державності, та Конституція України визнають пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права для Української держави. Відповідно до ст. 18 Конституції України, держава зобов'язується дотримуватись загальновизнаних норм міжнародного права: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеку шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.» Статтю 18 Конституції України слід розглядати системно разом з Частинами 1 статті 8 Конституції: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права,» та частина 3 статті X Декларації про державний суверенітет України: «Українська РСР визнає переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права».

Отже, запобігання міжнародним злочинам та покарання за них, визнаних такими згідно загальновизнаних норм міжнародного права (злочин геноциду, військові злочини та злочини проти людяності), є обов'язком України з огляду на її право, та з огляду на загальне міжнародне право, що має пріоритет перед правом України. З цього вбачається конституційний обов'язок Української держави щодо міжнародної співпраці у покаранні таких міжнародних злочи-

нів. Отже ратифікація Україною Статуту міжнародного кримінального суду є зовнішньополітичним пріоритетом конституційного рівня.

Слід також вважати на субсидіарну природу Міжнародного кримінального суду, тобто він діє в разі неспроможності або небажання держави-учасниці притягнути до кримінальної відповідальності особу, яка скоїла злочини геноциду, проти людства або військові злочини. Чи можна в цьому контексті вважати, що приєднання до Статуту Міжнародного кримінального суду суперечить статті 124 Конституції України? Конституційний Суд України у своєму Висновку посилається на статтю 1 Статуту Міжнародного суду «Международный уголовный суд ... дополняет национальные органы уголовной юстиции», як на таку, що суперечить статті 124 Конституції України. Конституційний Суд України також зазначив, що «Міжнародний кримінальний суд доповнює систему національної юрисдикції», а «можливість такого доповнення судової системи України не передбачена розділом VIII «Правосуддя» Конституції України» (п.2.1 Висновку). Цьому можна заперечити принаймні з двох позицій.

По-перше, комплементарна юрисдикція Міжнародного кримінального Суду означає, що Суд віддає пріоритет притягненню винних осіб до кримінальної відповідальності державам-учасникам Статуту. І тільки, якщо Суд дійде висновку, що держава не може (розвал судової системи, відсутні необхідні норми в законодавстві) чи не хоче (правоохоронні чи судові органи намагаються прихистити винну особу) притягнути винних до відповідальності, він застосовує власну юрисдикцію і починає розслідування (ст. 17 Статуту). Цим правом комплементарної юрисдикції, тобто первинної можливості розгляду справи, можуть скористатися лише держави-учасниці. В Статуті обмежено юрисдикцію територіальним і персональним принципами. Тобто, за загальним правилом, Суд може притягнути до відповідальності лише за умови скоєння злочину або на території держави-учасниці, або громадянином держави-учасниці. Суд не має юрисдикції, якщо потерпілими від злочинів є громадяни держав-учасниць. Відтак, Міжнародний кримінальний суд є органом, що здійснює *міжнародну* кримінальну юрисдикцію (у цьому він подібний до Європейського суду з прав людини, що також має міжнародну юрисдикцію, визначену Європейською конвенцією з прав людини). Жоден з судів, створених відповідно до Конституції України, не наділений міжнародною юрисдикцією, а отже є судовими органами виключно національної юрисдикції. Таким чином, з цієї точки зору, *Міжнародний кримінальний суд, за визначенням, знаходиться у сфері іншої юрисдикції і в цьому сенсі не може доповнювати національну юрисдикцію.*

По-друге, ст. 1 Статуту Міжнародного кримінального суду (як в оригіналі так і в українському перекладі) не має відношення до статті 124 Конституції України і, взагалі, до української судової системи, про яку йдеться у Розділі 8 «Правосуддя» Конституції України. Відповідно до ст. 1 Статуту Міжнародного кримінального суду, цей Суд «доповнює національні органи *кримінальної юстиції*». Це пов'язано з тим, що поняття «Міжнародний кримінальний суд» охо-

плюс в Статуті не лише суто суд, а і включені до статуту повноваження органів юстиції (прокурорів, адвокатів, навіть виконання покарання). З іншого боку, відповідно до Конституції України «органи кримінальної юстиції» не є органами кримінального правосуддя. Ототожнення понять «кримінальна юстиція» та «кримінальна юрисдикція» є, на нашу думку, очевидним перебільшенням. Отже, твердження про те, що «Міжнародний кримінальний суд доповнює систему національної юрисдикції», а «можливість такого доповнення судової системи України не передбачена розділом VIII «Правосуддя» Конституції України» є не зовсім коректним та штучно протиставляє Статут Міжнародного кримінального суду Конституції України.

Слід також зазначити, що Україна, не будучи учасницею Статуту Міжнародного кримінального суду, тим не менш у 2006 р. приєдналася до Угоди про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду 2002 р., що серед іншого гарантує у ст. 20 «захист прав потерпілих». Таким чином Україна вже взяла на себе певні зобов'язання у зв'язку з діяльністю Міжнародного кримінального суду.

Україна має і інші міжнародно-правові зобов'язання, що свідчать про визнання злочинними саме тих діянь, що визнані такими в Статуті Міжнародного кримінального суду, а саме геноциду і усієї низки воєнних злочинів за Гаагським і Женевським правом. Більше того, у Висновку Конституційного Суду України у справі про Римський Статут від 11 липня 2001 року Конституційний Суд визначає об'єктивні основи виникнення міжнародно-правових зобов'язань щодо встановлення відповідальності за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії, що відповідає не лише договірним зобов'язанням на підставі відповідних договорів але й загальновизнаним звичаєвим нормам міжнародного права. Суд вказує, що зовнішньополітична діяльність України ґрунтується на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права.⁸⁴⁶

Таким чином, з одного боку, було б помилкою перебільшувати значення саме Статуту Міжнародного кримінального суду для характеристики ставлення держави до міжнародного кримінального права. Встановлення в національному кримінальному законодавстві відповідальності за скоєння міжнародних кримінальних злочинів беззаперечно свідчить не лише про вплив міжнародного кримінального права на національну кримінально-правову систему, а про визнання Україною мінімального міжнародно-правового стандарту злочинності поведінки, що має міжнародну небезпеку. В цьому сенсі українське кримінальне законодавство максимально наближене до міжнародного кримінального права. Тобто, з точки зору матеріального кримінального права ратифікація Статуту Міжнародного кримінального суду потребуватиме внесення мінімальних змін до КК України.

З іншого боку, визнання державою юрисдикції Міжнародного кримінального

846 Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року (Справа N 1-35/2001).

суду створює важливі, а іноді абсолютно необхідні, процесуальні гарантії притягнення до кримінальної відповідальності за скоєння міжнародних кримінальних злочинів. Для чого, врешті, і було запроваджено міжнародну кримінальну відповідальність. Масові порушення прав людини під час української Революції гідності в грудні 2013 – лютому 2014 років поставили питання саме про високу вірогідність відповідальності за це представників української влади.

Окрім того, слід наголосити на ще одній стороні входження України до правового простору міжнародного кримінального права. Міжнародно-правові зобов'язання будь-якої держави складаються з позитивних і негативних. Це є загальновизнаним підходом до оцінки якості виконання державою таких зобов'язань у багатосторонніх міжнародно-правових відносинах. Сутність підходу складається з оцінки якості внесених змін до національного законодавства на підставі міжнародного договору (позитивні зобов'язання) і оцінки якості національної практики з дотримання цього законодавства (негативні зобов'язання).

В Україні вже стало цілком очевидним, що у сфері регулювання міжнародного кримінального права національна імплементація відповідних міжнародно-правових норм досить часто відбувається шляхом відсилання КК України до тексту визначеного або не визначеного міжнародного договору. Відтак, якість національної імплементації зведена до виконання приписів міжнародного договору України. Так само, якість національної практики з дотримання імplementованого законодавства зведена до дотримання безпосередньо норм міжнародного договору України. Інакше це ніяк не може бути поясненим з огляду на правову природу відсилання.

В теорії українського права відсилання розуміється як «вказівка у внутрішньодержавному нормативно-правовому акті на міжнародне право як на джерело, що регулює ці відносини. Відсилання санкціонує пряме застосування суб'єктами внутрішнього права норм міжнародного права у внутрішньодержавних правовідносинах.»⁸⁴⁷ Також зазначається, що «відсилання може бути конкретним (коли вказується конкретний міжнародно-правовий акт) і загальним (галузевим або інститутським)»⁸⁴⁸.

Відсилання характеризують як таке, що «звернене звичайно до індивідуально невизначеного кола міжнародних договорів. Це означає, що у відсылній нормі немає переліку міжнародних договорів, до яких варто звертатися. Відсилання вказує тільки на предмет правового регулювання. Далі, відсилання, як правило, не зорієнтоване в часі. Воно діє як стосовно міжнародних договорів, складених даною державою до прийняття даної норми, що відсилає, так і стосовно міжнародних договорів, що будуть укладені в майбутньому. Це означає, що перелік

847 Міжнародне право: Навчальний посібник/За ред. М. В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 68.

848 Буткевич В. Г., Мищик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник/За ред. В. Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – С. 440.

таких договорів є відкритим, і відносини у внутрішньому праві, що регулюються відсиленням, прямо залежать від міжнародно-правової активності держави і укладання нею міжнародних договорів.»⁸⁴⁹ Наприклад, Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництво і передачу протипіхотних мін та про їх знищення 1997 була ратифікована Україною в 2005 році, тобто через чотири роки після прийняття КК України. Окрім того, відсильна норма міжнародного договору повинна бути такою, що самовиконується. Користування відсиленням саме по собі не породжує самовиконуваності міжнародно-правової норми. У цій частині, мабуть, не може виникати труднощів з відсиленням в статтях 439, 440 КК України. У той же час застосування відсилення в ст. 438 КК України може виявитися вкрай скрутним. В цілому, однак, можна стверджувати, що українське кримінальне законодавство досить адекватно відреагувало на існуючі міжнародно-правові норми про боротьбу зі злочинами проти миру і людяності.

Таким чином, постає принципове питання про джерела українського кримінального права, чи можуть бути міжнародні договори такими джерелами? Зокрема, договори про міжнародні злочини. Показовим прикладом, де це питання постає найбільш гостро, може бути стаття 438 КК «Порушення законів та звичаїв війни». Диспозиція цієї статті має відсилення до відкритого переліку міжнародних договорів України, що передбачають «порушення законів і звичаїв війни». Існуючі коментарі до КК рекомендують застосовувати статтю в умовах проголошеного стану війни, інакше кажучи, в умовах міжнародного збройного конфлікту. Подібне уявлення існує і на практиці.

Це означає, що наша кримінально-правова доктрина, а за нею і ще ненароджена практика в галузі застосування норм міжнародного гуманітарного права, виходить з того, що в умовах неоголошеного стану війни або в умовах неміжнародного збройного конфлікту стаття 438 КК України не підлягає застосуванню. Отже з точки зору кримінального права України «запобіжником» у застосуванні статті вважається відсутність офіційно оголошеного стану війни, а «спусковим гачком» – його оголошення. Але з точки зору міжнародного кримінального права ситуацію слід розглядати докорінно інакше.

Міжнародні конвенції про закони і звичаї війни (конвенції з міжнародного гуманітарного права), як міжнародні договори, що набули чинності для України шляхом їх ратифікації, стали, відповідно до частини 1 статті 9 Конституції України, частиною українського законодавства. У свою чергу, сама ст. 438 КК України безпосередньо посилається на ці самі Конвенції. Тому покарання за порушення правил і звичаїв війни повинно відбуватись відповідно до вимог міжнародного гуманітарного права, незалежно від визнання чи заперечення державою стану

849 Міжнародне право: Навчальний посібник / За ред. М. В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 68-69.

Правова природа відсилення добре відома й іноземній правовій доктрині. Див, наприклад: Шумилов В. М. Международное право. Учебник. – М. 2007. – С. 188; Международное право. Учебник. – М. Омега-Л. 2008. – С. 105.

війни. Відповідь на питання про початок застосування норм міжнародного гуманітарного права знаходиться в ньому самому, а не у внутрішньодержавних чи міжнародних актах про оголошення війни чи про проголошення стану війни. В цьому сенсі юридична сила Конвенцій МГП абсолютно достатня для того, щоб зняти «запобіжник», не чекаючи додаткових актів держави. Це цілком відповідає гуманістичному началу МГП і здатно запобігти «уходу» від відповідальності під прикриттям «відсутності правових підстав для застосування норм МГП».

Але подібне розуміння правових підстав застосування статті КК України вимагає визнання міжнародного договору України джерелом кримінального права України не лише в загальнотеоретичному сенсі, а і для цілей правозастосування, принаймні в тих випадках, коли сам кримінальний закон у бланкетній нормі вимагає застосування норм міжнародного договору.⁸⁵⁰

Подібні приписи КК України створюють достатні правові умови та підстави для застосування в кримінальному праві України концепції, так званого, галузевого монізму – примату міжнародного права над внутрішнім в окремій галузі права, або навіть в окремих правовідносинах, спеціально визначених законом.⁸⁵¹

850 Активна наукова дискусія щодо можливості визнання норм міжнародного права джерелом кримінального права України триває принаймні останні двадцять років. Але питання лишається дискусійним. Див. про це: Цись Н. І. Імплементация норм міжнародного права у національне кримінальне законодавство України (Загальна частина): Автореф дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08.; КНУ ім. Т. Г. Шевченка. – К.: 1994. – 25 с.; Єпур Г. В. Впровадження міжнародно-правових актів в кримінальне законодавство України: Автореф дис. ... канд. юрид. наук, 12.00.08.; Нац. унів. ВС. – Х., 2005. – 16 с.; Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08./Льв. держ. ун-т внутрішніх справ. – К., 2007. – 557 с.; Кучевська С. П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Льв. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2009. – 19 с. Попович В. П. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України: Автореф дис. канд. юрид. наук: 12.00.08.; Льв. держ. ун-т. – Л., 2010. – С. 23; Броневицька О. М. Відповідність кримінального законодавства України чинним міжнародним договорам: Автореф дис. канд. юрид. наук: 12.00.08.; Льв. держ. ун-т., Л., 2011. – 19 с.; Андрушко П. П. Источники уголовного права Украины: понятие, виды // Право Украины – 2011. – № 9-10. – 465 с.; В. О. Навроцький Що учинили Путін & К* щодо України? – <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/03/13/7018693/>; Мохончук С. М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08, 12.00.11.; Національн.юридичн.ун-т імені Ярослава Мудрого, – Х.: 2014. – 39 с.

851 Галузевий монізм досить розповсюджений в Україні і визнається як такий щодо України міжнародними судовими установами. Див.про це: Буроменський М. В. Українська доктрина співвідношення міжнародного і національного права // Правова доктрина України: у 5 т. – Х: Право, 2013. Т. 2: Публічно-правова доктрина України. – С. 632-662; Буроменський М. В. Доктрина взаємодії міжнародного і українського права та національна судова практика.// Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України. – К.: ПРАТ Юридика практика, 2013. – С. 337-358.

9.4 Імплементация в українське законодавство норм міжнародного кримінального права

Міжнародне кримінальне право визнає на сьогоднішній день злочинність таких діянь, як злочини проти людства (геноцид, апартеїд, расова дискримінація) і військові злочини. Всі ці дії визнані злочинними і в КК України.

Злочинність геноциду визнана Конвенцією про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р., Статутом Міжнародного кримінального суду. Загальновизнано, що геноцид є злочином і за звичаєвим міжнародним правом. Геноцид вважають найтяжчим міжнародним злочином, водночас він має надзвичайно високий рівень латентності. Держави максимально замовчують факти геноциду,⁸⁵² часто не включають злочин геноциду до кримінального законодавства,⁸⁵³ оскільки вважають, що це може загрожувати національним політичним елітам або завдати істотної шкоди міжнародному іміджу влади.⁸⁵⁴ Справи, пов'язані з притягненням до відповідальності за вчинення злочину геноциду в національній судовій практиці зустрічаються вкрай рідко.⁸⁵⁵

У сучасній міжнародній практиці юрисдикцією притягати до відповідальності за вчинення злочину геноциду наділені всі три існуючі міжнародні кримінальні суди. Юрисдикцію щодо злочину геноциду мали також Нюрнберзький і Токійський військові трибунали після другої світової війни. Суб'єктом злочину геноциду може бути як держава, так і фізична особа. Міжнародне право передбачає можливість застосування універсальної кримінальної юрисдикції до таких злочинців-фізичних осіб.

В Україні злочинність геноциду була вперше закріплена в 2001 році в ст. 442 КК України. Це чи не єдина стаття КК, в яку дослівно інкорпорована частина міжнародного договору – всі інші статті в процесі внутрішньодержавної імплементації проходили і проходять, як правило, складну процедуру трансформації. Така конструкція статті 442, у разі її застосування, повинна виключити будь-які розбіжності з вимогами Конвенції 1948 року.

Злочинність апартеїду визнана Конвенцією про попередження злочину апар-

852 Наприклад, у Австралії офіційна практика насильницької передачі дітей аборигенів у «біле» оточення з метою асиміляції існувала більше ста років, з 1880 по 1970 роки. Розгляд перших пов'язаних з цим судових позовів почався в 1999 році.

853 Кримінальне законодавство колишнього СРСР, так само як і законодавство колишніх радянських республік, до яких входила Україна, не знали поняття злочину геноциду.

854 За часи існування СРСР в ньому замовчували голодомор в Україні 1932-1933 років, який був злочином геноциду проти українського народу, скоєний за соціальною ознакою на ідеологічному підґрунті (обов'язку всього населення будувати комуністичне суспільство). Саме з ідеологічних міркувань в колишньому Радянському Союзі факт голодомору заперечували. Законом України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» 2006 року «Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу» (ст.1) (Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/376-16>)

855 Одним з небагатьох випадків є судовий процес зі звинувачення у злочині геноциду червоних кхмерів у період їх правління в Камбоджі у 1976-1979 рр.

теїду і покарання за нього 1973 року. Враховуючи склад злочину, сформульований у Конвенції, апартеїд беззаперечно є злочинним не лише за конвенційним, а і за звичаєвим міжнародним правом. Поява Конвенції про попередження злочину апартеїду і покарання за нього пов'язана з появою держав – Південно-Африканської республіки та Південної Родезії, які проводили політику расової сегрегації, спрямованої на знищення небілого населення цих країн. Відповідно до міжнародного права, апартеїд є тяжким міжнародним злочином і становить серйозну небезпеку для міжнародного миру і безпеки (ст. I). Правова кваліфікація політики і практики расової сегрегації та дискримінації, проведена в ході розробки тексту Конвенції, не залишає сумнівів у тому, що «расова сегрегація» і «расова дискримінація» мають різний характер і підпадають під ознаки різних міжнародних злочинів. Тому апартеїд є, так би мовити, «синтетичним» злочином, що охоплює ознаки двох інших тяжких міжнародних злочинів – геноциду і расової дискримінації (ст. II). Розгляд справ про вчинення даного злочину перебуває в юрисдикції міжнародних кримінальних судових органів (ст.ст. III і V).

Український кримінальний закон не передбачає відповідальність за вчинення злочину апартеїду. З цього не випливає, що в Україні не існує взагалі можливості притягнути до кримінальної відповідальності за апартеїд – в тій частині, в якій діяння має ознаки геноциду і настане відповідальність за злочин геноциду. З іншого боку, стаття 161 КК України передбачає відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії. Тим самим, Україна імплементувала у своєму кримінальному законі відповідні норми Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 (п. «D» ст. 2)⁸⁵⁶ і Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995 (ст. 6).⁸⁵⁷ Однак апартеїд – це не стільки злочинні дії окремих осіб, скільки злочин влади. Більше того, – цей складний в доведенні і витончений злочин влади беззаперечно вимагає своєї власної кримінально-правової кваліфікації. Відсутність самостійного складу злочину апартеїду в Кримінальному Кодексі України залишає прогалину в національному кримінальному законодавстві.

Перелік воєнних злочинів (порушення правил і звичаїв війни) досить широкий і наданий в більш ніж двох десятках чинних міжнародних договорів, укладених протягом останніх 150 років.⁸⁵⁸ Щодо значної частини воєнних злочинів, серед

856 Ратифікована Українською РСР 21 січня 1969 року./Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1969. – № 5. – Ст.27.

857 Ратифікована Україною 9 грудня 1997 року./[Електронний ресурс]: Закон України: «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» від 9 грудня 1997 року n 703/97-вр/офіційний портал Верховної Ради України/www.zakon.rada.gov.ua.; http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_055

858 Це, зокрема, Гаазькі Конвенції про закони і звичаї війни 1899-1907 років, Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і бактеріологічних засобів 1925 року, Женевські Конвенції про захист жертв війни 1949 року і Додаткові Протоколи до них, Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 року, Конвенція про заборону застосування, накопичення

юристів існує стійка думка про їх загальновизнаний, імперативний характер. Звичаї війни належать до звичаєвих норм міжнародного права, що були закріплені в міжнародних договорах, і у цій якості є обов'язковими для виконання.

Кримінальна караність воєнних злочинів в найширшому сенсі, як розуміє міжнародне право, передбачена і в КК України в ст. 438 «Порушення правил і звичаїв війни». Крім того, КК України передбачив злочинність пропаганди війни (ст. 436), планування, підготовки, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437), застосування зброї масового знищення (ст. 439), незаконного використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (ст. 445).

Ст. 438, 439, 440 за побудовою диспозицій є абсолютно нетиповими для особливої частини українського кримінального закону, оскільки є відсылними до міжнародних договорів України. Справа в тому, що відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить «склад злочину, передбаченого цим Кодексом». Ст. 438 «Порушення законів і звичаїв війни», у свою чергу, містить перелік лише деяких діянь, що становлять об'єктивний бік злочину «Жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом...». Далі цей перелік розширений за рахунок «... інших порушень законів і звичаїв війни, передбачених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України». Таким чином, КК України в даному випадку прямо санкціонує використання тексту міжнародного договору України для кримінально-правової оцінки діяння як злочину.

У той самий час Кодекс не містить у статті 438 чіткої відповіді на питання про можливість посилання на загальновизнані міжнародно-правові звичаї захисту жертв війни, що не узгоджується з ч. 1 ст. 3 Кодексу: «Законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права.» Проте можна стверджувати, що зберігається можливість застосування міжнародно-правових звичаїв щодо засобів ведення війни. Це слідує з буквального читання тексту диспозиції ст. 438, а саме: «... застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом...». Цілком очевидно, що відсилання спрямовано не лише до міжнародних договорів, а і до міжнародного права в цілому, тобто охоплює і міжнародно-правові звичаї що обмежують засоби ведення війни. З цього принаймні можна зробити висновок про можливість визнання злочинними деяких дій в умовах збройного конфлікту, наприклад, згідно відомого «застереження Мартенса».⁸⁵⁹

заспів, виробництво і передачу протипіхотних мін та про їхнє знищення 1997 року, Статут Міжнародного кримінального суду, а також в цілому ряді інших міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

859 За пропозицією Ф. Ф. Мартенса у преамбулі Гаазької конвенції про закони та звичаї війни

Ст.ст. 439, 440 Кримінального Кодексу України взагалі містять відсилання до загальних текстів міжнародних договорів, що не характерно для українського кримінального законодавства: «Застосування зброї масового знищення, забороненої міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, – карається...» (ч. 1 ст. 439); «Розробка, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення, забороненої міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, – караються...» (ст. 440).

Реальна можливість притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб за вчинення ними чітко визначеного міжнародним правом переліку злочинів є логічним підтвердженням загального руху держав до створення міжнародного кримінального права. Ми присутні при перших кроках у становленні міжнародного кримінального права, які стають все більш впевненими. Статут Міжнародного кримінального суду ратифікований майже 130 державами світу. Подальший розвиток міжнародного кримінального права, як загальноцивілізаційного явища, безсумнівно, пов'язаний з досягненням максимальної ефективності в реалізації міжнародної юрисдикції міжнародними судовими органами, що у свою чергу, пов'язане з подоланням суверенного егоїзму держав.

Безсумнівно, міжнародне кримінальне право впливає на національне кримінальне право. Приклади з КК України свідчать саме про такий вплив, коли спонуканням до наповнення кримінального закону складами злочинів з міжнародного кримінального права виступає швидше не загроза їх вчинення у державі, а необхідність імплементатії міжнародно-правових норм, іміджевий аспект, підстав на прагненні мати «цивілізоване» законодавство.

Виникає можливість говорити також про міжнародно-правове регулювання національних кримінально-правових відносин на регіональному рівні, зокрема у Європі. Міжнародні судові органи із захисту прав людини, володіючи юрисдикцією тлумачити норми міжнародних договорів, по суті, опосередковано поширюють свою міжнародну юрисдикцію на внутрішньодержавні правовід-

1899 року було встановлено, що «у випадках, не врегульованих даною угодою, населення та воюючі сторони залишаються під охороною і дією засад міжнародного права, оскільки вони випливають із звичаїв, що встановилися між цивілізованими народами, із законів людяності і вимог суспільної свідомості». Це правило отримало назву «застереження Мартенса» і має в міжнародному праві характер як звичаєвої, так і договірної імперативної норми. Ст. 1 Додаткового протоколу I 1977 до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 року зобов'язує за відсутності договірної норми звертатися до «застереження Мартенса».

«Застереження Мартенса» означає, що, за відсутності договірної норми міжнародного права про закони і звичаї війни, цивільне населення та комбатанти все рівно знаходяться під захистом міжнародного права, яке захищає принципи гуманності та побудоване на цих принципах. Класик міжнародного гуманітарного права Ж. Пикте в такий спосіб стисло сформулював принцип права гуманності: «Воєнна необхідність і підтримання громадського порядку завжди повинні поєднуватися з повагою до людини» (Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права (пер. с франц.). – М., 1994. – С. 80)

носини, що виникають у зв'язку зі здійсненням національної кримінальної юрисдикції. Обов'язок держави виконати рішення Європейського суду з прав людини, що не скасовує національне судове рішення, ставить національний суд перед необхідністю застосовувати норми Європейської Конвенції з прав людини, що перетворює такі норми на компонент міжнародного кримінального права.⁸⁶⁰ У свою чергу, міжнародний судовий орган із захисту прав людини можна розглядати як орган, що володіє деяким незначним обсягом міжнародної кримінально-правової юрисдикції. Тому можна вважати, що в область міжнародної кримінальної юрисдикції потрапляє також право міжнародних судових органів щодо захисту прав людини розглядати відповідно до своєї компетенції і вирішувати справи, виконання рішень за якими відбувається опосередковано. Формування європейської регіональної моделі кримінального права все більш очевидне. Участь України, як й інших країн РЄ в європейських договорах про Боротьбу зі злочинністю фактично не є факультативним (юридично вихід з договору, звичайно, можливий), що ставить кримінальне законодавство нашої країни, як і інших держав-членів РЄ в жорстку залежність від проведеної організацією кримінально-правової політики.⁸⁶¹

9.5 Україна в міжнародній співпраці щодо уніфікації законодавства про попередження та боротьбу зі злочинністю

Україна бере активну участь у міжнародному співробітництві щодо попередження та боротьби зі злочинністю. Така участь пов'язана з виникненням певних міжнародно-правових зобов'язань. Умовно ці зобов'язання можуть бути поділені на зобов'язання за національною імплементацією норм договорів і на зобов'язання щодо їх міжнародної імплементації. З урахуванням статті 9 Конституції України, національна імплементація таких норм можлива або шляхом внесення змін до законодавства, або шляхом їх прямого застосування у внутрішньому правопорядку як частина національного законодавства (розглянута вище концепція галузевого монізму в кримінальному праві). Аналіз всієї сукупності міжнародних договорів України про боротьбу зі злочинністю дозволяє виявити деякі проблеми, які потребують осмислення з точки зору подальшого розвитку вітчизняної правової доктрини.

860 Див.: Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: Автореф дис.канд. юрид. наук: 12.00.08.; НАН Інст. Дер. і права ім. В.М. Корецького. – К., 2005. – 21 с.

861 К основным направлениям международного сотрудничества, через которые Совет Европы влияет на уголовное законодательство можно отнести, прежде всего, защиту прав человека, борьбу с коррупцией, с легализацией доходов, полученных преступным путем, с торговлей людьми, в области правовой помощи.

Насамперед, не всі норми міжнародних договорів України щодо боротьби зі злочинністю можуть бути у повному обсязі реалізовані як частина національного законодавства. Це пов'язано як з особливостями правового регулювання питань боротьби зі злочинністю в кримінальному законодавстві, так і з особливостями взаємодії міжнародного і внутрішнього права.

КК України, передбачаючи підстави кримінальної відповідальності, чітко визначає, що кваліфікація діянь як злочинних, можлива виключно на підставі кримінального закону, тобто акту внутрішнього права. Тому будь-який міжнародний договір України, який зобов'язує визнавати злочинними ті чи інші діяння, підлягає національній імплементації шляхом прийняття закону України. Зазвичай так і відбувається. Проте терміни прийняття таких законів щодо різних міжнародних договорів можуть серйозно відрізнятись. Наприклад, в Україні ще досі не передбачена кримінальна відповідальність за тримання у рабстві в тому обсязі, в якому цього вимагає, наприклад, Додаткова Конвенція про заборону рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства 1957 року. В інших випадках зміни до КК внесені, але в такому вигляді, що застосування кримінально-правової норми вкрай ускладнене або є неможливим – саме з таким недоліком імплементовані конвенції з міжнародного гуманітарного права. Так само, відсутність в міжнародному праві вичерпного легального переліку зброї масового знищення ускладнює повноцінне застосування норми Кримінального Кодексу України про відповідальність за його застосування. Саме тут виникає перша проблема, пов'язана з можливістю застосування в Україні міжнародних договорів про боротьбу зі злочинністю – деяка частина таких договорів України не може бути виконана в частині притягнення до кримінальної відповідальності саме через технічну незавершеність внутрішньодержавних імплементаційних процедур.

Друга проблема пов'язана з особливостями національної імплементації і полягає в тому, що в процесі національної трансформації можуть враховуватися не всі особливості міжнародно-правової норми, пропонованої для уніфікації. Найчастіше це стосується вказівки договору на ознаку повторності або на вчинення злочину групою осіб.

Ще одна проблема пов'язана з термінологією. Не заперечуючи існування традицій і зовсім не перебільшуючи значення уніфікації термінології, слід зауважити, що її уніфікація нерідко має не менше значення, ніж уніфікація складів злочинів в національних кримінальних законах держав-учасниць договору. Український кримінальний закон не був позбавлений цієї проблеми. Повідомимо: виключно з політичних міркувань, виникали заперечення проти появи в КК України терміна «катування», хоча відповідні міжнародні договори ООН та Ради Європи вимагали визнати тортури злочином. Схожа проблема виникла при імплементації Конвенції ООН проти корупції.⁸⁶²

862 Тоді в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо

Складною і теоретично не вирішеною залишається проблема тлумачення норм Кримінального Кодексу України на основі відповідного імплементації міжнародного договору України. Формально, відповідно до ст. 9 Конституції України, не існує обмежень такого тлумачення. Міжнародний договір і після імплементації не міняє правового статусу і залишається частиною українського законодавства. Також зберігається загальне правило застосування норм даного договору у внутрішньому правопорядку України – норми міжнародного договору мають перевагу перед нормами законів України. Інших вказівок ні в Конституції України, ні в законах України немає. Відсутні і будь-які офіційні коментарі ситуації, наприклад, в Постановах Пленуму Верховного Суду України або Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

У той же час, можливі як колізії, так і текстуальні розбіжності тексту договору і тексту КК України. Можливе як розширювальне, так і обмежувальне тлумачення норми статті КК з використанням чинного міжнародного договору України. При цьому використання в законі більш широких, ніж в договорі, обмежень у формулюванні складу злочину не повинно ускладнювати виконання міжнародного договору. Однак якщо обсяг норми кримінального закону буде звужений, порівняно з обсягом міжнародно-правової норми, складності, безумовно, можуть виникати. У цьому випадку виникне необхідність у вирішенні такої колізії. Враховуючи особливе місце КК в системі українського законодавства було б доцільно законодавчо встановити наслідки імплементації норм про боротьбу зі злочинністю, і усунути можливі колізійні протиріччя, встановивши, наприклад, що у внутрішньому правопорядку застосовується тільки імплементація норми. У цьому полягає четверта проблема застосування в Україні міжнародних договорів про боротьбу зі злочинністю.

Усі зобов'язання України щодо національної імплементації норм договорів про боротьбу зі злочинністю пов'язані або з проведенням уніфікації законодавства, або з наданням правової допомоги. Причому, норми про правову допомогу дуже часто не імплементаються через законодавчі процедури, а застосовуються безпосередньо з міжнародного договору.

Розглянемо більш уважно участь України в уніфікації кримінального законодавства.⁸⁶³ Це є одним з основних сучасних напрямків міжнародної співп-

відповідальності за корупційні правопорушення» від 11 червня 2009 року склад злочину «Незаконне збагачення» набув ознак хабара, що докорінно відрізнялося від розуміння «незаконного збагачення» в ст. 20 Конвенції ООН./[Електронний ресурс]: Закон України: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 11.06.2009 № 1508-VI/Офіційний портал Верховної ради України/www.zakon.rada.gov.ua. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1508-17>

863 При цьому слід зазначити, що при підготовці Кримінального Кодексу України 2001 питання про повноцінну імплементацію в кримінальний закон норм міжнародних договорів України був предметом серйозного професійного обговорення юристів. Див.: Буроменський М. В. Про відповідність проекту Кримінального кодексу України, підготовленого робочою групою

раці в боротьбі зі злочинністю. Враховуючи, що в міжнародному праві існує презумпція права держави здійснювати кримінальну юрисдикцію, договорами про уніфікацію кримінального законодавства охоплені не тільки злочини, щодо яких діє виключно національна юрисдикція (работоргівля, незаконний обіг наркотиків і психотропних речовин, піратство та інше), а й міжнародні злочини. Міжнародні договори України про уніфікацію кримінального законодавства є переважно загальними, що відповідає загальній меті забезпечення невідворотності покарання. У той же час Україна уклала чимало регіональних міжнародних угод в даній області, зокрема, в межах Ради Європи.

Особливістю Угод про уніфікацію кримінального законодавства є те, що вони мають, передусім, координуючий характер. Вони зазвичай не призначені для кримінально-правової кваліфікації дій міжнародними або національними органами. За їхньою допомогою створюються правові моделі, які будуть покладені в основу внутрішньодержавної імплементації. Їхнє головне завдання – сприяти зближенню кримінальних законів держав. Будь-яка з міжнародних угод про уніфікацію кримінального законодавства є факультативною. Не існує міжнародної правової норми, яка зобов'язує укладати такі угоди. Нарешті, такі угоди не стосуються дуже важливого питання про види і межі покарання.

Значна частина статей КК з'явилась внаслідок імплементації міжнародних договорів України. Саме цей факт міцно вписує українське кримінальне законодавство в систему міжнародно-правових відносин по боротьбі зі злочинністю.

Україна є учасницею практично всіх загальних міжнародних договорів про торгівлю людьми (включаючи договори про визнання злочинними змісту в рабстві й работоргівлі). Надзвичайно важливою є фіксація у чинному Кримінальному Кодексі України того факту, що утримування в рабстві має на меті не позбавлення людини свободи, як такої, а отримання деякої вигоди, тобто експлуатація в самому широкому сенсі цього слова. Позитивною є криміналізація торгівлі окремими частинами тіла людини. Таким чином, Україна суттєво просулася до повноцінної національної імплементації того, що в міжнародному праві прийнято вважати рабством і торгівлею людьми.

В Україні імplementовані міжнародні договори, що визначають злочинність діянь проти Правосуддя. Традиційно вважається, що суспільна небезпека таких злочинів не виходить за національні межі. Винятком є застосування катувань, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання.

У міжнародному праві загальна заборона катувань, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання встановлена низкою міжнародних договорів, переважна більшість з яких – про права людини. Єдиним міжна-

Кабінету Міністрів, міжнародно-правовим нормам про захист прав і основних свобод людини.// Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини: Вип. 10. – Київ-Харків, 1994. С.3-29; Буроменський М.В. Деякі особливості застосування в Україні міжнародних договорів про боротьбу з організованою злочинністю.// Вісник Академії правових наук України. 1999. – № 2 (17), – С. 50-58.

родним договором, яким визначена загальна правова модель складу злочину «катування» є Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання, 1984 року.⁸⁶⁴ Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність поводження чи покарання 1987 року⁸⁶⁵ визнає це визначення і встановлює механізм міжнародного контролю за дотриманням Конвенції. На основі Конвенції 1984 року і була здійснена імплементація в КК України норми про злочинність тортур.

Імплементація в національне законодавство норм, що передбачають злочинність терористичних актів, пов'язана з цілою серією міжнародних договорів України. Термін «тероризм» тут може бути застосований в цілях предметної класифікації, оскільки міжнародне право не завжди звертається до даного терміна. Тривалий час загальне міжнародне право з політико-ідеологічних причин уникало терміна «тероризм», хоча кримінальне законодавство багатьох держав давно і добре з ним знайоме. У той же час, не можна сказати, що міжнародна спільнота була байдужа до окремих проявів тероризму. У ряді договорів, прийнятих з початку 70-х рр XX століття, містилися описи деяких складів злочинів, які, за своїми ознаками, були тероризмом, хоча цей термін в той час так і не з'явився. У середовищі соціально однорідних держав оцінка тероризму не викликала дискусій, і в 1977 р. було укладено Європейську Конвенцію про боротьбу з тероризмом.

Головною ознакою сучасного підходу до міжнародного співробітництва в боротьбі з тероризмом, відбитим в українському законодавстві, є відмова розглядати тероризм як політичний злочин, або злочин, пов'язаний з політичним злочином, або викликаний політичними мотивами. До тероризму в сучасному міжнародно-правовому розумінні можна віднести злочини проти безпеки польотів цивільної авіації (Токійська конвенція 1963 р.,⁸⁶⁶ Міжнародна конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970 р.⁸⁶⁷, Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971 р.⁸⁶⁸), злочини проти безпеки морського судноплавства (Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 р.⁸⁶⁹), використання ядерних матеріалів із злочинною метою

864 Дата приєднання України 26.01.1987р. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3484-11> [Електронний ресурс]: Указ Президії Верховної Ради Української РСР про ратифікацію конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, від 26 січня 1987 р. n 3484-хІ станом на грудень 2014/офіційний портал верховної ради україни/www.zakon.rada.gov.ua.

865 Дата приєднання України 24.01.1997 р. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню [Електронний ресурс]: закон України від 24.01.1997 № 33/97-вр, станом на грудень 2014/офіційний портал Верховної Ради України/www.zakon.rada.gov.ua. http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_068

866 Текст див.: Міжнародне право в документах/За заг. ред. М. В. Буромського. С. 250, 251.

867 Текст див.: Там само. С. 251.

868 Текст див.: Там само. С. 251-253.

869 Вступила в силу для України 20.07.1994 г. Саме ця Конвенція визначає в ст. 6 загальні ознаки

(Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу 1980 р.⁸⁷⁰).

Міжнародно-правові норми про злочинність піратства спочатку виникли і розвивалися як звичайно-правові і значно пізніше отримали договірно-правове підтвердження. В Україні піратство вперше було визнано злочином у Кримінальному Кодексі України 2001 року. Імплементация була проведена з деякими відхиленнями від ст. 15 Конвенції про відкрите море 1958 та ст. 101 Конвенції з морського права 1982 р.⁸⁷¹

Виникнення міжнародного співробітництва в боротьбі з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин пов'язано з безпрецедентним поширенням даного виду злочину із його особливою соціальною та економічною небезпекою для людства. Конвенційне закріплення зобов'язання уніфікувати кримінальне законодавство пов'язане з Єдиною Конвенцією про наркотичні засоби 1961 р, Конвенцією про психотропні речовини 1971, Конвенцією про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин 1985 р. Прикладом регіонального співробітництва може служити підписана в межах Ради Європи Угода про незаконний обіг на морі на здійснення ст. 17 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин 1995 року. Конвенції були повноцінно імплементовані в українське законодавство, в тому числі, в КК України.

Початок міжнародно-правового співробітництва у боротьбі з виготовленням фальшивих грошей пов'язаний з укладенням Міжнародної конвенції по боротьбі з підробкою грошових знаків 1929 р., яка залишається єдиним універсальним договором в даній області. Сучасна практика визнає, що деякі положення Конвенції 1929 року є застарілими, вона не охоплює не менш небезпечний злочин, ніж фальшивомонетництво – підробку цінних паперів. Імплементация Конвенції в ст. 199 КК України максимально усуває ці недоліки.

складу злочину, що підлягають уніфікації в національному законодавстві та імплементованого в Україні./Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 року [Електронний ресурс]: Постанова ВР України від 17.12.1993 року № 3735-12, станом на грудень 2014/Офіційний портал Верховної ради України/www.zakon.rada.gov.ua.

870 Вступила в силу для України 05.08.1993 г. Конвенція визначає в ст. 7 загальні ознаки складу злочину, що підлягають уніфікації в національному законодавстві та імплементовані в Україні./http://zakon.rada.gov.ua/go/995_024; Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу [Електронний ресурс]: Постанова ВР України від 05.05.1993 № 3182-12 станом на грудень 2014/Офіційний портал Верховної ради України/www.zakon.rada.gov.ua.

871 Відступ має відношення до тієї частини міжнародно визнаного поняття піратства, яке характеризує його як злочин, який: не може бути здійснено за наказом органу державної влади держави прапора або на підставі наданих державою повноважень; яке не може бути здійснено військовими або іншими урядовими судами, за винятком випадків, коли «екіпаж підняв заколот і захопив владу над цим судном або літальним апаратом», що може бути вчинено виключно в особистих цілях. В іншому випадку вчинене діяння слід кваліфікувати як каперство, яке може бути здійснене й щодо повітряного судна.

Висновки

Отже, у світі зберігається широка область міжнародно-правового співробітництва у боротьбі зі злочинністю, і ця область, будучи близькою до міжнародного кримінального права, не переходить за його кордон. Міжнародно-правові засоби покликані лише допомогти національній юрисдикції. Ця область співпраці постійно розширюється за рахунок прояву державами інтересу до розширення заходів протидії тим або іншим злочинним проявам, наприклад у боротьбі з організованою злочинністю.

Особлива небезпека організованої злочинності, пов'язана з виникненням злочинних організацій і співтовариств, їх швидким розвитком, структуруванням і перетворенням на транснаціональні, стала причиною розробки спеціальних міжнародних документів. У боротьбі з організованою злочинністю держави опинилися перед непростим вибором: або вдатися до традиційного для більшості держав способу і використовувати міжнародно-правові механізми уніфікації кримінального законодавства та надання правової допомоги, або скористатися більш радикальним і тому менш контрольованим урядами окремих держав принципом універсалізму, або перейти на якісно інший рівень і визнати міжнародну кримінально-правову юрисдикцію щодо своїх громадян і юридичних осіб. Ні перший, ні другий шляхи не здатні забезпечити той ефект у боротьбі з організованою злочинністю, який можливий у разі визнання державами міжнародної кримінально-правової юрисдикції. Однак, більшість держав світу, включаючи Україну, до такого радикального кроку поки що не готові.

За двадцять чотири роки незалежності Україна міцно увійшла в міжнародну систему боротьби з кримінальною злочинністю. На додаток до загальних міжнародних договорів, укладених Української республікою в складі колишнього Радянського Союзу до 1991 року, Україна значно розширила договірно-правову основу боротьби зі злочинністю. Вона стала повноцінним гравцем у цій галузі не тільки в європейському регіоні, а й у світі. За безпосередньої участі України сформовані основи надання міжнародної правової допомоги у відносинах з усіма пострадянськими країнами. Нарешті, Україна уклала десятки нових двосторонніх міждержавних угод про правову допомогу.

Таке широке міжнародне співробітництво України не могло не позначитися на її законодавстві. Вплив було зумовлено, не в останню чергу, Конституцією України, яка у ст. 8 закріпила принцип верховенства права, а в ст. 9 – принцип прямої дії у внутрішньому правопорядку міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також внаслідок визнання у ч. 1 ст. 3 КК України, що він «ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права». В результаті український кримінальний закон суттєво змінився. Особливо це торкнулося частини його відповідності міжнародним договорам України про боротьбу з кримінальною злочинністю за рахунок повноцінного наповнення Кримінального Кодексу України імплементованими нормами цих договорів.

Після вступу України до Ради Європи в 1995 році правова система України перебуває у європейському правовому просторі. Природа політико-правового співробітництва у Раді Європи виключає можливість уникнути впливу політики організації, реалізованої через міжнародні договори, в тому числі, про боротьбу зі злочинністю. Перспектива такої співпраці пов'язана з усе більш глибокою уніфікацією кримінального законодавства європейських держав. Це означає неминучість появи в їхніх кримінальних законах норм про відповідальність не стільки за одиничні злочини, скільки відповідальності за види злочинної діяльності, що охоплює десятки складів злочинів. Саме такі наслідки для національного законодавства мають участь в антикорупційних конвенціях Ради Європи, у Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів від злочинної діяльності, Конвенція Ради Європи про протидію торгівлі людьми, про боротьбу з організованою злочинністю.

Conclusions

So, the wide area of international legal cooperation in the fight against crime is kept in the world, and this area being close to international criminal law does not bypass its borderline. International and legal tools are called only to help the national jurisdiction. This area of cooperation is constantly growing due to the interest displayed by the states to expand measures to counter these or those criminal manifestations, such as the fight against organized crime.

Particular danger of organized crime associated with the emergence of criminal organizations and communities, their rapid development, structuring and transformation in transnational, has led to the development of specific international instruments. In the fight against organized crime states have found themselves before a difficult choice: either to resort to the traditional method for the majority of states ant to use international legal mechanisms of unification of criminal law and providing legal assistance, or to use the principle of universalism which is more radical and therefore less controllable by governments of specific states, or to go to a qualitatively different level and recognize the international criminal law jurisdiction regarding its citizens and legal entities. Neither the first nor the second path is not able to provide the effect in the fight against organized crime, which is possible in case of recognition by the states of the international criminal law jurisdiction. However, most of states, including Ukraine, are not yet ready to such a radical step.

For twenty-four years of independence, Ukraine has firmly entered into the international system of combating criminality. In addition to general international agreements concluded by the Ukrainian republic as a part of the former Soviet Union until 1991, Ukraine has significantly expanded the contractual and legal basis of combating crime. It became a full-fledged player in this sphere not only in the European region, but in the world as well. With the direct participation of Ukraine the foundations for international legal assistance in relation with all post-Soviet countries have been shaped. Finally, Ukraine has signed dozens of new bilateral interstate agreements on legal assistance.

This broad international cooperation of Ukraine has had an impact on its legislation, which was caused, not least of all, by the Constitution of Ukraine, which enshrined the principle of the rule of law in its Article 8, and the principle of direct effect of international treaties of Ukraine ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine in the domestic legal order in Article 9, and also due to recognition in paragraph 1 Article 3 of the Criminal Code of Ukraine that it is «based on the Constitution of Ukraine and the generally recognized principles and norms of international law.» As a result, the Ukrainian criminal law has undergone considerable changes. This particularly affected its compliance with international agreements of Ukraine on combating criminality at the expense of complete provision of the Criminal Code of Ukraine with the implemented norms of such agreements.

After Ukraine joined the Council of Europe in 1995, the legal system of Ukraine is in the European legal space. The nature of political and legal cooperation in the Council of Europe excludes the possibility to avoid the influence of policy of organization, implemented through international treaties, including combating crime. The prospect of such cooperation is associated with more profound unification of criminal legislation of European states. This means inevitable appearance in their criminal laws of the norms on responsibility not only for individual crimes but liability for types of criminal activities, covering dozens of crimes. These very implications for national legislation have the participation in anti-corruption conventions of the Council of Europe, Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime, the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings, the Fight against Organized Crime.

Література до розділу

1. Андрушко П.П. Источники уголовного права Украины: понятие, виды // Право Украины. – 2011. – № 9-10.
2. Блищенко И.П., Фесенко И.В. Международный уголовный суд. – М.: Закон и право. Издательское объединение ЮНИТИ, 1998.
3. Броневицька О.М. Відповідність кримінального законодавства України чинним міжнародним договорам: Автореф дис. канд. юрид. наук:12.00.08/Оксана. Михайлівна Броневицька; Льв. держ. ун-т. – Л., 2011. – 19 с.
4. Буроменский М.В. Значение международной уголовно-правовой юрисдикции в борьбе с организованной преступностью // Збірник наукових праць Харківського центру вивчення організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Випуск другий. – Харків: Право, 2001. – С. 48-67.
5. Буроменський М.В. Деякі особливості застосування в Україні міжнародних договорів про боротьбу з організованою злочинністю // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2 (17). – С. 50-58.
6. Буроменський М.В. Деякі судження про поняття міжнародного кримінального права // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2 (33) – 3 (34). – С. 359-370.
7. Буроменський М.В. Доктрина взаємодії міжнародного і українського права та національна судова практика // Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України. – К.: ПРАТ Юридична практика, 2013. – С. 337-358.
8. Буроменський М.В. Міжнародне співробітництво України у сфері запобігання злочинності та боротьби з нею./В кн.: Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Харків: Право, 2008. – Т. 5. – С 738-770.
9. Буроменський М.В. Про відповідність проекту Кримінального кодексу України, підготовленого робочою групою Кабінету Міністрів, міжнародно-правовим нормам про захист прав і основних свобод людини // Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини: Вип. 10. – Київ-Харків, 1994. – С.3-29.
10. Буроменський М.В. Українська доктрина співвідношення міжнародного і національного права // Правова доктрина України: у 5 т. – Х: Право, 2013. – Т. 2: Публічно-правова доктрина України. – С. 632-662.
11. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник/За ред. В. Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002.

12. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року (Справа N 1-35/2001)
13. Додатковий протокол I 1977 до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 року/Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права (пер. с франц.). – М., 1994.
14. Закон України: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 11.06.2009 № 1508-VI/Офіційний портал Верховної ради України // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1508-17>
15. Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» 2006 року «Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу» (ст.1) // Електронний ресурс/Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/376-16>.
16. Закон України: «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» від 9 грудня 1997 року № 703/97-вр // Офіційний портал Верховної Ради України // Режим доступу http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_055
17. Зелинская Н.А. Международные преступления и международная преступность: монография. – Одесса: Юридична література, 2006. – С. 16-17.
18. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню [електронний ресурс]: Закон України від 24.01.1997 № 33/97-вр, станом на грудень 2014 // Офіційний портал Верховної Ради України/http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_068.
19. Єпур Г.В. Впровадження міжнародно-правових актів в кримінальне законодавство України: Автореф дис. канд. юрид. наук, 12.00.08.; Нац. унів. ВС. – Х., 2005. – 16 с.
20. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 року [Електронний ресурс]: Постанова ВР України від 17.12.1993 року № 3735-12, станом на грудень 2014/Офіційний портал Верховної ради України/www.zakon.rada.gov.ua.
21. Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу [Електронний ресурс]: Постанова ВР України від 05.05.1993 № 3182-12 станом на грудень 2014 // Офіційний портал Верховної ради України/www.zakon.rada.gov.ua
22. Коркунов Н.М. Опыт конструкции международного уголовного права / Журнал уголовного и гражданского права. – СПб., 1889. – № 1.

23. Костенко Н.И. Международное уголовное право: современные теоретические проблемы. – М., 2004.
24. Кучевська С.П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду: Автореф. канд. наук: 12.00.08.: Льв. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2009. – 19 с.
25. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «БЕК», 2001.
26. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. – Т. 2. – СПб.: Типография А. Бенке, 1900. – С. 386-396.
27. Мельник Н., Хавронюк Н. Новые антикоррупционные законы: пыль в глаза или граната в руках обезьяны? // Зеркало недели. – 2009. – № 50, 19 декабря.
28. Міжнародне право. Навчальний посібник./За ред. М. В. Буроменського. К.: Юринком Інтер, 2005. – С.204.
29. Международное право. Учебник. М. Омега-Л., 2008.
30. Международное публичное право. Ученик. Изд. второе, переработ. и дополн./Под ред. К. А. Бекашева. – М.: ПБОЮЛ Грачев С. М., – 2001.
31. Международное уголовное право/Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1995. – 172 с.;
32. Мохончук С. М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08, 12.00.11/Мохончук Сергій Михайлович; Національн. юридичн. ун-т імені Ярослава Мудрого. – Х. 2014. – 39 с.
33. Навроцький В. О. Що учинили Путін & К* щодо України? // Електронний ресурс/<http://www.pravda.com.ua/columns/2014/03/13/7018693>.
34. Нуруллаєв І.С. Правова природа рекомендацій міжнародних контрольних органів (на прикладі Групи держав проти корупції) / І.С. Нуруллаєв // Юридична Україна. – 2007. – № 11 (59). – С. 76-79.
35. Нуруллаєв І.С. О. Міжнародно-правове співробітництво в системі Ради Європи у боротьбі з корупцією: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11/Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – 20 с.
36. Панов В. П. Международное уголовное право: Учеб. пособ. – М., 1997. – С. 14-15.
37. Попович В. П. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08/Віталія Петрівна Попович; Льв. держ. ун-т. – Л., 2010. – 23 с.
38. Римський Статут Міжнародного кримінального суду // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>.
39. Ромашкин П. С. К вопросу о понятии и источниках международного уголовного права / Сов. государство и право. – 1948. – № 3.

40. Трайнин А. Н. Защита мира и уголовный закон. – М.: Юрид. издат. НКЮ. СССР. 1937. – С.180.
41. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08/Льв. держ. ун-т внутрішніх справ. – К., 2007. – 557с.
42. Хім'як Ю. Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: Автореф дис.канд. юрид. наук: 12.00.08/Хім'як Юрій Богданович; НАН Інст. Дер. і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 21с.
43. Цись Н. І. Імплементация норм міжнародного права у національне кримінальне законодавство України (Загальна частина): Автореф дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/Цись Наталія Іванівна; КНУ ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1994. – 25 с.
44. Шумилов В. М. Международное право. Учебник. – М., 2007.
45. University of Nottingham. School of law. 1999-2000 LL.M./Diploma Programme in International Law. – p.37.
46. Wimbledon S. S. (France, Great Britain, Italy and Japan v. Germany, 17 August 1923) // PCIJ Ser. A. – № 1; Ser. C. – № 3. – At. 25. P. 13.

Розділ X

КРИМІНАЛЬНО-ПРОВАВА СИСТЕМА В УКРАЇНІ У ВЗАЄМОДІЇ ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИМИ СИСТЕМАМИ

*«Схожість правових систем різних держав виникає через загальність їх походження, запозичання, які відбуваються між ними, та ідентичність умов життя і потреб населення»
(М. О. Максимейко).*

Як вже зазначалося, національна кримінально-правова система в Україні являє собою механізм функціонування її складових елементів у взаємодії між собою, а також з елементами більш глобальних систем, зокрема, системи кримінальної юстиції.

Але кримінально-правовою реальністю є взаємний зв'язок елементів національної кримінально-правової системи не лише між собою, а і з відповідними елементами зарубіжних кримінально-правових систем: українська доктрина кримінального права існує і розвивається з урахуванням відомих нам досягнень зарубіжної доктрини кримінального права, правильних та помилкових рішень кримінально-правової політики і кримінального законодавства інших держав; новели в українському кримінальному законодавстві з'являються часто під впливом апробованих на практиці положень законодавства інших держав або результатів наукових досліджень зарубіжних вчених; кримінально-правові норми в Україні застосовуються з огляду на те, як аналогічні норми застосовуються в інших державах; вчені-криміналісти з різних країн на міжнародних конференціях діляться між собою досвідом викладання кримінального права як навчальної дисципліни; населення різних країн, буваючи за кордоном особисто або отримуючи зі ЗМІ зарубіжні новини з-за кордону, не лише дивується кримінально-правовій культурі населення інших країн, а часто і переймає її найкращі зразки та підштовхує національних законодавців до певної зміни законодавства про кримінальну відповідальність...

Розглянемо більш детально, яким же чином взаємно впливали і впливають зазначені елементи зарубіжних кримінально-правових систем.

10.1 Щодо спільної історії кримінального права

Правова система України відноситься до романо-германської правової сім'ї. Тому, звичайно, основні положення кримінального права України, як й інших держав цієї правової сім'ї, беруть свій початок з права Стародавнього Риму і з Біблії.

Саме в Римі у три основних етапи відбувся перехід від 1) приватної розправи за принципом *jus talionis* (таліон, «рівним за рівне», «зуб за зуб...»), через

2) встановлення системи викупів – добровільних чи обов'язкових, і, нарешті, до 3) державного суду, коли захист прав громадян став справою держави.⁸⁷²

Приблизно у 450 р. до н.е. були прийняті *Законо XII таблиць*. Згідно з ними, правопорушення (делікти) були підставами виникнення своєрідних зобов'язань, тобто делікти спочатку не вважались порушенням суспільного інтересу, а розглядались як посягання на права приватної особи (*delictum privatum*), при цьому вчинення таких деліктів (образи, тілесних ушкоджень, крадіжки, підпалу тощо) мало ставити правопорушника у становище боржника потерпілого. Зобов'язання «погашалися» значним штрафом на користь потерпілого.⁸⁷³ Пізніше Законом XII таблиць стали відомі й деякі публічні делікти (прообраз нинішніх злочинів проти держави і суспільства).⁸⁷⁴

З часом римське право було поширено на територію всієї імперії. Під впливом кризи республіканських інститутів і зростання влади імператорів в *jus criminale* (кримінальному праві) Риму відбувались суттєві зміни. Кримінальне право **Римської імперії** відобразило загострення політичної боротьби, намагання імператорів шляхом посилення репресій врятувати соціальні й політичні порядки, що часом хиталися. Низка приватних деліктів поступово була включена до категорії злочинів (*crimen publicum*).

Доречно нагадати, що загалом у Римі не було ні конституційного, ні адміністративного права, і кримінальне право зобов'язане своїм розвитком саме тому, що регламентувало переважно відносини між приватними особами (злочинець і жертва або її сім'я) і, відтак, не лежало повністю у сфері «публічного права».⁸⁷⁵ Загалом поділ права на публічне і приватне не повинен сприйматися як дещо дане раз і навіки, закріплене і не гнучке. У тих галузях права, які ми звикли сьогодні вважати такими, що відносяться до публічного права, існує багато приписів зі сфери приватного права, і навпаки. У сьогоднішній ФРН існує поняття «єдність права» і, наприклад, обставинами, що виключають відповідальність за злочин, визнається цивільно-правова крайня необхідність і право народу на протест, які регламентуються, відповідно, цивільним і конституційним правом.

Аналіз римського права класичного періоду дозволяє зробити висновок про те, що у ньому вже були визначені поняття і значення юридичного факту, здійснено поділ юридичного факту на події і дії, поділ дій на правомірні та неправомірні, а останніх – на злочини, проступки і цивільні делікти. Римське право знало дві форми вини: умисел (*dolus*) і недбалість, необережність (*culpa*), а остання поділялась на грубу і легку, причому легка необережність не завжди

872 Подопригора А. А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для студентов юрид. вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. – К., 1995. – С. 43-44.

873 История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. 2-е изд. Под ред. Крашенинниковой Н. А. и Жидкова О. А. – М., 1999. – С. 220.

874 Там само. – С. 221.

875 Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В. А. Туманова. – М., 1999. – С. 60.

була підставою відповідальності.⁸⁷⁶ Ці положення згодом також були втілені у кримінальному праві багатьох країн Європи та збереглись до сьогодні.

У доктрині римського кримінального права вперше у Європі були розроблені поняття співучасті, замаху та ін.⁸⁷⁷ і не залишились забутими під час розвитку середньовічного права.

Наскільки сильно на розвиток права в християнських країнах вплинуло римське право, настільки ж сильно на розвиток римського права вплинули **християнські релігійні норми і норми канонічного права** (*jus canonicum*), особливо у перші століття нашої ери, коли християнство поступово визнавалося офіційною релігією. До речі, перші переклади Біблії германською мовою були зроблені ще у IV, а старослов'янською – у IX ст. До того ж часу і «варварські правди», і багато інших законів писались варваризованою або іншою зміненою латиною.

У певний момент свого історичного існування Церква була автономним нормотворчим інститутом суспільства. Звичайно, процес канонічної нормотворчості проходив не без участі державної влади (акти Всесвітніх Соборів – вищих органів церковної влади – підписувалися імператорами, хоча їхній підпис лише додавав цим актам державної санкціонованості і легітимациі, тоді як самі акти здобували юридичну чинність у межах Церкви з моменту підписання їх єпископами, що брали участь у Соборах), однак, особливо на Заході, з часом з'явилась тенденція до автономізації церковного нормотворчості й церковної юрисдикції.⁸⁷⁸ До XI-XII століть у Європі склалася самостійна наднаціональна правова система – канонічне право. Воно, ще тоді, коли національні правові системи європейських країн перебували в зародковому стані, регулювало широкий спектр цивільних, сімейних, адміністративних, кримінальних і процесуальних відносин.⁸⁷⁹ Ту ж часткову «підміну» державного регулювання церковно-правовим ми бачимо і на Русі відразу після її Водохрещення, яке відбулось в Києві на березі Дніпра в 988 р.

Для того, щоб знайти вираження релігійних постулатів у майбутніх кримінальних законах багатьох держав, проаналізуємо відповідні положення Біблії та деяких інших релігійних джерел.

Усім відомими є **Заповіді Божі**. Хоча вони і є моральними нормами, в яких формулювались вимоги в абстрактній формі,⁸⁸⁰ більшість з них були відтворені у світських правових актах різних часів. Йдеться зокрема, про такі заповіді, як: «Нехай не буде в тебе інших богів, крім мене» (згодом Візантійська Еклога визнавала злочинами участь в язичницьких або еретичних рухах, зречення від

876 Подопригора А. А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для студентов юрид. вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. – К., 1995. – С. 172-174, 186.

877 История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. 2-е изд. Под ред. Крашенинниковой Н. А. и Жидкова О. А. – М., 1999. – С. 242.

878 Варьяс М. Ю. Церковное право как корпоративная правовая система: Опыт теоретико-правового исследования // Правоведение. – 1995. – № 6. – С. 76-85.

879 Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. – М., 1998. – С. 165.

880 Осипов И. Д. Философия права: Конспект лекций. – СПб., 2000. – С. 43.

християнської віри тощо); «Пам'ятай на відпочинковий день, щоб святити його» («Правда Іне» та інші «варварські правди» прямо передбачали відповідальність за порушення цього правила); «Шануй твого батька і матір твою» (вбивство батьків у багатьох кримінальних законах європейських держав різних часів визнавалось найтяжчим видом вбивства); «Не вбиватимеш», «Не крастимеш», «Не чужоложитимеш», «Не свідкуватимеш ложно на ближнього твого», «Не зазіхатимеш на дім ближнього твого; не пожадатимеш жінки ближнього твого, ані раба його, ані рабині його, ані вола його, ані його осла, ані чого-небудь, що належало б ближньому твоєму» (кримінальна відповідальність за вбивство, крадіжку та інші види розкрадання, підпалювання чужого майна, неправдиве свідчення, статеві злочини передбачалась законами усіх часів і народів) (Вих. 20: 1-17).⁸⁸¹

У *П'ятикнижжі Мойсея*⁸⁸² прямо вказується: «Оці судові закони ти покладеш перед ними» (Вих. 21: 1) і далі містяться безпосередні правові норми. При цьому характерні назви мають підзаголовки – «Про вбивства та поранення», «Шкода особам і на майні», «Крадіжки та шкоди», «Карні закони» тощо. У *П'ятикнижжі* згадується багато положень, які згодом увійшли до Загальних частин сучасних кримінальних кодексів.

Так, це положення про необхідну оборону, яка, утім, обмежується тільки нічним часом: «Коли впіймають злодія, як вловлюватиметься, і поб'ють так, що вмере, нема злочину. Коли ж над ним уже зійшло сонце, тоді є кривавий злочин; злодій мусить відшкодувати» (Вих. 22: 1, 2).

Помилка (випадок) не каралась, а лише спокутувалась: «Коли ж одна особа згрішить ненароком, то нехай принесе козу однолітку за гріх. І священник відпокутує перед Господом за душу, що помилково згрішила, ненароком» (Числа 16: 27-28).

Певні положення Второзаконня можна розглядати як такі, на яких пізніше були побудовані норми кримінального права про малозначність діяння та про крайню необхідність: «Як увійдеш у виноградник твого ближнього, можна тобі їсти виноград, скільки душа твоя забагне, до наситу; в кошика ж не клас-тимеш. А як прийдеш на поле твого ближнього (що на ньому доспіле збіжжя), то можна тобі зривати колоски рукою, однак серпом не замахнешся на збіжжя твого ближнього» (Втор. 23: 25-26).

Не потребують роз'яснення приписи: «Не можна карати смертю батьків за дітей, ані дітей за батьків. Кожний буде скараний за свій гріх» (Втор. 24: 16);

881 Тут і далі Біблія цитується за виданням: Святе письмо Старого та Нового завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. – Ukrainian Bible 63 DC/United Bible Societies 1994-30 М. Слід також нагадати, що Заповіді даються у двох варіантах (Вих. 20: 1-17) і (Втор. 5: 6-21), які трохи відрізняються за формою викладення, але практично не відрізняються за змістом.

882 Під *П'ятикнижжям* звичайно розуміють перші п'ять книг Біблії – Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня.

«Син за провину батькову не буде відповідати, батько за провину сина не буде відповідати. Праведність зостанеться з праведним, а гріховність із грішником» (Єзек. 18: 20); «Кожний вмиратиме за свою провину» (Єрем. 31: 30). Глава 18 Книги пророка Єзекиїла має характерну назву «Особиста відповідальність».

Виявляється, що принцип *ne bis in idem* – одна дія двічі не карається, запозичений саме з Біблії, де вказано: «Не помстися двічі за одне» (Наум. 1: 9).

А ось положення про давність вчинення злочину: «Коли ж випадком, не ворогуючи, штовхне кого-небудь або кине на кого-небудь чимось не навмисне, а обож, не бачивши того, пустить на нього каменем, від якого можна вмерти, і коли той справді помре, а він же не ворогував з ним і не бажав йому зла, то нехай громада розсудить... і вирятую вбивцю... і поверне його назад до міста захисту,⁸⁸³ куди він утік; він пробуде в ньому аж до смерті первосвященника». Якщо до цього часу вбивця залишав місце захисту, «кровомесник» мав право його вбити, проте, після зазначеного часу таке вбивство з помсти було забороненим і каралось (Числа 35: 22-28).

За певними ознаками вже можна відрізнити злочини від делікту майнового характеру. Так, не є, власне кажучи, злочином наклеп, який карається стягненням пені на користь потерпілого. У Второзаконні описується ситуація, коли чоловік не вподобав своєї молодой дружини і вирішив позбутися її, заявивши, що не знайшов у неї «ознак дівоцтва». У цьому випадку, якщо наклеп доведений батьками дівчини, чоловік карався накладенням на нього ста срібних шеклів пені, які мали бути віддані батькові дівчини. Якщо ж встановлено, що дівчина «блудувала в батьківському домі», її слід побити камінням на смерть (Втор. 22: 13-21).

У словах: «Хіба ж мені смерть грішника мила, а не те, щоб він відвернувся від своєї поведінки та й жив?» (Єзек. 18: 23), на наш погляд, підкреслюється, що основною метою покарання не може бути кара, а виправлення і реабілітація злочинця.

«Як винуватий заслуговує на кару, то нехай суддя звелить простягнути його на землі й покарати перед очима всіх числом ударів відповідно до його провини. Сорок ударів можна дати, не більше...» (Втор. 25: 1-3). Цим підкреслюється обов'язкова умова невідворотності покарання, але не безмежність його. Кожне покарання повинно мати свої межі. Розміри покарання мають узгоджуватись з нанесеною шкодою. Такий підхід нагадує той, що базується на принципі таліону: в обох випадках йдеться про покарання, яке відповідає тяжкості злочину.

Зі слів: «Коли купиш раба, єврея, шість років служитиме тобі, а сьомого року вийде на волю...» (Вих. 21: 1), – можна зробити висновок, що покарання за певні діяння не повинно перевищувати 6 років позбавлення волі (рабства). При цьому слід згадати, що у ті часи в рабство продавався той, хто вчинив

883 Такі «місця захисту» спеціально визначались у країні (Втор. 19. 1-3). Згодом, у середні століття, ними стали церкви й монастирі.

крадіжку, інший майновий злочин і не мав можливості відшкодувати шкоду. На можливість ізолювати злочинця від суспільства пізніше було прямо вказано і в Новому завіті: «Виключіть злого з-поміж себе» (Кор. 5: 13).

«Коли ж хтось із простого люду ненароком ізгрішить і сподіє щось, що не годиться робити, що забороняють Господні заповіді, та й провиниться, і як стане свідомим гріха, що ним ізгрішив, – має принести в жертву козу... Зробить священник покуту за його гріх, що ним ізгрішив, і проститься йому» (Левіт 4: 27-35). Тут йдеться тільки про «простий люд». Тож підкреслюється: чим менша відповідальність людини у суспільстві, тим меншим має бути і покарання. Чистосердне ж каяття може цілком звільнити особу від кримінального покарання за певною процедурою.

«Чи вб'єш праведного разом з грішним? Чи прирівняєш праведника до грішника? Невже суддя всієї землі не чинитиме по Правді?» (Буття: 18: 25). Задумамось: наскільки точно сучасні кримінальні закони визначають склад злочину.

Ідеї про невідворотність покарання та про спокутування вини через страждання віками прищеплювались у християнській культурі. Це призвело до формування у свідомості людей відповідних стереотипів, які спираються на поняття про справедливість і на віру в моральний правопорядок. Якби у світі існували лише несправедливість, беззаконня та безпорядок, то люди дійшли б до відчаю. Думка про справедливого Суддю, який все бачить і відплатить кожному по заслугах, часто стримувала людей від необміркованих та необачних вчинків.⁸⁸⁴ Але ідеї покарання за провину, спокутування гріха через страждання паралельно з релігійно-моральним отримали і реальне юридичне значення.

Що стосується конкретних злочинів, то ще у П'ятикнижжі прямо згадуються такі (поділимо їх на певні умовні групи):

1) злочини проти життя і здоров'я людини:

– умисне і необережне вбивство: «Хто вбив би на смерть яку людину, його треба скарати смертю» (Левіт 24: 17); «Хто вдарить чоловіка так, що той помре, скарати нещадно його смертю. Коли ж бо то сталося однак ненароком, а Бог допустив, щоб він упав у його руки, то я призначу тобі місце, куди втікати йому. Якби ж хто замислив підступно вбити ближнього свого, то навіть від жертвника мого відірвеш його, щоб смертю скарати» (Вих. 21: 12-14). Відтак, у разі необережного вбивства, на відміну від умисного, винний має право сховатися, і не бути підданим покаранню; заздалегідь підготовлене вбивство визнається більш тяжким злочином, ніж вбивство у бійці. Розрізнялися вбивство із застосуванням зброї: «А коли він ударив когось залізним знаряддям... коли він ударив когось, кидавши каменюку... коли ударив когось чимсь дерев'яним, що ним можна вбити, і той помер... мусить бути покараний смертю» (Числа 35: 16-18), а також вбивство з помсти: «Коли хтось із ненависті штовхне кого-небудь або навмисне кине щось на кого-небудь так, що той помре, або, ворогуючи, вдарить

884 Релігієзнавство: Навч. посібник/За ред. С. А. Бублика. – К., 1998. – С. 83-84.

його рукою так, що той помре, то вбивця мусить вмерти» (Числа 35: 20-21);

– побиття батьків, прокльони на їх адресу і непокора батькам: «Хто вдарить батька свого або матір, скарати його смертю»; «Хто проклинатиме свого батька або матір, скарати того смертю» (Вих. 21: 15, 17; Левіт 20: 9); «Якщо в когось буде непокірливий і бунтівничий син, що не слухається голосу ні батька, ні матері; і хоч вони напучують його, а він не слухає їх... гульвіса і п'яниця... тоді всі люди міста закидають його камінням на смерть» (Втор. 21: 18-21);

– заподіяння тілесних ушкоджень: «Хто зранить свого ближнього, – що вчинив йому він, те й йому нехай учинять» (Левіт 24: 19); «Коли посваряться люди, і один вдарить другого каменем чи своїм кулаком, і той не вмере, але лежатиме в ліжку, і згодом підведеться, і, хоч би й на палиці, а зможе вийти з хати, то той, хто вдарив, буде вільний, тільки дасть відшкодування за втрату часу, що пролежав, та вилікує його зовсім»;⁸⁸⁵ «Коли б'ються чоловіки та поштовхнуть при тому вагітну жінку, і вона скине дитину, але без іншої шкоди, то той мусить заплатити відшкодування, яке накладе жінчин чоловік, і винний заплатить згідно з судовим присудом. А коли буде яка шкода, то даси життя за життя, око за око, зуба за зуба, руку за руку, ногу за ногу, опечину за опечину, рану за рану, синяка за синяка» (Вих. 21: 18, 19, 22-25);

– пошкодження жінкою статевих органів іншого чоловіка у бійці: «Коли два чоловіки б'ються між собою і жінка котрогось із них прибіжить, щоб визволити свого чоловіка з-під руки того, що б'є його, та простягне руку й ухопить його природне тіло, мусиш одрубати їй руку» (Втор. 25: 11-12) (до речі, це положення було майже повністю (за винятком покарання) відображене в Уставі Володимира Святославича (Синодальна редакція), який діяв у Київській Русі як церковний судейник);

– недбалість при догляді за тваринами: «Коли ж бик уже здавна битливий, і господаря остережено, а він не доглядав за ним, і бик заколе мужчину чи жінку, вола мусять убити камінням, а його господар буде скараний смертю». Проте, у цьому випадку дозволялося і відкупитися: «Коли ж накладуть відшкодування на нього, він мусить дати викуп за своє життя усе те, що накладено на нього» (Вих. 21: 29, 30);

2) злочини проти волі людини: «Хто вхопить людину та продасть, або знайдеться вона в руках у нього, скарати його смертю» (Вих. 21: 16); «Коли виявиться, що хтось полонив одного з своїх братів... і поведився з ним як з рабом або продав його, то тому, хто полонив, – смерть» (Втор. 24: 7);

3) злочини проти релігії: богохульство: «Хто хулить ім'я Господнє, того скарати смертю, вся громада нехай каменює його» (Левіт 24: 16); чаклунство: «Не лишай відьми живою» (Вих. 22: 17), «Чоловік або жінка, що будуть викликати мертвих

885 Аналогічні положення зустрічаються у «Салічній правді» франків (V ст.). Згідно з її ст. XVII, якщо хто-небудь завдав рану іншому, «засуджується до сплати 62,5 сол. і на лікування 9 сол.». Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) / Составитель В. А. Томсинов. – М., 2001. – С. 257.

або відьмувати, мусять бути скарані на смерть» (Левіт 20: 27) (Мабуть, єдиною державою, яка до сьогодні зберегла кримінальну відповідальність за чаклунство, є Ізраїль. Згідно зі ст. 417 Закону про кримінальне право Ізраїлю⁸⁸⁶, чаклунство карається тюремним ув'язненням, якщо воно вчинене з корисливих мотивів. Ця стаття свідчить про особливе ставлення ізраїльтян до біблійних приписів); принесення людей у жертву: «Хто... дасть когось із свого потомства Молохові, покарати його смертю» (Левіт 20: 1); розпуста дочки священика – каралась спалюванням (адже «вона тим знеславить батька свого») (Левіт 21: 9); робота у вихідний день: «Субота – цілковитий спочинок на честь Господа. Кожен, хто робитиме в цей день, буде караний смертю» (Вих. 35: 1); «служіння іншим богам» карається смертною карою у формі побиття камінням (Втор. 17: 2-12);

4) злочини проти моральності, шлюбу та сім'ї:

– зґвалтування: «Коли ж у полі чоловік зустріне засватану дівчину й зґрішить із нею насильно, то... один умре. А з дівчиною не чинитимеш нічого» (Втор. 22: 25-26). Разом з тим, дівчина мала бути покарана на смерть побиттям камінням разом з гвалтівником, якщо зґвалтування відбувалось у місті, а вона не кричала по допомогу (Втор. 22: 24);

– перелюбство, кровозмішення та інші заборонені статеві зносини: «Хто чужоложить із жінкою ближнього свого, на смерть мусять бути скарані і перелюбець і перелюбка» (Левіт 20: 10); «Коли хто зведе ще незаручену дівчину та й спізнає її, мусить дати їй посаг і взяти собі за жінку. Коли ж батько рішуче відмовиться дати їй йому за жінку, то звідник одважить стільки срібла, скільки дають у віно дівицям» (Вих. 22: 15, 16). Второзаконня додає до цього, що той, хто «знечестив її», не може розвестися з нею, «поки життя його» (Втор. 22: 29) (подібні норми є й у візантійській Еклезії. Але найбільш цікаво, що до цих пір у кримінальних законах деяких європейських країн збереглися норми, які допускають зазначений кримінально-правовий компроміс. Особа, що позбавила невинності дівчину, який виповнилося 15 років, обіцяючи женитися на ній, карається ув'язненням, але у випадку одруження кримінальне переслідування не здійснюється – ст. 423 КК Туреччини). Згідно з §227 КК Данії, покарання, що підлягає призначенню за вчинення статевого злочину, передбаченого §§216-224 чи 226, може бути скасовано, якщо особи, що вступили в недозволені сексуальні стосунки, згодом уклали шлюб один з одним). Смертю карались статеві зносини «з батьковою жінкою» та «із невісткою своєю» (Левіт 20: 11-12), гомосексуальні стосунки («Коли чоловік зійдеться з чоловіком так, як із жінкою, обидва вчинили гидоту (тобто вкрай аморальний вчинок); смертю мусять їх покарати» – Левіт 20: 13). Спалюванням усіх учасників мали каратися статеві зносини чоловіка з дочкою і матір'ю її (Левіт 20: 14). Карались також статеві зносини з жінкою «під час її місячної нечистоти» (Левіт 18: 19; 20: 18), з сестрою («дочкою батька свого

886 Закон об уголовном праве Израиля. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – С. 353.

або дочкою матері своєї» – Левіт 20: 17), з тіткою (Левіт 20: 19-20), з дружиною брата (Левіт 20: 21). «І як осквернилася земля, я покарав її за її провину, й вона виблювала своїх мешканців» (Левіт 18: 25). Жодний злочин не карався так, як ці «гидоти» (мужолозтво, скотолозтво тощо) – знищенням усіх мешканців. У Второзаконні ще раз висловлюються прокляття щодо того, хто згрішить із жінкою свого батька, із сестрою, з дочкою свого батька або з дочкою своєї матері, з тещею, хто зійдеться зі скотиною (Втор. 27: 20-23);

– скотолозтво: «Кожного, хто злігся зо скотиною, каратимеш смертю» (Вих. 22: 18). При цьому «скотину треба вбити» (Левіт 20: 15). За цей злочин карались і жінки: «Коли жінка наблизиться до якоїсь скотини, щоб злучитися з нею, мушиш убити жінку і скотину» (Левіт 20: 16);

5) злочини проти власності:

– привласнення чужого: «Мусить повернути крадене, чи загарбане, чи по-вірене йому на сховок, чи загублене, що його знайшов, чи що б воно не було, про що клявся ложно; нехай поверне його сповна та ще додасть п'ятину до нього» (Левіт 5: 24); «Коли який-небудь чоловік або жінка вчинить якийсь гріх на шкоду ближньому, спроневірившись Господеві, і відчуватиме провину, то нехай визнає свій гріх, що ним згрішив, і відшкодує повнотою та ще й надасть п'ятину тому, кого пошкодив» (Числа 5: 6-7). Таким чином, покарання полягає у реституції та штрафі у 5-кратному розмірі вартості привласненого. Але цим не обмежується: винний має спокутувати свій гріх перед священником, принісши у жертву барана (Левіт 5: 25). Припис про спокутування є надзвичайно важливим. Адже людина, яка завжди категорично переконана у своїй правоті й непогрішності, не спроможна критично оцінювати свої вчинки, і, припускаючись тяжких помилок, не відчуває докорів сумління. Цінність християнської ідеї гріховності як раз і полягає у тому, що вона дозволяє людині (і зобов'язує людину) усвідомити її гріх, вину за вчинки, осмислити прагнення подолати його, очистити своє сумління від провини;⁸⁸⁷

– крадіжка худоби: «Коли хто вкраде вола чи вівцю та й заріже її чи продасть її, п'ять волів мусить віддати за вола і чотири вівці за одну вівцю» (Вих. 21: 37). Отже, це готова юридична формула покарання, за якої вчинення злочину стає явно не вигідним. При цьому, чим більш коштовним є викрадене майно, тим більш тяжким є штраф;

б) лжесвідчення: «Судді ж нехай розберуть добре; і як виявиться, що свідок той – свідок неправдивий і що він свідчив неправдиво проти свого брата, то ви зробите з ним те, що він замислив зробити зо своїм братом» (Втор. 19: 18).

Крім того, є приписи, які не супроводжувались санкціями: «Не крадіть, не брешіть, не ошукуйте один одного. Не присягайте іменем моїм ложно... Не визискуй ближнього твого і не грабуй. Не затримуй у себе наймитової платні до ранку. Не проклинай глухого, а перед сліпим не клади нічого, об що він міг би спітк-

887 Релігієзнавство: Навч. посібник/За ред. С. А. Бублика. – К., 1998. – С. 82-83.

нутися» (Левіт 19: 11-14); «Не смієш тримати в себе в торбі подвійного каміння для ваги, великого й малого. Не буде в тебе в господі подвійної мірки, великої й малої. Правдиве й вірне каміння мусить бути в тебе для ваги; справедлива й вірна мірка мусить бути в тебе» (Втор. 25: 13-15); «Проклят, хто пересуває межі» (Втор. 28: 17); «Проклят, хто кривосудить приходяня, сироту й вдову» (Втор. 28: 19); «Проклят, хто бере дарунок (підкуп), щоб погубити душу безвинну» (Втор. 28: 25). Категорично заборонялось лихварство (Вих. 22: 25; Левіт 25: 36; Втор. 23: 19). Були і такі приписи: «Не збезчещуй дочки твоєї, віддаючи її розпусті» (Левіт 19: 29); «Не вдавайтесь до заклиначів мертвих та до знахарів по пораду не ходіть» (Левіт 19: 31); «Перед сивим волоссям мусиш підвестись і особу старого шанувати» (Левіт 19: 32). (Багато з названих діянь сучасними кримінальними законами багатьох держав визнаються злочинними – крадіжка, обман покупців, застосування фальшивих мір і ваги, пересування меж, лихварство, хабарництво, розпуста і сутенерство, несвоєчасна виплата заробітної плати тощо).

Багато тих чи інших діянь, згідно зі Священним Писанням, мало каратися смертю. Проте, на наш погляд, слова Біблії про необхідність призначення за них покарання у вигляді смерті можуть означати лише, що ці діяння, на відміну від інших (що тягнуть за собою, наприклад, пеню, штраф), мають бути визнані *кримінально-караними*. Страчувати злочинця не можна навіть за вбивство. Дійсно, вбивство є злом, але ж ніким не доведено, що воно є *найбільшим* злом. Інший вчинок може бути згубним для суспільства і при цьому не вважатися злочином і не тягнути жодного покарання (наприклад, революції та інші події у Росії у 1917-1922, 1990-1991 рр. ввергли суспільство у повний хаос, спричинили незлічиму матеріальну і моральну шкоду, великі людські жертви, але юридично відповідні дії певних осіб не були визнані злочином і ніхто за них не поніс покарання⁸⁸⁸).

Сучасний український дослідник Біблії О. С. Лазарев знайшов у Біблії ще багато інших постулатів, крім тих, що є явно кримінально-правовими. Наведемо їх⁸⁸⁹:

– Каїн, покавшись перед Господом у зв'язку із вбивством Авеля, висловив йому побоювання: «і перший, хто мене зустріне, вб'є мене». Тоді Господь сказав до нього: «Якщо хтось уб'є Каїна, то зазнає помсти всемеро» (Буття 7: 14-15). Отже, Господь дає технологію виходу з юридичного тупика: якщо вбивство не доведене, покарати за нього може тільки Він; щодо кожного, хто візьме на себе право позасудової розправи, помста буде «усемеро»;

– «Від кожної людини вимагатиму (відповідальності за) життя людини. Хто проливає кров людини, того кров буде пролита людиною» (Буття 9: 5-6); «Не вбиватимеш» (Вих. 20: 13). Отже, навіть вбивцю не можна страчувати. Заборонені не тільки вбивство і страта, а й штучне припинення вагітності;

– «Не чужоложитимеш» (Вих. 20: 14). Навіть цар Давид був покараний

888 Тихонравов Ю. В. Основы философии права. Учебное пособие. – М., 1997. – С. 259.

889 Лазарев А. С. Расшифрованная Библия, или Реквием цивилизации. – К., 2002. – С. 34-35, 45, 147-148, 148-153, 173, 186-187, 484-485, 565.

за це смертю свого новонародженого на сьомий день. Ця заповідь має не лише сімейний, а й державний рівень, де чоловік – це керівник держави, дружина – офіційна релігія і церква цієї держави, а чужолозство – зрада;

– «Не свідкуватимеш ложно на ближнього твого» (Вих. 20: 15). Може постраждати невинний. Загалом усі заповіді, крім моральних, мають й інші рівні, які відображають технологію функціонування складної організаційної структури, якою є держава і християнська релігія з централізованим управлінням (церква): крадіжка порушує фінансові потоки, вбивства викликають порушення регіонального управління, ненависть до влади, неправда створює передумови для прийняття неправильних рішень тощо. Те саме стосується і приписів: «Хто вдарить батька свого або матір, скарати його смертю»; «Хто проклинатиме свого батька або матір, скарати того смертю» (Вих. 21: 15, 17; Левіт 20: 9), – батьком і матір'ю є також держава і церква;

– «Не варитимеш козеняти в молоці матері його» (Вих. 34: 26). Мати – Вселенна і Земля наша. Не використовуй те, що вона дає нам, для злочинних цілей, інакше людство може знищити свою планету (утім, інші дослідники бачать у цих словах лише релігійну заборону на змішування м'ясної і молочної їжі; така заборона є вельми поширеною і зараз у багатьох народів⁸⁹⁰; ще інші зазначають, що таким чином фарисеї («відособлені») обставляли зовнішніми ознаками відділення «обраного народу» від інших⁸⁹¹);

– «Якщо хтось ізгрішить тим, що почув проклін, і не об'явить його, хоч був його наочним свідком чи напевне дізнався від інших, то понесе вину на собі» (Левіт 5: 1). Посилаючи прокляття через колдуна чи мага, прохач має розуміти, що він прямий учасник гріха; так само і замовник вбивства вчинює не менший злочин, ніж найманий вбивця;

– «Коли хто, не знаючи про те, доторкнеться до чогось нечистого... не знаючи, що воно нечисте, то сам стане нечистим і винним» (Левіт 5: 2). Незнання законів не звільняє від відповідальності за їх порушення;

– «І як стане винним у чимне-будь таким, мусить признатися, чим згрішив і принести Господеві покутну жертву за сподіяний гріх...» (Левіт 5: 5-6). Обов'язковою умовою звільнення від покарання є каяття. При цьому покуту робить не каральний орган, а орган управління; він зацікавлений не у тому, щоб покарати, а у тому, щоб винний покався і більше не вчиняв зла;

– «Виберете собі міста, щоб були вам містами захисту, щоб можна було туди втекти вбивці, який убив когось ненароком» (Числа 35: 11); «Тоді Мойсей відділив три міста... щоб міг туди втекти убивця, що ненароком убив свого ближнього, на якого раніше не ворогував, і щоб, утікши в одне з тих міст, міг залишитися живим» (Втор. 4: 41-42). Частина громадян, які не підкоряються законам (злочинці), мають жити окремо, у засланнях до спеціально створених

890 Фрээр Д. Д. Фольклор в Ветхом завете. – 2-е изд. Пер. с англ. – М., 1985. – С. 395-411.

891 Гече Густав. Библиейские истории: Пер. с венг. – М., 1990. – С. 43.

міст. Такий досвід у людства є. Великий Рим не міг страчувати своїх громадян, а засилав їх у далекі області на поселення. Так була заснована Румунія. Велика Британія вислала після перемоги Королеви населення, що повстало, в далеку Австралію. Таким же чином створювались нові поселення у Сибіру і на Далекому Сході Царської Росії і сталінського СРСР.

Практично усі перелічені положення Біблії були згодом відображені в Еклезіа та інших актах візантійського законодавства, у «варварських правдах» і законах феодальної Європи, а багато з них потрапили і до сучасних кримінальних законів. Це – незважаючи на той факт, що із завершенням Старого завіту припинилась обов'язкова сила його приписів для християн.

Новий завіт, який називають «новим договором Бога з людьми», укладеним через Христа,⁸⁹² повторює багато з названих вище положень.⁸⁹³ Так, можна згадати: «Той, що злословить батька чи матір смертю да помре» (Матф. 15: 4; Марка 7: 10). Разом з тим, у Новому завіті, особливо у Нагорній проповіді, деякі згадувані вище положення Старого завіту заперечуються або до них додаються нові. Це, незважаючи на слова: «Не думайте, що я прийшов усунути закон чи пророків: я прийшов їх не усунути, а доповнити» (Мт. 5: 17), – адже сам ЗАКОН (під яким розуміються заповіді) дійсно майже не змінюється.

Змінюються лише деякі інші старозавітні приписи. «Ви чули, що було сказано: Око за око, зуб за зуб. А я кажу вам: Не противтеся злому. Хто ударить тебе в праву щоку, оберни до нього й другу. Хто хоче позиватися з тобою і взяти з тебе одягу, лиши йому і плащ. І хто тебе силуватиме йти милю, іди за ним дві» (Мт. 5: 38-41). «Ви чули, що було сказано: Люби ближнього свого й ненавидь ворога свого. А я кажу вам: Любіть ворогів ваших і моліться за тих, що гонять вас» (Мт. 5: 43-44). Отже, Христос проголосив принцип примирення замість принципу помсти чи відплати, вважаючи його більш ефективним. Згідно з Новим завітом, не можуть бути визнані злочинними діяння, які особа спрямовує проти себе, зокрема, порушення правил самогигієни. Однак можуть бути визнані такими діяння, які полягають лише у певних висловлюваннях. «Хіба не розумієте ви, що все те, що до уст входить, іде до нутра й геть виходить? А те, що з уст виходить, те походить із серця і воно, власне, осквернює людину, із серця бо походять лихі думки, убивства, перелюби, розпуста, крадіж, лживе свідчення, богохульства. Це осквернює людину, а їсти немитими руками не сквернить людину» (Мт. 15: 11, 17-20).

Теза «не убий» була доповнена словами «не гнівайся на брата свого», заборона перелюбства отримала красномовне продовження «навіть у серці своєму», правило щодо заборони неправдивого свідчення було піддане ще більш радикальний трансформації: загалом «не присягай».⁸⁹⁴

Що стосується доповнень, то вони такі:

892 Гече Густав. Библейские истории: Пер. с венг. – М., 1990. – С. 218.

893 Блаженный Августин казав: «Новий Завіт ховається у Старому, Старий відкривається у Новому».

894 Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества. – М., 2002. – С. 59.

– «Ви чули, що було сказано давнім: Не вбивай; і коли хтось уб'є, той підпаде судові. А я кажу вам, що кожний, хто гнівається на брата свого, підпаде судові. Хто ж скаже братові: Нікчема! – той підпаде Верховному Судові. А хто скаже: Дурень! – той підпаде під вогонь пекельний» (Мт. 5: 21-22). Шкоду ближньому спричиняє не тільки посягання на його життя, а навіть й образа;

– «Мирися з твоїм противником швидко, коли ти ще з ним у дорозі» (Мт. 5: 25). Обвинувачений повинен зробити все можливе для примирення з потерпілим ще до початку судового розгляду справи;

– «Нікому злом за зло не віддавайте» (Рим. 12: 17); «Не дозволяй, щоб зло тебе перемогло, але перемагай зло добром» (Рим. 12: 21). Метою покарання не може бути помста. Відтак, Христос заперечує принцип таліону;

– «Коли ви прощатимете людям їхні провини, то й Отець ваш небесний простить вам. А коли ви не будете прощати людям, то й Отець ваш небесний не простить вам провин ваших» (Мт. 6: 14-15); «Все, отже, що бажали б ви, щоб люди вам чинили, те ви чиніть їм, – це ж бо закон» (Мт. 7: 12). Винна особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності;

– «Не судіть, щоб вас не судили; бо яким судом судите, таким і вас будуть судити, і якою мірою міряєте, такою і вам відміряють» (Мт. 7: 1-2). У кожній людини є свої вади і гріхи. Тому не може, наприклад, суддя-хабарник судити іншого за хабар;

– «Ви, чоловіки, живіть розумно разом з вашими жінками, як з істотами, що від вас слабші, віддаючи їм належну шану як співспадкоємцям благодаті життя» (Петр. 3: 7). Отже, і кримінальний закон має враховувати, що жінка є матір'ю;

– «Там, де нема закону, нема й переступу» (Рим. 4: 15); «І до закону гріх був у світі, але гріх не рахується, коли нема закону» (Рим. 5: 13). Це – відоме «*nullum crimen nulla poena sine lege*».

Формулу «Милосердя ж понад суд» (Як. 2: 13) слід розглядати як затвердження принципу гуманізму: виключення нелюдських форм покарання, надання переваги більш м'якій санкції за можливості застосування різних санкцій, звернення особливої уваги на пом'якшуючі обставини.⁸⁹⁵

Головними заповідями Христа стали: «Люби Господа, Бога твого, всім твоїм серцем, усією твоєю душею і всією думкою твоєю: це найбільша і найперша заповідь. А друга подібна до неї: Люби ближнього твого, як себе самого. На ці дві заповіді весь закон і пророки спираються» (Мт. 22: 37-40).

О. Ф. Кистяківський з цього приводу зазначив, що на вчення Христа слід вказати як на перше, яке проголосило інші основи кримінального права. У ньому є кілька висловлювань, які, якби були розвинуті послідовно, могли б дати міцні підстави для дещо інакшої науки кримінального права, ніж та, яку проповідували потім його послідовники. Так, Христос розкрив ідеал Бога, батька людей, який бажає не смерті грішника, а його виправлення у житті. Він виклав теорію любові

до ближнього, яка не мала нічого спільного із середньовічною кримінальною юстицією. Він у поводженні з жінкою, викритою у перелюбстві, виразив як погляд загалом на ставлення людини до пропащого брата, так і спосіб ставлення зокрема до винних у злочинах плотських. Проте, світогляд Христа був замінений у середньовічній церкві й суспільстві більш підходящим до її ідеалів світоглядом Мойсея.⁸⁹⁶ З цього приводу В. М. Кудрявцев слушно зазначає: іудейський бог Яхве (Іегова) був суворим, підчас жорстоким; основною чеснотою у його заповідях, «переданих» Мойсеєм, була справедливість. Ісус Христос також проповідує неухильну покору Господу, але його головна теза зовсім інша – любов, всепрощення, милосердя. Тому християнство спочатку було релігією рабів і лише згодом, як релігія, що найбільше відповідала надіям простих людей, завоювало весь західний світ.⁸⁹⁷ Ісуса Христа як правника, який перевершив усіх своїх сучасників, вславив Є. В. Спекторський, який також пожалкував, що теорія права, яка іменувала себе християнською, спиралась не на Новий Завіт, а на язичника Аристотеля та іудея Мойсея.⁸⁹⁸

Безпосередньо на основі римського права сформувалась система **візантійського права**. Вона випробувала на собі вплив специфічних перехідних до феодальних відносин у суспільстві, яке відрізнялось значною соціальною та етнічною строкатістю. Проте, пряма наступність римського і візантійського права знайшла своє відображення у використанні імператорського законодавства як основного джерела права.

У IV-VI століттях у Візантії склалися самостійні юридичні школи (зокрема, у Бейруті, Константинополі). Імператор Юстиніан (527-565 рр.) здійснив найважливішу кодифікацію римського права, створивши Звід законів, який аж до XI ст. залишався найважливішим джерелом чинного права Візантії. Цей Звід склали кодекси конституцій двох редакцій (529 р. і 534 р.), Дігести (533), Інституції (533), і деякі закони, що не увійшли до цих збірок – новели.⁸⁹⁹

Візантійськими юристами були ґрунтовно визначені межі осудності й вказано на необхідність диференціації відповідальності залежно від віку. Виділялись: а) діти до 7 років (*infantes*); така дитина вважалась не відповідальною за свої вчинки, оскільки вона не розуміла і не знала їх моральнісної ціни; б) діти від 7 до 14 років (*impuberes*); вони користувались безкарністю, якщо перебували у стані, близькому до інфантильності; діти ж у віці ближче до 14 років переважно вважались здатними до осудності й до покарання; 3) діти від 14 до 18 років (*minor*), а в окремих випадках і до 25 років – римське право встановлювало

896 Кистяковский А. Ф. Главнейшие моменты истории развития науки уголовного права. В кн.: Антология української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес/Упорядники: О. М. Костенко, О. О. Кваша; відпов. редактор О. М. Костенко. – К., 2004. – С. 107.

897 Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества. – М., 2002. – С. 59-60.

898 Спекторский Е. В. Христианство и правовая культура. В кн.: Русская философия права (антология). – СПб., 1999. – С. 359-368.

899 Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення: монографія. – К., 2003. – С. 63.

відмінність з дорослими лише у мірі покарання. Утім, зазначена диференціація часто не дотримувалась у випадках вчинення тяжких або особливо аморальних злочинів, коли вважалось, що «злість переповняє вік». О. М. Богдановський показав, як ці положення були відображені з певними змінами у Салічній та інших правдах, Саксонському і Швабському зерцалах, Кароліні, ордонансах французьких королів, середньовічному англійському законодавстві, а також у кримінальних кодексах європейських держав XIX ст.⁹⁰⁰

Загалом *Дігести*, або *Пандекти* (перекладаються однаково – як «те, що містить у собі все»), складають найважливішу частину зібрання законів Юстиніана (*Corpus juris civilis*). Вони були видані у 529 р. у 50-ти книгах, поділених на титули і фрагменти (*leges*), або витяги із творів 39-ти римських юристів; кожному фрагменту надано силу закону.⁹⁰¹

У VIII ст. (ймовірно – 741 р.) була видана *Еклога* («Вибрані закони»), яка містила 18 титулів. Найбільш деталізованим і оновленим (у бік посилення репресії) порівняно зі Зводом законів Юстиніана у ній був титул XVII «Покарання за злочини» (53 статті).

Еклога встановлювала відповідальність за такі види злочинів: 1) державні (повстання чи змова проти імператора або «проти держави християн», перехід на бік ворога, фальшування грошей); 2) злочини проти християнської релігії і церкви (наприклад, крадіжка священного начиння з вівтаря та іншого майна з церкви); 3) злочини проти життя (підготовлене умисне вбивство, вбивство у бійці); 4) майнові злочини (крадіжка зброї, коня та інші види крадіжок, підпалювання чужого лісу або порубка дерев у ньому, підпалювання будинків, пограбування чужих могил, розбій); 5) злочини проти свободи людини (викрадення і продаж вільної людини); 6) злочини проти сім'ї і моралі (розпуста чоловіка, статевий зв'язок з чорницею, з хрещеницею, із заміжною жінкою, зґвалтування, збещещення чужої нареченої або неповнолітньої, двоєженство, кровозмішення, витравлення плоду жінкою (згідно з постановою Тульського собору, таке діяння прирівнювалось до вбивства і винна підлягала десятирічному церковному відлученню)⁹⁰²; скотолозтво, мужолозтво тощо). Перелічені злочини ще й нині у деяких державах Європи розглядаються як вельми тяжкі і караються тюремним ув'язненням: в Англії – гомосексуалізм й інцест; в Польщі – інцест; в Голландії – двошлюбність; в Австрії – мужолозтво; за КК Іспанії карається жінка, яка дала згоду на незаконний аборт; 7) проти правосуддя (неправдиве обвинувачення, зокрема в розпусті).⁹⁰³

900 Богдановский О. М. Молодые преступники. В кн.: Антология української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес/Упорядники: О. М. Костенко, О. О. Кваша; відпов. редактор О. М. Костенко. – К., 2004. – С. 121-145.

901 Фрэйзер Д. Д. Фольклор в Ветхом завете. – 2-е изд. Пер. с англ. – М., 1985. – С. 386; Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. – М., 2000. – С. 206.

902 Российское законодательство X – XX веков (в девяти томах). Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М., 1984. – С. 161.

903 Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) \Составитель В. А. Томсинов. – М., 2001. – С. 244-248.

Крім римсько-візантійського права, у «Еклозі» відбите і звичаєве право варварів – слов'ян, германців, арабів. Тому збірник широко застосовувався в слов'янських народів і був переведений слов'янською мовою.⁹⁰⁴

У середині VIII ст. юристами було складено «Додаток до Еклоги», більша частина якого відносилась до сфери кримінального права і стосувалась головним чином двох тем: злочинів, пов'язаних з посяганням на життя людини, і злочинів проти християнської віри. Крім того, до складу «Додатку» входив так званий «Військовий закон». Це був, мабуть, перший у світі акт законодавства, спеціально присвячений систематизації питань відповідальності військовослужбовців.⁹⁰⁵

Близько 890 р. імператором Василем I були видані «Базиліки» (тобто «царські закони», інша назва «Василікон»), книга 60-та яких (аналог Титулу XVII Еклоги) була присвячена кримінальному праву.⁹⁰⁶

Помітний вплив на розвиток пізнього візантійського права зробили деякі приватні юридичні компіляції, серед яких слід згадати, передусім, засноване на Прохироні «Керівництво до законів, або Шестикнижжя» Костантина Арменопуло (1345 р.). Воно було вельми популярним у судах Візантії, а після її падіння продовжувало діяти на території Греції, Валахії і Молдови, і навіть визнавалось чинним у XIX ст. у Бессарабії після приєднання її до Росії.⁹⁰⁷

Складовою частиною правової системи Візантії було також церковне право. Частина злочинів визначалася у канонічних джерелах, оскільки відносилася до ведення церковного суду. Так, наприкінці VI чи на початку VII ст., у Константинополі з'явився новий збірник канонів «Канонічна Синтагма». Укладачем «Синтагми» був константинопольський Патріарх Євтихій. У першій частині «Синтагми» весь матеріал розподілений за 14 рубриками – титулами. Титул 9, який містив 39 глав, мав назву «Про злочини в суді єпископів і кліриків, відлучення, виверження, покаєння і про те, які гріхи вирішуються покладанням рук».⁹⁰⁸ На основі визнаних норм церковного права, а також частково імператорського законодавства були складені особливі збірники – *Номоканони*.⁹⁰⁹ Номоканон Іоанна-Схоластика дійшов до нас через Болгарію вже в перекладі на слов'янську мову і був відомий в Україні, Білорусі та в Росії під назвою «Кормчої книги».⁹¹⁰ В Росії вона діяла аж до часу запровадження Петром I Духовного регламенту (1721 р.).⁹¹¹

904 Цыпин В. А. Церковное право // http://www.holytrinitymission.org/books/russian/pravo_tzypin.htm.

905 Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. – СПб., 2001. – С. 145, 147, 148-150.

906 История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. 2-е изд. Под. ред. Крашенинниковой Н. А. и Жидкова О. А. – М., 1999. – С. 482-485; Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. – СПб., 2001. – С. 176-177, 182.

907 История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. 2-е изд. Под. ред. Крашенинниковой Н. А. и Жидкова О. А. – М., 1999. – С. 486.

908 Цыпин В. А. Церковное право // http://www.holytrinitymission.org/books/russian/pravo_tzypin.htm.

909 История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. 2-е изд. Под. ред. Крашенинниковой Н. А. и Жидкова О. А. – М., 1999. – С. 486; Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. – СПб., 2001. – С. 243.

910 Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998. – С. 45.

911 Черданцев А. Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2002. – С. 413.

У середині XI ст. в Пізі (Італія) були знайдені рукописи Дігестів Юстиніана. Ця знахідка збіглась з намаганням королівської влади до централізації і, відповідно, юридизації суспільного і державного життя. Тому візантійське право почали вивчати в університетах, з'явилися школи римського права. Особливу славу набув юридичний факультет Болонського університету, який до XIII століття випустив близько 10 тис. студентів практично з усіх країн Західної Європи. У XIII ст. з'явилися перші спеціальні розробки в галузі кримінального права, викладати цю юридичну дисципліну почали в університетах у XVI ст. Університети поширилися по всій Європі, а програма курсу була скрізь однаковою – право Юстиніана.⁹¹²

У XVIII – XIX століттях законодавство більшості держав Європи розвивалось ще як логічне продовження середньовічного. Воно і не могло бути чимось істотно іншим, але поступово ставало якісно іншим.

Держави почали грати вирішальну роль у формуванні правової системи. Складалась система законодавства, яке з часом стало головним джерелом права і, водночас, правостворюючим фактором. Право стало загальнолюдянською цінністю, а йому стали властиві такі принципи, як законність, свобода особи, рівність тощо, без дотримання яких не могли розвиватися ні політичні, ні економічні, ні соціальні процеси.

У XIX – XX століттях інтернаціоналізація економічного й політичного життя мала своїм наслідком зростання взаємодії правових систем різних країн, подолання їх колишньої самоізоляції.⁹¹³ На початку XIX ст. такі питання, як правова допомога у кримінальних справах, екстрадиція тощо входили до сфери міжнародного права і, як правило, у кримінальних законах не відображались. Але у міжнародних договорах були закріплені переліки екстрадиційних злочинів, принципи взаємності й невидачі власних громадян.⁹¹⁴

Широко здійснювались рецепція цілих правових систем, упровадження права, його принципів або окремих галузей чи інститутів права одних країн в право інших тощо.

У зв'язку з рецепцією і трансплантацією права на базі англійської і французької національних правових систем **склалися дві основні світові сім'ї права** – англосаксонська і континентальна. Друга з них спочатку включала правові системи таких країн, як Франція, Голландія, Бельгія, Іспанія, Італія, які найбільше успадкували основні поняття і конструкції римського права. Згодом помітний

912 История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. 2-е изд. Под ред. Крашенинниковой Н. А. и Жидкова О. А. – М., 1999. – С. 258-259; Жоль К. К. Философия и социология права: Учеб. пособие. – К., 2000. – С. 126-127; Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення: монографія. – К., 2003. – С. 69; Оноре Тоні. Про право: Короткий вступ/Пер. з англ. – К., 2004. – С. 24.

913 История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. 2-е изд. Под ред. Крашенинниковой Н. А. и Жидкова О. А. – М., 1999. – С. 516-521.

914 Бородин С. В., Ляхов Е. Г. Международное сотрудничество в борьбе с уголовной преступностью. – М., 1983. – С. 14-15.

вплив на континентальну систему права зробила Німеччина, право якої стало синтезом варварського і римського права.

Відтак, континентальна система права отримала другу назву – **романо-германська**. Основними її характерними рисами стали: 1) верховенство закону (французькі юристи говорили про «фетишизацію писаного закону») і розвиток делегованого законодавства; 2) кодифікація як необхідна умова галузевої організації правових норм з метою зробити «усі закони ясними, однаковими і точними» (Вольтер); 3) поділ права на публічне і приватне; 4) формулювання правових норм як абстрактних приписів. З часом до зазначених характерних рис додалися такі: 5) зростання ролі судової практики, особливо рішень вищих судів, в яких здійснювалось тлумачення закону, і виникнення конституційних судів; 6) дроблення основних галузей права і внаслідок відбруньковування від них поява нових; 7) зростання впливу міжнародного права на національні правові системи і окремі галузі права.⁹¹⁵ Усе це мало неабияке значення і для розвитку нового кримінального права.

10.2 Спільне вироблення доктрини кримінального права. Школи кримінального права

Історія кримінального права демонструє, що основний імпульс для його розвитку дали конкретні історичні постаті, такі як Аристотель, Платон, Ісус Христос, Юстиніан, Трибоніан, Ульпіан, Павло, Цельс, Вальсамон та інші візантійські юристи, Костянтин Арменопуло, Томас Мор, Джерард Уїнстенлі, Томас Гоббс, Гуго Гроцій, Бенедикт Спіноза, Джон Локк, Христіан Томазій, Якоб Фішер, Шарль Луї де Монтеск'є, Вольтер, Чезаре Беккарія, Жан-Поль Марат, Еммануїл Кант, Георг Гегель, Ансельм Фейєрбах, Олександр Кистяківський, Микола Таганцев, Франц фон Ліст, Еміль Дюркгейм, Марк Ансель та інші філософи, теоретики права загалом і кримінального права зокрема. Розроблені ними постулати лежать в основі практично усіх кримінальних законів сучасних європейських держав. Цими та іншими людьми були засновані відомі кримінально-правові школи (напрямки). Вони ж створили наукову базу для кодифікації й іншої систематизації кримінального законодавства. Сучасну схожість правових систем різних країн Європи Р. Давид і К. Жоффре-Спинози пояснюють якраз спільністю їх політичної та філософської думки.⁹¹⁶

Томас Мор (1478-1535 рр.) у своїй «Утопії» мріяв про те, щоб люди не були зв'язані такими законами, численність яких виключає можливість їх розуміння. Покарання, за Т. Мором, не може бути єдиним засобом впливу на злочинців,

915 История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. 2-е изд. Под ред. Крашенинниковой Н. А. и Жидкова О. А. – М., 1999. – С. 521, 527-535.

916 Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В. А. Туманова. – М., 1999. – С. 65.

а смертна кара не повинна застосовуватися взагалі. Продовжувач ідей Т. Мора *Джерард Уїнстенлі* (1609-1660 рр.) у проекті конституції «Закон свободи» (1652 р.) зазначав, що у майбутній республіці особи, які вчинюватимуть злочини, підлягають виправленню шляхом попередження й уселяння. Лише повторне їх вчинення, завзятість має тягти за собою позбавлення волі і примусові роботи, а для противників законів – каторжні роботи.⁹¹⁷

Величезне, дотепер належно не оцінене криміналістами значення для розвитку кримінального права у Європі мали праці англійського філософа *Томаса Гоббса* (1588–1679), передусім «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та цивільної». Її глава XXVII мала назву «Про злочини, виправдання й пом'якшуючі вину обставини». Гоббсу належать такі, зокрема, визначення і висновки, які стосуються:

1) кримінального закону:

- там, де не діють закони, немає влади і не може бути злочинів, адже там, де немає захисту закону, кожен має право захищати сам себе власними силами. Таким чином Гоббс визначив найзагальніші межі дії закону, у т. ч. кримінального;

- дія не стає злочином, якщо закон виданий після її вчинення;

- незнання природного (Гоббс загалом поділяє усі закони на природні і позитивні; при цьому до природних відносить ті, які існували вічно, а до позитивних – ті, які стали законами завдяки волі тих, хто має верховну владу над іншими і виконує функції законодавця; це нагадає запроваджений Аристотелем поділ права на природне і волевстановлене) закону ні для кого не може служити виправданням, «адже передбачається, що всяка людина зі зрілим розумом знає, що вона не повинна робити іншому того, чого вона не бажала б, щоб було зроблено стосовно неї». Так само недостатнє зусилля пізнати закон не повинне розглядатися як відсутність можливості знати закон. Тільки дітям і божевільним не ставляться у провину злочини проти природного закону. Разом з тим, незнання закону може служити виправданням для людини, якщо цей закон їй не оголошено, або хоча й оголошено, але не в настільки ясній формі, щоб кожен міг, за бажанням, знати його, особливо тоді, коли сам вчинок людини не суперечить природному закону. Відсутність усякої можливості знати закон є підставою для повного виправдання. Адже закон, знання якого для людини є неможливим, не має для неї обов'язкової сили;

- неправильне тлумачення закону не може бути підставою для виправдання злочину;

- закон, який приписує щось вчинити всупереч попередньому закону, скасовує попередній закон;

- якщо закон оголошено і старанно витлумачено перед усім народом, то всяке діяння, вчинене на його порушення, є більш серйозним злочином, ніж коли люди залишені без такого наставлення і змушені самі довідуватися про зміст

917 Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій. – Х., 2001. – С. 104, 124.

закону, що створює для них труднощі і непевність, змушує їх переривати свої звичайні заняття і звертатися до приватних осіб. Тому що в цьому випадку частина вини відпадає в силу дуже розповсюдженого незнайомства з законом, у першому ж випадку наявна недбалість, що свідчить про певне презирство до верховної влади;

2) злочину:

– злочин – це гріх, який полягає у вчиненні ділом чи словом того, що заборонене законом або у невиконанні того, що закон велить;

– Гоббс виділив стадію виявлення наміру: будь-який злочин є гріх, але не всякий гріх – це злочин, і навів приклад: намір вбити є гріхом, навіть якщо цей намір не було виявлено ніколи ні словом, ні ділом; до тих пір, доки такий намір не було виявлено вчинком чи словом, наявність яких могла б стати об'єктом розгляду «земного судді», він не є злочином;

– юридична помилка щодо покарання не виключає відповідальності: «Незнання покарання там, де закон оголошено, нікого не виправдовує. Адже, порушуючи закон, що за відсутності страху покарання був би не законом, а порожнім словом, людина тим самим очікує покарання, хоча й не знає, яке воно». При цьому автором враховується і те, що покарання, за законами різних держав, не завжди є заздалегідь відомим наслідком порушення законів;

– не всі злочини однакові. Може мати місце не тільки виправдання, при якому те, що здавалося злочином, виявляється зовсім не таким, але також і пом'якшуючі вини обставини, завдяки яким «злочин, що здавався значним, стає меншим». Тому що, хоча всі злочини однаково заслуговують імені беззаконня, однак з цього не випливає, що всі злочини є в однаковому ступені беззаконням;

– існують обставини, що виключають злочинність діяння: «Коли людина не зі своєї вини знаходиться в полоні чи під владою ворога, закон втрачає стосовно неї всяку обов'язкову силу, тому що вона змушена коритися ворогу чи вмерти. Отже, така покора не є злочином, тому що ніхто не зобов'язаний (за відсутності захисту закону) не захищати себе всіма доступними йому способами»; «Якщо людина під страхом смерті примушується зробити що-небудь проти закону, то вона зовсім не винна, тому що ніхто не зобов'язаний відмовитися від самозбереження»; «Якщо людина позбавлена їжі чи яких-небудь інших необхідних для життя речей і може зберегти себе лише вчиненням протизаконної дії, – наприклад, якщо при великому голоді вона украде їжу, чи якщо для захисту свого життя людина відніме в іншої меч, – то це не можна ставити їй за провини»;

– обов'язок виконати наказ може бути обставиною, що звільняє від відповідальності: «ніхто не може обвинувачувати іншого у діянні, якщо той є лише його знаряддям»;

– «злочин має різні ступені, що вимірюються, по-перше, шкідливістю джерела чи причини, по-друге, заразливістю прикладу, по-третє, шкідливістю наслідків, по-четверте, обставинами часу, місця й осіб»;

– те саме протизаконне діяння є серйозним злочином, коли воно виникає з

того, що людина, покладаючись на свою силу, багатство чи друзів, чинить опір виконавцям закону. Тому що надія на запобігання покарання шляхом сили є корінь, з якого виростає за всіх часів і при всяких спокусах презирство до всіх законів. Злочин, вчинений свідомо, є більш серйозним злочином, ніж той, що виникає з помилкового переконання в законності власних дій. Адже той, хто свідомо вчинює протизаконну дію, покладається на свою фізичну чи іншу силу, що додає йому сміливості робити такі ж злочини й у майбутньому, тим часом як той, хто вчинює злочин помилково, пізніше, переконавшись у своїй помилці, стає законослухняним;

- вина того, чия помилка виникає з довіри до авторитету уповноваженого державою тлумача закону (адже його думка має подібність із законом), менше, ніж того, чия помилка виникає з непохитної впевненості у правильності власних принципів і міркувань. Авторитет тлумача закону служить підставою для повного виправдання всіх злочинів, що не містять у собі заперечення верховної влади і не є порушенням очевидного закону;

- діяння є більш тяжким злочином, якщо до цього інші люди незмінно караються за подібне діяння, і меншим – якщо вони залишалися до цього в багатьох випадках безкарними. Адже останні приклади подали особі надію на безкарність, викликану самим сувереном. Той, хто вселяє в людину надію на безкарність, сам є його співучасником;

- заздалегідь обміркований намір обтяжує вину. Той, хто вчинив злочин із заздалегідь обміркованим наміром, той холоднокровно зважив закон, покарання і наслідки злочину для людського суспільства, і все це зневажив, поставивши вище усього власну схильність. Але й раптовість пристрасті не є достатньою підставою для повного виправдання, тому що правопорушник зобов'язаний був міркуванням над законом побороти порочність своїх пристрастей;

- те саме діяння є більш серйозним злочином, коли воно приносить шкоду багатьом, і меншим – коли воно приносить шкоду деяким. Коли яка-небудь дія приносить шкоду не тільки в сьогоденні, а й, приміром, у майбутньому, то вона є більш серйозним злочином, ніж коли вона приносить шкоду лише в сьогоденні. Є більш серйозним злочином протизаконний вчинок людини, що користується славою мудрої (так що багато хто прислухається до її порад і наслідують її дії), ніж якщо той же вчинок звичайної людини. Адже перший не тільки вчиняє злочин, але викладає це як закон всім іншим людям. Так само дії проти існуючого в державі ладу є більш тяжкими злочинами, ніж такі самі дії проти приватних осіб, адже у першому випадку шкода поширюється на усіх;

- більш тяжкими є злочини, що підривають дію судових рішень, і менш тяжкими – образи, заподіяні одній чи декільком особам. Наприклад, брати гроші, щоб винести несправедливе судове рішення, чи лжесвідчити на суді більш злочинно, ніж обманути людину на таку ж чи на більшу суму, адже у першому випадку не тільки вчинене беззаконня стосовно того, хто постраждав від такого вироку, а всі судові рішення стають марними, будучи лише знаряддями сили й

особистої помсти. Викрадати державну скарбницю чи державні доходи – більш тяжкий злочин, ніж грабувати приватну особу, тому що грабувати державу – значить грабувати відразу багатьох. Так само захопити шляхом обману державну посаду, підробляти державні печатки чи монети більш злочинно, ніж видавати себе з метою обману за яку-небудь приватну особу чи підробляти її печатку, тому що обман держави заподіює збитки багатьом;

– з незаконних діянь, спрямованих проти приватних осіб, більший злочин той, шкода від якого, за загальною думкою, є більш чутливою. Протизаконне вбивство – більший злочин, ніж тілесне ушкодження, вбивство, поєднане з катуванням, – більший злочин, ніж просте убивство. Покалічення – більший злочин, ніж грабіж. Викрасти майно, погрожуючи власнику смертю чи каліцтвом, – більший злочин, ніж таємне викрадення. Таємне викрадення – більший злочин, ніж привласнення майна за згодою його власника, отриманою шляхом обману. Згвалтувати жінку – більший злочин, ніж спокусити її лестощами. Спокусити заможну жінку – більший злочин, ніж спокусити незаміжню. Образи, нанесені людям образливим словом чи жестом, коли вони не заподіюють іншої шкоди, крім безпосереднього засмучення того, на чий адресу ці образливі слова чи жести спрямовані, – такі образи не вважалися злочинами законами греків і римлян, а також законами інших, як древніх, так і нових, держав, тому що причина засмучення скривдженого криється не в образі, а в його власній малодушності;

– злочини проти приватних осіб збільшуються обставинами, що стосуються самих цих осіб, часу і місця їх вчинення. Убити батька – більший злочин, ніж убити чужого, тому що батько повинен шануватися як суверен, яким він був у природному стані. А пограбування бідняка є більший злочин, ніж пограбування багатія, тому що для бідняка це більш чутливий збиток. Злочин, вчинений у місці, відведеному для богослужіння, і в час богослужіння, є більш серйозним, ніж той же злочин, вчинений іншим часом і в іншому місці, тому що перше виникає з більшого презирства до закону;

3) **покарання:** якщо покарання, визначене в законі за певний злочин або це покарання звичайно застосовувалося в подібних випадках, то злочинець не може бути підданий більш суворому покаранню. «Якщо піддавати особу більш суворому покаранню, ніж те, що визначено законом, виходить, що закон увів її у спокусу й обдурив»; покарання, встановлені законами і поширені за звичай на усіх громадян, мають застосовуватися до усіх з однаковою суворістю, незважаючи на розум, популярність, репутацію чи стан тих або інших людей. Усі мають бути рівними перед законом.⁹¹⁸

У главі XXVIII «Левіафана», яка має назву «Про покарання і нагороди», Гоббс дає таке визначення покарання: «Покарання є злом, заподіюваним державною владою тому, хто вчиненням або невчиненням якого-небудь діяння скоїв, згідно з

918 Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2/Сост., ред., авт. примеч. В.В. Соколов; Пер. с лат. и англ. – М., 1991. – С. 225-241.

судженням тієї ж влади, правопорушення, причому це зло заподіюється з метою зробити волю людей більш схильною до розуміння». Отже, покарання – це кара («зло»), а метою його нібито є виправлення волі людей. Гоббс визначає також, що не є покаранням, зокрема:

- особиста помста або шкода, спричинена приватними особами, адже вони не виходять від державної влади;

- зло, заподіяне без попереднього судового вироку, або, хоча б і на підставі рішення суду, але без наміру схилити правопорушника та інших людей до покори законам («без такої мети жодне заподіяне зло не може бути позначено іменем покарання»);

- зло, яке перевищується благом чи задоволенням, отриманим у зв'язку з вчиненням злочину. Таке зло є не покаранням, а ціною, сплаченою за злочин, або викупом за нього. Якщо зло покарання перевищується вигодою, що випливає з правопорушення, мета покарання не досягається і покарання здійснює зворотний вплив;

- більше покарання, аніж те, що визначене за цей злочин самим законом. Надлишок є не покаранням, а ворожою дією, адже «метою покарання є не помста, а залякування». Але там, де покарання за злочин згідно із законом є невизначеним, будь-яке заподіяне законним судом зло буде покаранням;

- зло, заподіяне за діяння, вчинене до появи закону, що це діяння заборонив. Воно є ворожою дією. Адже «доки немає закону, останній не може бути порушений»;

- зло, заподіяне не у зв'язку з вчиненням правопорушення, не у відповідь на нього. Усі юридичні покарання поділяються Гоббсом на: тілесні (смертна кара – проста і поєднана з тортурами, побиття батогами, нанесення ран); грошові (штраф і конфіскація майна); безчестя (позбавлення ордена, титулу або посади, інших знаків «милості суверена» і оголошення нездатним мати їх у майбутньому); ув'язнення; вигнання.⁹¹⁹

Сучасник Гоббса видатний голландський юрист *Гуго де Гроот Гроцій* (1583-1645 рр.) також вважав, що покарання – це відплата, перенесення зла, вчиненого злочинцем, на нього. Мета покарання потрібна: користь того, хто вчинив злочинне діяння, користь потерпілого і користь усіх. На думку голландця *Бенедикта Спінози* (1632-1677 рр.), злочин – це дія, яка не може бути вчинена по праву. При цьому він вважав, що злочин може мати місце лише у державі, де загальним правом вирішено, що є добром і що є злом, і де ніхто не діє по праву, якщо він не діє за загальною згодою. Завданням правосуддя є відплата кожному за те, що йому належить по праву.⁹²⁰

Німецький вчений *Христіан Томазій* (1655-1728 рр.) вказав на те, що головними цілями покарання мають бути виправлення злочинця, загальне попередження

919 Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2/Сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов; Пер. с лат. и англ. – М., 1991. – С. 241-247.

920 Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій. – Х., 2001. – С. 109, 114.

злочинів і безпека суспільства. Він заперечував ідею спокути, оскільки вона відноситься до сфери небесного, а не земного правосуддя. Спокута є те саме, що й відплата, а відплата є жорстокість, – зазначав він. Томазій категорично заперечив необхідність кримінального покарання за ересь і чаклунство, і зазначив: якщо жінка сама вважає себе відьмою, то її треба лікувати, а не спалювати на вогнищі.⁹²¹ Загалом Томазій першим не тільки розрізнив право і моральність, а й протиставив їх, надавши теорії природного права більш чіткий філософський вигляд. Це має значення тому, що у разі ототожнення права з соціальними нормами моральні чи релігійні норми можуть виявитися «правовими», а в такому випадку поняття «норма права» втрачає усяку специфіку.⁹²²

Сучасник Томазія **Якоб Фішер** висловив на той час надзвичайно прогресивні погляди. Він вважав, що для визначення справедливої міри покарання треба рахуватися не тільки з інтересами суспільства, а й з інтересами злочинця; зазначав, що покарання має головною метою безпеку суспільства, але в жертву цій безпеці не можна приносити особу злочинця, адже виправлення останнього є не менш істотною метою покарання. Фішер критикує змішування права і релігії та вимагає безкарності для таких діянь, як ересь і чаклування, критикує безмежне суддівське свавілля, протестує проти кваліфікованої смертної кари і калічницьких покарань, які не відповідають зазначеним цілям покарання.⁹²³

А ось погляди **Шарля Луї де Монтеск'є** (1689-1755 рр.), які відображені, передусім, в його книзі «Про дух законів» (1748 р.), на:

1) **кримінальний закон**: «природа республіканського правління вимагає, щоб суддя не відступав від букви закону»; «не можна витлумачувати закони на шкоду громадянинові, коли йдеться про його майно, його честь або його життя»; безпека громадян забезпечується, головним чином, якісними кримінальними законами і правосуддям. Монтеск'є сформулював такі основні правила складання законів: стиль закону має бути стислим і простим; слова закону – однозначними, і викликати у людей одні й ті самі поняття; закони не повинні вдаватися у тонкощі; не слід робити змін у законах без достатніх для того підстав;

2) **злочин**: не слід забороняти діяння, в яких немає нічого дурного, лише заради більш досконалого. Монтеск'є виступав за обмеження кола кримінально караних діянь, особливо у релігійній сфері (магії, чаклунства, ересі, образи його Величності). Він сформулював важливий принцип: кримінальний закон

921 Чубинський М. П. Очерки уголовной политики. В кн.: Антологія української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес/Упорядники: О. М. Костенко, О. О. Кваша; відпов. редактор О. М. Костенко. – К., 2004. – С. 420-422.

922 Жоль К. К. Методы научного познания и логика (для юристов). Уч. пособие. – К., 2001. – С. 20, 31.

923 Чубинський М. П. Очерки уголовной политики. В кн.: Антологія української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес/Упорядники: О. М. Костенко, О. О. Кваша; відпов. редактор О. М. Костенко. – К., 2004. – С. 424-425.

має карати «тільки зовнішні дії», тобто заперечував можливість покарання за думки і слова, не підтверджені дією, – і вимагав відділення права від церкви;

3) **покарання:** у демократичних державах, на думку Монтеск'є, законодавець буде менше турбуватися про покарання за злочини, ніж про попередження злочинів, а причини злочинів містяться не у слабкості покарань, а у безкарності; щодо домірності покарання злочину він вказував: «Свобода тріумфує, коли кари, що накладаються кримінальним законом, витягаються ним із особливої природи самих злочинів», – лише за такого підходу не буде місця свавіллю, а покарання буде залежати не від примхи законодавця, а від сутності справи. Порушення принципу домірності він ілюстрував таким прикладом: у Московській державі, де злодіїв і вбивць карають однаково, грабіж завжди супроводжується вбивством.⁹²⁴ З приводу грошових покарань Монтеск'є зазначав, що вони можуть мати вельми репресивну силу не лише для бідних, а й для багатих: для цього треба розміряти їх із станом винного (чим не сучасна «скандинавська модель штрафів»?), а також поєднувати їх із безчестям (говорячи сучасною мовою – із обмеженням прав).⁹²⁵

Вольтер (1694-1778 рр.) свої погляди на кримінальне право відобразив, зокрема, у працях «Коментарі до книги про злочини і покарання» (1766 р.) і «Нагорода за справедливість і гуманізм» (1777 р.). Він виступав правозахисником несправедливо засуджених, таврував юридичну безграмотність суддів, писав: «Якщо правосуддя зображується з пов'язкою на очах, то потрібно, щоб розум був його вожаком»; критикував теорію формальних доказів, зокрема, визнання обвинуваченим своєї вини, захищав принципи кримінального права – законності, рівності при застосуванні закону, домірності покарання злочину, справедливості.⁹²⁶ Вольтер категорично заперечував ідею відплати. При цьому він вимагав домірності покарання злочину не для торжества ідеї відплати (як Монтеск'є чи Беккарія), а для приборкання суддівського свавілля та боротьби з системою жорстоких покарань – у суспільних інтересах. Вольтер чи не перший виступив за свободу друку, проти цензури і проти кримінальної відповідальності за написання «небезпечних» книг. Він вказував, що карати можна лише тоді, коли письменник загрожує безпеці суспільства (не держави!). Це було сказано тоді, коли будь-яке слово про коханку короля вважалося образою монарха. Вольтер, що особливо важливо з точки зору і сучасних проблем криміналізації діянь, серед усіх злочинів виділив: природні,

924 Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – С. 553; Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій. – Х., 2001. – С.163-164.

925 Чубинський М.П. Очерки уголовной политики. В кн.: Антологія української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес/Упорядники: О.М. Костенко, О.О. Кваша; відпов. редактор О.М. Костенко. – К., 2004. – С. 431-432.

926 Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій. – Х., 2001. – С. 158; Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – С. 555-556.

істинні злочини (зрада батьківщини, вбивство, крадіжка, погане поводження з батьками тощо), які караються скрізь і завжди, а також злочини, які мають умовний характер (*delits de temps et de lieu*). Щодо останніх він висловився так, що до них треба ставитися поблажливіше, адже вони караються просто через потребу часу, для укріплення сили уряду або для попередження нещасних випадків.⁹²⁷

Праця **Чезаре Беккарія** (1738-1794 рр.) «Про злочини і покарання», написана у 1764 р., містила нові принципи кримінального права, засновані на ідеях гуманізму. Серед них слід виділити погляди на:

1) кримінальний закон:

– суддям не може належати право тлумачити кримінальні закони, адже вони не є законодавцями. Беккарія критикував стан речей, за яким одні й ті самі злочини у тих самих судах караються по-різному у різний час, тому, що «судді не прислуховуються до закону, а йдуть на поводу у тлумачення»;

– «темнота» законів (тобто їх неясність), яка вимагає вдаватися до тлумачення, є більшим злом, ніж саме неправильне тлумачення. Адже громадянин потрапляє у залежність від «купки посвячених», а незрозуміла мова закону «перетворює кодекс із книги, усіма шанованої, на книгу квазі-приватну і доступну лише вузькому колу осіб»;

– «немає жодного винятку із загального правила, згідно з яким кожен громадянин зобов'язаний знати, коли він винен і коли не винен»;

– «не слід приймати закон, який не володіє силою примусу». Цю тезу Беккарія роз'яснює на прикладі такого злочину, як самогубство – у цьому випадку злочинця покарати неможливо. Існують й інші злочини, за які неможливо покарати, адже їх неможливо довести;

2) злочин:

– злочини слід класифікувати за ступенем тяжкості: «Якби геометрія була застосовна до численних і заплутаних людських діянь, то мала б існувати і відповідна класифікація злочинів, складена також за принципом сходження від найбільш тяжких до найбільш незначних. Але мудрому законодавцю достатньо вказати лише основні пункти в межах встановлених градацій, щоб у подальшому найбільш тяжкі злочини не карались найбільш легкими покараннями»;

– будь-яке діяння, яке виходить за рамки крайніх меж згаданої класифікації, не може розглядатися як злочин. Відсутність чіткості при визначенні цих меж, за Беккарія, призвело до того, що поняття пороку і чесноти стали розмитими і невизначеними;

– єдиним істинним мірилом злочинів є шкода, заподіяну ними суспільству. Беккарія критикує тих, хто вважав, що критерієм тяжкості злочину є умисел на його вчинення та його мотиви («Іноді люди з найкращих спонукань спричи-

927 Чубинський М. П. Очерки уголовной политики. В кн.: Антологія української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес/Упорядники: О. М. Костенко, О. О. Кваша; відпов. редактор О. М. Костенко. – К., 2004. – С. 454-455.

нують суспільству непоправну шкоду. Інколи ж, керуючись найбільш низькими мотивами, приносять йому велику користь»), а також і тих, хто оцінює злочин залежно від суспільного стану потерпілого;

- будь-який злочин, навіть вчинений щодо приватних осіб, спричинює шкоду суспільству у цілому. Проте, це не означає, що будь-який злочин вчинюється з наміром безпосередньо підірвати основи суспільства; шкода, заподіяна суспільству, є більш значною, якщо вона заподіяна особою привілейованою;

- тяжкі злочини не повинні підлягати строкам давності на користь осіб, які їх вчинили і перебувають у розшуку, такі строки мають бути встановлені лише для незначних злочинів;

- «слід відрізнати злий умисел від грубої необережності, цю останню – від недбалості й недбалість – від невинності»;

- «розширення кола злочинів збільшує ймовірність їх вчинення». «Хочете попередити злочини? Зробіть закони більш ясними і простими»;

2) покарання:

- покарання за злочини можуть бути встановлені тільки законом, і визначати їх може лише законодавець;

- жорстокість покарань є марною з точки зору суспільного блага і попередження злочинів. Покарання має бути «мінімальним з усіх можливих за даних обставин»;

- в інтересах усього суспільства звести до мінімуму вчинення найбільш тяжких злочинів. Тому ефективність заходів, що перешкоджають вчиненню злочинів, має бути тим вищою, чим небезпечніше злочин для суспільного блага. Отже «строгість покарання має залежати від тяжкості злочину»;

- першочерговим завданням держави є гарантія безпеки приватних осіб, а тому порушення невід'ємного права кожного громадянина на безпеку не може не тягти за собою одного з найбільш суворих покарань, встановлених законом.

- метою покарання є не катування і завдання мук людині, а попередження нових злочинів даною особою і утримання інших від подібних діянь. Тому слід застосовувати такі покарання і такі способи їх використання, які, будучи адекватними вчиненому злочину, здійснювали б найбільш сильне і найбільш тривале враження на душі людей і не заподіювали б злочинцю значних фізичних страждань. Політичною метою покарання є залякування інших людей;

- чим більш швидко настає покарання за вчинений злочин і чим ближче воно до нього, тим воно буде справедливіше і ефективніше. Адже злочин і покарання «автоматично будуть сприйматися у нерозривному взаємозв'язку, одне – як причина, інше – як необхідний і неминучий наслідок»;

- конфіскація майна не повинна лягати тяжким тягарем на плечі сім'ї засудженого і примушувати страждати невинних;

- «невідворотність покарання, навіть помірного, завжди робить більш сильне враження, ніж страх бути підданим найбільш суворому покаранню, якщо при цьому існує надія на безкарність». На відміну від цього, «жорстокість

покарання призводить до того, що бажання уникнути його посилюється залежно від того, наскільки значним є покарання». «Після ста років жорстоких страт колесування залякує не більше, ніж колись залякувало тюремне ув'язнення»;

– разом з тим, звільнення від покарання у разі вчинення незначних злочинів, коли потерпілий вибачає винного, «відповідає принципам милосердя і людинолюбства, але суперечить інтересам суспільного блага подібно до того, як відмова одного від відшкодування спричиненої йому шкоди не може бути підставою для скасування покарання за такий злочин усім іншим». Право карати (чи не карати) не є правом одного;

– місцем покарання має бути тільки місце вчинення злочину, оскільки саме там, а не в якомусь іншому місці люди повинні відплатити злочинцю за заподіяне ним зло. Адже судді не є месниками, а розглядають злочин, як порушення, у першу чергу, тієї угоди, яка зв'язує людей між собою;

– публічне (гласне) покарання найбільш поширених, хоча б і незначних злочинів, створює враження, яке утримує інших від вчинення не лише цих, а й більш тяжких злочинів;

– «покарання якого-небудь злочину не можна назвати справедливим (тобто необхідним) до тих пір, доки закон не прийняв найбільш дієвих в умовах даної країни заходів для його попередження»;

– «злочин контрабанди створюється самим законом, оскільки при збільшенні мита зростає і прибуток від контрабанди і, відповідно, спокуса зайнятися нею». Тому «найбільш справедливе покарання за цей злочин – вилучення контрабандного товару та інших речей, які будуть разом з цим товаром знайдені». Загалом – «злочини, які, на думку людей, не заподіюють їм безпосередньої шкоди, не цікавлять їх настільки, щоб викликати загальне обурення проти винних»;

– «по мірі пом'якшення покарань милосердя і прощення стають менш необхідними». Милосерддю «немає місця у досконалому законодавстві, де покарання помірні, а суд праведний і швидкий». У країні «з неупорядкованою системою кримінального законодавства» «потреба у прощенні й милосерді прямо залежить від безглуздості законів і суворості вироків». «Показувати людям, що злочини можуть вибачатися і що покарання – не обов'язковий їх наслідок, – значить породжувати в них ілюзію безкарності й примушувати їх вірити у те, що виконання вироку невинному (державою) скоріше акт насильства влади, ніж результат правосуддя»;

– «суворість покарання має відповідати рівню розвитку нації».⁹²⁸

У питаннях критики смертної кари і тортур Беккарія в Італії не був першопрохідником. Треба віддати належне його попередникам – *П'єтро Веррі*, *Томазо Бриганти*, *Томазо Натале*, а також *Гревію*, який ще у 1737 р., за рік до народження Беккарія, випустив трактат «Перетворений суд», в якому не лише довів несправедливість і шкоду тортур, а й дав картину справедливого суду.⁹²⁹

928 Беккаріа Ч. О преступлении и наказаниях. – М.: Стелс, 1995. – С. 67-247.

929 Чубинський М. П. Очерки уголовной политики. В кн.: Антологія української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний

Жан-Поль Марат (1743-1793 рр.) вказував: щоб закони були справедливими і мудрими, в них не повинно бути нічого незрозумілого, невизначеного, довільного в уявленні про злочини і покарання, адже важливо, щоб кожен цілком розумів закони і знав, чому він себе піддає, порушуючи їх; кримінальний закон не повинен боятися зайвої точності. Він наполягав на обнародуванні кримінальних законів, щоб вони були у кожного. Маратом була розроблена система Особливої частини кримінального кодексу, в основі якої лежав об'єкт посягання. Марат правильно зазначав, що надмірне захоплення законодавця кількістю кримінально-правових заборон здатне привести лише до заперечення кримінальних законів. Але не слід забувати, що він був якобінцем, і тому слова про можливість порушення несправедливих законів слід сприймати через призму його революційності.⁹³⁰

Положення, розроблені Томазієм, Фішером, Монтеск'є, Вольтером, Беккаріа, Маратом та іншими криміналістами середньовіччя, складають першу в історії **школу (основу теорію) кримінального права – просвітницько-гуманістичну**. Її основні постулати зводяться до необхідності: визначати злочинність і караність діяння законом; зробити покарання більш гуманними; бачити мету покарання не у відплаті за злочин, а в загальній та індивідуальній превенції.⁹³¹ На нашу думку, до представників цієї школи треба віднести і попередників названих філософів права – Платона, Томаса Мора, Джерарда Уїнстенлі, Томаса Гоббса, Гуго Гроція, Бенедикта Спінозу, Джона Локка та ін., погляди яких нами охарактеризовані вище, а також українських вчених гуманістів, які зробили певний внесок в розвиток вітчизняного кримінального права – С. С. Ореховського-Роксолана, П. І. Пестеля, М. П. Драгоманова, С. Ю. Десницького та ін.⁹³²

Отже, у часи пізнього середньовіччя, незважаючи на жорстокість інквізиції, переслідування інакомислячих церквою і державною владою, вчені-криміналісти гідно виконували свій обов'язок – пристосовувати кримінальне право до найбільш прогресивних уявлень про справедливість і гарячою підтримкою своїх ідей впливати на державу і суспільство. Просвітницько-гуманістична школа кримінального права підготувала ґрунт для появи нових шкіл, нових дослідників проблем кримінального права, багатьом з яких пізніше довелося власноруч писати кримінальні кодекси тих чи інших держав.

Історія показала також, що із століття в століття ті, кого вважали мислителями, часто демонстрували наукову самозакоханість: замість того, щоб знаходити, уважно вивчати вже видані праці і будувати нове на базі побудованого, кожен окремий з них шукав, керуючись все тією ж аристотелівською логікою, винахо-

процес/Упорядники: О.М. Костенко, О.О. Кваша; відпов. редактор О.М. Костенко. – К., 2004. – С. 425.

930 Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – С. 556-557.

931 Малиновский А.А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права. – М., 2002. – С. 11.

932 Див. про це: Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: Монографія/За заг. ред. М.В. Костицького. – К., 2005. – С. 62-78.

див і повторював для свого оточення те, що вже давно було відоме історії. І чим більш розвинутим було інформаційне суспільство і більш легкою можливістю знайти і прочитати книги попередників, тим більш не пробачливою ставала така поведінка.

* * *

За «законом маятника», гуманістичні ідеї в кримінальному праві час від часу заперечувалися протилежними, апологети яких закликали відповідати на злочинність як зло жорстокими репресіями – ще більшим злом. Утім, згодом історія трохи примирила ці протилежності, зрізавши їхні найбільш виступаючі кути.

У XVIII ст. в Німеччині виникла **класична школа** кримінального права.

Еммануїл Кант (1724-1804 рр.) називав злочином порушення публічних законів, яке позбавляє порушника можливості бути громадянином, і виділяв серед злочинів публічні – ті, які піддавали небезпеці все суспільство. Кант не погоджувався з думкою Ч. Беккарія про необхідність заміни смертної кари довічним ув'язненням: «Якщо ж він вбив, то повинен вмерти».⁹³³ Кант вважав, що покарання – це справедлива відплата злом за зло, заподіяне злочином, а розмірність покарання злочину визначав за принципом рівності: «тільки право відплати, але неодмінно перед судом (а не у твоєму приватному судженні) може точно визначити і якість, і кількість (розмір) покарання. Відповідно до цього ним пропонувалася і система покарань (фактично за принципом таліону), в якій мали призначатися: за вбивство – страта, за зґвалтування – кастрація, за образу – принизливе вибачення перед потерпілим (з цілуванням руки), за майнові злочини – кримінальне рабство (каторга) тощо».⁹³⁴

Кантівську систему покарань **Георг Гегель** (1770-1831 рр.) дещо заперечував. На його думку, злочин – це свідоме порушення, заперечення права, а покарання – форма захисту справедливості й засіб поновлення порушеного права.⁹³⁵ Філософом були поставлені питання про неосудність чи зменшену осудність дітей, слабоумних і божевільних, про винність осіб, які вчинили діяння у стані сп'яніння або почуттєвого збудження. Він вважав, що злочинець в момент, коли він діє, повинен ясно уявляти собі неправомірність і караність свого вчинку.⁹³⁶ Г. Гегель був прихильником кодифікації кримінального законодавства. Він також вказував на те, що закони мають бути справедливими. Адже, чим більш справедливі закони, тим більша кількість громадян визнає їх такими, тим менше буде бажаних їх порушувати, тим нижче рівень злочинності: «примусити до чогось можна лише того, хто хоче, щоб його примусили».⁹³⁷ На жаль, криміналізуючи

933 Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій. – Х., 2001. – С. 215-219.

934 Цит. за: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник/За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид. – К., 2004. – С. 459-460. Крім того, див.: Кант Иммануил. Лекции по этике: Пер. с нем./Общ. ред. А. А. Гусейнова. – М., 2000. – С. 61-77.

935 Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій. – Х., 2001. – С. 222.

936 Малиновский А. А. Уголовное право зарубежных государств. – М.: Новый Юрист, 1998. – С. 8.

937 Иншаков С. М. Зарубежная криминология: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд. – М., 2003. – С. 29-32.

ті чи інші діяння, законодавець, зокрема і український, не завжди керується цими побажаннями Г. Гегеля.

Ансельм Фейєрбах (1775-1833 рр.) виступав за звуження суддівського розсуду, за встановлення абсолютно визначених санкцій, і зумів це втілити в КК Баварії 1813 р. Він також створив наукову підставу для розробки найважливіших інститутів кримінального права – складу злочину, вини, замаху, співучасті тощо. Він розрізняв об'єктивні (злочинне діяння, заборонене законом) та суб'єктивні (вину – умисел або необережність, їх види і ступені) підстави кримінальної відповідальності, і вважав, що роль покарання як контрмотиву, як засобу попередження злочинів полягає у тому, щоб переконати кожного, що за вчинення злочину він зазнає більше страждань, ніж відчув задоволення при вчиненні злочину.⁹³⁸ Саме А. Фейєрбах оформив принципи, висунуті Беккарія, у суворі латинські формули:

- *nulla poena sine lege* – немає покарання без закону;
- *nulla poena sine crimine* – немає покарання без злочину;
- *nullum crimen sine poena legali* – немає злочину без законного покарання.

Згодом вони були поєднані в одну – *nullum crimen, nulla poena sine lege*, яка стала основою для кримінальних кодексів багатьох держав. Саме він нагадав римські постулати про необхідність розрізнення двох форм вини: злого умислу (*dolus*) і необережності (*culpa*). Він же відстоював необхідність меншої відповідальності за замах, ніж за закінчений злочин, і за пособництво у злочині, ніж за виконання.⁹³⁹

Мав дещо особливу позицію і заперечував певні твердження представників класичної школи щодо злочинів і покарань **Карл Маркс** (1818-1883 рр.): на його переконання, злочини у капіталістичному суспільстві є проявом боротьби індивіда проти існуючих капіталістичних відносин, відносин приватної власності тагноблення трудящих.⁹⁴⁰ Його підтримував і **Фрідріх Енгельс** (1820-1895 рр.), вказуючи у роботі «Становище робочого класу в Англії»: дуже приємно для слуху буржуазії, коли кажуть про «святість приватної власності»; але для того, хто не має жодної власності, святість приватної власності зникає сама собою. К. Маркс також ставив під сумнів моральність ідей загальної превенції («Яке право ви маєте карати мене для того, щоб виправляти чи залякувати інших?») і підтримував І. Канта і Г. Гегеля у тому, що покарання – це акт власної волі злочинця, утвердження його власного права так само, як запереченням його права є злочин.⁹⁴¹

938 Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. – М., 2002. – С. 57; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник/За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид. – К., 2004. – С. 461-462.

939 Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – С. 562.

940 Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій. – Х., 2001. – С. 277.

941 Цит. за: Иншаков С. М. Зарубежная криминология: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд. – М., 2003. – С. 41.

В Англії представником класичної школи був **Ієремія Бентам** (1748–1832). Він вивів низку принципів призначення покарання, зокрема такі: має бути, щоб зло покарання переважало вигоду злочину; чим менша неминучість покарання, тим більша має бути суворість його; чим важливішим є злочин, тим більше можна піти на жорстоке покарання з метою попередити цей злочин; однакові покарання за однакові злочини не повинні накладатися на всіх злочинців без винятку, оскільки належить брати до уваги обставини, що мають вплив на почуття.⁹⁴²

В Україні і Росії представниками цієї школи були **О. Ф. Кистяківський, Н. Д. Сергієвський, В. Д. Спасович** та інші. Дещо окрему позицію займав **М. С. Таганцев**. Він вважав, що покарання, з одного боку, має усувати порушення суспільного порядку, з іншого – сприяти суспільству у досягненні майнового і духовного благополуччя. При виборі виду і розміру покарання, на його думку, слід враховувати як задоволення почуття справедливості у суспільстві, так і придушення у злочинця тих причин і мотивів, які поставили його в розлад із суспільством, а також розвиток тих, які можуть примирити його із суспільством.⁹⁴³

Сучасний класичний напрям частіше іменують **неокласичним**. Неокласики продовжують наполягати на необхідності реалізації двох основних цілей покарання – відплати і залякування, зазначають, що тяжкість покарання повинна, по можливості, відповідати тяжкості вчиненого злочину, а виконуватися покарання повинно у точній відповідності з вироком без будь-якого наступного пом'якшення, умовно-дострокового звільнення, інших пільг, інакше покарання втратить своє значення як кара.⁹⁴⁴ На відміну від класиків, вони все ж таки визнають: обставини, що пом'якшують вину; необхідність пом'якшення покарання у випадках душевних захворювань, вікових особливостей тощо.⁹⁴⁵

Фахівці стверджують, що класичний напрям у сучасному кримінальному праві виконує і у подальшому буде виконувати фундаментальну функцію – доки людство не створить нові оптимальні системи впливу на злочинність. Адже застосування класичних заходів, таких як притягнення до кримінальної відповідальності, позбавлення волі тощо дозволяє утримувати злочинність у певних межах. Разом з тим, прогнозується таке: покарання буде все більше ґрунтуватися на принципі індивідуалізації покарань і враховувати розроблені клініцистами методи прогнозування індивідуальної злочинної поведінки; буде розвиватися система покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; збільшуватимуться строки ізоляції найбільш небезпечних злочинців; стануть більш гуманними

942 Бентам И. Рассуждения о гражданском и уголовном законоположении (сочинения английского юрисконсульта). С-Пб, 1806. – С. 546-551; Готтфредсон Майкл, Герші Тревіс. Загальна теорія злочину/Пер. з англ. Н. Бордукової. – Х.: Акта, 2000. – С. 26-36, 96-99.

943 Курс уголовного права. Общая часть. Том 1.: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М., 1999. – С. 569.

944 Курс уголовного права. Общая часть. Том 2: Учение о наказании. Учебник для вузов. Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М., 2002. – С. 369.

945 Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – С. 564.

методи позбавлення волі (в'язниці перетворюються з «пекла на землі» у своєрідні притулки з нормальними побутовими умовами, але жорстким режимом).⁹⁴⁶

Представники мало популярної нині **антропологічної школи кримінального права** (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, Є. Хутен) увагу приділяли переважно соціально-психологічним аспектам злочинності, що, зокрема, послужило імпульсом для розвитку так званого «кримінального права діяча». Основні постулати цього напрямку: метою покарання є не кара, а захист суспільства від злочинців; визначаючи покарання, необхідно, перш за все, враховувати особистість злочинця; особи, які перебувають у небезпечному стані (тобто потенційно готові до вчинення злочинів), повинні ізолюватися від суспільства.⁹⁴⁷

Інколи антропологічну школу визначають як найбільш реакційну. При цьому звертається увага на висновки про небезпечний стан, в якому перебувають певні особи (жебраки, проститутки, сутенери, безробітні, алкоголіки, дегенерати, душевнохворі тощо), внаслідок чого, навіть якщо вони ще і не вчинили злочину, однак становлять загрозу для суспільства. Такий підхід дає підстави для заперечення врахування осудності і вини, підстав покарання тощо.⁹⁴⁸ Характерними для нього є також система невизначених вироків, коли питання про строк покарання вирішується не судом, а органом виконання покарання (як-от в сучасних США). Що стосується звичних злочинців, то у XX ст. доведено: у більшості випадків, коли йдеться про найпоширеніші злочини, відповідальність за них несе і велика кількість людей. І саме тому, що їх багато, умови їх життя не сильно відрізняються від умов життя більшої частини населення. Тому їх не можна виділити на ранній стадії і застосувати до них превентивні заходи. Злочинність в основному може бути скорочена тільки шляхом проведення реформ, які впливають на усе населення.⁹⁴⁹ Влучно охарактеризував ломброзіанство Є. В. Спекторський, як проповідь «віри у череп і щелепу, які зобов'язують людину бути злочинцем навіть проти її волі».⁹⁵⁰

Подальший розвиток кримінального законодавства у багатьох країнах світу проходив під знаком **соціологічної школи кримінального права**. Їїго засновниками були Ф. Ліст (Німеччина), Принс і Бонгер (Бельгія), Ван-Гамель (Голландія), Габріель Тард і Е. Дюркгейм (Франція), Фойницький, Чубинський

946 Див., зокрема: Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью. – М., 2003. – С. 339-348; Иншаков С. М. Зарубежная криминология: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд. – М., 2003. – С. 347-348.

947 Малиновский А. А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права. – М., 2002. – С. 12; Кальман А. Г., Христич И. А. Понятийный аппарат современной криминологии. Терминологический словарь. Под общей ред. Голины В. В. – Х., 2005. – С. 21-24.

948 Иншаков С. М. Зарубежная криминология: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд. – М., 2003. – С. 89-116; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник/За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид. – К., 2004. – С. 467-471.

949 Там Х. Преступность и уровень жизни. Исследование данных о лицах 1892-1953 гг. рождения, внесенных в картотеку уголовной регистрации. Пер. со шведского. Под общ. ред. В. П. Шупилова. – М., 1982. – С. 193.

950 Спекторский Е. В. Христианство и правовая культура. В кн.: Русская философия права (антология). – СПб., 1999. – С. 370-371.

(Росія, Україна). Якщо узагальнити їх думку, злочин – це результат складної взаємодії різних факторів, як індивідуальних (у т. ч. і біологічних: стать, вік, хвороби, походження і виховання, освіта, фізичний і психічний стан), так і фізичних (географічне середовище, клімат, час доби тощо) та соціальних (безробіття, рівень цін і рівень споживання алкоголю, життєвий рівень, люмпенізація населення тощо). Фактори злочинності, особливо соціальні, можуть бути усунені, але злочинність є вічним явищем.

Основоположник доктрини **Франц фон Ліст** (1851-1919 рр.) уперше розробив концепцію примусового виховання молодих (віком до 21 року) злочинців; вказав, що на питання про ефективність покарання відповідь може дати тільки статистика; довів необхідність заміни короткочасного позбавлення волі іншими покараннями – примусовою роботою, домашнім арештом тощо, а також умовним засудженням.

Еміль Дюркгейм (1858-1917 рр.) сформулював закони еволюції покарання – якісний та кількісний: інтенсивність покарання тим вища, чим менш розвинути є суспільство і чим ближче до абсолютного характер державної влади; з розвитком і лібералізацією суспільства позбавлення волі стає нормальним засобом соціального контролю.⁹⁵¹

У XIX ст., незважаючи на широке застосування тюремного ув'язнення і масового заслання злочинців в колонії, кількість тяжких злочинів зростала і цей ріст випереджував кількісний ріст населення. Наприклад, у Німеччині за п'ять років (1888–1892) загальна кількість засуджених становила 473 тис., в наступні 5 років (1893–1897) – 538 тис. Неухильно зростала кількість рецидивних злочинів. У пошуках виходу наука запропонувала урядам два нових заходи: умовне засудження і превентивне ув'язнення. Незабаром частка першого серед усіх покарань становила вже 10-20%. Превентивне ж ув'язнення, як ув'язнення після відбування основного покарання, мало на увазі додаткове перебування у в'язниці (строком 5-10 років) «звичних» злочинців, які були засуджені утретє.⁹⁵²

«Антропологи» і «соціологи» сходилися у своєму критичному ставленні до класичного напрямку. І ті, й інші вважали марним існування у кримінальному праві поняття злочину і класифікації злочинів, поняття покарання, вини, осудності тощо, – адже факт вчинення злочину є лише симптомом «небезпечного стану» особи. Саме соціологи запропонували винесення вироків з невизначеним терміном («аж до виправлення засудженого»). Фактично вони заперечували усі фактичні досягнення науки кримінального права. До позитивних напрацювань цієї школи можна віднести пропозиції про введення системи спеціальних судів для неповнолітніх і індивідуалізації кримінальної відповідальності для неповнолітніх, а також обґрунтування заперечення короткострокового позбавлення волі.⁹⁵³ Напрацювання соціологічної школи використовуються також

951 Тихонравов Ю. В. Основы философии права. Учебное пособие. – М., 1997. – С. 253.

952 Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. – М., 2000. – С. 406-407.

953 Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М., 1999. – С. 569-574.

при вирішенні питань криміналізації та декриміналізації діянь – враховується соціальна обумовленість кримінально-правової заборони. Вони лежать і в основі конструювання усіх норм про індивідуалізацію покарання залежно не лише від тяжкості злочинного діяння, а і з урахуванням особистості винного та обставин, що детермінували вчинення ним відповідного злочину.⁹⁵⁴

Після Другої світової війни в науці кримінального права виник новий рух, напрямок, що одержав назву **нового соціального захисту**. Чому «нового»? Це пов'язано з тим, що його прихильники, поряд із захистом суспільства, про що заявляли ще представники соціологічної школи, наполягали на захисті прав злочинця. При цьому вони, в принципі, відмовилися від великої кількості теоретичних конструкцій антропологічного, соціологічного і неокласичного напрямків. Представники нової школи обвинуватили класиків і неокласиків у тому, що ті дають злочину юридичне визначення без огляду на особистість злочинця, а покарання вважають єдино можливим і справедливим видом реакції з боку держави, а також заперечили сформульоване антропологами поняття «злочинного типу» особи.

Новий рух має дві течії: італійську (Ф. Граматика) і французьку (М. Ансель).

Радикальнішою є італійська: її учасники пропонували не модифікувати кримінальне право шляхом внесення в нього ідей права соціального захисту, на чому наполягали представники французької школи, а прямо замінити кримінальне право правом соціального захисту. Ф. Граматика і його прихильники пропонували, наприклад, вживати поняття: не «суб'єкт злочину», а «особа, що відхиляється від норми», не «кримінальна відповідальність», а «ресоціалізація» тощо. На їхню думку, санкція є мірою соціального захисту і повинна визначатися у кожному конкретному випадку суддею, а не для усіх схожих випадків законом; держава не має права карати злочинця, вона повинна його «соціалізувати», іншими словами – усунути його «антисоціальність» за допомогою превентивних, виховних або лікувальних заходів.⁹⁵⁵

Марк Ансель (1902-1990 рр.), не заперечуючи необхідність покарання, бачив у ньому лише такі, відмінні від визначених класиками, цілі, як виправлення і ресоціалізація злочинця. «Важливо, – писав він, – так побудувати покарання, щоб воно саме по собі перевиховувало;... необхідно також, щоб його функція ресоціалізації визнавалася головною і відрізнялася від простої побічної виховної дії неокласичного відплатного покарання. Покарання соціального захисту... повинне, причому у першу чергу, мати на меті повернення злочинця суспільству. Єдине страждання, що може і повинне бути з ним сполучено, – це страждання від позбавлень, що дуже болісно переносяться сучасною людиною: злочинця позбавляють волі (причому тюремне ув'язнення не повинне приносити додаткових мук і утисків), позбавляють

954 Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – С. 572.

955 Курс уголовного права. Общая часть. Том 1.: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М., 1999. – С. 574-575.

коштів (причому штраф повинен призначатися з такого розрахунку, щоб не доводити засудженого до убогості, до збурювання і не змушувати його прибігати до всіляких хитрувань), позбавляють прав (причому це повинно робитися дуже продумано і не заважати поверненню до нормальної соціальної поведінки), а також позбавляють права займатися певними видами діяльності або користуватися певними пільгами (що, перебуваючи на межі між заходом безпеки і покаранням, повинне забезпечувати і полегшувати повернення до нормального існування)». ⁹⁵⁶

Об'єднує ці дві школи ідея ресоціалізації злочинця, що обіймає центральне місце в теорії. Процес ресоціалізації розглядається як процес нової, вторинної соціалізації особи, яка вчинила злочин. Це процес повернення її у суспільство «нормальних» людей. З цією метою суддя, на думку французьких прихильників нового соціального захисту, повинен бути наділений великим обсягом прав щодо індивідуалізації кримінально-правових заходів, зокрема, убік їхнього пом'якшення, одержати право корегувати процес ресоціалізації злочинця в ході відбування ним покарання, а також право на застосування всіляких мір індивідуалізації, таких, як умовно-дострокове звільнення, зміна режиму ув'язнення тощо.

Сьогодні в Конституції Іспанії (ст. 25) прямо зазначено, що позбавлення волі й інші заходи соціального захисту повинні бути спрямовані на перевиховання і соціальну реабілітацію, в Конституції Італії (ст. 27) – що покарання повинні бути спрямовані на перевиховання засудженого, у Декларації прав громадян і основних принципів державного устрою Сан-Марино (ст. 15) – що покарання можуть бути винесені тільки гуманні й такі, що перевиховують.

Проти основних положень теорії нового соціального захисту виступили представники сучасної (XX ст.) французької **неокласичної школи** (Ж. Левассер, Р. Мерль, Ж.-К. Соїе, М.-Л. Рассат й ін.), які не погоджуються з необґрунтованим, на їхній погляд, розширенням пільг для злочинців, і доводять, що на практиці це не змогло перешкодити значному зростанню злочинності, зокрема рецидивної. Неокласики наводять навіть і такий аргумент: особа не може бути примусово ресоціалізована. На перший погляд, він може здатися дивним, але сенс у ньому є: якщо частина злочинців слідує своєму «покликанню», і вчиняти чи не вчиняти злочини – це їх вільний вибір, то і покарання – це саме той наслідок їхньої діяльності, який вони не можуть виключати. ⁹⁵⁷

Загалом сучасне кримінальне законодавство не може бути побудоване на ідеях якої-небудь однієї із згадуваних вище шкіл кримінального права. Воно приречене на те, щоб синтезувати в собі найкращі ідеї класичного і соціологічного напрямків з урахуванням їх сучасних модифікацій. ⁹⁵⁸

956 Цит. за: Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие/Под. ред. И. Д. Козочкина. – М., 2003. – С. 342.

957 Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М., 1999. – С. 575-576.

958 Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – С. 573.

10.3 Кримінально-правова компаративістика як засіб зближення і взаємодії кримінально-правових систем

У Європі взаємний інтерес до іноземного кримінального права проявився ще в середині XIX ст. У 1852 р. в Італії було видано фундаментальну тритомну працю Луїджі Дзуппета «Повний курс порівняльного кримінального законодавства», в якому автор за тематичним принципом провів аналіз кримінального законодавства кількох європейських країн. У 1894 і 1899 рр. в Німеччині за редакцією Ліста і Крузена вийшло двотомне видання «Сучасне кримінальне законодавство у порівняльному викладенні». В 1955 р. у ФРН почалась публікація багатотомного видання, що містило нариси кримінального права деяких держав (в 1957 р. воно частково перекладалось і видавалось російською мовою в «Издательстве иностранной литературы»). У Франції двома виданнями в 1995 і 2002 роках вийшла монографія французького пеналіста Жана Праделя «Порівняльне кримінальне право». У ній досліджене законодавство Франції, Німеччини, Італії, Англії, США, Канади, Швейцарії.⁹⁵⁹

В імператорській Росії у XVIII – XIX і на початку XX століть кримінальне законодавство держав Європи вельми часто було предметом зацікавленості науковців. У зв'язку з цим були видані переклади як відповідних актів такого законодавства,⁹⁶⁰ так і праць європейських кримінологів,⁹⁶¹ а також спеціальні дослідження вітчизняних кримінологів.⁹⁶² Деякі з них навіть перевидуються тепер за допомогою можливостей Інтернету.⁹⁶³ Особливо треба зазначити працю київського професора С. Й. Богородського,⁹⁶⁴ в якій у порівняльному аспекті

959 Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография/Под общ. ред. С. П. Щербы. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2010. – С. 3-4.

960 Уголовное уложение для Северо-Германского союза 31 мая 1870. – СПб., 1871; Финляндское уголовное уложение и относящиеся к нему узаконения./Предисл. Н. Д. Сергеевского. – СПб., 1907.

961 Блэкстон У. Истолкование английских законов г. Блэкстона, переведенное по высочайшему повелению великой законодательницы всероссийской. Кн. 1-3. – М., 1781; Беккарий Цезарь. Беккария рассуждение о преступлениях и наказаниях. – СПб., 1803; Стифен Джемс. Уголовное право Англии в кратком очертании. – СПб., 1865; Ферри Энрико. Преступления и преступники в науке и в жизни. – Одесса, 1890; Ломброзо. Преступление. – СПб., 1900; Ломброзо, Ляски. Политическая преступность и революция по отношению к праву, уголовной антропологии и государственной науке. – СПб., 1906; Тард Г. Преступник и преступление. – М., 1906; Черри Р. Развитие карательной власти в древних общинах. – СПб., 1907; Тард Г. Сравнительная преступность. – М., 1907; Ферри Э. Уголовная социология. – М., 1908.

962 Белогриц-Котляревский Л. С. Преступления против религии в важнейших государствах Запада. – Ярославль, 1886; Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – К., 1868; Кадмик Н. Философия убийства. (Очерки средневековья Италии и Лангедока). – М., 1913; Пионтковский А. А. Условное осуждение в Германском и Австрийском проектах Уголовных уложений. – М., 1911; Пионтковский А. А. Условное осуждение в Норвегии. – Одесса, 1895; Пржевальский В. В. Объединение уголовного законодательства в Швейцарии. – М., 1894.

963 Учебник немецкого уголовного права (Часть общая) А. Ф. Бернера. – Том I. 1867. // <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum3264>.

964 Богородский С. О. Очерк истории уголовного законодательства в Европе с начала XVIII века. – К., 1862. – Т. 1, Т. 2.

на основі австрійських, французьких та німецьких кодексів з'ясовувалися усі основні питання матеріального кримінального права: поняття злочину і проступку; готування і замах; умисел і необережність; сукупність і повторність злочинів; співучасть; осудність; обставини, через які покарання скасовується та пом'якшується; система покарань; правила визначення покарань; межі судового розсуду; давність; заходи, що стосуються малолітніх злочинців.

У працях з кримінального права, як правило, використовувалися зарубіжні джерела. Наприклад, С. В. Познишев у своєму підручнику постійно посиляється на праці німецьких, австрійських, французьких кримінологів, тим самим підкреслюючи, що основні проблеми кримінального права, незалежно від існування відмінностей у кримінальному законодавстві різних держав, є однаковими.⁹⁶⁵

Україна також мала непогану традицію порівняльно-правових досліджень. На необхідність впровадження порівняльних засад дослідження права ще у XVIII ст. вказував українець, перший професор права в Російській імперії С. Ю. Десницький. Україна дала світу таких видатних компаративістів, як М. М. Ковалевський, В. М. Корецький та ін.⁹⁶⁶ Харківський компаративіст М. О. Максимейко ще наприкінці XIX ст. визначив, що схожість правових систем різних держав виникає через загальність їх походження, запозичання, які відбуваються між ними, та ідентичність умов життя і потреб населення.⁹⁶⁷ О. Ф. Кистяківський присвятив значну частину виданого у Києві підручника з кримінального права розгляду усіх існуючих на той час у світі кримінально-правових теорій.⁹⁶⁸

За часів СРСР генезис та стан кримінального законодавства так званих тоді «капіталістичних» («буржуазних», «імперіалістичних») держав Європи досліджувалися не так часто. Опубліковані переклади праць зарубіжних «капіталістичних» кримінологів були надзвичайною рідкістю,⁹⁶⁹ так само як і видання актів вказаного законодавства в СРСР.⁹⁷⁰ Саме це законодавство, якщо і досліджувалось, то переважно критично, – і, продираючись через хащі претензій ідеологічного характеру, часто буває важко знайти у більшості праць щось схвальне, позитивне (про що свідчать навіть і назви деяких з них). Монографічних праць серед

965 Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. Выпуск второй. – М., 1909.

966 Кресін О. В. Порівняльне правознавство в Україні: сучасна проблематика та перспективи розвитку // Міжнародне право і національне законодавство. Збірник наукових праць. Вип. 3. – К., 2003. – С. 55-56.

967 Цит. за: Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник. – 3-тє вид. – Тернопіль, 2002. – С. 18.

968 Кистяковский А. Ф. Элементарный учебникъ Общаго уголовного права съ подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовного законодательства. Часть Общая. – К., 1891. – С. 133-173.

969 Ансель М. Новая социальная защита (гуманистическое движение в уголовной политике). – М., 1970; Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. – М., 1979; Бундесон Улла. Надзор за отбывающими наказание на свободе. – М., 1979; Бжезинский Вацлав. Правовая охрана окружающей среды. – М., 1979.

970 Итальянский Уголовный кодекс 1930 г. – М., 1941; Современное зарубежное уголовное право: в 3-х т. – М., 1957-1961; Уголовное право Федеративной Республики Германии. – М., 1981.

них – не так багато.⁹⁷¹ Дійсно, навіщо ж вивчати буржуазне кримінальне право, якщо однак «найбільш гнусні злочини експлуаторських класів або загалом не вважаються злочинами, або, якщо і підходять під ті чи інші параграфи кримінального закону, залишаються, за загальним правилом, безкарними».⁹⁷² Ще менше серед вказаних праць – виданих в Україні.⁹⁷³

У підручниках того часу змістовний аналіз відповідних кримінально-правових приписів часто не здійснювався, а у розділах і главах з характерними назвами (як от «Антинародний характер буржуазного кримінального права», «Реакційна сутність буржуазного кримінального права») викладалися думки основоположників марксизму-ленінізму про буржуазне кримінальне право і йшлося про кримінальне право імперіалістичних держав як «одне із знарядь придушення політичних противників буржуазії».⁹⁷⁴ Таким же чином можна охарактеризувати й інші роботи,⁹⁷⁵ а тому звертатися до їх змісту надалі не будемо.

Вигідно відрізняються відсутністю надто нав'язливої ідеологізованості хіба що кілька праць з проблем кримінального права зарубіжних держав.⁹⁷⁶ До таких

- 971 Утевский Б.С. История уголовного права буржуазных государств. М., 1950; Шаргородский М.Д. Современное буржуазное уголовное законодательство и право. М., 1961; Пионтковский А.А. Учение Гегеля о праве и государстве и его уголовно-правовая теория. – М., 1963; Лясс Н.В. Нормативная теория в современном буржуазном уголовном праве. – Л., 1963; Рарог А.И. Основные принципы уголовного права ФРГ: (Крит. анализ). Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1966; Иконому В.К. Реакционная сущность уголовного права Греции после второй мировой войны. Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Ташкент, 1967; Гришаев П.И. Политическая сущность уголовного права современных империалистических государств. Автореф. дис.... доктора юрид. наук. – М., 1968; Шупилов В.П. Институт probation в уголовном праве Англии и США. Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1968; Гришаев П.И. Ответственность за государственные преступления по уголовному законодательству ФРГ. – М., 1970; Слободкин Ю.М. Соучастие по уголовному праву ФРГ: (Критич. анализ). Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1972; Калинин Ю.В., Шкурко В.А. Реакционная сущность буржуазного уголовного законодательства: (Общеуголовные преступления). – Минск, 1974; Коробков Г.Д. Обстоятельства, освобождающие от наказания по уголовному праву ФРГ. Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1974; Лясс Н.В. Проблемы вины и уголовной ответственности в современных буржуазных теориях. – Л., 1977; Калинин Ю.В. Классовая сущность буржуазного уголовного законодательства об ответственности за общеуголовные преступления. Автореф. дис.... доктора юрид. наук. – М., 1979; Бельсон Я.М. Карательный механизм современных буржуазных государств. – М., 1980.
- 972 Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М., 1961. – С. 16.
- 973 Оксамытный В.В. Система наказания по уголовному праву Англии. Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – К., 1973; Оксамытный В.В. Система уголовных наказаний в Англии. – К., 1977; Брайнин Я.М. Источники уголовного права капиталистических государств. – К., 1970.
- 974 Уголовное право. Часть Общая. Учебник для юр. фак-в и инст-в. – М., 1966. – С. 470-503.
- 975 Калинин Ю.В. Классовая сущность уголовного законодательства современных капиталистических стран. – Минск, 1981; Продль Г. Преступление без наказания: Буржуазная юстиция на службе бизнеса. – М., 1981; Решетников Ф.М. Буржуазное уголовное право – орудие защиты частной собственности. – М., 1982; Воронин Ю.А. Тенденции современной буржуазной уголовной политики: (Уголовно-правовые аспекты). – Воронеж, 1983.
- 976 Уголовное право зарубежных государств: В 4-х вып. – М., 1971-1975. Вып. 1. Источники уголовного права. – 1971; Вып. 2. Понятие преступления и вина. – 1972; Вып. 3. Стадии преступления и соучастие. – 1973; Вып. 4. Наказание. – 1975; Кузнецова Н., Вельцель Л. Уголовное право ФРГ. – М., 1980; Марущенко В.В. Основания уголовной ответственности по законодательству

праць того часу можна віднести і спеціальне дослідження відомого українського вченого С. С. Яценка.⁹⁷⁷ Але інших таких досліджень вказаної тематики в Україні, на жаль, не було.

Дещо більше уваги – у даному випадку позитивної – приділялося кримінальному законодавству соціалістичних держав Європи (хоча цих держав було набагато менше, ніж капіталістичних). Були видані кримінальні кодекси майже усіх цих держав,⁹⁷⁸ і вони були значно краще проаналізовані.⁹⁷⁹ Проте, запозичень з них практично не робилось – це могло поставити під сумнів той непорушний факт, що радянські кримінальні кодекси є найпрогресивнішими.

У 1990-х і в першій половині 2000-х років кримінальне законодавство держав Європи в Україні досліджувалось недостатньо. Можна згадати лише

Австрии. Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1982; Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии. Общая часть уголовного права. – М., 1991.

977 Яценко С.С. Уголовно-правовая охрана общественного порядка. (Сравнительно-правовое исследование). Дис.... доктора юрид. наук. – К., 1988.

978 Чехословацкая Социалистическая Республика: Уголовное законодательство заруб. соц. государств. – М., 1961; Румынская Народная Республика: Уголовное законодательство заруб. соц. государств. – М., 1962; Уголовный кодекс Народной Республики Болгарии. – М., 1970; Уголовный и Уголовно-процессуальный кодексы ГДР. – М., 1972; Уголовный, Уголовно-процессуальный и Уголовно-исполнительный кодексы Польской Народной Республики. – М., 1973.

979 Алексеев Н.С. Основы уголовного права Германской Демократической Республики. – Л., 1960; Алексеев Н.С. Кодификация уголовного законодательства двух германских государств (ГДР и ФРГ). Автореф. дис.... доктора юрид. наук. – М., 1962; Гельфер М.А. Основные черты уголовного права зарубежных социалистических государств Европы: (Вопросы Общей части). Автореф. дис.... доктора юрид. наук. – М., 1965; Гельфер М.А. Основные вопросы Общей части уголовного права зарубежных социалистических государств. – М., 1972; Самошин П.И. Система уголовной ответственности по законодательству ГДР. – М., 1972; Гельфер М.А. Уголовное право зарубежных социалистических государств. – М., 1973; Лазарев А.М. Ответственность несовершеннолетних по болгарскому уголовному законодательству. Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1973; Дживага О.Ф. Основные этапы развития уголовного законодательства Германской Демократической Республики (1945-1968 гг.). Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1974; Ненов И. Новое уголовное законодательство Народной Республики Болгарии. Новое уголовное законодательство зарубежных социалистических стран Европы. – М., 1974. – С. 55-113; Фодор И. Основные принципы, категории и институты нового Уголовного кодекса Социалистической Республики Румынии. Новое уголовное законодательство зарубежных социалистических стран Европы. – М., 1974. – С. 242-287; Квелидзе С.А. Ответственность за преступления в области техники безопасности по законодательству европейских социалистических государств. – М., 1977; Ответственность за должностные преступления по законодательству социалистических стран. – М., 1977; Гельфер М.А. Уголовное право зарубежных социалистических стран: Часть Особенная. – М., 1978; Махоткин В.П. Наказания, не связанные с лишением свободы, по советскому уголовному праву и уголовному праву других социалистических стран. – М., 1978; Ответственность за преступления против правосудия по законодательству социалистических стран. – М., 1978; Рашковская Ш.С. Преступления против правосудия по уголовному законодательству зарубежных европейских социалистических государств. – М., 1978; Гельфер М.А. Ответственность за преступления против социалистической собственности по законодательству зарубежных социалистических стран. – Горький, 1979.

чотири виданих переклади праць європейських кримінологів,⁹⁸⁰ і близько десяти-п'ятнадцяти праць українських вчених, які у межах дослідження тих чи інших проблем кримінального законодавства України як основного предмету (найчастіше – відповідальності за злочини міжнародного характеру, пов'язані з тероризмом, міжнародні злочини, а також комп'ютерні, відмивання доходів, проти доквілля, у сфері обігу наркотичних засобів) наводили окремі приклади із законодавства окремих держав.⁹⁸¹ Спеціально присвячених аналізу певних інститутів кримінального законодавства зарубіжних держав праць – лише кілька.⁹⁸² В 1996 р. у Києві вийшла компілятивного характеру брошура В. С. Лукомського, в якій проаналізовані окремі положення законодавства Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, Чехії, Словаччини, Албанії, ФРН, Італії, Франції.⁹⁸³ Проводились деякі інші порівняльні дослідження специфічного змісту.⁹⁸⁴ Нарешті, у деяких

-
- 980 Лейленд Пітер. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство (Англ. підхід). – К., 1996; Готтфредсон Майкл, Герші Тревіс. Загальна теорія злочину. – Х., 2000; Дік Вітфілд. Вступ до служби пробації. Монографія. – К.: Атіка, 2004; Пробація та служби пробації в країнах – кандидатах у члени ЄС/За ред. Антона ван Кальмтоута, Дженні Робертс, Сандрі Віндінг. – К.: Атіка, 2005.
- 981 Наприклад: Загороднюк-Допилка С. О. Уголовная ответственность за терроризм и пиратство на море. Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Одесса, 1993; Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України. – Х., 2001. – С. 75-82; Гревцова Р. Ю. Кримінальна відповідальність за податкові злочини в Україні: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – К., 2003. – С. 4; Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика. – К., 2003. – С. 26-27, 91-92, 98-99 та ін.; Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності. – К., 2004. – С. 72-75; Мисливий В. А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. – Д., 2004. – С. 11-29; Лизогуб Я. Г., Яценко С. С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства. – К., 2005; Свистуленко М. П. Екстрадиція в правовій системі України: основні кримінально-правові аспекти: Дис.... канд. юрид. наук. – К., 2005.
- 982 Орловська Н. А. Осудність та її види (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Дис.... канд. юрид. наук. – О., 2001; Перепада О. В. Кримінально-правові аспекти примирення між особою, яка вчинила злочин, та потерпілим (порівняльний аналіз законодавства України та ФРН): Дис.... канд. юрид. наук. – К., 2003; Лизогуб Я. Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: порівняльно-правове дослідження: Дисертація канд. юрид. наук. – К., 2003; Ужва Л. О. Кримінально-правова охорона економічної системи України і деяких країн зарубіжжя (порівняльне дослідження): Дис.... канд. юрид. наук. – Х., 2004; Красницький І. В. Поняття, підстави та форми кримінальної відповідальності за кримінальним правом Франції та України: порівняльний аналіз: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Л., 2005; Крупко Д. І. Відповідальність за хабарництво за кримінальним правом Німеччини, Швейцарії та України (порівняльно-правове дослідження): Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – К., 2005.
- 983 Ответственность за дачу взятки и посредничество во взяточничестве по уголовному законодательству зарубежных государств. – К., 1996.
- 984 Исса Халед Фахед Мостафа. Криминологические и уголовно-правовые вопросы борьбы с наркоманией (на материале Украины, Иордании и Египта): Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1994; Лашку М. И. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с кражами индивидуального имущества/на материалах Республики Молдова: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1997; Бани Исса Хусейн Абдель Махди Мох'д. Ответственность за преступления против жизни по уголовному праву Иордании: история и современность: Дис. ... канд. юрид. наук. – О., 1997;

підручниках кримінальне право окремих іноземних держав розглядалось на рівні глав.⁹⁸⁵

Те, що праць, присвячених дослідженню певних кримінально-правових інститутів за кримінальним законодавством зарубіжних держав або дослідженню кримінального законодавства тієї чи іншої держави, було так мало, є дещо дивним. Адже в 1990-х роках і на початку 2000-х чимало говорилось і писалось про інтеграцію України до відповідних європейських структур і про необхідність узгодження (адаптації, гармонізації, уніфікації) законодавства. На той час давно зникли «залізна завіса» й ідеологічні шори, а протягом майже усіх 1990-х років розроблявся новий КК України, в якому могли б бути втілені деякі запозичені положення кримінального законодавства інших держав. До того ж Санкт-Петербурзьким видавництвом «Юридический центр Пресс» після 2000 р. випущено понад тридцять кримінальних кодексів різних держав світу.

В Україні лише після 2005 р. вийшли монографії, присвячені порівняльному кримінальному праву європейських держав,⁹⁸⁶ а також США⁹⁸⁷. Згодом з'явилося багато нових праць з порівняльного кримінального права.⁹⁸⁸ З появою у 2000-х

Айман Хусейн Мухаммед аль Орімі. Кримінальна відповідальність за крадіжку і відмінність її від суміжних злочинів за кримінальним правом Йорданії (історія і сучасність): Дис. ... канд. наук. – К., 2002; Акрам Трад Аль-Фаїз. Відповідальність за хабарництво за кримінальним законодавством Йорданії і України (порівняльно-правове дослідження): Дис. ... канд. наук. – К., 2002; Серватко Тадеуш. Проблеми боротьби з організованою злочинністю в Польщі та в Україні: Дис. ... канд. наук. – К., 2002; Омар Мухаммед Мусса Ісмаїл. Обставини, що виключають злочинність діяння, у кримінальному праві України та Йорданії: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003.

985 Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник/За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К., 2004. – С. 445-448; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник/За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К., 2004. – С. 333-347; Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник/За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К., 2004. – С. 627-647.

986 Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. – К.: Юрисконсульт, 2006.

987 Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження. – К. КНТ, 2007.

988 Зокрема: Сахарук Т. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: Дис. ... канд. наук. – Х., 2006; Шлапаченко В. М. Кримінальна відповідальність за шпигунство в законодавстві держав-членів НАТО: Навч. посібник. – К.: НАСБ України, 2007; Мохаммед А. М. Байдусі. Кримінальна відповідальність за шахрайство за законодавством Єгипту, Йорданії, України (порівняльно-правове дослідження): Дис. ... канд. наук. – О., 2007; Полянський Є. Ю. Призначення покарання за кримінальним правом США: Дис. ... канд. юрид. наук. – О., 2007; Горбачова І. М. Заходи безпеки в кримінальному праві (порівняльно-правовий аналіз): Дис. ... канд. наук. – О., 2008; Кримінальна відповідальність за зґвалтування (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2008; Лисько Т. Д. Кримінальна відповідальність за зґвалтування (порівняльно-правовий аналіз): Дис. ... канд. наук. – Х., 2008; Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його використання в Україні: Дис. ... канд. наук. – К., 2008; Матвійчук Я. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту (порівняльно-правове дослідження): Дис. ... канд. наук. – К., 2009; Сіленко В. В. Кримінальна відповідальність за контрабанду: порівняльно-правове дослідження:

роках названих праць порівняльне кримінальне право фактично оформилось як самостійна галузь наукових знань і як навчальна дисципліна.

Серед завдань, які стоять сьогодні перед українськими макрокомпаративістами, виділяють: визначення місця української правової системи на правовій карті світу, характеру та мети її трансформації, що пов'язано, насамперед, з переосмисленням характеру соціалістичного права, його співвідношення з романо-германською правовою сім'єю; методологічне обґрунтування трансплантації в українське законодавство принципів права Європейського Союзу (ЄС); порівняльне дослідження українського законодавства на предмет його несуперечності актам інших міжнародних організацій, членом яких є або збирається стати Україна.⁹⁸⁹ Йдеться про Раду Європи (РЕ), Світову Організацію Торгівлі (СОТ), ОБСЄ, НАТО та ін. Дійсно, стати державою романо-германської правової сім'ї означає привести національне вчення про право у відповідність з принципом романо-германського праворозуміння, правоутворення і правореалізації.⁹⁹⁰

Зазначене, з певними особливостями, стосується і кримінально-правової мікрокомпаративістики. Відповідно до Паспорту спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, затвердженого постановою президії ВАК України від 21 травня 2008 р. № 38-06/6, до напрямів досліджень віднесено, зокрема: зарубіжна наука кримінального права; вчення про співвідношення кримінального законодавства України із зарубіжним кримінальним законодавством (національне кримінальне законодавство та сучасні процеси європеїзації та глобалізації; можливості та умови уніфікації, рецепції,

Дис. ... канд. наук. – К., 2009; Красноголовець С. В. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих та референдних прав громадян в Україні та державах Центральної Європи (порівняльний аналіз на прикладі Польщі, Словаччини, Угорщини, Чехії): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 2009; Кучевська С. П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду: Дис. ... канд. наук. – К., 2009; Строкова І. І. Кримінальна відповідальність за геноцид (порівняльний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2010; Романюк Б. В. Законодавство України та зарубіжних країн щодо протидії корупції. Міжнародний досвід боротьби з корупцією: монографія/Романюк Б. В., Бусол О. Ю. – К., 2010; Пасека О. Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: Дис. ... канд. наук. – Л., 2010; Кузнецова Л. О. Кримінальна відповідальність за хуліганство: порівняльно-правове дослідження: Дис. ... канд. наук. – К., 2011; Шуляк Ю. Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження: Дис. ... канд. наук. – К., 2011; Boichenko E. G. Comparative Military law/E. G. Boichenko. – О., 2011; Негодченко Д. О. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2011; Жукова Т. С. Соціальні засади запобігання злочинності молоді в Україні та Італії (порівняльне дослідження): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Запоріжжя, 2011; Старовойтова Ю. Г. Загальна частина кримінального права Англії та США: Навч. посіб. – К., 2012; Хайдер Хатхут. Економічні злочини у мусульманському кримінальному праві (порівняльно-правове дослідження): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – О., 2012.

989 Кресін О. В. Порівняльне правознавство в Україні: сучасна проблематика та перспективи розвитку // Міжнародне право і національне законодавство. Вип. 3. – К., 2003. – С. 58.

990 Корчевна Л. Українське право і романо-германська традиція // Право України. – 2004. – № 5. – С. 22.

адаптації та гармонізації кримінального законодавства України із кримінальним законодавством Європейського Союзу та іншим регіональним законодавством; імплементація положень міжнародних договорів до національного кримінального законодавства); компаративістські дослідження в науці кримінального права; порівняльний огляд зарубіжних теорій злочинності; еволюція розвитку й удосконалення кримінально-виконавчого законодавства в умовах європеїзації й імплементації міжнародних договорів до національного законодавства; кримінально-виконавче законодавство зарубіжних країн, європейський пенітенціарний досвід у сфері забезпечення прав засуджених; порівняльні дослідження в галузі кримінально-виконавчого права. Багато з цих проблем ще очікують на своїх дослідників.

10.4 Кримінальне законодавство України та інших держав: взаємозв'язок і взаємовплив

Ознайомлення із сучасними кримінальними законами різних держав Європи дає підстави для висновку, що у цілому вони відображають власну правову систему кожної окремої держави, оскільки, передусім, враховують політичні, ідеологічні, економічні, соціальні, культурні фактори, закріплені у конституціях та інших регулюючих законах.

Разом з тим, історія демонструє тісний зв'язок і взаємопроникнення кримінального права різних держав, і як результат цього те, що майже усі сучасні кримінальні закони європейських держав мають схоже коріння.

М. С. Таганцев, характеризуючи французьке і німецьке кримінальне право, зазначав, що до початку Великої французької революції воно «являло собою строкуату суміш римського і звичаєвого права, едиктів, ордонансів, судових рішень», а «історія кримінального права Німеччини веде свій розвиток від Кодексу Карла V, так званої «Кароліни», в якій була зроблена асиміляція вже засвоєного у той час Німеччиною римського права і праць італійських юристів з народно-правовими поглядами». «Кароліна» стала... джерелом кримінального права для Австрії». Кожна європейська держава, починаючи з середніх століть, а деякі й раніше, вже мала певні власні кримінальні закони (крім «Кароліни», доречно згадати «Руську Правду» та інші «варварські правди», Литовські статuti, російське Укладення 1649 р., шведські артикули Густава Адольфа 1683 р., датський кримінальний закон Крістіана V 1683 р., австрійську «Терезіану» 1768 р. тощо). Тією чи іншою мірою на їх подальший розвиток вплинуло римське (візантійське) право. Найменший такий вплив отримало кримінальне право *Англії*, в якій завжди превалювали загальне право, судові рішення і статутне право,⁹⁹¹ а також *Ірландії*.⁹⁹²

991 Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула, 2001. – С. 222, 224.

992 Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник/Отв. ред. А. Я. Сухарев. – 2-е изд. – М., 2001. – С. 263.

Україна завжди, ще з часів Київської Русі була європейською державою. А тому тенденції розвитку українського права, у т. ч. кримінального, збігаються з тенденціями розвитку права континентальної Європи.

Найбільший вплив на *сучасне* кримінальне право України спричинило, поза сумнівом, російське, а згодом – радянське кримінальне право. Проте російське право, а ще до цього – право Московської Русі – мало одним із своїх витоків право Київської Русі. Основними ж джерелами кримінального права Київської Русі були «Руська Правда» і князівські статuti, які згодом здійснили значний вплив на формування законодавства Росії, Литви і Польщі.

В силу відповідних історичних умов названі джерела кримінального права Київської Русі мали багато схожого, навіть за назвою (при цьому «правда» була синонімом «права» і протиставлялась «неправді»), з подібними актами інших європейських країн – Салічна, Вестготська, Алеманська, Баварська, Саксонська, Тюрингська правди, Правда Етельберга, Правда Іне, Правда Альфреда, Польська правда тощо. Усі ці акти, у свою чергу, мали як національні особливості, так і багато схожих приписів, обумовлених спільними римсько-візантійськими коренями. Зокрема, згідно практично з усіма «Правдами», кримінальна відповідальність за вбивство може мати колективний характер; кровна помста у певний час замінюється системою штрафів і частина штрафів йде особі, що уособлює вищу владу; злочинами визнаються вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень і крадіжки різних видів майна; тяжкість покарання за злочини проти здоров'я залежить від факту використання зброї; схожими за своїм змістом є образи тощо. Національною ж особливістю «Руської Правди», було те, що вона не передбачала калічних і тілесних покарань, заслання тощо.

* * *

Скориставшись розвідками, проведеними у свій час М. С. Таганцевим⁹⁹³, а нещодавно – деякими сучасними дослідниками проблем порівняльного правознавства⁹⁹⁴, спробуємо показати, який вплив і в яких напрямках здійснювали кримінальні

993 Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула, 2001. – С. 216, 218, 220, 222-224.

994 Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник/Отв. ред. А. Я. Сухарев. – 2-е изд. – М., 2001. – С. 10, 25-26, 78, 86, 87, 128, 133, 166, 178, 192, 193, 266, 268, 274, 281, 375, 393, 398, 403, 412-413, 434, 439, 466, 467, 480, 484, 519, 529, 530, 558, 589, 595, 663-664, 705, 707-708, 720-721, 734, 742-743, 760-761, 785, 768, 787, 804, 805; Беляев С. С. Предисловие. В кн.: Уголовный кодекс Дании/Науч. ред. С. С. Беляев. – СПб., 2001. – С. 7-8; Жалинский А. Э. Современное немецкое уголовное право. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – С. 81; Лукашов А. Вступительная статья/Уголовный кодекс Республики Молдова. – СПб., 2003. – С. 15; Российское законодательство X – XX веков (в девяти томах). Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – М., 1987. – С. 163; Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие/Под ред. И. Д. Козочкина. – М., 2003. – С. 508; Серебренникова А. В. Предисловие. В кн.: Уголовный кодекс Швейцарии/Науч. ред. – СПб., 2002. – С. 13-14; Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст.: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т./В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997. – С. 431; Додонов В. Н., О. С. Капинус, С. П. Щерба. Сравнительное уголовное право. Особенная часть/Под общ. ред. С. П. Щербы. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 533-537.

закони різних держав в межах Європи протягом XIX – XX століть. З цього має стати зрозумілим, що процес зближення кримінально-правових систем є об'єктивним, хоча і не має на меті створення єдиного кримінального кодексу для усієї Європи.

В *Австрії* тривалий час діяв КК 1803 р. Як видно з самої дати його прийняття, він був одним з перших КК у Європі і світі, і на нього жодним чином не могли вплинути ні французький КК 1810 р., ні баварський КК 1813 р., ні інші ранні кодифіковані кримінальні закони. В редакції 1852 р. його дію було поширено на всі складові Австрійської імперії, у т. ч. Галичину, а в самій Австрії він діяв аж до 1974 р., коли був прийнятий новий КК Австрії, чинний й досі. КК Австрії 1852 р. до кінця 1980-х років застосовувався у *Ліхтенштейні*. Чинний КК Ліхтенштейну прийнято у 1987 р.

Франція вперше прийняла КК у 1791 р., проте він не мав значного впливу на кримінальне законодавство інших держав Європи. Йому на зміну прийшов відомий КК Франції 1810 р., який діяв (зрозуміло, зі змінами), протягом XIX і XX століть. Лише у 1992 р. у Франції прийнято новий КК. У *Бельгії* у 1810 р. (адже вона у той час була частиною французької імперії) був введений французький КК 1810 р. КК Бельгії 1867 р. також побудований на основі французького. КК Бельгії став основою для чинного і досі КК *Люксембурга* 1879 р. На *Мальті* під час англійського колоніального панування у 1854 р. було введено французький КК 1810 р., який діє до цього часу. В *Монте-Карло* діяв КК 1874 р., який являв собою незначну переробку французького КК 1810 р.

КК *Німеччини* (спочатку як КК Північно-Німецького союзу) набрав чинності у 1871 р. і потім, у зв'язку зі створенням Німецької імперії, протягом 1871-1872 рр., став кримінальним кодексом для усієї імперії. Основою для нього значною мірою стали баварський КК 1813 р. і пруський КК 1851 р. КК сучасної ФРН діє з 1871 р. в редакції 1987 р.

В *Болгарії* до її звільнення з-під влади Османської імперії діяло турецьке кримінальне законодавство. В 1896 р. затверджено КК Князівства Болгарії. Основою для нього стали проект російського КК і чинні тоді КК Угорщини, КК Голландії і КК Італії. В 1951 р. був прийнятий Кримінальний закон Болгарії, заснований на соціалістичній моделі (у 1956 р. перейменований у КК), а в 1968 р. – новий КК, чинний й досі. Схожим чином розвивалось і кримінальне законодавство *Албанії*, яка також тривалий час знаходилась під владою турків. Проте, перший КК, заснований на соціалістичному зразку, було прийнято в Албанії лише у 1948 р., другий – в 1952 р., а нині чинний – у 1995 р.

З 1881 р. в *Боснії і Герцеговині* набрав чинності (з невеликими змінами) КК Австрії 1803 р. (в редакції від 1852 р.). До 2003 р., поки не був прийнятий власний КК, в цій країні діяв КК СФРЮ 1976 р. (його попередниками були КК Югославії 1929 р. і КК СФРЮ 1951 р.).

Австрійський КК 1852 р. застосовувався до 1918 р. і в *Словенії*, а також *Хорватії* (з доповненнями хорватського автономного законодавства). Після створення Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (з 1929 р. – Югославія) був прийнятий загальний для країни КК 1929 р., а згодом, за часів СФРЮ – соціалістичні КК

1951 і 1976 рр. В 1977 р. у Сербії, Хорватії та інших союзних республіках СФРЮ прийняті власні КК. До речі, в *Сербії* ще в 1860 р. був прийнятий КК, заснований на пруському КК 1851 р. КК *Чорногорії*, прийнятий у 1906 р., майже дослівно відтворював КК Сербії. В *Македонії* після звільнення від турецького владарювання діяло кримінальне законодавство Сербії, потім – Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, Югославії і СФРЮ. Чинний КК Македонії прийнято у 1996 р. під значним впливом КК СФРЮ. У Сербії наразі діє КК 2005 р., в Чорногорії – КК 2003 р., в Хорватії – КК 1997 р., в Словенії – КК 2008 р., в Косовому – КК 2003 р.

Перший КК *Голландії* було прийнято ще у 1808 р. В 1811 р. в Голландії, яка була приєднана тоді до Франції, було введено французький КК, а з 1886 р. Голландія прийняла власний КК, про який М. С. Таганцев зазначив, що він «за ретельною обробкою, а особливо за простотою своєї каральної системи займає, поза сумнівом, видатне місце між новітніми законодавчими роботами з кримінального права». Певний вплив на КК Голландії зчинили французький КК 1810 р. і німецький КК 1871 р. Хоча і з багатьма змінами, але КК Голландії 1886 р. є чинним до цього часу.

У *Греції* у 1834-1850 рр. діяв КК, складений за зразком баварського КК 1813 р. У чинному КК Греції 1950 р. видно помітний вплив німецького КК 1871 р. і швейцарського КК 1937 р. КК Греції 1950 р. частково зберіг їх вплив (принаймні у частині врахування ідей соціологічної доктрини), хоча загалом вважається продуктом самостійної творчості грецьких кримінологів.

Основним документом, який започаткував кодифікацію кримінального законодавства у *Данії*, стали Датські закони Христиана V 1683 р. Перший КК Данії містився у Книзі 6 цих законів. Він діяв аж до 1866 р., коли був замінений КК Данії. Дослідники не відмічають впливу на цей кодекс законодавства будь-яких держав, крім незначного – і взаємного – впливу скандинавських держав. Чинний КК Данії було прийнято у 1930 р. З 1869 р. в *Ісландії* діяв КК Данії 1866 р., а з 1940 р. діє власний КК Ісландії, складений під впливом датського КК 1930 р.

В основі КК *Іспанії* 1863 р. лежав французький КК 1810 р. Певний вплив останній мав і на КК Іспанії 1870, 1928, 1944, 1983 рр. У 1995 р. в Іспанії прийнято нині чинний КК, який суттєво відрізняється від більшості західних КК.

Кримінальні кодекси *Італії*, особливо сардинський 1859 р. і тосканський 1853 р., перебували під значним впливом КК Франції 1810 р. Після об'єднання Італії був розроблений єдиний КК, який набрав чинності у 1890 р. В 1930 р. був прийнятий чинний КК Італії.

«В губерніях прибалтійських до 1845 р. не було жодного упорядкованого законодавства; там застосовувались і німецьке право, передусім Кодекс Карла V, і шведські закони..., але з 1845 р. на ці губернії було поширено [російське] Укладення про покарання».⁹⁹⁵ Це зрозуміло, особливо стосовно *Латвії*, яка отримала власну державність лише у 1918 р. До цього вона належала німецьким

995 Таганцев Н. С. Названа праця. – С. 212.

рицарським орденам (XIII – XVI століття), Швеції і частково Польщі (XVI – XVIII століття), Російській імперії. У 1915 р. Латвія була окупована німцями, які ввели тут в дію російський КК 1903 р. Пізніше він був перероблений з певними запозиченнями із німецького КК 1871 р. і КК Італії 1930 р., і у 1933 р. виданий як КК Латвії. За радянських часів було прийнято КК Латвійської РСР соціалістичного зразка, а у 1998 р. – чинний КК Латвії. У *Литві* і в *Естонії*, де так само у 1915-1917 рр. німецькими окупантами було введено російський КК 1903 р., він, на відміну від Латвії, діяв аж до 1940 р. Під час радянської окупації там став діяти КК РРФСР, а в 1960 і 1961 рр. були прийняті, відповідно, КК Литовської РСР і КК Естонської РСР. Чинні КК Литви прийнято у 2000 р., а Естонії (він має назву Пенітенціарний кодекс) – у 2001 р.

У *Молдові* (на лівому березі Дністра) у 1924 р. було створено Молдавську автономну республіку у складі Української РСР і введено кримінальне законодавство України. В 1940 р. шляхом об'єднання Молдови і Бессарабії була створена Молдавська РСР і в 1960 р. прийнятий КК Молдовської РСР. Наразі у Молдові діє КК 2002 р., створений під значним впливом КК Франції 1992 р. У «самопроголошеній» Придністровській Молдавській Республіці діє окремий КК 2002 р.

Норвегія, так само як Швеція, Фінляндія, Данія та Ісландія, входить до скандинавської («північної») правової групи держав. Перший КК Норвегії було прийнято у 1842 р., а нині чинний – у 1902 р.

У *Польщі* ще у 1818 р. було прийнято перший КК, який мав певний вплив французького КК 1810 р. Його змінив Кодекс основних і додаткових покарань 1847 р., який багато у чому повторював положення російського кримінального законодавства 1845 р. У XX столітті (до 1932 р.) основними джерелами кримінального права були: на землях, що раніше належали Росії – російський КК 1903 р. (який, до речі, так і не набрав чинності у самій Росії, а в Польщі його було введено німецькою окупаційною владою у 1915 р.); на колишніх австрійських землях – австрійський КК 1803 р. в редакції 1852 р.; на території колишньої Пруссії – німецький КК 1871 р. з деякими змінами. У 1932 р. у Польщі були прийняті КК і Кодекс про проступки (*Kodeks wykroczen*), у 1969 і 1971 рр. – чергові КК і Кодекс про проступки, відповідно, а в 1997 р. – нині чинний КК Польщі.

Перший КК *Португалії* прийнято у 1852 р. Зразками для нього стали КК Франції 1810 р. і КК Іспанії 1848 р. На сьогодні в Португалії є чинним КК 1982 р. в редакції 2007 р. КК Португалії діє також в Гвінеї-Бісау, Коста-Риці, Сан-Томе і Принсіпі.

Кримінальне законодавство *Росії* 1845 р. враховувало чинні на той час кримінальні кодекси укладення інших країн: шведський 1734 р., прусський 1798 р., австрійський 1803 р., французький 1810 р., баварський 1813 р., неаполітанський 1819 р., грецький 1833 р., римський 1836 р., саксонський 1840 р., ганноверський 1840 р., а також кримінальні закони Англії і проекти кодексів – прусського 1830 р., баварського 1831 р., шведського 1832 р. і баденського 1839 р., а проект російського КК 1903 р., який так і не став законом у Росії, не міг не врахувати певних

положень КК Швеції 1864 р., Німеччини 1871 р., Голландії 1886 р., Італії 1890 р.

В Румунії з 1864 р. діяв власний КК, перероблений за французьким зразком у 1874 р. Черговий КК Румунії було прийнято у 1936 р., а після приходу до влади комуністів його у 1948 р. видано у новій редакції. Наступний КК Румунії був прийнятий в 1968 р., а нині чинний – в 2004 р.

У Словаччині до 1950 р. діяли угорські кодифіковані кримінальні закони про злочини і проступки 1878 р. і про порушення 1879 р., а в Чехії – австрійський КК в редакції 1852 р. У 1950 р. було прийнято КК соціалістичної Чехословаччини (при його створенні за зразок було взято КК РРФСР 1960 р.), який замінено новим у 1961 р. В 1994 р. опублікована його нова редакція під назвою КК Чехії. У Словаччині діє новий КК 2005 р., а в Чехії новий КК набрав чинності у 2010 р.

У Туреччині ще з XV століття діяли кримінальні закони османських халіфів, засновані на мусульманському праві. У 1840 р. в Османській імперії був прийнятий КК, побудований за зразком французького КК 1810 р. Наступні КК Туреччини 1926 і 2004 рр. значною мірою відтворюють КК Італії 1889 р. і КК Швейцарії 1937 р. У КК Туреччини також помітним є вплив КК Німеччини 1871 р. і КК Голландії 1886 р., що видно із порівняння багатьох їхніх положень.

В Угорщині у 1853-1861 рр. діяв австрійський КК в редакції 1852 р., потім – старі угорські закони, а з 1879 р. – власні Кодекс про злочини і проступки та Кодекс про поліцейські порушення. Певний вплив на ці кодекси мали зазначений КК Австрії і КК Німеччини 1871 р. Перший соціалістичного типу КК було прийнято в Угорщині в 1961 р., а новий – у 1978 р. У 2012 р. прийнято новий КК Угорщини.

На КК України 2001 р. найбільше вплинули радянське кримінальне законодавство і КК Росії 1996 р. Утім, проект цього КК України був створений ще у 1994 р., а тому є підстави вважати, що такий вплив мав взаємний характер.

У Фінляндії, незважаючи на те, що вона з 1809 р., після закінчення російсько-шведської війни, вважалася частиною Російської імперії, діяв власний КК 1889 р., а до його прийняття – шведські кримінальні закони 1734 р., змінені у 1864 р. Чинним у цій країні є КК 1889 р., який набрав чинності у 1894 р.

КК Швеції в редакції 1864 р. був складений під певним впливом австрійського КК 1803 р. в редакції 1852 р., баварського КК 1813 р. і пруського КК 1851 р. Він діяв рівно століття, і у 1965 р. був замінений новим, який є чинним і досі.

Швейцарія до початку XX ст. не мала єдиного для усієї країни кримінального законодавства: кожен кантон керувався власними законами, в основі яких були КК Австрії 1803 р., КК Франції 1810 р. і КК Німеччини 1871 р., окремі кантони застосовували середньовічну Кароліну, а інші користувались неписаними законами. Лише в 1937 р. було ухвалено і з 1942 р. введено в дію загальношвейцарський КК (діє в редакції 2007 р.).

Таким чином, підводячи підсумки питання щодо впливу певних кримінальних законів європейських держав на розвиток аналогічних законів інших європейських держав, можна виділити передусім як такі, що мали найбільший вплив:

1) КК Франції 1810 р. Певний час він діяв у Голландії, Бельгії і на Мальті. За його

зразком чи під його суттєвим впливом були побудовані кримінальні кодекси Польщі 1818 р., Іспанії 1848 р., Португалії 1852 р., Туреччини 1858 р., Бельгії 1867 р., Румунії 1874 р., Монте-Карло 1874 р., Люксембургу 1879 р., Італії 1890 р.;

2) *КК Німеччини 1871 р.* частково діяв на території Польщі, а також вплинув на кримінальні кодекси Угорщини 1879 р., Голландії 1886 р., Болгарії 1896 р., Латвії 1933 р., Швейцарії 1937 р., Греції 1950 р. У свою чергу, КК Угорщини 1879 р. і КК Голландії 1886 р., поряд з КК Німеччини, КК Бельгії і КК Франції, також були враховані при розробці КК Болгарії 1896 р. і КК Росії 1903 р. КК Німеччини також значно вплинув на кримінальні кодекси Японії, Південної Кореї, Таїланду тощо;

3) *КК Австрії 1803 р. (в редакції 1852 р.)* певний час діяв на території Боснії і Герцеговини, Словенії і Хорватії, Польщі й України, Чехії й Угорщини, і вельми тривалий час – Ліхтенштейну, а також мав вплив на КК Швеції 1864 р., КК Росії 1903 р. і КК Швейцарії 1937 р., а через останній – і на КК Греції 1950 р.;

4) *КК Швеції 1864 р.* вплинув на кримінальні кодекси, передусім, держав «скандинавської групи» – Данії 1866 р. і Фінляндії 1889 р., а крім того на КК Росії 1903 р., і навіть КК Естонії 2001 р. Названий КК Данії, у свою чергу, діяв на території Ісландії, а під суттєвим впливом КК Данії 1930 р. побудовано КК Ісландії 1940 р.;

5) *КК Італії 1890 р.* став зразком для КК Туреччини 1926 р. і вплинув на кримінальні кодекси Болгарії 1896 р. і Росії 1903 р., а КК Італії 1930 р. – на КК Латвії 1933 р., КК Албанії 1995 р. Разом КК Італії і КК Іспанії, а також КК Німеччини мали значний вплив на розвиток кримінального законодавства Аргентини, інших держав Південної Америки;

6) *КК РРФСР* в різних редакціях були (потім і КК Росії залишився) певною мірою зразками для кримінальних кодексів таких союзних республік, нині – європейських держав, як Латвія, Молдова, Україна, а також здійснили істотний вплив на кримінальні кодекси Чехословаччини 1950 та 1961 рр., Чехії 1994 і 2009 рр., Болгарії 1951 та 1968 рр., СФРЮ 1951 та 1977 рр., Словенії 1994 р. та Хорватії 1997 р., Угорщини 1961, 1978 і 2012 рр., Румунії 1968 р., Польщі 1969 р., Албанії 1995 р. Сильний вплив КК РРФСР відчувається у КК Китаю, а КК Росії – у чинних КК Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану, Вірменії, Азербайджану.

Водночас у сучасних КК Польщі 1997 р., Грузії 1999 р., Литви 2000 р., Естонії 2001 р. і Молдови 2002 р. найбільш помітним є намагання змінити звичні структуру і зміст соціалістичних кримінальних законів. Це цілком відповідає тенденції до уніфікації і зближення кримінального законодавства європейських держав, наявність якої констатується науковцями.⁹⁹⁶ Значно відрізняється від

996 Наумов А.В. Влияние норм и принципов международного права на сближение уголовного права различных систем // Уголовное право в XXI веке: Материалы Международной научной конференции на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 31 мая – 1 июня 2001 г. – М.: ЛекЭст, 2001. – С. 18.

радянського КК чинний КК Росії, а від останнього – КК України 2001 р.⁹⁹⁷

Слід також зазначити, що англійськими юристами був написаний КК Австралії 1899 р., який британська влада згодом використовувала як Модельний кодекс в окремих арабських й африканських державах. З нього був списаний, зокрема, Ордонанс про Кримінальний кодекс Палестини 1936 р., який тривалий час застосовувався і в Ізраїлі – аж до прийняття ізраїльського Закону про кримінальне право 1977 р.⁹⁹⁸ Значний вплив цей же Модельний кодекс мав на кримінальні закони Індії, Бангладеш, М'янми, Шри-Ланки і, до його радикальної ісламізації в 1986 р., Пакистану. На основі англійського права (проект Стифена) був прийнятий в 1892 р. КК Канади, створені кримінальні кодекси для Сомалі, Кенії, Нігерії та ін. Проект КК Ефіопії був написаний на основі КК Швейцарії 1937 р. і швейцарської судової практики швейцарським же юристом Ваном Гравеном.⁹⁹⁹ Подібних прикладів багато.

Як це не дивно на перший погляд, але насправді відбувається і перманентний процес зближення європейського і мусульманського кримінального законодавства, на що звертає увагу Л. Р. Сюкіяйнен.

Аналіз сучасних правових систем мусульманських країн дає підстави для висновку про формування «сучасного» мусульманського права, яке відрізняється від традиційного низкою істотних особливостей. Ісламські і європейські правові інститути та правові культури в цілому ще більш активно взаємодіють у сучасних правових системах арабських країн, насамперед, на рівні норм законодавства й правосвідомості. Саме сучасне мусульманське право склалося й еволюціонує, головним чином, під вирішальним впливом європейських правових моделей.

Взаємодія зазначених двох культур відбувається в кількох основних формах: паралельне регулювання подібних питань відносно мусульман і немусульман (право особистого статусу); включення мусульмансько-правових норм, принципів й інститутів у законодавство, що орієнтується на європейські зразки, і навпаки; синтез ісламських і європейських правових інститутів у вигляді прийняття оригінальних законодавчих актів, які не можуть бути однозначно віднесені ні до мусульманської, ні до європейської правових систем. Крім того, особливим варіантом взаємодії є законодавство, яке за своїм змістом базується на шаріаті, а за формою і техніко-юридичними особливостями відтворює європейські правові зразки.

Звичайно, ісламська і європейська правові культури не тільки позитивно взаємодіють, а й конкурують одна з одною. Це проявляється при застосуванні і тлумаченні законодавства, побудованого за певною правовою моделлю, юри-

997 Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций. В 2-х т. Т. 2. Особенная часть. – М., 2004. – С. 21.

998 Закон об уголовном праве Израиля/Науч. ред. Н. И. Мацнев. – СПб: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – С. 13-17.

999 Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть/Под общ. ред. С. П. Щербы. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 7.

стами з іншою правовою культурою, а також на рівні правосвідомості. Зокрема, професійна правосвідомість у більшості арабських країн очевидно тяжіє до європейської правової культури, а масова продовжує в цілому орієнтуватися на традиційні ісламські цінності. Конфлікт може проявлятися в неприйнятті немусульманами законодавства, заснованого на шариаті, на тій підставі, що воно асоціюється з ісламом-релігією, а не із правом у власному смислі, правовою культурою ісламу (це особливо помітно на прикладі кримінального права).¹⁰⁰⁰

10.5 Загальноєвропейське кримінальне законодавство як контур спільної кримінально-правової системи

Спільними для сучасного кримінального законодавства України та інших європейських держав є принаймні дві риси.

Перша – це те, що воно, хоча і має певний, у деяких державах суттєвий національний присмак, все ж таки «варилося в одному котлі» – кримінальне законодавство кількох держав, які на певних історичних відрізках були передовими, суттєво вплинуло на кримінальне законодавство одна одної, а також на кримінальне законодавство усіх інших держав Європи і світу.

Друга – в Європі, як у жодній іншій частині світу, найбільш яскравою була тенденція до гармонізації законодавства, зокрема і кримінального, що сьогодні проявилось у фактичному створенні рамкового загальноєвропейського кримінального законодавства у межах Ради Європи та Європейського Союзу.

Існують підстави прогнозувати, що і надалі кримінальне законодавство України та інших держав Європи буде розвиватися паралельно і все більш гармонійно та в напрямках його подальшої гуманізації і систематизації.

Зазначена систематизація у певних межах вже зараз відбувається досить ретельно. Адже кримінальне законодавство більшості держав континентальної Європи складається з двох шарів: із національного кримінального законодавства тих чи інших держав та із загальноєвропейського кримінального законодавства, створеного в межах РЄ та ЄС, яке у значній мірі має пряму дію і є пріоритетним щодо національного законодавства держав – членів цих інституцій, а частково також держав, які претендують на членство в них.

Членами ЄС на сьогодні є вже більшість європейських держав, а ще деякі держави Європи претендують на таке членство. Україна також задекларувала намір інтегруватись у ЄС. При цьому у Законі України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» визначено, що державна політика України щодо адаптації законодавства формується як складова частина правової реформи в Україні та спрямовується

1000 Сюкияйнен Л. Р. О правовой природе шариата и его взаимодействия с европейским правом // <http://constitutions.ru/archives/3613>

на забезпечення обов'язкового врахування вимог законодавства ЄС під час нормопроєктування.

Варто зробити акцент на тому, що проведення порівняльно-правового дослідження відповідності законодавства України *acquis communautaire*¹⁰⁰¹ Європейського Союзу у пріоритетних сферах визначене як одне з основних завдань першого етапу виконання згаданої Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС. При цьому адаптація передбачає, зокрема: визначення актів *acquis communautaire*, які регулюють правовідносини у відповідній сфері; здійснення комплексного порівняльного аналізу регулювання правовідносин у відповідній сфері в Україні та в ЄС; розроблення рекомендацій щодо приведення законодавства України у відповідність з *acquis*; підготовку проектів законів України, включених до переліку законопроектних робіт, та їх прийняття; моніторинг імплементації актів законодавства України.

Треба погодитися з думкою вчених, які вказують на наявність таких чотирьох процесів, що впливають на законодавче забезпечення боротьби зі злочинністю: глобалізація світових відносин, яка тягне і негативні наслідки; значне розширення ЄС; сприйняття законодавчого доробку ЄС; інтеграція України до ЄС¹⁰⁰².

Усі європейські держави, крім Білорусі і Ватикану, є членами **Ради Європи**. Тут слід мати на увазі, що необхідність гармонізації законодавства стосується не тільки правового простору ЄС. Так, відповідно до ст. 1 Статуту Ради Європи мета РЄ досягається, зокрема, шляхом укладання угод та здійснення спільних заходів у правовій галузі.

Кримінальне законодавство Ради Європи. Рада Європи – політична організація, заснована 5 травня 1949 р. На сьогодні вона нараховує сорок чотири держави-члени. Основними задачами організації є сприяння утвердженню принципів демократії, прав людини і верховенства права, а також пошук спільних рішень проблем політичного, правового характеру тощо. Загальні положення кримінального законодавства містяться у документах РЄ як загальноправового, так і кримінально-правового характеру. Такими документами є не лише відповідні конвенції та протоколи до них, а й рекомендації і резолюції¹⁰⁰³.

1001 *Acquis communautaire* («спільний доробок») – сукупність правових норм, судових рішень, доктринальних понять, рекомендацій, домовленостей тощо, які виникли за час існування європейських інтеграційних організацій, є основою правопорядку ЄС і мають сприйматися беззапечно державами-членами та країнами – претендентами на вступ до ЄС [Законотворчість: Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права. – К., 2005. – С. 8].

1002 Буроменський М. В., Стещенко В. М. та ін. Розробка пропозицій змін і доповнень до законодавчих актів щодо Державної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу в галузі боротьби зі злочинністю // Питання боротьби зі злочинністю. Вип. 10. – Х., 2005. – С. 197-200.

1003 Згідно зі Статутом Ради Європи (ETS № 1, 5 травня 1949 р.), до якого Україна приєдналась згідно із Законом від 31 жовтня 1995 р. № 398/95-ВР, її головними органами є Комітет міністрів і Консультативна асамблея (ст. 10). Висновки Комітету можуть приймати форму рекомендацій урядом країн – членів РЄ (ст. 15). Консультативна асамблея – дорадчий орган РЄ, який має право винести рекомендації щодо будь-якого питання, що відповідає меті і компетенції

Основні документи РЄ загального характеру щодо кримінального права, перелічуючи їх у хронологічній послідовності, можна поділити на кілька груп. Це акти, які стосуються: 1) принципів кримінального права; 2) дії кримінального закону, екстрадиції та передачі осіб для відбування покарання; 3) покарання та його виконання, а також заходів безпеки; 4) захисту прав потерпілих та примирення (медіації); 5) звільнення від кримінальної відповідальності та від покарання; 6) особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх та 7) юридичних осіб.

Що стосується конкретних злочинних діянь, то за об'єктом посягання їх можна поділити на сім груп. Це злочинні діяння: 1) терористичного характеру; 2) пов'язані з організованою злочинною діяльністю, корупцією, легалізацією злочинних доходів; 3) що посягають на права людини і моральність; 4) комп'ютерні; 5) у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів; 6) що посягають на культурну спадщину і довкілля; 7) що посягають на безпеку населення і громадський порядок.

Кримінальне законодавство Європейського Союзу. Якщо членами Ради Європи є практично усі європейські держави, і законодавство, створене в межах РЄ, можна вважати у повному смислі слова загальноєвропейським, то про законодавство, яке створюється в межах ЄС, СНД та інших регіональних союзів, цього сказати не можна. ЄС на сьогодні включає лише трохи більше половини держав Європи, а інші регіональні об'єднання – ще меншу їх кількість. Тому і законодавство ЄС, СНД тощо має значення, передусім, для держав-членів та певною мірою для держав-кандидатів.

Зазначимо, що у ЄС боротьба із злочинністю належить до третьої основи ЄС – спільної політики у сфері юстиції і внутрішніх справ («ЮВС»), і кримінальне законодавство у зазначеному утворенні, корені якого суто економічні, є *ultima ratio* (останнім аргументом).

Загалом співробітництво у кримінально-правовій сфері було започатковане в укладеному у м. Маастрихт Договорі про Європейський Союз (1992). Відповідно до ст. 29 Маастрихтського Договору метою Союзу є забезпечення громадянам високого рівня захисту на просторі свободи, безпеки і справедливості, для чого здійснюються спільні дії держав-членів у сфері співробітництва у кримінальних справах, у т. ч. за допомогою зближення, оскільки в цьому є необхідність, норм кримінального права. Спільні дії передбачають, крім іншого, встановлення мінімальних правил щодо конститутивних елементів злочинних діянь і санкцій у сферах організованої злочинності, тероризму і наркобізнесу (п. «е» ч. 1 ст. 31).

Утім, названі сфери можуть бути недовзі розширені. Підстави для такого висновку є. Адже вже зараз аналітики зазначають, що гармонізація кримінального права у межах ЄС полягає у можливості встановлення європейськими

РЄ, – надсилає Комітету міністрів свої висновки також у формі рекомендацій (статті 22 і 23). Рекомендації Комітету міністрів за нумерацією відрізняються позначкою «R».

рамковими законами норм про визначення кримінальних злочинів та санкцій у сфері особливо серйозних злочинів транскордонного характеру, боротьба з якими потребує спільної основи, таких як: тероризм, торгівля людьми та сексуальна експлуатація жінок і дітей, незаконна торгівля наркотиками і зброєю, відмивання грошей, корупція, підробка засобів платежу, комп'ютерні злочини, організована злочинність тощо¹⁰⁰⁴.

Згідно з Амстердамським договором (1997) європейське право отримало відверто **наднаціональний** характер, який характеризується тим, що норми, створені міжнародним об'єднанням, мають перевагу над нормами національного права держав-членів ЄС. Такі норми є частиною національного права, мають пряму дію й обов'язкові для виконання, у т. ч. в діяльності національних судових органів. У разі невідповідності національного права праву ЄС діють принципи верховенства права ЄС і прямої дії норм права ЄС. Концепція верховенства права ЄС над національним правом неодноразово підкреслювалась в рішеннях Суду ЄС.

Українське законодавство повинно бути приведене у відповідність з європейським законодавством на виконання зобов'язань, взятих на себе Україною перед ЄС відповідно до Угоди про Партнерство і Співробітництво між Європейськими Співтовариствами й Україною (УПС). Вона підписана 14 червня 1994 р. і ратифікована Україною Законом від 10 листопада 1994 р. Угода є частиною законодавства України і зобов'язує враховувати законодавство ЄС при розробці нових актів законодавства України та приводити у відповідність з ним існуючі акти з метою створення правової бази для інтеграції України в ЄС. УПС є частиною права ЄС і покладає відповідні зобов'язання на обидві сторони. Угода передбачає такі способи зближення законодавства України та ЄС: 1) прямі зобов'язання щодо впровадження положень права ЄС у національному законодавстві України (ст. 50); 2) прийняття рекомендаційних рішень органами співробітництва; 3) прийняття Україною норм, які відповідають вимогам ЄС, за своєю ініціативою (непряма гармонізація); 4) укладання міжнародних угод у певних сферах; 5) визнання національних режимів¹⁰⁰⁵.

12 грудня 2001 р. на IV засіданні Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС було погоджено План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ. Ним встановлено такі завдання України, зокрема: забезпечити ратифікацію та імплементацію найбільш важливих міжнародних документів, спрямованих на боротьбу з нелегальною міграцією, організованою злочинністю та корупцією; боротися з транскордонною організованою злочинністю та відмиванням коштів.

1004 Качка Т. Боротьба з відмиванням грошей: Комплексний порівняльно-правовий аналіз відповідності законодавства України асquis Європейського Союзу в сфері боротьби та запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. – К., 2004. – С. 38-39.

1005 Муравйов В.І. Способи зближення законодавства України та права Європейського Союзу // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом. – К., 1998. – С. 139-140.

Основні акти¹⁰⁰⁶ ЄС загального характеру у сфері кримінального права дещо відрізняються за своїм змістом від тих, які видала РЄ. Серед цих актів можна виділити лише такі, що стосуються: 1) принципів кримінального права; 2) екстрадиції, а також врахування вироків; 3) покарання; 4) захисту прав потерпілих. На відміну від актів РЄ, акти ЄС додатково звертають увагу на кримінально-правові проблеми незаконної міграції. Надзвичайна увага приділена в актах ЄС питанням боротьби з корупцією, легалізацією злочинних доходів, посяганням на права людини і моральність.

Акти ЄС у сфері кримінального права можуть містити: а) проголошення того чи іншого діяння злочинним на усій території ЄС і встановлення ознак складу злочину; б) види і розміри покарань для фізичних осіб (при цьому розмір покарання, зазвичай, визначається за допомогою методу «мінімальної гармонізації»: державам-членам дозволяється передбачати більш суворі санкції); в) приблизний перелік обтяжуючих та пом'якшуючих обставин; г) відповідальність юридичних осіб (вона може бути кримінальною або адміністративною) та санкції для них¹⁰⁰⁷. На наш погляд, до цього треба додати: г) визначення термінів; д) підстави звільнення від покарання.

Загальноєвропейське кримінальне законодавство поки що розвивається недостатньо системно, звертає увагу лише на найбільш актуальні питання і, як правило, загалом не ставить за мету уніфікувати положення щодо злочинів і санкцій за їх вчинення, а також усі інші положення кримінального законодавства усіх держав Європи. Мабуть, це, дійсно, ще не на часі, незважаючи на існуючі в Європі інтеграційні тенденції. Адже кримінальні доктрини і закони у кожній окремій державі мають власні давні традиції, суттєво відрізняються від кримінальних доктрин і законів інших держав, і важко переконати громадян усіх цих держав у тому, що інша певна кримінально-правова модель є кращою за ту, що існує в їхній державі. Саме тому сьогодні здійснюється не уніфікація, а лише певна гармонізація загальноєвропейського кримінального права. Разом з тим, слід визнати, що все ж таки існує і певний масив *наднаціонального* кримінального права у межах ЄС. Як зазначають західні фахівці, європейське кримінальне право – це не правова концепція, а передусім чинна категорія, яка об'єднує процес розвитку галузі європейського кримінального права і його безпосередні механізми впливу на національні кримінально-правові системи¹⁰⁰⁸.

1006 Стаття 34 Маастрихтського Договору передбачає, що Європейська Рада може, зокрема, ухвалювати: а) Спільні дії, що визначають підхід Союзу до окремих питань; б) Рамкові рішення з метою наближення законів та підзаконних актів держав-членів; в) Рішення, у т.ч. щодо наближення законів та підзаконних актів держав-членів, які є обов'язковими, але не мають прямої дії; г) встановлювати Конвенції, які вона має рекомендувати до ухвалення державами-членами згідно з їхніми відповідними конституційними вимогами.

1007 Право Европейского Союза. – М., 2004. – С. 826-827.

1008 Albrecht P. A. and Braum S. Deficiencies in the Development of European Criminal Law // European Law Journal. – 1999. – № 5. – P. 293-297.

10.6 Взаємодія кримінально-правових систем у виробленні кримінально-правової політики

Протягом кількох тисячоліть кримінальне право різних держав формувалось й удосконалювалось у кількох напрямках:

1) поступово воно було відділене від моралі, релігії і канонічного права за принципом «Гріхами відає церква, злочинами – держава», виокремилось у спеціальну галузь права;

2) кримінальне право суттєво змінило свою форму. Якщо на початку воно мало переважно усний характер, за деякими винятками, і відображалось у правових звичаях, а також у Біблії та інших канонічних джерелах, зміст яких передавався «з вуст у вуста», то пізніше почалась його систематизація: з'явилися закони, пізніше – кодекси;

3) значно змінилась форма кримінально-правових приписів. Якщо колись вони мали переважно казуїстичний і фрагментарний характер, то з часом, завдяки розвитку людських навичок абстрактного мислення, стали набагато більш узагальненими, а кримінальні закони більш повними і системними. Нормативний матеріал з часом був підданий класифікації. Найбільш абстрактні положення виокремились в Загальну частину. З'явилися кримінально-правові інститути. Кримінальне право також пустило паростки підгалузей (ювенальне кримінальне право, військове кримінальне право, адміністративно-деліктне право тощо);

4) змінилась природа кримінальної відповідальності. Якщо в архаїчні часи кримінальна відповідальність носила об'єктивістський і колективний характер, то згодом вона стала суб'єктивною та переважно особистою й індивідуальною; утім, історія кримінального права загалом не заперечує кримінальної відповідальності колективних утворень;

5) поступово значно звужилось загальне поняття злочину. Воно стало більш чітким, стало складатися з певних очевидних ознак. Так, перестало вважатися злочином діяння, вчинене не людиною (твариною тощо), діяння, вчинене не-осудною людиною, невинне діяння, не протиправне діяння тощо. З'явилися початкові уявлення про підстави та умови криміналізації діянь;

6) система покарань завжди знаходилась у залежності від тієї мети, якої намагалась досягти державна влада шляхом застосування покарання. З часом мета покарання змінилась від відплати і залякування до виправлення і попередження. Першим покаранням, яке прийшло на заміну необмеженій помсті, була помста за принципом таліону. Згодом обов'язковий таліон був замінений системою композицій і прощення. Утім, елементи відплати збереглися ще і до сьогодні у карі, елементи таліону – у принципі адекватності покарання вчиненому злочину. Під тиском уявлень про мету покарання суттєво змінилась система покарань: вже у XVIII – XIX ст. звужилась сфера застосування смертної карі і були скасовані калічницькі і тілесні покарання, а до XXI ст. більшість держав остаточно відмовилась від смертної карі як виду покарання. Були пом'якшені покарання

для неповнолітніх, з'явилися умовне покарання і дострокове звільнення злочинців, що стали на шлях виправлення. Нарешті, з'явилась тенденція до вирішення кримінально-правових конфліктів за допомогою інших, крім покарання, засобів кримінально-правового впливу (пробація, примусові заходи виховного характеру, примусове лікування тощо), а також реституції, медіації тощо.

В останні століття за всіма цими напрямками більшість держав вимушена була діяти спільно, узгоджуючи національну кримінально-правову політику між собою. Адже інакше важко було б дотримуватись вимог міжнародних договорів стосовно екстрадиції (в контексті принципу «aut dedere aut judicare» – або видай, або суди) та міжнародної допомоги у кримінальних справах щодо організованої злочинної діяльності, корупції, тероризму тощо.

В 1924 р. в Парижі була започаткована Міжнародна асоціація кримінального права (МАУП). В 2009 р. в Стамбулі пройшов вже XVIII організований цією асоціацією Міжнародний конгрес кримінального права «Кримінальне право і виклики глобалізації». В 1938 р. у Німеччині засновано Інститут іноземного та міжнародного кримінального права Макса Планка. У Франції в 1973 р. Марком Анселем створено Центр з вивчення кримінальної політики.¹⁰⁰⁹ У 2009-2012 рр. в Пекіні відбулись чотири скликання Міжнародного форуму, присвяченого ролі кримінального права в епоху глобалізації.

Певні зусилля докладаються для гармонізації кримінального права в межах регіональних союзів. Наприклад, в межах Північної ради діє Скандинавська рада з кримінології, створена в 1962 р. міністрами юстиції Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії і Швеції з метою координації кримінологічних досліджень в країнах-учасниках, підготовка рекомендацій для Північної ради та урядів скандинавських країн в сфері боротьби із злочинністю. До складу Ради входять по два авторитетних кримінолога і по одному представнику Міністерства юстиції від кожної країни. Результат: всупереч світовій тенденції зростання злочинності скандинавським країнам вдається утримувати її на одному рівні або навіть зменшувати протягом останніх 15 років.¹⁰¹⁰

Надзвичайне значення для визначення кримінально-правової політики сьогодні мають Конгреси з попередження злочинності та поводження з правопорушниками. Готує їх однойменна Комісія, яка діє під началом основного координуючого органу ООН по боротьбі зі злочинністю – Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОП). Починаючи з 1955 р., було проведено десять Конгресів: I (Женева, 1955 р.), II (Лондон, 1960 р.), III (Стокгольм, 1965 р.), IV (Киото, 1970 р.), V (Женева, 1975 р.), VI (Каракас, 1980 р.), VII (Мілан, 1985 р.), VIII (Гавана, 1990 р.), IX (Каїр, 1995 р.), X (Відень, 2000 р.), XI (Бангкок, 2005 р.), XII (Сальвадор, Бразилія, 2010 р.).

1009 Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть/Под общ. ред. С. П. Щербы. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 4.

1010 Ведерникова О. Н. Теория и практика борьбы с преступностью: скандинавская уголовно-правовая и криминологическая модель // Государство и право. – 2008. – № 7. – С. 54.

У порядок денний XII Конгресу, основною темою якого були «Комплексні стратегії для відповіді на глобальні виклики: системи попередження злочинності і кримінальне правосуддя та їх розвиток у світі, що змінюється», – увійшли такі пункти: діти, молодь і злочинність; тероризм; попередження злочинності; контрабанда мігрантів і торгівля людьми; відмивання грошей; кіберзлочинність; міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю; насильство стосовно мігрантів та їхніх сімей. Також у межах Конгресу відбулись семінари, присвячені питанням, зокрема: практики попередження злочинності в містах, зв'язку між незаконним обігом наркотиків та іншими формами організованої злочинності, стратегії з попередження переповнення виправних установ.

Подібні, але менших масштабів міжнародні зустрічі – форуми, конференції, симпозиуми – постійно відбуваються в Україні або за участю українських криміналістів в інших державах. Резолюції цих зустрічей, як правило, доводяться до відома національних органів державної влади.

10.7 Взаємодія кримінально-правових систем при застосуванні кримінально-правових норм

На думку західних правників, жодна з форм права (законодавство, звичаєве право, договірне право, судове або прецедентне право, доктрина) не може претендувати на єдино практичне та справедливе – кожна з них має свої переваги та недоліки. Отже, сьогодні відмінність між тією чи іншою правовою сім'єю полягає у тому, яке саме з правових джерел переважає над іншим; такого ж юридичного устрою, який віддавав би перевагу виключно одному з джерел права і нехтував іншими, не існує¹⁰¹¹. У Європейському Співтоваристві фактично визнано прецедентний характер рішень Суду ЄС та їх статус як найважливішого джерела європейського права¹⁰¹².

Українські вчені не відкидають самої можливості запозичення певних елементів прецедентної системи права. Так, В. Ф. Опришко вказує: «Особливістю європейського права є те, що воно виникло та активно розвивається на основі як континентального, так і загального права. Наприклад, питаннями забезпечення прав та свобод людини в межах Ради Європи займається Європейський суд з прав людини. У своїй діяльності він поєднує елементи як континентального, так і загального права, зокрема, досить активно використовує в своїй практиці правило прецеденту. Обґрунтування судових рішень відбувається, виходячи не тільки з норм відповідних конвенцій, а й принципів справедливості, ро-

1011 Корчевна Л. Українське право і романо-германська традиція // Право України. – 2004. – № 5. – С. 19-22.

1012 Хорольський Р.Б. Судовий прецедент як джерело права Європейського Співтовариства // Проблеми законності. – 1999. – Вип. 39. – С. 204-209.

зумності, природного права, відповідності моральним критеріям суспільної необхідності»¹⁰¹³.

У зв'язку з цим слід зазначити, що на території Європи Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод функціонує або як самостійний акт, або як акт, який держави-члени впровадили у національні правові системи відповідними законами про договори.

В Україні є спеціальний Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., який визначає порядок виконання та врахування в правозастосовчій практиці судами та іншими правозастосовчими органами Конвенції та практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Необхідність врахування положень Конвенції і правових позицій ЄСПЛ, у т. ч. з питань кримінального права, прямо впливає зі ст. 9 Конституції України та ч. 1 ст. 19 Закону «Про міжнародні договори України», при цьому положення Конвенції мають перевагу над національним законодавством. Законом «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (статті 2, 17) передбачено, що рішення Європейського суду є обов'язковими для виконання Україною відповідно до статті 46 Конвенції, а суди зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права.

На думку П. П. Андрушка, оскільки у ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та у Законі від 17 липня 1997 року «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року», Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції не зроблено застережень, що судами України застосовується практика ЄСПЛ як джерело права лише у справах проти України, рішеннями Суду, по яких визнано порушення Конвенції чи до справедливої сатисфакції у справі проти України, то суди України при розгляді конкретних кримінальних справ, за наявності підстав, мають застосовувати як джерело права практику Суду взагалі, тобто положення його рішень у справах і проти інших держав, які ратифікували Конвенцію.¹⁰¹⁴

Відповідно, інші держави-учасниці так само мають застосовувати як джерело права практику Суду взагалі.¹⁰¹⁵ З цією думкою можна певною мірою сперечатися, як це робить, зокрема, О. М. Ведернікова¹⁰¹⁶, але повністю ігнорувати рішення ЄСПЛ не вийде. Це неминуче зближає наші правові системи.

1013 Опришко В. Ф. Проблема зближення європейського права із законодавством України // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем. – К., 2000. – С. 40-41.

1014 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 т. – Т.1/За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид. – К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. – С. 21-22.

1015 Див. про це, зокрема: Волосюк П. В. Значение в уголовном праве России решений Европейского суда по правам человека/Науч. ред.: Кибальник А. Г. – Ставрополь, 2007. – 169 с.

1016 Ведерникова О. Волосюк П. В. Значение в уголовном праве России решений Европейского суда по правам человека. – Ставрополь, 2007. – Рецензия // Уголовное право. – 2008. – № 1. – С. 134-138.

Висновки

Кримінально-правова правосвідомість (культура) населення та правозастосувачів різних країн: проблеми взаємного впливу

Зарубіжні вчені звертають увагу на унікальний моральний клімат Скандинавії, в основі якого – особлива система моральнісних категорій і соціальних цінностей. Для правосвідомості жителів скандинавських країн властиві ідеї соціальної рівності, довіри до суспільних й юридичних інститутів, толерантність до різних проявів на особистісному рівні, а також загальне почуття справедливості, яке проявляється у відношенні до таких правових категорій, як «злочин», «злочинець», «покарання», «відповідальність». Для них характерним є уявлення про соціальні корені злочинності як основну криміногенну домінанту. Тому й основним напрямком боротьби зі злочинністю є соціальне попередження злочинів, а кримінальному праву відведена другорядна роль. Водночас визнається вирішальна роль системи юстиції (включно кримінального права) у створенні базових норм поведінки і в загальному попередженні злочинів¹⁰¹⁷.

Скандинавські країни демонструють гарний приклад того, якою має бути кримінально-правова культура населення та правозастосувачів. Вивчення та врахування цього й іншого подібного досвіду дозволяє певною мірою впливати на кримінально-правову культуру населення і правозастосувачів України та інших менш благополучних, ніж скандинавські, країн.

Економічна нерозвинутість прямо впливає на бідність і на високий рівень корупції, яка в Україні стала більш могутньою, ніж сама держава. В таких умовах неможливі розвиток загальної культури і довіра населення до представників влади. Безсормність і розбещеність багатьох представників державного й комунальних апаратів, які використовують свої права та можливості, насамперед, на свою користь, спотворюють реформи в державі й унеможливають нормальну діяльність влади взагалі, бо немає ні довіри людей до «реформ», ні довіри представників різнорівневих органів влади один до одного. Хабарництво і непотизм знищують конкуренцію як пружину розвитку бізнесу, і разом з монополізмом, псевдоконкуренцією, регуляторними дисфункціями тощо гальмують інноваційний економічний поступ, особливо у сфері виробництва товарів і послуг. Загальна підкупність і продажність створюють обстановку підозри і ворожості кожного до усіх, усіх до кожного і заважають громадянській злагоді в країні. В усьому цьому полягають причини низького рівня правосвідомості населення в Україні. Зрозуміло, що жодну з цих проблем кримінально-правовими засобами вирішити не вдасться. «Лікування» є можливим лише за умови відмови «верхів» від незаконно привласнених економічних та інших пільг і переваг, створення справжньої рівності усіх перед законом і судом.

Уряди ж благополучних сусідніх і не лише сусідніх країн повинні розуміти:

1017 Бондenson Улла В. Моральний клімат Скандинавії // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 119-121; Ведерникова О. Н. Теория и практика борьбы с преступностью: скандинавская уголовно-правовая и криминологическая модель // Государство и право. – 2008. – № 7. – С. 54.

наша бідність, наша корупція, наша аморальність впливають на їхнє населення так само, як, скажімо, гангстерський Гарлем у свій час впливав на Нью-Йорк або сицилійська мафія на всю Італію.

Conclusions

Criminal law awareness (culture) of population and those who apply law in different countries: problems of mutual influence

Foreign scholars pay attention to the unique moral climate of Scandinavia, based on a special system of moral categories and social values. Legal awareness of Scandinavian countries residents includes the ideas of social equality, trust in social and legal institutions, tolerance towards various manifestations on a personal level and overall sense of justice, which manifests itself in relation to such legal categories as «crime», «criminal», «punishment», «responsibility». An idea of social roots of crime as a major criminal dominant is typical for them. Therefore, the main direction of the fight against crime is social prevention of crime, and the criminal law is assigned a secondary role. At the same time, the crucial role of the justice system (including criminal law) in creation of the basic rules of conduct and in general crime prevention is recognized¹⁰¹⁸.

Scandinavian countries demonstrate a good example of what kind of criminal law culture of the population and those who apply law should be. The study and consideration of this and other similar experiences allows to some extent to impact on criminal law culture of the population and those who apply law in Ukraine and other countries less affluent than Scandinavian.

Economic underdevelopment has a direct impact on poverty and the high level of corruption, which in Ukraine has become more powerful than the state. In such circumstances the development of general culture and public confidence to the representatives of government is impossible. Shameless and depravity of many representatives of state and municipal apparatus who use their rights and opportunities primarily in their own favor, distort the reform in the country and make normal operation of the power impossible at all, since there is no either people's trust to «reform» or trust of representatives of different levels of power to each other. Bribery and nepotism are destroying the competition as a spring of business development, and together with monopolism, pseudocompetition, regulatory dysfunction etc. are hampering the innovative economic growth, especially in the sphere of production of goods and services. Total bribery and corruption create an environment of suspicion and hostility of each to all, and all to each and prevent social harmony in the country.

1018 Бондenson Улла В. Моральный климат Скандинавии // Государство и право. – 2005. – №7. – С.119-121 (Bondenson Ulla B. Moral climate of Scandinavia // State and law. – 2005. – №7. – PP. 119-121); Ведерникова О.Н. Теория и практика борьбы с преступностью: скандинавская уголовно-правовая и криминологическая модель // Государство и право. – 2008. – №7. – С.54 (O.N. Vedernikova. Theory and practice of the fight against crime: Nordic criminal law and criminological model // State and law. – 2008. – №7. – S. 54).

All this is the reason for the low level of legal awareness of the population in Ukraine. It is clear, that none of these problems can be resolved by criminal law means. The «treatment» is only possible in case of refusal of the «top» from illegally appropriated economic and other benefits and advantages, creation of true equality before the law and courts.

Governments of affluent neighbors and not only neighboring countries should understand: our poverty, our corruption, our immorality affecting their population the same was as, say, Harlem gangster at the time influenced on the New York or the Sicilian Mafia on the whole Italy.

Література до розділу

1. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. – М., 1979.
2. Ансель М. Новая социальная защита (гуманистическое движение в уголовной политике). – М., 1970.
3. Беккарий Цезарь. Беккария рассуждение о преступлениях и наказаниях. – СПб., 1803.
4. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. – М.: Стелс, 1995. – С. 67-247.
5. Белогриц-Котляревский Л. С. Преступления против религии в важнейших государствах Запада. – Ярославль, 1886.
6. Бельсон Я. М. Карательный механизм современных буржуазных государств. – М., 1980.
7. Беляев С. С. Предисловие. В кн.: Уголовный кодекс Дании/Науч. ред. С. С. Беляев. – СПб., 2001. – С. 7-8.
8. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. – М., 1998.
9. Бентам И. Рассуждения о гражданском и уголовном законоположении (сочинения английского юрисконсульта). С-Пб, 1806. – С. 546-551.
10. Бжезинский Вацлав. Правовая охрана окружающей среды. – М., 1979.
11. Блэкстон У. Истолкование английских законов г. Блэкстона, переведенное по высочайшему повелению великой законодательницы всероссийской. Кн. 1-3. – М., 1781.
12. Богдановский О. М. Молодые преступники. В кн.: Антологія української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес/Упорядники: О. М. Костенко, О. О. Кваша; відпов. редактор О. М. Костенко. – К., 2004.
13. Богородский С. О. Очерк истории уголовного законодательства в Европе с начала XVIII века. – К., 1862. – Т. 1, Т. 2.
14. Бондenson Улла В. Моральный климат Скандинавии // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 119-121.
15. Бородин С. В., Ляхов Е. Г. Международное сотрудничество в борьбе с уголовной преступностью. – М., 1983.
16. Брайнин Я. М. Источники уголовного права капиталистических государств. – К., 1970.
17. Бундесон Улла. Надзор за отбывающими наказание на свободе. – М., 1979.
18. Буроменський М. В., Стешенко В. М. та ін. Розробка пропозицій змін і доповнень до законодавчих актів щодо Державної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу в галузі боротьби зі злочинністю // Питання боротьби зі злочинністю. Вип. 10. – Х., 2005. – С. 197-200.
19. Варьяс М. Ю. Церковное право как корпоративная правовая система: Опыт теоретико-правового исследования // Правоведение. – 1995. – № 6.

20. Ведерникова О. Волосюк П.В. Значение в уголовном праве России решений Европейского суда по правам человека. – Ставрополь, 2007. – Рецензія // Уголовное право. – 2008. – № 1. – С. 134-138.
21. Ведерникова О.Н. Теория и практика борьбы с преступностью: скандинавская уголовно-правовая и криминологическая модель // Государство и право. – 2008. – № 7. – С. 54.
22. Владимирский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – К., 1868.
23. Волосюк П. В. Значение в уголовном праве России решений Европейского суда по правам человека/Науч. ред.: Кибальник А.Г. – Ставрополь, 2007. – 169 с.
24. Воронин Ю. А. Тенденции современной буржуазной уголовной политики: (Уголовно-правовые аспекты). – Воронеж, 1983.
25. Гече Густав. Библейские истории: Пер. с венг. – М., 1990.
26. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2/Сост., ред., авт. примеч. В.В. Соколов; Пер. с лат. и англ. – М., 1991.
27. Горбачова І.М. Заходи безпеки в кримінальному праві (порівняльно-правовий аналіз): Дис. ... канд. наук: 12.00.08 – Одеса, 2008. – 246 с.
28. Готтфредсон Майкл, Герші Тревіс. Загальна теорія злочину/Пер. з англ. Н. Бордукової. – Х.: Акта, 2000.
29. Гришаев П.И. Политическая сущность уголовного права современных империалистических государств: Автореф. дис.... докт. юрид. наук. – М., 1968. – 41 с.
30. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В. А. Туманова. – М., 1999.
31. Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій. – Х., 2001.
32. Додонов В.Н., Капинус О.С., Щерба С.П. Сравнительное уголовное право. Особенная часть/Под общ. ред. С.П. Щербы. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 544 с.
33. Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть/Под общ. ред. С.П. Щербы. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 448 с.
34. Есаков Г.А. Основы сравнительного уголовного права: Монография. М.: Елит, 2007. – 152 с.
35. Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2004. – 767 с.
36. Жоль К.К. Методы научного познания и логика (для юристов). Уч. пособие. – К., 2001.
37. Жоль К.К. Философия и социология права: Учеб. пособие. – К., 2000.
38. Закон об уголовном праве Израиля. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юрический центр Пресс», 2005.
39. Зубкова В.И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. – М., 2002.

40. Иванов А.М., Корчагин А.Г. Сравнительное уголовное право. – Владивосток, 2001. – 470 с.
41. Иконому В.К. Реакционная сущность уголовного права Греции после второй мировой войны: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Ташкент, 1967. – 20 с.
42. Иншаков С.М. Зарубежная криминология: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд. – М., 2003. – С. 29-32.
43. Итальянский Уголовный кодекс 1930 г. – М., 1941.
44. Кадмик Н. Философия убийства. (Очерки средневековья Италии и Лангедока). – М., 1913.
45. Калинин Ю.В. Классовая сущность уголовного законодательства современных капиталистических стран. – Минск, 1981.
46. Калинин Ю.В., Шкурко В.А. Реакционная сущность буржуазного уголовного законодательства: (Общеуголовные преступления). – Минск, 1974.
47. Кальман А.Г., Христич И.А. Понятийный аппарат современной криминологии. Терминологический словарь. Под общей ред. Голины В. В. – Х., 2005.
48. Кант Иммануил. Лекции по этике: Пер. с нем./Общ. ред. А. А. Гусейнова. – М., 2000. – С. 61-77.
49. Качка Т. Боротьба з відмиванням грошей: Комплексний порівняльно-правовий аналіз відповідності законодавства України аспису Європейського Союзу в сфері боротьби та запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. – К., 2004. – С. 38-39.
50. Кистяковский А.Ф. Главнейшие моменты истории развития науки уголовного права. В кн.: Антологія української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право.
51. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебникъ Общаго уголовного права съ подробнымъ изложениемъ начал русскаго уголовного законодательства. Часть Общая. – К., 1891. – С. 133-173.
52. Корчевна Л. Українське право і романо-германська традиція // Право України. – 2004. – № 5. – С. 19-22.
53. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник. – 3-тє вид. – Тернопіль, 2002.
54. Красницький І.В. Поняття, підстави та форми кримінальної відповідальності за кримінальним правом Франції та України: порівняльний аналіз: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Л., 2005. – 19 с.
55. Кресін О.В. Порівняльне правознавство в Україні: сучасна проблематика та перспективи розвитку // Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник/За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-ге вид. – К., 2004.

56. Кримінальний процес/Упорядники: О.М. Костенко, О.О. Кваша; відпов. редактор О.М. Костенко. – К., 2004.
57. Крупко Д.І. Відповідальність за хабарництво за кримінальним правом Німеччини, Швейцарії та України (порівняльно-правове дослідження): Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – К., 2005. – 21 с.
58. Крылова Н.Е. Серебренникова А.В. Уголовное право зарубежных стран. Учебное пособие. – М.: Проспект, 2009. – 336 с.
59. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества. – М., 2002.
60. Кудрявцев В.Н. Стратегии борьбы с преступностью. – М., 2003.
61. Иншаков С.М. Зарубежная криминология: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд. – М., 2003. – С. 347-348.
62. Кузнецова Л.О. Кримінальна відповідальність за хуліганство: порівняльно-правове дослідження: Дис. ... канд. наук: 12.00.08 – К.: Нац. академія вн. справ, 2011. – 307 с.
63. Кузнецова Н., Вельцель Л. Уголовное право ФРГ. – М., 1980.
64. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1.: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М., 1999.
65. Лазарев А.С. Расшифрованная Библия, или Реквием цивилизации. – К., 2002.
66. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998.
67. Лейленд Пітер. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство (Англ. підхід). – К., 1996.
68. Ломброзо. Преступление. – СПб., 1900.
69. Ломброзо, Ляски. Политическая преступность и революция по отношению к праву, уголовной антропологии и государственной науке. – СПб., 1906.
70. Лукашов А. Вступительная статья/Уголовный кодекс Республики Молдова. – СПб., 2003. – С. 15;
71. Малиновский А.А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права. – М., 2002. – 376 с.
72. Малиновский А. А. Уголовное право зарубежных государств. – М.: Новый Юрист, 1998.
73. Марущенко В.В. Основания уголовной ответственности по законодательству Австрии: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1982. – 20 с.
74. Матвійчук Я.В. Кримінальна відповідальність за порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту (порівняльно-правове дослідження): Дис. ... канд. наук: 12.00.08 – К.: Київ. нац. ун-т вн. справ, 2009. – 249 с.
75. Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. – СПб., 2001.
76. Міжнародне право і національне законодавство. Збірник наукових праць. Вип. 3. – К., 2003.

77. Муравйов В.І. Способи зближення законодавства України та права Європейського Союзу // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом. – К., 1998. – С. 139-140.
78. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 т. – Т.1/За заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – 3-тє вид. – К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009.
79. Наумов А.В. Влияние норм и принципов международного права на сближение уголовного права различных систем // Уголовное право в XXI веке: Материалы Международной научной конференции на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 31 мая – 1 июня 2001 г. – М.: ЛекЭст, 2001.
80. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999.
81. Наумов А.В. Сближение правовых систем как итог развития уголовного права XX в. и его перспектива в XXI в. // Государство и право. 1998. – № 6. – С. 50-58.
82. Оксамытный В.В. Система наказания по уголовному праву Англии: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – К., 1973.
83. Оксамытный В.В. Система уголовных наказаний в Англии. – К., 1977.
84. Оноре Тоні. Про право: Короткий вступ/Пер. з англ. – К., 2004.
85. Опришко В.Ф. Проблема зближення європейського права із законодавством України // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем. – К., 2000. – С. 40-41.
86. Осипов И.Д. Философия права: Конспект лекций. – СПб., 2000.
87. Пасека О.Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: Дис. ... канд. наук: 12.00.08 – Львів: ЛДУВС, 2010. – 235 с.
88. Папаян Р.А. Христианские корни современного права. – М., 2002.
89. Пионтковский А.А. Условное осуждение в Германском и Австрийском проектах Уголовных уложений. – М., 1911.
90. Пионтковский А.А. Условное осуждение в Норвегии. – Одесса, 1895.
91. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М., 1961.
92. Подопригора А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для студентов юрид. вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. – К., 1995.
93. Познышев С.В. Основные начала науки уголовного права. Выпуск второй. – М., 1909.
94. Право Европейского Союза. – М., 2004.
95. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник/Отв. ред. А.Я. Сухарев. – 2-е изд. – М., 2001.
96. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии. Общая часть уголовного права. – М., 1991.

97. Пржевальский В.В. Объединение уголовного законодательства в Швейцарии. – М., 1894.
98. Продль Г. Преступление без наказания: Буржуазная юстиция на службе бизнеса. – М., 1981.
99. Релігієзнавство: Навч. посібник/За ред. С. А. Бублика. – К., 1998.
100. Решетников Ф. М. Буржуазное уголовное право – орудие защиты частной собственности. – М., 1982.
101. Российское законодательство X – XX веков (в девяти томах). Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М., 1984.
102. Савченко А.В. Кримінальне законодавства України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: Монографія. – К: КНТ, 2007. – 596 с.
103. Сахарук Т.В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: Дис. ... канд. наук: 12.00.08 – Харків, 2006. – 227 с.;
104. Святе письмо Старого та Нового завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. – Ukrainian Bible 63 DC/United Bible Societies 1994-30 М.
105. Серебренникова А.В. Предисловие. В кн: Уголовный кодекс Швейцарии/Науч. ред. – СПб., 2002. – С. 13-14;
106. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення: монографія. – К., 2003.
107. Сіленко В.В. Кримінальна відповідальність за контрабанду: порівняльно-правове дослідження: Дис. ... канд. наук: 12.00.08 – К.: Київ. нац. ун-т вн. справ, 2009. – 267 с.
108. Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права. – К., 2005.
109. Современное зарубежное уголовное право: В 3-х т. – М., 1957-1961.
110. Спекторский Е.В. Христианство и правовая культура. В кн.: Русская философия права (антология). – СПб., 1999. – С. 359-368.
111. Старовойтова Ю. Г. Загальна частина кримінального права Англії та США: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2012. – 104 с.
112. Сюкияйнен Л.Р. О правовой природе шариата и его взаимодействии с европейским правом // <http://constitutions.ru/archives/3613>
113. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула, 2001.
114. Там Х. Преступность и уровень жизни. Исследование данных о лицах 1892-1953 гг. рождения, внесенных в картотеку уголовной регистрации. Пер. со шведского. Под общ. ред. В. П. Шупилова. – М., 1982.
115. Тард Г. Преступник и преступление. – М., 1906.
116. Тихонравов Ю. В. Основы философии права. Учебное пособие. – М., 1997.
117. Уголовное право Англии в кратком очертании. – СПб., 1865.

118. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие/Под. ред. И. Д. Козочкина. – М., 2003. – 576 с.
119. Уголовное право зарубежных государств: В 4-х вып. – М., 1971-1975. – Вып. 1: Источники уголовного права. – 1971; Вып. 2: Понятие преступления и вина. – 1972; Вып. 3: Стадии преступления и соучастие. – 1973; Вып. 4: Наказание. – 1975.
120. Уголовное уложение для Северо-Германского союза 31 мая 1870. – СПб., 1871; Финляндское уголовное уложение и относящиеся к нему узаконения/Предисл. Н. Д. Сергеевского. – СПб., 1907.
121. Уголовное право Федеративной Республики Германии. – М., 1981.
122. Уголовное право. Часть Общая: Учебник для юр. фак-в и инст-в. – М., 1966.
123. Ужва Л. О. Кримінально-правова охорона економічної системи України і деяких країн зарубіжжя (порівняльне дослідження): Дис. ... канд. наук: 12.00.08 – Одеса, Одеський національний морський університет, 2004. – 203 с.
124. Учебник немецкого уголовного права (Часть общая) А. Ф. Бернера. – Том I. 1867 // <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum3264>.
125. Ферри Энрико. Преступления и преступники в науке и в жизни. – Одесса, 1890.
126. Ферри Э. Уголовная социология. – М., 1908.
127. Фрэзер Д. Д. Фольклор в Ветхом завете. – 2-е изд. Пер. с англ. – М., 1985. – С. 395-411.
128. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія/За заг. ред. М. В. Костицького. – К., 2005. – С. 62-78.
129. Хавронюк М. І. Історія кримінального права європейських країн: монографія. – К.: Істина, 2006. – 192 с.
130. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
131. Хавронюк М. І. Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство: проблеми гармонізації: монографія. – К.: Істина, 2005. – 264 с.
132. Хорольський Р. Б. Судовий прецедент як джерело права Європейського Співтовариства // Проблеми законності. – 1999. – Вип. 39. – С. 204-209.
133. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века)\Составитель В. А. Томсинов. – М., 2001.
134. Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст.: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т./В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; За ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997. – С. 431.
135. Цыпин В. А. Церковное право // Электронный ресурс // Режим доступа: http://www.holytrinitymission.org/books/russian/pravo_tzypin.htm.

136. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2002.
137. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. – М., 2000.
138. Черри Р. Развитие карательной власти в древних общинах. – СПб., 1907.
139. Чубинський М. П. Очерки уголовной политики. В кн.: Антологія української юридичної думки. В 10 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес/Упорядники: О. М. Костенко, О. О. Кваша; відпов. редактор О. М. Костенко. – К., 2004.
140. Шлапаченко В. М. Кримінальна відповідальність за шпигунство в законодавстві держав-членів НАТО: Навч. посібник. – К.: НА СБ України, 2007. – 57 с.
141. Шуляк Ю. Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження: Дис. ... канд. наук: 12.00.08 – К.: Нац. академія вн. справ, 2011. – 275 с.
142. Яценко С. С. Уголовно-правовая охрана общественного порядка. (Сравнительно-правовое исследование): Дис.... докт. юрид. наук. – К., 1988.
143. Albrecht P. A. and Braum S. Deficiencies in the Development of European Criminal Law // European Law Journal. – 1999. – № 5. – P. 293-297.

Розділ XI

КРИМІНАЛЬНО-ПРОВАВА СИСТЕМА УКРАЇНИ ЯК ПІДСИСТЕМА УБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

11.1 Поняття і сутність внутрішньої безпеки українського суспільства. Кримінально-правова система України в забезпеченні внутрішньої безпеки

Історія розвитку людства свідчить, що всі соціальні об'єднання, а тим паче державні утворення, забезпечують свій розвиток та існування за рахунок власної безпеки.

Національна безпека (national security) як парадигма державного існування у світовій практиці використовувалась з давніх часів. Ще в стародавньому Римі та Єгипті у плані державності й правового забезпечення існування громадян і суспільства розглядались питання безпеки. Так, Цицерон у своїх працях проблему безпеки ставив на чільне місце, кажучи, що «перш за все кожному виду живих істот природа дарувала намагання захищатися, захищати своє життя... уникнути всього того, що здається шкідливим, та набувати і здобувати собі все необхідне для життя»¹⁰¹⁹. Починаючи з XIX ст. концепція національної безпеки з новою силою розвивається як основоположна засада захисту від загарбницьких війн Наполеона створенням Священного союзу європейських держав як правового закріплення державності у Європі, безпеки особи та суспільства¹⁰²⁰. В подальшому стрімкий науково-технічний прогрес, який здійснено на рубежі XX-XXI століть, також додав людству значно більше ризиків, а ніж за усі попередні часи. Хвилювання людства за свою безпеку у майбутньому і обумовлює необхідність розроблення державою ефективних заходів запобігання та нейтралізації численних соціальних загроз. І одною серед таких загроз, яка суттєво гальмує демократичний розвиток суспільства є злочинність.

Поняття «безпека», згідно з етимологією цього слова, – це «відсутність загрози; збереженість, надійність»¹⁰²¹ тобто комфортність існування людини і суспільства. Водночас слово «надійний» означає «стійкий, твердий, міцний»¹⁰²². Лінгвістичні тлумачення поняття «безпека» явно недостатні, оскільки під відсутністю загрози

1019 Цицерон, Марк Тулій. О государстве; О законах; О старости; О дружбе; Об обязанностях; Речи; Письма/М. Т. Цицерон; [сост., примеч., аннот. Е. В. Ляпустина; авт. предисл. Е. И. Темнов]. – М.: Мысль, 1999. – С. 31.

1020 Rothschild E. What is Security? // Dacdalus. – 1995. – Summer. – P. 61-65.

1021 Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т./В. И. Даль. – М.: Рус. язык, 1989-1991. – Т. 1: А – З. – 1989. – С. 67.

1022 Там само. – С. 412.

розуміється досягнення якоїсь ідеальної ситуації (стану), коли ніщо і ніхто, нікому і нічому не загрожує. Такий стан у реальному житті існувати не може. У зв'язку з цим категорія «безпека» не абсолютна, а відносна, і її значення набуває сенсу тільки у сфері конкретної життєдіяльності людини чи суспільства. Тобто безпека – це загальне поняття якості буття, яке може застосовуватись для означення багатьох явищ. Воно віддзеркалює не тільки притаманні певному явищу специфічні ознаки безпеки, але і поглинає в себе її загальні риси (фактори), що і дає змогу застосовувати його у багатьох галузях. Безпеку як узагальнене поняття треба розглядати в тріадному вимірі: людина – суспільство – держава.

Безпека не може існувати сама по собі, в якомусь ідеалі, ізолювано від суспільного життя, співвідношення реальної та потенційної загрози впливу на неї злочинності. Вона тісно пов'язана з усіма складовими соціуму, які є головними чинниками самозбереження, існування і розвитку природного середовища кожної людини зокрема і суспільства в цілому. Тому забезпечення соціально належного контролю над злочинністю не може бути ефективне без застосування кримінально-правової системи заінтересованими суб'єктами, що і сприятиме вирішенню проблеми безпеки людини, суспільства, держави від злочинних посягань.

Варто зазначити, що в усіх наукових працях та законодавчих актах увага концентрується на запобіганні загрозам безпеки, їх нейтралізації чи ліквідації на будь-якій стадії і недопущення трансформації у реальну небезпеку. Тому, як вірно пишуть Н. Нижник, Г. Ситник, В. Білоус, національну безпеку з позицій внутрішніх властивостей «можна розглядати, як сукупність взаємопов'язаних елементів, різнорідних за функціональними сферами національної безпеки, коли склад характеризується тільки за якістю, або однорідних, коли об'єкту дають і кількісну характеристику»¹⁰²³. У зв'язку з цим і виокремлюють певні види безпеки: «політична безпека», «економічна безпека», «громадська безпека», «екологічна безпека», «військова безпека», «технологічна безпека», «інформаційна безпека», «кримінологічна безпека» тощо, які є тісно взаємозалежними, оскільки існують у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Узагальнюючи наведене, можна наголосити, що *безпека* – це стан суспільних відносин, при якому можуть розвиватися здібності та реалізовуватися соціально значущі потреби й інтереси людини і громадянина, захищені від внутрішніх і зовнішніх загроз його конституційні права і свободи, забезпечуються матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності суспільства, державний суверенітет і територіальна цілісність, функціонування конституційного устрою держави.

Національна безпека поєднує в собі три об'єкта: людину, суспільство, державу. Між ними в силу тих чи інших історичних, політичних, економічних, соціальних, правових та інших обставин можуть виникати різного роду суперечності. І це об'єктивно. Тут варто погодитися з думкою І. В. Зозулі, що безпека особи (громадянина), суспільства та держави є як самостійно значущими, так і взає-

1023 Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденція розвитку): [навч. посібник]/Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус; [за заг. ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник]. – К.; Ірпінь: Преса України, 2000. – С. 21.

мопов'язаними ізоморфічними складними структурами, кожна з яких на своєму рівні самодостатня або за допомогою певних заходів забезпечує стійкі відносини безпеки з тими чи іншими об'єктами¹⁰²⁴.

Як відмічають В.П. Тихий і М.І. Панов суспільна безпека характеризується відчуттям захищеності інтересів, охоронюваних правом, почуттям безпеки щодо загроз, у тому числі злочинних посягань, а також відсутністю страху перед ними¹⁰²⁵. Поряд з цим О.М. Костенко зазначає, що «безпека людини у суспільстві – це стан захищеності усього того, що є необхідним для її нормального, тобто узгодженого із законами соціальної природи, життя від будь-якої сваволі з боку інших людей. Найбільшу небезпеку для людини становить такий вияв сваволі, як злочинність»¹⁰²⁶. У цьому плані О.М. Бандурка наголошує, що «з виникненням людської спільноти безпека є однією з головних умов її існування в цілому, буття кожної конкретної людини»¹⁰²⁷. Продовжуючи цю думку, В.А. Ліпкан вказує, що поняття «безпека» не повинно розглядатись як «стан захищеності від», не може обмежуватись лише захисними діями. Безпека включає також активні дії щодо моніторингу небезпечних чинників, впливу і корекції алгоритму соціального управління. «Безпека визначається... як стан управління загрозами та небезпеками, коли останні можуть відігравати конструктивну роль»¹⁰²⁸. І в цьому аспекті потрібен аналіз аксіологічних чинників та впровадження структурно-генетичних заходів які сприятимуть безпеці¹⁰²⁹. Тотожної позиції дотримуються і учені США Дж. Найт, Р. Ільман і Хафтендорн¹⁰³⁰. Узагальнюючи це, треба сказати, що ефективне використання кримінально-правових заходів сприятиме більш системній протидії злочинності та є одною з ключових умов забезпечення внутрішньої безпеки людини, суспільства і держави.

Для розв'язання цієї складної проблеми в Україні була розроблена Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, яка схвалена Верховною Радою України 16 січня 1997 р. Наступним кроком у цьому напрямку було прийняття Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003 р., із змінам, в ред. 13.10.2012 р.), а також прийнято новий Кримінальний кодекс України (2001 р.).

Аналіз наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених щодо «національної безпеки» показує, що їх зміст в цілому відповідає поняттю, даному в Законі України «Про основи національної безпеки України». Це дає підстави стверджувати,

1024 Зозуля І. В. Безпека і сучасність: юридичні аспекти // Право і Безпека. – 2002. – № 4. – С. 17.

1025 Панов М. І. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми) / М. І. Панов, В. П. Тихий // Вісник Академії правових наук. – 2000. – № 3 (22). – С. 13.

1026 Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: [монографія]. – К.: Атіка, 2008. – С. 177.

1027 Бандурка О. М. Передмова редактора. // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 7-9.

1028 Ліпкан В. А. Необхідність реформування системи національної безпеки. // Право і безпека. – 2003. – № 2'2. – С. 24.

1029 Ліпкан В. Концепція національної безпеки України. // Вісник прокуратури. – 2003. – № 10 (28). – С. 86.

1030 Новикова О. Н. Концепция «национальной безопасности» в современной американской политологии: [научно-аналитический обзор]. – М.: ИНИОР РАН, 1994. – С. 4-5.

що внутрішня безпека і зовнішня безпека є невід'ємними складовими поняття національної безпеки яка можлива при гарантіях забезпечення як внутрішньої так і зовнішньої безпеки.

Такий підхід актуалізує розробку наукового напрямку – кримінології внутрішньої безпеки суспільства як складової національної безпеки. Він включає в себе:

1. Стан захищеності інтересів об'єктів (особи, суспільства, держави).
2. Запобігання криміногенним факторам при сталому розвитку об'єктів (динамічний стан).
3. Безпечний стан об'єктів (статичний стан).
4. Діяльність суб'єктів, спрямовану на протидію злочинності та забезпечення безпеки суспільства.
5. Запобігання антидемократичним діям влади, кризовим явищам в економіці, загостренню соціально-політичної напруги в суспільстві, корупції тощо.
6. Забезпечення першооснови життя (генний розвиток, соціологічний, культурологічний і природний стан).

З огляду на вищезазначене можна сказати, що внутрішня безпека суспільства – це родове поняття, яке виокремлюється із загального поняття «національна безпека». Воно деталізує ті суспільні явища і процеси, які здійснюються всередині держави, на які націлені дестабілізуючі фактори, від кого б вони не виходили. Внутрішня безпека суспільства залежить від розвиненості та єдності суспільних і державних інститутів, законодавства, розвитку самосвідомості, можливості правовими методами захищати права і свободи всіх верств населення, протидіяти антисоціальним і антидемократичним проявам, від кого б вони не надходили.

У цьому аспекті варто наголосити, що феномен внутрішньої безпеки для України полягає в стабільності суспільства, яка ґрунтується на демократичному розвитку держави. Дестабілізуючими чинниками цього стану нині є: політичні (відсутність політичної еліти), економічні (зубожіння населення), інформаційні (маніпулювання свідомістю людей), національні (втрата пасіонарності титульним етносом), екологічні (наслідки Чорнобильської катастрофи), релігійні (міжконфесійні конфлікти), кримінальні (високий рівень злочинності та корупції). Нація тоді знаходиться в небезпеці, коли їй потрібно принести в жертву свої національні інтереси – об'єктивні потреби матеріального і духовного існування як внутрішньо цілісного так і самобутнього соціального утворення.

Аналогічний підхід закріплено і в міжнародному праві, зокрема «Декларації про закріплення міжнародної безпеки»¹⁰³¹, Концепції всезагальної безпеки прийнятої ООН у 1986 р., резолюціях «Про створення всеохоплюючої системи міжнародного миру та безпеки»¹⁰³² і «Всеохоплюючий підхід до закріплення міжнародного миру та безпеки»¹⁰³³ згідно зі статуту ООН.

1031 Декларація про закріплення міжнародної безпеки. – Док. ООН: А/25/2134.

1032 Концепція всезагальної безпеки. 1986. – Док. ООН: А/41/52.

1033 Про створення всеохоплюючої системи міжнародного миру та безпеки: Резолюція. – Док. ООН: А/42/32.

Прагнення природи до виживання, безпеки набагато давніше за право. Бо витоками права є звичаї, судова практика, принципи справедливості. Зрозуміло, що тільки завдяки праву можна забезпечити «порядок і безпеку, яких вимагає божественний задум і які необхідні для прогресу»¹⁰³⁴. Розуміння поняття права, як би воно не визначалось, пов'язане з усвідомленням людською спільнотою його суті, глибини. Потяг до безпеки певного виду – загальний закон живої матерії, її життєтворча функція. Для вищої матерії притаманні не тільки якості фізичного самозбереження, але й духовні елементи свого «Я» – сприйняття, усвідомлення. Безпека, так би мовити, має своєю змістовною функцією надання суб'єкту внутрішнього комфорту – впевненості, незалежності, усвідомлення здатності до самореалізації. З огляду на це, її необхідно розглядати не тільки як мету, але і засіб який сприяє досягненню результату – життєдіяльності людини і суспільства. Суспільна безпека відповідає інтересам людини, суспільства і держави, тому що вона постійно детермінується різними чинниками. Норми права слугують своєрідним прообразом поведінки для вибору засобів забезпечення безпеки, що і захищає інтереси усього суспільства.

Поряд з цим суттєвою складовою кримінології внутрішньої безпеки суспільства є інтерес, який уособлюється з певними життєво важливими матеріальними благами та інтелектуальними і духовними цінностями. Захищеність інтересів у даному контексті включає в себе співвідношення негативності (протидія протидії) з самою собою і спільністю, яке поєднується у взаємних протидіях криміногенним загрозам і небезпеці. При цьому існує воля вибору засобів їх запобігання. Бо вольовий аспект як елемент понятійної категорії «безпека» може використовуватися суб'єктами безпеки без будь-яких обмежень. Критерієм його всеосяжності може слугувати тільки право, яке реалізується через кримінально-правову систему України.

Право призначене регламентувати й ті негативні явища (загрози), від яких необхідно убезпечити особу, суспільство, державу. Закон України «Про основи національної безпеки України» у ст. 1 вказує, що «Загрози національній безпеці – це наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України»¹⁰³⁵. Тобто під загрозами розуміються ті явища і чинники, які посягають на охоронювані правом інтереси, і в даний історичний період вважаються настільки загрозливими, що держава при неефективності інших заходів може застосувати через суб'єктів безпеки весь аспект кримінально-правової системи.

Реальний стан внутрішньої безпеки суспільства визначається існуючими або потенційними загрозами, які обов'язково пов'язуються як із сучасною оцінкою

1034 Всеохоплюючий підхід до закріплення міжнародного миру та безпеки у відповідності зі статутом ООН: резолюція // Док. ООН: А/44/21. Le Bras G. Naissance et croissance du droit prive de l'Eglise // Melanges Petot, 1959. – P. 329-345.

1035 Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

характеру цих загроз, так і прогнозованою, як внутрішнього, так і зовнішнього порядку. Але утопічно створювати раціональні протидії загрозам на всі випадки життя, їх неможливо закріпити в юридичних актах. Законодавець не в змозі точно знати майбутнє. Законодавство можна побудувати тільки на встановлених закономірностях і, звісно, тільки якоїсь частини причин і наслідків загроз та небезпек. Тому право здатне конструювати лише загальні принципи – сталість виявлення, пізнання і подолання загроз.

Доктрина кримінології безпеки якраз і спрямована на формування нової ідеології протидії злочинності, що спрямована на переорієнтацію правоохоронної системи з пошуку криміногенних загроз, що є вторинним, на основну задачу – забезпечення безпеки людини від злочинних посягань, забезпечення переваг запобіжних заходів над криміногенними чи кримінальними загрозами. Тому, на перше місце у сфері забезпечення кримінологічної безпеки виходить не об'єкт нападу, а об'єкт захисту (людина, суспільство, держава) – ті цінності, які повинні гарантуватися кримінально-правовими заходами. Тому захист від витоків загроз безпеці повинен перевищувати характер та спрямованість криміногенних та кримінальних загроз. Для подолання загрози на ранній стадії її виявлення, необхідно з'ясувати, яке конкретне явище може безпосередньо чи опосередковано впливати на безпеку. При цьому треба керуватися такими положеннями: а) цінності й інтереси людини, суспільства, держави, що можуть бути порушені; б) яким чином загроза може вплинути на сталий розвиток суспільства; в) які криміногенні загрози очікуються в майбутньому; г) їх наслідки; д) яких економічних, правових, управлінських та інших заходів необхідно вжити для усунення або нейтралізації криміногенних загроз; є) коло суб'єктів, які треба залучити для протидії даним загрозам та забезпечення безпеки.

Суспільство в змозі протидіяти загрозам (злочинності), але без застосування всього арсеналу кримінально-правової системи тут не обійтись. Бо важливою ознакою сучасного суспільства, яке диференційоване на соціальні групи з власними інтересами та все більш ускладненими соціальними взаєминами, є актуалізація проблематики упорядкування соціальних відносин за допомогою права як найбільш універсального регулятора соціального спілкування. Саме на особливу роль права держава покладається у захисті прав та свобод людини і громадянина.

Заходи протидії загрозам повинні бути гуманні, духовні і відповідати нормам права. Завдяки останнім ці загрози упорядковуються, класифікуються та визначаються заходи щодо їх запобігання. Досягнення позитивного результату можливе лише при об'єднанні зусиль усіх суб'єктів забезпечення внутрішньої безпеки суспільства. При цьому застосування будь-яких заходів безпеки, навіть сили, повинно здійснюватись у суворій відповідності чинному національному і міжнародному праву. Бо охоронювані правом інтереси ніколи не бувають ізольовані один від одного. Всі вони так чи інакше поєднані між собою.

В цьому аспекті можна погодитись з думкою С. І. Шестакова, який зазначає,

що «антикримінальна» політика держави, включає в себе піклування про потерпілих (в плані відшкодування збитків, спричинених злочином, надання психологічної та іншої допомоги). Але профілактична підтримка державою осіб, звільнених з місць позбавлення волі, а також маргінальних прошарків населення, які знаходяться в складних життєвих ситуаціях, (законослухняний вихід) фактично не можлива без допомоги¹⁰³⁶ суспільства та цілому держави яка застосовує весь комплекс кримінально-правових заходів.

Вбачаючи це, розглядаючи основні чинники загроз внутрішній безпеці суспільства, необхідно зазначити те, що криміногенні загрози є проявом реальних та вже існуючих протиріч, що розвиваються чи можуть розвинути у суспільстві. Це, зокрема, у міжособистісних відносинах, у відносинах між окремими групами, релігійними течіями, між суспільством і державою тощо. У зв'язку з цим, вирішуючи завдання забезпечення кримінологічної безпеки людини і суспільства, кримінологія виявляє та аналізує існуючі детермінанти з точки зору їх впливу на об'єкти безпеки та впровадження своєчасних запобіжних заходів для їхнього захисту.

З огляду на сказане, можна зазначити: *кримінологія внутрішньої безпеки суспільства* – це комплекс наукових знань про практичні заходи забезпечення динамічно-стійкої системи захисту прав і свобод, інтересів і цінностей людини і суспільства від криміногенних загроз та злочинних посягань, від кого б вони не виходили всередині держави.

В загальній системі кримінологічної безпеки людини, суспільства, держави захист людини від злочинних зазіхань є пріоритетним завданням кримінального законодавства, яке виокремлюється із положень Конституції України (ст. 3 та розділу II). Кримінально-правова ідея захисту прав і свобод людини та громадянина, власності і навколишнього середовища, громадського порядку та громадської безпеки, конституційного устрою України, миру і безпеки людини логічно пронизує всю структуру Кримінального кодексу України.

В особливій частині кримінального кодексу значне місце посідає розділ «Злочини проти життя та здоров'я особи» який включає кримінально-правові норми про злочини: проти життя та здоров'я; проти волі, честі і гідності особи; особистої безпеки особи.

Розглядаючи пріоритетність вирішення задачі правового забезпечення кримінологічної безпеки особи та її інтересів, комплекс кримінально-правових норм, орієнтованих на таку безпеку, умовно можна розглядати як у вузькому, формально-юридичному (розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи»), так і в широкому, кримінологічному аспекті. Це стосується, зокрема, захисту інших суспільних інтересів, де кримінальний закон охороняє права особи, яка опинилася у сфері даних інтересів. Такі норми Кримінального кодексу передбачають, зокрема, відповідальність за злочини:

1036 Шестаков С. И. Правовые проблемы социального контроля преступности // http://www.soc/pu/ru/publications/conferences/sociological_education/a4-15.html

1. У сфері національної безпеки (розділ I) у випадках коли додатковим об'єктом кримінального посягання є життя людини у сфері здійснення державної влади, яка забезпечує її нормальне функціонування та у сфері діяльності політичних партій.

2. У сфері економіки (розділ VI), це стосується злочинів проти приватної власності громадянина.

3. Проти громадської безпеки (розділ IX) де ряд кримінальних діянь становлять потенційну загрозу для правоохоронювальних інтересів громадян (бандитизм, тероризм тощо).

4. Проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (розділ XV) у випадках, коли об'єктом кримінального посягання є особа конкретного представника цієї влади (насильство щодо державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, захоплення як заручника тощо).

5. Проти встановленого порядку несення військової служби (розділ XIX), що включають насильницькі дії відносно начальника.

6. Проти миру, безпеки людства та міжнародного порядку (розділ XX), це мир як складова міжнародного правопорядку.

Як бачимо на сьогодні інструментом соціально-правового контролю є КК України, але чисельні зміни і доповнення до нього заважають ефективно реалізувати його на практиці. Поряд з цим, потрібно підкреслити, що на відміну від прямої націленості кримінально-правових заходів на попередження посягань проти особи – кримінологічні взаємопов'язані із виявленням різноманітних взаємозв'язків між різнооб'єктними злочинами.

Такий взаємозв'язок може бути безпосередній або опосередкований. Безпосередній взаємозв'язок можна простежити у двооб'єктних (багатооб'єктних) злочинах (наприклад, розбій – ст. 187 КК України). У розбії поряд з основним об'єктом – відносини, що забезпечують охорону власності, описується і додатковий – відносини, що забезпечують охорону життя або здоров'я іншої людини. Попередження цього злочину сприяє досягненню загальної мети кримінологічної безпеки людини. Опосередкований взаємозв'язок здебільшого проявляється у злочинах, де людина, так би мовити, знаходиться осторонь від безпосереднього кримінологічного впливу. Однак у будь-який час може опинитися у полі його дії. Це, зокрема, можна простежити під час посягання на людину та масових безпорядків; хуліганства; злочинів проти здоров'я населення, екологічної безпеки; злочинів проти правоохоронних органів та правосуддя тощо.

Разом з тим, попередження цих злочинів безпосередньо впливає на ефективність захисту людини. З огляду на це, треба зазначити, що вирішуючи задачу внутрішньої безпеки суспільства, треба постійно виявляти та аналізувати фактори, що детермінують злочинність, аналізувати їх вплив на існуючі в злочинності взаємозв'язки саме з точки зору їхньої значущості для впровадження кримінально-правових засад суб'єктами безпеки. Тому декриміналізація чи

криміналізація тих чи інших діянь суттєво впливають на стан, динаміку та структуру злочинності.

Діяльність, націлена на внутрішню безпеку суспільства, повинна ґрунтуватися на дослідженні:

- сукупності кримінально караних діянь, що посягають на людину, суспільство;
- факторів впливу на злочинність і внутрішню безпеку українського суспільства;
- особи злочинця, що посягає на інтереси людини, суспільства;
- засобів протидії злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки.

Визначені напрямки аналізу лежать у площині об'єкта та предмета кримінології. Так, об'єктом науки кримінології є суспільні явища, пов'язані із злочинністю, причинами й умовами злочинності, місцем і роллю особи злочинця в системі суспільних відносин, а також пов'язаних із запобіганням і профілактикою злочинності. Предметом кримінології є дослідження закономірностей і властивостей усіх структурних елементів, що становлять об'єкт кримінології. Вбачаючи це впровадження вищезазначеної методології щодо конкретного об'єкта дозволяє визначити криміногенні детермінанти, орієнтири ефективного профілактичного впливу на об'єкт, знайти чинники вдосконалення механізму протидії злочинності заінтересованими суб'єктами безпеки.

Поряд з цим потрібно брати до уваги і той аспект, що певна категорія осіб здатна в силу своєї поведінки або способу життя бути потенційними жертвами злочину. Це: а) маргінальні об'єкти (повії, наркомани, токсикомани, алкоголіки тощо); б) особи які відносяться до категорії законослухняних громадян (неповнолітні, пенсіонери, жінки, інваліди). Також в останні десятиліття злочинність звертає увагу на представників малого і середнього бізнесу, банківську сферу, страховий сектор, інвестиційну діяльність.

Все це актуалізує тезу щодо необхідності створення адекватної існуючим тенденціям кримінально-правової системи протидії злочинності та забезпечення внутрішньої безпеки суспільства, а також синтезу нових соціальних ідеологем, здатних на законодавчому рівні ввести в правове поле хаотичні рухи суспільства. Вбачаючи це вирішуючи задачі організації та забезпечення контролю над злочинністю треба брати до уваги, що попередити злочин як із соціальної, правоохоронної, економічної так і гуманістичної точок зору краще, ніж розкривати злочин і мати справу з його наслідками.

Покращення державної політики щодо ефективності підвищення механізмів, здатних реалізувати інтереси суспільства у сфері протидії злочинності полягають у: а) вдосконаленні нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та запобігання правопорушенням; б) виявленні криміногенних факторів, що обумовлюють злочинність; в) здійсненні кримінологічної експертизи законопроектів аби не допустити їхнього можливого деструктивного впливу на суспільні відносини; г) аналізі реальних і потенційних загроз у різних сферах суспільного життя та їх детермінант; д) оцінці стану внутрішньої безпеки і

на підставі цього чіткого розмежування завдань та повноважень правоохоронних органів, враховуючи внутрішні і зовнішні загрози безпеці людини і суспільства; е) прогнозуванні та аналітиці політичних та соціальних процесів; підготовці та здійсненні комплексних цільових програм забезпечення внутрішньої безпеки; аналізі невиконання і шляхів покращення ситуації; є) розробці нових форм і методів запобігання злочинності та запровадження їх у практику; ж) підвищенні рівня фахової підготовки співробітників правоохоронних органів, у тому числі у сфері профілактики правопорушень; з) поліпшенні умов організаційно-правового, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів; и) створенні дієвого механізму громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів; і) поглибленні участі України у міжнародних програмах, щодо боротьби з тероризмом, корупцією, наркобізнесом, незаконною міграцією тощо.

Реалізація заходів правоохоронних органів у сфері протидії злочинності має включати: а) забезпечення своєчасного реагування на заяви і повідомлення про злочини; б) своєчасний (негайний) і якісний розгляд матеріалів (заяв і повідомлень) про правопорушення; в) організацію і проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій щодо виявлення і розкриття злочинів; г) адекватність діяльності правоохоронних органів тим ситуаціям, які можуть спровокувати масові заворушення, групову непокору представникам влади, етнічні конфлікти тощо; д) участь у рятуванні людей, збереженні матеріальних цінностей в умовах природних і техногенних катастроф; е) забезпечення своєчасного і якісного розгляду кримінальних справ у судах; є) усунення корупції завдяки пріоритету професіоналізму, компетентності, відданості справі, моральності та патріотизму; ж) удосконалення роботи із соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі; з) тісну взаємодію усіх суб'єктів безпеки: органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, посадових осіб, громадських організацій і громадян у забезпеченні правопорядку та внутрішньої безпеки суспільства.

11.2 Суб'єктно-об'єктний механізм системи забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства

Забезпечення внутрішньої безпеки суспільства неможливе без розробки і впровадження концептуальних основ взаємоузгодженої діяльності суб'єктів безпеки. Універсальність створення такої концепції та відповідного планування дій з огляду на особливості об'єкта має на меті покращення кримінологічного стану в державі. Отже необхідним є не тільки розширення спектра досліджень, а і їх системність, опанування механізму досягнення поставленої мети. Комплексний підхід до цієї проблеми дозволяє глибше розкрити сутність, принципи, методи і засоби забезпечення безпеки, що лежить в основі розробки цілісної Концепції протидії злочинності.

11.2 Суб'єктно-об'єктний механізм системи забезпечення внутрішньої безпеки

Концепція протидії злочинності – фундаментальний документ, який містить теоретичні засади протидії злочинності шляхом виявлення і усунення чи нейтралізації її детермінант. Концепція передбачає: а) узгодження напрямків протидії злочинності; б) комплекс теоретико-прикладних положень у сфері кримінально-правової системи стосовно досягнення поставленої мети в конкретних історичних умовах розвитку суспільства; в) систему заходів, спрямованих на загальносоціальну та спеціально-кримінологічну профілактику злочинів.

Успіх у реалізації цієї концепції залежить від багатьох обставин, і, насамперед, від урахування економічних, соціальних, політичних, екологічних, духовних, культурологічних, соціально-психологічних та інших факторів, що обумовлюють злочинність та активної цілеспрямованої діяльності всіх суб'єктів безпеки (державних органів, громадських організацій і громадян) задля досягнення поставленої мети.

Як свідчать статистичні дані та аналіз раніше прийнятих концепцій і комплексних програм запобігання злочинності, вони розроблялися, затверджувалися і впроваджувалися у життя різними державними інституціями – Верховною Радою, Президентом України та Кабінетом Міністрів. Це не сприяло і не могло сприяти напрацюванню послідовних, взаємопов'язаних і перспективно націлених дій всіх суб'єктів безпеки щодо виявлення і усунення криміногенних загроз.

Зміни, які відбулися на рубежі XX-XXI століть в українському суспільстві об'єктивно вимагають переосмислення кожним із названих суб'єктів їхньої участі у протидії злочинності та забезпеченні національної безпеки. Неналежне виконання запланованих заходів було пов'язане з неефективною діяльністю правоохоронних органів щодо запобігання злочинності, розкриттям вчинених злочинів, послабленням контролю і своєчасного реагування на невиконання функціональних обов'язків відповідних інституцій, своєчасним оновленням правової бази тощо. Водночас відбувся занепад духовно-моральних цінностей людини і суспільства. На підґрунті погіршення забезпечення неухильного дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина, формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнонаціональної стабільності розцвів правовий нігілізм, що також сприяло зростанню злочинності в усіх сферах суспільного життя. Це, своєю чергою, призвело до глибокої недовіри до правоохоронних органів та й політики держави загалом.

Говорячи про оптимізацію протидії злочинності, ми робимо акцент на необхідності суттєвого вдосконалення суб'єктно-об'єктного механізму системи безпеки з метою стабілізації соціально-економічної обстановки в державі, дотримання прав і законних інтересів громадян, що позитивно вплине на кримінологічну ситуацію і правопорядок в країні.

З огляду на це, проаналізуємо зміст запобігання злочинності як основопо-

ложного елемента «напрямку, спрямованості, функціональної ролі та змістовної сутності... супротиву злочинам»^{1037, 1038}.

Поняття «запобігання» в кримінальному праві та кримінології трактується як реальна можливість захисту тих соціальних цінностей, які оберігає держава. Воно сприяє не тільки «скороченню сфери застосування кримінально-правових норм, але й так званої ціни злочинності, її шкідливих наслідків»¹⁰³⁹. Тобто запобігання – це система заходів, які використовуються у суспільстві для контролю над злочинністю без застосування репресивних дій. Бо цілком очевидно, коли справа дійшла до покарання за вчинений злочин, то мета запобігання не була досягнута і ті заходи, які вживало суспільство, виявились недостатніми для усунення чинників, що обумовили цей злочин.

На поняття запобігання злочинності звертається увага і в Резолюції ООН «Елементи відповідального запобігання злочинності: стандарти і норми»¹⁰⁴⁰. Аналізуючи цей документ доходимо висновку, що його автори відокремлюють поняття кримінологічного запобігання від соціальних програм. Останні використовуються при вирішенні питань «соціальної маргіналізації і відчуження» (п. 15). Тобто йдеться про «соціальне запобігання», яке, як наголошує О. М. Литвак, не є складовою кримінологічних програм; воно лише може бути використане для усунення певних криміногенних чинників на різних рівнях – країн, регіонів, окремих спільнот¹⁰⁴¹.

Таким чином, *кримінологічне запобігання злочинності* – це система заходів, що вживає держава і суспільство для того, щоб знизити рівень злочинності шляхом усунення чи нейтралізації її детермінант, а також відвернення вже розпочатих злочинів.

Запобігання злочинності включає в себе: по-перше, всеохоплюючу систему заходів усіх суб'єктів із спеціально-кримінологічного запобігання злочинності і проявів окремих злочинів; по-друге, ця діяльність здійснюється між двома сторонами суспільством і злочинцем; по-третє, суспільство з метою недопущення злочинних проявів проти самого себе, як запобіжний захід, здійснює усунення детермінант, що сприяють злочинності; по-четверте, будь-яке демократичне суспільство може існувати тільки дотримуючись принципу верховенства права. Закони, які приймає держава для захисту прав і свобод людини, громадянина, повинні відповідати цьому важливому принципу. В разі вчинення злочину, держава застосовує примусові заходи – покарання за злочин.

1037 Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн./А. П. Закалюк. – К.: Ін Юре, 2007-2008. – Кн. 3: Практична кримінологія. – 2008. – С. 278.

1038 Зелинский А. Ф. Криминология: [курс лекций]. – Харьков: Прапор, 1996. – С. 140.

1039 Литвак О. Загальнотеоретичні підвалини спеціально-кримінологічного запобігання злочинності // Право України. – 2001. – № 5. – С. 98.

1040 Елементи відповідального запобігання злочинності: стандарти і норми. – Резолюція ООН 1937/31; 21/7/97.

1041 Литвак О. Загальнотеоретичні підвалини спеціально-кримінологічного запобігання злочинності // Право України. – 2001. – № 5. – С. 99.

11.2 Суб'єктно-об'єктний механізм системи забезпечення внутрішньої безпеки

Отже, запобігання злочинності зосереджується не на покаранні винних осіб, а на недопущенні можливих злочинів, а в разі їх розпочинання – своєчасному припиненні.

Виходячи з цього, можна сказати, що запобігання злочинності є однією із сфер соціального управління, спеціально скерованого на профілактику (превенцію) злочинів.

Загальна організація справи запобігання злочинності включає: 1) інформаційно-аналітичну роботу; 2) визначення стану злочинності, в тому числі латентної; 3) виявлення її чинників; 4) визначення структури їхнього впливу на злочинність; 5) кримінологічне прогнозування і планування; 6) законотворчу діяльність щодо протидії злочинності; 7) реалізацію відповідних комплексних програм; 8) своєчасне припинення розпочатих злочинів та їх розслідування; 9) залучення засобів масової інформації та інших інститутів громадянського суспільства до профілактичної діяльності та формування здорового морально-психологічного клімату в суспільстві; 10) належну фінансову підтримку наукових досліджень у сфері запобігання злочинності.

Враховуючи вищенаведене, ми вважаємо, що *теоретико-прикладними засадами концепції протидії злочинності* в найближчі 5-10 років має бути:

активна протидія криміногенним загрозам безпеці людини, суспільства і держави включаючи загальносоціальну, спеціально-кримінологічну та індивідуальну профілактику;

своєчасна нейтралізація порушень конституційних прав і свобод громадян та правопорядку як гарантії соціально-політичної стабільності в державі;

поліпшення умов життя всіх членів суспільства та створення атмосфери спокою і безпеки у морально-психологічному плані;

всебічне сприяння розвитку громадянського суспільства та усіх його інститутів, а також залучення їх до активної протидії криміногенним загрозам національній безпеці.

Для більш ґрунтовного осмислення засад сучасної концепції протидії злочинності доцільно проаналізувати її генезис в кінці XX – на початку XXI століття.

В СРСР на боротьбу зі злочинністю спрямовувались значні зусилля як вищого законодавчого органу країни, так і Комуністичної партії Радянського Союзу як керівної сили суспільства. Так, в Основах кримінального судочинства Союзу РСР і Союзних республік (1958 р.) у статті 2 «Завдання кримінального судочинства» зазначалось, що одним із них є упередження злочинів та виховання громадян у дусі комуністичної моралі.

А в ст. 55 Основ передбачалось, що «при проведенні дізнання, попереднього слідства і судового розгляду кримінальної справи орган дізнання, слідчий, прокурор і суд повинні виявляти причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів»¹⁰⁴².

1042 Основы законодательства Союза ССР и союзных республик: [сб. документов]. – М.: Юрид.

Задача боротьби із злочинністю чітко простежувалась і в партійних документах. Зокрема, XXVII з'їзд КПРС спрямовував зусилля комуністів на боротьбу зі злочинністю. Пріоритет у цій діяльності надавався виховній роботі та участі громадян в охороні правопорядку¹⁰⁴³. Радянська система боротьби із злочинністю давала певні результати, про що свідчать статистичні дані. Так, за період з 1972 по 1977 р. кількість зареєстрованих злочинів становила в середньому 140 тис. щороку. Середній темп приросту дорівнював 17%. З 1978 по 1983 р. число злочинів щороку почало зростати і на кінець 1983 р. досягло 237 тис. Це майже в 1,7 разів більше ніж, у 1972 р. (142 тис.), або на 66,9%. Середній темп приросту сягнув 9%.

З 1984 по 1988 р. злочинність наростала дещо повільніше. Середній рівень злочинності в цей період становив 242 тис., а середній темп приросту дорівнював 0,6%.

А починаючи з 1989 по 1995 р. реєструється різке збільшення злочинів. За ці роки порівняно з попереднім періодом, злочинність збільшилась у 2,6 рази, а середній темп приросту становив 15,1%¹⁰⁴⁴.

На жаль, в силу недооцінки владою України стратегічного значення протидії злочинності для майбутнього держави попередня система профілактики злочинів була знівечена. Як приклад, до 1991 р. в структурі МВС України функціонувала служба профілактики, до складу якої входили дільничні інспектори міліції. Позитивний досвід цього підрозділу як на місцевому (районному), так і регіональному рівнях неодноразово висвітлювався в наукових виданнях. Але ця служба у складі МВС була ліквідована і ставку в боротьбі із злочинністю держава робить на покаранні, кримінально-репресивному підході, тобто, говорячи медичною термінологією, «хірургічному втручанні», а не профілактиці захворювання.

У зв'язку з цим державна політика повинна спрямовуватись на покращення соціально-економічного становища тих верств населення, які потребують цього. У першу чергу, це підтримка сім'ї, дітей, малого і середнього бізнесу, вчителів, лікарів, науковців тощо, оскільки одними із причин злочинності сьогодні в державі є обставини кризового становища, що пов'язані з переходом до нових економічних, політичних, ідеологічних відносин.

У зв'язку з цим для побудови реалістичної концепції протидії злочинності варто звернутися до поняття «політичний режим», який, на нашу думку, є одним із головних у її формуванні.

В теорії держави і права існує два підходи до визначення поняття «політичний режим» – політико-правовий (інституціональний) і соціологічний. Прибічники інституціонального підходу визначають режим як форму правління, спосіб

лит., 1982. – С. 302-319.

1043 Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат, 1986. – с. 160, 162-166.

1044 Курс криминології: Загальна частина: підручник: у 2 кн./[О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.]; за заг. ред. О. М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 60.

11.2 Суб'єктно-об'єктний механізм системи забезпечення внутрішньої безпеки

упорядкування існуючої політичної системи¹⁰⁴⁵. Прихильники соціологічного підходу вважають, що режим потрібно розглядати з позиції порядку, який досягається при рівновазі соціального і політичного, як методу управління, що діє в сукупності ідеологічних, конституційних і соціологічних елементів, які сприяють формуванню політичної влади¹⁰⁴⁶.

Ми схилиємося до соціологічної теорії, яка повніше охоплює ключові ознаки політичного режиму. До уваги треба брати і той факт, що кваліфікація політичного режиму визначається: а) ступенем розвиненості політичної демократії в країні; б) існуючим політико-правовим статусом людини.

З урахуванням цього, політичні режими поділяють на демократичні й анти-демократичні, а останні, у свою чергу, на авторитарні і тоталітарні.

Виходячи із сутності режиму, влада визначає концептуальні засади протидії злочинності, бо будучи інтегрованою в нього влада стоїть перед дилемою вибору форм і методів боротьби зі злочинністю. З огляду на це дамо основні ознаки політичних режимів.

Авторитарний режим є яскраво вираженою монополією на владу окремої особи, угруповання або політичної партії, рішення яких повинно виконуватись беззаперечно. Єдиний центр управління спирається на досить могутній поліцейський і військовий апарат, який діє за принципом пріоритету інтересів держави над особою. Авторитарний режим поділяють на: а) революційний – спрямований на зміну типу суспільно-політичного та економічного розвитку; б) стабілізаційний – спрямований на збереження існуючого суспільно-політичного ладу.

Тоталітарний режим має місце там, де держава намагається встановити всеосяжний контроль над усіма процесами, що відбуваються в суспільстві. Це стосується ідеології; економічного і соціального розвитку країни; системи господарювання; інформаційного простору; системи контролю за всім, що відбувається в суспільстві, у тому числі, боротьби зі злочинністю.

Демократичний режим уособлює владу народу і визначається від ключового терміну демократія, яке походить від грецького «*demokratia*»: «*demos*» – народ і «*kratos*» – влада. Це влада народу, народовладдя, що витікає з організації та функціонування державної влади на засадах визначення народу її джерелом і носієм. Ґрунтується на принципах справедливості, рівності і добробуту усіх при розв'язанні проблем і питань суспільного врядування¹⁰⁴⁷. Демократичному режиму притаманні риси правової держави: вільний розвиток людини; захист і розвиток усіх форм власності; захищеність прав і законних інтересів; виборність і змінюваність центральних та місцевих органів влади тощо.

Аналізуючи розвиток України, можна зазначити, що від репресивно-тоталітарного режиму 70-х – початку 80-х років, коли тоталітарний контроль

1045 Lasswell H. D., Kaplan A. *Power and Society*. New Haven, 1950. – P. 35.

1046 Quermonne J. L. *Les regimes politiques occidentaux*, 1986. – P. 38.

1047 Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів/[за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна]. – К.: Генеза, 1997. – С. 92.

здійснювався за всіма сферами життєдіяльності суспільства, Українська РСР під впливом історичних, зовнішніх і внутрішніх процесів прийшла до авторитарного режиму (80-ті – початок 90-х років). З цього часу під впливом внутрішніх протиріч та глобалізаційних викликів почали проявлятися перші пробіски демократії. Була дозволена співпраця з іноземними фірмами, з'явилися перші кооперативи. Але недосконале законодавство сприяло появі нових видів злочинних проявів (тіньова економіка, рекет), що вплинуло на зростання злочинності. Так, наприклад, недосконалість Закону України «Про кооперацію» дала змогу кооперативам у співпраці з іншими суб'єктами господарювання здійснювати розрахунки як в безготівковій формі так і готівкою. Це сприяло, за експертними оцінками, незаконному привласненню злочинцями майже 40% обігових коштів.

Незалежна Україна почала відходити від тоталітарного режиму, який був характерний СРСР, і стала на шлях розбудови демократичної, соціальної і правової держави. Але цей процес проходить нерівномірно і ще далекий до свого завершення. Що стосується нашого дослідження, то треба зазначити, що на початку 90-х років контроль над злочинністю дещо послабшав, але разом з цим і зменшилась його ефективність, що сприяло стрімкому зростанню злочинності. На це звертають увагу Л. В. Багрій-Шахматов, В. І. Борисов, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, О. М. Костенко, О. М. Литвак, В. Я. Тацій, В. П. Тихий та інші вчені.

Послідовний рух, спрямований на зміну суспільно-політичного ладу в Україні, призвів до непередбачуваних наслідків. Поступово, але регресивно втрачалися позиції в усіх сферах життя суспільства. Влада втрачала контроль над позитивним розвитком країни, що також сприяло зростанню загальнокримінальної злочинності. Так, якщо в 1990 р. було зареєстровано 369,8 тис. злочинів, то в 2010 р. – 505,4 тис. (зростання на 37%). Незалежний моніторинг українського суспільства засвідчив, що в кризові періоди рівень недовіри до вищих органів влади – Верховної Ради України, Президента України, Уряду – був у межах 30%, що є дуже критичним¹⁰⁴⁸. На це потрібно оперативню реагувати, оскільки серед основних функцій держави, поряд з політичною, економічною, соціальною, екологічною, оподаткування, фінансового контролю, розвитку культури, науки і освіти є охорона прав та свобод людини і громадянина та забезпечення режиму законності і правопорядку. Дві останні якраз і передбачають забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, дотримання законності, покращення структури правоохоронних органів для протидії злочинності та забезпечення внутрішньої безпеки суспільства.

Дієвість даних функцій передбачає взаємодію з соціально-економічними, політичними, ідеологічними, культурологічними, духовними та іншими передумовами життєдіяльності суспільства. Взаємообумовлююча реалізація усіх функцій держави якраз і дає змогу вирішувати ті завдання і цілі, які ставить перед собою держава, в даному випадку – протидії злочинності.

1048 Українське суспільство. Моніторинг. 2000 р.: Інформаційно-аналітичні матеріали/[ред.: В. М. Ворона, А. О. Ручка]. – К.: Інс-т соціології НАН України, 2000. – С. 306-387.

11.2 Суб'єктно-об'єктний механізм системи забезпечення внутрішньої безпеки

Фундаментальною основою при забезпеченні режиму законності і правопорядку є по-перше, хто є суб'єктом; по-друге, для якої мети здійснюються певні кроки; по-третє, якими засобами будуть досягнуті бажані результати і чи не є вони протизаконними.

Усвідомлення цього процесу є необхідною умовою, бо реалізація владою цієї функції може здійснюватись, як ми відмічали вище, з певними особливостями, які притаманні як демократичним, так і антидемократичним: авторитарним і тоталітарним політичним режимам, що і обумовлюють сутність державної правової політики, що реалізується через кримінально-правову систему.

З огляду на це, треба зазначити, що політична влада – це здатність суб'єкта реалізувати свою волю за допомогою відповідних кримінально-правових норм, опираючись на примус і спеціальний апарат примусу. Причому вищим рівнем політичної влади є державна влада, бо тільки вона може видавати обов'язкові для всіх закони. Водночас держава забезпечує дотримання законів за допомогою своїх правоохоронних органів. Якщо державна влада дотримується демократичних засад і процедур, що само по собі характеризує політичний режим, то цим забезпечується режим законності і правопорядку. Тут, в першу чергу, відстоюються принципи верховенства права і дотримання законності, рівності всіх перед законом, гласності тощо. І ні в якому разі власні інтереси не висуваються на перевагу інтересів суспільства.

На даному етапі розвитку українського суспільства створюються передумови для налагодження дієвої кримінально-правової системи протидії злочинності і, зокрема, рецидивної, організованої злочинності, злочинності у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, злочинності неповнолітніх тощо. Але всі попередні концепції, програми, що спрямовувались на протидію і запобігання злочинності, як ми вже відмічали вище, не досить суттєво впливали на зменшення злочинності та стабілізацію кримінологічної ситуації в країні.

Однією з причин цього було те, що вони націлювались на посилення репресивних методів боротьби зі злочинністю, що досягалося завдяки прийняттю нових законів і інших нормативно-правових актів, зростанню кількості і чисельності правоохоронних органів, чисельності відповідних перевірок, що призводило до боротьби заради самої боротьби. При такому підході всі суб'єкти ставали на позицію жорсткого нормативізму, швидких змін правових актів щодо подолання злочинності. Але при цьому втрачалась сама сутність концепції протидії злочинності, нівелювались доктринальні положення Конституції України¹⁰⁴⁹.

Слід усвідомити, що вже не спрацьовує ідея «влада на почутті страху», але ще і не діє формула «влада на законі». Ті демократичні зміни, які з 1990 р. розпочалися у нашій державі, прийняття Конституції України (1996 р.), визнання принципу верховенства права, відмова від каральних підходів до боротьби зі

1049 Зеленецький В. Методологічна функція загальної теорії боротьби зі злочинністю // Вісник академії правових наук України. – Харків, 2002. – № 4 (31). – С. 143-157.

злочинністю (прийняття нового Кримінального кодексу України, 2001 р.) – націлюють на протидію злочинності і забезпечення безпеки суспільства як пріоритету державної політики.

Таким чином, ґрунтуючись на генезисі історичного досвіду та демократичних, соціальних і правових принципах існування сучасного українського суспільства, ми вважаємо, що необхідний новий підхід до формування концепції протидії злочинності, яка має передбачати більш цілеспрямовану і узгоджену суб'єктну діяльність, прогнозованість етапів її реалізації відповідно до обраних пріоритетів.

З огляду на це, підготовка концепції протидії злочинності має передбачати:

- по-перше, чітке визначення об'єкта протидії. Якщо виходити з того, що злочинність є певна парадигма, «продукт домовленості» суспільства (конвенціональність соціальних девіацій), то в такому разі що є злочином, вирішує законодавець, а правоохоронні органи лише констатують цей факт. Але концепція як основний документ програмних дій включає і заходи, спрямовані на виховання у громадян правової культури, поваги до закону і правоохоронних органів, ресоціалізацію осіб, що звільнені з місць позбавлення волі. Потрібно брати до уваги і той аспект, що злочинність в Україні, як і в інших країнах світу, постійно зростає. Це потребує ясності щодо засобів її запобігання, аби вона не захлеснула суспільство;
- по-друге, для забезпечення мети потрібно вивчати і узагальнювати існуючі наукові напрацювання у цій царині (підручниках, монографіях, наукових доповідях, авторських курсах лекцій), зокрема, криміногенні фактори, що обумовлюють сучасну злочинність;
- по-третє, в Україні немає наукових даних про ефективність тієї чи іншої превентивної програми. Мова не може йти про якийсь вузько відомчий підхід. Тут потрібна міжвідомча і міждисциплінарна інституція, яка б на підставі кримінологічно-значущої інформації розробляла критерії ефективності політики протидії злочинності, оцінювала поточну ситуацію і виробляла пропозиції щодо організації дієвого запобігання злочинності на перспективу. Таким органом може бути Координаційний комітет протидії злочинності.

Запропонований концептуальний підхід дещо відрізняється від тотального політичного, ідеологічного і правоохоронного контролю, які, хоч і призводили до відносно невисокої реєстрації рівня злочинності (70-80-і роки XX ст.), але, як свідчить історія, сама така система призвела до приховування злочинів від реєстрації, збільшення латентної злочинності, ухилення від покарань.

У зв'язку з цим кримінологічна концепція протидії злочинності має бути виразником тих соціальних, економічних, політичних і правових змін які впливають на розвиток громадянського суспільства.

Ґрунтуючись на вищезазначених положеннях, пропонуємо свій підхід до підготовки концепції протидії злочинності в Україні, який базується на власному досвіді та аналізі наукової літератури з питань безпекознавства і кримінології.

11.2 Суб'єктно-об'єктний механізм системи забезпечення внутрішньої безпеки

Перший етап – комплексне планування заходів та їх суб'єктне визначення. Це потребує не тільки організації, а і визначення заінтересованих суб'єктів (державних органів, громадських об'єднань, громадян). Узгодженість їхніх дій має бути визначена в Законі України «Про запобігання злочинності».

Другий етап – напрацювання конкретних заходів, які повинні відповідати меті концепції.

Структура концепції пропонується в такому вигляді:

1. Преамбула.
2. Зазначення криміногенних факторів, що обумовлюють злочинність.
3. Заходи загальносоціальної профілактики злочинів.
4. Заходи спеціально-кримінологічної профілактики злочинів.
5. Механізм протидії злочинності.
6. Заходи реалізації концепції протидії злочинності.

У преамбулі має бути обґрунтована актуальність і своєчасність вирішення даної проблеми на основі аналізу соціально-економічної, правової і інших сфер життєдіяльності суспільства, що призвели до ускладнення кримінологічного стану в державі. Далі робиться середньостроковий і довгостроковий кримінологічний прогноз. Вказуються криміногенні фактори, що детермінують злочинність та загрожують внутрішній безпеці суспільства. Визначається механізм протидії злочинності (мета, принципи, методи та засоби). На основі цього затверджується Державна програма протидії злочинності на певний період, яка повинна узгоджуватись із програмою забезпечення національної безпеки.

Заходи загальносоціального характеру доцільно розподілити на декілька видів, зокрема:

а) заходи соціально-економічного характеру, які нейтралізують криміногенний вплив як зовнішніх факторів (глобалізаційні виклики і загрози, екологічна небезпека, нелегальна міграція, транснаціональна злочинність і прояви тероризму), так і внутрішніх шляхом стабілізації економіки, збільшення робочих місць і соціальної підтримки малозабезпечених верств населення, малого і середнього бізнесу;

б) заходи щодо підвищення індексу людського розвитку через надання якісної медичної допомоги, лікування, реабілітації тощо;

в) заходи щодо покращення соціально-психологічного клімату суспільства, зокрема, стабілізації соціально-політичної активності населення, підвищення рівня моральності, правової культури, нетерпимості до правопорушень, злочинності, зростання ролі інформаційно-ідеологічного чинника на правосвідомість громадян, поліпшення фахової зорієнтованої підготовки юристів з міжгалузевими знаннями, здатних до творчого, самостійного і професійного кримінологічного мислення, прийняття відповідальних рішень;

г) заходи щодо етнополітичної безпеки і міжнаціональної єдності, що передбачає усунення протиріч етнічних угруповань та етноцентризму масових рухів, консолідацію суспільства на національній ідеї, запобігання проявам екстремізму;

д) заходи щодо залагодження міжконфесійних конфліктів у суспільстві: зменшення умов для релігійної нетерпимості у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, формування високої духовності і нетерпимості до проявів екстремізму;

е) заходи щодо усунення загроз в інформаційній сфері, які включають підвищення інформаційно-правової підготовки працівників правоохоронних органів, впровадження новітніх технологій з обміну і захисту інформації, що не підлягає розповсюдженню тощо.

До заходів спеціально-кримінологічного характеру треба віднести:

а) делімітацію і демаркацію кордонів України, що полегшить боротьбу з нелегальною міграцією, контрабандою, наркографіком, торгівлею людьми тощо;

б) заходи, що стосуються протидії злочинності у конкретних галузях народного господарства, де злочинні прояви мають тенденцію до зростання: економічна сфера, інвестиційна та інноваційна сфери, банківська сфера;

в) заходи запобігання окремих видів злочинності;

г) заходи профілактики злочинів у конкретних регіонах країни, де спостерігається тенденція до їх збільшення;

д) заходи профілактики злочинів серед окремих соціальних груп, особливо тих, що вирізняються різними формами антисоціальної поведінки, зокрема, проведення системи реінтеграції бездомних громадян; заходів, що націлені на зменшення бездоглядності дітей, з метою недопущення втягування їх у злочинну діяльність; соціальна адаптація осіб, звільнених з місць позбавлення волі, непрацюючих, займаються незаконним обігом наркотиків, систематично пиячать.

Механізм протидії злочинності передбачає координацію діяльності всіх суб'єктів безпеки у забезпеченні життєдіяльності об'єктів безпеки і націлюється на пріоритетність національних інтересів у зниженні рівня злочинності. Заходами суб'єктної протидії злочинності є підвищення професійної майстерності, ресурсного і наукового забезпечення відповідних державних органів, громадських об'єднань і громадян; посилення інформаційно-аналітичної роботи, кращий підбір кадрів, що займаються питаннями запобігання злочинності, підвищення їхньої кваліфікації; фінансове забезпечення бюджетного та позабюджетного (приватного, міжнародних) фондів; тісна співпраця з правоохоронними органами інших держав тощо.

Заходи реалізації концепції протидії злочинності передбачають доведення її положень до безпосередніх виконавців та визначення форм контролю за здійсненням запланованих заходів. Важливою складовою дієвості концепції є підведення проміжних підсумків зробленого, що дозволяє проаналізувати досягнуті результати, виявити допущені прорахунки та вчасно усунути їх у наступний період.

Методологія концепції обумовлена тією стратегією, яку держава вважає за потрібне застосувати завдяки кримінально-правовій системі. Але зрозуміло, що основна увага тут має зосереджуватись на забезпеченні пріоритетності інтересів особи як більш вагомих, ніж інтереси держави. Нині серед реальних

загроз внутрішній безпеці України є бідність, порушення прав людини на безпеку, працю, здорове довкілля, охорону здоров'я, розповсюдження наркоманії, пияцтво, падіння духовності в суспільстві, деградація соціальної сфери, визнання загальносуспільною нормою масове порушення законів і намагання вирішити всі соціальні проблеми тільки шляхом виживання, без орієнтації на розвиток особистості. Розв'язання цих нагальних проблем дасть змогу особі стати більш заможною, вільною, впливовою, духовно збагаченою, що і є найвищою соціальною цінністю. Але це аж ніяк не означає послаблення ролі держави у захисті прав особи. Остання ніколи самостійно не зможе вирішити питання особистісної безпеки чи безпеки своїх близьких, відновити права, порушені злочиним. Тут потрібна допомога держави, і тому партнерська взаємодія особи і держави є вкрай необхідною. Права людини можуть бути гарантовані тільки сильною державою, яка буде спроможна керувати суспільством, допомагати розвиватися особистості. Також права особи аж ніяк не звільняють її від обов'язків як суб'єкта суспільних відносин взагалі і правовідносин зокрема. Тому механізм їх взаємообумовлюючих відносин є пріоритетним у протидії злочинності та забезпеченні внутрішньої безпеки суспільства.

Висновки та пропозиції

Права і обов'язки всіх громадян встановлюються на основі рівності всіх перед законом. Реалізація прав повинна органічно доповнюватись відповідними обов'язками, які виступають гарантом реалізації і захисту прав.

Усі права людини, що передбачені конституцією, є невідчужуваними, такими, що не можуть бути звужені чи скасовані (ст. 22 Конституції України). Жодний державний орган чи державний службовець не має права порушувати ці права.

Але в дійсності стан речей дещо інший: приналежність до владних установ певного рівня є, так би мовити, уособленою індульгенцією на збільшення прав порівняно з іншими громадянами в суспільстві. І влада, не заперечуючи це, стає привабливою для осіб, які за її рахунок намагаються досягти певних привілеїв: особисте збагачення, вирішення корпоративних інтересів тощо.

Такий стан речей є неприпустимим, бо втрачається суть демократії – народовладдя. Влада перестає бути відповідальним службовцем суспільства. Тому потрібен громадський контроль за діяльністю суб'єктів, які діють в загальному механізмі протидії злочинності.

Цілком зрозуміло, що діяльність влади спрямована і безпосередньо сприяє здійсненню головних загальнодержавних функцій – економічної, політичної, соціальної, правової, екологічної тощо. Базуючись на цьому, після проголошення певних пріоритетів розвитку суспільства та гасел протидії злочинності та їх невиконання чи неналежного виконання влада в особі конкретних невиконавців повинна нести політичну, правову і навіть моральну відповідальність перед суспільством за невиконання взятих на себе зобов'язань.

Важливо оптимізувати порядок прийняття управлінських рішень у сфері

протидії злочинності. Тут треба активніше використовувати досвід і знання всіх зацікавлених суб'єктів безпеки із залученням наукових інституцій, експертів, пропозицій органів місцевого самоврядування і громадських організацій, ЗМІ, окремих громадян, а також позитивних напрацювань у зарубіжних країнах.

Безпосередня реалізація даної концепції має багатоаспектний характер. Вона включає в себе управлінську діяльність, підбір кадрів, та їх належну підготовку з урахуванням новітніх кримінологічних та суспільних реалій, оптимальне формування відповідних підрозділів та їх розміщення, розробку й впровадження нових видів технічних засобів, матеріальне і ресурсне забезпечення, аналіз ефективності прийнятих рішень і корегування їх, у разі потреби.

Потрібно підкреслити, що корегування передбачуваних заходів у затвердженій програмі дій у процесі її виконання може здійснюватись у разі передбачуваних соціальних, економічних й інших змін у суспільстві. Але така ситуація негативна як для самої програми, так і для її виконавців, і свідчить, що її розробники некваліфіковано підійшли до обґрунтування напрямів, форм та заходів запобігання злочинності.

Координація діяльності суб'єктів на всіх її рівнях вкрай необхідна. Це пов'язано з тим, що в реалізації концепції бере участь велика кількість суб'єктів і без координації їхніх дій бажаного результату досягти важко, навіть неможливо.

Тому ми пропонуємо при Президентові України створити Координаційний комітет протидії злочинності. У створенні цього комітету мають брати участь як державні інституції, зокрема правоохоронні органи, так і органи місцевого самоврядування, громадські організації та інші зацікавлені суб'єкти, що допоможе більш якісно управляти процесом протидії злочинності на державному і регіональному рівнях.

Завданнями цього комітету мають бути:

- визначення державної політики у сфері протидії злочинності;
- аналіз соціально-економічного стану в країні та розробка рекомендацій його стабілізації;
- аналіз чинного законодавства та науково-обґрунтовані пропозиції покращення кримінально-правової системи;
- проведення кримінологічної експертизи законопроектів та інших нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України;
- розробка методик визначення ризиків та збитків від злочинів у різних сферах господарювання та заходів їх мінімізації;
- визначення рівня латентної злочинності та формування пропозицій і рекомендацій щодо її зменшення;
- аналіз стану транснаціональної злочинності та розробка пропозицій щодо зменшення її впливу на криміналізацію суспільства;
- узагальнення практики протидії злочинності;
- координація діяльності галузевих міністерств, державних комітетів та відомств, громадських організацій з правоохоронними органами щодо

питань реалізації заходів запобігання та протидії злочинності;

- координація наукових досліджень та їх супровід в процесі реалізації в практичну діяльність;
- координація та організація міжнародного співробітництва в галузі профілактики та протидії злочинності на міждержавному рівні;
- координація у розподіленні ресурсів відповідно до Державного бюджету, заінтересованим суб'єктам задля протидії злочинності.

Виконання цих завдань дозволить:

- підвищити ефективність протидії злочинності;
- зменшити рівень неузгодженості спільних запобіжних заходів між усіма суб'єктами безпеки;
- вдосконалити взаємодію держаних інституцій, громадських органів і громадян щодо протидії злочинності та забезпечення безпеки людини, суспільства, держави;
- оптимізувати використання матеріально-технічних та фінансових ресурсів, що надійшли з Державного бюджету чи вітчизняних або іноземних інвесторів.

Conclusions and recommendations

The rights and duties of all citizens are established on the basis of equality of everyone before the law. The implementation of rights should naturally be accompanied with relevant responsibilities, which guarantee the implementation and protection of rights.

All rights provided by the Constitution, are inalienable, and such that may be diminished or abolished (Article 22 of the Constitution of Ukraine). No public authority or public servant has the right to violate these rights.

But in reality things are slightly different: belonging to government institutions of a certain level is, so to say, a personified indulgence to increase rights compared to other citizens in society. And the government, not denying it, becomes attractive to persons, who at the expense of it try to achieve certain privileges: personal enrichment, solving corporate interests and so on.

Such situation is intolerable, since the essence of democracy gets lost – the people's power. The government ceases to be a responsible officer of the society. Therefore public control is needed over the activities of entities that operate in the general mechanism of combating crime.

It is clear that government activities is aimed and directly contributes to the implementation of the major national functions – economic, political, social, legal, environmental, etc. Based on this, after declaring certain priorities of the development of society and slogans on combating crime and their failure or improper performance, the government represented by specific non-executors must take political, legal and even moral responsibility before society for failure to fulfill obligations it undertook.

It is important to improve the order of management decision-making in combating crime. The experience and knowledge of all security entities concerned with involvement

of research institutions, experts, proposals from local authorities and NGOs, media, and individuals, as well as positive achievements of foreign countries should be used more actively.

Immediate implementation of this concept has a multidimensional character. It includes management activities, staffing, and training them properly with account of the latest criminological and social realities, the optimal formation of the relevant departments and their placement, development and implementation of new technical tools, material and resource support, analysis of the efficiency of the decisions adopted and their adjustment if necessary.

It should be emphasized that correction of the scheduled measures in the approved program of actions in the course of its execution can be carried out in case of unforeseen social, economic and other changes in society. But this situation is negative both for the program and for its executors, and shows that its developers have unskillfully treated the justification of directions, forms and measures of crime prevention.

It is essential that the coordination of activities of subjects at all levels be exercised. This is due to the fact that the implementation of the concept involves a large number of entities and without coordination of their actions it is difficult to achieve the desired results, it is even impossible.

Therefore, we propose to establish a Coordinating Committee on Combating Crime under the President of Ukraine. Public institutions, including law enforcement agencies and bodies of local self-government, NGOs and other entities concerned that will help better manage the process of combating crime at the national and regional levels should be involved in the establishment of this committee.

The objectives of this committee should be:

- determination of the state policy on combating crime;
- analysis of the socio-economic situation in the country and recommendations on its stabilization;
- analysis of current legislation and science-based proposals to improve the criminal law system;
- criminological expertise of draft laws and other legal acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine;
- development of methods of assessing the risks and losses from crimes in different areas of management and measures to minimize them;
- determination of the level of latent crime and formation of proposals and recommendations for its reduction;
- analysis of transnational crime and development of proposals to reduce its impact on crime rates;
- generalization of the practice on combating crime;
- coordination of the activities of branch ministries, state committees and agencies, community organizations and law enforcement agencies on implementation of the preventive measures and actions against crime;
- coordination of scientific researches and support in their implementation

in practice;

- coordination and organization of international cooperation in preventing and combating crime at the international level;
- coordination of the distribution of resources under the State budget, to the interested entities for combating crime.

Achieving these goals will allow to:

- increase the effectiveness of combating crime;
- reduce the level of inconsistency of common preventive measures among all the security subjects;
- improve interaction of state institutions, public authorities and citizens in combating crime and providing human security, society and the state;
- improve the use of material, technical and financial resources received from the State budget or domestic or foreign investors.

Література до розділу

1. Бандурка О. М. Передмова редактора./О. М. Бандурка // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 7-9.
2. Всеоб'ємлюючий підхід до закріплення міжнародного миру та безпеки у відповідності зі статуттом ООН: резолюція // Док. ООН: А/44/21.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т./В. И. Даль. – М.: Рус. язык, 1989-1991. – Т. 1: А – З. – 1989.
4. Декларація про закріплення міжнародної безпеки. – Док. ООН: А/25/2134.
5. Елементи відповідального запобігання злочинності: стандарти і норми. – Резолюція ООН 1937/31 – Док. ООН: 21/7/97
6. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн./А. П. Закалюк. – К.: Ін Юре, 2007-2008. – Кн. 3: Практична кримінологія. – 2008.
7. Зелинский А. Ф. Криминология: [курс лекцій]/А. Ф. Зелинский. – Харьков: Прапор, 1996.
8. Зеленецький В. Методологічна функція загальної теорії боротьби зі злочинністю. В. Зеленецький // Вісник академії правових наук України. – Харків, 2002. – № 4 (31). – С. 143-157.
9. Зозуля І. В. Безпека і сучасність: юридичні аспекти / І. В. Зозуля // Право і Безпека. – 2002. – № 4. – С. 16-19.
10. Концепція всезагальної безпеки. 1986. – Док. ООН: А/41/52.
11. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: [монографія]/О. М. Костенко. – К.: Атіка, 2008.
12. Курс кримінології: Загальна частина: підручник: у 2 кн./[О. М. Джу́жа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.]; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
13. Литвак О. Загальнотеоретичні підвалини спеціально-кримінологічного запобігання злочинності / О. Литвак // Право України. – 2001. – № 5. – С. 97-101.
14. Ліпкан В. Концепція національної безпеки України / В. Ліпкан // Вісник прокуратури. – 2003. – № 10 (28). – С. 83-86.
15. Ліпкан В. А. Необхідність реформування системи національної безпеки / В. А. Ліпкан // Право і безпека. – 2003. – № 2'2. – С. 21-24.
16. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат, 1986. – С.160-166.
17. Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденція розвитку): [навч. посібник]/Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус; [за заг. ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник]. – К.; Ірпінь: Преса України, 2000.
18. Новикова О. Н. Концепция «национальной безопасности» в современной американской политологии: [научно-аналитический обзор]/О. Н. Новикова. – М.: ИНИОР РАН, 1994.

19. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик: [сб. документов]. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 302-319.
20. Панов М.І. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми)/М.І. Панов, В.П. Тихий // Вісник Академії правових наук. – 2000. – № 3 (22). – С. 11-15.
21. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів/[за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна]. – К.: Генеза, 1997.
22. Про створення всеоб'ємної системи міжнародного миру та безпеки: Резолюція. – Док. ООН: А/42/32.
23. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. №964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
24. Українське суспільство. Моніторинг. 2000 р.: Інформаційно-аналітичні матеріали/[ред.: В.М. Ворона, А.О. Ручка]. – К.: Інс-т соціології НАН України, 2000. – С. 306-387.
25. Цицерон, Марк Тулій. О государстве; О законах; О старости; О дружбе; Об обязанностях; Речи; Письма/М.Т. Цицерон; [сост., примеч., аннот. Е.В. Ляпустина; авт. предисл. Е.И. Темнов]. – М.: Мысль, 1999.
26. Шестаков С.И. Правовые проблемы социального контроля преступности // Электронный ресурс/Режим доступа:http://www.soc/pu/ru/publications/conferences/sociological_education/a4-15.html.
27. Lasswell H. D., Kaplan A. Power and Society. New Haven, 1950. – P. 35.
28. Le Bras G. Naissance et croissance du droit prive de l'Eglise // Melanges Petot, 1959. – P. 329-345.
29. Quermonne J. L. Les regimes politiques occidentaux, 1986. – P. 38.
30. Rothschild E. What is Security? // Dacdalus. – 1995. – Summer. – P. 61-65.

Розділ XII

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА СИСТЕМА У КРИМІНОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Проблема визначення меж впливу кримінально-правової системи на злочинність є надзвичайно актуальною не лише тому, що це одна із найважливіших і, разом з тим, малодосліджених теоретичних проблем кримінології, але ще й тому, що нечуваний ріст злочинності, який охопив нашу країну, дає підстави сподіватись, що таке дослідження вкрай необхідне.

Практична значущість вивчення цієї проблеми пов'язана з тим, що з часу набуття Україною незалежності наша держава перебуває в умовах трансформації, в процесі малоефективних соціально-економічних і політико-правових реформ. Відбулась приватизація державного майна, кардинально змінились форми власності, в результаті чого посилилась соціальна диференціація суспільства, з'явилися дуже багаті і дуже бідні, знищено середній клас. В країні йде війна. Падає курс гривні, що призводить до зубожіння народу. Неабияких масштабів набула корупція. Можна без перебільшення сказати, що наближається гуманітарна катастрофа. Обіцянки Уряду щодо європейських стандартів життя залишаються невиконаними. Європейські у нас лише ціни, але рівень життя народу такий, що вже майже не залишилось африканських країн так званого «третього» світу для порівняння.

Уряд постійно вирішує одну і ту саму проблему – де взяти гроші, тобто у кого. Якщо відомі попередники грабували державу, то нині стало популярним грабувати безпосередньо людей, свій народ. Заради одержання чергового траншу від Міжнародного валютного фонду (який мабуть буде використаний так само, як і всі попередні транші) встановлюються нові незрозумілі податки навіть на пенсії, піднімаються ціни і тарифи, скасовуються пільги. Проблеми державного бюджету вирішуються не за рахунок підняття економіки, а в неправовий спосіб – шляхом грабунку людей. Порушується навіть один із основних принципів права, а саме – закон зворотної сили не має. Верховна Рада України нерідко приймає закони, що погіршують життя народу, порушують права і свободи людей і, відповідно, порушують Конституцію України. Цей процес супроводжується цинічними поясненнями деяких народних депутатів, що немає нічого страшного у тому, що Конституцію порушено, «адже вона вже стільки разів порушувалась»¹⁰⁵⁰. Все це суттєво впливає на правосвідомість громадян, які в результаті вищезазначеного не можуть реалізувати свої законні інтереси законним шляхом, змушені шукати будь-які способи виживання. Протиправна поведінка стає звичним явищем. За таких умов не доводиться говорити ні про демократичну державу, ні про соціальну, ні про правову.

1050 Участников АТО не тронут. Профильный комитет Рады согласовал к первому чтению пенсионный законопроект Кабина // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/rus/analytics/show/uchastnikov-ato-ne-tronut-profilnyy-komitet-rady-soglasoval-26022015161700>.

Обіцяні європейські принципи співжиття не можуть бути реалізовані без повної трансформації набутих у нас за останні роки уявлення про роль і місце особистості у державі та громадянському суспільстві. Найбільш довгоочікуваними і виправданими напрямками внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності України на сучасному етапі мала б стати безпека особистості, суспільства і держави. Події, свідками яких ми є, свідчать про протилежне, показують, що хід трансформації українського суспільства супроводжується серйозними викликами і загрозами безпеці як самого суспільства, так і окремо взятого індивіда. Ця небезпека нерідко виходить від самої держави. Так, наприклад, зміни у суспільстві і державі, що призвели до гуманізації кримінального законодавства, яка іноді дуже схожа на його лібералізацію, позначились на стані, динаміці та структурі злочинності в країні. В ній також відбулися істотні зміни, які нарешті мають стати предметом спеціального аналізу не лише на науковому, а й на державному рівні.

Проблеми кримінології значною мірою зумовлені соціально-економічними, політичними, психологічними і моральними факторами розвитку суспільства. Ми будемо змушені враховувати всі ці фактори для забезпечення повноти і об'єктивності дослідження. Вказана обставина зумовила структуру даного розділу.

12.1 Гносеологічний аспект кримінології

Величезний вплив на розвиток знань у сфері юридичної науки, як науки соціальної, справляє філософія. Знання загальних закономірностей, яким підпорядковане буття і мислення людини, є необхідною умовою пізнавальної діяльності. Погляд на соціальну дійсність, на державу, суспільство, особу, які перебувають у постійному русі і зміні, піддаються оцінці з точки зору філософських законів і категорій, має евристичний вплив на дослідника. Соціальна дійсність зараз така, що протиправна поведінка стала нормою життя для більшості членів суспільства, які змирилися із такою поведінкою як всіх гілок влади на всіх її рівнях, так і окремо взятої людини. Злочинність стала системним явищем, набула нових характеристик. За таких обставин одним із завдань сучасної юридичної науки є розробка ефективної стратегії впливу на злочинність з метою зменшення її проявів.

Вирішувати вказане завдання, перш за все, покликана кримінологія, роль якої у суспільстві визначається її можливостями. Спираючись на досягнення теорії пізнання, кримінологія мусить дати відповіді на питання, що мають для неї пріоритетне значення: яка природа злочинності, які її причини, що визначає поведінку суб'єктів правовідносин, які можливості її регуляції та ін. Досягнення позитивних результатів у цій справі є можливим у випадку правильного визначення найважливіших напрямів досліджень для даної науки. Одним із слабких місць науки про злочинність є те, що кримінологія нерідко концентрує свої зусилля на дослідженні конкретних, окремо взятих проблем у межах свого

об'єкта, залишаючи поза увагою можливості застосування загальних законів теорії пізнання та методів пізнання. Вказана обставина зумовлює необхідність наукового пошуку шляхів вирішення даної проблеми.

Достовірні наукові знання мають місце у тому разі, коли за сукупністю певних деталей, фактів усвідомлюються закономірності, необхідний зв'язок і взаємодія між ними, що дає можливість пояснити, чому явище або процес протікає так, а не інакше, визначити їх подальший розвиток. Наукові знання повинні складати певну систему, відображати у свідомості дослідників зміст предметів і явищ, що вивчаються. Це можливо у тому разі, якщо дослідження проводити відповідно до вимог теорії пізнання, або гносеології¹⁰⁵¹.

Гносеологія (від грец. *gnosis* – пізнання, *logos* – поняття) – загальна теорія пізнання, один з найважливіших розділів філософії, який вивчає закони, форми і засоби процесу здобування істинного знання. Гносеологія безпосередньо розглядає взаємовідносини суб'єкта і об'єкта в процесі пізнавальної діяльності, відношення знання до дійсності, визначає можливості пізнання світу людиною, критерії істинності й достовірності знання, вивчає реальну практику наукового і донаукового пізнання світу, досвід проведення наукових досліджень, історичний процес розвитку науки. Дослідження науково-пізнавальної діяльності зазвичай називають епістемологією.

З точки зору гносеології, кримінологія – це пізнавальна діяльність, спрямована на одержання достовірних знань про злочинність, її причини, особистість злочинця і заходи запобігання злочинам. Основні проблеми пізнавальної діяльності у даному випадку такі: дослідження сутності злочинності, її природи; визначення процесів і явищ, з якими пов'язується генезис злочинності; вивчення особистості злочинця; обґрунтування ефективної стратегії впливу на злочинність та конкретних заходів, спрямованих на попередження окремих видів злочинів. Отже, гносеологічний аспект кримінології передбачає визначення об'єкта, предмета, суб'єкта даної науки, її мети, завдань і функцій. Але головним завданням теорії пізнання є розробка методології досліджень.

Методологія – це сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів одержання наукових знань. За словами Д. А. Керімова, методологія – явище інтегральне, яке об'єднує у собі ряд компонентів: світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони і категорії, загальнонаукові і спеціально-наукові методи¹⁰⁵².

Під методом (грец. *methodos* – шлях до будь-чого) розуміють спосіб досягнення мети, певним чином упорядковану діяльність. Відповідно науковий метод – це система категорій, цінностей, регулятивних принципів, способів обґрунтування, якими керується у своїй діяльності суб'єкт пізнання.

Кримінологія має свій специфічний об'єкт і предмет, який визначає вибір

1051 Данышин И. Н. Введение в криминологическую науку. – Х.: Право, 1998. – С. 89.

1052 Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. – 5-е изд. – М.: Изд-во СГУ, 2009. – С. 83.

тих пізнавальних засобів, які застосовуються у кримінологічних дослідженнях. Для одержання достовірних наукових знань у кримінології застосовується у конкретизованій формі система філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів.

У науковому пізнанні проблем кримінології виразно зарекомендувала себе діалектика – вчення про розвиток у його найповнішому, глибокому і вільному від односторонності вигляді. Можна сказати, що діалектика є філософською концептуалізацією взаємного зв'язку і розвитку, це теорія і метод філософської рефлексії, які дають змогу досліднику розглядати і пояснювати універсальні зв'язки світу, людського мислення, суспільного існування та культури через взаємозв'язок, взаємодію, боротьбу і єдність протилежних начал, сторін буття, що самі розвиваються¹⁰⁵³.

У кримінологічних дослідженнях використовується система філософських принципів, категорій і законів.

Принцип означає вимогу побудови знання за схемою, в якій всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою, кожен умовивід виводиться з інших умовиводів на основі певних правил логіки. В основі діалектики лежать принципи загального зв'язку і загального розвитку, причинності і детермінізму, системності, історизму, об'єктивності і конкретності.

Важливу роль у кримінологічних дослідженнях відіграють філософські категорії, такі як явище і сутність, необхідність і випадковість, якість і кількість, причина і наслідок, зміст і форма, можливість і дійсність, частина і ціле, ймовірність і достовірність, абсолютне і відносне та ін. Категорія у філософії – це загальне поняття, що відображає найбільш істотні зв'язки і відносини реальної дійсності і пізнання. Категорії характеризуються парністю і полярністю, взаємним виключенням.

Сутність принципів і категорій діалектики розкривається в її законах, що виявляють об'єктивний, суттєвий, необхідний, тривалий зв'язок між явищами і процесами, які повторюються. Це закони єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення та ін.

Закон єдності та боротьби протилежностей спрямовує на розгляд будь-якої соціальної цілісності (суспільства, організації, групи) як складної і структурованої системи, що поєднує у собі такі елементи або тенденції, які можна поєднати (єдність протилежностей), а також елементи і тенденції, що є несумісними (боротьба протилежностей)¹⁰⁵⁴. Кожен об'єкт включає в собі свою протилежність. Протилежності, – це такі сторони, які нерозривно пов'язані між собою, взаємно виключають одна одну, взаємно проникають одна в одну. Взаємодія протилежностей, тобто суперечність між ними, і зумовлює розвиток явища, становить його

1053 Іщенко М. П. Філософія науки: питання теорії і методології: навч. посібник/М. І. Іщенко, І. І. Руденко; За ред. М. П. Іщенка. – К.: УБС НБУ, 2010. – С. 67.

1054 Тарасов Ю. Н. Философские проблемы социально-гуманитарных наук. – Воронеж, 2008. – С. 56-57.

внутрішнє джерело. Такий зміст закону єдності та боротьби протилежностей.

Для кримінології важливо знати, як з'являються і розвиваються протилежності, в яких формах вони існують: протилежності між особистими і суспільними інтересами, між розумом і почуттям, між бажаним і дійсним і т. п.

Закон переходу кількісних змін у якісні – один з основних законів діалектики. Він пояснює процес руху і розвитку. Цей закон констатує, що накопичення непомітних, поступових, кількісних змін у певний момент призводить до істотних якісних змін, до переходу (стрибка) від старої якості до нової. Подекуди має місце і протилежний процес, коли якісні зміни тягнуть за собою кількісні. Тут йдеться саме про перехід кількісних змін у якісні, але не про перехід кількості в якість, що є неможливим.

Характерною рисою розвитку є його нескінченний характер. У процесі свого розвитку явище переходить від одного етапу до іншого, кожен новий етап заперечує попередній. Але жоден етап не є останнім, за ним обов'язково наступить новий. При цьому розвиток не йде по замкнутому колу, або по прямій лінії, він має складну, спіралеподібну форму. Це закон заперечення заперечення, який передбачає, що нова система успадковує у зміненому вигляді прогресивні сторони попередньої, відкидає застарілі й регресивні форми, внаслідок чого відбувається прогресивний розвиток.

Закони діалектики пояснюють причини злочинності, зміни у її структурі, відкривають шлях до з'ясування мотивів протиправної поведінки.

Кримінологічні дослідження можуть орієнтуватись на різні підходи до процесу пізнання. Підхід – це ракурс, відправна точка, з якої починається вивчення і яка певною мірою визначає спрямованість дослідження, вибір мети і способи її досягнення.

Одним із таких підходів є антропологічний підхід. Філософська антропологія – це особливий напрям досліджень, що цілеспрямовано вивчає проблему сутності людини. Виникла у 20-ті роки XX ст. Основні положення антропологічного тлумачення людини було викладено у працях М. Шелера, Х. Плеснера, А. Гелена, поява яких зумовлена величезним інтересом тогочасної філософської думки до питання про критерії визначення вирішальних факторів людської поведінки.

Правова антропологія, як окремий напрям науки, являє собою сферу правових знань і систему теоретичних підходів, спрямованих на висвітлення взаємовідносин людини з правовою реальністю. Проблеми правової антропології переплітаються з проблематикою аксіології права (людської цінності в праві), онтології права (відображення людського буття у праві), антропологічної школи кримінального права (погляд на людину крізь призму її вродженої здатності до злочинних діянь) та інших дисциплін. У найзагальнішому плані правова антропологія акцентує увагу на людському вимірі права та правової системи, їх гуманістичній природі¹⁰⁵⁵.

1055 Бігун В. С. Правова антропологія // Юридична енциклопедія: В 6 т./Редкол.: Ю. С. Шемшученко

Людину можна розглядати як правову істоту, тобто істоту, перейняту духом права. Однією з основних рис правової істоти є здатність до самообмеження, правослухняність, тобто здатність підкорятися закону. Причиною цього є не стільки страх перед загрозою покарання, позбавлення якихось прав, завдання збитків, страждань тощо, або міркування доцільності і практичної користі, скільки здатність поважати закон як такий, бажання мати правовий захист і жити в правовому просторі (а не в силовому просторі, найбільш розвинутою формою якого є політичні відносини) ¹⁰⁵⁶.

Правовій істоті притаманна внутрішня конфліктність. «В основі правовідносин (і правової реальності загалом) лежить внутрішній конфлікт, ситуація внутрішнього конфлікту є фундаментальною у праві. Поза цим неможливо зрозуміти природу права, його напруженість. Як відомо, спірність ситуації є зародком конкретного права або обов'язку, «прапідгрунтям» змагальності конфліктів і специфічної штучності виходу з конкретної ситуації. Джерелом внутрішнього конфлікту може, звичайно, служити зіткнення інтересів, але сама ця відмінність інтересів виникає з внутрішньої конфліктності людини як правової істоти» ¹⁰⁵⁷.

Суттєвих результатів у дослідженні злочинності, її причин, особистості злочинця, визначенні заходів запобігання злочинам можна досягти завдяки аксіологічному підходу, тобто вивченню ціннісного аспекту проблем кримінології. Серед типів цінностей, що найбільше привертають увагу аксіології, – моральні цінності, правові цінності, цінності наукового пізнання, цінності людської історії і соціальних теорій, цінності, що пов'язані з природою людини і сенсом її життя та ін. ¹⁰⁵⁸.

У кримінологічних дослідженнях необхідно враховувати ієрархію цінностей, притаманну злочинцям. Це сприяє визначенню мотивів протиправної поведінки. Адже поведінка суб'єкта права завжди пов'язана з ціннісними установками. При цьому слід виходити із того, що цінності загальнолюдського рівня – людське життя, гідність, власність, свобода, справедливість тощо – органічно пов'язані між собою й утворюють систему. Чільне місце в ній потрібно відвести життю, оскільки воно є самоцінністю. Для права найвищою цінністю є збереження суспільства загалом в єдності з життям кожної окремо взятої людини.

Прагнення людини до життя, насамперед, проявляється в поширенні її впливу, як духовно-тілесної істоти, на навколишній соціальний і природний світ. У духовному плані тут йдеться про гідність, у матеріальному – про власність. Гідність виступає мірою ствердження в людині особистісного начала. У структурі особистості та у практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як самодостатність, вимогливість до себе та до інших тощо. Гідність пов'язана з

(голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2003. – Т. 5: П – С. – С. 34-36.

1056 Малахов В. П. Философия права. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – С. 252, 267.

1057 Малахов В. П. Вказана праця – С. 271.

1058 Ивин А. А. Аксиология. Научное издание. – М.: Высш. шк., 2006. – С.3.

чесністю. Людина повинна бути чесною. На жаль, це лише твердження про належне, а не істина. Люди не завжди є такими. Разом з тим, вони завжди готові обговорювати проблему чесності інших.

Гідність перебуває у діалектичній єдності з власністю. Власність є реальною умовою буття людини, як духовно-тілесної істоти. Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Аналізуючи відносини власності та їх співвідношення з правом, В. С. Нерсесянц зазначав, що «власність, право власності і право взагалі ... мають сенс лише там, де є, визнається і діє індивідуально-людське начало і вимір у суспільному житті людей, де, отже, окрема людина, індивід як такий, визнається незалежною та самостійною особою – суб'єктом власності і права, тобто економічно та юридично вільною особистістю»¹⁰⁵⁹.

З приватною власністю пов'язана свобода, про що переконливо сказав С. Л. Франк: «Приватна власність є реальною умовою буття людини як духовно-тілесної істоти; тим самим вона є реальною умовою її свободи як члена соціального цілого і, отже, умовою буття самого громадянського суспільства»¹⁰⁶⁰. Саме приватна власність (хоча б мінімально необхідна для життя), незалежно від всіх її можливих негативних наслідків, здатна забезпечити певну міру свободи особи. Водночас, приватна власність може затягнути людину в ярмо абсолютної залежності.

У філософському сенсі свобода розглядається як здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів, спираючись на об'єктивну необхідність. Свобода тут є незалежністю від будь-чого, можливість робити все, що завгодно, незв'язаність нічим, за винятком законів природи. Свобода – це спектр можливостей, сукупність різних варіантів вибору мети, засобів, шляхів реалізації інтересів і намірів особи, часу та обставин здійснення вчинку, який складається в кожній ланці генезису її поведінки. Людська дія ніколи не визначена жорстко й однозначно, вона містить певну невизначеність, є багатозначною, тобто завжди є кілька можливостей, що надає їй характеру вибору. Разом з тим, людина ніколи не буває абсолютно вільною. Її поведінка завжди залежить від багатьох факторів і обставин.

Свобода особи перебуває у прямому і нерозривному зв'язку з її відповідальністю. Якщо дії людини не детерміновані обставинами однозначно, якщо вона має свободу вибору, то вона несе відповідальність за свій вибір. Не можна не погодитись з Ф. А. Гаєком, що взаємодоповнюваність свободи і відповідальності

1059 Нерсесянц В. С. Философия права. Учебник для вузов. – М.: Изд. НОРМА, 2005. – С.131.

1060 Франк С. Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – С. 143-144.

означає, що аргументи на користь свободи стосуються лише тих, хто здатний бути відповідальним¹⁰⁶¹. Якщо особа зловживає своєю свободою і обирає протиправну поведінку, вона мусить нести юридичну відповідальність і може бути покарана аж до позбавлення свободи.

Цінністю є права і свободи людини і громадянина. Вони обмежені такими ж правами і свободами інших людей, суспільство потребує їх рівності. Рівність у соціальній сфері завжди є формально-правовою, це рівність вільних і незалежних одного від одного суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою, рівною мірою. Принцип формальної рівності є саме відмітною особливістю права у його співвідношенні з іншими видами соціальної регуляції (моральною, релігійною і т. п.). Відповідальність також має спиратись на принцип рівності. Рівність є складовою справедливості (соціальної справедливості), яка виступає мірою реальної рівності у правах і свободах, мірою соціальної гармонії. Для нормального розвитку суспільство потребує відповідності між правами і обов'язками, працею та винагородою, заслугами людей та їх суспільним визнанням, такого розподілу благ, який би сприяв консолідації суспільства, а не призводив до руйнівних процесів. Формальну рівність, яку забезпечує право, потрібно доповнювати врахуванням внеску особистості чи соціальної групи до суспільного блага, соціальними пільгами тих, хто через поважні життєві обставини не в змозі заробити на гідне життя своєю працею чи нездатний захистити свої права (інвалідам, дітям, незаможним тощо), не даючи людям необґрунтованих переваг, враховуючи при цьому необхідність збереження суспільної рівноваги. Ця реальна рівність і є справедливістю¹⁰⁶².

До кола філософських підходів, які плідно застосовуються вітчизняними вченими-правниками, у тому числі й кримінологами, належить герменевтичний підхід. Герменевтика виникла як теорія та практика тлумачення текстів, виявлення їх змісту. На сучасному етапі розвитку філософії вона прагне вийти за межі традиційної проблематики: тепер герменевтика претендує на пріоритетне положення у комплексному дослідженні процесу осмислення, а також на набуття статусу універсального методу, зокрема стосовно соціально-гуманітарних наук.

У філософії права значну роль відіграє юридична герменевтика. Вона зосереджує увагу на категорії праворозуміння, тлумачить право саме як продукт герменевтичного праворозуміння, яке конструюється засобами мови. Вважається, що у процесі реалізації права слід враховувати ті умови, за яких законодавець сформулював розглядувану норму права, його задум, традиції правозастосування. Цьому слугує тлумачення права. Саме на забезпечення однозначного розуміння норм права практичними працівниками правоохоронних органів спрямовані науково-практичні коментарі Кримінального кодексу України та інших кодексів.

1061 Гаск Ф. А. Конституція свободи/Пер. з англ. – Л.: Літопис, 2002. – С.83.

1062 Бандура О. О. Системні взаємозв'язки правових цінностей (загальний нарис) // Форум права. – 2011. – № 2. – С.26-33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journal/FP/2011-2/11boocz.pdf>.

Серед загальнонаукових методів, що застосовуються у кримінологічних дослідженнях, чільне місце займає формально-логічний метод, який дає можливість сформулювати політико-правові поняття і визначення. Цей метод включає прийоми індукції і дедукції, аналізу і синтезу.

Індукція (лат. induction – виведення) – у логіці форма умовиводу, в якому на підставі знання про особливе робиться висновок про загальне. Це прийом пізнання та обґрунтування припущень і гіпотез, один з різновидів емпіричного узагальнення і доведення фактів. Застосовується, наприклад, для визначення мотивів і цілей протиправних діянь.

Дедукція (лат. deduction – доведення) – форма умовиводу, в якому на підставі знання про загальне робиться висновок про особливе. Це прийом пізнання, що базується на русі знання від загального до окремого, від закону до його прояву. Дедукція відрізняється від індукції протилежним ходом думки. Вона дуже важлива в теоретичних дослідженнях.

Аналіз – уявне розчленування явища, що вивчається, на складові і дослідження кожної складової окремо. Це дає можливість поглиблено їх вивчити.

Синтез являє собою поєднання раніше виділених частин об'єкта в єдине ціле. Результатом є достовірні відомості про зв'язки елементів і ознак об'єкта дослідження, його пізнання загалом.

Широкого застосування у кримінологічних дослідженнях набули також прийоми судження за аналогією і судження від протилежного, доведення до абсурду, абстрагування, узагальнення. Зокрема абстрагування, як логічний прийом, полягає у відволіканні від певних властивостей і відносин об'єкта дослідження з одночасним виділенням лише тих властивостей і відносин, які цікавлять дослідника. В результаті абстрагуючої діяльності мислення створюються певного роду абстракції, без яких розвиток науки є неможливим (наприклад, формулювання поняття злочинності, в якому сконцентровані істотні ознаки цього явища).

Узагальнення являє собою такий прийом, за допомогою якого встановлюються загальні ознаки і властивості об'єктів, явищ. Шляхом такої операції здійснюється перехід від окремого поняття до загального.

Вказані прийоми лежать в основі досліджень у всіх областях наукового знання. Однак, за допомогою одних лише прийомів формальної логіки неможливо одержати нові знання, тому в кримінології застосовуються і інші прийоми і методи, спільні для багатьох соціальних наук.

Так, історичний метод, передбачає фіксацію у часі окремих етапів і стадій розвитку права і держави. Він дає діхронічне пояснення, яке враховує послідовність явищ, що розвиваються у часі¹⁰⁶³. У кримінологічних дослідженнях історичний метод сприяє дослідженню сучасного стану злочинності, її генези, дає можливість виявити тенденції подальшого розвитку, простежити еволюцію

1063 Теория государства и права: Учебник/Под ред. М.Н. Марченко. – М.: Изд-во «Зерцало», 2009. – С. 15.

мотиваційної сфери протиправної поведінки (наприклад, у зв'язку з економічним становищем у країні).

Функціональний метод полягає у виявленні способів існування різних соціальних об'єктів, їх призначення. За його допомогою визначають ті функції, які даний соціальний об'єкт виконує. Але цей метод не дає відповіді на питання – чому саме ці функції, а не якісь інші, чому саме зараз, а не в інший час. У кримінології застосовується, наприклад, при дослідженні соціальної ролі малих груп.

Системний метод забезпечує пізнання досліджуваного об'єкта як складної цілісності, що включає різні компоненти, пізнання характеру міжсистемних зв'язків, координації, взаємодії між елементами системи. За такого підходу дослідник абстрагується від якісних характеристик цих елементів.

Злочинне середовище є складною системою, котра має внутрішню структуру, утворена з елементів, які мають певні зв'язки між собою. Тому, кримінологічні дослідження потребують також застосування структурного методу, який полягає у виявленні в соціальних об'єктах певних констант, тобто відносно стійких внутрішніх зв'язків. Цей метод дає можливість виділити і дослідити компоненти цілого, простежити їх внутрішні закономірності, зв'язки (наприклад, роль тієї чи іншої особи у кримінальному середовищі).

Порівняльний метод – це зіставлення одного соціального об'єкта з іншим з метою виявлення їх подібності або відмінності. Цей метод пізнання лежить в основі суджень про схожість і відмінність об'єктів. За допомогою порівняння виявляються якісні і кількісні характеристики досліджуваних явищ, предметів, процесів. Однією з умов ефективного застосування цього методу є правило – порівняння повинне проводитись лише в межах однорідної групи об'єктів.

Всі методи, що застосовуються у кримінологічних дослідженнях, не повинні суперечити один одному, вони мусять доповнювати один одного. Якщо при використанні якогось нового метода ця умова не виконується, останній, за словами В. С. Зеленецького, має бути виключений із системи методів загальної теорії боротьби зі злочинністю. На практиці всі методи вирішення проблеми повинні застосовуватись у їх об'єктивному взаємозв'язку і, відповідно, в реально існуючій взаємозалежності. При цьому основне навантаження припадає на спеціальні наукові методи ¹⁰⁶⁴.

Для збору і обробки інформації в кримінології широко застосовуються статистичний, соціологічний (конкретно-соціологічний), психологічний і математичний методи. Вони ефективні в процесі пізнання емпіричних даних. Так, кримінально-правова статистика відображає процес боротьби зі злочинністю, дає кількісну і якісну характеристику діяльності органів, які задіяні на окремих стадіях кримінального процесу. Саме кримінально-правову статистику можна назвати інформаційною базою кримінології. Але вона враховує не всі злочини,

1064 Зеленецкий В.С. Общая теория борьбы с преступностью. 1. Концептуальные основы. – Х.: Основа, 1994. – С.207

що вчиняються, а лише ті з них, які були виявлені і за якими проводилось розслідування або кримінальне судочинство, застосовувались засоби адміністративного або суспільного впливу¹⁰⁶⁵.

Соціологічний метод дозволяє за допомогою анкетування, спостереження, опитування, експерименту, експертних оцінок, аналізу документів одержати інформацію про фактичну поведінку суб'єктів у державно-правовій сфері. У кримінології він використовується, наприклад, для визначення ефективності заходів, спрямованих на профілактику правопорушень.

До психологічних методів, що застосовуються в кримінології, можна віднести наступні: тестування, що являє собою сукупність прийомів виміру і оцінки різних психологічних якостей і станів індивіда, а також виміру ряду властивостей і психічних станів осіб, що входять до складу малих соціальних груп; соціометрію – систему дослідницьких процедур для метричного і якісного аналізу емоційно-психологічних зв'язків між людьми. У кримінологічних дослідженнях застосовуються психологічні опитування, вивчення документів самоспостереження, методи психодіагностики.

Необхідність дослідження емпіричного матеріалу у величезних обсягах зумовлює використання математичних методів, тобто точних кількісних методів, що спираються на математичну логіку, математичну статистику і теорію ймовірності¹⁰⁶⁶.

Одним із засобів вивчення злочинності та прогнозування її стану є кримінологічне моделювання, в результаті якого штучно створюється об'єкт у вигляді схеми, креслення, матеріальних конструкцій, формул, які подібні до оригіналу. Вивченню і запобіганню злочинності слугує також кримінологічне планування, що являє собою комплексну науково обґрунтовану розробку завдань у сфері боротьби зі злочинністю з визначенням конкретних заходів і шляхів їх практичної реалізації. Подібне призначення і кримінологічного прогнозування, в результаті якого складається ймовірний, але науково обґрунтований висновок про поточну динаміку злочинності з її якісними та кількісними показниками.

Обов'язковою умовою одержання знань у кримінології є висування гіпотез (грец. *hypothesis* – основа, припущення). Це система умовиводів, за допомогою якої на основі ряду фактів робиться висновок про існування об'єкта, зв'язку або причини явища, причому цей висновок не можна вважати абсолютно достовірним. Потреба у гіпотезі виникає, зокрема, у складній ситуації, коли виявляються факти, пояснення яких потребує додаткової інформації, яка на даний момент відсутня у суб'єкта пізнання.

Наука дає можливість висувати гіпотези, а значить бачити майбутнє. Без пе-

1065 Поклад В.І., Топольська І.О. Статистичні методи в кримінологічних дослідженнях: Навч.-метод. посібник/МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. – С.7.

1066 Яковлев С.В., Гнусов Ю.В. Математические методы оценки состояния и прогнозирования преступности: Монография. – Х.: Ун-т внутр. дел, 1998.

редбачення неможлива жодна доцільна діяльність. Але передбачення потребує глибоких і всебічних знань, здатних пояснити прояви тієї сфери буття, на базі якої здійснюється передбачення. Наукове пояснення можливе завдяки методології, яка впорядковує дослідження, забезпечує одержання необхідних знань, на основі яких і робляться наукові передбачення.

Підводячи підсумки, зазначимо, що коло філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів і підходів, які використовуються в кримінологічних дослідженнях, значно ширше, ми обмежилися лише тими, до яких кримінологи звертаються найчастіше. Разом з тим мусимо визнати, що проблема методології дуже складна і об'ємна, вона потребує подальших досліджень.

Насамкінець, пам'ятаючи відомий вислів Г. Спенсера, що наука – це організоване знання, мусимо визнати: ніщо так не сприяє організації знання про той або інший предмет або явище, як визначення ефективних наукових методів його пізнання.

12.2 Несправедливість і її вплив на злочинність

Проблема злочинності є однією із тих проблем, що привертала увагу багатьох дослідників у всі часи. Представники різних галузей знань намагались зрозуміти і пояснити сутність та причини цього явища. Адже злочинність – це небезпечний прояв людської поведінки, що завдає величезної шкоди суспільству. Терміном «злочинність» позначають сукупність злочинів, що вчиняються у даному суспільстві в даний час. Це соціальне, масове явище, що має певні причини, умови, закономірності, тенденції.

Злочинність зароджується в самих суспільних відносинах, відображає проблеми і суперечності життя соціуму. В науковій літературі неодноразово досліджувались соціальні, психологічні, економічні фактори, що викликають злочинність. Так, наприклад, американський соціолог Е. Шур, відомий своїми працями у сфері кримінології, численні соціальні, психологічні та інші фактори злочинності об'єднує в три основні групи явищ. Це – соціальна структура суспільства, характерні для нього духовні та соціальні цінності, а також законодавча, поліцейська і судова практика. Об'єктивні джерела злочинності доповнюються суб'єктивними причинами, що характерні для того або іншого суспільства та впливають із його соціальної структури. До них слід зарахувати такі регресивні надбання світогляду і способу життя, як пріоритет матеріальних цінностей над духовними, вміння обдурити компаньйона. Досліджуючи злочинність на прикладі США, Е. Шур писав: «Наше суспільство значною мірою побудоване на вмінні продавати в широкому сенсі слова ... Саме ці якості і є головними в професії досвідченого шахрая»¹⁰⁶⁷. Вчений визнає, що все суспільство вважати

¹⁰⁶⁷ Шур Э.М. Наше преступное общество. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://>

злочинним не можна. Разом з тим суспільство є злочинним у тому сенсі, що у ньому немає рівноправності, що до вирішення проблеми злочинності воно підходить з нереалістичних і неефективних позицій.

Російський кримінолог М. Кофирін аналізує три основні підходи у розумінні причин злочинності: 1) антропологічний, згідно якому причини злочинності приховані в природі людини; 2) соціологічний, за яким причини злочинності полягають у соціальній дезорганізації суспільства; 3) метафізичний, що визнає злочин лише відступом від природних законів буття. Він підтримує прихильників другого підходу (соціологічного) і наголошує, що причина злочинності у самому загальному вигляді – це порушена справедливість (соціальна несправедливість)¹⁰⁶⁸.

Прихильником соціологічного підходу є відомий російський кримінолог, професор Я. І. Гілінський. Він стверджує, що немає виду поведінки, яка за своєю природою є злочинною. «Злочин і злочинність – поняття релятивні (відносні), «як домовляться» законодавці». «Те, що в одній країні – злочин, в іншій – не визнається таким. Те, що злочинним було вчора, сьогодні не є злочинним, і навпаки»¹⁰⁶⁹. На його думку, немає такого виду поведінки, що, за своєю природою, є злочинною, тому не може бути єдиної причини злочинності.

Інший російський вчений-юрист В. А. Номоконов причини злочинності бачить у комплексі найбільш гострих і глибоких деформацій економічного, соціального, політичного та духовного розвитку суспільства. Злочинність причинно пов'язана з певними суперечностями суспільного розвитку – тими або іншими деформаціями, диспропорціями, дисфункціями і т. п. Суспільство на певному етапі розвитку своїми реальними деформаціями закономірно породжує об'єктивні передумови злочинності в її різних параметрах. Причини злочинності у кінцевому підсумку полягають у глобальній або частковій неповноцінності соціуму. «Неповноцінність» – це своєрідний інтегративний показник, що свідчить про стан незбалансованості, гостру конфліктність відносин і, відповідно, інтересів громадян, соціальних груп, суспільства і держави. Злочинність можна розглядати як наслідок сваволі, жадливої соціальної несправедливості, як певного роду розплату за несправедливість¹⁰⁷⁰.

Сучасна кримінологічна наука, виходячи із розуміння сутності злочинності, одноставна у тому, що головна увага у боротьбі зі злочинністю має бути зосереджена не на питаннях примусу і виправлення, а на спільних зусиллях щодо попередження і нагляду. Основою ж цих зусиль повинна стати не роз'яснюваль-

scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z0000001.

1068 Кофирін Николай. Каковы причины преступности. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.nikolaykofyrin.ru/?p=345>.

1069 Цит. за: Кофирін Николай. Преступление и законы природы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://philosophystorm.org/nikolai_kofyrin/3177.

1070 Номоконов В. А. Особенности причин преступности в постсоветской России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crime.vl.ru/index.php?p=4666&more=1&c=1&tb=1&pb=1>.

на, превентивна робота з потенційними правопорушниками, а прямі дії щодо ліквідації специфічних соціальних умов, що породжують злочинність. Однією з основних таких умов є несправедливість. Відповідно виникає питання: що ж являє собою справедливість?

Термін «справедливість» має два різних значення: моральне і процесуальне. З точки зору моралі справедливість являє собою поняття про розумне, належне, точне відображення дійсності. Моральна справедливість передбачає апеляцію до певних критеріїв, або вищих цінностей, порівняно з тими, що знайшли відображення в законі. Процесуальна справедливість стосується результату, який досягається завдяки механізму реалізації законів, що функціонує належним чином¹⁰⁷¹.

Справедливість є категорією світоглядною, а значить абстрактною. Загальноновизнана вимога діяти справедливо не передбачає пояснень як саме слід діяти. Зміст поняття «справедливість» кожна людина розуміє по-своєму. До того ж це поняття трансформувалось залежно від конкретної історичної епохи, з різних точок зору оцінювалась як поведінка індивіда, так і суспільні процеси та політико-правові явища. Підтвердженням цього є дослідження вказаного поняття в історії світової філософської і політико-правової думки.

У західноєвропейській літературі історично склалися два основних підходи до осмислення справедливості і справедливого суспільства. Перший підхід генетично пов'язаний з ідеями античних мислителів – Платона, Аристотеля, Цицерона. Його можна простежити у вченні Г. В. Ф. Гегеля і К. Маркса, аж до сучасних аристотеліанців. Другий підхід зобов'язаний своїм виникненням формуванню сучасної концепції політичного в межах новоевропейської цивілізації і традиційно відтворюється ліберальною думкою. Для античної парадигми характерним є осмислення справедливості в контексті орієнтації на загальне благо як вищу мету політики. Для новоевропейської – поняття про справедливість нерозривно пов'язане з правом як головною метою політичного суспільства¹⁰⁷².

Давньогрецький мислитель Платон розглядав справедливість як вищу чесноту у державі, що будується на принципах блага. Платона можна вважати засновником теорії справедливості. Справедливість діяльності влади він піддає довгому та глибокому аналізу в діалозі «Держава». Мислитель називав справедливим таке суспільство, в якому кожна людина повною мірою реалізує свої природні здібності. Справедливість передбачає певну рівність, належну міру. Сутність справедливого правопорядку у Платона пов'язана зі структурою людської душі, що має три складові: розумну, вольову та почуттєву, кожній з яких відповідає своя чеснота. Подібно до того, як єдність трьох чеснот – мудрості, мужності та помірності – дає четверту, вищу чесноту – справедливість, єднання трьох станів

1071 Справедливость // Энциклопедия Кругосвет. Универсальная научно-популярная онлайн-энциклопедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/SPRAVEDLIVOST.html.

1072 Канарш Г.Ю. Концепция «справедливого общества» в гуманитарных науках. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/1/Kanarsh>.

у загальній турботі про благо держави дає справедливий суспільний устрій. Взаємне співіснування станів забезпечує стабільний правопорядок у державі і дає можливість досягти її вищої мети – справедливості¹⁰⁷³. В більш пізній же роботі «Закони» Платон пояснює, якою має бути соціальна структура, якщо еліта суспільства діє відповідно до своїх уявлень про справедливість. Отже, він розрізняє моральну справедливість та процесуальну.

Інший давньогрецький мислитель Аристотель розмежовував два види справедливості: мінову (зрівняльну) і розподільчу. Завдання мінової справедливості – відплата за рівне. Така справедливість прийнятна лише у відносинах рівних людей. Це середина між шкодою і вигодою. Завдання розподільчої справедливості – розподіл політичних прав згідно достоїнств кожної особи. Мінова справедливість пов'язана з кількісними відмінностями, розподільча – з якісними. Мінова – з рівними особами, розподільча – з нерівними. Мінова справедливість – це еквівалентні відносини, які встановлюються без урахування особливостей індивіда. Згідно з Аристотелем, мінова справедливість є належністю приватних взаємовідносин індивідів (договорів, зобов'язань і т. п.), розподільча справедливість поширюється на сферу політики (політичні відносини, розподіл політичних прав). Таким чином, Аристотель запропонував два різні масштаби, два критерії, що видавалися йому однаково справедливими – кожний на своєму місці. Міновій справедливості він відвів галузь обміну, галузь цивільно-правових відносин, приєднавши до них сферу діяльності суду. Розподільчій же справедливості відповідає галузь політики, де мова йде про розподіл політичних прав, різних привілеїв та благ. Мислитель висловився за нерівномірне їх надання громадянам, за розподіл за гідністю. Вчення Аристотеля про розподільчу справедливість стало теоретичним виправданням політичної та майнової нерівності людей¹⁰⁷⁴.

Ідеї справедливості зазнали ґрунтовного оновлення в епоху Відродження і Реформації. Суттєвий вплив на концепцію справедливості справили розвиток природничих наук, які застосовували методи, що гарантують математичну точність і достовірність результатів. Так, нідерландський мислитель Б. Спіноза, обґрунтовуючи аксіоматичну природу моральних і політичних принципів, разом з тим виходив далеко за межі дедуктивних доказів у своїх намаганнях звести моральну справедливість до природних законів, які аналогічні законам природничих наук. Він акцентував увагу на зв'язку справедливості з державою, оскільки, на його думку, «справедливість і несправедливість можуть бути представлені лише в державі»¹⁰⁷⁵. Пов'язуючи поняття справедливості з відносинами, що лежать в основі держави, Б. Спіноза створював передумови для оцінки державних порядків як справедливих, або несправедливих.

1073 Платон. Государство. Книга вторая // Собр. соч.: В 4-х т./Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Loseva, В. Ф. Asmusa, А. А. Taxo-Godi. – М.: Мысль, 1994. – Т. 3.

1074 Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2005. – С. 57.

1075 Спиноза Б. Политический трактат // Избранные произведения: В 2-х т. – М.: Госполитиздат. 1957. – Т. II. – С. 299.

Категорія справедливості стала визначальною в теорії суспільного договору. Сучасник Б. Спінози англійський мислитель Т. Гоббс наголошував, що мінімальною умовою досягнення суспільного порядку і миру є укладення суспільного договору, в результаті якого відбувається передача людьми більшості своїх природних прав суверену. Справедливість можна визначити лише з врахуванням такого договору та всього обсягу емпіричних фактів, що стосуються структури влади і управління у суспільстві. Справедливість, тобто дотримання угод, є, на його думку, правило розуму, що забороняє нам робити що-небудь, що згубно для нашого життя. З цього випливає, що справедливість є природним законом¹⁰⁷⁶. Т. Гоббс поділяв справедливість на комутативну (мінову) і дистрибутивну (розподільну). Перша полягає в рівноцінності речей і є об'єктом договору, друга – в наділенні однаковими благами людей з однаковими заслугами, у відплаті належного.

Першим мислителем, що теоретично розмежував поняття моральної і правової справедливості, став німецький філософ, засновник німецької класичної філософії І. Кант. В етико-політичній концепції І. Канта справедливість реалізується за такого суспільного ладу, в якому панує визнання наступного імперативу розуму: останнім критерієм вчинку є сприйняття принципу, що за ним стоїть, як універсального принципу, що підходить всьому людству; ніщо інше не може бути виправдане з точки зору розуму. На його думку, правова справедливість повинна насаджуватись у суспільстві примусовим чином; лише в цьому випадку можна розраховувати на здійснення моральної справедливості. Кінцева мета юридичної справедливості – зробити можливим здійснення моральної справедливості, однак юридична справедливість не може примусити до моральної справедливості. І. Кант застерігав: «Горе законодавцю, який встановлення, спрямовані на етичні цілі, захоче здійснити шляхом примусу! Таким шляхом він не тільки створив би щось прямо протилежне етичному, але підірвав би і зробив нестійкими навіть політичні основи»¹⁰⁷⁷. За умов юридичної справедливості людина вільна здійснити моральну справедливість, а досягнення свободи бути моральним є здійсненням юридичної та політичної справедливості. При цьому І. Кант орієнтується на категорію правопорядку, сутність якого полягає в інституціоналізації конфлікту, іманентного індивідуалістичному суспільству.

Інший видатний німецький філософ Г. В. Ф. Гегель пов'язував категорію справедливості з відносинами обміну. Він виходив з того, що цінність як внутрішньорівне в речах, які в своєму специфічному існуванні зовсім різні, зустрічається в договорах, в пред'явленому правопорушнику цивільному позові, у співвідношенні злочину і покарання. На цій основі Гегель будував теорію покарання, вбачаючи в ньому відплату. Знаходячи в караючій справедливості

1076 Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1991. – С. 130.

1077 Кант И. Религия в пределах только разума // Кант И. Трактаты и письма/Отв. ред. А. В. Гулыга. – М.: Наука, 1980. – С. 164.

об'єктивне начало, реалізацію морального порядку речей, який існує і панує раніше, ніж люди від народження долучаються до нього, Гегель виводив поняття справедливості із проявів абсолютного духу. Природу злочинності він знаходив в особливій сутності правових законів. Гегель писав: «Існують закони двоякого роду: закони природи і закони права. Закони природи є абсолютними і мають силу тому, що вони є: вони не допускають обмежень, хоча в певних випадках можуть бути порушені ... Правові закони – це закони, що йдуть від людей. Внутрішній голос може або вступити з ними в колізію, або погодитись з ними ... У природі найбільша істина полягає у тому, що закон взагалі існує. У законах права приписує силу не тому, що він існує, і кожна людина вимагає, щоб він відповідав її власному критерію. Тут, таким чином, можлива колізія між тим, що є, і тим, що повинно бути, між у собі і для себе існуючим правом, що залишається незмінним, і довільним визначенням того, що є право»¹⁰⁷⁸. Вказана колізія є причиною можливої оцінки права як несправедливого, а значить і суб'єктивного виправдання його порушення. Адже кожна людина має власні уявлення про справедливість і тому може конструювати власне право – норми поведінки, які вона вважає справедливими. Ці норми далеко не завжди збігаються з прийнятими у державі правовими законами. Але людина нерідко орієнтується не на закони, а на власні норми, що існують у її уяві. Тим самим Гегель хотів сказати наступне: чим більш справедливі закони, тим більша кількість громадян визнає їх саме як справедливі, дотримується таких законів, а значить – тим більш низьким є рівень злочинності.

Поряд із суб'єктивними уявленнями кожного окремо взятого індивіда про справедливість існує відповідне колективне уявлення, що знаходить своє відображення в нормативно-правових актах тієї або іншої держави. Якщо ж принцип справедливості не відображається в законі, у суспільстві зростає напруження, невдоволення, протести, або навіть відбувається революція, яка знищує «несправедливу» правову систему. Під гаслом справедливості відбуваються всі повстання і революції. Суспільство прагне справедливих законів і сподівається на їх прийняття. Але після революції знову виникає та ж сама проблема: уявлення про справедливість у людей, як були різними, такими вони і залишились (з усіма наслідками, що з цього випливають).

Найбільш впливова концепція справедливого суспільства в сучасній політичній думці Заходу представлена неокантіанським лібералізмом. Зазвичай сучасні неокантіанські ліберали прихильні до ідеї пріоритету свободи перед будь-якими соціальними цілями, такими як добробут або економічна ефективність. Для лібералів вихідним є ідеал особистої свободи, що передбачає рівність певного типу – рівність можливостей, що протистоїть принципу рівності результатів. Принцип рівності можливостей передбачає створення сприятливих умов для реалізації

1078 Гегель. Філософія права: історія і сучасність. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.polbu.ru/gegel_lawphilosophy/ch01_i.html.

приватної ініціативи, але разом з тим містить у собі відмову від забезпечення колективного добробуту. Це призводить до формування дикого капіталізму та архаїчних форм збагачення з опорою на негативного індивіда, якому притаманна «безмірна жадібність і відсутність економічної раціональності»¹⁰⁷⁹.

Сучасна вітчизняна філософська та політико-правова думка виділяє три типи справедливості: 1) справедливість, що пов'язана з помстою (мстива); 2) зрівняльна справедливість; 3) розподільча справедливість. Основним принципом справедливості першого типу є саме помста тому, хто завдав шкоди. Найчастіше в такій ситуації все зводиться до задоволення враженого самолюбства і потурання почуттю власної важливості. Зрівняльна ж справедливість враховує інтереси як злочинця, так і жертви. Її основний принцип орієнтується на те, щоб всі одержали порівну. Сутність розподільчої справедливості у тому, що кожна людина повинна одержати відповідно до своїх вчинків.

Як свідчить історичний досвід, використовувати ту або іншу концепцію справедливості у чистому вигляді небезпечно для суспільства, тому останнім часом стала популярною концепція, що має компенсаційний характер і поєднує в розумних межах принципи зрівняльної та розподільчої справедливості¹⁰⁸⁰.

Таким чином, уявлення про справедливість не є сталими. Значною мірою вони залежать від стабільності правової системи, досконалості законів, від єдності волі володарюючих і суспільства. Критерієм справедливості вимірюються всі нормативно-правові акти держави. Органи державної влади повинні приймати соціально значущі рішення (плани, програми, проекти і т. п.), спрямовані на реалізацію інтересів більшості громадян держави, тобто інтересів народу, мас, на реалізацію національно-державних інтересів. У правозастосовній діяльності принцип справедливості реалізується в актах компетентних органів, що прямо або побічно забезпечують справедливий правопорядок. Однак нерідко «слути народу прагнуть стати його господарями», «приватизувати» державу і в реальній політичній практиці враховують не стільки національні інтереси, скільки інтереси завоювання та утримання своєї влади, свої економічні інтереси, або навіть інтереси інших держав. Звичайною справою давно вже є популізм і лицемірство, коли з високих трибун заявляється одне, а робиться інше. Проблема соціальної та економічної справедливості як була, так і залишилась невирішеною. Дисбаланс у сфері розподілу ключових соціально-економічних ресурсів залишається джерелом постійної соціальної напруги і нестабільності у суспільстві. Така ситуація не сприяє формуванню суспільної думки щодо справедливості суспільного устрою, схваленню населенням як внутрішньої, так і зовнішньої політики нашої держави.

Тут доречно нагадати, що мораль і право виникли саме як суспільні регуля-

1079 Цит. за: Канарш Г. Ю. Концепция «справедливого общества» в гуманитарных науках. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/1/Kanarsh>.

1080 Токунова Г. А. Понятие справедливости и принципа справедливости. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com/webhp?nord=1#nord=1&q>.

тори будь-якої людської діяльності, тобто регулятори, що обмежують приватні (особисті) інтереси і вимагають враховувати спільні інтереси – інтереси соціальної групи, колективу, суспільства, країни, людства. Більше того, мораль як один із регуляторів поведінки людей за своєю сутністю орієнтована на колективізм, на пріоритет спільних інтересів.

Поняття справедливості має переважно колективістський смисл. Воно відображає вимогу відповідності діяння і відплати, тобто відповідність цінностей, благ, які суб'єкт діяльності (індивід, соціальна група і т. п.) дає суспільству (іншим людям) і одержує від нього. Під цінностями тут маються на увазі не лише позитивно значущі предмети (речі), їх властивості, відносини, а й негативно значущі. Як добру протистойть зло, так і позитивним цінностям відповідають їх антиподи. Причому величина цінностей завжди прив'язана до конкретного суб'єкта, його конкретної потреби. Тому справедливість передбачає не лише відповідність прав і обов'язків, праці і винагороди, заслуг і їх визнання, але й злочину та покарання ¹⁰⁸¹.

Важливі вихідні моменти, на яких базуються потенційно консенсуальні уявлення про справедливість, пропонує саме право, тобто чинні норми і принципи – норми конституції, а також інші норми права, включаючи принципи, вироблені в процесі здійснення правосуддя, та загальновизнані принципами управлінської діяльності. Вони утворюють етико-правовий контекст, який претендує на те, щоб його визнавали вираженням панівних у суспільстві уявлень про справедливість. Основою такого погляду є впевненість, що живучими і конкурентоспроможними, принаймні з огляду на найзагальніші тенденції розвитку права, можуть бути лише ті його принципи і норми, щодо яких у суспільстві існує консенсус ¹⁰⁸². Небезпідставно справедливість в уявленнях людей завжди асоціюється з правом. Право мусить являти собою нормативно закріплену справедливість. Істотним показником повноцінності законів (з позицій справедливості) є їх узгодженість із загальновизнаними стандартами прав і свобод людини. Соціальна цінність права полягає у справедливому правозастосуванні, що є одним із засобів забезпечення соціальної справедливості. Можна сказати, що принцип справедливості лежить в основі всієї правової діяльності, у тому числі і в сфері боротьби зі злочинністю.

Проблема соціальної справедливості правоохоронної діяльності всебічно досліджувалась юристами, політологами, економістами. Зокрема відомий американський економіст Л. Туроу, який акцентував увагу на суперечності між вимогами економічної ефективності та соціальної справедливості, стверджував,

1081 Поздняков А. И. Конфликт справедливости и эффективности в государственном управлении (философско-методологический аспект проблемы) // Конфликт справедливости и эффективности в государственном управлении. Материалы научного семинара. Вып. 6 (44). – М.: Научный эксперт, 2011. – С. 13.

1082 Циппелиус Райнгольд. Юридична методологія/Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнута. – К.: Вид-во «Реферат», 2004. – С. 88.

що прагнення максимізувати ефективність створює певні проблеми із забезпеченням справедливості. Він сформулював вимоги соціальної справедливості з точки зору жертв злочинів, а також самих злочинців, і розглянув, як реалізація цих вимог вплине на ефективність захисту порядку. При цьому Л. Туроу виходив із того, що прийоми стримування злочинності є ефективними лише тоді, коли вони відповідають суспільним стандартам справедливості. Розглядаючи вимоги справедливості з точки зору жертв, необхідно з'ясувати, чи бажає суспільство, щоб поліція розглядала кожну скаргу потерпілого. На такий розгляд потрібен час, а значить – знижується ефективність діяльності поліції. На його думку, щоб ефективно організувати правоохоронну діяльність, слід визначити, як мають бути розподілені втрати від злочинів. Якщо вирівнювати втрати, то виходить, що кожна людина повинна нести рівні збитки від злочинів. У цьому полягає справедливість.

Вимоги справедливості стосовно злочинців передбачають два різних підходи: 1) суспільство виходить із того, що люди, які вчинили злочин, стоять поза суспільством. Тому суспільство зацікавлене не в справедливому ставленні до злочинців, а лише в захисті потенційних жертв. Відповідно правоохоронні органи повинні дбати про захист жертв та невинних, а не про справедливість по відношенню до злочинців; 2) злочинці є членами суспільства і заслуговують справедливого до себе ставлення. У такому разі правоохоронні органи повинні прагнути зрівняти ймовірність затримання і покарання за різні злочини, в різних соціальних групах і регіонах. Л. Туроу дійшов висновку, що підвищена увага до ефективності правозахисної діяльності без обговорення її справедливості не є обґрунтованою. Суспільство, яке не може приймати достатньо справедливі рішення, не може стати ефективним. Необхідно шукати такі методи правоохоронної діяльності, які забезпечать суспільству і ефективність, і справедливість¹⁰⁸³.

Бачити в злочинцях, перш за все, звичайних людей є характерним для відомого норвезького кримінолога Нільса Крісті. Обґрунтовуючи свою позицію, він стверджував, що завдання кримінології полягає у тому, щоб зрозуміти будь-яке, навіть нелюдське і нерозумне діяння. Люди живуть у багатомірному моральному просторі. З цієї позиції важко назвати іншу людину чудовиськом. Ще важче, якщо ми здатні бачити себе у вчинках інших людей. Жахливі діяння можна сприймати по-різному. Такі діяння можуть бути зумовлені соціальними проблемами, вони можуть являти собою відчайдушну вимогу компенсації. Злочин – це феномен, що конструється самим суспільством. Н. Крісті звертає увагу на те, що справедливість часто підміняється нормою закону, що кримінальне правосуддя виявляється знаряддям панування більш благополучних груп населення над менш захищеними. Він бачить загрозу громадянському суспільству

1083 Туроу Л. Правоохранительная деятельность: справедливость против эффективности // Экономическая теория преступной и правоохранительной деятельности. Экономическая теория преступлений и наказаний: Реферативный журнал. – М.: Изд-во РГГУ, 1999, Вып. 1. – С. 87-92.

у тому, що все частіше військові залучаються до вирішення соціальних проблем, виступаючи активними учасниками, а то і «гарантами» збереження «законності й порядку»¹⁰⁸⁴.

Н. Крісті запропонував термін «небезпечна держава», під якою розумів таку державу, яка застосовує поняття «небезпечний індивід» до своїх громадян. Така держава переймається злочинністю взагалі, а не безпекою, що виходить від певних індивідів, які вчинили особливо небезпечні злочини. Держава загрожує безпеці своїх громадян вже тим, що прирівнює злочини (з точки зору держави) до безпеки, а осіб, які їх вчинили, – до небезпечних осіб. Подібні держави, криміналізуючи такі діяння, як дрібна крадіжка або зберігання незначної кількості наркотиків, керуються не лише прагненням захистити власність (у вигляді пляшки молока) або зашкодити поширенню наркотиків, а й іншими, прихованими міркуваннями, а саме – контролювати нижчі верстви суспільства¹⁰⁸⁵.

Н. Крісті не мав на увазі, що сучасне суспільство повинно залишатись байдужим до захисту життя, здоров'я, або власності. Навпаки, життя у високорозвиненому суспільстві в багатьох випадках передбачає таке оточення, в якому правоохоронні інститути вважаються суттєвою гарантією безпеки. Кожне сучасне суспільство має приділяти увагу тому, що в цілому постає як проблема злочинності. Держава повинна тримати під контролем цю проблему, витрачаючи гроші, залучаючи людей, створюючи умови. Він не закликав до повернення на нижчий ступінь соціальної організації, вільний від зовнішнього контролю. Це заклик до роздумів про межі такого контролю. На думку Н. Крісті, у сучасному суспільстві головна небезпека злочинності полягає не в злочинах, а в тому, що боротьба зі злочинністю може спрямувати суспільство на тоталітарний шлях розвитку¹⁰⁸⁶. Щоб зменшити ступінь безпеки в небезпечній державі необхідно просто нав'язати їй серйозну дискусію про межі самого поняття «злочин». За словами Н. Крісті, злочин не існує як самостійна сутність. Існують лише діяння, причому в різних соціальних системах діянням надають різне значення. Широка соціальна система з розгалуженими внутрішніми зв'язками породжує невизначеність щодо того, що є злочином і хто такі злочинці.

Злочин є продуктом культурного, соціального і розумового процесів. Для всіх діянь, у тому числі і тих, які вважаються неприпустимими, існують десятки можливих варіантів їхнього розуміння: непристойна поведінка, безумство, збочене честолюбство, юнацька бравада, політичний героїзм або – злочин. «Однакові» вчинки можуть стати предметом інтерпретації в різних, паралельно існуючих,

1084 Ознобкіна Е. Философия криминологии. (Нильс Кристи. Ответ насилию. В поисках чудовищ. М.: Центр содействия реформе уголовного правосудия, 2003. 32 с.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2003/2/filosofiya-kriminologii>.

1085 Кристи Нильс. Опасные государства. Перевод с английского Александра Богдановского. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://index.org.ru/journal/13/crist1301.html>.

1086 Кристи Нильс. Борьба с преступностью как индустрия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prison.org/lib/christy1.htm>.

системах: юридичній, психіатричній, педагогічній чи теологічній. Н. Крісті наголошував, що він аж ніяк не стверджує, ніби в принципі не існує суспільно неприйнятних діянь, тобто таких, які абсолютно неприйнятні і для нього самого. Він не заперечує, що хтось може отримати в серце кулю, випущену з належного комусь пістолета, як і не заперечує, що люди гинуть під колесами автомобілів, що хтось вилучає чужі гроші з комода або з банківського рахунку без згоди їх власників. Такі діяння викликають рішуче моральне засудження і бажання їх припинити, або їм запобігти. Деякі з цих діянь варто було б розцінювати як злочини. Разом з тим, він намагався привернути увагу до тієї небезпеки, яку складає каральна система в державі. Враховуючи ту обставину, що злочин є нескінченним природним ресурсом, Н. Крісті ставить запитання: коли ж, на-решті, злочину буде достатньо, або коли буде достатньо контролю карального апарату, інакше кажучи: коли кількість стигматизованих грішників виявиться задовільною? Наскільки ми можемо дозволити розростатися каральній системі, якщо вона взагалі нам необхідна? Чи можливо встановити верхню або хоча б нижню межу кількості покарань, які мають бути застосовані в сучасному суспільстві? І, зрештою, чи можемо ми впливати на злочинність? Н. Крісті робить висновок: якщо ми переконані, що цінності громадянського суспільства повинні бути громадянськими, тоді ми повинні підтримувати каральну систему на найнижчому рівні¹⁰⁸⁷.

Н. Крісті не поспішає беззастережно визнати правильним повернення до концепції загального попередження, тобто «стримування шляхом залякування», що спостерігається в теорії та практиці боротьби зі злочинністю. Визнаючи, що покарання відіграє стримуючу роль, що без нього суспільству загрожує «хаос», він стверджує, що спроба пов'язати ступінь суворості кримінального покарання з рівнем злочинності є неспроможною, що між тяжкістю і кількістю злочинів, з одного боку, і тяжкістю покарань – з іншого, відсутній будь-який зв'язок. Думка Н. Крісті про те, що суворість покарання, що легко переходить у жорстокість, є самостійною перемінною і не перебуває у прямому і однозначному зв'язку з величиною і характером злочинності, має велике значення, оскільки привертає увагу суспільства до його власної моральної свідомості.

Зараз моральна свідомість суспільства залишає бажати кращого. Людина, яка має совість і відчуття справедливості, дивлячись на безсовісне аморальне суспільство, що загрузло у всіх смертних гріхах, готова до протесту. Але совість справедливості просинається не у кожного. Для цього людину необхідно поставити в екстремальні умови. Давно помічено, що люди, професія яких пов'язана з повсякденним ризиком, мають підвищене відчуття справедливості. Перебуваючи на межі життя і смерті людина переглядає життєві цінності. Те, що раніше вважалось значимим, стає дріб'язковим, те, що здавалось дру-

1087 Кристи Нильс. Приемлемое количество преступлений/Пер. с англ. О. Алякринского. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prison.org/lib/christy7.shtml>.

горядним, виходить на перші позиції. Всі матеріальні цінності знецінюються по відношенню до самого життя і просинається духовна сутність людини. Така людина вже не може жити в аморальному суспільстві. Злочинність, на думку автора аналізованих тут філософських роздумів, також базується на совісті справедливості. Суспільство, що порушує моральні принципи, саме породжує злочинність. «Злочинність неможливо перемогти, оскільки злочинним є само соціальне суспільство, а злочинність навпаки взяла на себе обов'язок справедливості. Звідси соціальне суспільство є злочинним, безідеологічним і аморальним ... саме з таким соціальним суспільством бореться ідеологія злочинності»¹⁰⁸⁸.

Віддаючи належне автору цих полум'яних рядків, хочу сказати таке: суспільство не є однорідним, як і моральні якості осіб, що його складають. Злочинець, що протестує проти аморального суспільства, завдає шкоди не лише всьому суспільству, а, перш за все, конкретній (нерідко невідомій) особі, при цьому мало цікавиться (а найчастіше не цікавиться зовсім) хто перед ним – аморальна істота чи людина, яка також готова до аналогічного протесту, оскільки має для цього підстави. Чи можна у даному випадку говорити про ідеологію справедливості, носієм якої є злочинець? Коментарі тут мабуть зайві.

Ряд сучасних філософів і юристів вважають, що основоположним принципом побудови суспільства є принцип еквівалентності. Розвиток цього принципу породжує поняття рівності спочатку у формі еквівалентного обміну, а потім у формі рівності всіх людей у суспільстві, у формі справедливості і правової рівності. Але рушійною силою поведінки будь-якої живої істоти є не прагнення досягнути рівності, або еквівалентності, або справедливості. У першу чергу людина прагне реалізації свого особистого інтересу. Еквівалентність і справедливість – це лише засоби забезпечення стійкості, форма підсвідомого відчуття індивідом доцільності тієї або іншої поведінки. Не справедливість породжує рівність, а необхідність виживання людини породжує і справедливість, і рівність. За справедливістю завжди приховується доцільність, що непідвладна розумовій, психічній редукції¹⁰⁸⁹. При цьому ідея повної економічної рівності, тобто зрівнялівки, не тільки неефективна, – вона також і несправедлива. Але для того, щоб відстоювати справедливість нерівності, ми повинні визначити підстави цієї нерівності, переконатись, що її економічна природа є абсолютно чесною і законною. Економічна нерівність не може бути заснована на крадіжці і корупції. Лише легітимність нерівності може переконати народ у її справедливості. Людина, яка на законних підставах набула якісь цінності завдяки своїй наполегливій праці, тим самим принцип справедливості не порушила. Звичайно це можна сказати далеко не про всіх «нових українців», що мають сумнівні (часто кримінальні) джерела збагачення і протистоять величезній армії «нових

1088 Справедливість – причина революцій, смут и преступности. Философские размышления. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hazar.kiev.ua/?p=3136>.

1089 Справедливість. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://econic.chat.ru/crim/crim03.htm>.

бідних». Глибоке соціальне розшарування у нашій країні, величезний розрив рівня життя між багатими і бідними, мабуть не має аналогів у світі.

Справедливість не завжди може бути забезпечена раціональними засобами. Те, що вважає справедливим одна людина, не обов'язково таким визнає інша. Людина, яка ніколи не була жертвою злочину, не завжди зрозуміє того, хто на собі відчув що означає бути потерпілим. Уявлення про справедливість, притаманні людині, що була вихована відповідно до ідеології радянського способу життя, розходяться з розумінням справедливості, характерним для суспільства з ринковими відносинами. Руйнації уявлень про справедливість сприяє і кризовий стан суспільства, що значною мірою пов'язаний з «ідеологічною революцією» 90-х років минулого століття, коли замість комуністичної ідеології на озброєння була взята радикально-ліберальна її модель (лібертарна, неоліберальна). Суспільство, в якому жили батьки, сьогодні суттєво відрізняється від того, в якому живуть їхні діти. Справа не в тому, що молоде покоління менш моральне, оскільки нечестиве, а в тому, що механізми звичаю, традицій і моралі стали неефективними¹⁰⁹⁰. На жаль, деформація зачепила не лише сферу економіки і моралі, а й політичної влади у державі. Основою деформації держави стало встановлення в країні фактично кримінально-олігархічного режиму, який прикривався ідеями лібералізму. У результаті реальна політична влада опинилась в руках ряду олігархічних груп. Криміногенний потенціал має і бюрократизація, закритість і безконтрольність владних структур, згортання демократичних інститутів. Тіньова влада зі своєю економікою, ідеологією, правом і приватними воєнізованими структурами є показником глибокої кризи нашої країни. Про кризову ситуацію свідчить і окупація Криму, і війна на сході України, в результаті чого тисячі людей вбито і поранено, десятки тисяч стали вимушеними переселенцями. За таких обставин про справедливість говорити не доводиться.

12.3 Межі впливу кримінально-правової системи на злочинність

У вітчизняній кримінології вже було опубліковано декілька цікавих праць, присвячених визначенню тенденцій злочинності в Україні за певні відрізки часу періоду незалежності¹⁰⁹¹. Але в них розглянуті не всі тенденції розвитку кримінальної ситуації в країні. Крім того, з часу виходу цих публікацій пройшло вже більше 7 років, злочинність зазнала нових змін, які потребують аналізу та осмислення. З'явилися нові кримінологічні чинники, що не були відомі раніше.

1090 Справедливість. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://econic.chat.ru/crim/crim03.htm>

1091 Литвин О. Загальна характеристика стану злочинності // Юридичний журнал. – 2009. – № 6. – С.49-63; Нікітін Ю. Криміногенна ситуація в Україні на межі XX-XXI століть і прогноз на перспективу // Вісник прокуратури. – 2009. – № 7. – С.60-67.

Це військові дії, окуповані неправові території, що незаконно вийшли з-під юрисдикції України, неправові сфери, в які держава взагалі не втручається. Кримінологічна наука виявилась неспроможною все це передбачити. Більше того, неспроможною навіть помітити і адекватно оцінити вже наявну реальну ситуацію. Ріст злочинності у зв'язку з вказаними чинниками звичайно ж відбувся, але статистичні показники злочинності суттєво не змінюються. Отже, кримінально-правова система стоїть осторонь небезпечних суспільних процесів і нездатна протидіяти їм.

Період, який ми маємо наміри дослідити у першу чергу, охоплює 1992-2011 роки включно та 9 місяців 2012 року. Із введенням у дію 19 листопада 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу України, ст. 214 якого передбачає запровадження Єдиного реєстру досудових розслідувань, що стане основою для ведення первинного обліку заяв і повідомлень про кримінальне правопорушення та формування статистики злочинності, остання може зазнати істотних змін. Цілком ймовірно, що починаючи з 2013 року статистичні дані щодо злочинності, наведені нижче, стануть непридатними для коректного порівняння з даними попередніх років. Таким чином, проведений нами аналіз можна розглядати як своєрідний підсумок розвитку злочинності в країні за роки незалежності.

Злочинність у кількісному відношенні проявляється у певній кількості злочинів, що вчиняються на певній території за конкретний відрізок часу. Слід пам'ятати, що злочинність і злочин є явищами різних рівнів. Злочинність зазвичай розглядають як широко поширену соціальну активність, різновид масової практики людей, що проявляється у деструктивній поведінці (діяльності, вчинках), які тягнуть за собою кримінальну відповідальність відповідно до чинного на даній території і в даний час законодавства ¹⁰⁹². Можна сказати, що це історично мінливе соціальне явище, яке являє собою систему передбачених кримінальними законами діянь. Злочин же – це окремий акт злочинної поведінки, який розглядається в кримінології як форма прояву злочинності. Співвідношення між злочинністю та злочином можна розглядати як співвідношення загального та окремого.

У науковій літературі проводиться розмежування розуміння злочину в кримінально-правовому аспекті та розуміння злочину в аспекті кримінологічному. Кримінальне право вивчає злочин як явище об'єктивної дійсності в його юридичному розумінні. Разом з тим, злочин як соціальне явище, а саме так його вивчає кримінологія, набагато складніший, ніж його абстрактне вираження у законі. Тому кримінологія переходить від юридико-догматичного уявлення про злочин, що міститься в статтях кримінального закону, до вивчення реальної дійсності. Іншими словами, кримінологія розглядає певні негативні явища, які закріплені в юридичній нормі у вигляді сукупності окремих ознак ¹⁰⁹³.

1092 Преступность и криминологические основы уголовной юстиции: монография/[В. Н. Дрёмин, А. А. Березовский, Н. А. Орловская и др.]: под ред. В. Н. Дрёмина. – О.: Фенікс, 2007. – С.81.

1093 Кримінологія. [Загальна частина]: навч. посібник/А. Б. Блага, І. Г. Богатирьов, Л. М. Давиденко

У динаміці кількісних показників злочинності загалом та найбільш поширених загальнокримінальних злочинів окремих видів протягом 1992-2011 років та 9 місяців 2012 року доцільно виділити ряд періодів, які слід розрізняти за характером основної тенденції.

Перший період охоплює 1993-1995 роки. За цей час відбувалось зростання загальних показників злочинності (кількості заяв та повідомлень про вчинені злочини, кількості зареєстрованих злочинів, коефіцієнту злочинності) та чисельності більшості загальнокримінальних посягань насильницького, корисливо-насильницького та корисливого характеру. Кількість заяв та повідомлень про злочини зросла з 1125789 до 1496807 (тобто збільшилась на 33%), число зареєстрованих злочинів збільшилось з 480478 до 641860 (або більше ніж на третину), коефіцієнт злочинності у розрахунку на 100 тисяч населення України зріс з 919 до 1250.

Особливою ознакою другого періоду (1996-2008 рр.) стала зміна тенденції попередніх років. Спостерігалось зниження більшості показників злочинності. Тенденція зростання кількості заяв та повідомлень про злочини зберігалась, але темпи цього зростання уповільнились. Якщо середній темп зростання за перший період складав 10,0%, то за другий – лише 5,2%. У цифровому вираженні цей показник збільшився до 2874355, тобто в 1,9 раз порівняно з 1995 роком, але тут слід врахувати тривалість періоду, яка складала 13 років.

Суттєво зменшилось число зареєстрованих злочинів та коефіцієнт злочинності. До 2002 року їх число постійно скорочувалось в середньому на 4,8% за рік і склало 450661 (тобто на 29,8% менше), а коефіцієнт злочинності дорівнював 939. У 2003 році мало місце різке зростання кількості зареєстрованих злочинів – до 556351 (на 23,5% більше порівняно з показником минулого року). Коефіцієнт же злочинності зріс до 1168, що майже на чверть перевершує відповідний показник 2002 року. У наступні чотири роки відновилась тенденція до зниження кількості зареєстрованих злочинів. В останній рік періоду (2008) було зареєстровано 384424 злочини, а коефіцієнт злочинності скоротився до 833.

Упродовж другого періоду можна також спостерігати зменшення чисельності більшості посягань окремих видів. Зниження кількості деяких видів злочинів розпочалося раніше, ніж зниження загальних показників злочинності, а деяких – пізніше. Так, зниження кількості грабежів розпочалося з 1994 року; розбійних нападів, умисних середньої тяжкості тілесних ушкоджень – з 1995 року; умисних тяжких тілесних ушкоджень, крадіжок, випадків вимагання, порушення правил безпеки дорожнього руху, що спричинили смерть, – з 1996 року; умисних вбивств – з 1997 року; випадків бандитизму, хуліганства – з 1998 року. Слід зазначити, що у 1996 році процес зниження кількості деяких видів злочинів, який розпочався раніше, набув прискорення.

Разом з тим, тенденція постійного зниження була характерною лише для ок-

ремих видів злочинів (бандитизм, вимагання, хуліганські прояви). У динаміці більшості злочинів спостерігалися більші або менші відхилення від основної тенденції. У 2003 році відбувся так званий ексцес, тобто суттєве відхилення від даної тенденції, яке проявилось у різкому зростанні загальних показників злочинності та чисельності злочинів, вчинених у громадських місцях, зокрема умисних тяжких та середньої тяжкості тілесних ушкоджень, випадків хуліганства, порушення правил безпеки дорожнього руху, що спричинили смерть.

Третій період охоплює 2009-2011 роки. Для нього є характерним зростання загальних показників злочинності. Кількість заяв та повідомлень про злочини зросла до 3346539 (збільшилась на 16,4% порівняно з 2008 роком), чисельність зареєстрованих злочинів – до 515833 (збільшилась на 34,1%), а коефіцієнт злочинності зріс до 1130. Разом з тим, в останній рік періоду відбулося зниження темпів зростання зареєстрованої злочинності. Так, якщо у 2009 році цей показник збільшився на 13,1%, у 2010 році – на 15,2%, то в 2011 році – лише на 3,0%.

У вказаний період тенденція зростання злочинності відбувалась за рахунок суттєвого росту корисливих злочинів – крадіжок, випадків шахрайства, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Водночас продовжилось скорочення чисельності насильницьких злочинів, а також грабежів та розбійних нападів. Така ситуація є черговим підтвердженням відомої закономірності: зменшення частки злочинних посягань одного виду неминуче призводить до збільшення частки посягань іншого виду (і навпаки). Адже злочинність є системою: об'єктивною соціальною системою – за своїм походженням; матеріальною – за змістом; імовірнісною – за своєю поведінкою. Відповідно, для злочинності є характерними всі ознаки, що характеризують те, або інше явище (об'єкт) саме як систему¹⁰⁹⁴. У даному випадку можемо спостерігати прояви таких внутрішньоструктурних системних ознак, як цілісність і здатність до самовідтворення.

Останній період складають 9 місяців 2012 року. Ми виділяємо вказаний відрізок часу в окремий період тому, що протягом цих місяців зафіксовано зміну тенденції, яка намітилась у 2011 році. За січень-вересень 2012 року було зареєстровано 380809 злочинів, тобто на 3,1% менше, ніж за аналогічний період попереднього року.

Зміни у динаміці показників злочинності протягом доби незалежності відбулися внаслідок дії цілого ряду чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, сила впливу яких за ці роки суттєво змінювалась. У 1993-1995 рр. домінуючий вплив на стан злочинності справив соціально-економічний процес переходу від планової до ринкової економіки, який супроводжувався руйнацією державної системи господарювання, гіперінфляцією, різким зниженням рівня матеріального забезпечення більшості населення, інтенсивним первинним

1094 Сутурин М. А. Преступность как система. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1229768>.

накопиченням капіталу шляхом незаконного заволодіння майном державних підприємств у масових масштабах, корисливо-насильницькими (бандитизм, вимагання, розбійні напади та грабежі) та корисливими (крадіжки, випадки масових шахрайських обмудок) посяганнями на кошти та майно населення. Негативна дія цих чинників підсилювалась внаслідок падіння у суспільстві авторитету органів державної влади загалом та правоохоронних органів зокрема, зниження професійного рівня їх співробітників та руйнації кадрового ядра. Зростання злочинності у ці роки було неминучим і природним процесом.

З 1996 року розпочався процес стабілізації соціально-економічної ситуації в країні, поступово уповільнилась інфляція, формувалась ринкова система господарювання, більшість населення пристосувалась до ринкових умов шляхом здійснення різних видів діяльності як у легальному, так і нелегальному (тіньовому) секторах економіки. Суттєво вплинув на стан злочинності в країні такий об'єктивний демографічний чинник, як скорочення чисельності осіб молодших вікових груп (в результаті падіння рівня народжуваності). А саме представники вказаних вікових груп характеризуються найбільшою кримінальною активністю.

Чисельність осіб вікової групи 25-44 роки починаючи з 1993 року постійно зменшувалась. У 2008 році чисельність цієї вікової категорії скоротилась порівняно з 1993 роком на 1800100 осіб, або на 12,0%. Лише з 2009 року почалося незначне зростання вказаного показника. Чисельність осіб у віці 15-24 роки почала зменшуватись пізніше, – з 2004 року. Протягом 2004-2009 рр. вона скоротилась на 648700 чол., або на 8,7%. Тривалий час відбувалось постійне зменшення кількості осіб у віці до 14 років. Вказаний показник скоротився за 1992-2009 рр. на 4475200 осіб, або на 40,9%, і лише з 2010 року він почав зростати¹⁰⁹⁵. Це, в свою чергу, зумовлює збереження і посилення тенденції скорочення числа осіб у віці 15-24 роки упродовж найближчих 17 років.

Позитивно вплинули на процес зниження злочинності і такі чинники, як стабілізація соціально-політичної ситуації в країні, поступове підвищення ефективності діяльності державного апарату в цілому та правоохоронних органів зокрема.

У 2003 році на показниках стану злочинності суттєво позначився такий суб'єктивний фактор, як зміна порядку реєстрації злочинів. В результаті кількість зареєстрованих посягань зросла відразу на 23,5%, а в наступні роки з усуненням зазначеного чинника знову почала зменшуватись.

У 2009 році були внесені зміни до ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення, згідно з якою викрадення шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати майна на суму, що перевищує 0,2 неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, вважається злочином. Це призвело до різкого зростання зазначених видів злочинів проти власності. Зокрема, у 2009 році

1095 Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

кількість крадіжок збільшилась відразу на 58,5%, а у 2010 році – на 44,8%. У 2011 роки темп зростання цих посягань суттєво зменшився і склав 9,0%. Кількість крадіжок у чисельному вираженні дорівнювала 277598. Частка злочинів цього виду серед всіх посягань у 2003-2008 рр. зменшилася з 44,6% до 28,9%, у 2009-2011 рр. зросла до 53,8%.

Все вище сказане підтверджує, що злочинність як соціальне явище тісно пов'язана з багатьма об'єктивними та суб'єктивними процесами, які мають місце у суспільстві, перебуває під їх різноплановим впливом і змінюється відповідно до змін, що відбуваються у суспільстві.

Регіони України помітно відрізняються за рівнем злочинності, але тенденції її динаміки у всіх регіонах зазвичай співпадають. Проблемними з огляду на стан злочинності є східні та південні регіони, а також місто Київ. Середній рівень злочинності спостерігається у центральних та північних регіонах, найнижчі ж її показники характерні для Заходу країни. Ключовим фактором такого розподілу регіонів за рівнем злочинності є, на нашу думку, ступінь їхньої урбанізації. В регіонах з високим ступенем урбанізації рівень злочинності вище, а в регіонах з меншим значенням цього показника він є нижчим.

Узагальнюючи весь масив проаналізованих даних, можна стверджувати, що протягом розглянутих 17 років в Україні відбувався процес трансформації злочинності, притаманної соціалістичному суспільству, у злочинність ліберального суспільства з ринковою економікою та демократичним політико-правовим режимом. Ця трансформація, на нашу думку, ще не завершилась і буде продовжуватись у найближчі роки. В межах вказаного процесу можна виділити ряд суттєвих, іноді неоднозначних та суперечливих тенденцій.

Тривожним симптомом є той факт, що спостерігається постійне щорічне зростання ступеня суб'єктивної віктимізації населення країни, тобто кількості громадян, які вважають себе постраждалими від злочинів. Це зростання має місце навіть незважаючи на те, що значний відсоток осіб, які дійсно постраждали в результаті злочинів, не звертається до міліції із заявами або повідомленнями про вчинення щодо них злочинів, або їх заяви та повідомлення не приймаються до розгляду (про це свідчать результати соціологічних опитувань населення). По більш ніж 75% таких заяв та повідомлень у порушенні кримінальної справи відмовляється.

Цілком ймовірно, що в умовах запровадження в країні ліберальної правової доктрини, активного декларування політиками, засобами масової інформації пріоритету прав і свобод людини і громадянина, сприйняття цієї думки суспільною свідомістю, громадяни почнуть частіше звертатись до органів внутрішніх справ за захистом своїх прав, порушених, як вони вважають, внаслідок злочинної діяльності. Але більш чисельними, як нам здається, є випадки необгрунтованої відмови у порушенні кримінальних справ, що зумовлено прагненням обмежити обсяг впливу ОВС та покращити показники їх діяльності. Ця суперечлива ситуація потребуватиме адекватного вирішення.

Можна стверджувати, що загрози суспільній безпеці внаслідок зміни структури злочинності, мали тенденцію до зниження. Сприятливі зміни відбулися у розподілі злочинів за ступенем тяжкості: зменшились частки особливо тяжких злочинів та злочинів невеликої тяжкості, з 2004 року відбувалось зменшення частки тяжких злочинів, яка зростає лише в останньому році аналізованого періоду. Збільшилась кількість посягань середньої тяжкості, в результаті чого частка цих посягань стала найбільшою серед всіх злочинів. Має місце зменшення кількості злочинів насильницького, корисливо-насильницького характеру, хуліганських проявів. Водночас до 2011 року відбувалось зростання корисливих посягань, особливо крадіжок.

Упродовж більшої частини досліджуваного періоду серед закінчених розслідуванням злочинів переважно зменшувалась частка посягань, вчинених неповнолітніми, групою осіб, особами, що перебували у стані алкогольного сп'яніння. Зростання цих показників почалося в останні 2-3 роки. Починаючи з 2003 року слід відзначити тенденцію зростання відсотку посягань, вчинених особами, які раніше вже вчиняли злочини. Особливо стрімке збільшення цього показника мало місце у 2010 році (приріст склав 31,7%) та в 2011 році (приріст 52,4%). Оскільки за 9 місяців 2012 року інтенсивне збільшення цього показника припинилось, можна стверджувати, що воно було викликане в основному таким суб'єктивним чинником, як встановлення більш жорсткого порядку обліку вказаних злочинів.

Відмітною особливістю багатьох злочинів розглянутого періоду є їх належність до так званих посягань без потерпілого. Таким терміном, перш за все, позначають дії, що заборонені законом, але не завдають безпосередньої шкоди правам та інтересам інших осіб. Показники їх динаміки суттєво відрізняються від відповідних показників загальнокримінальних злочинів (з потерпілим) і більшою мірою відображають ступінь та спрямованість активності органів внутрішніх справ щодо їх виявлення. Відповідно, чисельність таких посягань суттєво залежить не лише від об'єктивних соціально-економічних чинників, а й від чинників суб'єктивного характеру, а саме: стану законодавства, що встановлює відповідальність за вказані злочини; програмних установок керівництва держави та системи органів МВС України щодо протидії їм; наявності відповідних спеціалізованих служб та рівня їх кадрового, фінансового та матеріально-технічного забезпечення тощо. Дія всіх цих факторів по-різному позначається на динаміці посягань окремих видів.

Серйозною проблемою для України, як і для багатьох інших країн світу, є злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, тобто наркозлочини. Більшу половину таких злочинів в країні складають діяння, вчинені споживачами наркотичних засобів. За останні 12 років їх частка серед посягань осіб цієї категорії суттєво зменшилась, що безперечно свідчить про намагання відповідних підрозділів ОВС більш активно протидіяти злочинам, пов'язаним із виготовленням та збутом наркотичних засобів. Адже припущення, що у наркозалежних осіб з'явилися більш нагальні потреби, ніж

потреба знайти наркотики, мабуть буде фантастичним. За останні 7 років аналізованого періоду кількість посягань зазначеної категорії перебувала приблизно на одному рівні або знизилась, що може свідчити про певне, ймовірно тимчасове, зниження активності ОВС на даному напрямі своєї діяльності.

Найбільших змін протягом розглядуваного періоду зазнала злочинність у сфері господарської діяльності, що пов'язано з трансформацією сфери господарювання і її переходом на ринкові умови функціонування. Це призвело до частих новел у законодавстві про кримінальну відповідальність за ці злочини. За декілька видів злочинів даної категорії відповідальність була скасована, натомість криміналізовано ряд нових видів антисупільних діянь у зазначеній сфері. За такої ситуації більшу частину розглядуваного періоду чисельність вказаних злочинів зменшувалась незначними темпами, а пікове зростання відбувалося лише в окремі роки (2004 р. і 2011 р.).

Часткова, але досить суттєва декриміналізація вказаних діянь була здійснена з прийняттям 15.11.2011 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності»¹⁰⁹⁶. Зміни в законодавстві відразу позначились на кількості посягань цієї категорії. Так, за січень-вересень 2012 р. кількість таких посягань зменшилась порівняно з відповідним періодом минулого року на 23,5%.

Ми вважаємо, що у ринкових умовах застосування у широких масштабах кримінальної репресії до правопорушників у сфері господарської діяльності має бути обмежене. Такі заходи мали б вживатися лише у разі вчинення найбільш суспільно небезпечних посягань, внаслідок яких було завдано значної шкоди. Для протидії порушенням законодавства у сфері господарювання необхідно більш активно застосовувати майнові санкції, перш за все штрафи, розмір яких пропорційний завданій шкоді. Було б доцільно розглядати такі діяння і застосовувати санкції за їх вчинення у рамках адміністративного судочинства.

Гострота проблеми злочинів у сфері службової діяльності зумовлена тим, що частина їх має корупційний характер, а протидія корупції розглядається в даний час як одне з головних завдань держави. Упродовж більшої частини аналізованого періоду кількість випадків одержання хабара та зловживання владою або службовим становищем зростала, але, починаючи з 2006 року, позначилась тенденція до скорочення кількості останніх двох видів злочинів. Що ж стосується одержання хабара, то чисельність випадків вчинення такого злочину зростає незначними темпами. За 9 місяців 2012 року спостерігається істотне зниження всіх трьох вказаних тут показників.

Така тенденція має об'єктивні підстави. 7 квітня 2011 року було прийнято Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції»¹⁰⁹⁷. Одним із прин-

¹⁰⁹⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності. Закон України від 15.11.2011 р. № 4025-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4025-17>.

¹⁰⁹⁷ Про засади запобігання і протидії корупції. Закон України від 07.04.2011 р. № 3206-VI. [Електронний

ципів запобігання і протидії корупції цей закон визначає комплексне здійснення правових, політичних, соціально-економічних, інформаційних та інших заходів. Указом Президента України від 21 жовтня 2011 року схвалено Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки. Цей політичний документ констатує той факт, що корупція в Україні набула ознак системного явища, яке поширює свій негативний вплив на всі сфери суспільного життя, все глибше укорінюючись у повсякденному житті як основний, швидкий та найбільш дієвий протиправний засіб вирішення питань, досягнення певних цілей. Масштаби поширення корупції загрожують національній безпеці. Це потребує негайного вжиття системних та послідовних заходів, які мають комплексний характер. Пріоритетними напрямками антикорупційної політики мають стати виявлення та усунення умов, що сприяють або можуть сприяти виникненню корупції, а також запобігання спробам її створити¹⁰⁹⁸. Вказані політико-правові акти активізували роботу правоохоронних органів. Таким чином, можемо зайвий раз переконатись, що позитивний результат у вирішенні важливого державного завдання можна одержати, якщо буде проявлена політична воля вищого керівництва держави.

У 90-х роках минулого століття однією з найбільш серйозних проблем в Україні була організована злочинність, особливо її корисливо-насильницькі прояви – вимагання, захоплення об'єктів господарювання або встановлення контролю за їх діяльністю, бандитизм, розбійні напади. Суспільство вимагало активізації боротьби з такою злочинною діяльністю. Реагуючи на цю вимогу, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю активізували свою діяльність, що призвело у 1993-1999 рр. до суттєвого зростання основних показників організованої злочинності за рахунок виявлення таких проявів та їх реєстрації. Разом з тим, на той час правоохоронні органи і суди не мали чітких, нормативно закріплених критеріїв, які б дозволяли відрізняти організовані злочинні групи від звичайних груп злочинців. Як відомо, організована злочинність – це складна система організованих злочинних формувань, їх відносин та діяльності. Про організовану злочинність можна говорити не просто у тому випадку, коли функціонування різних організованих злочинних формувань (організованих груп, банд, злочинних організацій і т. п.) набуває масового характеру (хоч це – важлива передумова її існування), а за умови взаємодії таких формувань, їх функціонування як певної кримінальної системи¹⁰⁹⁹. Остання обставина не завжди враховувалась. В результаті цього більшість організованих злочинних груп, виявлених протягом аналізованого періоду, за своїми ознаками були зараховані до числа звичайних злочинних груп. У 2000-2011 рр. відбулась

ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3206-17>.

1098 Про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2012 роки. Указ Президента України від 21.10.2011 р. № 1001/2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/1001/2011>.

1099 Криминология: учебник/под общ. ред. А. И. Долговой. – 4 – е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – С. 549.

поступова переорієнтація спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю ОВС на протидію найбільш небезпечним, чисельним та стійким організованим групам та злочинним організаціям, які систематично здійснюють один або декілька видів злочинної діяльності як промисел. Це призвело до певного зниження показників організованої злочинності.

Демографічні показники осіб, що вчинили злочини протягом 1993-2011 рр., зазнали певних змін, на які варто звернути увагу. Зокрема, спостерігається зменшення рівня кримінальної активності неповнолітніх та зростання цього показника у молоді та осіб середнього віку, що може бути пов'язане із скороченням чисельності осіб, що належать до молодших вікових груп населення.

Суттєві зміни, які відбулися в економіці та соціальній сфері країни, зумовили істотну трансформацію структури криміногенного контингенту, який не є зайнятим у будь-якій сфері суспільної діяльності. Протягом аналізованого періоду серед злочинців стали переважати працездатні особи, які не працювали і не навчались на момент вчинення злочину. Можна стверджувати, що відсутність можливості знайти роботу, або її втрата, є вагомим чинником соціальної дезадаптації особи. Безробітні, які не мають засобів до існування, є своєрідним резервом маргінальних груп населення. Падіння рівня життя народу є одним із об'єктивних факторів маргінальності. Зубожіння призводить до появи у суспільстві таких соціальних верств, саме життя яких і конкретні обставини у боротьбі за виживання призводять до злочинів. Злочин є для них способом вижити, єдиним засобом задоволення своїх потреб¹¹⁰⁰. Маргінали, як відомо, схильні до криміногенних форм поведінки.

Значний відсоток серед злочинців і осіб, яких вважають такими, що не працювали і не навчались на момент вчинення злочину, також може бути зумовлений поширенням у сучасному суспільстві неформальних видів зайнятості, які ніяк не оформляються, а також небажанням частини слідчих витратити час на встановлення місця роботи підозрюваного. Як у першому, так і в другому випадках, ми можемо спостерігати проблеми правової свідомості населення. Звичайно, відсутність належного оформлення трудових відносин працівника не є безперечним свідченням деформації його правосвідомості. Але цього не можна сказати як про роботодавця, який не оформив трудові відносини відповідно чинному законодавству, так і про слідчого, який не виконує свою роботу належним чином. Вказана поведінка слугує прикладом для осіб, правосвідомість яких не досягла високого рівня. Такий стан речей породжує впевненість у необов'язковості дотримуватись закону. Ці факти є наочним свідченням, як втрати державою контролю за рядом соціально-економічних процесів, які набувають латентного характеру, так і бездієвості громадянського суспільства, яке все ще залишається на стадії свого формування.

1100 Черныш М. А., Черныш А. М. Маргинальный синдром: Монография. – Одесса: ВМБ, 2010. – С. 13, 35.

Слід також зазначити збільшення серед злочинців частки підприємців і зменшення відсотка тих, хто навчався на момент вчинення злочину. Основою цих тенденцій стали такі об'єктивні процеси, як зростання чисельності підприємців, зокрема тих, хто працює без утворення юридичної особи, та зменшення чисельності осіб молодших вікових груп, які переважають серед тих, хто навчається.

Вищенаведена інформація щодо динаміки та структури злочинності дозволяє констатувати, що в Україні за період з 1992 р. по 2012 р. була суттєво обмежена дія кримінальної репресії. Така тенденція, на нашу думку, є побічним наслідком об'єктивного процесу утвердження в країні принципів лібералізму, що передбачають максимально широку свободу для кожного та обмеження влади держави, послаблення її контролю за життєдіяльністю суспільства. Ми не оцінюємо цей процес як позитивний, або негативний, а лише підкреслюємо його об'єктивний характер. В Україні криміногенна ситуація ускладнюється тією обставиною, що за короткий строк тут відбувається перехід від тоталітарного до ліберального суспільства, від значного обмеження прав і свобод до їх максимального розширення. У процесі цього переходу маятник природно хитнувся у бік свободи надто далеко. Свобода часто перетворюється на всюдозволеність та нехтування правами інших громадян.

З урахуванням тих змін, яких зазнали динаміка, тенденції та структура злочинності у наступні два роки, нам залишається лише сподіватися, що ситуація з часом буде виправлятися.

Результати порівняння відповідних статистичних даних про злочинність за 2013-2014 рр. дають підстави для певних оптимістичних висновків.

Протягом 2014 р. органами внутрішніх справ було зареєстровано на 8,2% менше заяв та повідомлень про вчинені злочини та події без ознак злочину порівняно з попереднім роком, тобто має місце припинення довготривалої тенденції зростання цього показника, яка у 2013 р. посилилась внаслідок підвищення активності громадян на початку застосування оновленої системи реєстрації та обліку злочинів.

Чисельність зареєстрованих у 2014 р. заяв та повідомлень про події без ознак злочину, що надійшли до ОВС, залишилася практично на рівні попереднього року (збільшення дорівнює лише 0,8%). Одночасно сталося й збільшення відсотку заяв та повідомлень, які оцінювалися ОВС як такі, що не містять інформації про злочини (74,8% проти 68,1% у 2013 р.). Цей факт свідчить про здійснення ОВС у 2014 році більш жорсткої оцінки заяв та повідомлень про вчинені злочини та інші події на першому етапі роботи з ними. Показник чисельності діянь з ознаками злочину, інформацію про які у 2014 р. внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань, виявився на 26,8% меншим аналогічному показнику 2013 р. На цьому етапі роботи з відомостями щодо діянь з ознаками злочинів вже в процесі кримінального провадження відносно 53,5% (у минулому році – 63,7%) таких діянь провадження було закрито з тих підстав, що вони не є злочинами. Отже, із загальної кількості діянь щодо яких у 2014 р. до ОВС надійшли заяви

та повідомлення, було обліковано як злочини 12,3% (2013-12,1%) і, відповідно, відносно 87,7% (87,9% у 2013 р.) було визнано відсутність події або складу злочину. Тобто, відновлюються параметри двох основних груп заяв та повідомлень про злочини та інші події, виділених за результатами їх розгляду, які існували в попередні роки. Спостерігається також тенденція збільшення кількості заяв та повідомлень про злочини та інші події, які відсіваються на першому етапі їх розгляду, і зменшення чисельності тих з них, які відсіваються на стадії кримінального провадження.

Кількість облікованих у 2014 р. злочинів виявилася на 6,1% менше, ніж 2013 р. Динаміка кількості облікованих злочинів у 2013-2014 рр. по регіонах є різноспрямованою. У 15 регіонах цей показник збільшився, а у 10 – зменшився (дані щодо Автономної Республіки Крим та м. Севастополя відсутні).

Залежно від меж такого збільшення/зменшення можна виділити такі групи областей. Так, збільшення облікованих злочинів не перевищує 10,0% у Київській (+0,4%), Полтавській (+1,1%), Тернопільській (+ 1,5%), Чернігівській (+2,0%), Житомирській (+2,4%), Львівській та Закарпатській (в обох +4,8%), Сумській (+6,6%) та Хмельницькій (+7,6%) областях. Таке збільшення становить від 10,0 до 20,0% у м. Києві (+17,8%), Запорізькій (+11,0%), Миколаївській (+12,3), Чернівецькій (+13,0) та Рівненській (+19,0%) областях. Понад 20,0% збільшення цього показника зафіксовано лише у Кіровоградській (+26,4%) області. Зменшення цього показника у межах –10,0% зафіксовано у Волинській (–8,1%), Черкіській (–7,3%), Дніпропетровській (–4,1%), Івано-Франківській (–3,7%), Харківській (– 3,5%), Херсонській (–3,1%), Донецькій (–3,0%) та Вінницькій (–1,9%) областях. В Луганській та Одеській областях цей показник становив відповідно –25,5% та –17,6%.

Простежується певна обумовленість динаміки облікованих злочинів ступенем їхньої тяжкості. На фоні помітного зниження чисельності облікованих злочинів невеликої тяжкості (–17,6%) та помірного зниження чисельності облікованих злочинів середньої тяжкості (–7,0%) спостерігається незначне скорочення чисельності тяжких злочинів (–1,2%), але різке зростання цього показника щодо особливо тяжких злочинів (+87,8%). Відбулися аналогічні за спрямованістю зміни структурних параметрів різних груп злочинів, виділених за ступенем тяжкості. Зменшилися частки злочинів невеликої тяжкості (з 28,7% до 25,2% або на –3,5%), злочинів середньої тяжкості (з 41,2% до 40,8% або на –0,4%), але дещо зросли структурні показники тяжких посягань (з 27,7% до 29,1% або на +1,4%) і суттєво – особливо тяжких посягань (з 2,4% до 4,9% або на +2,5%).

На основі наведених даних можна зробити висновок про припинення тенденції суттєвого збільшення числа діянь невеликої тяжкості, яка спостерігалася у 2013 р., але в той же час продовжилося значне збільшення кількості особливо тяжких злочинів.

Наведені тенденції (скорочення/зростання) були характерні й для динаміки злочинів окремих видів.

Так, за умови зменшення кількості злочинів проти життя та здоров'я особи (–13,9%), у тому числі побоїв та мордувань (–39,2%), умисних легких тілесних ушкоджень (–24,3%) та умисних середньої тяжкості тілесних ушкоджень (–23,7%), спостерігалось збільшення чисельності умисних вбивств (включаючи факти смерті та зникнення безвісти) (ст.ст. 115-118 ККУ) (+94,7%), у тому числі, очевидні умисні вбивства (замаху) (у 2,4 рази), умисних тяжких тілесних ушкоджень (+3,5%).

При зменшенні чисельності злочинів проти власності (–7,0%), а також фактів привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (–21,2%), вимагання (–12,7%), шахрайства (–11,0%), грабежу (–9,5%) та крадіжки (–6,6%), більш ніж на третину збільшилася кількість розбійних нападів (+36,4%) та майже на 10,0% (+8,8%) – крадіжок з квартир. Зафіксовано зменшення кількості злочинних посягань у сфері господарської діяльності (–24,2%), у тому числі ухиленнь від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (–38,1%), злочинів проти громадського порядку та моральності (–12,7%), у тому числі втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (–22,1%) та хуліганства (–21,4%). Одночасно збільшилася чисельність злочинних посягань проти громадської безпеки (+53,7%) та проти безпеки руху та експлуатації транспорту (+25,2%), у тому числі фактів незаконного заволодіння транспортним засобом (+86,1%) тощо.

Не підлягає сумніву, що правоохоронні органи, зокрема ОВС, в умовах розбудови громадянського суспільства мають переходити до соціальноорієнтованої моделі свого функціонування, обмежувати репресивну складову своєї діяльності, більш активно здійснювати різнопланові запобіжні заходи, розширювати форми та методи співпраці з населенням. Разом з тим вони мусять бути здатними контролювати криміногенну ситуацію. У зв'язку з цим виникає запитання: чи здатна кримінально-правова система повністю контролювати злочинність? Де межа її впливу на вказане соціальне явище, якщо взагалі така межа існує?

Проблема визначення межі функціонування злочинності, як складної соціальної системи, вже привертала увагу сучасних дослідників. Так, російський кримінолог Д. О. Лі, розглядаючи злочинність як явище нормальне, з точки зору його неминучості для будь-якого суспільства, стверджував, що злочинність є системою, що функціонує оптимально¹¹⁰¹. На його думку, оптимальність будь-якої системи полягає у здатності функціонувати з найбільшим ступенем ефективності при найменшій затраті енергії, причому структура системи, що оптимально функціонує, не містить у собі зайвих елементів. Звідси випливає висновок, що злочинність завжди функціонує оптимально, а тому можна розраховувати межі впливу на злочинність.

Така точка зору звичайно заслуговує на увагу. Але нас більше цікавить можливість визначення меж впливу на злочинність з метою її попередження, контролю

¹¹⁰¹ Д. А. Ли Преступность в структуре общества. – М.: Русский мир, 2000. – С. 79, 80.

і подолання. Слід погодитись з М. О. Сутуріним, який стверджує: навіть якщо людина безпосередньо не може впливати на злочинність, не можна не враховувати ролі людського фактора у цьому процесі. Успішно проведена робота з правового виховання населення на стадії ранньої, безпосередньої профілактики може досягти позитивного ефекту щодо зниження ступеня впливу антисоціальних ціннісних орієнтацій людини і, як наслідок, утримання її від здійснення злочинів, а значить – зниження рівня злочинності загалом. М. О. Сутурін також звертає увагу на другий аспект впливу на ту або іншу систему, який полягає у впливі на певний часовий період, цикл розвитку системи, з метою зміни її стану в бік прискорення або уповільнення ¹¹⁰².

Необхідність розглядати злочинність як системно-структурне явище давно вже доведена юридичною наукою. Найбільш послідовний прихильник такого підходу А. І. Долгова підкреслює, що саме в результаті того, що злочинність являє собою певну систему взаємопов'язаних елементів, вона характеризується відносною самостійністю, такими якісними характеристиками, які не властиві для окремих її елементів. Вказана обставина передбачає вирішення питання про критерії виділення різних елементів злочинності та типи їх взаємозв'язку ¹¹⁰³.

Разом з тим, злочинність і її причини не можна розглядати як єдиний системний об'єкт. Для злочинності, як системи, характерна відносна самостійність стосовно причин, що її породжують. Це проявляється, по-перше, в «інертності» злочинності, тобто в її певному відставанні від соціальних процесів у суспільстві. По-друге, відносна самостійність злочинності чітко виражається у її самовідтворенні, тобто у здатності розвиватись за власними законами, а також у самозбереженні. Разом з тим, злочинність залишається закономірним явищем. Можна говорити про причини, що породжують певний злочин, який не обов'язково має бути вчинено. Злочин не є явищем обов'язковим. Злочинність же – це явище неминуче, закономірне для конкретних умов конкретного суспільства ¹¹⁰⁴.

Визнаючи злочинність цілісною системою, слід враховувати роль кожного з її елементів у процесі функціонування системи, – як роль всіх зовнішньоструктурних процесів і явищ, що її детермінують, так і роль внутрішньоструктурних зв'язків. Ми вже розглянули зовнішні чинники: фактори економічного і соціального характеру; фактори демографічного характеру і фактори організаційно-правового характеру, що охоплюють сферу управління соціальними процесами. Не менш важливим завданням є визначення ролі кожного з елементів цієї системи, перш за все, осіб, які вчиняють злочини. Адже системність, як властивість будь-якого соціуму, не може не виявлятися у діяльності членів даного соціуму, оскільки

1102 Сутурин М. А. Преступность как система. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1229768>.

1103 Криминология: учебник/под общ. ред. А. И. Долговой. – 4 – е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – С. 67.

1104 Сутурин М. А. Преступность как система. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1229768>.

саме за рахунок різнопланової людської активності соціум набуває свої конкретні властивості. Для системного аналізу злочинності вихідними поняттями виступають такі поняття, як «людина», «поведінка», «право», «суспільство», що відображають певні рівні соціального розвитку, серед яких проблема «людини» є центральною¹¹⁰⁵.

Межі правового регулювання вказують на ту сферу соціального простору, в якій право здатне впливати на суспільне життя, спрямовувати діяльність людини і сприяти її розвитку. Це певна «демаркаційна лінія», що відокремлює сферу правового від неправового і окреслює межі поширення права, граничність його впливу на свідомість людини та її діяння. Межі правового регулювання зумовлені неюридичними факторами. Вони містяться в природі людської діяльності, зумовлені культурою і цивілізованістю людини і суспільства, детерміновані системою відносин, що існує, економічними, історичними, релігійними, національними та іншими передумовами¹¹⁰⁶.

Об'єктом вивчення кримінології, як і всіх суспільних наук, є у кінцевому підсумку поведінка людини. Поведінка людей є складним утворенням. Оцінити її можна лише у взаємозв'язку людини з навколишнім світом, з державою і суспільством, в якому вона живе, з її безпосереднім оточенням. Поведінка завжди пов'язана з ціннісними установками людини – суб'єкта права, її правосвідомістю, на ній позначаються багато інших різнопланових факторів. Людська поведінка має психологічні передумови, тобто численні індивідуальні фактори і обставини, що створюють як можливість її саморегуляції, так і можливість впливу на неї інших осіб або правових засобів. Правові норми впливають на свідомість і волю особистості, цей вплив сприяє виникненню мотивів до здійснення певних дій, що реалізуються в реальній поведінці. При цьому знання правових норм не завжди гарантує їх дотримання, особистість значною мірою сама регулює свою поведінку. Психічні процеси і механізми, що опосередковують правове регулювання, набувають об'єктивного вираження у правовій поведінці. Цим викликана потреба дослідження чинників, що визначають поведінку людини у суспільстві і державі та можливості її регулювання. Серед таких чинників провідне місце займають мотиви правової поведінки¹¹⁰⁷.

Мотив (від лат. *move* – приводити в рух; франц. *motif* – спонукальна причина) зазвичай розглядається як складне психологічне утворення, що спонукає до свідомих конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність), зумовлених потребами, інтересами і нахилами людини і слугує для них обґрун-

1105 Преступность и криминологические основы уголовной юстиции: монография/[В. Н. Дрёмин, А. А. Березовский, Н. А. Орловская и др.]: под ред. В. Н. Дрёмина. – О.: Фенікс, 2007. – С. 38, 39.

1106 Общая теория права и государства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-7/87.htm>.

1107 Тимошенко В. І. Мотивація правової поведінки // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 36. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 9, 10.

туванням. В одних випадках мотиви стосуються самої дії, в інших – наслідків, що настали, збігаючись при цьому з метою дії. Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, а не інакше; мета визначає напрямок дій та їх результат. Вона є випередженням у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії. Мета – це опосередкована ланка між свідомістю та волею особистості. Мотивація ж є особливим видом детермінації людської поведінки різними факторам¹¹⁰⁸.

Мотиви визначаються взаємодією внутрішніх і зовнішніх факторів. Вони не є породженням лише внутрішніх факторів, разом з тим мотиви не є лише відображенням факторів зовнішнього середовища. Більшість мотивів поведінки людини мають подвійну природу – в них міститься єдність суб'єктивного, біопсихічного і культурного. Але динамічна складова мотиву – динамічна тенденція, потяг є біопсихічним, субстанціональним феноменом. Це і складає сутність мотиву, оскільки мотив – це, насамперед, тенденція, спонукання, спрямованість на щось¹¹⁰⁹.

Мотиви вчинків визначаються потребами, необхідністю, явними бажаннями. Але вони також залежать від прихованих у підсвідомості або набутих в результаті виховання багатьох складних суб'єктивних факторів. У одних людей переважає влада, звички, традиції, цілої системи забобонів і стереотипів поведінки, інші вчиняють так, а не інакше, під впливом моральних принципів, соціальних або політичних ідеалів. Людина реагує на зовнішні події найчастіше імпульсивно, без глибокого аналізу причин і наслідків¹¹¹⁰.

Згідно діяльнісного підходу у психології, ефективність зовнішнього впливу на особистість зумовлена особливостями внутрішніх психічних умов, через які відбивається будь-який зовнішній вплив. Відомо, що внутрішні умови визначаються не лише соціально зумовленими властивостями особистості, певною мірою вони є біологічно зумовленими.

Детальне пояснення процесу формування поведінки людини вперше було дано видатним російським вченим-фізіологом і філософом Іваном Михайловичем Сеченовим (1829–1905) у трактаті «Рефлекси головного мозку» (1863 р.). Всі, хто вивчав рефлекси до І. М. Сеченова, бачили в них лише реакцію на зовнішній подразнювач. Він же підійшов до рефлексів з іншого боку. І. М. Сеченов розпочав своє дослідження не із свідомості, а з реальної поведінки організму у зовнішньому середовищі. Свідомість і воля формуються в межах цієї поведінки, невід'ємні від неї і, відповідно, невід'ємні ні від зовнішнього середовища, ні від організму, який з ним взаємодіє.

І. М. Сеченов поставив за мету пояснити, яким чином затримується реакція на зовнішній подразнювач. Вчений прагнув визначити відмітні ознаки людини,

1108 Тимошенко В. І. Девіантна поведінка: сутність та мотивація // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 5 (79). – С. 36.

1109 Великанов В. Мотивация личности и социальная среда. – Б.м., 2012. – С. 48.

1110 Кнорринг В. И. Социальное управление. Государство, коллектив, личность: учебник/В. И. Кнорринг. – М.: Изд-во «Экзамен», 2008. – С. 63.

яку вважають вольовою. Зазвичай до таких ознак зараховують здатність протистояти небажаним зовнішнім впливам, залишатись вірним своїм переконанням наперекір вимогам всіх природних інстинктів, бути стійким і витривалим. Щоб мозок міг регулювати дії такої особистості, він повинен, на думку І. М. Сеченова, містити у собі особливий апарат затримки рухів, апарат їх гальмування. Експериментуючи над мозком, він знайшов цей апарат. Так було відкрито відоме сеченовське гальмування – процес, невід’ємний від нервової системи.

Історична заслуга І. М. Сеченова полягає у такому зближенні фізіологічних процесів з психічними, яке стверджувало їх нероздільність, але виключало їх ототожнення. У рефлексі, зведеному до автоматичної, зумовленої анатомії зв’язку нервів, він побачив ознаки, що дозволяють вийти за межі цього зв’язку до динамічних відносин між цілісним організмом і предметним середовищем, в якому він орієнтується. Така орієнтація можлива лише завдяки тому, що організм будує чуттєві і розумові образи предметів, що його оточують, відчуває потребу впливати на них, прагне уникнути небезпечних і шкідливих впливів і т. п. Всі ці фактори (образи, потреби, прагнення та ін.) є психічними. Психічно регульовані дії нагадують рефлексі у тому сенсі, що їх детермінують прямі контакти організму з об’єктами зовнішнього світу. Висновки про зовнішні предмети і явища, які можна об’єктивно спостерігати завдяки механізму гальмування, «йдуть у глибину», зберігаються у головному мозку з тим, щоб знову з’явитись і спрямувати поведінку в нових умовах. Це був новаторський підхід до того, як співвідносяться між собою зовнішні дії людини і її внутрішні психічні акти. Зовнішні дії є первинними. Процес же перетворення зовнішнього у внутрішнє одержав назву «інтеріоризації» (від лат. interior – внутрішній). Він став одним із важливих принципів пояснення того, як виникає внутрішній план поведінки із зовнішніх умов ¹¹¹¹.

Таким чином, І. М. Сеченов позначив перспективу розробки нової об’єктивної психології поведінки, яка пояснює все багатство духовного життя людини як результат реального її спілкування із зовнішнім світом. Його вчення про поведінку живих істот, механізми свідомості і волі людини доводить, що психічні процеси не є безпричинними. Психічні явища завжди є результатом рефлексорної діяльності організму. За словами І. М. Сеченова, «будь-яка дія є взаємодією», «ефект зовнішнього впливу залежить не лише від того тіла, яке справляє вплив на інше, але і від цього останнього, тобто не лише від зовнішніх причин, але і від внутрішніх умов, завдяки яким діють ці зовнішні причини». Розуміння психічної діяльності як діяльності рефлексорної у кінцевому підсумку означає поширення на неї принципу детермінізму у його діалектичному розумінні, а це означає, що, виходячи із взаємозв’язку всіх явищ, необхідно визнати, що дія зовнішньої причини, яка впливає на систему, проявляється

1111 Ярошевский М.Г. Иван Михайлович Сеченов – родоначальник науки о поведении // Сеченов И. М. Психология поведения/Под ред. М.Г. Ярошевского/Вступ. Статья М.Г. Ярошевского. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – С. 13, 19.

не прямо і безпосередньо, а обов'язково у взаємодії цієї зовнішньої причини і внутрішніх умов¹¹¹².

Спираючись на вчення І. М. Сеченова, волю можна розглядати як здатність людини свідомо посилювати одні мотиви і гальмувати інші. Вольове зусилля є важливим компонентом людини. У психології вольову активність розглядають не як явище лише мотиваційного порядку, а як якісно іншу, вищу активність, виражену у здатності особистості свідомо і цілеспрямовано регулювати не лише процес діяльності, але й співвідношення мотиваційних сил, що склалося. З цього випливає, що поведінка людини за звичних для неї умов лише незначною мірою залежить від властивостей нервової системи, набагато ж більше вона залежить від виховних впливів соціального оточення і установки¹¹¹³. Установка являє собою форму відображення, за якої відбувається злиття і об'єднання предметів і характеристик зовнішнього середовища, що сприймається, і потреб індивіда. Тобто, під установкою слід розуміти цілісну зміну суб'єкта, одержану в результаті відображення об'єктів зовнішнього середовища на фоні актуальної потреби організму.

Але не все в поведінці індивіда можна пояснити дією лише зовнішніх факторів. В одних і тих самих ситуаціях не лише різні люди, але навіть одна і та ж сама людина може поводитись по-різному. Тобто, не кожна людина однаковою мірою реагує на зовнішні впливи. Ще на початку ХХ ст. німецький вчений Г. Ашаффенбург писав, що дія відбувається у тому разі, якщо їй передує якась причина. Тому і явищам, які ми називаємо вольовими діями, повинен передувати певний процес, який відіграє роль причини стосовно цих явищ; цей процес здійснюється у нашому мозку і, таким чином, перебуває в залежності від його стану. Кожен вчинок є кінцевим результатом, що зумовлений впливом ряду мотивів на певний характер. Формування ж характеру не залежить від вільної волі людини¹¹¹⁴.

Людина існує в нерозривному зв'язку з життєвою ситуацією, в якій вона перебуває. Ситуація зазвичай розглядається як сукупність елементів об'єктивної дійсності, або як результат взаємодії з нею людини. Саме завдяки ситуації проявляються внутрішні детермінанти людського буття. Ситуація набуває психологічного змісту лише залежно від того, як людина сприймає її і як у ній поводитьись. Психологію людини при її зіткненні з життєвою ситуацією характеризують ряд феноменів. Суттєве місце серед них займає вибір стратегії поведінки¹¹¹⁵.

1112 Кузьмина Е. И. Психология свободы: теория и практика. – СПб.: Питер, 2007. – С. 152.

1113 Воронин Александр Борисович. Зависимость волевых усилий личности от характера внешней стимуляции [Текст]: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01; Рязанский государственный педагогический институт. – Рязань, 1975. – С.5, 17.

1114 Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним. Уголовная психология для врачей, юристов и социологов. (К вопросу о реформе уголовного законодательства)./Пер. с нем./Под ред. и с предисл. Я. Л. Сакера. – Одесса: Изд. Вл. Распопова, 1906. – С. 186.

1115 Коржова Е. Ю. Психология жизненных ориентаций человека. – СПб.: Изд-во РХГА, 2006. – С.

Психологічний вплив ззовні на мотиваційний процес у психології називають зовнішньою організованою мотивацією. Тут йдеться лише про умовну назву, а не про дійсне формування мотиву сторонньою людиною. Під зовнішньою організованою мотивацією розуміють вплив (переважно оперативний, негайний) на процес мотивації суб'єкта А з боку суб'єкта Б (або групи інших осіб, або засобів масової інформації) з метою або ініціації мотиваційного процесу, або втручання в процес формування наміру (мотиву), що вже розпочався, або стимуляції, збільшення сили спонукання до вчинку¹¹¹⁶.

Формувати мотиви ззовні в процесі виховання неможливо. Можна лише сприяти цьому процесу. Мотив є складним психологічним утворенням, яке повинен побудувати сам суб'єкт. У процесі ж виховання і соціалізації особистості формується той «будівельний матеріал», який у подальшому буде використовуватись для мотивації тієї або іншої дії або вчинку. Цим матеріалом є такі особистісні утворення, як інтереси і нахили, моральні принципи, установки і самооцінка. Отже, ззовні формуються не мотиви, а мотиватори (а разом з ними – мотиваційна сфера особистості).

Способи впливу на особистість можуть бути різноманітні. Це прохання, вимоги, поради, навіювання, натяки і т. п., що набувають характеру інформування, інструктування, стимулювання і заборони (інтердикції). Так, наприклад, інформування впливає переважно на уявлення індивіда про те, яким буде найбільш ймовірний напрям розвитку очікуваних подій і які наслідки обраної ним альтернативи поведінки. Інтердикція пов'язана з перешкодою у здійсненні суб'єктом його намірів шляхом заборони, обмежень правилами.

Ефект зовнішніх впливів, тобто врахує їх суб'єкт А при формуванні наміру або не врахує, залежить від взаємодії двох складових: характеристик суб'єкта А і суб'єкта Б (або групи). При цьому характеристиками суб'єкта А можуть бути його особистісні властивості, що сприяють або перешкоджають сприйняттю зовнішнього впливу (сугестивність – не сугестивність, комфортність – не комфортність, принциповість – безпринципність та ін.) і наявні стани (тривога, апатія, втома, страх та інші). Характеристиками суб'єкта Б можуть бути як його зовнішній вигляд, так і особистісні якості (авторитет, манери і т. п.). Має значення і ступінь інформованості суб'єкта А, а також на якому етапі у нього перебуває формування мотиву¹¹¹⁷.

Однією з важливих неімперативних прямих форм зовнішньої організації мотиваційного процесу (формою впливу на прийняття суб'єктом рішення) є переконання. Переконання – це метод впливу на свідомість індивіда через звернення до його власного критичного судження. Основою переконання слугує роз'яснення суті явища, причинно-наслідкових зв'язків і відносин, виділення соціальної і особистої значимості рішення того або іншого питання. Переконання

59, 334.

1116 Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2006. – С. 89.

1117 Ильин Е. П. Вказана праця – С.91.

можна вважати успішним, якщо людина під його впливом здатна самостійно обґрунтувати прийняте рішення, оцінити його позитивні і негативні сторони. Переконання апелює до аналітичного мислення, за якого переважає сила логіки, доказовість і досягається переконливість доказів, що наводяться. Переконання, як психологічний вплив, повинно створювати у людини впевненість у правоті іншого і власну впевненість у правильності рішення, що приймається. Опір суб'єкта, якого намагаються переконати, залежить від його морального стану. У випадку пригніченості людини, розумінні нею безперспективності того, що вона робила раніше, її опір стрімко зменшується.

У ряді випадків ефективним засобом впливу на процес формування мотиву є зовнішнє навіювання. Це психологічний вплив однієї людини (суггестора) на іншу (суггерента), що здійснюється за допомогою мови і немовних засобів спілкування та відрізняється зниженою аргументацією з боку суггестора і низькою критичністю при сприйнятті суггерентом змісту того, що йому навіюють.

У випадку навіювання суггерент вірить доводам суггестора, якщо вони навіть непереконливі. У цьому випадку він орієнтується не стільки на зміст того, що йому навіюють, скільки на форму, в якій це відбувається, і на джерело, тобто на суггестора. Навіювання, що приймається суггерентом, стає його внутрішньою установкою, яка спрямовує і стимулює його активність при формуванні намірів. Отже, суггерент допомагає суггестору правильно сформулювати проблему (зрозуміти її причину), коригує способи досягнення мети, полегшує прийняття рішення, тобто впливає на процес мотивації, але не визначає його цілком, не подає суггестору у готовому вигляді той або інший мотив. Він сприяє лише раціональному використанню суггестором у процесі мотивації «внутрішнього фільтра» і формулюванню мети, адекватної ситуації. Слід пам'ятати, що навіювання не може бути сприйнятим, якщо його зміст суперечить моралі і світогляду суггерента¹¹¹⁸. Навіть у стані глибокого трансу неможливо змусити людину робити те, що суперечить її моральним принципам.

До імперативних прямих форм організації мотиваційного процесу належить наказ, вимога і примус.

Наказ або вимога, як форми впливу, можуть використовуватись у випадках, коли одна людина має право керувати поведінкою іншої людини (або інших). При цьому слід враховувати, що вимога психологічно сприймається суб'єктом як проявлення іншою людиною своєї влади, як примус і навіть як насилля над своєю особистістю. Це призводить до внутрішнього опору вимогам, що висуваються. Зняти цю негативну реакцію можна у випадку детального обґрунтування вимог, що висуваються. Примус, як форма ініціації мотиваційного процесу, зазвичай використовується у тих випадках, коли інші форми впливу на мотивацію і поведінку суб'єкта виявились недовірними, або ж коли немає часу, щоб їх використовувати. Примус виражається у прямій вимозі погодитись з

¹¹¹⁸ Ильин Е. П. вказана праця С.92, 98.

думкою або рішенням, що пропонується, прийняти готовий еталон поведінки у випадку незгоди з ним суб'єкта. В останньому випадку сугерент переносить відповідальність на людей, які на нього впливали, що немов би заміняє совість і санкціонує дії¹¹¹⁹.

Завдання управління суспільними процесами, як відомо, включає у собі психологічне проектування суб'єкта діяльності – від розрізненого, непорядкованого, неорганізованого контингенту до організованої цілеспрямованої спільноти – «у відповідності із загальним завданням пошуку кордонів або меж можливих перетворень самого суб'єкта, тобто дослідження спектра його психічних станів»¹¹²⁰. Відповідно, цьому мають здійснюватись і всі форми соціальної протидії злочинності – попередження злочинності, профілактика, боротьба і контроль.

Людина – істота суперечлива. Проблема суперечливості людської сутності найбільш яскраво позначив Ф. М. Достоевський: її нікчемність і, разом з тим, її могутність. Свідченням цього є роздуми головного героя його відомого роману «Злочин і кара» Родіона Раскольнікова: «Хто я – тварина тремтяча, чи право маю?». Великий російський письменник відтворив проблему важкого вибору між добром і злом на шляху досягнення людиною свободи. Однією із суттєвих причин несвободи, за Ф. М. Достоевським, є орієнтація на переважне задоволення низьких потреб на шкоду духовним. А саме збереження морального в людині є як межею її сваволі, так і підставою для впевненості у тому, що її почуття відповідальності супроводжується відчуттям вини за вчинок, що став причиною страждань іншої живої істоти. Але, враховуючи людську природу, на жаль можемо констатувати, що такий стан речей є недосяжною метою, ідеалом, до якого слід прагнути, але який завжди залишиться недосяжним. Визначаючи межі впливу на злочинність слід пам'ятати про цю обставину.

Таким чином, злочинність є побічним продуктом цивілізації. Щоб пояснити злочинність, необхідно скласти загальне уявлення як про саму поведінку людини, так і про сили, що підтримують порядок у суспільстві. Злочинною поведінка стає тому, що окремі форми поведінки оголошуються девіантними і офіційно визнаються кримінальними¹¹²¹. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема дієвості кримінального закону.

Сучасні вчені-юристи визнають, що кримінальне право у незалежній Україні виконує важливе завдання, в якому синтезована і формалізована реакція суспільства і держави на злочин – найбільш небезпечне для інтересів особи, суспільства та держави діяння. Закон про кримінальну відповідальність (кримінальний закон) як засіб соціального контролю за суспільно значущою поведінкою особи

1119 Ильин Е. П. вказана праця С. 106.

1120 Забродин Ю. М. Психология личности и управление человеческими ресурсами. – М.: Финстатинформ, 2002. – С. 30.

1121 Фокс В. Введение в криминологию/пер. с англ./под ред. и со вступ. статьёй Б. С. Никифорова и В. М. Когана. – М.: Прогресс, 1985. – С. 19.

відіграє відповідну роль у детермінації такої поведінки¹¹²². Разом з тим, сучасна теорія і практика запобігання злочинності вже давно не тішить себе ілюзіями стосовно того, що єдиними придатними чи основними засобами в цій сфері є виключно правові. Ефективність впливу на злочинність залежить здебільшого не від них, а від засобів економічних, соціальних, інформаційних, технічних, культурно-просвітницьких та ін. Проте і правові засоби впливу на злочинність продовжують відігравати значущу роль. Правова політика держави у сфері запобігання злочинності та боротьби з нею містить широкий комплекс правових засобів, що здійснюються в різних галузях права так званого кримінального циклу, а також кримінологічних засобів, спрямованих на обмеження кількості вчинюваних злочинів та адекватне державне реагування на вже вчинені¹¹²³.

Особливості кримінологічної політики визначено В. І. Борисовим. Вона являє собою складний комплекс нормативно-правових, загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання злочинності та усунення її причин. Не можна не погодитись, що результативність цього напряду багато в чому залежить не тільки від законодавчої та узгодженої правозастосовної і правоохоронної діяльності владних органів, спрямованої на боротьбу зі злочинністю, а й головним чином від соціально-економічного стану, етичних норм та правової культури суспільства, нарешті, і від природного бажання більшості пересічних громадян позбутися злочинності¹¹²⁴. Адже законодавство завжди відставатиме від кримінальної оцінки нових форм злочинності й справлятиме обмежений вплив на криміногенну ситуацію у суспільстві. Як відомо, злочинність не стоїть на місці. У цьому середовищі є багато по-своєму талановитих людей, які використовують для своїх протиправних діянь найсучаснішу техніку і новітні технології.

Цікаву думку щодо сутності злочину і злочинності висловив російський вчений-юрист Я. І. Гілінський. Він звернув увагу на ту обставину, що в реальній дійсності немає об'єкта, який був би «злочинністю» (або «злочином») за змістом, за своїми внутрішніми властивостями. Злочин і злочинність – поняття релятивні (відносні), конвенціональні («договірні»: як «домовляться» законодавці). Це соціальні конструкти, які лише частково відображають соціальні реалії: деякі люди вбивають інших, деякі заволодівають речами інших, деякі дурять і т. п. Але ті ж самі за змістом дії можуть не визнаватись злочинами: вбивство ворога на війні, вбивство за вироком (смертна кара), заволодіння чужими речами за рішенням суду або у випадку крайньої необхідності і т. п. «Злочинність майже цілком конструюється контролюючими інститутами, які встановлюють норми

1122 Тацій В., Борисов В., Тютюгін В. Актуальні проблеми сучасного розвитку кримінального права України // Право України. – 2010. – № 9. – С. 4, 9.

1123 Баулін Ю. Загальні положення державної політики щодо боротьби зі злочинністю в Україні // Право України. – 2012. – № 1-2. – С. 228.

1124 Борисов В. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її кримінально-правовий напрям // Право України. – 2012. – № 1-2. – С. 232, 233.

і приписують вчинкам певні значення. Злочинність – соціальний і мовний конструкт»¹¹²⁵. Звідси висновок: кримінальне законодавство вимушено існує, оскільки суспільство ще не знайшло інших адекватних засобів захисту своїх інтересів та інтересів окремих громадян.

Не можна не погодитись з Я. І. Гілінським у тому, що кримінальне законодавство потребує принципових змін з врахуванням визнання неефективності покарання і розуміння вимушеного характеру його збереження (мінімізація криміналізованих діянь; можливість застосування позбавлення свободи лише за тяжкі насильницькі злочини повнолітніх і т. п.). Разом з тим необхідна реформа міліції, кримінальної юстиції, яка б стала корисною в плані протидії злочинності.

Ми вже наголошували, що можливості впливу на злочинність суттєво залежать від наявності відповідної політичної волі, прагнення влади протистояти цьому процесу. Адже боротьба зі злочинністю як масовим, суспільно небезпечним соціальним явищем, є проблемою не лише науки кримінології, а й серйозною політичною проблемою.

Висновки та пропозиції

Одним із завдань кримінології є розробка ефективної стратегії впливу на злочинність з метою зменшення її проявів. Вирішення цього завдання передбачає застосування загальних законів теорії пізнання та методів пізнання.

Жоден окремо взятий метод не забезпечує повну характеристику досліджуваного об'єкта. У зв'язку з цим найбільш ефективним здається синтетичний підхід, що базується на поєднанні можливостей різних методів і забезпечує всебічну оцінку об'єкта. Саме такий підхід доцільний при вивченні складноорганізованих об'єктів-систем, до яких належать соціальні явища.

Виходячи із реалій сьогодення, можна зробити висновок, що саме несправедливість руйнує підвалини суспільства і породжує злочинність. Стійкість будь-якого суспільства залежить від його здатності досягнути оптимального співвідношення, балансу соціальних інтересів, його бажання реалізувати соціальну справедливість як відплату рівним за рівне. Консолідація суспільства виникає лише на основі справедливості. Отже, проблема декриміналізації суспільства може бути вирішена лише на основі реальної демократизації політичної системи, забезпечення високого рівня життя населення, формування його правової свідомості, реального просування по шляху утвердження ідеалів правової держави і громадянського суспільства, досягнення соціальної консолідації.

Злочинність є складовою суспільного життя, формою поведінки людей, відповідно, визначення меж впливу на злочинність необхідно починати з визначення тієї межі, до якої взагалі є можливим вплив на людину, її поведінку, тобто необхідно визначити наскільки людина піддається зовнішньому впливу.

1125 Гілінский Я. И. Уголовное право: кому оно нужно? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iuaj.net/node/414>.

Від цього залежать можливості правового регулювання, можливості реалізації всіх форм соціальної протидії злочинності, а значить і можливості забезпечення стабільності і безпеки у суспільстві.

Межі впливу кримінально-правової системи на злочинність суттєво зумовлені особливостями психіки людини, певною мірою вони визначаються законами соціальної психології. Вказані межі зумовлені моральними принципами, що існують, або відсутні у суспільстві. Людина сприймає зовнішні впливи настільки, наскільки вони відповідають її внутрішнім потребам, її уваленням про обов'язок поважати волю і потреби іншої людини.

Виходячи із вищевказаного, можемо стверджувати, що на сьогоднішній день результативним знаряддям запобігання злочинності продовжує залишатись принцип невідворотності покарання. Реальне запровадження цього принципу в практику діяльності органів кримінальної юстиції – єдино правильний шлях у протидії злочинності.

Колективом вчених Національної академії внутрішніх справ було розроблено «Концепцію реформи органів кримінальної юстиції». Разом з тим в країні досі відсутня цілісна стратегія реформування кримінальної юстиції, а окремі рішення, як-то судова реформа та деякі інші, це лише окремі її фрагменти. Останні ініціативи влади щодо реалізації давно назрілих реформ додають певного оптимізму. Найважливішими завданнями тут є необхідність закласти основи сучасної конкурентоспроможної держави, визначальними характеристиками якої повинні стати верховенство права та розвинена правова культура, збалансована представницька демократія, сильне самоврядування, дисциплінований і мобільний державний менеджмент. Але й цього недостатньо. Необхідно змінити систему підготовки кадрів, зробити більш гуманною всю сферу суспільного розвитку. Без цього будь-які реформи не дадуть бажаних результатів. Шлях до справедливого правопорядку є непростим, але йдучи саме цим шляхом ми можемо не лише ефективно протидіяти злочинності, а й забезпечити стабільність і безпеку у суспільстві, без чого неможливий рух по шляху побудови правової держави.

Conclusions and recommendations

One of the objectives of criminology is to develop an effective strategy of influence on crime in order to reduce its manifestations. The solution of this problem involves application of the common laws of the theory of knowledge and methods of learning.

Any method taken separately does not provide a full description of the object under research. A synthetic approach, based on the combination of possibilities of different methods and which provides a comprehensive assessment of the object, seems the most effective in this regard. This very approach is appropriate in the study of complex objects-systems, which include social phenomena.

Given the realities, we can conclude that it is injustice that destroys the foundations of the society and causes crime. The stability of any society depends on its ability to

achieve optimal balance, balance of social interests, and its desire to implement social justice as an equal reward for the equal. Consolidation of the society occurs only on the basis on justice. Thus, the problem of decriminalization of society can be solved only through real democratization of the political system, ensuring a high standard of living, the formation of its sense of justice, real progress towards strengthening the ideals of the rule of law state and civil society, achieving social consolidation.

Crime is a component of social life, a form of human behaviour, respectively. It is necessary to start defining the limits of influence on crime with a definition to what extent it is possible to influence a human being, his/her behaviour, i.e. it is necessary to determine how a person is exposed to external influence. It influences a possibility of legal regulation, a possibility of realization of all forms of social combating crime, and hence a possibility of guaranteeing stability and security in society.

Limits of influence of a criminal law system on crime are significantly caused by the peculiarities of the human psyche, they are determined to some extent by the laws of social psychology. These limits are caused by moral principles that exist or are missing in society. Human being perceives external influences as long as they meet his/her internal needs, his/her conception of the duty to respect the will and needs of the other human being.

Based on the above, we can state that today the principle of inevitability of punishment continues to be an effective instrument of crime prevention. Actual implementation of this principle in the practice criminal justice agencies is the only correct way to counteract crime.

The collective of scholars of the National Academy of Internal Affairs has developed a «Concept for reform of the agencies of criminal justice». However, the country still does not have a complete strategy for criminal justice reform and some decisions, such as judicial reform and others are just some of its fragments. Recent governmental initiatives to implement urgent reforms bring some optimism. The most important task here is the need to lay the foundations of modern competitive state, the defining characteristic of which should be the rule of law and a developed legal culture, balanced representative democracy, strong self-government and mobile public administration. But this is not enough. It is necessary to change the system of training, to transform the entire sphere of social development into more human one. Any reform will not give the desired results without it.

The path to a just legal order is not easy, but following this way, we can effectively combat crime as well as ensure stability and security in society, which are necessary while moving towards the rule of law state.

Література до розділу

1. Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним. Уголовная психология для врачей, юристов и социологов. (К вопросу о реформе уголовного законодательства)./Пер. с нем./Под ред. и с предисл. Я. Л. Сакера. – Одесса: Изд. Вл. Распопова, 1906. – 243 с.
2. Бандура О.О. Системні взаємозв'язки правових цінностей (загальний нарис) О.О. Бандура // Форум права. – 2011. – № 2. – С.26-33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11boocz.pdf>
3. Баулін Ю. Загальні положення державної політики щодо боротьби зі злочинністю в Україні // Право України. – 2012. – № 1-2. – С. 228-231.
4. Бігун В. С. Правова антропологія // Юридична енциклопедія: В 6 т./Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2003. – Т. 5: П – С. – С.34-36.
5. Борисов В. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її кримінально-правовий напрям // Право України. – 2012. – № 1-2. – С.232-242.
6. Великанов В. Мотивация личности и социальная среда. – Б.м., 2012. – 196 с.
7. Воронин Александр Борисович. Зависимость волевых усилий личности от характера внешней стимуляции [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01/Воронин Александр Борисович; Рязанский государственный педагогический институт. – Рязань, 1975. – 20 с.
8. Гаек Ф. А. Конституція свободи/Пер. з англ. – Л.: Літопис, 2002. – 556 с.
9. Гегель. Філософія права: історія і сучасність. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.polbu.ru/gegel_lawphilosophy/ch01_i.html.
10. Гишинский Я.И. Уголовное право: кому оно нужно? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iaaj.net/node/414>
11. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1991. – С.3-546.
12. Данышин И.Н. Введение в криминологическую науку. – Х.: Право, 1998. – 144 с.
13. Забродин Ю.М. Психология личности и управление человеческими ресурсами. – М.: Финстатинформ, 2002. – 360 с.
14. Зеленецкий В.С. Общая теория борьбы с преступностью. 1. Концептуальные основы. – Х.: Основа, 1994. – 321 с.
15. Ивин А.А. Аксиология. Научное издание/А.А. Ивин.. – М.: Высш. шк., 2006. – 390 с.
16. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2006. – 512 с.
17. Іщенко М.П. Філософія науки: питання теорії і методології: навч. посібник/М.І. Іщенко, І.І. Руденко; За ред. М.П. Іщенка. – К.:УБС НБУ, 2010. – 442 с..

18. Канарш Г.Ю. Концепция «справедливого общества» в гуманитарных науках. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/1/Kanarsh>.
19. Кант И. Религия в пределах только разума // Кант И. Трактаты и письма/Отв. ред. А.В. Гулыга. – М.: Наука, 1980. – С. 78-279.
20. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. – 5-е изд. – М.: Изд-во СГУ, 2009. – 521 с.
21. Кнорринг В.И. Социальное управление. Государство, коллектив, личность: учебник/В.И. Кнорринг. – М.: Изд-во «Экзамен», 2008. – 687 с.
22. Коржова Е.Ю. Психология жизненных ориентаций человека. – СПб.: Изд-во РХГА, 2006. – 384 с.
23. Кофырин Николай. Каковы причины преступности. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.nikolaykofyrin.ru/?p=345>.
24. Кофырин Николай. Преступление и законы природы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://philosophystorm.org/nikolai_kofyrin/3177.
25. Криминология: учебник/под общ. ред. А. И. Долговой. – 4 – е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – 1008 с.
26. Кримінологія. [Загальна частина]: навч. посібник/А.Б. Блага, І.Г. Богатирьов, Л.М. Давиденко та ін.; за заг. ред. О.М. Бандурки. – Харків: Вид-во ХНУВС, 2010. – 240 с.
27. Кристи Нильс. Борьба с преступностью как индустрия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prison.org/lib/christy1.htm>.
28. Кристи Нильс. Опасные государства. Перевод с английского Александра Богдановского. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://index.org.ru/journal/13/crist1301.html>.
29. Кристи Нильс. Приемлемое количество преступлений/Пер. с англ. О. Алякринского. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prison.org/lib/christy7.shtml> Малахов В.П. Философия права. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 448 с.
30. Кузьмина Е.И. Психология свободы: теория и практика. – СПб.: Питер, 2007. – 336 с.
31. Ли Д.А. Преступность в структуре общества. – М.: Русский мир, 2000. – 152 с.
32. Литвин О. Загальна характеристика стану злочинності // Юридичний журнал. – 2009. – № 6. – С.49-63;
33. Нікітін Ю. Криміногенна ситуація в Україні на межі ХХ-ХХІ століть і прогноз на перспективу // Вісник прокуратури. – 2009. – № 7. – С.60-67.
34. Нерсисянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. – М.: Изд. НОРМА, 2005. – 656 с.
35. Номоконов В.А. Особенности причин преступности в постсоветской России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crime.vl.ru/index.php?p=4666&more=1&c=1&tb=1&pb=1>.

36. Ознобкина Е. Философия криминологии. (Нильс Кристи. Ответ насилию. В поисках чудовищ. М.: Центр содействия реформе уголовного правосудия, 2003. 32 с.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2003/2/filosofiya-kriminologii>
37. Общая теория права и государства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-7/87.htm>.
38. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
39. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
40. Платон. Государство. Книга вторая // Собр. соч.: В 4-х т./Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1994. – Т. 3. – 656 с.
41. Поздняков А.И. Конфликт справедливости и эффективности в государственном управлении (философско-методологический аспект проблемы) // Конфликт справедливости и эффективности в государственном управлении. Материалы научного семинара. Вып. 6 (44). – М.: Научный эксперт, 2011. – С.5-59.
42. Поклад В.І., Топольскова І.О. Статистичні методи в кримінологічних дослідженнях: Навч.-метод. посібник/МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. – 44 с.
43. Преступность и криминологические основы уголовной юстиции: монография/[В.Н. Дрёмин, А.А. Березовский, Н.А. Орловская и др.]: под ред. В.Н. Дрёмина. – О.: Фенікс, 2007. – 279 с.
44. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності. Закон України від 15.11.2011 р. № 4025-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4025-17>
45. Про засади запобігання і протидії корупції. Закон України від 07.04.2011 р. № 3206-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3206-17>.
46. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2012 роки. Указ Президента України від 21.10.2011 р. № 1001/2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/1001/2011>.
47. Спиноза Б. Политический трактат // Избранные произведения: В 2-х т. – М.: Госполитиздат. 1957. – Т. II. – С.285-382.
48. Справедливость – причина революций, смут и преступности. Философские размышления. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hazar.kiev.ua/?p=3136>.
49. Справедливость. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://econic.chat.ru/crim/crim03.htm>.

50. Справедливость // Энциклопедия Кругосвет. Универсальная научно-популярная онлайн-энциклопедия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/SPRAVEDLIVOST.html.
51. Сутурин М. А. Преступность как система. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1229768>.
52. Тарасов Ю. Н. Философские проблемы социально-гуманитарных наук. – Воронеж, 2008. – 208 с.
53. Тацій В., Борисов В., Тютюгін В. Актуальні проблеми сучасного розвитку кримінального права України // Право України. – 2010. – № 9. – С. 4-15.
54. Тимошенко В. І. Девіантна поведінка: сутність та мотивація // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 5 (79). – С. 33-43.
55. Тимошенко В. І. Мотивація правової поведінки // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 36. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 8-16.
56. Теория государства и права: Учебник/Под ред. М. Н. Марченко. – М.: Изд-во «Зерцало», 2009. – 848 с.
57. Токунова Г. А. Понятие справедливости и принципа справедливости. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.google.com/webhp?nord=1#nord=1&q>
58. Туроу Л. Правоохранительная деятельность: справедливость против эффективности // Экономическая теория преступной и правоохранительной деятельности. Экономическая теория преступлений и наказаний: Реферативный журнал. – М.: Изд-во РГГУ, 1999, Вып. 1. – С. 87-92
59. Участников АТО не тронут. Профильный комитет Рады согласовал к первому чтению пенсионный законопроект Кабмина // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/analytics/show/uchastnikov-ato-ne-tronut-profilnyy-komitet-rady-soglasoval-26022015161700>.
60. Франк С. Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 512 с.
61. Фокс В. Введение в криминологию/пер. с англ./под ред. и со вступ. статьёй Б. С. Никифорова и В. М. Когана. – М.: Прогресс, 1985. – 311 с.
62. Циппелиус Райнгольд. Юридична методологія/Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнута. – К.: Вид-во «Реферат», 2004. – 176 с.
63. Черныш М. А., Черныш А. М. Маргинальный синдром: Монография. – Одесса: «ВМВ», 2010. – 448 с. Шур Э. М. Наше преступное общество. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z00000001>.

-
64. Шаkun В. Це шлях до справедливого правопорядку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/vasil-shakun-ce-shlyah-do-spravedlivogo-pravoporya..>
 65. Яковлев С.В., Гнусов Ю.В. Математические методы оценки состояния и прогнозирования преступности: Монография. – Х.: Ун-т внутр. дел, 1998. – 158 с.
 66. Ярошевский М.Г. Иван Михайлович Сеченов – родоначальник науки о поведении // Сеченов И.М. Психология поведения/Под ред. М.Г. Ярошевского/Вступ. Статья М.Г. Ярошевского. – М.: Изд во «Институт практической психологи», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – С. 3-36.

ПІСЛЯМОВА

Підсумовуючи викладене у розділах монографії можна зробити деякі висновки щодо суті та змісту сучасної вітчизняної кримінально-правової системи та її місця у загальній системі права нашої держави.

Насамперед, слід зазначити, що за своїми характерними ознаками національна кримінально-правова система України відноситься до постсоціалістичного типу, яка базується на ліберальній ідеології прав людини. Основні постулати цієї ідеології проголошено Конституцією України та полягають у приматі загальнолюдських цінностей над державними інтересами, а також визначенням прав і свобод людини і громадянина, їх гарантії змістом та спрямованістю діяльності Української держави.

Водночас вітчизняній кримінально-правовій системі як системі постсоціалістичного типу притаманні певні особливості, що зумовлені політичними, економічними, культурологічними та іншими чинниками.

Так, національна кримінально-правова система в Україні є взаємопов'язаним механізмом функціонування її складових елементів (підсистем). До таких елементів, як зазначалося, відносяться: доктрина кримінального права, кримінально-правова політика, кримінальне право як галузь права, кримінальне законодавство (законодавство про кримінальну відповідальність), кримінальне право як навчальна дисципліна, застосування кримінально-правових норм, кримінально-правова правосвідомість (культура) населення та осіб, на яких поширюється дія кримінально-правових норм, а також правозастосувачів, міжнародне матеріальне кримінальне право.

Результати детального аналізу кожного з цих елементів здійснений авторами відповідних розділів монографії дозволяють не тільки відобразити особливості кожного елемента або кожної підсистеми, а й надати повну картину такого важливого явища суспільної діяльності, як кримінально-правова реальність. Це сприяло виділенню системоутворюючого чинника, що об'єднує зазначені елементи в єдину функціональну систему, а саме – кримінальне право як матеріальну галузь права в національній правовій системі України.

Вочевидь, що кожний із зазначених вище елементів кримінально-правової системи України так само може розглядатися як окрема система але більш низького порядку. Так, вирізняють систему науки кримінального права, систему кримінального права як галузі права, систему кримінального законодавства та навчальної дисципліни тощо.

Разом із тим, поряд із кримінально-правовою системою, є підстави (з певною метою) виділяти кримінально-процесуальну та кримінально-виконавчу системи, систему запобігання злочинності (кримінологічну систему) тощо. Всі ці взаємопов'язані системи входять в більш широку, об'ємну систему – систему кримінальної юстиції. Такий погляд відповідає вимогам системного підходу: при дослідженні кримінально-правової системи України кожен елемент цієї системи (у певному аспекті) розглядається як окрема самостійна система більш

низького порядку, і в той же час кримінально-правова система входить до системи більш високого порядку.

Наукове та практичне значення дослідження кримінально-правової системи України полягає у тому, що ця система перш за все відбиває певний сегмент кримінально-правової реальності (правового життя) і тому є соціально обумовленою. Зазначена система вбирає в себе відомі на даний час та існуючі в реальності елементи кримінально-правової дійсності, які у своїй системній взаємодії дозволяють досягти кінцевого результату (інтегративної якості), який не притаманний жодному окремому елементу, але є новою якістю всієї системи, а саме: комплексного забезпечення кримінально-правового впливу на злочинність з метою захисту особистості й суспільної безпеки та запобігання злочинам, їх зменшення до соціально прийнятного рівня.

Крім цього, особливістю проведеного дослідження основних елементів кримінально-правової системи, напрямів її розвитку та удосконалення законодавства України розглядалися в більш широкому контексті, а саме, у взаємодії та узгодженості з усіма складовими елементами зазначеної системи, яка безумовно знаходиться під впливом зовнішнього середовища – політичних, економічних, соціальних, культурологічних, ментальних, релігійних, міжнародних та інших чинників.

Що стосується перспектив розвитку вітчизняної кримінально-правової системи у тому числі її складової – кримінального права – як галузі публічного права, то, по суті, йдеться про прогнозування того, яким бачиться майбутнє кримінального права України. І хоча заняття прогнозуванням є справою невдячною, однак дозволю собі сформулювати своє розуміння того, яким мені бачиться майбутнє розвитку кримінального права України.

Кримінально-правова політика держави навряд чи зазнає кардинальних змін і, на мій погляд, буде зосереджена на ще більшій інтеграції й гармонізації кримінального права України з міжнародним і європейським кримінальним правом. Так, наприклад, основними документами, які регламентують співробітництво між Україною і ЄС, є План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи і безпеки та План-графік його імплементації. Оновлений План дій, зокрема, передбачає такі погоджені завдання й напрями співробітництва й імплементації, як протидія тероризму й організованій злочинності, зокрема, у напрямках боротьби із проявами торгівлі людьми, незаконного переправлення мігрантів, незаконного обігу наркотичних і інших заборонених товарів, корупції, підроблення документів, відмивання доходів і інших видів протиправної діяльності.

Досліджуючи кримінально-правову політику, не можна не згадати про відому Концепцію реформування кримінальної юстиції в Україні, яка передбачає принципи положення, у тому числі й щодо модернізації кримінального права. Вочевидь, що важливі кроки в кримінально-правовій політиці очікуються як відповіді викликів глобалізації, посилення тенденції до міжнародного, транснаціонального характеру злочинності.

У перспективі кримінальне право як галузь права, на мій погляд, очікують дві докорінні істотні зміни: перша, пов'язана з підставою кримінальної відповідальності, а друга – із самим розумінням такої відповідальності. Що стосується підстави кримінальної відповідальності, то, як на мене, у кримінальному праві все ж таки відбудеться виокремлення кримінального проступку. У такому випадку підставою кримінальної відповідальності виступатиме кримінальне правопорушення у двох його різновидах: злочин і кримінальний проступок. Думаю, що перехід до кримінального проступку буде проходити у два етапи. Перший із них уже на стадії завершення, коли низка злочинів у сфері господарської діяльності віднесена до адміністративних правопорушень. Не виключено, що деякі із злочинів невеликої й середньої тяжкості також будуть віднесені до зазначених правопорушень. Другий етап – це інтегроване виокремлення всього комплексу кримінальних проступків із числа адміністративних правопорушень і деяких злочинів. Якщо це трапиться, то краще, на мій погляд, таке виокремлення зробити в окремому комплексному законі.

Другий перспективний момент пов'язаний із підставою кримінальної відповідальності та стосується можливого майбутнього дуалізму суб'єкта злочину, що підлягає кримінальній відповідальності, а саме: фізичної і юридичної особи. Якщо в кримінальному праві України з'являться кримінальний проступок й корпоративні суб'єкти злочинів, то це спричинить революційні зміни в нашій уяві про кримінальне право, підстави кримінальної відповідальності й розуміння такої відповідальності. Зокрема, сама кримінальна відповідальність уже зараз, відповідно до практики Страсбурзького Суду із прав людини, трактується як більш-менш серйозне обмеження державою прав і свобод людини за вчинення нею кримінального правопорушення. Вочевидь, що це вплине на ті законодавчі рішення, які необхідно буде прийняти для втілення зазначених нововведень у правове життя країни.

Далі, не можна не відзначити такий новий напрям у кримінальній політиці держави, як все більша перевага грошових стягнень над іншими видами покарань щодо певних видів злочинів. Відзначена тенденція відносної переваги штрафу над іншими видами покарання свідчить про можливість заміни штрафу позбавленням волі й навпаки.

Перспективи КК України залежать від розвитку кримінального права як галузі права. У розвитку КК знову став переважати динамізм над стабільністю. За деякими підрахунками, із введенням у дію КК 2001 р. зміни й доповнення щорічно вносилися більш ніж у 260 його положень, тобто, в середньому, кожного місяця у Кримінальному кодексі оновлюються 2-3 його статті. І хоча очевидно, що деяка еволюція кримінального права необхідна й закономірна, однак вона не повинна перетворюватися у поспішні невинновдані зміни КК. Звичайно, Кримінальний кодекс потребує редакційно-стилістичного уточнення тексту, виправлення допущених помилок, усунення дублювань, протиріч, які з'явилися в результаті численних його змін і доповнень. Однак докорінні зміни його очі-

кують, якщо будуть втілені в юридичну форму зазначені вище тенденції в кримінально-правовій політиці держави. Це, у свою чергу, торкнеться й суміжних галузей законодавства, які мають бути узгоджені з можливими нововведеннями в КК України. У зв'язку із цим уже починають обговорювати ідею про прийняття КК у новій редакції.

Далі, сучасний етап розвитку суспільства й законодавства вимагає й відповідного забезпечення розвитку кримінального права, у тому числі й представниками кримінально-правової науки. Окремі вчені-криміналісти і їх колективи мають достатні можливості, щоб впливати на кримінально-правову політику держави, осмислити нові кримінально-правові явища, обґрунтовувати моделі вдосконалювання кримінального законодавства й інших його галузей, поліпшувати кримінально-правову підготовку фахівців, впливати на професійну правосвідомість правозастосувачів і правову культуру населення. Звичайно, це вимагає певної перебудови наукового мислення, оволодіння новими підходами й прийомами, вивчення досягнень зарубіжної науки наприкінці XIX – на початку XX ст., як це часто має місце зараз, тим більше що сучасні засоби, комунікації надають таку можливість.

Відомо, що саме кримінально-правова наука є теоретичною основою розвитку кримінального права, удосконалення кримінального й суміжного законодавства. Суспільство чекає від науки кримінального права нового, системного продукту; пов'язаного із сучасним розумінням кримінального правопорушення й правових наслідків його вчинення. Тому, в наукових дослідженнях доцільно зосередити зусилля насамперед на вирішенні стратегічних, масштабних завдань у поєднанні з тактичними, прикладними проблемами. Наука кримінального права, як відзначається в літературі, могла б досліджувати проблеми узгодження соціально-економічних, політичних, духовних змін у суспільстві з модернізацією сучасного кримінального права; сприяти досягненню громадської злагоди на таке відновлення. Розвиток комплексних, міждисциплінарних досліджень (у сукупності із представниками інших наук, і не тільки юридичних) дозволив би масштабно досліджувати кримінально-правові явища, розробляти нові технології у сфері правозастосування. Необхідно відмовитися від схоластичних, віртуальних досліджень, поставивши їх на міцний фундамент кримінальної соціології, кримінології, прагматизму й здорового глузду.

Нарешті, представникам викладацького корпусу науки кримінального права слід потурбуватися про якісне підвищення рівня підготовки фахівців у галузі кримінального права. Адже не є таємницею, що ця якість не завжди відповідає сучасним вимогам.

Від авторського колективу монографії з повагою до читача

Юрій Васильович Баулін

Доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

Голова Конституційного Суду України

AFTERWORD

Summarizing the above chapters of the monograph one may draw some conclusions about the nature and content of modern domestic criminal law system and its place in the overall system of law of our state.

First of all, it should be noted that according to its characteristics the national criminal law system of Ukraine belongs to the post-socialist type based on the liberal ideology of human rights. The basic premises of this ideology were proclaimed by the Constitution of Ukraine and imply the primacy of general human values over the public interest and recognition of human and citizen's rights and freedoms, their guarantees as the content and direction of the activity of the Ukrainian state.

At the same time some features caused by political, economic, cultural and other factors are inherent to the national criminal law system as a system of post-socialist type.

For instance, the national criminal law system in Ukraine is an interconnected operation mechanism of its constituent elements (subsystems). These elements, as discussed, include: the doctrine of criminal law, criminal law policy, criminal law as a branch of law, criminal legislation (legislation on criminal liability), criminal law as an academic discipline, application of criminal law norms, criminal law awareness (culture) of population and persons covered by criminal law norms, as well as those who apply law, international material criminal law.

The results of the detailed analysis of each of these elements made by the authors of the relevant chapters of the monograph allow not only to reveal the characteristics of each element or each subsystem, but also to provide a complete picture of this important phenomenon of social activity as criminal law reality. This contributed to the appearance of the system-forming factor which combines these elements into a single functional system namely, the criminal law as a material branch of law in the national legal system of Ukraine.

Obviously, each of the above elements of the criminal law system of Ukraine can also be considered as a separate system but of a lower level. For example, there are distinguished a system of the science of criminal law, a system of criminal law as a branch of law, a system of criminal legislation and an academic discipline and so on.

However, along with the criminal law system there are grounds (with a certain purpose) to distinguish criminal procedure and criminal enforcement systems, crime prevention system (criminological system) and so on. All of these interconnected systems form a wider system – the system of criminal justice. Such view meets the requirements of the system approach: when researching the criminal law system of Ukraine each element of the system (in some sense) is considered as a separate independent system of a lower level, and at the same time the criminal law system is a part of a system of a higher level.

Scientific and practical significance of the research of criminal law system in Ukraine is that this system primarily reflects a certain segment of criminal law reality (legal life) and so is socially determined. This system incorporates elements of criminal law reality well known and currently existing in reality which in their system interaction

allow to achieve the final result (integrative quality) that is not inherent to any single element, but are a new quality of the entire system, namely: providing comprehensive criminal law effect on criminality to protect an individual and public safety and crime prevention, reducing them to a socially acceptable level.

In addition, the specific feature of the conducted research is that the basic elements of the criminal law system, areas of its development and improvement of the legislation of Ukraine were considered in a broader context, namely, in coordination with all the constituent elements of the mentioned system, which, of course, is under the influence of the external environment – political, economic, social, cultural, mental, religious, international and other factors.

As regards prospects of the development of the domestic criminal law system, including its component – criminal law – as a branch of public law, in fact, it is about a prediction of the vision of the future of criminal law of Ukraine. Even though forecasting is a thankless task, but I will allow myself to formulate my own understanding of how I see the future of the development of criminal law of Ukraine.

Criminal law policy of the state is unlikely to undergo major changes and, in my opinion, will focus on even greater integration and harmonization of criminal law of Ukraine with international and European criminal law. For example, the basic documents regulating cooperation between Ukraine and the EU are Ukraine – EU Action Plan in justice sector, freedom and security and the Plan and Schedule of its implementation. An updated action plan, in particular, provides the following agreed objectives and areas of cooperation and implementation, as counter-terrorism and organized crime, particularly in the areas of combating trafficking in human beings, smuggling of illegal migrants, trafficking in narcotic and other prohibited goods, corruption, forgery, laundering of proceeds and other types of illegal activity.

Researching the criminal law policy, one cannot but mention the well-known Concept of Criminal Justice Reform in Ukraine, which provides the fundamental provisions regarding the modernization of criminal law. Obviously that the important steps in criminal law policy are expected as responses to the challenges of globalization, the growing tendency of international, transnational nature of crime.

To my mind, in future the criminal law as a branch of law will face two fundamental significant changes: the first is related to the grounds of criminal liability, and the second one – with the very understanding of such liability. As regards the grounds for criminal liability, it seems to me that a criminal offence will eventually be singled out in criminal law. In this case, the grounds for criminal liability will be a criminal offense in its two forms: crime and misdemeanor. I presume that transition towards a criminal offense will be occurring in two stages. The first one is already approaching its completion when a number of crimes in the sphere of economic activity is attributed to administrative offences. It is possible that some of the crimes of small and medium gravity will also be related to these offenses. The second stage is an integrated separation of the whole complex of criminal offenses from the number of administrative offences and certain crimes. Should this take place, it will be better, in my opinion, to stipulate this separation in a separate complex law.

The second perspective point concerns the grounds of criminal liability and possible future dualism of the subject of the crime, namely natural and legal entities. If a criminal offense and corporate entities of crimes will appear in the criminal law of Ukraine, it will cause a revolutionary change in our view on the criminal law, the grounds of criminal liability and its understanding. In particular, the criminal liability is already being interpreted, in accordance with the case-law of the European Court of Human Rights, as a more or less serious limitation by the state of human rights and freedoms for the commission of a criminal offense by him/her. Obviously, this will affect those legislative decisions that will be needed to be taken in order to implement these innovations into the legal life of state.

Furtheron, we should note such a new trend in the criminal law policy of the state, as an increasing preference of monetary penalties over other types of punishment for certain types of crimes. The said tendency of relative preference of penalty over other types of punishment indicates a possibility of replacing the penalty by imprisonment and vice versa.

The prospects of the Criminal Code of Ukraine depend on the development of criminal law as a branch of law. In the development of the Criminal Code it is the dynamism that began again to dominate over stability. By some estimates, with the enactment of the Criminal Code of 2001 the amendments and supplements were made annually in more than 260 of its provisions, which means that 2-3 articles of the Criminal Code on average are updated every month. Although it is clear that some evolution of criminal law is necessary and natural, yet it should not lead to hasty and unjustified changes in the Criminal Code. Of course, the Criminal Code requires editorial and stylistic refinement of the text, correcting errors, eliminating duplications and contradictions that emerged from numerous amendments and additions. However, it will face fundamental changes, if the above tendencies in the criminal law policy of the state will be implemented in the legal form. In its turn, this will affect on allied branches of the legislation which should be consistent with the possible innovations in the Criminal Code of Ukraine. Therefore it is beginning to discuss the idea of adopting a new wording of the Criminal Code.

Furthermore, the current stage of development of society and the legislation requires appropriate provision of the development of criminal law, including by representatives of the science of criminal law. Some scholars and their teams have sufficient opportunities to influence the criminal law policy of the state, to interpret new criminal law phenomena, to substantiate models of improving the criminal legislation and its other branches, to improve the criminal-legal training of specialists, to influence on professional legal awareness of those who apply law who apply the law and the legal culture of the population. Of course, it requires some adjustment of scientific thinking, learning new approaches and techniques, achievements of foreign science in the late XIX – early XX centuries, as it often takes place now, especially since modern communication tools provide for this opportunity.

It is known that it is the criminal law science is the theoretical basis of the development

of criminal law, improvement of criminal and adjacent legislation. Society expects a new system product from the science of criminal law which is associated with the modern understanding of criminal offense and legal consequences of its commission. Therefore, it is expedient that the research works should focus the primarily on solving strategic, large-scale problems, coupled with tactical applied problems. The criminal law science, as it is noted in the literature, could examine the problems of coordination of socio-economic, political, and spiritual changes in society with the modernization of modern criminal law; contribute to social cohesion in this recovery. The development of integrated, interdisciplinary researches (together with the representatives of other sciences, not only legal) would allow investigating on a large-scale basis criminal phenomena, developing new technologies in the field of law enforcement. It is necessary to abandon from scholastic, virtual research, and place it on a solid foundation of criminal sociology, criminology, pragmatism and common sense.

Finally, members of the teaching staff of criminal law science should take care of the quality improvement of training of specialists in the field of criminal law since it is not a secret that this quality does not always meet modern requirements.

**From the collective of authors of the monograph
with regards to the reader**

Yurii Baulin

**Doctor of Legal Sciences, Professor, Full Member of the NALSU,
Chairman of the Constitutional Court of Ukraine**

Відомості про авторів: Information about the Authors:

**БАУЛІН
ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ**

**доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії
правових наук України, Голова Конституційного Суду України**

Ю.В. Баулін народився 2 вересня 1953 року в селищі Станиця Луганська Станично-Луганського району Луганської області.

Трудову діяльність розпочав у 1970 році учнем токаря, токарем, старшим інспектором з кадрів механічного цеху Ворошиловградського заводу колінчастих валів.

1975 року закінчив Харківський юридичний інститут, працював асистентом кафедри кримінального права.

У 1976-1988 роках – асистент, аспірант, старший викладач, виконуючий обов'язки доцента, доцент кафедри кримінального права Харківського юридичного інституту. З 1988 року по 1991 рік – докторант цього навчального закладу.

У період з 1991 по 2005 рік – доцент, професор кафедри кримінального права, заступник декана заочного факультету Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

З 2005 року по 2008 рік працював виконуючим обов'язки директора, директором Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України у м. Харкові.

У лютому 2008 року Президентом України призначений суддею Конституційного Суду України. Присягу склав 3 червня 2008 року.

На спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України 4 листопада 2011 року обраний заступником Голови Конституційного Суду України.

18 березня 2014 року на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України обраний Головою Конституційного Суду України.

Доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України.

Нагороджений орденом «За заслуги» третього ступеня (2003). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2006). Заслужений діяч науки і техніки України (2009). Лауреат Премії Ярослава Мудрого (2001, 2002, 2011). Почесний професор міжнародного Соломонова університету (2003).

Автор понад 200 наукових праць з проблем кримінального та конституційного права. Брав участь у підготовці проектів Бюджетного, Податкового та Кримінального кодексів України.

BAULIN
YURIY VASYLIOVYCH
Doctor of Legal Sciences, Professor, Full Member of the
National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Chairman of the Constitutional Court of Ukraine

Yurii Baulin was born on September 2, 1953, in settlement Stanytsia Luhanska, Stanychno-Luhanskyi district of Luhansk oblast.

He started his career in 1970 as an apprentice lath operator and later as lath operator, senior personnel inspector of machine workshop of Voroshylovgrad Crankshaft Plant.

In 1975 he graduated from Kharkiv Law Institute and worked as an assistant at the Chair of Criminal Law.

In 1976-1988 – assistant, post-graduate student, senior lecturer, acting associate professor, associate professor at the Chair of Criminal Law of Kharkiv Law Institute. From 1988 to 1991 he was a doctorate student of the same educational institution.

1991-2005 – associate professor, professor of the Chair of Criminal Law, Deputy Dean of Extra-mural Faculty of Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine in Kharkiv.

2005-2008 – Acting Director, Director of the Institute for Study of Criminality Problems of the Academy of Legal Sciences of Ukraine in Kharkiv.

In February 2008, Mr. Baulin was appointed Judge of the Constitutional Court of Ukraine by the President of Ukraine. He took oath on June 3, 2008.

On November 4, 2011 at the special plenary session of the Constitutional Court of Ukraine he was elected Deputy Chairman of the Constitutional Court of Ukraine.

On March 18, 2014 at the special plenary session of the Constitutional Court of Ukraine Mr. Baulin was elected Chairman of the Constitutional Court of Ukraine.

Doctor of Legal Sciences, Professor, Full Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

He was awarded the Order «For Merit» third degree (2003). State Prize of Ukraine in Science and Technology (2006). Honored Worker of Science of Ukraine (2009). Laureate of Yaroslav the Wise (2001, 2002, 2011). Honorary Professor of International Solomon University (2003).

Author of over 200 academic papers on criminal law and constitutional law problems. He participated in the development of draft Budget, Tax and Criminal Codes of Ukraine.

**БУРОМЕНСЬКИЙ
МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ**

**доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,**

Президент Інституту прикладних гуманітарних досліджень

М. В. Буроменський народився 6 квітня 1957 р. у м. Севастополі. У 1981 р. закінчив Харківський юридичний інститут (нині – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»), де залишився працювати і пройшов шлях від асистента до завідувача кафедри міжнародного права та державного права зарубіжних країн.

У 1984 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Механізм переговорів про роззброєння (міжнародно-правові аспекти)», у 1997 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Вплив міжнародного права на політичні режими держав». Вчений ступінь доктора юридичних наук присуджено у 1998 р., вчене звання професора присвоєно в 2001 р. Обраний членом-кореспондентом Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України) у 2002 р.

Напрями наукових досліджень – міжнародно-правове співробітництво у сфері прав людини, співвідношення міжнародного і національного права, міжнародне кримінальне право, правові питання міжнародної безпеки, історія міжнародних відносин, конституційне право зарубіжних країн. Автор понад 150 наукових праць.

Є членом Спеціальної тимчасової групи з питань навігаційно-гідрографічного забезпечення мореплавства, член редколегії збірників «Проблеми законності», «Вісник Вищого адміністративного суду України», часопису «Офіційний вісник», заступник головного редактора «Українського часопису міжнародного права» та ін.

У 2009 році обраний суддею *ad hoc* Європейського суду з прав людини від України.

Лауреат IV та VI Всеукраїнських конкурсів на краще юридичне видання (2001, 2006).

**BUROMENSKYI
MYKHAILO VSEVOLODOVYCH**

**Doctor of Legal Sciences, professor, Corresponding Member
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
President of the Institute of Applied Humanitarian Research**

Mykhailo Buromenskyi was born on April 6, 1957 in Sevastopol. In 1981 he graduated from Kharkiv Law Institute (currently – Yaroslav Mudryi National Law University), where he remained to work and has made a way from an assistance to the Head of the Chair of International Law and Constitutional Law of Foreign Countries.

In 1984 he defended a thesis for obtaining a degree of a Candidate of Legal Sciences on «The mechanism of negotiations on disarmament (international legal aspects)», in 1997 he defended a doctoral thesis on «The impact of international law on political regimes of states». In 1998 he was awarded a degree of Doctor of Legal Sciences, in 2001 an academic rank of Professor. In 2002 Mr. Buromenskyi was elected a Corresponding Member of the Academy of Legal Sciences of Ukraine (now – the National Academy of Legal Sciences of Ukraine).

His research areas include international legal cooperation in the field of human rights, interrelation between international and domestic law, international criminal law, legal aspects of international security, international relations history, constitutional law of foreign countries. Author of over 150 scientific works.

Member of a provisional group on navigation and hydrographic support of navigation, editorial board member of digests «Problems of legality», «Bulletin of the Higher Administrative Court of Ukraine», journal «Official Bulletin», deputy chief editor of «Ukrainian Journal of International Law» etc.

In 2009 he was elected to the office of the judge ad hoc of the European Court of Human Rights from Ukraine.

Winner of the IV and VI All Ukrainian competitions for the best legal edition (2001, 2006).

**ГОЛІНА
ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ**

**доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України, завідувач кафедри
кримінології та кримінально-виконавчого права Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого.**

В.В. Голіна народився 28 липня 1938 року у містечку Глобіно Полтавської області. 1959 р. закінчив юридичний факультет Ленінградського університету ім. О.О. Жданова (нині – Санкт-Петербурзький державний університет). З 1959 р. – слідчий, старший слідчий Петроградського та Ленінського райвідділів міліції м. Ленінграда.

З 1961 р. – адвокат, член президії Полтавської обласної колегії адвокатів (м. Кременчук), з 1969 р. – аспірант кафедри кримінального права Харківського юридичного інституту (нині — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), з 1972 р. – асистент, старший викладач, доцент, професор, а з 1996 р. – завідувач кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Завідувач сектору попередження злочинності неповнолітніх і молоді Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України.

У 1972 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Погашення та зняття судимості за радянським кримінальним правом», у 1994 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Спеціально-кримінологічне попередження злочинності теорія і практика». Вчений ступінь доктора юридичних наук йому присуджено у 1994 р., вчене звання професора присвоєно у 1997 р. Обраний членом – кореспондентом Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України) у 2002 р.

Напрями наукових досліджень – розробка кримінологічних і кримінально-правових проблем запобігання злочинності, запобігання насильницьких

злочинів, насильства в сім'ї, злочинності неповнолітніх, бандитизм, судимість, віктимологія, державне планування запобігання злочинності на регіональному рівні, участь громадськості у запобіганні злочинності.

Опублікував біля 300 наукових праць, серед яких монографії, підручники, навчальні посібники, брошури. Підготував 3 докторів і 15 кандидатів юридичних наук. Заслужений діяч науки і техніки України (2004). Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004), медаллю «Ветеран праці» (1993). Двічі лауреат Премії імені Ярослава Мудрого (2011, 2012). Лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки України (2011).

HOLINA

VOLODYMYR VASYLIOVYCH

Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Chairman of the Chair of Criminology and Criminal Executive Law, Yaroslav Mudryi National Law University

Volodymyr Holina was born on July 28, 1938 in the town Hlobino, Poltava oblast.

In 1959 he graduated from the Faculty of Law of Leningrad university named after O. O. Zhdanov (now – Saint Petersburg State University). From 1959 he was an investigation officer, chief investigation officer in Petrograd and Leninskyi district militia offices in Leningrad.

From 1961 – lawyer, member of the Presidium of the Poltava regional bar (Kremen-chuk), from 1969 – postgraduate student at the Chair of criminal law at Kharkiv Law Institute (now – Yaroslav Mudryi National Law University), from 1972 – assistant, senior lecturer, associate professor, professor, and from 1996 – Head of the Chair of criminology and criminal executive law at the Yaroslav Mudryi National Law University. He is the Head of the Division of juvenile and youth crime prevention at the Institute of research of criminality problems at the Academy of Legal Sciences in Ukraine.

In 1972 Mr. Holina defended his thesis for obtaining a degree of Candidate of Legal Sciences on «Cancellation and removal of convictions under the Soviet Criminal Law», in 1994 – he defended a doctoral thesis on «Special criminological prevention of criminality: theory and practice». In 1994 he was awarded the scientific degree of Doctor of Legal Sciences, in 1997 – an academic rank of Professor. In 2002 Volodymyr Holina was elected a Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

His research areas include development of criminological and criminal law problems to prevent the criminality, domestic violence, juvenile delinquency, banditry, conviction, victimology, state plan making of crime prevention at the regional level, public participation in preventing crime.

Volodymyr Holina published about 300 research works, including monographs, textbooks, pamphlets. He supervised 3 Doctors and 15 Candidates of Legal Sciences. Honored Worker of Science of Ukraine (2004). Awarded by the Cabinet of Ministers of Ukraine (2004), the medal «Veteran of Labor» (1993). He is twice laureate of Yaroslav Mudryi prize (2011, 2012). Laureate of State prize of Ukraine in the sphere of science and technology of Ukraine (2011).

**ГРИЩУК
ВІКТОР КЛИМОВИЧ**

**доктор юридичних наук, професор, академік Академії наук
вищої освіти України, член-кореспондент Національної
академії правових наук України, декан юридичного факультету
Львівського державного університету внутрішніх справ**

В. К. Гришук народився 27 січня 1950 року у с. Сохуженці Ізяславського р-ну Хмельницької області. У 1968-1970 рр. проходив строкову військову службу; з грудня 1970 р. по вересень 1971 р. працював викладачем фізичної культури Плужнянського СПТУ № 3. У 1971-1976 рр. навчався на юридичному факультеті ЛДУ ім. Івана Франка, який закінчив з відзнакою.

У 1976-1981 рр. працював помічником першого заступника голови, заступником завідуючого відділом, завідуючим відділу виконком Львівської міської Ради народних депутатів. У 1981-2003 рр. – на юридичному факультеті ЛДУ ім. Івана Франка на посадах старшого викладача кафедри, доцента кафедри, професора кафедри, завідувача кафедри кримінального права та кримінології.

Навчався у аспірантурі (1984-1985 рр.) та докторантурі (1989-1992 рр.) Київського державного (тепер національного) університету імені Тараса Шевченка. У 1985 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, а у 1993 р. – на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. У 2001 р. присвоєно звання професора.

З вересня 2003 р. – у **Львівському державному університеті внутрішніх справ**, де обіймав посади декана факультету економічної безпеки, завідуючого кафедрою кримінального права і кримінології; з лютого 2006 р. і до березня 2007 р. – проректор з наукової роботи, а з березня 2007 р. по червень 2011 р. – перший проректор з навчальної та методичної роботи. З червня 2011 р. по теперішній час – директор Навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ.

Автор понад 280 наукових і методичних праць з проблем історії права, теорії права, кримінального права, філософії права.

Союзом юристів України присвоєно звання «Видатний юрист України» (2007). Заслужений юрист України (2008).

**HRYSHCHUK
VIKTOR KLYMOVYCH**

**Doctor of Legal Sciences, Professor, Full Member of the Academy
of Higher Education of Ukraine, Corresponding Member of
the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Dean of
Law Faculty at Lviv State University of Internal Affairs**

Viktor Hryshchuk was born on January 27, 1950 in the village Sokhuzhentsi, Iziaslav district, Khmelnytskyi oblast. In 1968-1970 he served compulsory military service; from December 1970 till September 1971 he worked as physical-education teacher in Pluzhnyany STVS № 3. In 1971-1976 he studied at the Law Faculty at the Ivan Franko National University of Lviv and graduated from the university with distinction.

1976-1981 – assistant to first deputy head, deputy head of the department, head of the department of Executive Committee in Lviv people's deputies city council. In 1981-2003 he worked at the Law Faculty of Ivan Franko National University of Lviv (senior lecturer, associate professor, professor, head of the Chair of criminal law and criminology).

Viktor Hryshchuk was a postgraduate student (1984-1985) and doctoral student (1989-1992) at the Taras Shevchenko National University of Kyiv. In 1985 he defended his thesis to obtain a degree of Candidate of legal sciences, in 1993 – doctoral thesis. In 2001 he was granted a title of professor.

From September 2003 he worked at Lviv State University of Internal Affairs of Ukraine as the Dean of economic security department, Head of Chair of criminal law and criminology; from February 2006 till March 2007 – pro-rector for research work, from March 2007 till June 2011 – first pro-rector for research and methodological work. From June 2011 till nowadays – Director of Research Institute of Law, Psychology and Economy at Lviv State University of Internal Affairs.

Author of over 280 scientific and technical works on the history of law, law theory, criminal law, philosophy of law.

Union of Lawyers of Ukraine awarded the title of «Outstanding Lawyer of Ukraine» (2007). Honored Lawyer of Ukraine (2008).

**ЗАЙЧУК
ОЛЕГ ВОЛОДИМИРОВИЧ**

**доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії
правових наук України, заступник академіка-секретаря відділення теорії
та історії держави і права Національної академії правових наук України**

О.В. Зайчук народився 15 серпня 1955 р. у м. Києві. У 1977 р. закінчив юридичний факультет Київського державного університету ім. Тараса Шевченка (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

1990 р. – пройшов курс навчання в міжнародному інституті прав людини у Страсбурзі (Франція) Institut International des Droit de l'homme, Strasbourg, France; 21 сесія «Відповідь на порушення прав людини –права людини та кримінальне право» (Reaction a des violations des droit de l'homme et droit penal). Успішно склав фінальний тест, що підтверджується відповідним сертифікатом.

Після закінчення аспірантури Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка до 1986 р. працював на кафедрі історії та теорії держави і права юридичного факультету цього вузу на посадах асистента, доцента. У 1986 р. захистив кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Законодавельство США и практика его применения в области расовых отношений».

З 1986 р. – науковий співробітник, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, завідувач відділом теорії держави і права в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. У 1992 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Правова система США: историко-теоретичний аналіз» (спеціальність 12.00.01).

З 2012 по 2014 рр. – професор кафедри, в.о. завідуючого кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.. З 2005 по 2014 рр. працював в Інституті законодавства Верховної Ради України на посадах заступника директора, першого заступника директора, в.о. директора. Головний редактор журналу «Бюлетень Міністерства юстиції України»

(з 2006 р.по наш час). З 2014 р. – по теперішній час член атестаційної колегії МОН України. В 2012 р.обраний заступником академіка-секретаря відділення теорії та історії держави і права Національної академії правових наук України.

Автор понад 300 опублікованих наукових праць українською, російською та англійською мовами з теорії держави і права та різних галузей права, у тому числі монографій, підручників та учбових посібників.

Заслужений юрист України, нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України (2004).

ZAYCHUK

OLEH VOLODYMYROVYCH

Doctor of Legal Sciences, Professor, Full Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Deputy Academician-Secretary of the Department of Theory and History of the State and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Oleh Zaychuk was born on August 15, 1955 in Kyiv. In 1977 he graduated from the Law Faculty of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

In 1990 he studied at the International Institute of Human Rights in Strasbourg (France); participated in 21st session on «Reaction to human rights violation – human rights and criminal law», successfully passed the final test, and obtained a relevant certificate.

After completing his postgraduate studies in the Taras Shevchenko National University of Kyiv and till 1986 he worked at the Chair of History and Theory of State and Law of the Faculty of Law of this University as an assistant and associate professor. In 1986 he defended his thesis to obtain the degree of Candidate of Legal Sciences on «the USA legislation and the practice of its application in the sphere of race relations.»

From 1986 – research officer, senior research officer, chief research officer, Head of the department of theory of state and law at the State and Law Institute named after V. Koretskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine. In 1992 he defended his doctoral thesis on «The legal system of the United States: Historical and Theoretical Analysis» (specialty 12.00.01).

From 2012 to 2014 – Professor at the Chair, Acting Head of the Chair of the Theory of Law and State of the Law Faculty of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. From 2005 to 2014 he worked at the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine as the deputy director, first deputy director, acting director. Chief editor of «Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine» (from 2006 till nowadays). Since 2014 till nowadays he is a member of attestation collegium of the Ministry of Education and Science of Ukraine. In 2012 he was elected Deputy Academician-Secretary of the Department of Theory and History of State and Law of the National Academy of Law Sciences of Ukraine.

Author of more than 300 research works published in Ukrainian, Russian and English on the theory of state and law and different branches of law, including monographs, textbooks and reference books.

Honored Lawyer of Ukraine, awarded by the Diploma of the Verkhovna Rada of Ukraine (2004).

**НАВРОЦЬКИЙ
В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ**
доктор юридичних наук, професор,

член-кореспондент Національної академії правових наук України

В. О. Навроцький народився 20 січня 1956 року в м. Любешові Волинської обл. У 1978 році закінчив юридичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка.

У 1978-1982 роках працював у цьому університеті на посаді техника криміналістичної лабораторії та навчався в аспірантурі по кафедрі кримінального права Харківського юридичного інституту.

У квітні 1982 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Уголовная ответственность за загрязнение водоемов».

У 1982-1985 роках – асистент, а у 1989-1999 роках – доцент Львівського державного університету імені Івана Франка.

У 1999-2001 роках – науковий співробітник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого. В жовтні 2000 року захистив докторську дисертацію на тему «Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації».

У 2001-2002 роках – професор кафедри кримінального права і кримінології Львівського державного університету імені Івана Франка (нині – Львівський національний університет імені Івана Франка).

У 2002-2014 роках обіймав посаду декана юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.

Член спеціалізованих вчених рад Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України та Львівського державного університету внутрішніх справ. Член Науково-консультативної ради Верховного Суду України та Науково-консультативної ради Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Приймав участь у підготовці Концепції боротьби з корупцією в Україні

на 1998-2005 роки, а також проектів: Закону України «Про гуманізацію кримінальної відповідальності», КПК України, Кодексу України «Про кримінальні проступки» та інших. Автор понад 250 публікацій.

**NAVROTSKYI
VIACHESLAV OLEKSANDROVYCH
Doctor of Legal Sciences, Professor,
Corresponding Member of National Academy of Legal Sciences of Ukraine**

Viacheslav Navrotskyi was born on January 20, 1956 in the city Lymbeshov, Volyn oblast. In 1978 he graduated from the law faculty of the Ivan Franko National University of Lviv.

In 1978-1982 he worked at this university as a technician at the criminalistic laboratory and was a postgraduate student at the Chair of criminal law in Kharkiv Law Institute.

In April 1982 he defended his thesis for obtaining a degree of Candidate of Legal Sciences on «Criminal responsibility for pollution of water reservoirs» 1982-1985 – assistant, in 1989-1999 – associated professor of the Ivan Franko National University of Lviv.

1999-2001-research officer at Yaroslav Mudryi National Law University. In October 2000, he defended his doctoral dissertation on «Theoretical problems of criminal law qualifications.»

2001-2002 – Professor of the Chair of Criminal Law and Criminology in Ivan Franko National University of Lviv.

2002-2014 – Dean of the law Faculty of Lviv State University of Internal Affairs.

Member of specialised academic councils of the Institute of State and Law named after V. Korytskyi of National Academy of Sciences of Ukraine and Lviv State University of Internal Affairs. Member of the Scientific Advisory Board of the Supreme Court of Ukraine and the Scientific Advisory Board of the Supreme Court of Ukraine specialized in civil and criminal cases.

In 1998-2005 – he participated in drafting a Concept of combating corruption in Ukraine, as well as draft law of Ukraine «On the humanization of criminal responsibility», Criminal Procedural Code of Ukraine, the Code of Ukraine «On criminal offenses», etc. Author of more than 250 publications.

**НАДЕН
ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА**

доктор юридичних наук, доцент кафедри правознавства

Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля

О. В. Наден народилася 22 вересня 1975 року в місті Красний Луч Луганської області. У 1998 року закінчила юридичний факультет Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, де отримала спеціальність «Правознавство».

З 1999 р. працювала викладачем у в СНУ ім. Володимира Даля, поєднувала викладацьку діяльність з роботою адвоката.

У 2003 р. захистила кандидатську дисертацію на тему: «Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» й отримала науковий ступінь кандидата юридичних наук за спеціальністю: кримінальне право; кримінологія, кримінально-виконавче право.

У 2003 р. призначена доцентом кафедри «Правознавство» юридичного факультету СНУ імені Володимира Даля. Наукові інтереси полягали у вивченні й осмисленні норм права, звернених до проблем девіантної поведінки, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, тероризмом, торгівлею людьми, а також проблем протидії організованої злочинності у названих напрямках.

У 2006 р. вступила до докторантури на кафедру кримінального права № 1 Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого.

В жовтні 2013 року захистила докторську дисертацію на тему: «Теоретичні основи кримінально-правового регулювання суспільних відносин в Україні» із спеціальності «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право».

Автор понад 65 статей, низки навчально-методичних робіт та монографій. Учасник більше тридцяти конференцій та автор численної кількості наукових доповідей.

Голова колегії адвокатів в Луганській області.

**NADEN
OLENA VOLODYMYRIVNA**

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor at the
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University

Olena Naden was born on September 22, 1975 in Krasny Luch in Luhansk oblast. In 1998 she graduated from the Law Faculty of the *Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Faculty of Law)*.

From 1999 she worked as a lecturer at the *Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*, combining her teaching activities with a lawyer's practice.

In 2003 she defended a thesis on «Special types of exemption from criminal responsibility for crimes related to the sphere of drugs, psychotropics, their analogues or precursors» and obtained a Degree of Candidate of Legal Sciences with specialty in criminal law, criminology and penal law.

In 2003 she was appointed to the position of Assistant Professor at the *Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*. Her research interests included in the research and understanding of the rule of law, connected with the problems of deviant behavior, counternarcotics actions, terrorism, human traffic and the problem of combating organized crime in these areas.

In 2006 she started her doctoral studies at the Chair of criminal law № 1 of Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine.

In October 2013 she defended the doctoral thesis on «Basic theory of criminal regulation of social relations in Ukraine», specialty «Criminal Law and Criminology; Penal law».

Author of more than 65 articles, a number of teaching guides and monographs. Participated in over 30 conferences, author of numerous research contributions.

Chairman of the Bar Association of Ukraine in the Luhansk oblast.

**НІКІТІН
ЮРІЙ ВІКТОРОВИЧ**

доктор юридичних наук, декан юридичного факультету, завідувач кафедри кримінального права та процесу ВНЗ «Національна академія управління»

Ю. В. Нікітін народився 30 листопада 1954 року у м. Києві.

У 1972-1977 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка.

З 1977 по 1982 р. працював в органах внутрішніх справ м. Києва на посадах інспектора, старшого інспектора відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності.

У 1985 р. закінчив ад'юнктуру Київської вищої школи МВС.

З серпня 1985 р. працював викладачем, старшим викладачем, доцентом кафедри, заступником начальника кафедри теорії та практики оперативно-розшукової роботи Національній академії внутрішніх справ України.

З жовтня 1995 р. працював виконавчим директором з правового циклу дисциплін та є одним із засновників юридичного факультету ВНЗ «Національна академія управління».

З 1998 р. – по нинішній час – декан юридичного факультету ВНЗ «Національна академія управління».

З 2008 р. завідувач кафедри «Теорії та історії держави та права».

З 2013 р. завідувач кафедри «Кримінального права та процесу».

У 1985 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Попередження розкрадань у споживчій кооперації» (спеціальність 12.00.08).

У 1993 р. присвоєно вчене звання доцента.

У 2013 р. – захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Протидія злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства» (спеціальність 12.00.08).

Напрямки наукової діяльності – кримінологія, кримінальне право, кримі-

нально-виконавче право, національна безпека, юридична психологія, політологія.

Автор і співавтор понад 200 наукових праць, з яких 5 монографій, 2 підручників, 12 навчальних посібників та ін. Є одним із розробників нового напрямку кримінології – кримінологія внутрішньої безпеки суспільства. Член Ради Союзу юристів України та редакційної колегії журналу «Юридична наука». Заслужений юрист України.

NIKITIN

YURI VIKTOROVYCH

Doctor of Legal Sciences, Dean of the Faculty of Law, Head of the Chair of Criminal Law and Procedure of the National Academy of Management

Yurii Nikitin was born on November 30, 1954, in Kyiv.

In 1972-1977 he studied at the Law Faculty at the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

From 1977 till 1982 he worked in the Bodies of Internal Affairs in Kyiv as an inspector, then senior inspector.

In 1985 he graduated from military post graduate studies in the Kyiv Higher School of the Ministry of Internal Affairs.

Starting from August 1985 he worked as a lecturer, senior lecturer, assistant professor, deputy head of the Chair of the theory and practice of the operative investigative work at the National Academy of Internal Affairs of Ukraine.

From October 1995 he worked as the Executive Director on legal disciplines cycle. He is one of the founders of the Law Faculty of the National Academy of Management.

From 1998 till now – the Dean of the Law Faculty of the National Academy of Management.

Since 2008 – Head of the Chair of Theory and History of State and Law». Since 2013-Head of the Chair of Criminal Law and Procedure. In 1985 he defended his dissertation for obtaining the degree of Candidate of Legal Sciences on «Preventing thefts in consumer cooperatives» (specialty 12.00.08). In 1993 was awarded an academic rank of Associate Professor.

In 2013 he defended his doctoral thesis on «Prevention of crime in the system of ensuring internal security of the Ukrainian society» (specialty 12.00.08). Areas of scientific researches include criminology, criminal law, penal law, national security, legal psychology, political science.

Author and co-author of more than 200 scientific papers, including 5 monographs, 2 textbooks, 12 teaching guides and others. One of the developers of the new branch of criminology, i.e. criminology of internal security of society. Member of the Board of the Union of Lawyers of Ukraine and the editorial body of the magazine «Yurydychna Nauka».

Distinguished Lawyer of Ukraine.

**ОНИЩЕНКО
НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА**

**доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України**

Н. М. Оніщенко народилась 3 жовтня 1956 р. у м. Києві. У 1974-1979 рр. навчалась на юридичному факультеті Київського університету ім. Тараса Шевченка.

З 1979 – по цей час працює в інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України на посадах від стажиста дослідника (1979 р.) до завідувача відділу (2006 р.), є також завідувачем Центру правових досліджень гендерної політики при цьому Інституті.

У 1985 р. захистила кандидатську дисертацію а у 2002 р. – докторську дисертацію з теорії права (спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень).

У 2004 р. здобула вчене звання – професор, а у 2014 р. була обрана дійсним членом (академіком) НАПрН України.

Має понад 500 друкованих праць, в тому числі понад 60 монографій, серед яких 4 індивідуальні. Сфера наукових інтересів Наталії Миколаївни охоплює фундаментальні проблеми, пов'язані з функціонуванням та розвитком національної правової системи, її сутністю, природою, функціями, механізмом взаємодії правових систем сучасності, підвищенням ефективності вітчизняного законодавства, соціальним виміром права, правовою культурою, правовою свідомістю тощо. Окремим вектором дослідження є гендерна проблематика.

Н. М. Оніщенко – заслужений юрист України та кавалер ордена «За заслуги» III ступеня (жовтень, 2011). Лауреат премії НАН України ім. М. П. Василенка (2004 р.) та премій Ярослава Мудрого за видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства (2007 та 2014 роки).

ONISCHENKO NATALIA MYKOLAYIVNA

Doctor of Legal Sciences, Professor,

Full Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Head of the Department of Theory of State and Law at the Institute of State and Law named after V. Koretskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine

Natalia Onischenko was born on October 3, 1956 in Kyiv. In 1974-1979 she studied at the Law Faculty of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

From 1979 – till now she has been working at the Institute of State and Law named after V. M. Koretskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine on different positions: from a research assistant (1979) to the head of the department (2006). She is also the Head of the Center for Legal Research of Gender Policy at this Institute.

In 1985 she defended her thesis for obtaining a degree of Candidate of Legal Sciences and in 2002 she defended her doctoral thesis on the theory of law (specialty 12.00.01 – theory and history of state and law, history of political and legal thoughts).

In 2004 she obtained an academic title of Professor, and in 2014 was elected a Full Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Author of more than 500 publications, including more than 60 monographs, among which 4 individual. Her research interests cover fundamental concepts related to the functioning and development of the national legal system, its essence, nature, functions, mechanism of interaction of modern legal systems, improving the efficiency of domestic legislation, social dimension of law, law culture, law consciousness and etc. Separate area of research constitute gender issues.

Distinguished Lawyer of Ukraine, decorated with the Order for Merit, 3rd class (October, 2011). Laureate of the prize of the National Academy of Sciences of Ukraine named after M. Vasylenko (2004) and Yaroslav Mudryi Prize for significant achievements in research activities of law problems (2007 and 2014).

**ПОНОМАРЕНКО
ЮРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ**

**кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

Ю.А. Пономаренко народився 7 липня 1975 року у селищі Краснокутськ, Харківської області. Вищу освіту здобув у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (1993-1998 рр.), там же закінчив аспірантуру по кафедрі кримінального права (1998-2001 рр.). Захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (04.04.2002), присвоєне вчене звання доцента кафедри кримінального права (16.02.2006).

У 2001-2003 роках – асистент, з 2003 до теперішнього часу – доцент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Одночасно з 2014 р. – декан заочного факультету № 1 Університету.

Автор (співавтор) понад 100 наукових, науково-методичних та навчальних публікацій. Коло наукових інтересів: питання кримінально- правової політики та окремих напрямів її здійснення; джерела кримінального права; дія кримінального закону у часі та в просторі; система і види покарання та інші.

**PONOMARENKO
YURI ANATOLIYOVYCH**

**Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Chair of
Criminal Law No. 1, Yaroslav Mudryi National Law University**

Yu. A. Ponomarenko was born on 7 July, 1975 in Krasnokyt'sk settlement, Kharkiv oblast. In 1998 he graduated from the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine, in 2001 – he completed his post-graduate studies at the same institution. He defended his thesis for obtaining a degree of Candidate of Legal Sciences (04.04.2002).

Academic rank of Associate Professor of the Chair of criminal law was granted on 16.02.2006.

In 2001-2003 – assistant, from 2003 until now – Associate Professor of the Chair of criminal law No. 1 of the Yaroslav Mudryi National Law University. Concurrently from 2014 – Dean of the Department of Corresponding Studies No. 1 of the University.

Author (co-author) of over 100 research, research and methodological and educational publications. Scope of research interests: criminal law policy and specific areas of its implementation; sources of criminal law; operation of criminal law in time and space; system and types of punishment and others.

**ХАВРОНЮК
МИКОЛА ІВАНОВИЧ**

**доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального
права та кримінології юридичного факультету Київського
національного університету імені Тараса Шевченка**

М. І. Хавронюк народився 24 травня 1961 р. у селі Гостра Могила Ставищенського району Київської області. У 1983 році закінчив юридичний факультет Військового інституту Міністерства оборони СРСР (м. Москва; зараз Військовий університет Міністерства оборони РФ).

1983-1993 – слідчий, старший слідчий, помічник, заступник військового прокурора, військовий прокурор слідчого відділу (Прикарпатський, Забайкальський, Київський військові округи);

1993-1999 – викладач, старший викладач, заступник начальника спец кафедри Національної академії Служби безпеки України. У 1998 році захистив кандидатську дисертацію: «Кримінальна відповідальність за перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень»;

1999-2006 – завідувачий відділом з питань національної безпеки, оборони, правоохоронної діяльності та боротьби із злочинністю Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України.

2006-2014 – начальник управління законодавчого забезпечення, заступник керівника апарату, начальник правового управління, заступник керівника апарату Верховного Суду України, вчений секретар і Голова Науково-консультативної ради при Верховному Суді України. У 2007 році захистив докторську дисертацію: «Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації».

За сумісництвом: професор Національної академії внутрішніх справ (2002–2004); старший науковий співробітник Наукової лабораторії дослідження злочинності проти прав і свобод людини і громадянина (м. Київ) Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України

(2009–2012); професор Львівського державного університету внутрішніх справ (з 2006), директор з наукового розвитку і член правління Центру політико-правових реформ (з 2012).

Головний редактор наукового журналу «Підприємництво, господарство і право» (з 1998), член редколегій журналів «Наше право» (з 2008 р.), «Публічне право» (з 2011), «Wojskowy Przegląd Prawniczy» (з 2013 р.), «Слово Національної школи суддів України» (з 2014). Член Програмної ради (експерт) програми «Верховенство права» Міжнародного Фонду «Відродження» (2008–2011).

Співавтор багатьох проектів законів України з питань кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного і конституційного права. Автор (співавтор) близько 50 монографій, підручників, навчальних посібників і коментарів до законів, понад 250 наукових статей і понад 50 публіцистичних статей в галузі кримінального права.

Заслужений юрист України (2007), полковник запасу Служби безпеки України.

**KHAVRONIUK
MYKOLA IVANOVYCH**

**Doctor of Legal Sciences, Professor, Chair of Criminal Law and Criminology
of the Law Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv**

M. I. Khavroniuk was born on 24 May, 1961 in Hostra Mohyla village of Stavyschenksyi district Kyiv oblast. In 1983 he graduated from the Faculty of Law of the Military Institute of the Ministry of the Defence of the USSR (Moscow; currently the Military University of the Ministry of the Defence of the Russian Federation).

1983-1993 – investigation officer, seniour investigation officer, assistant, deputy military prosecutor, military prosecutor of the investigation department (Prykarpatskyi, Zabaikalskyi, Kyiv military districts);

1993-1999 – professor, seniour professor, Deputy Head of the special chair of the National Academy of the Security Service of Ukraine. In 1998 he defended his post-graduate thesis: «Criminal liability for excess of power or authorities by a military official»;

1999-2006 – Deputy Head of the Department on National Security, Defence Law Enforcement Activity and Combating Crime of the Chief Research and Expert Directorate of the Secretariat of the Verkhovna Rada of Ukraine.

2006-2014 – Head of the Directorate of Legislative Support, Deputy Head of the Secretariat, Head of the Legal Directorate, Deputy Head of the Secretariat of the Supreme Court of Ukraine, Academic Secretary and Chairman of the Research and Consultative Council at the Supreme Court of Ukraine. In 2007 he defended his doctoral thesis: «The Criminal legislation of Ukraine and other states of the continental Europe: comparative analysis, problems of harmonization».

Concurrently: Professor of the National Academy of Internal Affairs (2002–2004); seniour research officer of the Scientific laboratory on research of crimes against human

and citizen's rights and freedoms (Kyiv) of the Institute of Research of Problems of Crimes of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (2009–2012); Professor of Lviv State University of Internal Affairs (from 2006), Director on Scientific Development and Member of the Board of the Centre of Political and Legal Reforms (from 2012),

Chief editor of the research magazine «Pidpriemnytstvo, gospodarstvo ta pravo» (from 1998), member of the editorial board of the magazines «Nashe pravo» (from 2008), «Publichne pravo» (from 2011), «Wojskowy Przegląd Prawniczy» (from 2013), «Slovo Natsionalnoji shkoly suddiv Ukrainy» (from 2014). Member of the Program board (expert) of the Rule of Law programme of the International Renaissance Foundation (2008–2011).

Co-author of numerous draft-laws of Ukraine on criminal, criminal procedural, administrative and constitutional law. Author (co-author) of about 50 monographs, textbooks, reference books and commentaries to laws, over 250 research articles and over 50 op-ed articles on criminal law.

Distinguished Lawyer of Ukraine (2007), colonel in the reserve of the Security Service of Ukraine.

**ХАРИТОНОВА
ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА**

**кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права
№ 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

У 2000 році з відзнакою закінчила Національну юридичну академію України імені Ярослава Мудрого, того ж року вступила до аспірантури кафедри кримінального права. Лауреат Всеукраїнського Фонду юридичної науки академіка права В. В. Сташиса (2001 р.)

У 2004 році захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Питання Загальної частини кримінального права в працях О. Ф. Кістяківського» під керівництвом доктора юридичних наук, професора, академіка АПрНУ М. І. Бажанова, доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрНУ Ю. В. Бауліна.

З 2003 року працює на кафедрі кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого на посаді асистента, згодом старшого викладача, доцента.

У 2012 році присвоєне вчене звання доцента.

Автор понад 70 наукових робіт, серед яких монографія «Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень» (2010 р.)

Сфера наукових інтересів – наука кримінального права, кримінально-правове наукознавство, історія кримінально-правової науки, методологія кримінально-правової науки.

**KHARYTONOVA
OLENA VOLODYMYRIVNA**

**Candidate of Legal Sciences, Assistance Professor,
Chair of Criminal Law No. 1, Yaroslav Mudryi National Law University**

PhD in Law, associate professor with 15 year experience at the criminal law department No.1 at the Yaroslav the Wise National Law University.

Graduated from Yaroslav the Wise National Law University with honors (2000). Being a post-graduate student became a prize-winner of the legal science All-Ukrainian Foundation named after Academician of legal science V. V. Stashys (2001).

Obtained a PhD in Law degree, having written a research «Issues of general part of criminal law in the works of O. F. Kistiakivskyi» under the guidance of the doctor of law, professor M. I. Bazhanov, and the doctor of law, professor, Y. V. Baulin (2004).

From 2003 - assistant, senior lecturer, Associate Professor of the Chair of criminal law No. 1 of the Yaroslav Mudryi National Law University.

In 2012 was awarded an academic rank of Associate Professor.

Author of over 70 scientific works, including a monograph «Criminal legal views of O. F. Kistiakivskyi: scientific heritage and its importance for contemporary criminal legal studies» (2010).

Scientific interests include criminal law science, criminal law science of science, history of criminal law science and methodology of criminal law science.

**ШАКУН
ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ**

**доктор юридичних наук, віце-президент Академії наук вищої освіти
України, член-кореспондент Національної академії правових наук України**

В.І. Шакун народився 1 грудня 1947 р. у с. Опришки Глобинського району Полтавської області.

Трудову діяльність розпочав з вересня 1962 р. на дослідному заводі Інституту надтвердих матеріалів АН СРСР у м. Києві. З 1969-го до 1971 р. проходив військову службу у Збройних Силах СРСР.

Василь Іванович розпочав службу в органах внутрішніх справ у серпні 1971 р. у Південно-західному управлінні транспортної міліції спочатку інспектором, а потім старшим інспектором. У 1976-1984 рр. працював інструктором, завідувачем відділу залізничного райкому компартії України м. Києва. З 1984 р. працює в Національній академії внутрішніх справ, де обіймає посаду першого проректора. Генерал-майор міліції (1997).

В.І. Шакун у 1976 р. без відриву від проходження служби з відзнакою закінчив Київську вищу школу МВС СРСР. У 1990 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, а у 1996 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. У 1997 р. йому присвоєно вчене звання професора. У 2007 р. обраний академіком Академії наук вищої освіти, а у 2004 р. – членом-кореспондентом Національної академії правових наук України.

Професор В.І. Шакун – відомий вчений-правознавець. Основними напрямками його наукових досліджень є кримінальне право, кримінологія. Науковий доробок Василя Івановича широко відомий не лише в Україні, а й в країнах СНД. Він є автором близько 100 наукових праць, серед яких монографії, низка навчальних посібників, науково-практичних коментарів. У наукових працях В.І. Шакуна розроблені на концептуально-теоретичному, методологічному та

емпірико-методичному рівнях нові напрями кримінологічної теорії злочинності, її детермінації та взаємозв'язку з такими макросоціальними феноменами, як суспільство, влада, урбанізація, правова та правоохоронна системи. Науково обґрунтовані оцінки діяльності вищих органів влади, правоохоронних, урядових, інших державних установ, суспільно-громадських утворень щодо розв'язання проблем протидії злочинності. Ідеї і пропозиції, висловлені в працях науковця, знайшли відображення в Концепції реформування органів кримінальної юстиції України.

В.І. Шаkun – член Науково-консультативної ради при Верховному Суді України та Експертної ради з права Міністерства освіти і науки України. З 1994 р. є науковим консультантом Комітету Верховної Ради України у боротьбі з корупцією і організованою злочинністю. Входить до складу Ради представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ. Бере активну участь у робочих групах з підготовки законопроектів та нормативно-правових актів. Його пропозиції враховані при прийнятті понад 20 Законів України: «Про боротьбу з корупцією», «Про розвідувальні органи», «Про національне бюро розслідування» та інших.

Заслужений діяч науки і техніки України (2008). Нагороджений медалями «Ветеран праці» (1987), «70 років Збройних Сил СРСР» (1990), «За бездоганну службу» III ступеня (1987). Лауреат Премії імені Ярослава Мудрого (2008).

SHAKUN

VASYL IVANOVYCH

**Doctor of Legal Sciences, Vice-President of the Academy of
Higher Education Sciences of Ukraine, Corresponding Member
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine**

V.I. Shakun was born on 1 December, 1947 in the village Opryshky Hlobynskyi district, Poltava oblast.

He began his labour activity in September 1962 on the research plant of the Institute of superhard materials of the Academy of Sciences of the USSR in Kyiv. From 1969 till 1971 he served his compulsory military term in the USSR Armed Forces.

V. Shakun began to serve in the interior bodies in August 1971 in South-western Directorate of Transport Militia as an inspector, later senior inspector. In 1976-1984 he worked as an instructor, Head of the Department of the district committee of the Communist Party of Ukraine in the city of Kyiv. From 1984 he has been working in the National Academy of Internal Affairs, is now first pro-rector. Mayor General of Militia (1997).

In 1976 V.I. Shakun graduated with distinction from Kyiv Higher School of the Ministry of Internal Affairs of the USSR without discontinuing his service. In 1990 he defended his thesis for obtaining a degree of Candidate of Legal Sciences, and in 1996 – thesis for obtaining a doctoral degree. In 1997 he was granted an academic

rank of professor. In 2007 he was elected Full Member of the Academy of Higher Education Sciences, and in 2004 – Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Professor V.I. Shakun is a distinguished law scholar. His basic areas of research are criminal law, criminology. His research achievements are well-known not only in Ukraine but in CIS countries. He is an author of about 100 research papers, including monographs, a number of textbooks, research and practical commentaries. In his works new areas of criminological theory of delinquency, its determinations and interrelation with such macro-social phenomena as society, power, urbanization, legal and law-enforcement systems are developed at conceptual and theoretical, methodological and empirical and methodical levels. Assessment of highest bodies of power, law-enforcement, governmental, other state institutions, civil associations regarding resolution of problems of resisting criminality are scientifically substantiated.. The ideas and proposals laid down in his works have been reflected in the Concept of reform of criminal justice bodies in Ukraine.

V.I. Shakun is a member of Scientific and Consultative Board at the Supreme Court of Ukraine and Expert Legal Board at the Ministry of Education and Science of Ukraine. From 1994 he is a research consultant of the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on combating corruption and organized crime. Member of the Board of representatives of legal higher educational and research institutions. Active participant in working groups on elaboration of draft-laws and legal acts. His proposals have been taken into account when adopting over 20 Law of Ukraine: «On combating corruption», «On intelligence bodies», «On National Investigation Bureau» and others.

Honored Worker of Science of Ukraine (2008). He was awarded medals «Veteran of Labor» (1987), «70 years of the USSR Armed Forces» (1990), «For irreproachable service» of III degree (1987). Laureate of Yaroslav the Wise (2008).

Колектив авторів:

**Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна, В. К. Гришук, О. В. Зайчук,
В. О. Навроцький, О. В. Наден, Ю. В. Нікітін, Н. М. Оніщенко, Ю. А. Поно-
маренко, М. І. Хавронюк, О. В. Харитонова, В. І. Шакун**

**СУЧАСНА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА СИСТЕМА В УКРАЇНІ:
РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Монографія

Підписано до друку...

Формат.../папір.... Друк....

Видавництво...

Свідоцтво про реєстрацію

Адреса

Телефони

The Collective of Authors:

**Yu. V. Baulin, M. V. Buromenskyi, V. V. Holina, V. K. Hryshuk, O. V. Zaichuk,
V. O. Navrotskyi, O. V. Naden, Yu. V. Nikitin, N. M. Onischenko,
Yu. A. Ponomarenko, M. I. Khavroniuk, O. V. Kharytonova, V. I. Shakun**

**MODERN CRIMINAL LAW SYSTEM IN UKRAINE:
REALIA AND PERSPECTIVES**

Monograph

Signed for publication ...

Publishing House...

Registration Certificate

Address

Tel: